THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under t[illegible] Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE ĀŚRAMAVĀSIKAPARVAN

BEING THE FIFTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1959

☞ The Āśramavāsikaparvan (No. 15) forming the first part; the Mausalaparvan (No. 16), the second part; the Mahāprasthānikaparvan (No. 17), the third part; and the Svargārohaṇaparvan (No. 18), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

Printed at the cost of subvention from
The State of Orissa
given at the instance of
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4; and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.

CONTENTS OF VOLUME NINETEEN, Part I,

[Āśramavāsikaparvan]

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose *citations* from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931-1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

After completing the Critical Editions of the Bhīṣmaparvan (1947), and of the Śāntiparvan (1956), for the Bhandarkar Oriental Research Institute, I decided, as my concluding venture in the field, to try my hand on the concluding four Parvans of the Great Epic: Parvan 15 : the Āśramavāsika ; Parvan 16 : the Mausala ; Parvan 17 : the Mahāprasthānika ; and Parvan 18, the Svargārohaṇa. These are all short parvans, some portions of them possessing a primitive and oldish colouring, while the rest are marked by a belated and Paurāṇic outlook. The first of these is the

ĀŚRAMAVĀSIKA

The following thirty-seven MSS. of the Āśramavāsikaparvan, the Fifteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS.)

(*a*) *North-western Group*

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Oxford, University Library, No. 152 (Stein's Collections).

Kaśmīrī Version [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207. Undated.

K_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29c of A 1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755–56).

K_5 = Lahore, D. A. V. College Library, (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4542. Undated.

(b) Central Group

Bangali Version [B]

B_1 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. 3674. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B_2 = Dacca, University Library, No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B_3 = Dacca, University Library, No. 604 A. Dated Śaka 1667 (A. D. 1745).

B_4 = Dacca, University Library, No. 732. Dated Śaka 1612 (A. D. 1690).

B_5 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. G, 10773. (17th century A. D.)

B_6 = Dacca, University Library, No. 1722. Undated.

Devanāgarī Version (D): sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 233 of 1895–1902. Undated.

Dn_2 = Jammu, State Library, No. 3732. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1171. Dated Saṁvat 1642 (A. D. 1685).

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1120. Dated Saṁvat 1669 (A. D. 1612).

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1369. Dated Saṁvat 1718 (A. D. 1661).

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1379. Undated.

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1241. Undated.

D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1328. Undated.

D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1195. Undated.

D_8 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1358. Undated.

D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 516 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (14)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and Undated.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library. No. 5615. Undated.

T_3 = Adyar Library, No. 29 L 28. Undated.

T_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library. No. 11835. Undated.

Grantha Version [G]

G_1 = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. Without number. Undated.

G_2 = Pudukotah, State Library. No. 322. Undated.

G_3 = Adyar, Library No. 29 E 21. Undated.

G_4 = Poona, BORI Mahābhārata Collection. MS. recently acquired from Krishnaswami Iyengar. Undated.

G_5 = Ponnokothu Mana Library. Without number. Undated.

Malayālam Version [M]

M_1 = Nareri Mana Library. No. 553. Undated.

M_2 = Cochin, State Library. No. 43. Undated.

M_3 = Avanapparambu Mana Library. No. 77. Undated.

M_4 = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.

M_5 = Malabar, Poomulli Mana Estate Library. No. 306. Undated.

TESTIMONIA

(1) *Commentaries*

Ca = Commentary of Arjunamiśra. Baroda Oriental Institute MSS. Library. No. 10801. Undated.

Cb = Commentary of Vimalabodha. Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI). No. 84 of 1869–70. Undated.

Cn = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in Dn.

Cv = Commentary of Vādirāja. Mysore Oriental Library. No. C 1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).

(2) *Epitomes, Translations and Adaptations*

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kavyamālā Series, No. 64).

Āndhra Bhāratamu: Continuation by Tikkana (Vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu & Sons, Madras, 1919).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

I N(orthern) Recension (23 MSS.)

(a) (North-western Group)

Ś1

This is No. 152 of Stein's Collection in the Oxford University Library †. The MS. once contained (in two volumes) the entire Mahābhārata, written in Śāradā characters, which (it is recorded) was sold by one Kashmirian owner to another in Saptarṣi saṁvat [47]58 = A. H. 1093 = A. D. 1682, for 45,000 Dināras (an old copper coin equal in value to $\frac{1}{40}$ of a Rupee). The MS. is extremely fragmentary as regards the Āśramavāsikaparvan, giving only the first two adhyāyas of the parvan and two stanzas of adhy. 3.

The Kashmīrī Version

[This version is in most cases a copy from the original Śāradā script normally into the Devanāgarī.]

K1

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhaka Mandal, No. 207. It gives all the Parvans of the Epic except 4, 13 and 14. The Āśramavāsika Parvan covers folios 1–30. Margins ruled in quadruple red lines, with a thick yellow line in the centre. There are no stanza or adhyāya numbers given. The handwriting is careful, legible, and generally correct. The MS. is in good condition. At the end of the Āraṇyakaparvan, the date given by K1 is संवत् १५ मार्ग वदि द्वादश्यां परतः त्रियोदश्यां चन्द्रे, which points to Śaka 1690 or A. D. 1768 as the date of writing that parvan. The present MS. is accordingly about two hundred years old. —Amongst additional passages, K1 gives 59* which is peculiar to it, 28* and 66* which it shares with K2 alone, and 8*, 54* and 57* which are limited to the K group only. It also gives stars 80* and 81* which are restricted to parts of the N group alone, while 12* and 51* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K1 is peculiar in omitting 11. 10, 12. 22^{cd}, 13. 13, 14 .17^{cd}, 23. 6 (hapl.), 24. 18^{ab}, 29. 19^{cd}, 33. 36^{ef}, 34. 24^{b}–25^{c} (hapl.), 35.

† Described in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1900, pp. 187-194. See also *Indische studien*, Vol. xx, pp. 290-412.

16^{e}–17^{d} (hapl.), 37. 16, 38. 3^{a}–4^{b}, 40. 16^{ab}, 41. 25^{ab} and 26^{a}–27^{b}, 45. 5 and 7–8, 45. 16^{abc}, and 47. 6. The following haplological omissions are shared by K_1 with the MSS. mentioned: 4. 15^{cd}, 9. 4 (hapl.), 17. 23^{bc}, 25. 14 (hapl.), and 37. 2–5 (all with K_2); 10. 1^{cd} (with K_2 D_2); 20. 10^{cd} (with K_2 B_2 G_{3-5} M_4; hapl.); 23. 3–4 (with K_2 B_6 $D_{4,\,6-8}$ T_1; hapl.), 35. 11^{cd} (with $G_{3,\,4}$); and 45. 20^{bc} (hapl.; with the K group). — K_1 joins together adhyāyas 13–15, 17–18, 22–23, and 28–29.

K_2

Poona, BORI Mbh. Collection, No. 15. Folios 30, with about 14 lines to a page, each line containing about 44 letters. Size 13″ × 6½″. Unglazed paper, with watermarks; Devanāgarī characters. Date Saṁvat 1828 (A. D. 1771).

The MS. was purchased from the late Dr. N. G. Sardesai of Poona, and is one of the most fortunate acquisitions of MSS. made by the Institute in recent years; for, besides $Ś_1$ and K_1, it is the only MS. fully representative of the Kashmirian tradition. — The MS. is neatly written and fairly correct. There are hardly any marginal or interlinear glosses. Red chalk is freely used to distinguish the colophons and *uvāca* references. The बवयोर्भेदः is regularly maintained, showing absence of Bangali influence. — Amongst additional passages, K_2 shares 28* and 66* with K_1; 103* with K_5, and 107* with $K_{3,\,5}$ alone; while 8*, 54*, 57*, and 91*, are limited to the K group only. The passage 51* has sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K_2 is peculiar in omitting 2. 7^{ab}, 9. 8^{c}–9^{b} (hapl.), 9. 26 (hapl.), 10. 4^{cdef}, 11. 3^{c}–4^{b}, 12. 22, 22. 20 (hapl.), 25. 6^{c}–7^{b}, 28. 12^{a}–13^{b}, 32. 3^{d}–4^{c} (hapl.), 35. 15^{a}–16^{b} (hapl.), 36 from हृदि (in 17^{b}) up to दुःखं (in 18^{b}; hapl.), 39. 16^{a}–17^{b}, 41. 7, 44 from भ्रातृभिः (in 10^{c}) up to मतीतो (in 11^{d}), 45. 29–31 (hapl.), and 46. 16. The following omissions are shared by K_2 with the MSS. mentioned: 4. 15^{cd}, 9. 4 (hapl.), 17. 23^{bc}, 25. 14 (hapl.), and 37. 2–5 (all with K_1); 10. 1^{cd} (with K_1 D_2); 13. 7^{d}–8^{c} (with $K_{4,\,5}$ $D_{4,\,6,\,8}$; hapl.); 14.17^{c}–15.1^{b} (with G_6 $M_{2,\,8}$; hapl.); 19.5^{d}–6^{c} (with B_8; hapl.); 20. 10^{cd} (with K_1 B_2 G_{3-5} M_4; hapl.); 23. 3–4 (with K_1 B_6 $D_{4,\,6-8}$ T_1; hapl.); 23. 7 and 31. 3^{b}–4^{a} (both with T_1; hapl.); 42. 17^{cd} (with K_4 $D_{4-6,\,8}$ S, hapl.); 45. 20^{bc} (with the K group; hapl.); and 46. 3 (with K_3; hapl.). — K_2 (like K_1) joins together adhyāyas 13–15, 17–18, and 22–23.

K_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

This is a complete MS. of the Mahābhārata in Devanāgarī characters (comprising MSS. numbered 565 and 566), written in a uniform hand which is, however, neither neat nor careful. The writer calls himself गणेशभट पुराणिक, who seems to have prepared for his own use the present transcript from several MSS. of the different parvans that he

procured from different owners. (The names of some of these owners are preserved on the fly-leaf of the Āśramavāsa sub-parvan). The few marginal notes that are supplied seem to be the work of the scribe, who might have used the MS. for expository discourses. The scribe, at the end of the Droṇaparvan, gives Nasik as his place of residence. The Śāntiparvan was missing when the MS. was acquired for Government. Only the Udyoga, the Śalya and the Āśvamedhika have preserved the date of writing, which is Śaka 1616 in the case of the Āśvamedhika, and probably also of the Udyoga; and Śaka 1619 in the case of the Śalya. The MS. was used for the Ādiparvan ($= K_4$), the Udyoga ($= D_8$), and the Bhīṣma ($= K_3$). It was not collated for the Sabhā and Virāṭa Parvans; and was collated but not included in the Crit. App. of the Āraṇyakaparvan. K_3 covers 23 folios : size 15″ × 6″, with 16 lines to a page, and about 48 letters to a line. Margins carelessly ruled in red ink ; the references and the colophons are rubbed over with red chalk. Occasional use of yellow pigment for correction. — Amongst additional passages, K_3 gives 4*, 16*, 36*, 39*, 45*, 49* and 88*, which are peculiar to it; 47*, which it shares with K_4 ; 29* and 53* with $K_{4.5}$; 107* with $K_{2.5}$; and 8*, 54*, 57* and 91*, which are limited to the K group only. It also gives star 14* (shared with $K_{4.5}$ D_3 G_1), 25* (with K_5 G_1), 26* (with $K_{4.5}$ G_1), and 43* (with Dn $D_{2.7}$); while 12*, 46* and 51* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K_3 gives 4. 9, 6. 8^{cd}, 14 from इद्वा (in 8^{a}) up to पुत्राविमौ (in 9^{d}) (hapl.), 15. 25^{cd}, 23. 3^{bc} and 28. 7^{c}–8^{b} (both hapl.), 36. 10^{a}–11^{b}, 40. 11 (hapl.) and 47. 17–18. The following omissions are shared by K_3 with the MSS. mentioned : 13. 11^{ef} (with $B_{1.2.4.5}$); 26. 8^{ab} (with T_4), 33. 19^{c}–20^{b} (with B_6 ; hapl.), 35. 4^{ab} (with K_5), 45. 20^{bc} (with the K group; hapl.); and 46. 3 (with K_2 ; hapl.).

K_4

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 29c of A. 1879–80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 26. Size 11. 6″ × 7. 15″, with 19–20 lines to a page, and about 37 letters to a line. Margins ruled, and adhy. and śloka numbers supplied. The text is written in the centre. The MS. contains all the parvans of the Mahābhārata. At the end of the Mokṣadharma we read : शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखकभगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकम् (!). Besides the Mokṣadharma sub-section used for the Critical Edition, the MS. contains the Rājadharma sub-section (written by the same भगवानभट्ट in Śaka 1678, Caitra (which was not used in the Śānti-parvan edition), as well as the Dānadharma sub-section of the Anuśāsanaparvan, copied in Śaka 1675, Śrāvaṇa, by a scribe named राजेश्वर ; the Āśvamedhikaparvan (undated); the Mausalaparvan (Śaka 1677, Mārgaśīrṣa); the Mahāprasthānikaparvan (Śaka 1677, Pauṣa) and the Svargārohaṇaparvan (Śaka 1677, Mārgaśīrṣa). The handwriting of the concluding Books differs from that of the Rāja and the Mokṣa sub-sections, as well as from that of the Dāna-

dharma sub-section. This MS. is dated Śaka 1677 (Ca A. D. 1755–56). — Amongst the additional passages, K_4 gives 2* and 21* which are peculiar to it; 47* which it shares with K_3 alone; 14* with $K_{3.5}$ D_3 G_1; 26* with $K_{3.5}$ G_1; and 29* and 53* with $K_{3.5}$. Stars 8*, 54*, 57* and 91* are limited to the K group only. The MS. also gives stars 6*, 9*, 27* and 81*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12* and 51* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K_4 is peculiar in omitting 6. 18^{bc} (hapl.); 7. 5^{cd}; 7. 8 (hapl.); 11. 9 (hapl.); 12. 7; 14. 9; 14. 17^{a}–15. 3^{b} (hapl.); 15. 11^{cd}; 15. 21^{a}–25^{b} (hapl.); 19. 1^{ab}; 37. 7^{cd}; and 39. 8^{cd}. The following omissions are shared by K_4 with MSS. mentioned: 9. 13^{c}–14^{d} (with B_{4-6}; ? hapl.); 13. 7^{d}–8^{c} (with $K_{2.5}$ $D_{4.6.8}$; hapl.); 42. 17^{cd} (with K_2 $D_{4-6.8}$ S; hapl.); and 45. 20^{bc} (with K group; hapl.). — K_4 joins together adhyāyas 14–15, and adhy. 43–44 into one adhyāya.

K_5

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4542. Undated.

Amongst additional passages K_5 gives 103* which it shares with K_2 alone; 29* and 53* shared with $K_{3.4}$; 14* with $K_{3.4}$ D_3 G_1; 25* with K_3 G_1; 26* with $K_{3.4}$ G_1; and 107* with $K_{2.3}$; besides 8*, 54*, 57* and 91*, which are limited to the K group as a whole. Stars 12*, 46* and 51* have sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, K_5 is peculiar in omitting 3. 6^{d}–7^{c}; 5. 12 to 6. 1; 14. 7^{bc} (hapl.); 15. 8^{c}–9^{b} (hapl.); 15. 18^{abc}; 23. 17^{b}–19^{a} (hapl.); 27. 1^{d}–8^{c} (hapl.); 27. 9^{c}–11^{b} (hapl.); 28. 7; 29. 12^{ab}; 31. 20; 35. 9^{c}–10^{b} (hapl.); 41. 5^{c}–7^{d}; 42. 8; 43. 7; 45. 4 and 46. 13^{c}–15^{b}. The following omissions are shared by K_5 with the MSS. given in brackets: 6. 15 (with T_1; hapl.); 13. 7^{d}–8^{c} (with $K_{2.4}$ $D_{4.6.8}$; hapl.), 35. 4^{ab} (with K_3), and 45. 20^{bc} (with the K group; hapl.). — K_5 joins together adhyāyas 14–15.

B_1

Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. 3674. Written on palm leaves in Bangali characters. Size 24″ × 1¾″, with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is shri Ramakrishna-deva Sarmahaḥ. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). It contains all the four concluding parvans.

Amongst additional passages B_1 gives 6*, 9*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12* and 51* have

sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, B_1 is peculiar in omitting 3. 8^{c}–10^{b}. The following omissions are shared by B_1 with the MSS. mentioned: 13. 11^{ef} (with K_3 $B_{2.4.5}$), and 20. 4^{ab} (with $B_{4.5}$; hapl.). — B_1 joins together adhyāyas 36–37.

B_2

Dacca, University Library No. 482. Written on palm leaves in Bangali characters. Size 24″ × $1\frac{3}{4}$″, with 4 to 5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). It contains all the four concluding parvans. — Amongst additional passages B_2 gives 6*, 9*, 19*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81* — which are restricted to parts of the N group alone; while 51* has sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, B_2 is peculiar in omitting 22. 15^{c}–16^{b}; 40. 3^{ab} (hapl.); 45. 19^{ab}; and 45. 31^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by B_2 with the MSS. mentioned: 13. 11^{ef} (with K_3 $B_{1.4.5}$) and 20. 10^{cd} (with $K_{1.2}$ G_{3-5} M_4; hapl.). — B_2 joins together adhyāyas 36–37.

B_3

Dacca, University Library No. 604 A. Written on paper in Bangali characters. Size 16″ × $3\frac{1}{2}$″, with 8 lines to a page. Total number of folios 175. The copyist of the MS. is Sri Rāmanātha Sarma. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1667 (=A. D. 1745). It contains all the four concluding parvans. Amongst the additional passages B_3 gives 6*, 9* 19*, 27*, 30*, 38* and 41*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12* has sharers from both the N and S groups. The portion of the text of the Āśramavāsika Parvan from adhy. 22. 1 up to the end of this Parvan is lost on missing folios.

B_4

Dacca, University Library No. 732. Written on paper in Bangali characters. Size 21″ × $7\frac{1}{4}$″, with 15 lines to a page. The actual number of folios covering the present parvan is 59–89 out of a total number of 92 folios. The MS. is in very good condition. The copyist of the MS. is named Srīla Gangāprasāda. The MS. is dated Bhujakṛtayugaśaile chandrayukte Viśāke (1712), which is probably in Saṁvat. It contains all the four concluding parvans. — Amongst additional passages B_4 gives 6*, 9*, 19*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*, which are restricted to parts of the N group alone; while 51* has sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, B_4 is peculiar in omitting 11. 15^{c}–18^{b} (hapl.), 12 from विशिष्यते (in 8^{b}) up to चैव (in 8^{c}), and 16. 15–16. The following omissions are shared by B_4 with the MSS. mentioned: 9. 13^{c}–14^{d} (with K_4 $B_{5.6}$ [? hapl.]); 13. 11^{ef} (with K_3 $B_{1.2.5}$); 20. 4^{ab} (with $B_{1.5}$; hapl.), 44. 41^{ab} (with T_1); and 45. 3^{cd} (with $D_{5.8}$ T_1; hapl.). — B_4 joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27 and 36–37.

omitted passages, B_4 is peculiar in omitting 11. 15^c–18^b (hapl.), 12 from विशिष्यते (in 8^b) up to चैव (in 8^c), and 16. 15–16. The following omissions are shared by B_4 with the MSS. mentioned: 9. 13^c–14^d (with K_4 $B_{5.6}$ [?] hapl.); 13. 11^{ef} (with K_3 $B_{1.2.5}$); 20. 4^{ab} (with $B_{1.5}$; hapl.), 44. 41^{ab} (with T_1); and 45. 3^{cd} (with $D_{5.8}$ T_1; hapl.). — B_4 joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27 and 36–37.

B_5

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. G 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 4 lines to a page. Existing number of folios 59^a out of a total number of 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding parvans. The stars in B_5 are shared by a group consisting of K_4 $B_{1-4.6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$. For detailed description of the group, see the description under B_1. Amongst omitted passages, B_5 is peculiar in omitting 23. 6–8 (hapl.), 24. 9^{ab}, 26. 11–13 (hapl.), 36. 23^{ab}, 42. 17^{bc} (hapl.), 46. 3^d, 8^d, 11^a, 13^a, and from दिति (in 17^b) up to गतः स (in 47. 7^d). The following omissions are shared by B_5 with the MSS. mentioned: 9. 13^c–14^d (with K_4 $B_{4.6}$ [?] hapl.), 13. 11^{ef} (with K_3 $B_{1.2.4}$), 20. 4^{ab} (with $B_{1.4}$; hapl.), and 33. 19^c–20^b (with K_3; hapl.). — B_5 joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27, 36–37 and 46–47.

B_6

Dacca, University Library; No. 1722. Written on country paper, yellowish in tint, in Bangali characters. Size $17'' \times 6\frac{3}{4}''$, with 9 lines to a page. Total number of folios 46. The MS. is old but in good condition. Undated. For detailed description of the additional passages in B_6, see the description of stars under B_1. Amongst omitted passages, B_6 is peculiar in omitting 7. 18^c–19^b (hapl.), 15. 21^c–22^d (hapl.), 24. 3^a–5^b (hapl.), 27. 13–14 (hapl.), 33. 23^d–27^c (hapl.), 33. 30^a–31^b, 42 from मे मतिः (in 13^b) up to मोहाद्धि (in 15^d), 45. 4^a–5^b and 47. 13–14. The following omissions are shared by B_6 with the MSS. mentioned: 9. 13^c–14^d (with K_4 $B_{4.5}$; [? hapl.]); 9 from ये दोषा (in 24^a) up to अमेदे (in 25^e) and 44. 30^c–31^d (both with D_1; hapl.), 15. 14^d–16^c (with T_1; hapl.), 22. 19^{cd} (with $D_{4.6-8}$ G_1; hapl.), and 23. 3–4 (with $K_{1.2}$ $D_{4.6-8}$ T_1; hapl.). — B_6 joins together adhyāyas 26–27 and 36–37.

Dn_1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI). No. 233 of 1895–1902. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14.5'' \times 6.2''$, with 14 lines to a page. Each line contains about 46 letters. Total number of folios 17. The MS. is undated. It is without the commentary, but the text generally agrees with Cn. The MS. contains parvans from Anuśāsana up to Svargārohaṇa. Amongst additional passages Dn_1 gives 52*, which it shares with Dn_2 alone. For a detailed description of the star-passages in Dn_1, see that of the stars under B_1. The star 19* is shared by B_{2-4} Dn_2

sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, B_1 is peculiar in omitting 3. 8^{c}–10^{b}. The following omissions are shared by B_1 with the MSS. mentioned: 13. 11^{ef} (with K_3 $B_{2.4.5}$), and 20. 4^{ab} (with $B_{4.5}$; hapl.). — B_1 joins together adhyāyas 36–37.

B_2

Dacca, University Library No. 482. Written on palm leaves in Bangali characters. Size 24″ × 1¾″, with 4 to 5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). It contains all the four concluding parvans. — Amongst additional passages B_2 gives 6*, 9*, 19*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81* — which are restricted to parts of the N group alone; while 51* has sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, B_2 is peculiar in omitting 22. 15^{c}–16^{b} ; 40. 3^{ab} (hapl.) ; 45. 19^{ab} ; and 45. 31^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by B_2 with the MSS. mentioned : 13. 11^{ef} (with K_3 $B_{1.4.5}$) and 20. 10^{cd} (with $K_{1.2}$ G_{3-5} M_4 ; hapl.). — B_2 joins together adhyāyas 36–37.

B_3

Dacca, University Library No. 604 A. Written on paper in Bangali characters. Size 16″ × 3½″, with 8 lines to a page. Total number of folios 175. The copyist of the MS. is Sri Rāmanātha Sarma. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1667 (= A. D. 1745). It contains all the four concluding parvans. Amongst the additional passages B_3 gives 6*, 9* 19*, 27*, 30*, 38* and 41*, which are restricted to parts of the N group alone ; while 12* has sharers from both the N and S groups. The portion of the text of the Āśramavāsika Parvan from adhy. 22. 1 up to the end of this Parvan is lost on missing folios.

B_4

Dacca, University Library No. 732. Written on paper in Bangali characters. Size 21″ × 7¼″, with 15 lines to a page. The actual number of folios covering the present parvan is 59–89 out of a total number of 92 folios. The MS. is in very good condition. The copyist of the MS. is named Srīla Gangāprasāda. The MS. is dated Bhujakṛtayugaśaile chandrayukte Viśāke (1712), which is probably in Saṁvat. It contains all the four concluding parvans. — Amongst additional passages B_4 gives 6*, 9*, 19*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*, which are restricted to parts of the N group alone ; while 51* has sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, B_4 is peculiar in omitting 11. 15^{c}–18^{b} (hapl.), 12 from विविश्यते (in 8^{b}) up to चैव (in 8^{c}), and 16. 15–16. The following omissions are shared by B_4 with the MSS. mentioned : 9. 13^{c}–14^{d} (with K_4 $B_{5.6}$ [? hapl.]) ; 13. 11^{ef} (with K_3 $B_{1.2.5}$) ; 20. 4^{ab} (with $B_{1.5}$; hapl.), 44. 41^{ab} (with T_1) ; and 45. 3^{cd} (with $D_{8.9}$ T_1 ; hapl.). — B_4 joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27 and 36–37.

omitted passages, B_4 is peculiar in omitting $11.\ 15^c$–18^b (hapl.), 12 from विशिप्यते (in 8^b) up to चैव (in 8^e), and 16. 15–16. The following omissions are shared by B_4 with the MSS. mentioned : $9.\ 13^c$–14^d (with K_4 $B_{5.6}$ [?] hapl.); $13.\ 11^{ef}$ (with K_3 $B_{1.2.5}$); $20.\ 4^{ab}$ (with $B_{1.5}$; hapl.), $44.\ 41^{ab}$ (with T_1); and $45.\ 3^{cd}$ (with $D_{5.8}$ T_1; hapl.). — B_4 joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27 and 36–37.

B_5

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. G 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 4 lines to a page. Existing number of folios 59^a out of a total number of 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding parvans. The stars in B_5 are shared by a group consisting of K_4 $B_{1-4.6}$ Dn $D_{1-5.7.8}$. For detailed description of the group, see the description under B_1. Amongst omitted passages, B_5 is peculiar in omitting 23. 6–8 (hapl.), $24.\ 9^{ab}$, 26. 11–13 (hapl.), $36.\ 23^{ab}$, $42.\ 17^{bc}$ (hapl.), $46.\ 3^d$, 8^d, 11^a, 13^a, and from द्विति (in 17^b) up to गतः स (in $47.\ 7^d$). The following omissions are shared by B_5 with the MSS. mentioned : $9.\ 13^c$–14^d (with K_4 $B_{4.6}$ [?] hapl.), $13.\ 11^{ef}$ (with K_3 $B_{1.2.4}$), $20.\ 4^{ab}$ (with $B_{1.4}$; hapl.), and $33.\ 19^c$–20^b (with K_3; hapl.). — B_5 joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27, 36–37 and 46–47.

B_6

Dacca, University Library ; No. 1722. Written on country paper, yellowish in tint, in Bangali characters. Size $17'' \times 6\frac{3}{4}''$, with 9 lines to a page. Total number of folios 46. The MS. is old but in good condition. Undated. For detailed description of the additional passages in B_6, see the description of stars under B_1. Amongst omitted passages, B_6 is peculiar in omitting $7.\ 18^e$–19^b (hapl.), $15.\ 21^c$–22^d (hapl.), $24.\ 3^a$–5^b (hapl.), 27. 13–14 (hapl.), $33.\ 23^d$–27^c (hapl.), $33.\ 30^a$–31^b, 42 from मे मतिः (in 13^b) up to मोहाद्धि (in 15^d), $45.\ 4^a$–5^b and 47. 13–14. The following omissions are shared by B_6 with the MSS. mentioned : $9.\ 13^c$–14^d (with K_4 $B_{4.5}$; [? hapl.]); 9 from ये दोषा (in 24^a) up to असेदे (in 25^e) and $44.\ 30^c$–31^d (both with D_1; hapl.), $15.\ 14^d$–16^c (with T_1; hapl.), $22.\ 19^{cd}$ (with $D_{4.6-8}$ G_1; hapl.), and 23. 3–4 (with $K_{1.2}$ $D_{4.6-8}$ T_1; hapl.). — B_6 joins together adhyāyas 26–27 and 36–37.

Dn_1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI). No. 233 of 1895–1902. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14.5'' \times 6.2''$, with 14 lines to a page. Each line contains about 46 letters. Total number of folios 17. The MS. is undated. It is without the commentary, but the text generally agrees with Cn. The MS. contains parvans from Anuśāsana up to Svargārohaṇa. Amongst additional passages Dn_1 gives 52*, which it shares with Dn_2 alone. For a detailed description of the star-passages in Dn_1, see that of the stars under B_1. The star 19* is shared by B_{2-4} Dn_2

$D_{1.\,2.\,7.\,9}$, while 43* is shared by K_3 Dn_2 $D_{2.\,7}$. Amongst omitted passages, Dn_1 is peculiar in omitting 12. 7^{d}–8^{e} (hapl.) and 21. 5 (hapl.). — Dn_1 joins together *adhyāyas* 15–16, 26–27 and 36–37.

Dn_2

Jammu, State Library; No. 3732. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14\frac{1}{2}'' \times 8\frac{3}{4}''$, with 15 lines to a page. Each line contains about 35 letters. Total number of folios 28. The text is written in the centre and the commentary, *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha, above and below the text. It is undated. The MS. contains the four concluding parvans. Amongst additional passages, Dn_2 gives 52*, which it shares with Dn_1 alone. For the description of the star passages in Dn_2, see the description of stars under B_1. Star 19* is shared by B_{2-4} Dn_1 $D_{1.\,2.\,7.\,9}$, while 43* is shared by K_3 Dn_1 $D_{2.\,7}$. Amongst omitted passages, Dn_2 is peculiar in omitting 15. 19^{b}–20^{e}, 44. 46–47 and 45. 19^{c}–20^{d}. — Dn_2 (like Dn_1) joins *adhyāyas* 15–16, 26–27 and 36–37.

D_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; *No. 1171. Written on paper in Deva*nāgarī characters. Size $12'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 46. The MS. is dated Saṁvat 1642 (= A. D. 1585). The MS. ends with — संवत १६४२, भाद्रपद वद्य ८ इन्दुवासरे । लिखितं नारायण अनन्त वाराणसी मणिकर्णिका विश्वेश्वरसंनिधौ. Amongst additional passages D_1 gives 93* which is peculiar to it; and 99*, which it shares with D_8 alone. For the description of the star passages in D_1, see the description of stars under B_1. 19* is shared by B_{2-4} Dn $D_{2.\,7.\,9}$. Amongst omitted passages, D_1 is peculiar in omitting 16. 15^{bc}, 21 from भिश्व राजा (in 5^{a}) up to चेपमानो (in 6^{a}), 25. 1^{d}–3^{a} (hapl.), 31. 2–4 (hapl.), 32. 10^{ab} (hapl.), and 33. 34^{a}–35^{b}. The following omissions are shared by D_1 with the MSS. mentioned: 9 from ये दोपा (in 24^{a}) up to अमेदे (in 25^{c}) and 44. 30^{c}–31^{d} (both with B_6; hapl.), and 20. 14^{bc} (with D_8). — D_1 joins together *adhyāyas* 36–37.

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1120. Written *on paper* in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number *of folios* 44. The MS. is dated Saṁvat 1669 (cir. A. D. 1612) आश्विन व. १४. The copyist of the MS. is named Raghunātha. Amongst additional passages D_2 gives 108*, which it shares with D_7 alone. For the description of the star-passages in D_2, see the description of stars under B_1. 19* is shared by B_{2-4} Dn $D_{1.\,7.\,9}$, while 43* is shared by K_3 Dn D_7. The following omission is shared by D_2 with the MSS. mentioned. 10. 1^{cd} (with $K_{1.\,2}$; hapl.). — D_2 joins together *adhyāyas* 15–16, 26–27 and 36–37.

D_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1369. Written on paper in Devanāgarī

characters. Size 11″ × 4¾″, with 10 lines to a page. Total number of folios 47. The MS. is dated Saṁvat 1718 (= A. D. 1661). The MS. ends — सं. 1718, कार्तिक व. ७, शुक्रे। पुरुषोत्तमेन लिखितमिति. Amongst additional passages, D_3 gives 44* and 100* which are peculiar to it, and 99* which it shares with D_1 alone. For the description of star-passages in D_3, see the description of stars under B_1. It gives 14*, which it shares with K_{3-5} and G_1. Amongst omitted passages, D_3 is peculiar in omitting 38. 23^{cd} (hapl.), and 44. 31^d–32^a (hapl.). The omission of 20. 14^{bc} is shared by D_3 with D_1. — D_3 joins together adhyāyas 36–37.

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1379. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14″ × 6″, with 12 lines to a page. Total number of folios 32. The MS. is undated. On the fly-leaf, the name of the owner is written as उमापतिपण्डितानामिति. The stars in D_4 are shared by a group consisting of $D_{5.6.8}$ S, as illustrated in 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86*, and 96*. Solitary departures from the group are : 97*, 98* (both minus T_4); three departures being illustrated in 46* (plus $K_{3.5}$, minus M_4), while four departures are illustrated in 7* (minus $T_{1.4}$ $M_{4.5}$), and 37* (minus T_1 G_{3-5}). The star 11* is shared by $D_{5.6.8}$ $T_{2.4}$ G_{2-4}; 12* is shared by $K_{1.3-5}$ $B_{1.3.6}$ $D_{1.6.8.9}$ S (except T_1 G_1), while 13* is shared by $D_{6.8}$ $T_{2.3}$ G_2 M_2, and 15* by $D_{5.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3. Star 48* is shared by $D_{6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-4}. The additional passage 50* is shared by $D_{6.8}$ $T_{2.3}$ G_5 M_{1-4}; 51* is shared by N ($Ś_1$ B_3 missing) T G_{1-4} M_5; and 55* is shared by $D_{6.8}$ T_2 $G_{1.2}$. Both 63* and 69* are shared by $D_{5.6.8}$ T G_{1-4} M_5. Amongst omitted passages, D_4 is peculiar in omitting 15. 6^{bc}, 33. 28^c–30^b (hapl.), 38. 8^{ab}, 41. 28^{cd} and 46. 14^d–16^a. The following omissions are shared by D_4 with the MSS. mentioned : 1. 22^{cd}, 3. 8^c–10^d (hapl.), 9. 2–3 (hapl.), 15. 20^c–16. 3^a, 22. 4^c–6^d and 12^c–13^b, 25. 13^c–14^d (hapl.), 26. 2^{cd} and 45. 37–38 (hapl.) — all with $D_{6.8}$; 6. 22^{ab} (with $D_{6.8}$ G_5 M_1); 8. 5 (with D_6 T_4 G_1; hapl.), 9. 26^{cd} (with $D_{6.8}$ T_2 G_5 M_1), 10. 5^{ab} (with $D_{6.8}$ T_2 G_5 M_{1-3}), 13. 7^d–8^c (with $K_{3.4.5}$ $D_{6.8}$; hapl.), 22. 19^{cd} (with B_6 D_{6-8} G_1; hapl.), 23. 3–4 (with $K_{1.2}$ B_6 D_{6-8} T_1; hapl.), and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{5.6.8}$ S; hapl.). — D_4 joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

D_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1241. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15″ × 6½″, with 12 lines to a page. Total number of folios 37. The MS. ends with — आनन्दसंवत्सर श्रावण शु० ५ बुधवासरे। इदमाश्रमवासपर्वपुस्तकं राजश्री मोरोकृष्णपण्डितस्य विश्वनाथभटस्वहस्तलिखितं. The year of writing is not specified. The MS. is about two hundred years old. Amongst additional passages, D_5 gives 3*, 70* and 85*, which are peculiar to it. The stars in D_5 are shared by a group consisting of $D_{4.6.8}$ S, as illustrated in 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96*. Solitary depar-

tures from the group are 97*, 98* (both minus T_4). Four departures are illustrated in 7* (minus $T_{1.4}$ $M_{4.5}$) and 37* (minus T_1 G_{3-5}). The star 11* is shared by $D_{4.6.8}$ $T_{2.4}$ G_{2-4}; 15* is shared by $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3; 46* by $K_{3.5}$ $D_{4.6.8}$ T G $M_{1-3.5}$; while 51* is shared by N ($Ś_1$ B_3 missing) T G_{1-4} M_5. Both 63* and 69* are shared by $D_{4.6.8}$ T G_{1-4} M_5. Amongst omitted passages, D_5 is peculiar in omitting 1. 9^{cd} and 17. 10^d–11^a (hapl.). The following omissions are shared by D_5 with the MSS. mentioned: 3. 7^{cd} (with $T_{1.4}$), 3. 8^c–9^d (with $T_{1.4}$; hapl.), 38. 18^a–20^b (with T_1), and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4.6.8}$ S; hapl.). — D_5 joins together adhyāyas 46–47.

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 42. The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. Amongst additional passages D_6 gives 17* which is peculiar to it. For the detailed description of the additional passages in D_6, see the description of star-passages under D_4. Amongst omitted passages, D_6 is peculiar in omitting 2. 9^d–11^c, 13. 4^{ab} (hapl.), 24. 21^d, 26 from नृपो (in 10^c) up to पुरुकुत्सो (in 12^c), and 39 from सर्वास्तथा (in 1^b) up to आर्तुम् (in 2^d) (hapl.). The following omissions are shared by D_6 with the MSS. mentioned: 1. 22^{cd}, 3. 8^c–10^d (hapl.), 9. 2–3 (hapl.), 15. 20^c–16. 3^d (hapl.), 22. 4^c–6^d and 12^c–13^b, 25. 13^c–14^d (hapl.), 26. 2^{cd}, and 45. 37–38 (hapl.) — all with $D_{4.8}$; 1. 20 (with T_8; hapl.), 6. 22^{ab} (with $D_{4.8}$ G_5 M_1); 8. 5 (with D_4 T_4 G_1; hapl.), 9. 26^{cd} (with $D_{4.8}$ T_2 G_2 M_1), 10. 5^{ab} (with $D_{4.8}$ T_2 G_6 M_{1-3}), 13. 7^d–8^c (with $K_{3.4.5}$ $D_{4.8}$; hapl.), 22. 14^{cd} (with T_1; hapl.), 22. 19^{cd} (with B_6 $D_{4.7.8}$ G_1; hapl.), 23. 3–4 (with $K_{1.3}$ B_6 $D_{4.7.8}$ T_1; hapl.), 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4.5.8}$ S; hapl.), and 45. 3^{cd} (with B_4 D_8 T_1; hapl.). — D_6 joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1195. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 32. The MS. is old but undated, and worn out. Two or three folios are much damaged. Amongst additional passages D_7 gives 108* which it shares with D_2 alone; while it gives 43* which it shares with K_8 Dn D_2. For the discription of additional passages in D_7, see the description of stars under B_1. Star 19* is shared by B_{2-4} Dn $D_{1.2.9}$. Amongst omitted passages, D_7 is peculiar in omitting 33. 3^c–4^d (hapl.). The following omissions are shared by D_7 with the MSS. given in brackets: 22. 19^{cd} (with B_6 $D_{4.6.8}$ G_1; hapl.), and 23. 3–4 (with $K_{1.3}$ B_6 $D_{4.6.8}$ T_1; hapl.). — D_7 joins together adhyāyas 20–21, 26–27 and 36–37.

D_8

Tanjore, Saraswathi Mahal Libraay; No. 1358. Written on paper in Devanāgarī

characters. Size 14½″ × 6″, with 11 lines to a page. Total number of folios 29. The MS. is undated, old and worn out, the last two folios being broken and damaged. For the description of additional passages in D_8, see the description of stars under D_4. Amongst omitted passages D_8 is peculiar in omitting 4. 5^{a}–7^{b}, 12. 5^{e}–7^{f}, 17. 15–17, 36. 2^{b}, 36 from राज (in 6^{a}) up to राजन् (in 8^{c}), and 47. 13^{cd}. The following omissions are shared by D_8 with the MSS. given in brackets : 1. 22^{cd}, 3. 8^{c}–10^{d} (hapl.), 9. 2–3 (hapl.), 15. 20^{c}–16. 3^{d} (hapl.), 22. 4^{c}–6^{d} and 12^{c}–13^{b}, 25. 13^{c}–14^{d} (hapl.), 26. 2^{cd}, and 45. 37–38 (hapl.) — all with $D_{4.6}$; 6. 22^{ab} (with $D_{4.6}$ G_5 M_1); 9. 26^{cd} (with $D_{4.6}$ T_2 G_5 M_1); 10. 5^{ab} (with $D_{4.6}$ T_2 G_5 M_{1-8}); 13. 7^{d}–8^{e} (with $K_{3.4.5}$ $D_{4.6}$; hapl.); 22. 19^{cd} (with B_6 $D_{4.5.7}$ G_1; hapl.); 23. 3–4 (with $K_{1.2}$ B_6 $D_{4.6.7}$ T_1; hapl.); 42. 17^{cd} (with $K_{3.4}$ $D_{4.6}$ S; hapl.); and 45. 3^{cd} (with B_6 T_1; hapl.). — D_8 joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

D_9

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 516 of Viśrāmbāg 1. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 16″ × 6″, with 9 lines to a page, and 54 letters in a line. Total number of folios 41. Hand-writing neat and clean. The Ślokas are numbered. The MS. is in good condition. It is undated. It contains the Āśramavāsikaparvan only. For the description of star-passages in D_9, see the description of stars under B_1. Star 19 is shared by B_{2-4} Dn $D_{1.3.7}$. Amongst omitted passages, D_9 is peculiar in omitting 14. 15^{bcd}, 16. 2^{d}, 25. 17^{c}–18^{d}, and 44. 16. — D_9 joins together adhyāyas 36–37.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 19·9″ × 1·8″, with 11–13 lines to a page, and 88–98 letters in a line. Total number of folios 16. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) parvans. The MS. is undated. Amongst additional passages, T_1 gives 31*, 78*, 84* and 104*, which are peculiar to it. For the description of stars in T_1, see the description of star-passages under D_4. Amongst omitted passages, T_1 is peculiar in omitting 1. 3^{d}–4^{a} (hapl.), 1. 9^{bc} (hapl.), and 11^{ab}; 2. 9, 12^{d}–13^{c} (hapl.); 3. 6^{ab}, 14^{a}–15^{b}, 16^{cd}; 4. 5–7, 12^{ab}; 6. 13^{cd}, 18; 7. 12^{cd}; 8. 15^{ab}; 9. 15^{ab}, 19^{ef} (hapl.), 23^{a}, 24^{cd}, 25^{cd} (hapl.); 9. 26^{c}–10. 2^{a} (hapl.); 10. 2^{cd}, 4^{bc}, 6^{cd}, 7^{c}–8^{f} (hapl.), 11^{b}, 14, 15^{cd}; 11. 9^{cd}, 15^{cd}, 18^{c}–19^{b}; 12. 3^{ab}, 4^{ab}, 10^{c}–11^{b}, 21^{cd}; 13. 9^{ef}, 17^{cd}; 14. 2–3, 5^{c}–6^{b}, 13^{ef}; 15. 3, 10^{cd}, 12^{ab}; 15. 25^{c}–16. 2^{b}; 16. 10^{cd}, 12^{ab}, 18, 19^{cd}, 21^{ab}, 22^{cd}; 17. 5^{ef}; 18. 4^{cd}; 18. 10–13 (? hapl.); 20. 12. 14^{a}–17^{e} (hapl.); 22. 20–22, 23. 10^{ab}, 18^{cd}, 19^{cd}; 24. 17^{bc}, 24^{cd}; 27. 12^{cd}; 30. 1^{d}–2^{a}; 31. 7^{c}–8^{f}. 34. 7^{ab}, 8^{cd}, 12–14; 35. 8^{c}–16^{d}; 36. 11^{cd}; 38. 17^{bc}; 41. 18^{c}–21^{b} (hapl.); 42. 7^{cd}, 9^{cd}, 11^{ab}, 12^{ef}; 44. 1^{c}–3^{d}, 5^{ab}, 12^{ab}, 15^{cd}, 17^{cd}, 25^{cd}, 46^{cd}, 48^{c}–51^{d}; 45. 17^{cd}, 30^{ab}; and 47. 1^{cd}. The following omissions are shared by T_1 with the MSS. given in brackets :

tures from the *group are 97*, 98** (*both minus* T_4). Four departures are illustrated in 7* (minus $T_{1, 4}$ $M_{4, 5}$) and 37* (minus T_1 G_{3-5}). The star 11* is shared by $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 4}$ G_{2-4}; 15* is shared by $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{2, 4}$ M_3; 46* by $K_{3, 5}$ $D_{4, 6, 8}$ T G $M_{1-3, 5}$; while 51* is shared by N ($Ś_1$ B_3 missing) T G_{1-4} M_5. Both 63* and 69* are shared by $D_{4, 6, 8}$ T G_{1-4} M_5. Amongst omitted passages, D_5 is peculiar in omitting 1. 9^{cd} and 17. 10^{d}–11^{a} (hapl.). The following omissions are shared by D_5 with the MSS. mentioned: 3. 7^{cd} (with $T_{1, 4}$), 3. 8^{c}–9^{d} (with $T_{1, 4}$; hapl.), 38. 18^{a}–20^{b} (with T_1), and 42. 17^{cd} (with $K_{2, 4}$ $D_{4, 6, 8}$ S; hapl.). — D_5 joins together adhyāyas 46–47.

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 42. The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. Amongst additional passages D_6 gives 17* which is peculiar to it. For the detailed description of the additional passages in D_6, see the description of star-passages under D_4. Amongst omitted passages, D_6 is peculiar in omitting 2. 9^{d}–11^{c}, 13. 4^{ab} (hapl.), 24. 21^{d}, 26 from नृपो (in 10^{c}) up to पुरुकुत्सो (in 12^{c}), and 39 from सखींस्तथा (in 1^{b}) up to भ्रातॄंस् (in 2^{d}) (hapl.). The following omissions are shared by D_6 with the MSS. mentioned: 1. 22^{cd}, 3. 8^{c}–10^{d} (hapl.), 9. 2–3 (hapl.), 15. 20^{c}–16. 3^{d} (hapl.), 22. 4^{c}–6^{d} and 12^{c}–13^{b}, 25. 13^{c}–14^{d} (hapl.), 26. 2^{cd}, and 45. 37–38 (hapl.) — all with $D_{4, 8}$; 1. 20 (with T_3; hapl.), 6. 22^{ab} (with $D_{4, 8}$ G_5 M_1); 8. 5 (with D_4 T_4 G_1; hapl.), 9. 26^{cd} (with $D_{4, 8}$ T_2 G_5 M_1), 10. 5^{ab} (with $D_{4, 8}$ T_2 G_5 M_{1-3}), 13. 7^{d}–8^{c} (with $K_{3, 4, 5}$ $D_{4, 8}$; hapl.), 22. 14^{cd} (with T_1; hapl.), 22. 19^{cd} (with B_6 $D_{4, 7, 8}$ G_1; hapl.), 23. 3–4 (with $K_{1, 2}$ B_6 $D_{4, 7, 8}$ T_1; hapl.), 42. 17^{cd} (with $K_{2, 4}$ $D_{4, 5, 8}$ S; hapl.), and 45. 3^{cd} (with B_4 D_8 T_1; hapl.). — D_6 joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1195.. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 32. The MS.
is old but undated, and worn out. Two or three folios are much damaged. Amongst
additional passages D_7 gives 108* which it shares with D_2 alone; while it gives 43*
which it shares with K_3 Dn D_2. For the discription of additional passages in D_7, see
the description *of stars under* B_1. Star 19* is shared by B_{2-4} Dn $D_{1, 2, 9}$. Amongst
omitted passages, D_7 is peculiar in omitting 33. 3^{c}–4^{d} (hapl.). The following omissions
are shared by D_7 with the MSS. given in brackets: 22. 19^{cd} (with B_6 $D_{4, 6, 8}$ G_1; hapl.),
and 23. 3–4 (with $K_{1, 2}$ B_6 $D_{4, 6, 8}$ T_1; hapl.). — D_7 joins together adhyāyas 20–21,
26–27 and 36–37.

D_8

Tanjore, Saraswathi Mahal Libraay; No. 1358. Written on paper in Devanāgarī

characters. Size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 29. The MS. is undated, old and worn out, the last two folios being broken and damaged. For the description of additional passages in D_8, see the description of stars under D_4. Amongst omitted passages D_8 is peculiar in omitting $4.\ 5^{a}$–7^{b}, $12.\ 5^{c}$–7^{d}, 17. 15–17, $36.\ 2^{b}$, 36 from राज (in 6^{a}) up to राजन् (in 8^{c}), and $47.\ 13^{cd}$. The following omissions are shared by D_8 with the MSS. given in brackets : $1.\ 22^{cd}$, $3.\ 8^{c}$–10^{d} (hapl.), 9. 2–3 (hapl.), $15.\ 20^{c}$–$16.\ 3^{d}$ (hapl.), $22.\ 4^{c}$–6^{d} and 12^{c}–13^{b}, $25.\ 13^{c}$–14^{d} (hapl.), $26.\ 2^{cd}$, and 45. 37–38 (hapl.) — all with $D_{4.6}$; $6.\ 22^{ab}$ (with $D_{4.6}$ G_5 M_1) ; $9.\ 26^{cd}$ (with $D_{4.6}$ T_3 G_3 M_1) ; $10.\ 5^{ab}$ (with $D_{4.6}$ T_3 G_5 M_{1-3}) ; $13.\ 7^{d}$–8^{e} (with $K_{3.4.6}$ $D_{4.6}$; hapl.) ; $22.\ 19^{cd}$ (with B_6 $D_{4.6.7}$ G_1 ; hapl.) ; 23. 3–4 (with $K_{1.2}$ B_6 $D_{4.6.7}$ T_1 ; hapl.) ; $42.\ 17^{cd}$ (with $K_{3.4}$ $D_{4.6}$ S ; hapl.) ; and $45.\ 3^{cd}$ (with B_6 T_1 ; hapl.). — D_8 joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

D_9

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.) ; No. 516 of Viśrāmbāg 1. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $16'' \times 6''$, with 9 lines to a page, and 54 letters in a line. Total number of folios 41. Hand-writing neat and clean. The Ślokas are numbered. The MS. is in good condition. It is undated. It contains the Āśramavāsikaparvan only. For the description of star-passages in D_9, see the description of stars under B_1. Star 19 is shared by B_{2-4} Dn $D_{1.2.7}$. Amongst omitted passages, D_9 is peculiar in omitting $14.\ 15^{bcd}$, $16.\ 2^{d}$, $25.\ 17^{c}$–18^{d}, and 44. 16. — D_9 joins together adhyāyas 36–37.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $19{\cdot}9'' \times 1{\cdot}8''$, with 11–13 lines to a page, and 88–98 letters in a line. Total number of folios 16. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) parvans. The MS. is undated. Amongst additional passages, T_1 gives 31*, 78*, 84* and 104*, which are peculiar to it. For the description of stars in T_1, see the description of star-passages under D_4. Amongst omitted passages, T_1 is peculiar in omitting $1.\ 3^{d}$–4^{a} (hapl.), $1.\ 9^{bc}$ (hapl.), and 11^{ab} ; 2. 9, 12^{d}–13^{c} (hapl.) ; $3.\ 6^{ab}$, 14^{a}–15^{b}, 16^{cd} ; 4. 5–7, 12^{ab} ; $6.\ 13^{cd}$, 18 ; $7.\ 12^{cd}$; $8.\ 15^{ab}$; $9.\ 15^{ab}$, 19^{ef} (hapl.), 23^{a}, 24^{cd}, 25^{cd} (hapl.) ; $9.\ 26^{b}$–$10.\ 2^{a}$ (hapl.) ; $10.\ 2^{cd}$, 4^{bc}, 6^{cd}, 7^{c}–8^{f} (hapl.), 11^{b}, 14, 15^{cd} ; $11.\ 9^{cd}$, 15^{cd}, 18^{c}–19^{b} ; $12.\ 3^{ab}$, 4^{ab}, 10^{c}–11^{b}, 21^{cd} ; $13.\ 9^{ef}$, 17^{cd} ; 14. 2–3, 5^{c}–6^{b}, 13^{ef} ; 15. 3, 10^{cd}, 12^{ab} ; $15.\ 25^{c}$–$16.\ 2^{b}$; $16.\ 10^{cd}$, 12^{ab}, 18, 19^{cd}, 21^{ab}, 22^{cd} ; $17.\ 5^{ef}$; $18.\ 4^{cd}$; 18. 10–13 (? hapl.) ; 20. 12, 14^{c}–17^{e} (hapl.) ; 22. 20–22, $23.\ 10^{ab}$, 18^{cd}, 19^{cd} ; $24.\ 17^{bc}$, 24^{cd} ; $27.\ 12^{cd}$; $30.\ 1^{d}$–2^{a} ; $31.\ 7^{e}$–8^{f}. $34.\ 7^{ab}$, 8^{cd}, 12–14 ; $35.\ 8^{c}$–16^{d} ; $36.\ 11^{cd}$; $38.\ 17^{bc}$; $41.\ 18^{c}$–21^{b} (hapl.) ; $42.\ 7^{cd}$, 9^{cd}, 11^{ab}, 12^{ef} ; $44.\ 1^{c}$–3^{d}, 5^{ab}, 12^{ab}, 15^{cd}, 17^{cd}, 25^{cd}, 46^{cd}, 48^{c}–51^{d} ; $45.\ 17^{cd}$, 30^{ab} ; and $47.\ 1^{cd}$. The following omissions are shared by T_1 with the MSS. given in brackets :

3. 7^{cd} (with D_5 T_4), 3. 8^{c}-9^{d} (with D_5 T_4 ; hapl.), 3. 10^{cd} (with T_4 ; hapl.), 10. 12^{d}–13^{a} (with $G_{3,4}$; hapl.), 22. 14^{cd} (with D_6 ; hapl.), 23. 3–4 (with $K_{1,2}$ B_3 $D_{4,6-8}$; hapl.), 38. 18^{a}–20^{b} (with D_5), 42. 17^{cd} (with $K_{2,4}$ $D_{4-6,8}$ T_{2-4} G M ; hapl.); 44. 41^{ab} (with B_4); 45. 3^{cd} (with B_4 $D_{6,8}$; hapl.); and 46. 8–9 (with G_3 M_3 ; hapl.). — T_1 om. adhy. 25, and joins together (like T_2) adhyāyas 15–16 and 46–47.

T_2

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. With 8–11 lines to a page and 80–94 letters in a line. Total number of folios for Āśramavāsa 26. The MS. contains parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst, additional passages, T_2 gives 94* which is peculiar to it; 11*, which it shares with $D_{1-6,8}$ T_4 G_{2-4} ; 13* with $D_{4,6,8}$ T_3 G_2 M_2, 50* with $D_{4,6,8}$ T_3 G_5 M_{2-4}, and 55* with $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$. For the description of stars in T_2, see the description of stars under D_4. Amongst omitted passages, T_2 is peculiar in omitting 8. 20^{bc} (hapl.), 15. 21^{e}–25^{d}, and 24. 2^{ab} (hapl.). The following omissions are shared by T_2 with the MSS. given in brackets ; 9. 26^{cd} (with $D_{4,6,8}$ G_5 M_1), 10. 5^{ab} (with $D_{4,6,8}$ G_5 M_{1-3}), and 42. 17^{cd} (with $K_{2,4}$ $D_{4-6,8}$ $T_{1,3,4}$ G M ; hapl.). — T_2 joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

T_3

Madras, Adyar Library ; No. 29L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst additional passages, T_3 gives 56* and 92* which are peculiar to it ; 13*, which it shares with $D_{4,6,8}$ T_2 G_2 M_2, while 50* is shared by $D_{4,6,8}$ T_2 G_5 M_{2-4}. For the description of stars in T_3, see under D_4. Amongst omitted passages T_3 is peculiar in omitting 25. 13^{cd}, 30. 5^{ab}, and 40. 8^{b}–9^{a} (hapl.). The following omissions are shared by T_3 with the MSS. given in brackets : 1. 20 (with D_6 ; hapl.) and 42. 17^{cd} (with $K_{2,4}$ $D_{4-6,8}$ $T_{1,2,4}$ G M ; hapl.). — T_3 joins together adhyāyas 46–47.

T_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11835. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 6 lines to a page. Total number of folios 36. The MS. is undated but looks fairly old. It contains the Āśramavāsikaparvan only. Amongst additional passages, T_4 gives 11* which it shares with $D_{4-6,8}$ T_2 G_{2-4}. The sharers of the remaining star-passages arrange themselves into the group $D_{4-6,8}$ S as illustrated in — 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96*. Three departures from the group are illustrated in 46* (plus $K_{3,5}$, minus M_4). Four departures from the group are : 37* (minus T_1 G_{3-5}) and 48* (minus D_5 $G_{3,4}$ M_5);

while both the stars 63* and 69* are shared by $D_{4-6.8}$ T_{1-3} G_{1-4} M_5. Star 12* is shared by $K_{1.3-5}$ $B_{1.3.6}$ $D_{1.6.8.9}$ S (except T_1 G_1), and 51* is shared by N ($Ś_1$ B_3 missing) T_{1-3} G_{1-4} M_5. Amongst omitted passages, T_4 is peculiar in omitting 5. 12^c–13^d, 15, 18, 25. 0^{ab} (hapl.), 20^c–21^b; 6. 1^{ab}, 6 from बुद्धिना (in 3^b) up to किं मे (in 4^a), 9, 11^d–12^b, 14^c–15^b, 6 from पितः (in 17^a) up to ज्ञातुं त्वं (in 17^d), 19^c–20^b, 22^{cd}, 7. 4^a, 7 from तवानृत (in 5^a) up to लब्ध्वा सं (in 5^c), 7^c–8^b, 16; 8. 2^c–3^b, 14^a–16^b, 18^{ab}; 9. 17^{cd}; 23. 3–6; 24. 7^{ab}; 29. 11^d–12^a (hapl.); 33. 25^{cd} and 32^a–34^b; 34. 16^b–24^b; 42. 3–5; 44. 17–43; 45. 18^c–21^b and 28^c–30^d (both hapl.); 45. 41–42; 46. 2^{cd} and 47. 12–14. The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets: 3. 7^{cd} and 3. 8^c–9^d (both with D_5 T_1; the latter hapl.); 3. 10^{cd} (with T_1; hapl.); 8. 5 (with $D_{4.6}$ G_1; hapl.); 16. 15^{cd} (with G_4); 26. 8^{ab} (with K_3); and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{1-6.8}$ $T_{1.3}$ G M; hapl.). — T_4 joins adhyāyas 46–47 together.

G_1

Poona: The B. O. R. I. MS. Collection; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore, and was received as present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves (size 15·2″ × 2·1″) in Grantha characters. Total number of folios 532; with 16–22 lines to a page, and 65–75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12–18. The number of folios for the Āśramavāsikaparvan is 16. The MS. is undated. Amongest additional passages, G_1 gives 22* which is peculiar to it. It gives 14* which it shares with K_{3-5} D_8, 25* with $K_{3.5}$, 26* with K_{3-5}, 55* with $D_{4.6.8}$ T_2 G_2, and 101*, 105*, 106* (all three) with G_5 M_{1-4}. It also gives stars 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96*, which are shared by a group consisting of $D_{4-6.8}$ S. Solitary departures from the group are: 97* and 98* (both, minus T_4); three departures from the group in 46* (plus $K_{3.5}$, minus M_4). Four departures are illustrated in 7* (with minus $T_{1.4}$ $M_{4.5}$) and in 37* (with minus T_1 G_{3-5}). Star 48* is shared by $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{2.5}$ M_{1-4}, while 63* and 69* are shared by $D_{4-6.8}$ T G_{2-4} M_5. G_1 also gives 51*, which is shared by N ($Ś_1$ B_3 missing) T G_{2-4} M_5. Amongst omitted passages, G_1 is peculiar in omitting 9. 9^{ab} (hapl.), 12. 9^{ab}, 13. 1^{cd}, 22. 5–6, 27 from कथा (in 9^b) up to दुश्चरस्यास्य (in 9^c) (hapl.), 29. 5^c–7^d, 33. 1^c–4^d (? hapl.), 40. 11^{cd} (hapl.), 41. 22^c–24^b, and 46. 8^c–9^b. The following omissions are shared by G_1 with the MSS. given in brackets: 8. 5 (with $D_{4.6}$ T_4; hapl.), 15. 21^c–16. 3^b (with G_5 M_{1-4}), 22. 19^{cd} (with B_6 $D_{4.6-8}$; hapl.) and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G_{2-5} M; hapl.). — G_1 joins togethar the adhyāyas 15 and 16.

G_2

Pudukkottah, State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 19″ × $2\frac{1}{8}$″, with 10–14 lines to a page, and 75–85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 as well as Parvans 14–18. Total number of folios 32. It

begins the Āśramavāsikaparvan from folio numbered 269^a and ends with 291^b. The MS. is undated. Amongst additional passages G_2 gives 5* which is peculiar to it. It gives 11* which it shares with $D_{4-6.8}$ $T_{2.4}$ $G_{3.4}$, 13* with $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ M_2, and 55* with $D_{4.6.8}$ T_2 G_1. For the description of other stars in G_2, see the same under G_1. Star 12* is shared by $K_{1.3-5}$ $B_{1.3.6}$ $D_{1.4.6.8.9}$ T_{2-4} G_{3-5} M; 15* by $D_{4-6.8}$ $T_{2.3}$ G_4 M_3; and 51* by N ($Ś_1$ B_3 missing) T $G_{1.3.4}$ M_5. The following omission is shared by G_2 with the MSS. mentioned : 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T $G_{1.3-5}$ M; hapl.). — G_2 joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

G_3

Madras, Adyar Library; No. 29E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11, 14–18. Total number of folios for the Āśramavāsikaparvan is 27. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_3 gives 75* which is peculiar to it; 76* which it shares with G_4 alone. It gives stars 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96* — which are shared by a group consisting of $D_{4-6.8}$ S. Solitary departures from the group are : 97* and 98* (both minus T_4); three departures from the group being 46* (plus $K_{3.5}$, minus M_4). Four departures are illustrated in 7* (minus $T_{1.4}$ $M_{4.5}$) and 37* (minus T_1 G_{3-5}). Star 63* and 69* are shared by $D_{4-6.8}$ T $G_{1.2.4}$ M_5. Star 12* is shared by $K_{1.3-5}$ $B_{1.3.6}$ $D_{1.4.6.8.9}$ T_{2-4} $G_{2.4.5}$ M and 51* by N ($Ś_1$ B_3 missing) T $G_{1.2.4}$ M_5. Star 11* is shared by $D_{4-6.8}$ $T_{2.4}$ $G_{2.4}$. Amongst omitted passages, G_3 is peculiar in omitting 4. 12, 16. 20^{cd}, 32. 12^c–14^b, 33. 9^{cd}, 33. 15–16 (? hapl.) and 44. 11^c–12^d. The following omissions are shared by G_3 with G_4 alone : 2. 2^{cd}, 3. 1–2, 3. 7^c–9^d (hapl.), 10. 7 (hapl.), 12. 3^a–5^b, 23. 6–7 (hapl.), 24. 18^c–20^b, 31 from च पृथा (in 11^a) up to तात्राजा (in 13^a), 32. 10 plus 51* line 3 (hapl.), 33. 11^f–13^a, 38. 9^b–11^a (hapl.), 38. 23^{bc} (hapl.), 45. 34^{cd}, and 47. 16^a–17^b. G_3 also omits 10. 12^d–13^a (with T_1 G_4; hapl.); 20. 10^{cd} (with $K_{1.2}$ B_2 $G_{4.5}$ M_4; hapl.); 35. 11^{cd} (with K_1 G_4; hapl.); 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T $G_{1.2.4.5}$ M; hapl.); as well as 46. 8–9 (with T_1 M_3; hapl.). — G_3 joins together adhyāyas 46–47.

G_4

Poona : The B. O. R. I. MSS. collection; No. 68. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore, and was received as present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 91, with 6–7 lines to a page and 65–66 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17, and 18. It is undated. Amongst additional passages, G_4 gives 95* which is peculiar to it, and 76* which it shares with G_3 alone. For the description of the additional passages in G_4, see the same under G_1. Amongst omitted passages, in the description of G_3 above, mention has already been made of the omissions peculiar to G_3 and G_4 together. G_4 further is peculiar in omitting 22. 27^{cd}, 32. 12^c–14^b and 45. 7^c–8^b. The following

additional omissions in G_4 have to be mentioned: 10. 12^{d}–13^{a} (with T_1 G_3; hapl.); 16. 15^{cd} (with T_4); 20. 10^{cd} (with $K_{1.2}$ B_2 $G_{3.5}$ M_4; hapl.); 35. 11^{cd} (with K_1 G_3; hapl.); and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T $G_{1-3.5}$ M; hapl.). — G_4 (like G_3) joins together adhyāyas 46–47.

G_5

Ponnokottu Mana Library. Not numbered. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 188. The Āśramavāsika begins from fol. 124^{a} and ends with fol. 161^{b}. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_5 gives 60* which it shares with M_1 alone; it gives 58* and 62*, which it shares with M_{1-4}; and 101*, 105* and 106*, all with G_1 M_{1-4}. For the detailed description of the additional passages in G_5, reference may by made to the description under G_3. Amongst omitted passages, G_5 is peculiar in omitting 25. 11^{c}–12^{d}. The following omissions are shared by G_5 with the MSS. given in brackets: 1. 21^{cd} (with $M_{1.2.4}$); 4. 10^{c}–12^{b} (with M_1; hapl.); 6. 22^{ab} (with $D_{4.6.8}$ M_1); 9. 26^{cd} (with $D_{4.6.8}$ T_2 M_1); 10. 5^{ab} (with $D_{4.6.8}$ T_2 M_{1-3}); 14. 17^{c}–15. 1^{b} (with K_2 $M_{2.3}$; hapl.); 15. 21^{c}–16. 3^{b} (with G_1 M_{1-4}), 16. 24–25 and 31. 13^{cd} (both, with M_2); 18. 11^{cd}, 31. 12, 36. 15^{ef}, 39. 16^{a}, 41. 17^{cd} and 41. 28^{ef} (all, with M_{1-4}); 20. 10^{cd} (with $K_{1.2}$ B_2 $G_{3.4}$ M_4; hapl.); 39. 16^{c} (with $M_{2.3}$); and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G_{1-4} M; hapl.). — G_5 joins together adhyāyas 14–16.

M_1

Malabar, Nareri Mana Library; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. It begins from fol. 97 and ends with fol. 136. Amongst additional passages, M_1 gives 24*, 67* 72* and 102*, which are peculiar to it; 60* which it shares with G_5 alone; 77* with M_3; 58* and 62* with G_5 M_{2-4}; 101*, 105* and 106* with $G_{1.5}$ M_{2-4}; and 18* with $M_{2.4.5}$. For the detailed description of the additional passages in M_1, see the same under G_3. Amongst omitted passages, M_1 is peculiar in omitting 12. 14 and 31. 3^{cd}. The following omissions are shared by M_1 with the MSS. given in brackets: 1. 21^{cd} (with G_5 $M_{2.4}$); 4. 10^{c}–12^{b} (with G_5; hapl.); 6. 22^{ab} (with $D_{4.6.8}$ G_5); 9. 26^{cd} (with $D_{4.6.8}$ T_2 G_5); 10. 5^{ab} (with $D_{4.6.8}$ T_2 G_5 $M_{2.3}$); 15. 21^{c}–16. 3^{b} (with $G_{1.5}$ M_{2-4}); 18. 11^{cd}, 31. 12, 36. 15^{ef}, 39. 16^{a}, 41. 17^{cd}, and 41. 28^{ef} (all, with G_5 M_{2-4}); and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G M_{2-5}; hapl.). — M_1 joins together adhyāyas 15–16.

M_2

Cochin, State Library; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8–12 lines to a page, and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 165. The MS.

begins from fol. 97 and ends with fol. 136. Amongst additional passages, M_2 gives 13* which it shares with $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ G_3; 18* which it shares with $M_{1.4.5}$; 58* and 62*, both with G_6 $M_{1.3.4}$; and 101*, 105*, 106*: all with $G_{1.6}$ $M_{1.3.4}$. For the detailed description of the other stars in M_2, see the same under G_3. Amongst omitted passages, M_2 is peculiar in omitting 30. 2^a–3^b. The following omissions are shared by M_2 with the MSS. given in brackets: 1. 21^{cd} (with G_6 $M_{1.4}$); 10. 5^{ab} (with $D_{4.6.8}$ T_2 G_6 $M_{1.3}$); 14. 17^c–15. 1^b (with K_2 G_6 M_3; hapl.); 15. 21^c–16. 3^b (with $G_{1.6}$ $M_{1.3.4}$); 16. 24–25 and 31. 13^{cd} (both, with G_6); 18. 11^{cd}, 31. 12, 36. 15^{ef}, 39. 16^a, 41. 17^{cd}, 28^{ef} (all, with G_6 $M_{1.3.4}$); 39. 16^c (with G_6 M_3); and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G $M_{1.3-5}$; hapl.). — M_2 joins together adhyāyas 14–16.

M_3

Cochin, Avanapparambu Mana Library; No. 77. Undated. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Āśramavāsika begins from fol. 87 and ends with fol. 132. Amongst additional passages, M_3 gives 87* and 89* which are peculiar to it; 77* which it shares with M_1 alone; 58* and 62*, with G_6 $M_{1.2.4}$; and 101*, 105* and 106*, with $G_{1.6}$ $M_{1.2.4}$. For the detailed description of the additional passages in M_3, see the same in G_3. Amongst omitted passages, M_3 is peculiar in omitting 32, from सत्र (in 13^b) up to गौरी (in 14^a), and 41. 15^{ab}. The following omissions are shared by M_3 with the MSS. given in brackets: 10. 5^{ab} (with $D_{4.6.8}$ T_2 G_6 $M_{1.2}$); 14. 17^c to 15. 1^b (with K_2 G_6 M_2; hapl.); 15. 21^c to 16. 3^{ab} (with $G_{1.6}$ $M_{1.2.4}$); 18. 11^{cd}, 31. 12, 36. 15^{ef}, 39. 16^a, 41. 17^{cd} and 41. 28^{ef} (all, with G_6 $M_{1.2.4}$); 39. 16^c (with G_6 M_2); 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G $M_{1.2.4.5}$; hapl.); and 46. 8–9 (with T_1 G_3; hapl.). — M_3 joins together adhyāyas 14, 15 and 16.

M_4

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7–8 lines to a page, and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Āśramavāsika begins from fol. 122 and ends with fol. 171. Amongst additional passages, M_4 gives 18* which it shares with $M_{1.2.5}$; 58* and 62*, with G_6 M_{1-3}; 101*, 105* and 106*: all with $G_{1.6}$ M_{1-3}. For the detailed description of stars in M_4, see the same under G_3. M_4 is peculiar in omitting 26 from धार्मिके in 7^b up to द्रव्य in 9^d. The following omissions are shared by M_4 with the MSS. given in brackets: 1. 21^{cd} (with G_6 $M_{1.2}$); 15. 21^c–16. 3^b (with $G_{1.6}$ M_{1-3}); 18. 11^{cd}, 31. 12, 36. 15^{ef}, 39. 16^a, 41. 17^{cd}, and 41. 28^{ef} (all, with G_6 M_{1-3}); 20. 10^{cd} (with $K_{1.3}$ B_2 G_{3-6}; hapl.); and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G $M_{1-3.5}$; hapl.). — M_4 joins together adhyāyas 15 and 16.

M_5

Malabar, Poomulli Mana Library; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10–11 lines to a page, and 50-60 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 122. The portion of the Āśramvāsika parvan begins from fol. 61 and ends with fol. 102. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages, M_5 gives 90* which is peculiar to it; 18*, which it shares with $M_{1.2.4}$, while 46* is shared by $K_{3.5}$ $D_{4-6.8}$ T G M_{1-3}. For the detailed description of additional passages in M_5, see the same under G_3. Amongst omitted passages, M_5 is peculiar in omitting 21 from संयोज्यार्थं (in 5^e) up to विल (in 6^c), and 40. 10^c–12^d (hapl.). The following omissions are shared by M_5 with the MSS given in brackets: 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G M_{1-4}; hapl.). — M_5 joins together adhyāyas 46–47.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Cn

The commentary of Nīlakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used, in the present edition of the Āśramavāsikaparvan, from MS. Dn_1 which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been given in the Critical Apparatus, and Critical Notes of this parvan.

Cv

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library; MS. No. C 1577. It is dated Śaka 1597 (Ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the so-called "Southern Recension" of the Epic, got a complete copy of Vādirāja's commentary written by a modern hand which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the strength of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says:

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।
भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।
अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४
भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।
कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५
व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।
अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(*ii*) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā No. 64), which summarizes the contents of the Āśramavāsikaparvan in just 69 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text ; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the Textual variations. The incidents which Kṣemendra omits are :

(i) Dhṛtarāṣṭra's advice to Dharmarāja concerning duties of the King and the subjects towards each other (adhy. 9. 7 to 12. 23). The advice looks awkward as coming from Dhṛtarāṣṭra, as also his apologetic address to the citizens and the reply given by them (15. 12 to 16. 23); and (ii) the uncalled for repetition of the story of Karṇa's birth (adhy. 38). — It is also worth noting that the holy bath taken at Vyāsa's direction by the ladies lamenting the death of their relatives and anxious to see them revived was in the *Svarganadījala*, i. e. in the water of the river Bhāgīrathī here below, and *not* in that of the river of the same name in the Heaven. There is also no reference in the Bhāratamañjari to Janamejaya's desire to obtain a similar vision of his dead father, and its fulfilment (adhy. 43).

This raises a doubt about the presence of these incidents even in the late version of the Āśramavāsikaparvan.

(ii) The *Āndhrabhāratamu* gives the summary of the Āśramavāsika in two *āśvāsas* written in mixed prose and poetry; the verses and the prose paragraphs together numbering 177. — The first Āśvāsa finds room for Dhṛtarāṣṭra's Rājadharmopadeśa (15. 9. 7 to 12. 23), as also for the repetition of the story of the birth of Karṇa (15. 38).

The Javanese Version

More important by far, however, is the Javanese Version of the Great Epic*. Regarding this version, it has to be noted that India's intercourse with Java (Yavadvīpa) dates from as early as the 2nd century A. D., as is evidenced by Vālmiki's Rāmāyaṇa (4. 40. 30ff)†. Fa Hian stayed in Java (A. D. 412) for five months. Itsing visited Malay twice, and actually passed there not less than seven years (688–695), studying and translating Sanskrit texts.

The early Hindu ascendency in Java was succeeded by the Muhammedan regime. The prevailing religion of the Indian population of Java was either Śaivism or Buddhist Mahāyānism, as witnessed by several stone-carvings in Java (including the famous Stūpa of Barabudur), and particularly by the Javanese translations of the Sanskrit Epic texts. Juynboll also edited the concluding four parvans of the Mahābhārata in 1893. The Mahābhārata was translated into Old Javanese, according to Sylvain Lévi (p. xxxii), at the end of the 11th century A. D. The order of the Parvans as given in the Javanese Mahābhārata considerably differs from the original Indian order‡ :

1 Ādiparvan = J. No. 1
2 Sabhāparvan = J. No. 9
3 Āraṇyakaparvan = J. No. 10
4 Virāṭaparvan = J. No. 2
5 Udyogaparvan = J. No. 7 (fragmentary)
6 Bhīṣmaparvan = J. No. 3
7 Droṇaparvan = J. No. 11
8 Karṇaparvan = J. No. 12
9 { Śalyaparvan = J. No. 13 and Gadāparvan = J. No. 14 }
10 Sauptika = J. No. 14 (optionally, also Aśvatthāma- or Svatama- parvan
11 Strī = J. Strīpralāpa, No. 17
12, 13 } — Absent
14 Āśvamedhika = J. No. 18 Āśvamedhayajñaparvan
15 Āśramavāsika = J. No. 8
16 Mausala = J. No. 4
17 Mahāprasthānika = Prasthānika, No. 5
18 Svargārohaṇa = Svargāravaṇa, No. 6

---

* Cf. JRAS., vol. I, p. 177, and VIII, pt. 2, pp. 157–218 ; also *Suvarṇadvīpa* by R. C. Majumdar in two volumes (1936, 1938); Sanskrit Texts from Bali (*Bālīdvīpagranthās*), S. Lévi, 1933, Gaekwad's Oriental Series, 67, p. xxxii ; and Holtzmann, *Das Mahābhārata.*

† यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ।
....
यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ।

‡ Z. D. M. G., v. 231 ; ix. 302 ; xiv. 189. Also J. A. 1858, xii, 271–304 and 394–412 ; cf. also Kawi Bearbeitung des Mbh., Amsterdam, 1877.

[N. B. — For the relative order and extent of individual Parvans given in the Javanese Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan, cf. "Inhoudsapgave van 'T Mahābhārata in 'T Kawi : Bijdragen : Sec. III, vol. VI, pp. 92-95.]

The Bhāratayudha is called in Kawi as "Bratayuddha". The Javanese regarded the Bhārata-yuddha as having taken place in their own country, and so one of their towns is named Hastināpura in a poem which was composed about 1195 A. D.* The order of the Mbh. parvans in the Javanese version (as shown above) differs considerably from that known in India. Parvans 12 (Śānti) and 13 (Anuśāsana) are altogether absent in the Kawi version†. It counts Śalya and Gadā as two separate parvans. To the Virāṭaparvan it gives No. 2, and to Bhīṣma, No. 3, showing the popularity and frequency of their recitation. The last four parvans are extant with almost the same names (viz. — Āśramavāsa (= Javanese No. 8), Musala (= J. 4), Prasthānika (= J. 5) and Svargāravaṇa[rohaṇa] = J. 6). Original Sanskrit stanzas (some few of them) are quoted and translated into Kawi, with occasional variations in readings. During the reign of Air Langga (11th century A. D.), when the Old Javanese literature was at its zenith, the Mbh. was translated into prose. The translation was made by a Śaivite, seeing that in the initial stanza he glorifies Śiva instead of Viṣṇu. The concluding Svargārohaṇaparvan has only one solitary stanza (58^{b}) quoted in the original Sanskrit, the rest of the parvan being given only in abridged Javanese translation.

From the Āśramavāsikaparvan the following stanzas in original Sanskrit are found quoted in the Javanese version, the others being either omitted, or reproduced in Javanese summary, or in actual translation :

15. 4. 7^{ab} (as in text).
15. 4. 9^{d} (*v. l.* अथ for क्षयं).
15. 5. 10^{a} (as in text).
15. 6. 23^{ab} (*v. l.* शत-, as in $K_{3.5}$ Dn $D_{2.3.7.9}$, for दश-).
15. 6. 23^{cd} (*v. l.* व्यपाश्रित्य, as in B Dn $D_{1.2.5.7.9}$ T_4 $G_{1.3-5}$ M_{2-5}, for उपा°).
15. 8. 1^{a} (as in text).
15. 9. 10 (*v. l.* च सततम् for सदैव त्वम्).
15. 9. 18^{c}–19^{b} (*v. l.* राजेंद्र for सततं).
15. 9. 19^{cde} (as in text).
15. 9. 20 (*v. l.* धर्मार्थिन् for °र्थै-).
15. 11. 7^{ab} (*v. l.* तथास्थिरः for °बलः).
* विपरीतस्य पक्षस्य सदा सन्धि समाप्नुयुः । This line is a star-passage : cf. 15. 11. 10^{cd}.
15. 11. 17^{cd} (*v. l.* समये विनिवर्तयेः for क्रमेण विनिवर्तयेत्).
15. 12. 12^{c} (*v. l.* युक्तश्च कालदेशाभ्यां, as in Dn_2, for संयुक्तो देशकालाभ्यां).
15. 12. 16^{a} (*v. l.* चारयित्वा, as in B Dn $D_{1.2.7}$, for साद°).
15. 12. 16^{b} (*v. l.* स्व-, as in $K_{2.5}$ B Dn $D_{1-3.7.9}$ G_5 $M_{2.3}$, for च).
15. 12. 16^{b} (*v. l.* -दर्शनं, as in $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$, for -हर्षणम्).

---

* Spiegel ZDMG V. 231 : Lassen *Alterthumskunde*, IV. 524.

† There is, however, a separate work on Rājaniti, giving rules for Royal policy and government.

15. 14. 1^{a} (as in text).
15. 14. 7^{ab} (*v. l.* वनमेवं गमिष्यति for दुःखितोऽयं जनाधिपः).
15. 16. 1^{a} (*v. l.* तु, as in D_7, for तद्).
15. 16. 1^{b} (*v. l.* तु for तद्).
15. 16. 2^{a} (*v. l.* एतद् for तत्तु).
15. 16. 2^{b} (*v. l.* न शक्यं प्रति- for यन्न शक्यं प्र-).
15. 16. 2^{cd} (*v. l.* सर्वेण निधनमागतं for न शक्यमतिवर्तितुम्).
15. 16. 3^{ab} (as in text).
15. 16. 13^{ab} = 41*, subst. as in B Dn $D_{1-8.7.9}$.
15. 16. 13^{cd} (as in text).
15. 16. 21^{a} (*v. l.* पूर्वराजकृतं for भवत्कृतमिमं).
15. 16. 21^{b} (*v. l.* युधिष्ठिरो वदावक for °रविवर्धितम्).
15. 17. 15^{c} (*v. l.* दास्यामः, as in B Dn $D_{1-8.7.9}$, for कुर्मेह).
15. 17. 15^{d} (*v. l.* सर्वकार्यं च भारत for प्रेतकार्याणि फल्गुन).
15. 17. 19^{ab} (*v. l.* कथं for कुतस्).
15. 17. 19^{cd} (*v. l.* अज्ञातवासं गहनं, as in $B_{2.8.6}$ Dn $D_{2.3.7.9}$, for °वासगमनं).
15. 18. 1^{ab} (*v. l.* मा तु for नातो).
15. 18. 1^{cd} (*v. l.* महाफलः for हि राजर्षिः).
15. 20. 12^{a} (*v. l.* -धन-, as in B Dn $D_{1-8.7.9}$, for -फेन-).
15. 20. 12^{b} (*v. l.* मृदंगनिनदो महान्, as in B (except B_6) Dn $D_{1-8.9}$, for °निनदस्वनः).
15. 20. 12^{cd} (*v. l.* नानाहेमजलार्णवः for नारीरत्नमहाकरः).
15. 20. 13^{c} (as in text).
15. 22. 8^{a} (*v. l.* -जनवृता, as in K, for -परि°).
15. 22. 8^{a} (*v. l.* नारी for राज्ञि).
15. 22. 8^{b} (*v. l.* न दूरं गंतुमर्हति for नगरं गन्तुमर्हसि).
15. 22. 16^{ab} (*v. l.* वने न्वहं, as in $K_{2.5}$, for वने त्वहम्).
15. 23. 11^{ab} (*v. l.* मौर्ख्याद्, as in K_4 B Dn $D_{1-8.9}$ T_4 G_5 M, for मौढ्याद्).
15. 24. 6^{ab} (*v. l.* महादीप्तम् for महदिदम्).
15. 24. 6^{cd} (*v. l.* हि for तु).
15. 24. 11^{c} (*v. l.* निवर्तस्व for निवृत्तांश्च).
15. 24. 11^{c} (*v. l.* कुरुश्रेष्ठ, as in K_5 D_1 T_3, for °श्रेष्ठान्).
15. 24. 13^{b} (*v. l.* -समन्विताः, as in K_4, for -परायणाः).
15. 25. 15^{b} (*v. l.* -वासांसि for -वासिनी).
15. 25. 16 (for first half, cf. 15. 25. 16):

संनियम्य मन एवं संनियम्य सविषयः (sic) ।
कृत्वा तपो महाघोरं धृतराष्ट्रो महामनाः ॥

15. 25. 17^{a} (*v. l.* -शेषः, as in D_{4-8} T_{2-4} G_{1-4} for -भूतः).
15. 25. 17^{cd} (*v. l.* तपसश् for तत्र तपश्).
15. 26. 15^{a} (as in text).
15. 26. 18^{a} (as in text).
15. 27. 10^{cd} (*v. l.* त्रीणि शिष्टानि वर्षाणि for वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि).
15. 27. 11^{ab} (*v. l.* मृतः for नृपः).
15. 29. 24^{b} (as in text).
15. 32. 5^{a} (*v. l.* -शुद्धगौरस् for °गौर-).
15. 32. 5^{b} (*v. l.* महाशाल for °सिंह).
15. 32. 5^{cd} (*v. l.* एव for एषः).
15. 32. 6^{abc} (*v. l.* विशुद्ध-, as in $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4}, for प्रतप्त-).
15. 32. 7^{ab} (*v. l.* य एष, as in $D_{4-6.8}$ S, for यस्त्वेष).
15. 32. 7^{cd} (*v. l.* एक, as in T_3, for एष).
15. 32. 8 (as in text).
15. 32. 9^{a} (*v. l.* हि सा for पुनः).
15. 32. 9^{cd} (*v. l.* सुर-, as in K_{3-5} $B_{1.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ M_3, for पुर-).

15. 32. 10 (*v. l.* सा, as in B_6 Dn $D_{3.4.6-8}$ G_1, for [ए]षा).

51*, as in N T G_{1-4} M_5. (*v. l.* [L. 1] तु for च and -वर्ण- for -शुद्ध-). —[L. 4] सुवर्णाग्र्य- for स°).

15. 32. 11 (*v. l.* सदा नृपो यो, as in B Dn $D_{1-3.7.9}$, for नृपः सदा यो).

15. 32. 12 (*v. l.* तु, as in $K_{3.5}$, for च).

15. 32. 14 (as in text).

15. 32. 15 (*v. l.* नृवीरा, as in K_4 B Dn $D_{1-3.7.9}$, for वि°).

15. 33. 1^{a} (*v. l.* महाराज युधिष्ठिर for युधिष्ठिर महाबाहो).

15. 33. 1^{a} (*v. l.* कच्चित्त्वं कुशली ह्यसि for °तात कुशल्यसि).

15. 33. 23^{a} (as in text).

15. 33. 31^{ab} (*v. l.* विदुरस्य शरीरकं for एतद्विदुरसंज्ञकम्).

15. 36. 16^{ab} (as in text).

15. 36. 16^{c} (*v. l.* दुःखशोकं समासाद्य for दह्यमानस्य शोकेन).

15. 36. 16^{d} (*v. l.* पुत्रपौत्र-, as in $K_{3.4}$ $D_{4-6.8}$ S, for तव पुत्र-).

15. 36. 16^{d} (*v. l.* च, as in K_3, for वै).

15. 36. 23^{ab} (as in text).

15. 36. 25^{ab} (*v. l.* पूतो विगतकिल्बिषः for पूतोऽहं नात्र संशयः).

15. 37. 4 (*v. l.* वर्षाणि षोडशेमानि, as in G_5 M_{1-4}, for षोडशेमानि वर्षाणि). (*v. l.* in J, -सत्तम, as in K_{3-5} G_5 M_{1-4}, for -पुंगव).

15. 38. 21 (*v. l.* वै, as in Dn_2, for ये). (*v. l.* हि for [इ]ति).

15. 39. 4 (*v. l.* नराधिपाः for नरर्षभाः).

15. 39. 21^{ab} (*v. l.* नराधिपः for जनार्णवः).

15. 39. 22^{cd} (*v. l.* निवेशम्, as in K_{2-4} $T_{1.2}$ G_{1-3} $M_{4.5}$, for निवासम्).

15. 44. 14^{a} (as in text).

15. 45. 1 (*v. l.* नारदः स्वर्गदेवर्षिर् for देवर्षिर्नारदो राजन्).

15. 45. 19^{ab} (*v.* l. वायु-, as in K_{1-4} $B_{1.5}$, for वायुः).

15. 45. 20^{ab} (as in text).

15. 45. 25^{ab} (*v. l.* प्रपश्यामो for °मि).

15. 45. 23^{cd} (*v. l.* एव for अत्र).

15. 45. 23^{ab} (as in text).

15. 45. 32^{b} (*v. l.* यस्माद् for त°).

15. 46. 3^{a} (*v. l.* शतं हि यस्य पुत्राणाम् for यस्य पुत्रशतं श्रीमद्).

15. 46. 3^{b} (*v. l.* बाहुशालिनां, as in K_1 $D_{4.5.8}$ $T_{1.4}$ G_1, for °शालिनः).

15. 46. 3^{c} (*v. l.* नागायुतसह (sic) राजा, for °बलो राजा).

15. 46. 3^{d} (*v. l.* स हतः पृथिवीपतिः for स दग्धो हि दवाग्निना).

15. 46. 6^{a} (as in text).

Turning to variant readings, of those peculiar to the Javanese version, th following deserve to be the mentioned :

15. 4. 9^{d} अथ (for क्षयं); 9. 10^{a} च सततम् (for सदैव त्वम्), 18^{c} राजेंद्र (for सततं), 20 धर्मार्थान् (far °र्थ-); 11. 7^{b} तथास्थिरः (for °बलः), 17^{d} समये विनिवर्तयेः (for क्रमेण विनिवर्तयेत्); 14. 7 वनमेवं गमिष्यति (for दुःखितोऽयं जनाधिपः); 16. 1^{b} तु (for तद्), 2^{a} एनद् (for तत्तु), 2^{b} न शक्यं प्रति- (for यन्न शक्यं प्र-), 2^{d} सर्वेण निधनमागतं (for न शक्यमतिवर्तितुम्), 21^{a} पूर्वराजकृतं (for भवत्कृतमिमं), 21^{b} युधिष्ठिरे वदावक (for °रविवर्धितम्); 17. 15^{d} सर्वकार्य च भारत (for प्रेतकार्याणि फल्गुन). 19^{a} कथं (for कुतस्); 18. 1^{b} मा तु (for नातो), 1^{c} महाफलः (for हि राजर्षिः); 20. 12^{d} नानाहेमजलार्णवः (for नारीरत्नमहाकरः); 22. 8^{a} नारी (for राज्ञि), 22. 8^{b} न दूरं गंतुमर्हति (for नगरं गन्तुमर्हसि); 24. 6^{a} महादीप्तम् (for महदिदम्), 6^{c}

हि (for नु), 11^{c} निवर्तस्व (for निवृत्तांश्च); 25.15^{b} -वासांसि (for -वासिनी), 17^{c} तपस्तश् (sic) (for तत्र तपश्); 27.10^{c} त्रीणि शिष्टानि वर्षाणि (by transp.) (for वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि); 11^{b} मृतः (for नृपः); 32.5^{a} -शुद्धगौरस् (for °गौर-); 32.5^{b} महाशाल (for °सिंह), 5^{d} एव (for एषः), 9^{a} हि सा (for पुनः); 33.1^{a} महाराज युधिष्ठिर (for युधिष्ठिर महाबाहो), 1^{b} कच्चित्त्वं कुशली ह्यसि (for °तात कुशल्यसि), 33.31^{b} विदुरस्य शरीरकं (for एतद्विदुरसंज्ञकम्); 36.16^{c} दुःखशोकं समासाद्य (for दह्यमानस्य शोकेन); 36.25^{b} पूतो विगतकिल्बिषः (for पूतोऽहं नात्र संशयः); 39.4^{b} नराधिपाः (for नरर्षभाः), 39.21^{b} नराधिपः (for जनार्णवः); 45.1^{c} नारदः स्वर्गाद्देवर्षिर् (for देवर्षिर्नारदो राजन्), 23^{c} एव (for अत्र); 45.25^{a} प्रपश्यामो (for °मि); 46.3^{a} शतं हि यस्य पुत्राणां (for यस्य पुत्रशतं श्रीमद्); 46.3^{d} स हतः पृथिवीपतिः (for स दग्धो हि दवाग्निना).

In the following few select places, the Old Javanese version gives a reading that agrees with the primary Kashmirian group of MSS. : 15. 22 8^{a} वधूजनवृता (for °परिवृता ; with K); 22.16^{b} वने न्वहं (for वने त्वहम् ; with $K_{2.3}$); 24.11^{c} कुरुश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान् ; with K_{5} D_{1} T_{3}); 24.13^{b} -समन्विताः (for -परायणाः ; with K_{4}); 45.19^{a} वायु- (for वायुः ; with K_{1-4} $B_{1.5}$). — In the following places, O. J. variants agree with the Northern group, B and D predominating : 15. 6. 23^{b} शतसंख्येन (for दश° ; with $K_{3.5}$ Dn $D_{2.3.7.9}$); 12.16^{a} चारयित्वा (for साद° ; with B Dn $D_{1.2.7}$); 12.16^{b} -दर्शनं (for -हर्षणम् ; with $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$); 16.13^{ab} = 41*, subst. as in B Dn $D_{1-3.7.9}$; 17.15^{c} दास्यामः (for कुर्मेह ; with B Dn $D_{1-3.7.9}$); 17.19^{c} अज्ञातवासं गहनं (for °वासगमनं ; with $B_{2.3.6}$ Dn $D_{2.3.7.9}$); 20.12^{a} -घन- (for -फेन- ; with B Dn $D_{1-3.7.9}$); 20.12^{b} मृदंगनिनदो महान् (for °निनदस्वनः ; with B [except B_{6}] Dn $D_{1-3.7.9}$); 32.9^{c} सुरदेवतेव (for पुर° ; with K_{3-5} $B_{1.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ M_{3}); 32.10^{c} सा (for [ए]षा ; with B_{6} Dn $D_{2.4.6-8}$ G_{1}); 32.11^{c} सदा नृपो यो (for नृपः सदा यो ; with B Dn $D_{1-3.7.9}$); 32.15^{d} नृवीरा (for वि° ; with K_{4} B Dn $D_{1-3.7.9}$).

The Old Javanese version also shows agreement with some of the Southern variants in the following places : 15. 25. 17^{a} त्वगस्थिशेषः (for °भूतः ; with D_{4-8} T_{2-4} G_{1-4}); 32.6^{b} विशुद्ध- (for प्रतप्त- ; with $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4}); 32.7^{a} य एष (for यस्त्वेष ; with $D_{4-6.8}$ S); 36.16^{d} पुत्रपौत्र- (for तव पुत्र- ; with $K_{3.4}$ $D_{4-6.8}$ S); 37.4^{a} वर्षाणि षोडशेमानि (for षोडशेमानि वर्षाणि ; with G_{5}. M_{1-4}); 39.22^{c} निवेशम् (for निवासम् ; with K_{2-4} $T_{1.2}$ G_{1-3} $M_{4.5}$); 46.3^{b} बाहुशालिनां (for °शालिनः ; with K_{1} $D_{4.6.8}$ $T_{1.4}$ G_{1}).

From a careful study of the details given hitherto, the following generalization about the Old Javanese Version would seem to follow : (a) that the source of the O. J. is not the Kashmirian Version ; (b) that although in some places a partial agreement with some of the southern sources seems to be in evidence, the O. J. shows none of the peculiarly southern variants ; (c) the presence of variants like चारयित्वा (12.16^{a}), -दर्शनं (12.16^{b}), 41*, दास्यामः (17.15^{c}), अज्ञातवासगहनं (17.19^{c}), -घन- (20.12^{a}), मृदंगनिनदो महान् (20.12^{b}), मौर्ख्याद् (23.11^{b}), सदा नृपो यो (32.11^{c}), and नृवीरा (32.15^{d}) — which agree with the Northern group, B and D predominating — would also establish its non-southern (possibly, Bangali) origin.

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

(i) *The Śāradā Version*

The important Śāradā Version is not, unfortunately, adequately represented in the collated material of the concluding four Parvans of the Epic, since the only Śāradā MS. that we could secure gave just the first two adhyāyas of Parvan 15. In the absence, therefore, of any representative of the Śāradā version, there was no direct means of determining what MSS. followed the original (but at present non-existing) Śāradā text; but the MSS. used for our " Kashmirian " version, happened to have been used in other parvans, where MSS. written in Śāradā characters were available ; and, in these earlier parvans, the MSS. which are here designated as K MSS. were found — in readings, omissions, and additions — to follow the Śāradā version. Thus K_1, the Mirikar MS., was used as K_0 in the Bhīṣmaparvan, as K_1 in the Sauptikaparvan, as K_2 in Karṇa and Śāntiparvans, as K_3 in the Droṇaparvan, and as K_4 in the Strīparvan; K_2, the Sardesai MS., was used as K_2 in the Āraṇyaka, the Virāṭa and the Bhīṣmaparvans, and as K_4 in the Karṇa and the Śānti-parvans ; K_3 as K_2 in the Sauptikaparvan, as K_4 in the Ādi and as K_3 in the Bhīṣma- and Strī- parvans ; and K_4 also as K_4 in the Sabhāparvan. Hence, even in the absence of any Śāradā MSS. for the major part of the Āśramavāsikaparvan, we could speak with some confidence of a Kashmirian Version of the Parvan.

(ii) *The Kashmirian Version*

Five MSS. are included under this version, one of which — K_3 — is from Nasik, another — K_5 — is from East Panjab, while the original locations of the rest are not specified. The oldest of the them is K_3 : date A. D. 1694. Of the five MSS., $K_{2.4}$, from their colophons, seem to belong to the North. Stars 8*, 54* and 57* belong exclusively to the K recension, the first of them using the word त्रु(K_3 घृत°)तवन्तः, which looks like a grammatical *lapsus*, which the Kashmiri recension, not rarely, indulges in. As to omissions, the entire K recension as such omits 15. 45. 20^{cd} (hapl.) : the haplology indicating the relatedness of these MSS. which is present in no other MSS. The recension subdivides itself into two, or rather three, somewhat divergent sub-groups : $K_{1.2}$, K_3, and $K_{4.5}$; the first two, for instance, joining together adhyāyas 13–15, 17–18, and 22–23 ; while the last two, $K_{4.5}$, join together adhyāyas 14–15.

The omissions common, haplographically, to the entire K group is that of 15. 45. 20^{cd}. Most of the other omissions, in which MSS. beyond the K group are associated, are also (with one solitary exception) by haplology : viz. —

9. 13^c–14^d	om.	K_4 B_{4-6} (? hapl.);
13. 7^d–8^c	"	$K_{2.4.5}$ $D_{4.6.8}$ (hapl.);

13. 11^{ef}	om.	K_3 $B_{1, 2, 4, 5}$;
20. 10^{cd}	"	$K_{1, 2}$ B_2 G_{3-5} M_4 (hapl.);
23. 3–4	"	$K_{1, 2}$ B_6 $D_{4, 6-8}$ T_1 (hapl.);
42. 17^{d}	"	$K_{2, 4}$ $D_{4-6, 8}$ S (hapl.); and
45. 20^{de}	"	exclusively limited to K group (hapl.).

(*iii*) *The Bangāli Version*

A critical study of the Bangāli version leads to confirm the conclusion, arrived at in the previously published Parvans, viz., that it is — excepting a few special passages — essentially a sub-version of the central Devanāgarī version, being closely allied to the Vulgate. There is no notable instance of divergence of the B version as a whole from the D manuscripts.

We have six manuscripts of the Bangāli version utilized for this parvan. They have very little to contribute independently for the constitution of the critical text. They possess additional passages 6*, 9*, 27* peculiar to the version, and 12* and 51* also in common with the K version and S recension.

(*iv*) *The Devanāgarī Version*

(a) The Vulgate

Two manuscripts of Nīlakaṇṭha's Devanāgarī version have been utilized for this parvan. Of these, Dn_1 om. 15. 12. 7^{d}–8^{e} and 21. 5 (both hapl.); while Dn_3 om. 15. 19^{b}–20^{c}, 44. 46–47, and 45. 19^{e}–20^{d}. These omissions are exclusively limited to the above MSS. Amongst additional passages, the MSS. give 52*, which they share with each other. Other stars in the MSS. are shared by a group consisting of K_4 $B_{1-4, 6}$ Dn $D_{1-3, 7, 9}$, as illustrated in 6*, 9*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*.

(b) The Composite Devanāgarī Version

In all, nine manuscripts of this composite version have been used for this parvan. Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into two groups. (1) There is the group $D_{1-3, 7, 9}$, which generally agrees with K_4 B Dn. (2) The remaining manuscripts $D_{4-6, 8}$ generally agree with the S recension. Examples of insertions common to S and $D_{4-6, 8}$ are : 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96*, as also 97*, 98* (last two minus T_4).

(*v*) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other ; but the version which they represent is not much different

from the G and M versions. T_1 gives 31*, 78*, 84* and 104* which are peculiar to it. T_2 gives 94* which is peculiar to it, and T_3 gives 56* and 92* both of which are peculiar to it. The MSS. possess almost all star-passages of the S recension. T_2 is peculiar in omitting 8. 20^{bc} (hapl.), 15. 21^{c}–25^{a}, and 24. 2^{ab} (hapl.). T_3 has only three peculiar omissions 25. 13^{cd}, 30. 5^{ab} and 40. 8^{b}–9^{a} (hapl.). On the other hand, T_1 and T_4 have a large number of peculiar omissions, which have been given in detail on pages XXI and XXIII.

(vi) *The Grantha Version*

We have five manuscripts of this version. G_1 has one additional passage, 22*, besides eighteen others which are found in the entire S recension plus $D_{4-6.8}$. G_2 gives 5*, G_3 75* and G_4 95*, which additional passages are peculiar to them. On the other hand, they exhibit almost all the passages of the S recension. Amongst omitted passages, G_1 is peculiar in omitting 9. 9^{ab} (hapl.), 12. 9^{ab}, 13. 1^{cd}, 22. 5–6, 27 from कथा (in 9^{b}) up to दुश्चरस्यास्य (in 9^{c}) (hapl.), 29. 5^{c}–7^{d}, 33. 1^{c}–4^{d} (? hapl.), 40. 11^{cd} (hapl.), 41. 22^{c}–24^{b}, and 46. 8^{c}–9^{b}; G_3 is peculiar in omitting 4. 12, 16. 20^{cd}, 32. 12^{c}–14^{b}, 33. 9^{cd}, 33. 15–16 (? hapl.), and 44. 11^{c}–12^{d}. G_4 is peculiar in omitting 22. 27^{cd}, 32. 12^{c}–14^{b} and 45. 7^{c}–8^{b}; while G_5 is peculiar in omitting 25. 11^{c}–12^{d}. G_2 has no peculiar omission.

(vii) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M_1 gives 24*, 67*, 72* and 102*; which are all peculiar to it. The stars 87* and 89* are peculiar to M_3; while M_5 gives 90* which is peculiar to it. M_2 and M_4 have no specific additional passages. Other stars in M are shared by the group consisting of $D_{4-6.8}$ S, as illustrated in 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86*, 96*, and in 97* and 98* (last two minus T_4). Amongst omitted passages, M_1 is peculiar in omitting 12. 14 and 31. 3^{cd}. The omission of 30. 2^{a}–3^{b} is peculiar to M_2. The omissions of 32, from सच (in 13^{b}) up to गौरी (in 14^{a}), and also of 41. 15^{ab}, belong exclusively to M_3. M_4 is peculiar in omitting 26 from धार्मिके (in 7^{b}) up to दग्ध (in 9^{d}), and M_5 in omitting 21 from संयोज्यार्थै (in 5^{c}) up to विल (in 6^{c}), as well as 40. 10^{c}–12^{d} (hapl.). The version M is not altogether free from cont... on with some Northern sources, as is indicated by 12* and 46*.

THE RECENSIONS OF THE ĀŚRAMAVĀSI

The seven versions of the text-tradition of the Āśram... thus far studied group themselves into two main recensions : ... co the first four versions, and the Southern including the last t...

any MSS. written in the Nepālī and Maithili scripts, there was not — as there was in the case of the Sabhāparvan — any group of versions to be designated the North-eastern, as contrasted with the North-western including the Śāradā and the Kashmirian versions. But as the Bangāli forms an important version of the North-eastern group, if one were to judge by the showing of the Bangāli version of the Āśramavāsikaparvan, it can be said that, so far as the present parvan is concerned, the main recensions are only two, and not three, as was assumed for the Sabhāparvan.

The Early-Northern group gives some five or six additional passages (a total of 12 lines) :

8*, 28*, 29*, 54*, 57*, 91* and 107* ;

while the Late-Northern group as a whole gives ten additional passages (forming a total of 12 lines) :

6*, 9*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*.

There are some twenty-one additional passages (a total of 34 lines) presented by the entire Southern recension, with the exclusion (or inclusion) of a few sporadic MSS. :

7*, 10*, 23*, 32*–35*, 37*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86*, 96*, 97* and 98*.

Most of the cases, where the Southern recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is untrinsically superior to the rejected readings.

THE EXTENT OF THE ĀŚRAMAVĀSIKA*

In the Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 212–219), we have the following description of the contents and extent of the Āśramavāsa(°vāsika)parvan :

तत आश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य गान्धारीसहितो नृपः ।
धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२
यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा
पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता ॥ २१३

* आश्रमवासः प्रधानविषयः यस्य पर्वणः तत् आश्रमवासिकम् । आश्रमवासशब्दात् क्रतूक्थादिसूत्रेण (Pāṇini ४।२।६०) ठक् । The अप्रधानविषयाः are the two sub-parvans : पुत्रदर्शन and नारदागमन ; the first विषय, the आश्रमवास, providing the basic word from which the name of the entire Parvan is formed.

यत्र राजा हतान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ।
लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतान् ॥ २१४
ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम् ।
त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २१५
यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ।
संजयश्च महामात्रो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ॥ २१६
ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां* कदनं महत् ॥ २१७
एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् ।
द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया ॥ २१८
सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च ।
षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २१९

Earlier, in 1. 2. 67, the three sub-parvans of the Āśramavāsa(°vasika) are simply enumerated :

पर्व चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
नारदागमनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ६७

There is thus no divergence in the number of sub-parvans.

The extent of the Fifteenth Parvan is said to be 42 adhyāyas, giving a total of 1,506 stanzas †. In the present edition, the Āśramavāsa(°vāsika)parvan is divided into 47 adhyāyas, and the total official number of stanzas reaches the figure of 1,062, i. e., 444 less than the traditional number given in the Parvasaṁgraha.

The discrepancy in the matter of adhyāyas is not of much consequence, seeing that two adhyāyas could just as readily be combined into one as, conversely, one adhyāya split into two, according to the homogeneity or diversity of the contents, the contents as such remaining unaltered. The difference in the total number of ślokas needs, however, some adequate explanation. The present edition reduces the number of ślokas from the traditional 1,506 to 1,062. This is primarily due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. From the actual number of 106 ‡ star-passages,

---

* This seems to be an original mistake of the compiler of the Parvasaṁgrahaparvan, which was not
apparently noticed by the Editor of our Ādiparvan. The वृष्णीनां कदनं is the subject-matter of the next
or Mausala parvan. The v. l. वृद्धानां (i. e., of धृतराष्ट्र, गान्धारी and कुन्ती) would suit the context, but the
कदन of just three persons was not 'महत्' in the normal sense, although the forest-conflagration, which occa-
sioned it, might have been 'great'. MSS. M1.8 alone give the variant गुरूणां for वृष्णीनां; वृद्धानां is not
given in any MS.

† According to both Cd and Ca; Cn curiously interprets st. 219^{ab} above to mean 1,111 stanzas.

‡ Although the last star is numbered 108*, still as star numbers 20* and 83* were, by oversight, omitted in counting, the actual number of star-passages is 106 only.

we have, moreover, to deduct 25 stars as being "substitute" stars. This leaves 81 star-passages, embodying actual additions given by the varying versions and individual MSS. Secondly, the present edition has, in the Āśramavāsika, 46 three-line Anuṣṭubhs, and 30 four-line stanzas in non-Anuṣṭubh metres. If now, by the word śloka, as used in st. 219 of the above-quoted Parvasaṁgraha passage, we are to understand a 'mathematical' stanza of (8×4=) 32 syllables, by converting into regular stanzas the extra 46 lines in the three-line anuṣṭubhs, we get 28 additional stanzas ; and by reducing the 30 four-line stanzas in terms of thirty-two-syllable units, we get a further addition of 3·75 'mathematical' stanzas. Further, the supporters of the theory of 'mathematical' stanzas also convert the "uvāca" references that might occur at the beginning or middle of an adhyāya, as well as the colophons at the end of each adhyāya, into ślokas of thirtytwo-syllabic units. All these mathematical operations covert the 1,062 stanzas of the present edition into 1145·40 mathematical ślokas. This means that, in the Āśramavāsikaparvan as presented in this edition, there ensues a deficiency of at least (1146–1062=) 84 stanzas, which can be explained by assuming that the Parvasaṁgraha passage is a late addition to the Epic which has in view a Mahābhārata text that had already undergone interpolations like, for instance, Dhṛitarāṣṭra's long-winded instruction to Yudhiṣṭhira in the Science and Art of the Rājadharma*.

CONTENTS OF THE ĀŚRAMAVĀSIKA PARVAN

After winning the Kaurava-Pāṇḍava war of eighteen days' duration, in which eighteen *akṣauhiṇīs*† of fighters (11 on the Kaurava side and 7 on the Pāṇḍava side) took part, the Pāṇḍavas win the battle, leaving just seven survivors (the five Pāṇḍava brothers + Kṛṣṇa + Sātyaki) on their own side, and three (Kṛpa [= Śāradvata], Aśvatthāman and Kṛtavarman) on the Kaurava side (see 10. 9. 48). The Pāṇḍavas were the victors, and Yudhiṣṭhira was crowned king (12. 40. 15) after considerable persuation (12. 8ff.). This was followed by Bhīṣma's advice to the newly crowned king

---

* I have to thank Shri G. G. Soman of the Mahābhārata Department for the above Mathematical operation.

† There is much discrepancy as regards the numbers of human and non-human lives included in a fighting unit, the lowest being called a *Patti* (consisting of 1 chariot, 1 elephant, 3 horses and 5 foot-soldiers). The succeeding higher units (known in order as *Senāmukha, gulma, gaṇa, vāhinī, pṛtanā, camū, anīkinī* and akṣauhiṇī), each following unit rising three times (or optionally ten times its preceding unit : Mbh. 1. 2. 13–23 ; cf. xi. 26. 9–10 ; Oppert : *Weapons, Army Organization and Political maxims*, 1880 ; also Hopkins : *Position of the Ruling Caste in Ancient India*, 1889. But there is some discrepancy involved in the authoritative texts. For instance, is the charioteer to be regarded as a fighting force ? Some fighters have become at times charioteers, e. g., Śalya as charioteer to Karṇa (8.23.52) ; but that was an exception. Kṛṣṇa, as charioteer of Arjuna, cannot be called a fighter ; and if he was not a fighter, how can he be counted amongst the fighters who had survived ? And what about Yuyutsu ? Is he to be regarded as non-fighter ?

regarding the king's duties (which, in the present form of the Epic, extends over practically the whole of the Śānti and the Anuśāsana Parvans), after which Yudhiṣṭhira, having already performed the Rājasūyayajña (see the Sabhāparvan), now performs the Aśvamedhayajña — Parvan 14 — as the highest mark of his supreme royal power (see Parvan 14).

The blind Dhṛtarāṣṭra, the father of Duryodhana and his hundred brothers, was amongst the survivors, along with his wife Gāndhārī ; and Yudhiṣṭhira, in spite of his being a crowned King after the victory won in the Kuru-Pāṇḍava war, gladly conceded the highest place of honour to them both, despite the fact that, during Duryodhana's regime, the Pāṇḍavas had received nothing but consistent maltreatment.

The present Parvan, which is the fifteenth in order, is meant to describe the fifteen years of Yudhiṣṭhira's regime. The central interest, however, seems to be concentrated in describing the way in which the blind old Dhṛtarāṣṭra was treated by Yudhiṣṭhira and Arjuna on the one hand, and by Bhīma and the two sons of Mādrī on the other (15. 4. 13′), in spite of the specific warning that Yudhiṣṭhira had given to all (15. 2. 4) :

निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे सुहृत् ।
विपरीतश्च मे शत्रुर्निरस्यश्च भवेन्नरः ॥

We are, in fact, definitely told that Dhṛtarāṣṭra was being treated by Yudhiṣṭhira better than what he was done by his own sons (15. 3. 10). Vidura, Saṁjaya and his own son Yuyutsu were always with him (15. 1. 5, 10). Bhīma, however, lost no opportunity of causing pain to the blind old man (15. 4. 3–10). Dhṛtarāṣṭra could not stand the treatment any longer, after putting up with it for nearly 15 years (15. 4. 12). So he appeals to Yudhiṣṭhira for permission to lead a forester's life (आश्रमवास) : cf. 15. 5. 20. Yudhiṣṭhira would not, however, consent ; and so — as usual — Vyāsa (15. 7. 19), by his own divine insight, knowing the critical situation, presents himself on the spot. Vyāsa assures Yudhiṣṭhira that Dhṛtarāṣṭra's move is suggested not by any sense of anger, but because that was the only course befitting Dhṛtarāṣṭra's age (15. 8. 17). So the necessary preparations are made for Dhṛtarāṣṭra's आश्रमवास.

From 15. 9. 8ff., is introduced an out-of-place advice of Dhṛtarāṣṭra to Yudhiṣṭira regarding the duties of a king, the advisor pleading in justification (15. 12. 21) :

भीष्मेण* पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन† विदुरेण¶ च ।
ममाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते भरतर्षभ (!) ॥

As a matter of courtesy, Yudhiṣṭhira agrees to receive the advice (15. 13. 1–3.). Dhṛtarāṣṭra, in the course of his advice, says (15. 12. 23) : *the protection of the*

* राजधर्मपर्वणि. † 14. 2. 1ff. ¶ 12. 163. 4–8.

subjects equals one thousand Aśvamedha sacrifices; and this remark is made after Yudhiṣṭhira had only recently performed the Aśvamedha, which forms the topic of the preceding Parvan! Dhṛtarāṣṭra also takes care to add (15. 13. 19) that he has been happier during Yudhiṣṭhira's rule than he ever had been when his own son Duryodhana ruled the kingdom. It is Sāmba who, speaking in reply on behalf of the people, avers that Duryodhana, as far as the subjects were concerned, did nothing wrong to them (15. 15. 16ff. : see the *Kirātārjunīya*, Canto I); and that the destruction of the Kurūs in the Great War was an act of sheer Fate (15. 16. 5).

Then follow, on Dhṛtarāṣṭra's request (conveyed through Vidura), extensive charities in connection with the Śrāddha offerings made in the name of Duryodhana and the other dead sons of Dhṛtarāṣṭra, as also in the name of the other warriors (including Karṇa: 15. 17. 5), who met their death in the Kuru-Pāṇḍava war — Bhīma (as usual), grudging the great expense involved, argues that the Pāṇḍava's themselves could just as well perform the Śrāddha offerings for all of them, and that Kuntī could do the same for Karṇa (15. 17. 17). But Bhīma is overruled, and the charities follow on an extensive scale. These charities, argues Bhīma, are for the *post-mortem* happiness of our Kaurava opponents; but do they really deserve all that (15. 17. 18[ab])? Arjuna, nevertheless, offers the money from his own treasury. —The charities are described, evidently with some relish, in adhyāya 20.

The next day, the preparations for Dhṛtarāṣṭra's journey for passing the remainder of his life in the forest, observing the rules of the "Vānaprastha" āśrama, start right ahead (adhy. 21). With the old Dhṛtarāṣṭra went Vidura, and Saṁjaya. Kṛpa and Yuyutsu, who wanted to accompany him, were asked to stay in Hastināpura. The Pāṇḍavas and their wives, and the women-folk of Hastināpura, accompanied the party only up to the "Vardhamāna" or the "Prosperous" Gate of the Capital (cf. 1. 117. 8[c]; 3. 1. 9[a]), by which the party issued out. With Gāndhārī, who accompanied Dhṛtarāṣṭra, went Kuntī, the mother of the Pāṇḍavas, the sons in vain importunating her to stay with them. Kuntī explained to her sons that, while she had recognized and duly followed her duty to help them in their earlier misfortune when they had lost their kingdom and happiness, and encouraged them to win back the kingdom and the happiness which they had deserved, by placing before them for imitation the ideal of Vidurā (5. 131–134); now that they had achieved that object, she must look to her own spiritual future rather than merely enjoy the status and the pleasures of being just the mother of the Ruling King, however, pleasing it might appear to others. Adhyāya 23 reveals the best and the noblest part of Kuntī's personality and her unique advice.

Proceeding northwards, the party reaches the river Ganges (25. 6), and goes thereafter to Kurukṣetra, where they meet king Śatayūpa, who had already taken to the forester's life (25. 9–10), and who now formally initiates Dhṛtarāṣṭra into the

same. They dwell together in the Āśrama of Śatayūpa, and later they all repair to the hermitage of sage Vyāsa * (adhy. 15. 25, end).

It is to be remembered that, during the Kuru-Pāṇḍava war, the Pāṇḍavas had their army-camp or *śibira* to the west of Kurukṣetra on the river Hiraṇyavatī (5.11.5), their families having their residence in the उपप्लव्य (4. 67. 14, 5. 149. 55); while the Kauravas had their army-camp (5. 196. 11–12) a few miles east of the Kurukṣetra, their home being in Hastināpura itself. After the war, the Pāṇḍavas were established in Hastināpura along with their own women-folk, and amongst these have to be included the Kaurava ladies whom the war had made widows and orphans, and who came now under Dhṛtarāṣṭra's protection. The problem of the future of these poor and helpless ladies had hence to be faced and settled, the ground for which is prepared by the concluding ten adhyāyas of the Āśramavāsaparvan.

In adhyāya 26, we are told that while Dhṛtarāṣṭra was living in the Āśrama, a number of sages, including Nārada, Vyāsa, Devala, Parvata, Śatayūpa and others, came there on a visit, and were treated with hospitality by Kuntī; and, in the course of the conversation that ensued, Nārada named a number of ancient rulers who had won the highest *siddhi*, which Dhṛtarāṣṭra was expected eventually to attain, and incidently mentions Paṇḍu who, residing at the time in the Indraloka, often converses with Indra and other denizens of Heaven. Paṇḍu, says Nārada, still remembers Dhṛtarāṣṭra. Thereupon Śatayūpa inquires as to the future *loka* that Paṇḍu's brother Dhṛtarāṣṭra, was fated to attain; and Nārada replies that, after three more years, Dhṛtarāṣṭra was fated to attain the world of Kubera, and wander in a heavenly *vimāna* from one divine world to another.

Simultaneously, in Hastināpura, Yudhiṣṭhira along with his brothers, the women-folk and all the rest, are anxious to learn of the fate of Dhṛtarāṣṭra, Gāndhārī, and Kuntī, and so they all decide as a party to visit the forest where Dhṛtarāṣṭra was practising penance. Thus all the surviving widows and orphans, along with their guardians, decide to go to the *Āśrama* and see Dhṛtarāṣṭra practising penance (cf. 15. 29. 10ff.). So Yudhiṣṭhira orders that arrangements be made for the collective journey of all to the forest where Dhṛtarāṣṭra was passing his days. Adequate provision of food &c. for the entire party to last them for the period of their stay was also arranged for (15. 29. 23ff.).

* The place of this *āśrama* is thus described in the *Bhāgavatapurāṇa*, I. 7. 2–3 :

ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे ।
शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्धनः ॥
तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासः वदरीषण्डमण्डिते ।
आसीनः.

Vyāsa is called Dvaipāyana because his *āśrama* was situated in the Doab formed by the two holy rivers.

When the party reached the Āśrama, Dhṛtarāṣṭra was not "at home", but had gone for a bath into the river Yamunā. So they all go to the river, and an ardent and wholesale meeting follows (15. 31). Amongst the local spectators of the new comers were many who were having their very first sight of these celebrated men and women, of whom they had heard a lot. Saṁjaya, the Sūta of Dhṛtarāṣṭra, has, accordingly, his very last opportunity of doing the work of formal introduction on a very extensive scale (15. 32. 5–16). Dhṛtarāṣṭra, in turn, makes kind and personal inquiries about all of them (15. 32. 17–18).

Finally, Dhṛtarāṣṭra makes inquiries about Yudhiṣṭhira himself, and he does not let go the opportunity of once more giving him lessons in *Rājanīti* or Science of Politics by a series of what are known as "Kaccit" ('I hope that.....') inquiries (15. 33. 2–9)। Thereafter, not finding Vidura nearby, Yudhiṣṭhira inquires about his whereabouts, learns that he is away in the forest somewhere, and having searched and found him out, Yudhiṣṭhira questions about his well-being. Instead of a reply, Vidura allows the vitality of his bodily parts and senses to merge into that of Yudhiṣṭhira until Vidura becomes a life-less object, leaning upon a neighbouring tree, his soul attaining what is known as the *Saṁtānaka-loka* (15. 33. 32)*. Yudhiṣṭhira thereafter stays in the forest in Dhṛtarāṣṭra's company for one whole month, at the end of which there arrives sage Vyāsa, as also Nārada, Parvata, Devala, Viśvāvasu, Tumburu and others (15. 36. 8–14), besides Gāndhārī, Kuntī, Draupadī, Subhadrā and other ladies, relating amongst themselves stories of gods and holy sages. At the close, Vyāsa declares that he was aware of what was uppermost in the minds of them all. He was accordingly ready, by virtue of his penance, to satisfy their questions and cravings.

Dhṛtarāṣṭra gladly and gratefully accepts the favour, and while admitting the evil deeds of Duryodhana and his other sons towards the sinless Pāṇḍavas (15. 36. 26ff.), is anxious to know what might be in store hereafter for the dead warriors on both sides and for their associates and dependents. The ladies present — Gāndhārī, Draupadī, Subhadrā and others — relate how they were all grieving for the passing away of their near relatives; old Kunti takes the occasion to confess before her father-in-law, sage Vyāsa, the circumstances under which she became the mother of Karṇa (15. 38).

Eventually sage Vyāsa gives them all a special boon whereby they are enabled to visualize, bathing after sunset into the river Ganges, each her respective husband, sons, brothers and other dead relatives. These had all won their *post-mortem* rewards according to their deserts, and become transformed into Gods, Demons, Gandharvas, Maruts, Rākṣasas, etc.; but they come in their *pre-mortem* forms and their usual war-costumes, banners, and vehicles to meet their relatives: the important difference being that they had forgotten all enmity, egoism, anger, and passion. The blind old Dhṛtarāṣṭra was, by

* This was possible as both were the *avatāras* of Dharma: Cf. 15. 35. 11–21.

Vyāsa's grace, supplied with supernatural eyesight, and so too his wife Gāndhārī. The army issued out from the river like a multiform scene projected on a curtain; and, with the dawn, it all instantaneously disappeared, each one returning to the world from which he came forth. Finally, as a further special favour, Vyāsa inquired of the separated widows whether they desired to return to where each one's husband had returned, which, he assured them, they could do by entering again into the Bhāgīrathī. They all, being women of noble origin and character, did accordingly, and were united, each with her husband in his respective *habitat*. The concluding stanzas of *phalaśruti* (15. 41. 26–28) promise a similar reward to those who read this episode with faith and firmness. — Adhyāyas 15. 42–43 take the Mahābhārata story to the third or 'Sūta-Janamejaya' stage, Janamejaya inquiring how the perished body can again reappear in its *pre-mortem* form. The reply given (42. 8) is that, so long as the soul's specific *karman* has not entirely vanished, the *karman* can re-create the same body that it had already created once, which can also anon vanish. — This makes Janamejaya inquire whether it can be possible for him also to visualize the body of his own dead father Parīkṣit (15. 43. 4-5). The immortal Vyāsa, who learns of this query through his omniscience, thereupon appears on the scene, and grants unto Janamejaya the sight of his dead father Parīkṣit.

NĀRADĀGAMANAPARVAN

After passing one month in the company of Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira returns to the capital. Two years thereafter, when Yudhiṣṭira had completed 18 years of his rule, sage Nārada comes to Hastināpura. Upon inquiry, Nārada relates that soon after Yudhiṣṭhira's return to the capital, Dhritarāṣṭra began a fierce penance, as also his wife Gāndhārī, together with Kuntī and Saṁjaya (15. 45. 10–17). Once, while Dhṛtarāṣṭra was bathing in the Ganges, with Saṁjaya standing nearby, he saw at a distance the forest where Gāndhārī and Kuntī were standing, becoming suddenly ablaze with fire, the wind helping to spread the flames in all directions. Dhṛtarāṣṭra requests Saṁjaya to go to some place where he would be safe from fire, while Dhṛtarāṣṭra himself went to join Gāndhārī and Kuntī, with the result that all the three meet their doom with quiet and concentration (st. 31). Saṁjaya saw them perish, and thereafter he goes from place to place, circulating the news. In Hastināpura, the news created a great havoc in the *antaḥpura*. Yudhiṣṭhira thereafter, under the advice of sage Nārada, goes to the river Ganges with his brothers and the whole family, and there he offers appropriate funeral offerings in the names of Dhṛtarāṣṭra, Gāndhārī, and his own mother Kuntī. — Subsequent to these happenings, Yudhiṣṭhira ruled for 18 more years, making a 36 years' regime after the termination of the Kaurava-Pāṇḍava war, the most disastrous and pitiable relic of which was the innumerable troop of widows and orphans with nobody to protect them. Fortunately, with Vyāsa's special favour, most of these were united with their dead relatives as narrated at the end of the Pūtradarśanaparvan. We have, however, quite a different story to narrate at the end of the Mausalaparvan.

The *Āśramavāsikaparvan* can properly be described as just the beginning of the end of the Mahābhārata, the Great Epic of India. Dhṛtarāṣṭra, Gāndhārī and Kuntī as also Vidura and Saṁjaya, the only remnants of the older generation, have all perished. But the Epic does not forget the other helpers in the Kaurava-Pāṇḍava yuddha, namely, Kṛṣṇa (and Sātyaki) on the side of the Pāṇḍavas and Kṛtavarman, the leader of the Yādava army, taking part in the tragic War on the side of the Kauravas (10. 9. 48). What was the fate of these last mentioned associates in the Kaurava-Pāṇḍava War, and of the Yādavas generally? That is going to be the topic of the next (the sixteenth) Parvan, named, the *Mausalaparvan*, which we are going to take up next.

* * * * * * * * * * * *

I began the initial work on the concluding four Parvans of the Mahābhārata in Feb. 1957. The first forme of the 15th — the Āśramavāsikaparvan — was printed in its final form on 14-8-57, and its last forme on 10th Feb. 1959. All this work which, for one expecting to touch his 80th year in another ten months' time, would by no means have proved quite easy, if I had not received material help in the task from the Mahābhārata staff of the Institute. Particular mention is due, in this connection, to Pandit K S. Vishwanath Shastri who, latterly, came to stay on the B. O. R. Institute's premises, and whom I could consult in solving my difficulties, particularly regarding the accuracy of the grammatical forms occurring in the *variæ lectiones*, while engaged, evening or early morning, in correcting the proofs. Once, I remember, approaching the Shastri with my difficulty when he was just about to sit down for his meals. He did not have to get up and consult books before answering me. His was not what is known as *pustakasthā vidyā*. In less than a minute he replied to all my queries quite to my satisfaction. The Shastri also knew not only the three South-Indian scripts, Telugu, Tamil and Malayālam, but also the Kashmirian Śāradā. He has been working in the Mahābhārata Department since Oct. 1929. It is hence a matter of very great grief to have to record that Vishwanath Shastri, who was not keeping good health for the last three or four years, suddenly passed away on 28-10-58. On behalf of myself personally, as also of the Mahābhārata Department of the B O. R. Institute as a whole, I have to record here our deep sorrow for this tragic event.

Pandit K. V. Anantanarayan Shastri, who, for the last sixteen years, is busy compiling the *pāda-index*, not only for entire Mahābhārata in the form in which the Critical Text is finally fixed, but also for its extra passages, has proved also of great help to me in tracing the parallel passages from the Epic (both for the accepted text and its variant readings). We all sincerely hope that he will be able to complete the pāda-index, the compilation of which raised several initial and crucial issues, which we had to discuss

and settle, recording, for future guidance, the decisions taken and the reasons for the same. This index, when finally completed and published, will be an indispensable guide for the study of the Purāṇas, comparable, in some ways, to Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*.

The greatest help that I received in settling the final text, arranging the Critical Apparatus, and in correcting the proofs and inserting the proper references where required, was from Shri N. M. Khuperkar, M. A., the Head of the Mahābhārata Staff of the B. O. R. Institute, who stays in the quarters assigned to him on the Institute's grounds, and whom — living only less than a hundred steps from my own personal residence — I could always consult day and night, in and out of office hours. There are no words adequate enough to express my obligations to him.

Nor must I omit to mention Shri S. B. Mahableshwarkar, the head of the Mahābhārata Press Department, who with the co-operation of his collaborators in the composing and proof-correcting section, did much to rectify and expedite the printing work. The Press Department manages to look to the printing of the Great Epic, doing in fact everything short of the final *imprimatur*, this latter being done by the Samartha Bhārata Press located in the City of Poona. To the managers of that Press also our thanks are due for doing the job with all possible care.

10 February, 1959 :
Mbh. Department,
B. O. R. I., Poona

S. K. BELVALKAR

॥ आश्रमवासिकपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महाभागाः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १
स हि राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः ।
कथमासीद्धतैश्वर्यो गान्धारी च यशस्विनी ॥ २
कियन्तं चैव कालं ते पितरो मम पूर्वकाः ।
स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्यपालयन् ॥ ४
धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः संजयस्तथा ।
युयुत्सुश्चापि मेधावी वैश्यापुत्रः स कौरवः ॥ ५ C. 15 B. 15 K. 15

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K_5 $B_{2,6}$ $D_{4-6,8}$). $Ś_1$ $K_{3,4}$ D_8 read व्यासं ($Ś_1$ °सम्) (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, $Ś_1$ ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरवे नमः । ॐ; K_1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः । ॐ; $K_{2,3}$ Dn_1 $D_{1-3,7}$ श्रीगणेशाय नमः ।; K_4

2* जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥

श्रीमहागणपतये नमः ।; B_1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; B_3 ॐ नमो गणेशाय ।; B_4 ॐ; B_5 श्री श्रीकृष्णाय नमः ।; D_9 श्रीगणाधिपतये नमः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, K_5 begins with श्रीगणाधिपतये नमः ।; B_6, begins with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; D_4, with श्रीसाम्बशिवाय नमः । श्रीसाम्बशिवाय नमः ।; D_5, with

3* कस्तूरिनिकराकारं वस्तूतीकृतरक्षणम् (sic) ।
अस्तु भूर्दधिदुग्धाभ्यामस्तु मुक्त्यैव मुक्तये ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ।; D_6, with श्रीगणेशाय नमः ।; D_8 with श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ ।; T_1, with श्री राम । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आश्रमवासपर्व ।; T_2 (marg.) with शुभमस्तु । आश्रमपर्वम् ।; T_3 (marg.) with श्रीहयग्रीवाय नमः । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीरामः । आश्रमवासपर्व ।; T_4, with श्रीरामचन्द्राय नमः ।; G_1 (marg.), with आश्रमवासं । हरिः ॐ; G_3, with आश्रमवासपर्व; G_4, with हरिः ॐ ।; G_5, with ॐ; $M_{4,5}$, with हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

1 ^{a}) K_1 कुरुश्रेष्ठाः; B Dn $D_{1,2,7,9}$ महात्मानः; D_6 $T_{1,4}$ नरव्याघ्राः (T_4 °घ्र) (for महाभागाः). $D_{5,8}$ $T_{2,3}$ G_{2-5} M राज्यं प्राप्य नरव्याघ्राः ($D_{6,8}$ °घ्र; T_2 °घ्रः); G_1 प्राप्य पैतामहं राज्यं. — ^{b}) G_1 मम पूर्वं (for पाण्डवा मे). D_6 T_{1-3} G_{2-5} M पितृपैतामहं महत्. — ^{c}) G_2 damaged; $Ś_1$ $K_{1,2}$ महाभागे; $B_{2,5,6}$ $D_{2,3,7}$ °राज°; Dn °राज्ञि; D_5 °प्राज्ञे; D_8 °राजन्; T_1 M_5 °प्राज्ञ; T_4 $G_{3,4}$ °प्राज्ञ; G_2 °वीर्यो (for °राजे). K_4 कथमासीन्महाराज.

2 G_4 partly damaged. — ^{a}) B D (except D_6) तु (for हि). Dn_1 D_6 राज°; $D_{2,7}$ राजन् (for राजा). Dn_2 G_3 महामात्यो (for हता°). — ^{c}) $K_{3,5}$ B_5 D_5 T_1 G_3 M_5 धृतैश्वर्यो; D_1 (marg. as in text) तद्वियोगाद्; $D_{6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,5}$ $M_{1,3,4}$ गतैश्वर्यो (for हतै°).

3 ^{a}) G_5 कियंतश्च. D_5 तु; T_2 च (for ते). — ^{b}) $K_{4,5}$ D_8 पूर्वजाः (for °काः). B Dn $D_{1,2,7,9}$ मम पूर्वपितामहाः. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 हिता राज्ये (K_2 °ज्ञे) (for स्थिता राज्ये). — T_1 om. (hapl.) 3^{d}–4^{a}. — ^{d}) D_5 मे व्याहर्तुम्; $G_{1,5}$ M_{1-3} समाख्यातुम् (for मे व्याख्या°).

4 T_1 om. 4^{a} (cf. v. l. 3). G_4 partly damaged. T_4 om. the ref. — ^{a}) D_6 राजन् (for राज्यं). $Ś_1$ K_2 नरव्याघ्राः; K_1 महाभागाः (for °त्मानः). — ^{c}) K_1 धृतराष्ट्रे (for °राष्ट्रं). — ^{d}) K_3 पर्युपासत; T_4 परिपालयन्; M_1 अन्व° (for पर्य°).

5 $K_{3,4}$ Dn_1 D_3 transp. 5^{ab} and 5^{cd}. G_2 damaged for 5^{ab}. — ^{a}) $D_{5,6,8}$ T_1 G_4 उपातिष्ठन्. — ^{cd}) G_4 partly damaged. $D_{4,6,8}$ S (except $T_{1,4}$ M_5) चैव (for चापि). K_1 च (for स). $D_{3,5}$ T_3 कौरव (for °वः). B Dn $D_{1,2,7,9}$ वैश्यापुत्रश्च मेधावी युयुत्सुः कुरुसत्तम (B_6 °मः).

..ण्डवाः सर्वकार्याणि संपृच्छन्ति स्म तं नृपम् ।
..कुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६
..दा हि गत्वा ते वीराः पर्युपासन्त तं नृपम् ।
..दाभिवन्दनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः ।
.. मूर्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्याणि चक्रिरे ॥ ७
..न्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत ।
..ौपदी च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः ।
..मां वृत्तिमवर्तन्त तयोः श्वश्र्वोर्यथाविधि ॥ ८

शयनानि महार्हाणि वासांस्याभरणानि च ।
राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः ।
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ॥ ९
तथैव कुन्ती गान्धार्यां गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुरः संजयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरवः ।
उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ १०
स्यालो द्रोणस्य यश्चैको दयितो ब्राह्मणो महान् ।
स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ॥ ११

6 G4 damaged for 6^{ab}. — ^{a}) T3 पांडवः. D4–6. 8 S (G4 damaged) -कार्येषु (for -कार्याणि). — ^{b}) G5 M1–3 प्र- (for सं-). D4–6. 8 T2. 3 G2 पृच्छंति स्म च तं (D5 भृशं) नृपं; G1 पर्यपृच्छत तं नृपं; M4 प्रतिपृच्छंति तं नृपं. — ^{c}) D1 अप्यनुज्ञाता (for अभ्य°). — ^{d}) D1. 9 दश वर्षाणि (by transp.).

7 ^{a}) B2 गत्वा हि (by transp.). K3 शूराः; D3 धीराः (for वीराः). D4–6. 8 T1. 4 G1. 3. 4 M सदाभिगम्य (D8 °त्वा) ते वीराः; T3 समुषित्वातिवीरास्ते. — ^{b}) K4 B3. 4 Dn2 D9 पर्युपासत (sic); D4. 8 G1. 3. 5 M1–4 उपासंति स्म; T2 उपतिष्ठंति. T1 नृपाः (for नृपम्). — G4 partly damaged for 7^{cdef}. — ^{c}) K1. 5 B D (except D7. 8) S (except T1; G4 damaged) -वादनं (for -वन्दनं). — ^{d}) G2 damaged. D4–6. 8 S (G2. 4 damaged) युधिष्ठिर- (for धर्मराज-). — ^{e}) K5 ते मूर्धनि समुघ्राताः (sic); D4–6. 8 T3 G1. 3. 5 M तेन (D6 ते च) ते मूर्ध्नि चाघ्राताः. — ^{f}) D6 G3. 4 -कर्माणि (for -कार्याणि). D6 वराः सर्वाणि चक्रिरे. — After 7, K3 ins:

4* राजक्षेतानि सर्वाणि स च तानन्ववर्तत ।

while, G2 ins. after 7:

5* तथाविधांश्च तान्दृष्ट्वा धृतराष्ट्रोऽभ्यनन्दत ।

8 ^{a}) D3. 5. 6. 8 T2–4 G3–5 M1. 3 कुंती- (for कुन्ति-). K1. 2 -राज- (for -भोज-). K3–5 D3 चापि (for चैव). — ^{b}) K2 B3. 5 D3 अनुवर्तत; D5 अन्वगच्छत (for अन्ववर्तत). — G4 partly damaged for 8^{cd}. — ^{d}) K3 याश्चान्याः कुरुयोषितः. — ^{e}) K5 B1 D7 समा; D5 G1–3 सतां (for समां). D4. 6. 8 T2 G5 M1–4 सतां वृत्तमवर्तत; T1 अन्ववर्तत सततं. — ^{f}) G2 damaged. K3 तदा (for तयोः). K3 स्वस्रोर्; K4. 5 श्वस्रोर्; B1 स्वश्नोर्; Dn2 सख्योर्; G1 स्वर्थे (for श्वश्र्वोर्). K2 D4 यथा विधिः; D6 पदा विधिः. D5 तयोः श्वशुरयोर्मते; T1 श्वश्रूश्वशुरयोस्तदा.

9 ^{a}) K4 शयनासनपानानि. — T1 om. (hapl.) 9^{bc}. D5 om. 9^{cd}. — ^{c}) Ś1 K2 च भक्ष्याणि; K1 विचित्राणि; D1 lacuna (for च सर्वाणि). D4. 6. 8 T2 G2 सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि. — ^{d}) K4 भक्ष- (for भक्ष्य-). G1. 3–5 M सर्वशः (for [अ]नेकशः). Ś1 K2 भोज्यानि चाप्यनेकशः; D4. 6. 8 T G2 विविधानि च सर्वशः. — ^{e}) K2 G2 महाराजो. — ^{f}) G4 damaged. K2 [ऽ]प्युपाहरत्; T2. 4 G2. 3. 5 M [ऽ]भ्यु(T2 ह्यु)पानयत्. T1 पितुः सर्वमकारयत्; T3 G1 धृतराष्ट्रमुपानयत्.

10 G4 partly damaged for 10^{ab}. — ^{a}) K1–3 गांधार्यां; D4 °री- (for °र्यां). — ^{b}) K3 सुहृद्- (for गुरु-). — ^{c}) B3 (marg. as in text) युयुत्सुः (for विदुरः). — ^{d}) Ś1 K1 चापि (for चैव). B1. 4. 5 Dn1 D1. 2. 6. 7 T2. 3 कौरव; D4. 8 T4 G2. 5 M4 °वं (for °वः). K2. 3. 5 D3 M5 युयुत्सुश्चापि कौरव (M5 °वं); G1 धृतराष्ट्रं च कौरवं. — ^{e}) K4 T2 G1. 4 उपासंते; D4. 6. 8 T3. 4 G2. 5 M °संति; G3 °संत (for °सते). — ^{f}) K3 जनेश्वरं; D4. 6. 8 T2–4 G1. 2. 5 M1–4 नराधिपं (for जना°).

11 T1 om. 11^{ab}. G4 partly damaged. — ^{a}) B1 चासीद् (for चैको). Ś1 B2–6 Dn D1. 2. 7. 9 श्यालो द्रोणस्य यश्चासीद्; K3–5 D3 शा(K5 श्या)लो द्रोणस्य यश्चैव. — ^{b}) T3 धै(? दै)वज्ञो (for दयितो). K1 [ऽ]भवत् (for महान्). K2 ददतो ब्राह्मणो महत् (sic). — T1 reads 11^{c}–12^{d} twice. — ^{cd}) Ś1 K1. 2 तस्मै (for तस्मिन्). D3 T2. 3 महेष्वासे (for °ष्वासः). G3 नृपः (for कृपः). T2 कृपः समभिवर्तत (for 11^{d}). T1 (both times) द्रौणिः कृपो महेष्वासो देवलो ब्राह्मणोत्तमः.

12 For the repetition in T1, cf. v. l. 11. — ^{a})

व्यासश्च भगवान्नित्यं वासं चक्रे नृपेण ह ।
कथाः कुर्वन्पुराणर्षिर्देवर्षिनृपरक्षसाम् ॥ १२
धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ॥ १३
सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुगुरूण्यपि ।
प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः प्रभावाद्विदुरस्य वै ॥ १४
अकरोद्बन्धमोक्षांश्च वध्यानां मोक्षणं तथा ।
न च धर्मात्मजो राजा कदाचित्किंचिदब्रवीत् ॥ १५
विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सर्वान्कामान्महातेजाः प्रददावम्बिकासुते ॥ १६
आरालिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा ।
उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १७
वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च ।
उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ १८

C. 15. 2
B. 15. 1
K. 15. 1

G2 damaged. —^{b}) Ś1 K (except K3) B Dn D1–3. 7. 9 आसांचक्रे; D4. 8 व्यासश्चक्रे (for वासं चक्रे). K4 D5. 6 कृपेण (for नृ°). —^{c}) D1 कथां कुर्वन्; D4. 6. 8 तथा(D6 °दा)पूर्वं. Ś1 K1. 2 सुराणां हि (for पुराणर्षिर्). B6 कथां कुर्वंति सततं. —^{d}) D5. 6 T2 G2. 3. 5 M1. 2. 4. 5 देवर्षिर् (for °र्षि-). Ś1 K1. 2 B Dn D1. 2. 7. 9 -पितृ- (for -नृप-). K3 -यक्षसां (for -रक्षसाम्). G1 देवर्षिपितृवक्क्रियाः.

13 G4 damaged. —^{d}) K4 विदुरस्तांश्च कारयेत्.

14 G2 partly damaged for 14^{ab}. —^{a}) Ś1 damaged from सामन्तेभ्यः up to ऽर्थैः सु (in 14^{c}). K3 अन्यानपि; K4. 5 शासते (K5 °ने) सु-; B5 समंतेभ्यः; D4. 6. 8 T2–4 कामतो हि; G1. 5 स(G5 सा)मंतस्य; G2 कामतोभि-; M1 साम्ना तस्य; M2 सामंतैस्तु; M3 सामंतस्तु; M4 सातंतैस्य (sic); M5 सामंतो हि (for सामन्तेभ्यः). K2 आसन् (for अस्य). D5 G3. 4 कामतोभिप्रयातस्य; T1 कामतोभिप्रियाण्याशु. —^{b}) K4 स-; D6. 8 च; M1 [अ]पि (for सु-). B1 (marg. as in text) -लघूनि; Dn D2. 5. 7 -बहूनि (for -गुरूणि). —^{c}) K3 प्राप्य नार्थैः; K4 प्राप्यतेर्थैः; B6 प्राप्य तैस्तु (for प्राप्यन्तेऽर्थैः). D5 G3. 4 वै (for ऽर्थैः). T2 त्वलघुभिः; G1 सुबहुभिः (for सुलघुभिः). T1 प्राप्यंते लघुभिर्यत्नैः. —^{d}) Ś1 B1–5 Dn D1–3. 7. 9 सुनयाद्; K2 प्रसादाद्; B6 स्थाने यद् (for प्रभावाद्). G3. 4 च (for वै).

15 Ś1 G4 partly damaged for 15^{ab}. —^{a}) B3 प्रकरोद् (for अ°). M2 बंधु- (for बन्ध-). K1. 2 -मोक्षौ; B Dn D2. 3. 7 T1. 3 G1. 3 -मोक्षं (for -मोक्षांश्). —^{b}) K4. 5 बद्धानां; G2 वाध्यानां (for वध्यानां). D5 T1. 4 G3 रक्षणं (for मो°). B1 तदा (for तथा). K3 मोक्षितानां च बंधनं. — D6 repeats 15^{c} after 17^{ab}. —^{c}) D5. 6 (second time) स (for न). Ś1 ***तो; K4 B Dn D1. 2. 7. 9 धर्मसुतो (for धर्मात्मजो). D4 राजन् (for राजा).

16 Ś1 partly damaged. —^{a}) G1 -यात्रां तु (for -यात्रासु). K5 युतः (for पुनः). D5 विहारयात्रासुमना (sic); G3 °रात्मा च स पुनः. —^{b}) G2 damaged. —^{c}) K D9 सर्व- (for सर्वान्). K4. 5 महाराज; D5. 6 S (except T4) उप(D6 G1 अव)स्थाप्य (for महातेजाः). —^{d}) D4–6. 8 S धृतराष्ट्रे (G3. 4 °ष्ट्रं) न्यवेदयत्.

17 Ś1 G1 partly damaged. —^{a}) K1 आरात्रिकाः; K2 आरात्विकाः; B1 अलालिकाः; B5 युवालिकाः; T1 आराधकाः; T2. 3 G2. 3 M1. 2 आराळिकाः; Cn आरालिकाः (as in text). T3 सूर्पकारा (for सूप°). ❀ Cn: आरालिकाः, अरया शस्त्रविशेषेण लूनं छिन्नं शाकादि आरालु, तत्संस्कुर्वन्ति ते आरालिकाः शाकविशेषकर्तारः । ❀ —^{b}) K5 राज-; D1 सह- (for राग-). K1 -शाढविकास्; K2 -साढ°; K5 B1–5 D2. 3. 7. 9 T4 G1. 5 M -षाड°; Dn1 D1 -पांड°; D4. 6. 8 -पासविकास्; D5 -पोडशाभिस्; T2 G3 -षाडबकास्; T3 -व्याधबकास्; G2 -पावर्धिकास् (for -खाण्डविकास्). D6 तदा (for तथा). B6 नागरा गणिकास्तथा; T1 रागत्वा[? स्वा]दाभिमर्शकाः. ❀ Cn: रागखाण्डवम्, पिप्पलीशुण्ठीशर्करोपेतो मुद्गयूपस्तत्कर्तारो रागखाण्डविकाः । ❀ — After 17^{ab}, D6 repeats 15^{c}. —^{c}) K3. 4 उपतिष्ठंति; T3 उपतिष्टंत. —^{d}) D4. 8 T2 G5 M यथापुरं (sic); D6 नरेश्वरं; G1 नृपाज्ञया (for यथा पुरा).

18 ^{a}) G1 द्रव्याणि (for वासांसि). Dn2 om.; D4–6. 8 T1. 2. 4 G2. 3. 5 M सु-; T3 तु (for च). —^{b}) G2 damaged. Dn1 मौल्यानि; D1 यानानि (for माल्यानि). —^{c}) Ś1 K2 B1 D7 G3 उपजह्रुर्. K4 यथावाचं; B5 °योग्यं (for °न्यायं). K1 उपचक्रुर्यथा न्याय्यं; D4. 8 T1. 2. 4 G1. 5 M उपजह्रुर्यथाकालं; D6 उज्जिहीर्पुर्यथाकालं; G2 ******कालं.

19 G4 partly damaged. —^{a}) K3 क्षैरेय-; K4. 5 D3. 5 T3. 4 G5 M मैरेय- (for °यं). B Dn D1. 2. 7. 9 मैरे(B6 °ने)यमत्स्यमांसानि; D1. 6. 8 T2 G2–4 मैरेयकानि

पाण्डवाः सर्वकार्याणि संपृच्छन्ति स्म तं नृपम् ।
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६
सदा हि गत्वा ते वीराः पर्युपासन्त तं नृपम् ।
पादाभिवन्दनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः ।
ते मूर्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्याणि चक्रिरे ॥ ७
कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत ।
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः ।
समां वृत्तिमवर्तन्त तयोः श्वश्र्वोर्यथाविधि ॥ ८
शयनानि महार्हाणि वासांस्याभरणानि च ।
राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः ।
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ॥ ९
तथैव कुन्ती गान्धार्यां गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुरः संजयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरवः ।
उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ १०
स्यालो द्रोणस्य यश्चैको दयितो ब्राह्मणो महान् ।
स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ॥ ११

---

6 G4 damaged for 6^ab. — a) T3 पांडवः. D4–6. 8 S (G4 damaged) -कार्येषु (for -कार्याणि). — b) G5 M1–3 प्र- (for सं-). D4–6. 8 T2. 3 G2 पृच्छंति स्म च तं (D5 भृशं) नृपं ; G1 पर्यपृच्छंत तं नृपं ; M4 प्रतिपृच्छंति तं नृपं. — c) D1 अप्यनुज्ञाता (for अभ्य°). — d) D1. 9 दश वर्षाणि (by transp.).

7 a) B2 गत्वा हि (by transp.). K3 शूराः ; D3 धीराः (for वीराः). D4–6. 8 T1. 4 G1. 3. 4 M सदाभिगम्य (D8 °त्वा) ते वीराः ; T3 समुषित्वातिवीरास्ते. — b) K4 B3. 4 Dn2 D9 पर्युपासत (sic) ; D4. 8 G1. 3. 5 M1–4 उपासंति स्म ; T2 उपतिष्ठंति. T1 नृपाः (for नृपम्). — G4 partly damaged for 7^cdef. — c) K1. 5 B D (except D7. 8) S (except T1 ; G4 damaged) -वादनं (for -वन्दनं). — d) G2 damaged. D4–6. 8 S (G3. 4 damaged) युधिष्ठिर- (for धर्मराज-). — e) K5 ते मूर्धनि समुघ्राताः (sic) ; D4–6. 8 T3 G1. 2. 5 M तेन (D6 ते च) ते मूर्ध्नि चाघ्राताः. — f) D5 G3. 4 -कर्माणि (for -कार्याणि). D6 वराः सर्वाणि चक्रिरे. — After 7, K3 ins :

4* राजक्षेतानि सर्वाणि स च तानन्ववर्तत ।

while, G2 ins. after 7 :

5* तथाविधांश्च तान्दृष्ट्वा धृतराष्ट्रोऽभ्यनन्दत ।

8 a) D3. 5. 6. 8 T2–4 G3–5 M1. 3 कुंती- (for कुन्ति-). K1. 2 -राज- (for -भोज-). K3–5 D3 चापि (for चैव). — b) K2 B4. 5 D3 अनुवर्तत ; D5 अन्वगच्छत (for अन्ववर्तत). — G4 partly damaged for 8^cd. — d) K3 याश्चान्याः कुरुयोषितः. — e) K5 B1 D7 समा ; D5 G1–3 सतां (for समां). D4. 6. 8 T2 G5 M1–4 सतां वृत्तमवर्तंत ; T1 अन्ववर्तंत सततं. — f) G2 damaged. K3 तदा (for तयोः). K3 स्वस्रोर् ; K4. 5 श्वस्रोर् ; B1 स्वश्रोर् ; Dn2 सख्योर् ; G1 स्त्रयैं (for श्वश्र्वोर्). K2 D4 यथा विधिः ; D6 पदा विधिः. D5 तयोः श्वशुरयोर्मते ; T1 श्वश्रूश्वशुरयोस्तदा.

9 a) K4 शयनासनपानानि. — T1 om. (hapl.) 9^bc. D5 om. 9^cd. — c) Ś1 K2 च भक्ष्याणि ; K1 विचित्राणि ; D1 lacuna (for च सर्वाणि). D4. 6. 8 T2 G2 सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि. — d) K4 भक्ष- (for भक्ष्य-). G1. 3–5 M सर्वशः (for [अ]नेकशः). Ś1 K2 भोज्यानि चाप्यनेकशः ; D4. 6. 8 T G2 विविधानि च सर्वशः. — e) K2 G2 महाराजो. — f) G4 damaged. K2 [ऽ]त्युपाहरत् ; T2. 4 G2. 3. 5 M [ऽ]भ्यु(T2 ह्यु)पानयत्. T1 पितुः सर्वमकारयत् ; T3 G1 धृतराष्ट्रमुपानयत्.

10 G4 partly damaged for 10^ab. — a) K1–3 गांधार्यां ; D4 °री- (for °र्यां). — b) K3 सुहृद्- (for गुरु-). — c) B3 (marg. as in text) युयुत्सुः (for विदुरः). — d) Ś1 K1 चापि (for चैव). B1. 4. 5 Dn1 D1. 2. 6. 7 T2. 3 कौरव ; D4. 8 T4 G3. 5 M4 °वं (for °वः). K2. 3. 5 D3 M5 युयुत्सुश्चापि कौरव (M5 °वं) ; G1 धृतराष्ट्रं च कौरवं. — e) K4 T2 G1. 4 उपासंते ; D4. 6. 8 T3. 4 G2. 5 M °संति ; G3 °संत (for °सते). — f) K3 जनेश्वरं ; D4. 6. 8 T2–4 G1. 2. 5 M1–4 नराधिपं (for जना°).

11 T1 om. 11^ab. G4 partly damaged. — a) B1 श्यालो चासीद् (for चैको). Ś1 B2–6 Dn D1. 2. 7. 9 श्यालो द्रोणस्य यश्चासीद् ; K3–5 D3 शा(K5 श्या)लो द्रोणस्य यश्चैव. — b) T3 धै(? दै)वज्ञो (for दयितो). K1 [ऽ]भवत् (for महान्). K2 ददतो ब्राह्मणो महत् (sic). — T1 reads 11^c–12^f twice. — cd) Ś1 K1. 2 तस्मै (for तस्मिन्). D3 T2. 3 महेष्वासे (for °ष्वासः). G3 नृपः (for कृपः). T2 कृपः समभिवर्तत (for 11^d). T1 (both times) द्रौणिः कृपो महेष्वासो देवलो ब्राह्मणोत्तमः.

12 For the repetition in T1, cf. v. l. 11. — a)

व्यासश्च भगवान्नित्यं वासं चक्रे नृपेण ह ।
कथाः कुर्वन्पुराणर्षिर्देवर्षिनृपरक्षसाम् ॥ १२
धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ॥ १३
सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुगुरूण्यपि ।
प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः प्रभावाद्विदुरस्य वै ॥ १४
अकरोद्बन्धमोक्षांश्च वध्यानां मोक्षणं तथा ।
न च धर्मात्मजो राजा कदाचित्किंचिदब्रवीत् ॥ १५
विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सर्वान्कामान्महातेजाः प्रददावम्बिकासुते ॥ १६
आरालिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा ।
उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १७
वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च ।
उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ १८

G2 damaged. — b) Ś1 K (except K3) B Dn D1–3. 7. 9 आसांचक्रे; D4. 8 व्यासश्चक्रे (for वासं चक्रे). K4 D5. 6 कृपेण (for नृ°). — c) D1 कथां कुर्वन्; D4. 6. 8 तथा(D6 °दा)पूर्वं. Ś1 K1. 2 सुराणां हि (for पुराणर्षिर्). B6 कथां कुर्वंति सततं. — d) D5. 6 T2 G2. 3. 5 M1. 2. 4. 5 देवर्षिर् (for °र्षि-). Ś1 K1. 2 B Dn D1. 2. 7. 9 -पितृ- (for -नृप-). K3 -यक्षसां (for -रक्षसाम्). G1 देवर्षिपितृवक्रियाः.

13 G4 damaged. — d) K4 विदुरस्तांश्च कारयेत्.

14 G2 partly damaged for 14^{ab}. — a) Ś1 damaged from सामन्तेभ्यः up to ऽर्थैः सु (in 14^{c}). K3 अन्यानपि; K4. 5 शासते (K5 °ने) सु-; B5 समंतेभ्यः; D4. 6. 8 T2–4 कामतो हि; G1. 5 स(G5 सा)मंतस्य; G2 कामतोभि-; M1 साम्ना तस्य; M2 सामंतैस्तु; M3 सामंतस्तु; M4 सातंतैस्य (sic); M5 सामंतो हि (for सामन्तेभ्यः). K2 आसन् (for अस्य). D5 G3. 4 कामतोभिप्रयातस्य; T1 कामतोभिप्रियाण्याशु. — b) K4 स-; D6. 8 च; M1 [अ]पि (for सु-). B1 (marg. as in text) -लघूनि; Dn D2. 5. 7 -बहूनि (for -गुरूणि). — c) K3 प्राप्य नार्थैः; K4 प्राप्यतेर्थैः; B6 प्राप्य तैस्तु (for प्राप्यन्तेऽर्थैः). D5 G3. 4 वै (for ऽर्थैः). T2 स्वलघुभिः; G1 सुबहुभिः (for सुलघुभिः). T1 प्राप्यंते लघुभिर्यत्नैः. — d) Ś1 B1–5 Dn D1–3. 7. 9 सुनयाद्; K2 प्रसादाद्; B6 स्थाने यद् (for प्रभावाद्). G3. 4 च (for वै).

15 Ś1 G4 partly damaged for 15^{ab}. — a) B3 प्रकरोद् (for अ°). M2 बंधु- (for बन्ध-). K1. 2 -मोक्षौ; B Dn D2. 3. 7 T1. 3 G1. 3 -मोक्षं (for -मोक्षांश्). — b) K4. 5 बद्धानां; G2 बाध्यानां (for वध्यानां). D5 T1. 4 G3 रक्षणं (for मो°). B1 तदा (for तथा). K3 मोक्षितानां च बंधनं. — D6 repeats 15^{c} after 17^{ab}. — c) D5. 6 (second time) स (for न). Ś1 ***तो; K4 B Dn D1. 2. 7. 9 धर्मसुतो (for धर्मात्मजो). D1 राजन् (for राजा).

16 Ś1 partly damaged. — a) G1 -यात्रां तु (for -यात्रासु). K5 युतः (for पुनः). D5 विहारयात्रासुमना (sic); G3 °रात्मा च स पुनः. — b) G2 damaged. — c) K D9 सर्व- (for सर्वान्). K4. 5 महाराज; D5. 6 S (except T4) उप(D6 G1 अव)स्थाप्य (for महातेजाः). — d) D4–6. 8 S धृतराष्ट्रे (G3. 4 °ष्ट्रं) न्यवेदयत्.

17 Ś1 G4 partly damaged. — a) K1 आरात्रिकाः; K2 आरालिकाः; B1 अलालिकाः; B5 युवालिकाः; T1 आराधकाः; T2. 3 G2. 3 M1. 2 आराळिकाः; Cn आरालिकाः (as in text). T3 सूर्पकारा (for सूप°). ❀ Cn: आरालिकाः, अरया शस्त्रविशेषेण लूनं छिन्नं शाकादि आरालु, तत्संस्कुर्वन्ति ते आरालिकाः शाकविशेषकर्तारः । ❀ — b) K5 राज-; D1 सह- (for राग-). K1 -शाडविकास्; K2 -साड°; K5 B1–5 D2. 3. 7. 9 T4 G1. 5 M -षाड°; Dn1 D1 -षांड°; D4. 6. 8 -पासविकास्; D5 -पोडशाभिस्; T2 G3 -पाडवकास्; T3 -व्याधवकास्; G2 -पावर्धिकास् (for -खाण्डविकास्). D6 तदा (for तथा). B6 नागरा गणिकास्तथा; T1 रागस्वा[? स्वा]दाभिमर्शकाः. ❀ Cn: रागखाण्डवम्, पिप्पलीशुण्ठीशर्करोपेतो मुद्गयूपस्तत्कर्तारो रागखाण्डविकाः । ❀ — After 17^{ab}, D6 repeats 15^{c}. — c) K3. 4 उपतिष्ठंति; T3 उपतिष्ठंत. — d) D4. 8 T2 G5 M यथापुरं (sic); D6 नरेश्वरं; G1 नृपाज्ञया (for यथा पुरा).

18 a) G1 द्रव्याणि (for वासांसि). Dn2 om.; D1–6. 8 T1. 2. 4 G2. 3. 5 M सु-; T3 तु (for च). — b) G2 damaged. Dn1 मौल्यानि; D1 यानानि (for माल्यानि). — c) Ś1 K2 B1 D7 G3 उपजह्रुर्. K4 यथावाचं; B5 °योग्यं (for °न्यायं). K1 उपचक्रुर्यथा न्याय्यं; D4. 8 T1. 2. 4 G1. 5 M उपजह्रुर्यथाकालं; D6 उज्जिहीर्षुर्यथाकालं; G2 ******कालं.

19 G4 partly damaged. — a) K3 क्षैरेय-; K4. 5 D3. 8 T3. 4 G5 M मैरेय- (for °यं). B Dn D1. 2. 7. 9 मैरे(B6 °ने)यमत्स्यमांसानि; D4. 6. 8 T2 G2–4 मैरेयकानि

मैरेयं मधु मांसानि पानकानि लघूनि च ।
चित्रान्भक्ष्यविकारांश्च चक्रुरस्य यथा पुरा ॥ १९
ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुः समन्ततः ।
उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा पुरा ॥ २०
कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती चैव भामिनी ।
उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ॥ २१
धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासन्धस्य चात्मजा ।
किंकराः स्मोपतिष्ठन्ति सर्वाः सुबलजा तथा ॥ २२
यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किंचिद्दुःखमाप्नुयात् ।
इति राजान्वशाद्भ्रातॄन्नित्यमेव युधिष्ठिरः ॥ २३
एवं ते धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत् ।
सविशेषमवर्तन्त भीममेकं विना तदा ॥ २४
न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति ।
धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्यद्वृत्तं द्यूतकारितम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(T_2 G_3 °णि) मांसानि ; T_1 मैरेयमधुपानानि. —^{b}) D_5 सुपाकानि (for पानकानि). K_5 B Dn $D_{1,2,7,9}$ मधूनि (for लघूनि). D_8 पानानि च बहूनि च. —^{c}) D_5 $T_{1,4}$ G_3 अन्यान् (for चित्रान्). Ś$_1$ K_{1-4} $D_{8,9}$ M_2 भक्ष- ; T_3 भक्त- (for भक्ष्य-). —^{d}) Ś$_1$ damaged. B Dn $D_{1,2,7}$ तस्य (for अस्य). $D_{4,6,8}$ $T_{1,2,4}$ G_5 M_{1-4} यथापुरं. K_4 रस्यांश्चक्रुर्यथा पुरा.

20 D_6 T_3 om. (hapl.) 20. —^{a}) K_1 चास्य (for चापि). —^{b}) B Dn $D_{1,2,7}$ ततस्ततः (for समन्ततः). —^{c}) K_4 उपतिष्ठंति ; G_5 $M_{4,5}$ उपातिष्ठंत (for उपा°). —^{d}) G_2 damaged. Dn_2 कौरवेंद्रे ; G_1 कौरवेयं (for °वेन्द्रं). D_4 T_1 यथापुरं. D_8 T_2 G_5 M कौरवेयं यथापुरं.

21 G_4 damaged for 21^{ab}. —^{a}) D_6 कुंती च द्रौपदीनां च (sic). —^{b}) B_4 सुभद्रा (for सात्वती). $B_{1,3-6}$ Dn $D_{1,2,7,9}$ चं यशस्विनी (for चैव भामिनी). — G_5 $M_{1,2,4}$ om. 21^{cd}. —^{d}) B_4 D_6 तदा (for तथा).

22 ^{a}) B_6 धूमकेतोश् ; D_5 दृष्ट° (for धृष्ट°). —^{b}) B_4 चानुजा ; D_5 चात्मनि (for °जा). $B_{1,5}$ Dn $D_{2,7}$ जरासंधसुता त(B_1 °तास्त)था. — After 22^{ab}, K_4 (marg. *sec. m.*) B Dn $D_{1-3,7,9}$ ins. :

6* एताश्चान्याश्च बह्व्यो वै योषितो भरतर्षभ ।
[K_4 Dn $D_{2,3,7,9}$ पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ).]

— $D_{4,6,8}$ om. 22^{cd}. —^{c}) Ś$_1$ B_5 Dn $D_{1,2,7}$ पर्युपातिष्ठन् ; K_{3-5} $D_{3,5}$ $G_{3,5}$ M_{2-5} स्मो(K_4 सो)पतिष्ठंते ; $B_{1-4,6}$ श्च(B_2 चा)प्युपातिष्ठन् ; D_9 समुपातिष्ठन् ; T_3 श्चवतिष्ठंत ; M_1 तूपातिष्ठंति (for स्मोप°). G_1 किंकरास्त्वाभ्युपातिष्ठन्. —^{d}) K_1 B_4 D_1 (before corr. as in text). D_2 तदा (for तथा). K_3 D_5 S (G_4 damaged) सर्वास्ताः (D_5 °स्तां) सुबलात्मजां ; $K_{4,5}$ सर्वा सुबलजां तदा (sic) ; Dn D_7 सर्वाः सुकुलजास्तथा (Dn_1 °दा).

23 $G_{2,4}$ damaged for 23^{ab}. —^{a}) K_2 B_3 -वियुक्ते ; D_9 -विमुक्तो ; M_6 -नियुक्तो (for -वियुक्तो). D_8 G_3 सन् (for ऽयं). $T_{1,3}$ यथा पुत्रवियुक्तस्य (T_3 °क्तायां). —^{b}) K_{3-5} $D_{3-5,8}$ $T_{1,3,4}$ G_3 M_{2-5} transp. किंचिद् and दुःखम्. K_4 आप्तवान् (for आप्नुयात्). —^{c}) B Dn $D_{1-3,7,9}$ $G_{3,4}$ तान् (for राजा). Ś$_1$ $K_{1,2}$ [अ]ब्रवीद् (for [अ]न्वशाद्). D_6 भृत्यान् (for भ्रातॄन्). D_5 K_4 इति राजवशाद्भ्रातॄन्. —^{d}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ नियम्यैव ; D_5 नित्यमाह (for °मेव).

24 ^{a}) $D_{4-6,8}$ T G_{2-5} $M_{1,3-5}$ एतत्ते ; G_1 एतं तु ; M_2 एते तु (for एवं ते). —^{b}) K_2 आवहन् ; B_5 असरन्[न्] ; $D_{5,6}$ अब्रवीत् (sic) (for अर्थवत्). —^{c}) K_{3-5} B_4 D_3 अवि(K_5 °व)शेषम् (for सवि°). —^{d}) G_3 एतं (for एकं). $B_{1,3-5}$ Dn $D_{1-3,7}$ तदा विना (by transp.) ; B_2 विना तथा.

25 G_4 partly damaged. —^{a}) K_4 $D_{1,8}$ न हि तं ; D_6 विहितं (for न हि तत्). D_3 धीरस्य (for वी°). —^{b}) K_4 अव- (for अप-). T_2 $G_{1,3,5}$ M_{1-4} -गच्छति ; T_3 -सर्पते (for °ति). $D_{1,6,8}$ हृदयादपि गच्छति. — G_2 damaged for 25^{cd}. —^{cd}) Ś$_1$ G_2 $M_{1,3,4,5}$ धार्तराष्ट्रस्य. K_4 T_2 transp. दुर्बुद्धेर् and यद्वृत्तं. B Dn $D_{1-3,7,9}$ दुर्बुद्ध्या ; G_5 $M_{2,3}$ दुर्वृत्तेर् (for दुर्बुद्धेर्). $D_{4,6,8}$ S (except T_2 ; G_2 damaged) -मंडले (for -कारितम्). D_3 यस्मिंस्तद्वृत्तमंडले (for 25^{d}).

२

वैशंपायन उवाच ।
एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरम्बिकासुतः ।
विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्युपासितः ॥ १
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ स कुरूद्वहः ।
तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वमोदत ॥ २
आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ।
उवाच स तदा भ्रातॄनमात्यांश्च महीपतिः ॥ ३
मया चैव भवद्भिश्च मान्य एष नराधिपः ।
निदेशे धृतराष्ट्रस्य यः स्थास्यति स मे सुहृत् ।
विपरीतश्च मे शत्रुर्निरस्यश्च भवेन्नरः ॥ ४
परिदृष्टेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्मणि ।
ददातु राजा सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम् ॥ ५
ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ॥ ६
धर्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
तत्सर्वमन्ववर्तन्त धृतराष्ट्रव्यपेक्षया ॥ ७

Colophon. — *Adhy. name:* K_1 धृतराष्ट्रपूजा; G_1 धृतराष्ट्रशि[शु]श्रूषा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ K_4 Dn_2 $D_{1.4-9}$ T_4 1 (as in text). — *Śloka no.:* K_4 29; D_8 25 (as in text).

2

1 G_4 partly damaged. After 1^{a}, B_6 reads 2^{d}–3^{a}. — ^{d}) G_2 damaged. $K_{3.5}$ $D_{4-6.8}$ T_{2-4} $G_{1.3-5}$ $M_{1.2.4.5}$ पर्युपस्थितः; T_1 M_3 पर्यवस्थितः (for पर्युपासितः).

2 ^{a}) G_2 damaged. K_3 ब्रह्मग्रहानग्रहारान्; B_6 $D_{4.6.8}$ $G_{1.3.4}$ °देवाग्रहारांश्च; D_5 °देवग्रहारामान्; T_1 ब्राह्मणानां ददौ वित्तं; T_3 ब्राह्मणेभ्योग्रहारांश्च. — ^{b}) T_1 भूमिं च (for प्रददौ). $D_{4.6.8}$ T_2 G (G_2 damaged) M_{1-4} प्रददौ कुरुसत्तमः (M_4 °म); T_3 प्रादात्स कुरुपुंगवः. — $G_{3.4}$ om. 2^{cd}. — ^{c}) K_3 यच्च; K_5 तत्तु (for तच्च). — B_6 reads 2^{d}–3^{a} after 1^{a}. — ^{d}) K_3 $B_{1.4}$(marg.)$_{.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ अन्वपद्यत (for °मोदत). B_6 सर्वमेवं विमोदतः (sic).

3 For the sequence in B_6, cf. v. l. 2. — ^{a}) K_3 D_3 आनृशंस- (for °शंस्य-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ नित्यं; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ $M_{1.4}$ धीमान्; D_9 राजन् (for राजा). — ^{b}) K_4 नराधिपः. — ^{c}) B_6 om. स. $D_{4-6.8}$ $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_5 च (M_5 स) सदा; T_1 सहसा; T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3}$ च स तान्; G_5 $M_{2.4}$ च (M_4 स) सुतान् (for स तदा). — ^{d}) D_5 सामात्यांश्च (for अ°).

4 G_4 damaged for 4^{ab}. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 D_8 T_{1-3} $G_{1.2}$ एव (for एष). $Ś_1$ नराधिपाः; D_1 G महीपतिः. — G_2 damaged for 4^{cd}. — ^{c}) K_4 निर्देशे — ^{d}) $K_{1.4}$ B Dn $D_{1.2.7.9}$ तिष्ठति (for स्थास्यति). $G_{3.4}$ प्रियः (for सुहृत्). — ^{e}) D_5 $T_{1.4}$ M_5 तु; $G_{3.4}$ स (for च). — ^{f}) $Ś_1$ K_2 निवर्त्यश्च; K_1 निवृत्तिश्च; B Dn $D_{1.2.7-9}$ नियम्यश्च; T_3 निरस्तश्च; G_1 निरस्य (for °स्यश्च). K_3 निर्यास्योसौ मया पुमान्.

5 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ परिशिष्टेषु; B $D_{2.3.9}$ G_1 परिवृत्तेषु; Dn $D_{1.7}$ पितृवृत्तेषु (for परिदृष्टेषु). K_3 एवं च तस्य नृपतेः. — ^{b}) G_4 damaged. D_5 $T_{1.3.4}$ G_3 -कर्मसु; D_6 -कर्मणां (for °णि). — G_4 damaged for 5^{cd}. — ^{c}) K_4 दातुं तु (for ददातु). $D_{4-6.8}$ T_2 G_2 $M_{2.4.5}$ वित्तानि (for सर्वेषां). B Dn $D_{1.2.7.9}$ सुहृदां चैव सर्वेषां; $T_{1.3.4}$ $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ ददौ तु (T_4 $M_{1.3}$ ददाति; G_1 ददौ च) राजा वि(T_1 °जवि)त्तानि. — ^{d}) G_1 भवत्वस्य (for यावदस्य).

6 ^{a}) T_2 तत्तस्य (sic) (for ततः स). D_6 कौरव्य (for °व्यो). — ^{c}) G_2 damaged. K_3 B_{1-5} Dn $D_{1.2.4-8}$ $T_{3.4}$ $G_{1.5}$ $M_{2.3.5}$ यथार्हेभ्यो; $K_{4.5}$ महार्हाणि; T_1 तदर्हेभ्यो; T_2 यथर्षिभ्यो; $G_{3.4}$ ददौ रत्नं (for महार्हेभ्यो). — ^{d}) $G_{3.4}$ वस्त्र- (for ददौ). $D_{4.6.8}$ T_3 G_5 M_{1-4} वित्तम् (for वित्तानि).

7 K_2 om. 7^{ab}. — ^{a}) D_9 धर्मराजा च. — G_4 damaged for 7^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ $B_{2.4}$ G_2 तत्सर्वमनुवर्तते ($B_{2.4}$ °त); K_{3-5} D_3 तत्सर्वं प्रत्य(K_3 °ति)पद्यंत; T_1 तथैव ते व्यतिष्ठंत. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 धर्मराज्ञो; $K_{1.3}$ धर्मराज- (for धृतराष्ट्र-). $K_{4.5}$ D_3 धर्मराजव्यवस्थया; B Dn

कथं नु राजा वृद्धः सन्पुत्रशोकसमाहतः ।
शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ८
यावद्धि कुरुमुख्यस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् ।
बभूव तदवाप्नोतु भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १०
धृतराष्ट्रश्च तान्वीरान्विनीतान्विनये स्थितान् ।
शिष्यवृत्तौ स्थितान्नित्यं गुरुवत्पर्यपश्यत ॥ ११
गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः ।
आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य वै ॥ १२
एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्पूजयामास तं नृपम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

$D_{1.2.7.9}$ तस्य प्रियचिकीर्षया; D_6 धृतराष्ट्रस्य चाज्ञया; T_1 °स्य शासने = (10^d).

8 ^{a}) G_4 partly damaged. K_3 B_1 कथं न; K_5 D_6 T_3 G_1 कथं तु; T_1 अयं तु (for कथं नु). $Ś_1$ K_4 B Dn $D_{1-3.7}$ T_3 स; K_5 [ऽ]यं; G_1 च (for सन्). — ^{b}) K_4 G_4 -समाहितः; K_6 -समाहता[तः]; G_1 -समन्वितः (for -समाहतः). B Dn $D_{1.2.7.9}$ पुत्रपौत्रवधार्दितः. — ^{c}) G_1 स मत्- (for अस्मत्-). K_5 -कृते (for -कृतं). — ^{d}) $Ś_1$ K_2 [इ]ति चिंतये; K_1 [इ]त्यचिंतयन्; K_5 [इ]ति चिंतितं; $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{3.4}$ M_5 [इ]ति चिंत्य वै; G_1 [अ]पि चिंतयन्; M_{1-3} [इ]ति चिंतयन् (for [इ]ति चिन्त्यते). K_3 म्रियतेति विचिंतये; $D_{4.8}$ G_2 न म्रियेत न चिंत्य वै; T_1 न म्रियेत्यत्रैत्यवै (sic).

9 T_1 om. 9. — ^{a}) G_1 जीव- (for कुरु-). K_1 $B_{2-4.6}$ D_1 -वृद्धस्य; K_5 G_1 -पुत्रस्य; $B_{1.5}$ Dn $D_{2.7.9}$ -वीरस्य (for -मुख्यस्य). — ^{b}) G_2 damaged. K_4 $D_{4.6.8}$ T_{2-4} $G_{1.3-5}$ M जीवपुत्रस्य (G_1 कुरुमुख्यस्य) वै सुखं. — ^{c}) $D_{4.8}$ T_4 G_5 M_{1-3} तावत्सुखम्; G_2 damaged (for बभूव तद्). $Ś_1$ Dn_1 D_1 अवाप्नोति. K_5 $G_{3.4}$ बभूव स (K_5 om.; G_4 च) तदाप्नोतु; $D_{5.6}$ $T_{2.3}$ G_1 तावत्सुखमवाप्नोति; $M_{4.5}$ बभूव तावदाप्नोति. — D_6 om. 9^d–11^c. — ^{d}) G_2 भोगैश्च. D_4 [ए]व (for [इ]ति). $Ś_1$ K_4 व्यवस्थितान्; K_5 T_2 $M_{4.5}$ व्यवस्थितः (sic). $K_{1.2}$ G_1 भोगांश्चैव व्यवस्थितान्; K_3 भोगाश्चेति व्यवस्थया.

10 D_6 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) T_1 तैः (for ते). K_5 विहिताः (for स°). B (except B_3) Dn $D_{1.2.7}$ T_1 पंच (for सर्वे). — ^{b}) B (except B_3) Dn $D_{1.2.7.9}$ भ्रातरः पांडुनंदनाः. — ^{c}) K_{1-4} $D_{4.5.8}$ S दानशीलाः; B_3 (orig.) यथासीनाः (for तथाशीलाः). K_1 तदा तस्य; K_2 स्थितास्तस्य; $K_{3.4}$ $D_{4.5.8}$ T G_{2-4} $M_{1.4.5}$ तथा ($D_{4.8}$ G_{2-4} M_5 °दा) तस्थुर्; $G_{1.5}$ $M_{2.3}$ तथा जग्मुर् (for समातस्थुर्). — ^{d}) $K_{3.4}$ D_5 T_1 शासनात् (for °ने).

11 D_6 om. 11^{abc} (cf. v. l. 9). — ^{a}) K_5 $G_{1.4}$ धृतराष्ट्रस्य (for °राष्ट्रश्च). $D_{4.5.8}$ $T_{2.3}$ G_2 तु (for च). K_5 B $D_{2.7.9}$ सर्वान् (for वीरान्). — ^{b}) T_3 विदित्वा (for विनीतान्). $Ś_1$ K_2 विनय-; $B_{1.2.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ नियमे (for विनये). K_1 विनेतान्विनयास्थितान्; B_4 प्रणयेनोपतस्थिवान्. — ^{c}) G_2 damaged. D_5 T_4 शिष्यवृत्त्या; G_1 °वृत्ति-; M_{1-3} °वृत्त- (for °वृत्तौ). $Ś_1$ $K_{1.2}$ रतो; K_5 T_2 $M_{4.5}$ स्थिता (sic) (for स्थितान्). B Dn $D_{1.2.7.9}$ शिष्यवृत्तिं स(B_4 $D_{1.9}$ °त्तिस)मापन्नान्. — ^{d}) $Ś_1$ B Dn $D_{1.2.7.9}$ गुरुवत्प्रत्यपद्यत; K_4 °त्पर्यवस्थितः; D_3 °त्प्रत्यपश्यत; D_4 °वृत्त्या सरेस्वति (sic); $D_{5.8}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.3.4}$ $M_{4.5}$ °वृत्त्यान्वपद्य(T_2 °नुपश्य)त; D_6 भोगावृत्तासपर्वत (sic); T_3 G_5 M_{1-3} भोगवृत्तानपश्यत; G_2 ***** पश्यत.

12 ^{a}) $T_{2.3}$ $G_{1.5}$ M_{1-3} चापि (for चैव). — ^{b}) K_5 B_6 D_7 -कर्मणि (for °भिः). — ^{c}) K_2 आरण्यम् (sic) (for आनृण्यम्). $D_{4.6.8}$ कर्म; $T_{2.3}$ G_2 कामं (for कामान्). — T_1 om. (hapl.) 12^d–13^c. — ^{d}) B_3 कोपान्; $G_{2.3}$ $M_{4.5}$ द्विजेभ्यः (for विप्रेभ्यः). $Ś_1$ प्रत्पाद्य; $K_{2.4}$ B_1 प्रतिपद्य. $B_{1.3-6}$ Dn $D_{1.2.7.9}$ रा; B_2 च (for वै). $G_{1.5}$ $M_{2.3}$ विप्रेभ्यः प्रत्यपा(G_5 °धा)दयत्; M_1 °भ्यः प्रतिपादयन्.

13 T_1 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K_5 धर्मवतां (for °भृतां). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मपुत्रो (for °राजो). — ^{c}) G_2 धीमन् (for धीमान्).

३

वैशंपायन उवाच ।
स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्वहः ।
नापश्यत तदा किंचिदप्रियं पाण्डुनन्दने ॥ १
वर्तमानेषु सद्वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ २
सौबलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।
सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ ३
प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरूद्वह ।
वैचित्रवीर्ये नृपतौ समाचरति नित्यदा ॥ ४
यद्यद्ब्रूते च किंचित्स धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५
तत्स राजा महाराज पाण्डवानां धुरंधरः ।
पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत्परवीरहा ॥ ६
तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः ।

Colophon om. in B (except B6) Dn D1. 2. 7. 9. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K4 D4–6. 8 S ·2 (as in text). — *Śloka no.* : Ś1 15.

3

1 G3. 4 om. 1–2. — ^{a}) K2 D6 सुमहत्; Dn2 D4. 8 स महा· ; M1 तु महा· (for सुमहा·). D5 T4 G3 M4. 5 ·प्राज्ञो (for ·तेजा). — ^{b}) Ś1 ·कुलोद्वहात्; K5 D4. 8 °वृद्ध ; G5 M2. 3 °त्तम: (for °द्वहः). B6 धृतराष्ट्रों· बिकासुतः = (2^{d}). — ^{c}) B Dn D1–3. 7. 9 न ददर्श ; D5 T1. 4 न चाप(T4 वाप)श्यत् ; T3 नापश्यत; M5 नापश्यति (for °श्यत). K3–5 ततः (for तदा). — ^{d}) Ś1 K D1–3. 8 T1. 4 M4. 5 ·नंदनात् (for °ने). T2. 3 G1, 2. 5 M1–3 अप्रियं कुरुनंदनात्.

2 G3. 4 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B4 यद्वृत्तिं ; T1 सद्वृत्तौ (for °त्तिं). D8 वर्तमाने तु सद्वृत्तिं. — G2 partly damaged for 2^{cd}.

3 ^{a}) The portion of the text from लेयी च up to the end of the Parvan is lost in Ś1 on missing folios. G1 सौबलेया तु गांधारी· — Dn1 reads 3^{b}–5^{c} on marg. — ^{b}) K3–5 D4 व्युदस्य ; G1 अवाप्य (for अपास्य). K1 T4 G5 M1–3 तत् ; K3 G1 तु (for तम्). K2 पुत्रशोकमपाश्य[स्य]त ; G3. 4 °वास· जत्. — ^{c}) T2 तथैव (for सदैव). — ^{d}) D6 T2–4 G M1–3 पांडवेषु (for तनयेषु). K3–5 D3 [इ]व चात्मनः (for निजेष्विव). G1. 5 अपि (for इव).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 3). Dn1 reads 4 on marg. — ^{a}) T3 त्रयाणि (for प्रियाणि). K2 कौरव्ये ; K4 °व्यौ (for °व्यो). — ^{b}) T3 नाकियाणि (for नाप्रि°). K2 B3. 5 Dn D2–4. 9 T2 G3–5 M1. 4. 5 कुरूद्वहः (for °द्वह). — ^{c}) K3 वैचित्रवीर्य· (for °वीर्ये). D5 वैचित्र· वीर्यो नृपतिर्. — ^{d}) K5 समाचरत· B3 वीर्यवान् ; M3 सर्वदा (for नित्यदा). B1. 2. 4–6 Dn D1. 2. 7. 9 समाचरत वीर्यवान् ; D1. 6. 8 T2. 3 G1. 5 M1. 2 °चर(T3 °रभ)त सर्वदा ; D5 अकरोत्पांडवान्प्रति ; G2 समा******.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 3). Dn1 reads 5^{abc} on marg. — ^{a}) T2 तद् (for the second यद्). K1 वदे च (sic) ; K2 वृत्ते च ; D1 बूतेथ ; G1 ब्रवीति (for ब्रूते च). K5 यत्किंचिद् ; D5 T1. 4 G3. 4 M4. 5 ततः किंचिद् (for च किंचित्स). K4 यद्ब्रूयते च यत्किंचिद्. — ^{b}) K3. 4 B (except B6) Dn D1. 2. 7. 9 जनाधिप ; K5 T3 नराधिप (for °धिपः). — ^{d}) K2. 3 B6 D3–6. 8. 9 S (except M4. 5) वा (for च). B1. 4. 5 Dn D2. 7 तप· स्विनी (for यश°).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T1 om. 6^{ab}. — ^{a}) B4 Dn D1–3. 7 T3 तं (for तत्). K3 समेत्य (for स राजा). D4. 6. 8 T2. 3 G M1–3 नरव्याघ्र: (D4. 6. 8 G2 °घ्र) (for महाराज). — ^{c}) K5 वसत्सद्य (sic) ; T1 तयोर्वाक्यं (for वचस्तत्तद्). K1 B6 G4 तद्वद् ; K4 तश्च ; D3. 5 T3. 4 M5 तस्य ; D4. 6. 8 G2. 5 तत्र (for तत्तद्). — K5 om. 6^{d}–7^{a}. — ^{d}) D5 T1. 3. 4 M5 तद(T1 °दा· ; T3 °था)कार्षीत्परंतप (T1 M5 °पः).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 3). K5 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K1. 2 येन (for तेन). Dn D2. 7 तस्मान्म· वत् ; G3. 4 तस्याभ° (for तस्या°). G1 तेन तस्याथ वृत्तेन. — ^{b}) G3 तुतोष च (for वृत्तेन स). — After 7^{ab}, D5 T1. 4 (omitting 7^{cd}) read 10. G3. 4 om. (hapl.) 7^{c}–9^{d}. — ^{c}) G2 partly damaged. K1 अनुतप्यश्च (sic) ; B6 अन्वतप्यंश्च (for °तप्यच्च). K3. 4 B3 D1. 3. 4. 6. 8 T2. 3 G1. 5 M1–3 अन्व(K4 °नु)तप्यत संस्मृ(D4.

कथं नु राजा वृद्धः सन्पुत्रशोकसमाहतः ।
शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ८
यावद्धि कुरुमुख्यस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् ।
बभूव तदवाप्नोतु भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १०
धृतराष्ट्रश्च तान्वीरान्विनीतान्विनये स्थितान् ।
शिष्यवृत्तौ स्थितान्नित्यं गुरुवत्पर्यपश्यत ॥ ११
गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः ।
आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य वै ॥ १२
एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्पूजयामास तं नृपम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

$D_{1,2,7,9}$ तस्य प्रियचिकीर्षया; D_6 धृतराष्ट्रस्य चाज्ञया; T_1 °स्य शासने = (10^d).

8 ^{a}) G_4 partly damaged. K_3 B_1 कथं न; K_5 D_6 T_3 G_1 कथं तु; T_1 अयं तु (for कथं नु). $Ś_1$ K_4 B Dn $D_{1-3,7}$ T_3 स; K_5 [ऽ]यं; G_1 च (for सन्). — ^{b}) K_4 G_4 -समाहितः; K_5 -समाहता[तः]; G_1 -समन्वितः (for -समाहतः). B Dn $D_{1,2,7,9}$ पुत्रपौत्रवधार्दितः. — ^{c}) G_1 स मत्- (for अस्मत्-). K_5 -कृते (for -कृतं). — ^{d}) $Ś_1$ K_2 [इ]ति चिंतये; K_1 [इ]त्यचिंतयन्; K_5 [इ]ति चिंतितं; $D_{5,6}$ T_{2-4} $G_{3,4}$ M_5 [इ]ति चिंत्य वै; G_1 [अ]पि चिंतयन्; M_{1-3} [इ]ति चिंतयन् (for [इ]ति चिन्त्यते). K_3 म्रियतेति विचिंतये; $D_{4,8}$ G_2 न म्रियेत न चिंत्य वै; T_1 न म्रियेत्यत्रैत्यत्रै (sic).

9 T_1 om. 9. — ^{a}) G_1 जीव- (for कुरु-). K_1 $B_{2-4,6}$ D_1 -वृद्धस्य; K_5 G_1 -पुत्रस्य; $B_{1,5}$ Dn $D_{2,7,9}$ -वीरस्य (for -मुख्यस्य). — ^{b}) G_2 damaged. K_4 $D_{4,6,8}$ T_{2-4} $G_{1,3-5}$ M जीवपुत्रस्य (G_1 कुरुमुख्यस्य) वै सुखं. — ^{c}) $D_{4,8}$ T_4 G_5 M_{1-3} तावत्सुखम्; G_2 damaged (for बभूव तद्). $Ś_1$ Dn_1 D_1 अवाप्नोति. K_5 $G_{3,4}$ बभूव स (K_5 om.; G_4 च) तदाप्नोतु; $D_{5,6}$ $T_{2,3}$ G_1 तावत्सुखमवाप्नोति; $M_{4,5}$ बभूव तावदाप्नोति. — D_6 om. 9^d–11^c. — ^{d}) G_2 भोगैश्. D_4 [ए]व (for [इ]ति). $Ś_1$ K_4 व्यवस्थितान्; K_5 T_2 $M_{4,5}$ व्यवस्थितः (*sic*). $K_{1,2}$ G_1 भोगांश्चैव व्यवस्थितान्; K_3 भोगाश्चेति व्यवस्थया.

10 D_6 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) T_1 तैः (for ते). K_5 विहिताः (for स°). B (except B_3) Dn $D_{1,2,7}$ T_1 पंच (for सर्वे). — ^{b}) B (except B_3) Dn $D_{1,2,7,9}$ भ्रातरः पांडुनंदनाः. — ^{c}) K_{1-4} $D_{4,5,8}$ S दानशीलाः; B_3 (*orig.*) यथासीनाः (for तथाशीलाः). K_1 तदा तस्य; K_2 स्थितास्तस्य; $K_{3,4}$ $D_{4,5,8}$ T G_{2-4} $M_{1,4,5}$ तथा ($D_{4,8}$ G_{2-4} M_5 °दा) तस्थुर्; $G_{1,5}$ $M_{2,3}$ तथा जग्मुर् (for समातस्थुर्). — ^{d}) $K_{3,4}$ D_5 T_1 शासनात् (for °ने).

11 D_6 om. 11^{abc} (cf. v. l. 9). — ^{a}) K_5 $G_{1,4}$ धृतराष्ट्रस्य (for °राष्ट्रश्च). $D_{4,5,8}$ $T_{2,3}$ G_2 तु (for च). K_5 B $D_{2,7,9}$ सर्वान् (for वीरान्). — ^{b}) T_3 विदित्वा (for विनीतान्). $Ś_1$ K_2 विनय-; $B_{1,2,5}$ Dn $D_{1,2,7}$ नियमे (for विनये). K_1 विनेतान्विनयस्थितान्; B_4 प्रणयेनोपतस्थिवान्. — ^{c}) G_2 damaged. D_5 T_4 शिष्यवृत्त्या; G_1 °वृत्ति-; M_{1-3} °वृत्त- (for °वृत्तौ). $Ś_1$ $K_{1,2}$ रतो; K_5 T_2 $M_{4,5}$ स्थिता (sic) (for स्थितान्). B Dn $D_{1,2,7,9}$ शिष्यवृत्तिं स(B_4 $D_{7,9}$ °त्तिस)मापन्नान्. — ^{d}) $Ś_1$ B Dn $D_{1,2,7,9}$ गुरुवत्प्रत्यपद्यत; K_4 °स्पर्यवस्थितः; D_3 °त्प्रत्यपश्यत; D_4 °वृत्त्या सरेस्वति (sic); $D_{6,8}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1,3,4}$ $M_{4,5}$ °वृत्त्यान्वपद्य(T_2 °नुपश्य)त; D_6 भोगावृत्तासपर्वेत (sic); T_3 G_5 M_{1-3} भोगवृत्तानपश्यत; G_2 ***** पश्यत.

12 ^{a}) $T_{2,3}$ $G_{1,5}$ M_{1-3} चापि (for चैव). — ^{b}) K_5 B_6 D_7 -कर्मणि (for °भिः). — ^{c}) K_2 आरण्यम् (sic) (for आनृण्यम्). $D_{4,6,8}$ कर्म; $T_{2,3}$ G_2 कामं (for कामान्). — T_1 om. (hapl.) 12^d–13^c. — ^{d}) B_3 कोषान्; $G_{2,3}$ $M_{4,5}$ द्विजेभ्यः (for विप्रेभ्यः). $Ś_1$ प्रत्यपाद्य; $K_{2,4}$ B_1 प्रतिपद्य. $B_{1,3-6}$ Dn $D_{1,2,7,9}$ सा; B_2 च (for वै). $G_{1,5}$ $M_{2,3}$ विप्रेभ्यः प्रत्यपा(G_5 °वा)दयत्; M_1 °भ्यः प्रतिपादयन्.

13 T_1 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K_5 धर्मवतां (for °भृतां). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ धर्मपुत्रो (for °राजो). — ^{c}) G_2 धीमन् (for धीमान्).

३

वैशंपायन उवाच ।

स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्वहः ।
नापश्यत तदा किंचिदप्रियं पाण्डुनन्दने ॥ १
वर्तमानेषु सद्वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ २
सौबलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।
सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ ३
प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरूद्वह ।
वैचित्रवीर्ये नृपतौ समाचरति नित्यदा ॥ ४
यद्यद्ब्रूते च किंचित्स धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५
तत्स राजा महाराज पाण्डवानां धुरंधरः ।
पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत्परवीरहा ॥ ६
तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः ।

Colophon om. in B (except B6) Dn D1. 2. 7. 9. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K4 D4–6. 8 S ·2 (as in text). — *Śloka no.* : Ś1 15.

3

1 G3. 4 om. 1–2. — ^{a}) K2 D6 सुमहत्; Dn2 D4. 8 स महा- ; M1 तु महा- (for सुमहा-). D5 T4 G1 M4. 5 -प्राज्ञो (for -तेजा). — ^{b}) Ś1 -कुलोद्वहात्; K5 D4. 8 °द्वह; G5 M2. 3 °त्तमः (for °द्वहः). B6 धृतराष्ट्रोंबिकासुतः = (2^{d}). — ^{c}) B Dn D1–3. 7. 9 न ददर्श; D5 T1. 4 न चाप(T4 वाप)श्यत्; T3 नापद्यत; M5 नापश्यति (for °श्यत). K3–5 ततः (for तदा). — ^{d}) Ś1 K D4–6. 8 T1. 4 M4. 5 -नंदनात् (for °ने). T2. 3 G1. 2. 5 M1–3 अप्रियं कुरुनंदनात्.

2 G3. 4 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B4 यद्वृत्तिं; T1 सद्वृत्तौ (for °त्तिं). D6 वर्तमाने तु सद्वृत्तिं. — G2 partly damaged for 2^{cd}.

3 ^{a}) The portion of the text from लेयी च up to the end of the Parvan is lost in Ś1 on missing folios. G1 सौबलेया तु गांधारी. — Dn1 reads 3^{b}–5^{c} on marg. — ^{b}) K3–5 D4 व्युदस्य; G1 अवाप्य (for अपास्य). K1 T4 G5 M1–3 तत्; K3 G1 तु (for तम्). K2 पुत्रशोकमपाश्य[स्य]त; G3. 4 °वासृजत्. — ^{c}) T2 तथैव (for सदैव). — ^{d}) D6 T2–4 G M1–3 पांडवेषु (for तनयेषु). K3–5 D3 [इ]व चात्मनः (for निजेष्विव). G1. 5 अपि (for इव).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 3). Dn1 reads 4 on marg. — ^{a}) T3 त्रयाणि (for प्रियाणि). K2 कौरव्ये; K4 °व्यौ (for °व्यो). — ^{b}) T3 नाक्रियाणि (for नाप्रि°). K3 B3. 5 Dn D2–4. 9 T2 G3–5 M1. 4. 5 कुरूद्वहः (for °द्वह). — ^{c}) K3 वैचित्रवीर्य- (for °वीर्ये). D5 वैचित्रवीर्यो नृपतिर्. — ^{d}) K6 समाचरत. B3 वीर्यवान्; M3 सर्वदा (for नित्यदा). B1. 2. 4–6 Dn D1. 2. 7. 9 समाचरत वीर्यवान्; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 5 M1. 2 °चर(T3 °रभ)त सर्वदा; D6 अकरोत्पांडवान्प्रति; G2 समा * * * * * *.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 3). Dn1 reads 5^{abc} on marg. — ^{a}) T2 तद् (for the second यद्). K1 वदे च (sic); K2 वृत्ते च; D1 ब्रूतेथ; G1 ब्रवीति (for ब्रूते च). K6 यत्किंचिद्; D5 T1. 4 G3. 4 M4. 5 ततः किंचिद् (for च किंचित्स). K1 यद्ब्रूयते च यत्किंचिद्. — ^{b}) K3. 4 B (except B6) Dn D1. 2. 7. 9 जनाधिप; K5 T3 नराधिप (for °धिपः). — ^{c}) K2. 3 B6 D3–6. 8. 9 S (except M4. 5) वा (for च). B1. 4. 5 Dn D2. 7 तपस्विनी (for यश°).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T1 om. 6^{ab}. — ^{a}) B4 Dn D1–3. 7 T3 तं (for तत्). K3 समेत्य (for स राजा). D4. 6. 8 T2. 3 G M1–3 नरव्याघ्रः (D4. 6. 8 G2 °घ्र) (for महाराज). — ^{c}) K5 वसत्सञ्च (sic); T1 तयोर्वाक्यं (for वचस्तत्तद्). K1 B6 G4 तद्वद्; K4 तच्च; D3. 5 T3. 4 M5 तस्य; D4. 6. 8 G2. 5 तत्र (for तत्तद्). — K5 om. 6^{d}–7^{c}. — ^{d}) D5 T1. 3. 4 M5 तद(T1 °दा- ; T3 °था)कार्षीत्परंतप (T1 M5 °पः).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 3). K5 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K1. 2 येन (for तेन). Dn D2. 7 तस्मात्स्वत्; G3. 4 सत्याभ° (for तस्या°). G1 तेन तस्याथ वृत्तेन. — ^{b}) G3 तुतोष च (for वृत्तेन स). — After 7^{ab}, D5 T1. 4 (omitting 7^{cd}) read 10. G3. 4 om. (hapl.) 7^{c}–9^{d}. — ^{c}) G2 partly damaged. K1 अनुतप्यश् (sic); B6 अन्वतप्यंश् (for °तप्यच्). K3. 4 B3 D1. 3. 4. 6. 8 T2. 3 G1. 5 M1–3 अन्व(K4 °नु)तप्यत संस्मृ(D4.

2

अन्वतप्यच्च संस्मृत्य पुत्रं मन्दमचेतसम् ।। ७
सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः ।
आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ।। ८
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च हुत्वा चैव हुताशनम् ।
आयुष्यं पाण्डुपुत्राणामाशास्ते स नराधिपः ।। ९
न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स महीपतिः ।
यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः समवाप तदा नृपः ।। १०

ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च भारत ।
तथा विट्शूद्रसंघानामभवत्सुप्रियस्तदा ।। ११
यच्च किंचित्पुरा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम् ।
अकृत्वा हृदि तद्राजा तं नृपं सोऽन्ववर्तत ।। १२
यश्च कश्चिन्नरः किंचिदप्रियं चाम्बिकासुते ।
कुरुते द्वेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः ।। १३
न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै ।

---

6. 8 स स्मृ)त्य; D9 सोन्वतप्यच्च संस्मृत्य. — ^{d}) K3. 5 B Dn D1. 2. 4. 6. 7. 9 T1 पुत्रं तं मंदचेतसं.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 3). G3. 4 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K1. 3 तदा; K2 यदा (for सदा). — ^{b}) T1 कृतः; T2 M3 नृप (for नृपः). — B1 om. 8^c–10^b. D4. 6. 8 om. (hapl.) 8^c–10^d. D5 T1. 4 om. (hapl.) 8^c–9^d. K3 repeats 8^c–9^b after 9^{abc}. — ^{c}) B2 आसांत (sic); G5 M1–3 आशास्त (for °स्ते).

9 For the repetition in K3, cf. v. l. 8. Ś1 missing (cf. v. l. 3). B1 D4–6. 8 T1. 4 G3. 4 om. 9 (cf. v. l. 8, 7). K2 reads 9^{ab} twice. — ^{a}) T3 G2 [क्ष]थ (for च). K1. 2 (second time) ब्राह्मणांश्चार्चयित्वा स (K2 च); K2 (first time). 3 (both times). 4 B4. 5 Dn D1. 2. 7 °णान्स्वस्ति वाच्याथ. — ^{b}) K5 हुतासने (for °शनम्). — ^{c}) K1. 2 सदैव; K3 B (B1 om.) Dn D1–3. 7. 9 आयूंषि; T3 आयुस्सं (sic) (for °ष्यं). — After the second occurrence of 9^{ab}, K3 reads 10^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. K3 om. 9^d. — ^{d}) G2 damaged. B2–4 M4. 5 आशासत; B5. 6 Dn D2. 7 आशंसत; D1 आशशास; D9 आशासति; T2. 3 अनुशास्ते; G5 अन्वाशत; M1–3 अन्वशास्त (for आशास्ते स). K5 B6 D9 नराधिप; T2. 3 G5 M1–3 स कौरवः (for नराधिपः). K1. 2 जयमाशास्तवान्नृप; G1 अन्वशासत कौरवः.

10 Ś1 missing (cf. v. l. 3). B1 om. 10^{ab}; D4. 6. 8 om. 10 (cf. v. l. 8). D5 T1. 4 read 10 after 7^{ab}. — ^{a}) K5 ततः; D5 T3 M3 स तां (for न तां). K1. 2 M1 समावाप; K3 परां प्राप्य; K4. 5 पुरा प्राप; D3 परां प्राप; M3 परामापुः (for परामाप). — ^{b}) D5 T1 च; M4. 5 सु- (for स). K3 तदा नृप; K5 महामतिः; B (B1 om.) Dn D1. 2. 7. 9 G3 कुरूद्वहः (B6 D1. 9 °ह); D5 T1. 4 G4 M4. 5 नराधिपः (T1 °प); G1 तदा पुरा (for महीपतिः). — T1. 4 om. (hapl.) 10^{cd}. K3 reads 10^{cd} for the first time after the second occurrence of 9^{ab}. — ^{c}) K4 परां प्रीतिं पांडुपुत्राः. — ^{d}) B Dn D1. 2. 5. 7. 9 सदावाप (for समवाप). K2 B1. 5 तदा नृप; K5 Bom. ed. नराधिप (Bom. ed. °पः); D5 G3. 4 M4. 5 महीपतिः; T2. 3 G1. 2. 5 M1–3 सदा नृपः (for तदा नृपः).

11 Ś1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) K1 च सर्वेषां; K2 B Dn D1. 2. 7. 9 यथा वृत्तः; K3–5 तथा (K4 °दा) वृत्तः; D3 यथा राजन्; G3. 4 च वर्णानाम् (for च वृद्धानां). — ^{b}) K1. 2 च पार्थिवः; K3–5 D3. 5 T1. 4 च पांडवः; B Dn D1. 2. 9 य(B1–4. 6 त)थाविधः; M4 च भारतः (for °त). G3. 4 अभवत्पांडवः प्रियः. — ^{c}) K1 -संघातम्; B1 -संहानाम्; D4. 6. 8 -सभ्यानाम् (for -संघानाम्). — ^{d}) B1–3. 5. 6 Dn D1. 2. 7. 9 स; B4 प्र- (for सु-). D1 G3. 4 तथा (for तदा). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M अभवत्पांडवः प्रि(T3 G2. 5 M1. 2. 4. 5 °यप्रि)यः.

12 Ś1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) K5 om. च. B Dn D1. 2. 7. 9 T4 तदा (for पुरा). K1. 2 सोम्य (for पापं). — ^{c}) G1 स कृत्वा (for अकृत्वा). K2 D4 तं राजा; B1. 3 (marg. as in text) तं पापं; B2. 4 तत्पापं; B5 Dn D7 तं तापं; G2 damaged (for तद्राजा). T1 G3. 4 अनुकृत्वा स तु तद्राजा. — ^{d}) G1 तं नृपः; M1 सन्नृपं (for तं नृपं). B3 (marg. as in text) सोन्वतप्यत; B4 सोनुवर्तत; D5 समवर्तत; D9 सोन्वपद्यत; T1 ह्यन्ववर्तत (for सोऽन्व°).

13 Ś1 missing (cf. v. l. 3). — ^{a}) K1. 4 B1. 3 यच्च; T1 यदि (for यश्च). K4 B1. 3 किंचिन्; G5 M2 कश्च; M3 कश्चिन् (for कश्चिन्). K2. 5 D3–6. 8 G2–4 यच्च (D3 यश्च) किंचिन्नरः कश्चिद्; G1 यः कश्चिदपि यत्किंचित्. — ^{b}) T3 ह्यप्रियं (for अ°). K1 स्म; K5 B (B3 [marg.] as in text) Dn D1. 2. 7 वा; D4–6. 8 T1. 2. 4 G2–5 M हि (for च). K2. 3 अप्रियमं(K3 °यें)बिकासुते; G1 प्रमादादंबिका°. — ^{c}) D1 द्वेषताम्; D4. 6. 8 द्वेषिताम् (for द्वेष्यताम्). K4 कुरुते द्वेष्यतामिव; K5 °ते द्वेषितां याति.

उवाच दुष्कृतं किंचिद्युधिष्ठिरभयान्नरः ॥ १४
धृत्या तुष्टो नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा ।
शौचेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन् ॥ १५
अन्ववर्तत भीमोऽपि निष्टनन्धर्मजं नृपम् ।
धृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ १६
राजानमनुवर्तन्तं धर्मपुत्रं महामतिम् ।
अन्ववर्तत कौरव्यो हृदयेन पराङ्मुखः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितुस्तथा ।
नान्तरं ददृशू राजन्पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ १
यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार बालिशम् ।

---

14 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T1 om. 14ᵃ–15ᵇ. —ᵃ) D5.6 स (for न). —ᵇ) D5 स (for न). K3 T2.3 G1 च (for वै). K1 गांधार्या विदुरस्य वा; K2 न गांधार्या धनस्य वै. —ᶜ) K1 प्रावोचद्; K3-5 T2 G1.2.5 M अवोचद्; D5 T4 G3.4 अवोचन् (for उवाच). Dn D1.2.7 कश्चिद् (for किंचिद्). D8 प्रोवाच दुष्करं किंचिद्. —ᵈ) G2 damaged. K1 T4 नराः (for नरः). B2 युधिष्ठिरनमन्नरः (sic); D4.6.8 °भयान्वितः; D5 G3.4 सुकृतं वापि ते नराः.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T1 om. 15ᵃᵇ (cf. v. l. 14). —ᵃ) D3 वृत्या (for धृत्या). K1.2.5 B D1.3.9 नरेंद्रः स (for नरेन्द्रस्य). D4.6.8 G1.2.5 M तुष्टो धृत्या (D4.6.8 G2 वृद्धो; M1 वृत्या) धृतराष्ट्रो; D5 T2-4 G3.4 तुष्टोभूद्धृतराष्ट्रोपि (T2 °ष्टो हि). —ᵇ) B4 तदा (for तथा). D4.6.8 T2.3 G2.5 M1-3 गांधारी च महायशाः; D5 T4 G1.3.4 M4.5 °री च यशस्विनी. —ᶜ) K3 शौचेनैवाजितशत्रुर्; K4 °न चाजितशत्रुर्; K5 °नाजातशत्रोश्च; D4.6.8 S अजातशत्रोर्वृत्तेन; D6 अजातशत्रु-***. —ᵈ) B1 च (for तु). K3 शत्रुहा; D5.6.8 T2-4 G1.5 M पार्थिव (D5 T2 G1.5 M2-5 °वः) (for शत्रुहन्). T1 अर्जुनस्य च पार्थिव; G3.4 न तु भीमोस्य पार्थिव.

16 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —ᵃ) B Dn2 D1-3.7.9 तं च; Dn1 तत्र (for भीमो). K2 अवर्तत न तं चापि. —ᵇ) K3-5 निष्ठुरं (K5 °रो); D5 विनिदन्; D7 निश्चितो (for निष्टनन्). D7 नृप. K1.2 विष्टरस्थायिनं नृपं; B Dn D1-3.9 निश्चितो धर्मजो नृपं; T1 प्रेक्ष्य धर्मात्मजं नृपं; M1.4.5 निष्टनन्धर्मराड्भयात्. — T1 om. 16ᶜᵈ. —ᶜ) K1 D5 तु; D4.6.8 S (T1 om.) स (for च). K2 धृतराष्ट्रोपि संप्रेक्ष्य. —ᵈ) K3 स यद्; T4 G3.4 तदा (for सदा).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —ᵃ) D4-6.8 T2.3 G1.2.5 M -गच्छंस्तु (for -वर्तन्तं). K1 राजानमन्ववर्तंतं; T1 G3.4 राजानमन्वगच्छंस्तु (G3 °च्छत्स; G4 °च्छंत). —ᵇ) K3.4 महीपतिं; B Dn D1.2.7.9 अमित्रहा (D9 °हन्); D5 T1.3.4 G3.4 वृकोदरः (for महामतिम्). —ᶜ) K2 नान्ववर्तत; B4 अनु°. K3 D9 कौरव्य; D5.6 T2.4 G2.5 M सक्रोधो; T1.3 संक्रोधो; G1 संक्रुद्धो; G3.4 स क्रोधाद् (for कौरव्यो). D4.8 अन्ववर्तत्तु सक्रोधो. —ᵈ) K1.2 B Dn D1.2.7.9 [अ]पराजितः; D3 [अ]पराङ्मुखः; T1 पराङ्मुखं (for पराङ्मुखः).

Colophon om. in D3. Ś1 missing. — *Adhy. name*: K3 धृतराष्ट्रप्रमोदः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2.4 D4-6.8 S 3 (as in text); B4 D1.7.9 2. — *Śloka no.*: K4 60; D9 30.

4

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 ᵇ) B1 -वचस् (for -पितुस्). K2 B1 (marg. as in text). 6 Dn1 D3.5 T2 G3 M4.5 तदा (for तथा). K5 राज्ञा दुर्योधनस्तथा. —ᶜ) K3.4 (also as in text) ददृशे (for °शू). K1.2 B (except B3) Dn D2.7.9 M4.5 राज्ये; K3 कश्चित्; K4.5 D3 राज्ञः (for राजन्). —ᵈ) K3 पुरुषः. K1.2 पुरुषाः प्रणयादिति; K5 °षाः प्रणयंति वै.

2 ᵃ) M4.5 नु (for तु). T1 राजन् (for राजा). —ᵇ) B Dn D1.2.7-9 दुर्मतिं (for बालिशम्). K5

तदा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः ॥ २
तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
नामर्षयत राजेन्द्र सदैवातुष्टवद्धृदा ॥ ३
अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः ।
आज्ञां प्रत्यहरच्चापि कृतकैः पुरुषैः सदा ॥ ४
अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथाकरोत् ।
संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः ॥ ५
स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनावपि ।
प्रोवाचाथ सुसंरब्धो भीमः स परुषं वचः ॥ ६
अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघबाहुना ।
नीता लोकममुं सर्वे नानाशस्त्रात्तजीविताः ॥ ७
इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ ।

---

corrupt; G_{4} पुत्रं संस्मा ****; $M_{1,4,5}$ पुत्रान्सस्मार बालिशान्. — T_{1} om. 2^{cd}; $G_{3,4}$ read 2^{c}–3^{d} twice. — ^{c}) $D_{4,6,8}$ damaged; D_{5} T_{4} $G_{3,4}$ (last two both times) M_{2} अवध्याति; T_{2} $G_{1,5}$ $M_{1,3}$ अप(M_{1} °पा)ध्याति; T_{3} अवज्ञाति (sic); G_{2} अनुध्याति (for हृदा राजन्). K_{2} तदा भीमकृतं राजन्. — ^{d}) K_{1} अपश्यति (sic); K_{3} बुध्यति स्म; D_{1} अवध्याति; D_{3} अनु° (for अप°). K_{5} अपध्यायति पार्थिवः; $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1-3,4}$ (last two second time). $_{5}$ M_{1-3} हृदयेनांबिकासुतः; D_{5} $G_{3,4}$ (last two first time) हृदयेन च (D_{5} स) पार्थिवः; T_{4} हृदयेन नराधिपः

3 For the repetition in $G_{3,4}$, cf. v. l. 2. — ^{b}) $K_{1,2,5}$ B_{4} D_{5} $T_{1,3,4}$ $G_{3,4}$ (last two first time) $M_{4,5}$ नराधिपं; K_{4} महीपतिं (for जनाधिपम्). — ^{c}) $K_{4,5}$ D_{5} T_{3} नाम(D_{5} न म)र्षयति (K_{4} °येत) राजेंद्र. — ^{d}) $D_{1,3}$ सदैवं (for °व). B Dn $D_{1-3,7}$ दुष्टवद् (for [अ]तुष्ट°). K_{3} सदैवास्य वचस्तदा; T_{1} धृतराष्ट्रममर्षिणं. — $D_{4,6,8}$ T_{2} $G_{1,2,5}$ M_{1-3} subst. for 3; D_{5} T_{3} $G_{3,4}$ (last two second time) ins. after 3:

7* कौरवश्चैव भीमश्च हृदान्योन्यममृष्यताम् ।
ध्यायन्तौ श्लक्ष्णया वाचा अन्योन्यमभितिष्ठताम् ।

[(L. 1) $D_{4-6,8}$ कौरव्यश्; $G_{3,4}$ कौरवाश् (for °वश्). T_{2} G_{5} M_{1-3} अदुष्यतां; T_{3} अभाषतां; G_{1} अवर्तेतां; $G_{3,4}$ निधर्षेतां (for अमृष्यताम्). — (L. 2) T_{3} G_{1} M_{1-3} त्वन्योन्यम्; $G_{3,4}$ ना° (for अ°). D_{8} अधि- (for अभि-).]

4 ^{a}) $K_{1,2}$ सुप्रकाशानि; K_{4} अप्रकाशाणि; B_{4} °श्यानि. $D_{4,6,8}$ T_{2-4} G M अप्रकाश्य व्य(D_{4} °शे व्य-; $D_{6,8}$ $T_{3,4}$ G_{2} M_{3} °शंव्य-; T_{2} °शं व्य-; G_{1} °शो व्य)लीकानि; D_{5} अकार्याणि व्यलीकानि; T_{1} अप्रकाश्य व्यपेतानि. — ^{b}) $D_{1-6,8}$ कुरुते (for चकार). — ^{c}) G_{4} partly damaged. K_{2} D_{1} प्रत्याहरच्; K_{3-5} B_{1} D_{4-6} T G_{2-5} M प्रत्यहनच् (for °हरच्). $K_{1,2,4}$ D_{5} $T_{1,4}$ G_{3} चास्य; $D_{4,6}$ $T_{2,3}$ $G_{2,5}$ M_{1-3} चैव; D_{8} damaged (for चापि). G_{1} आज्ञां प्रत्यानयस्येव. — ^{d}) G_{4} damaged. T_{1} G_{3} भृतकैः; T_{3} धृतकैः (for कृ°). K_{5} पौरुषैः (for पु°). D_{1} G_{1} तथा (for सदा). — After 4, K ins.:

8* संवत्सराण्यथैवं ते वृत्तवन्तश्च कानिचित् ।

[$K_{1,2}$ [ए]वैते (for [ए]वं ते). K_{3} धृतवंतश् (for वृत्त°). K_{4} तु (for च).]

while K_{4} (marg.; partly corrupt) B Dn $D_{1-3,7,9}$ ins. after 4:

9* स्मरन्दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् ।

On the other hand, $D_{4-6,8}$ S ins. after 4:

10* असकृच्चाप्युवाचेदं हतास्ते मन्दचेतसः ।

[$D_{4,5}$ [इ]ह (for [इ]दं). T_{1} हतास्ते त्यक्तजीविताः (for the post. half).]

5 D_{8} om. 5^{a}–7^{b}. T_{1} om. 5–7. — ^{b}) K_{1-3} B_{1} $D_{3,9}$ T_{3} $G_{3,4}$ M_{5} तदा; T_{2} M_{4} अथ (for तथा). — ^{c}) K_{1} T_{2-4} संश्रये; K_{2} शत्रवो; K_{3} संश्रुतं; Dn_{2} संश्रव-; D_{4} G_{2} संशयो (for संश्रवे). — ^{d}) K_{2} [अ]प्यमर्षिणः; G_{1} [अ]तिरोषणः; M_{3} व्यमर्षणः. $D_{4,6}$ $T_{2,3}$ G_{2} M_{1} युद्धं संवर्णयन्निव; G_{5} गांधार्याश्चाप्यरेमंनः (sic).

6 D_{8} T_{1} om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) D_{9} मंदं (for शत्रुं). — ^{b}) B_{5} -दुःशासनाद् (for °नाव्). — ^{c}) $K_{1,2}$ उवाच (for प्रो°). B Dn $D_{1,2,7,9}$ इदं (for अथ). K_{4} T_{3} स (for सु-). K_{3-5} D_{3} $G_{3,4}$ -संक्रुद्धो (for -संरब्धो). — ^{d}) $K_{1,2}$ च; $K_{3,5}$ तु; D_{5} $T_{2,4}$ G_{1} सु- (for स). K_{2} B_{1} D_{5} T_{3} पुरुषं (for प°).

7 D_{8} om. 7^{ab}. T_{1} om. 7 (cf. v. l. 5). — ^{a}) $K_{2,5}$ पुत्रो (for पुत्रा). — ^{b}) G_{1} -बाहवः (for -बाहुना). — ^{c}) K_{4} M_{1} इमं (for अमुं). — ^{d}) K_{2} -शस्त्रार्थ- (for °त्त-). K_{4} -जीविना (for °ताः). K_{1} नानाशास्त्रा तु जीविता (sic); K_{3} B Dn $D_{1-3,7,9}$ °शस्त्रास्त्रयोधिनः (K_{3} °स्त्रजीवितं; B_{2} °स्त्रदर्शिनः; Dn_{2} °र्थयोधिनः); G_{1} नानाशस्त्रोपजीविनः. — For 7^{cd}, $D_{4-6,8}$ $T_{2,3}$ G_{2-4} subst.:

11* असकृच्चाप्युवाचेदं हतास्ते मन्दचेतसः ।

ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ८
ताविमौ चन्दनेनाक्तौ वन्दनीयौ च मे भुजौ ।
याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं ससुतबान्धवः ॥ ९
एताश्चान्याश्च विविधाः शल्यभूता जनाधिप ।
वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ १०
सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ।
गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ ११
ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ।
राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडितः ॥ १२
नान्वबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
श्वेताश्वो वाथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी ॥ १३
माद्रीपुत्रौ च भीमस्य चित्तज्ञावन्वमोदताम् ।

[$G_{3.4}$ शकुनिश् (for असकृच्). D_5 T_4 $G_{3.4}$ हतास्ते त्यक्तजीविताः (for the post. half).]

8 ^{a}) $T_{1.3.4}$ $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ च (for तौ). T_1 भुजक[?ग-]- (for परिघ-). D_5 इमौ परिवप्रख्यातौ. —^{b}) D_9 उभौ; G_1 बाहू (for भुजौ). B_3 सुदुर्जयौ (for दुरासदौ). —^{c}) D_3 तयोर् (for ययोर्). $G_{2.5}$ $M_{2.3}$ आपन्ना (for आसाद्य). $G_{3.4}$ यावासाद्य रणे मूढा. — $K_{1.3-5}$ $B_{1.3.6}$ D_9 $T_{3.4}$ G_{2-5} M_{2-5} ins. after 8 : $D_{1.4.6.8}$ T_2 M_1 subst. for 8 :

12* इमौ पीनौ सुवृत्तौ मे नागराजकरोपमौ ।
यावासाद्य रणे मूढा धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ।

[(L. 1) D_6 भुजौ; D_9 नीपौ; T_3 पीन- (for पीनौ). K_1 $B_{1.3.6}$ $D_{1.9}$ T_4 भुजौ नाग-; K_{3-5} बाहू गज- (for नागराज-). — (L. 2) T_3 भुजौ (for रणे).]

9 K_3 om. 9. —^{a}) K_1 चंदनार्हौ मे; K_2 शरणार्हौ मे; $K_{4.5}$ D_3 चंदनादिग्धौ; D_5 °ने सक्तौ; $M_{1.5}$ °नेनाक्षौ (sic) (for °नेनाक्तौ). —^{b}) $K_{1.2}$ वंदना(K_2 °चमर्या)र्हौ तथा भुजौ; $K_{4.5}$ दोर्दंडं (K_4 दर्पिष्टो[ष्टौ]) हि समरे मम; B Dn $D_{1.2.7.9}$ G_5 चंदनार्हौ च मे; (B_1 हि तौ; B_5 च तौ) भुजौ; D_3 अरिष्टौ समरे मम; D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ दर्शनीयौ भुजौ मम; T_3 वंदनीयाविमौ भुजौ; G_1 वंदनीयौ महाभुजौ; $M_{4.5}$ चंदनार्हौ भुजौ मम. —^{c}) $D_{4.6}$ मन्ये; D_8 [ऽ]न्यैश्च; $T_{2.3}$ G_2 निन्ये; $M_{1.3}$ पापो (for नीतः). —^{d}) K_5 दार्यं; G_5 M_2 [ऽ]त्ययं; $M_{1.3}$ हतः (for क्षयं). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ व्य(T_1 $M_{4.5}$ ह्य)त्ययं सह बांधवैः.

10 Before 10, D_5 $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ ins. वैशंपायनः. —^{a}) K_1 बहवः (for विविधाः). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ एताश्च विविधा राजन्; G_2 हताश्चान्ये च विविधाः. —^{b}) $K_{1.3-5}$ T_1 $G_{1.2}$ M_2 जनाधिप (K_4 G_2 °पाः); B Dn $D_{1.2.7.9}$ नराधिपः ($B_{1.6}$ Dn D_9 °प) (for जना°). T_3 धृतराष्ट्रो जनाधिपः. — G_5 M_1 om. (hapl.) 10^{c}–12^{b}. —^{cd}) K_5 D_5 T_1 $G_{3.4}$ M_2 (*inf. lin.*). 3–5 वाचः (D_5 °चं) स शृण्वन्; T_4 वचनं शृण्वन् (for वाचः श्रुत्वा). K_4 D_3 G_1 शृण्वन् (for श्रुत्वा). K_1 B_6 आगतः (for आगमत्). $K_{2.3}$ शृण्वन्निर्वेदमागतः (for 10^{d}). — For 10^{cd}, $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ G_2 M_2 subst. :

13* श्रुत्वा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणचोदितः ।

[= (var.) 12^{cd}. M_2 राजा (for श्रुत्वा). T_3 -नोदितः (for -चो°).]

11 G_5 M_1 om. 11 (cf. v. l. 10). G_4 repeats 11 after 12^{ab}. —^{a}) K_3 [अ]पि (for च). D_3 ऋद्धिमती (for बुद्धि°). —^{b}) K_1 B_3 -पर्यय- (for -पर्याय-). T -वर्तिनी (for -वेदिनी). —^{cd}) D_4 अनेकानि; $T_{2.3}$ $G_{2.3.4}$ (both times) $M_{2.3}$ अळीकानि. K_2 तु लोकाद्धि शुश्रुवे (for 11^{d}). G_1 गांधारी तान्यळीकानि शुश्रुवे भरतर्षभ. — After 11, K_{3-5} D_3 G_1 ins. :

14* कुन्त्याः सपर्यां संवीक्ष्य शापे नास्याकरोन्मतिम् ।

[G_1 कुंत्या वर्या निशां वीक्ष्य (sic; for the prior half). G_1 शापे च (for शापे न). K_3 मनो दधे; D_3 मनोकरोत् (for [अ]करोन्मतिम्).]

12 G_5 M_1 om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). G_3 om. 12. T_1 om. 12^{ab}. —^{a}) D_6 सुखासक्तं कृच्छ्रवशः; G_4 सुखाशक्तः कृच्छ्र**. —^{b}) D_5 T_4 G_4 समतीतो (G_4 °ता) (for °तीते). K_{1-4} $M_{2.3}$ जनाधिप ($M_{2.3}$ °पः); K_5 $D_{5.9}$ G_2 $M_{4.5}$ नराधिप (for °धिपः). — After 12^{ab}, G_4 repeats 11. —^{c}) M_2 श्रुत्वा (for राजा). T_1 राजा गांधारो निर्वेद- (sic). —^{d}) G_4 भीमवद् (for °वाग्). K_1 T_2 $G_{2.5}$ M_1 -चोदितः; T_3 -नोदितः (for -पीडितः). K_2 भीमवार्तानुचोदितः; G_1 °वाग्व्रणचोदितः; M_2 सुखैश्वर्यधनेषु च; M_3 भीमवाग्व्याळचोदितः. — $D_{4.6.8}$ subst. for 12 : D_5 $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3 ins. after 12 :

15* सुखासक्तं कृच्छ्रपरं ज्ञात्वा चैव युधिष्ठिरम् ।
तपोयोगात्तपस्तप्तुं मनश्चक्रे महामतिः ।

[(L. 1) M_3 सुखासक्तः. T_3 G_2 कृच्छ्रदशो (G_2 °शं) (for °परं). — (L. 2) M_3 तत्संयोगात् (for तपोयोगात्). D_5 T_2 G_2 महीपतिः (for महामतिः).]

13 ^{a}) G_4 partly damaged. K_5 $B_{3.4-6}$ Dn $D_{2.5}$ $T_{1.4}$ G_3 नाव(B_6 T_4 °नु)बुध्यत; B_3 न चा° (for

राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किंचिदप्रियम् ॥ १४
ततः समानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम् ।
बाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाह वचो भृशम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

धृतराष्ट्र उवाच ।
विदितं भवतामेतद्यथा वृत्तः कुरुक्षयः ।
ममापराधात्तत्सर्वमिति ज्ञेयं तु कौरवाः ॥ १
योऽहं दुष्टमतिं मूढं ज्ञातीनां भयवर्धनम् ।
दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ॥ २
यच्चाहं वासुदेवस्य वाक्यं नाश्रौषमर्थवत् ।
वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः ॥ ३
पुत्रस्नेहाभिभूतश्च हितमुक्तो मनीषिभिः ।

नान्व°). — ^{d}) K_{3} च (for वा).

14 ^{a}) T_{3} G_{4} M_{2-5} तु (for च). K D_{3} G_{3} च ($K_{1,5}$ तु) चित्तज्ञौ; B Dn $D_{1,2,7,9}$ च धर्मज्ञौ (for च भीमस्य). — ^{b}) K D_{3} चित्तं तस्य; $G_{3,4}$ चित्तमस्य (for °ज्ञाव्). T_{1} अन्वबोधतां (for °मोदताम्). B Dn $D_{1,2,7,9}$ चित्तं त(D_{1} चित्तम)स्यान्व(D_{9} °नु)वर्ततां; G_{1} मतं तावन्ववर्ततां. — ^{c}) $K_{1,3}$ च चित्तं; K_{4} D_{5} चित्तं तु (by transp.); $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ चित्तं सु-. K_{3} रक्षंतौ. — ^{d}) $D_{4-6,8}$ T_{2-4} G_{1-4} M_{1-3} स्वयम् (for किंचिद्).

15 ^{a}) K_{4} Dn ततः संमानयामास; $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} ततः स (G_{1} सं-) मानयत्सर्वं. — ^{b}) K_{1} Dn_{2} T_{1} धृतराष्ट्र-; D_{9} हृतराष्ट्रः (for धृतराष्ट्रः). $D_{4,8}$ तु तज्जनं; M_{1} सुहृज्जनान्. — $K_{1,2}$ om. 15^{cd}. — ^{c}) K_{5} वाक्य- (for बाष्प-). — ^{d}) K_{4} D_{3} चाह (for आह). $K_{3,4}$ नृपो वचः; B Dn $D_{1-3,7,9}$ च तान्भृशं; $M_{1,2}$ (*inf. lin.* as in text).$_{3}$ वचो महत् (for वचो भृशम्). K_{5} इदं वचनमब्रवीत्. — After 15, K_{3} ins.:

16* स भीमवाक्याग्निविदीपिताङ्गो
निर्विण्णचेता नृपतिः सशोकः ।
सपौरभृत्यं जनमानिनाय
वनं यियासुर्वचनं बभाषे ।

Colophon om. in B_{1-5} Dn $D_{1,2,7,9}$. Ś$_{1}$ missing. — *Adhy. name* : K_{3} भीमापनयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $K_{2,4}$ $D_{1-6,8}$ S 4 (as in text).

5

☞ This adhy. is missing in Ś$_{1}$ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 K_{4} वैशंपायन (for धृतराष्ट्र). — After the ref. D_{6} ins.:

17* वर्तमानेषु सद्वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
प्रीतिमानभवद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

— ^{a}) T_{1} विदितो (for °तं). $D_{4,6,8}$ एव (for एतद्). — ^{b}) G_{4} -वृत्तं (for वृत्तः). $K_{4,5}$ D_{3} $G_{1,3}$ $M_{4,5}$ यथा-वृत्तं कुरुक्षयं. — ^{c}) K_{4} सर्वमिदम्; G_{4} च सर्वम् (for तत्सर्वम्). T_{1} ममापराधदोषेण. — ^{d}) K_{3-5} $D_{3,5,8}$ $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ च (for तु). T_{4} कौरव. B Dn_{1} $D_{1,2,7}$ अनुज्ञा(D_{1} °थ ज्ञा)तं च (B_{5} तु) कौरवैः; Dn_{2} अथ ज्ञानं च कौरवैः.

2 ^{a}) B_{1} सोहं; B_{6} योयं (for योऽहं). K_{3} क्षुद्रं; Dn_{1} D_{2} मंदो; D_{7} मंदं; T_{2} G_{2} मूढो (for मूढं). K_{4} योयं मूढमतिदुष्टं; Dn_{2} योहं दुष्टमतिमूढं; $D_{4,6,8}$ T_{3} G_{1} °मतिर्मू(D_{8} T_{3} °तीमू)ढो. — ^{b}) K_{5} G_{1} क्षय- (for भय-). K_{2} -दर्शनं (for -वर्धनम्). K_{3} ज्ञातीनां क्षयकारकं; K_{4} कुलक्षयविवर्धनं. — ^{c}) M_{2} कौरवेयम् (for °वाणाम्). — ^{d}) K_{4} T_{2} [ऽ]भिषेचयं; Dn_{2} D_{4} [ऽ]भ्यषेचयत्.

3 ^{a}) $K_{2,3}$ $M_{4,5}$ यश्च; K_{4} स च; Dn_{2} D_{1} तच्च; D_{3} तथा; G_{2} यद्वा (for यच्च). — ^{b}) K_{2} अश्रौषम् (for नाश्रौ°). B Dn $D_{1,2,7}$ नाश्रौषं वाक्यम् (by transp.). M_{5} अर्थवित् (for °वत्). — ^{c}) D_{4} साध्यतां; T_{2-4} बध्यतां (for व°). D_{3} वध्ययं (sic) (for सा°). — ^{d}) G_{1} इव (for इति).

विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ॥ ४
पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना ।
संजयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यतेऽद्य माम् ॥ ५
यच्चाहं पाण्डुपुत्रेण गुणवत्सु महात्मसु ।
न दत्तवाञ्श्रियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम् ॥ ६
विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाग्रजः ।
एतच्छ्रेयः स परमममन्यत जनार्दनः ॥ ७
सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनः सदा ।
हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः ॥ ८
विशेषतस्तु दह्यामि वर्षं पञ्चदशं हि वै ।
अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मतिः ॥ ९
चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे ।
तृष्णाविनयनं भुञ्जे गान्धारी वेद तन्मम ॥ १०
करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा ।
युधिष्ठिरभयाद्वेत्ति भृशं तप्यति पाण्डवः ॥ ११
भूमौ शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः ।

4 a) K3 D4–6. 8 -भूतस्य ; K5 -भूतं * ; Dn D2. 7 -भूतस्तु ; T1 G2–5 -तस्तश्च (for -भूतश्च). K1. 2 पुत्रस्नेहात्र तच्चक्रे. — b) K1 D5 हितमुक्तं ; B4. 5 °युक्तो (for °मुक्तो). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 5 M1–3 हितैषिणा ; G2 damaged (for मनीषिभिः).

5 b) K1. 4. 5 D3. 5 T1. 4 G3. 4. M4. 5 महर्षिणा (for महात्मना). K3 व्यासेन परमर्षिणा. — c) D5 T1 च (for [अ]थ). — d) K4 corrupt. D9 यदि तं (for तदिदं). K2. 3. 5 D3 तपते ; M3. 5 तुदते (for तप्यते). K1. 5 [ऽ]द्य मा (K5 मे) ; B4. 5 Dn D2. 3. 7 च मां ; D4–6. 8 T2 G1. 2. 5 M1. 2. 4 मया (for ऽद्य माम्). T1. 3. 4 तदिदं गतमद्य मां ; G3 तदा गतमिदं मम ; G4 तदिदं गदितं मया.

6 a) K1. 3 T3 M3. 4 यश्च ; D3 यदि (for यच्च). — b) K3 गुरुवत्सु (for गुण°). G1 महत्सु च (for महात्मसु). — c) K3–5 D3 नाधत्त(K4 °क्ष)वाञ् ; D1 दत्तवान्न (by transp.) ; D4–6 स दत्तवाञ् ; D8 T1. 2. 4 G M1–4 न (D8 T1 स) न्यस्तवाञ् ; T3 न न्यस्तां तां ; M5 नांद्यस्तवाञ् (sic). G1 क्षितिं ; G4 damaged (for श्रियं). — d) B2. 3 D1 इह (for इमाम्).

7 a) G3. 4 [ऽ]पि (for हि). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1–3 पश्यन्नपि विना(G1 तु ना)शं हि. — b) T1 सर्वं (for सर्व-). K5 -राज्ञा (for -राज्ञां). K1. 2 समाग्रजे (K2 °जन्) (for गदाग्रजः). — c) K3–5 B1. 4. 6 D1. 3. 9 श्रेयः (K4 °यं) सु- ; B2 श्रेयश्च ; Dn D2. 7 श्रेयस्तु ; G1 श्रेयांसं (for श्रेयः स). D4. 6. 8 परमिमम् (for स परमम्). — d) M1. 3 अवोधयत बांधवान्. — After 7, M (except M3) ins. :

18* तस्य त्रैलोक्यनाथस्य समुपेत्याभियाचतः ।
अकृत्वा वचनं पश्चात्तप्स्याम्यद्य सुदुर्मतिः ।

8 a) D4 अवीराणि ; D5. 6. 8 T2. 3 G2. 5 M अतीतानि ; D9 अनीकानि ; G3. 4 अळीकानि (for अली°). G1 सोहमुक्तान्यनेकानि. — b) K1. 2 B4 निर्वृ(K2 °र्दं)त्तानि ; D5. 6 T2. 3 G1. 2 M1–3 दुर्वृत्तानि ; T1 निहतानि (for निवृत्तानि). B Dn D1–3. 7. 9 G1. 3. 4 तदा ; D6 T1. 4 तथा (for सदा). — d) K2 दारयामि ; K4 धारयाम ; G3 वारयामि (for धार°).

9 a) B2 D9 च (for तु). K1 वक्ष्यामि ; Dn D1. 2. 7 पश्यामि (for दह्यामि). K4 विशेषेण च दह्यामि. — b) G1 मे (for वै). K1. 2 वर्षं पंचममद्य वै ; K3 वर्षाः पंचदशाद्य वै ; K4. 5 वर्षात्पंचदशाच्च वै ; B Dn D1–3. 7. 9 T1 वर्षे पंचदशेद्य (B6 °शेषु ; T1 °शे हि) वै. — d) K1 corrupt. B1. 5 नियतोस्य ; G1 °तात्मा (for °तोऽस्मि). K2 D3. 5 G3. 4 M5 सुदुष्कृतिः (K2 °ती) ; K3 सुदुःखितः ; K4. 5 सुदुष्कृतः (for सुदुर्मतिः).

10 a) D4. 6. 8 नियतः ; M1 दिवसे (for नियते). — b) K3. 5 B1 D8 पंचमे ; K4 पांडव ; D4. 6. 8 वाष्टमे (for चा°). — c) D5 तृपा- (for तृष्णा-). K3 -विनशनं (for -विनयनं). D9 T3 भुंक्ते (for भुञ्जे). K1. 2 क्षुधाविनयनं कुर्वे (K2 युंजे) ; K4 भुंजे तृष्णाविनयनं ; K5 D8 T2. 4 G2 तृष्णाप(K5 °धि- ; T4 °भि)नयनं भुंजे (T2 भुज्ये) ; T1 G3. 4 तृपाभिनयनं भुंजे (T1 °क्ते). — d) K4 गांधारी चेततन्मम (sic).

11 a) D8 G2 करोमि (for °ति). K3 अपि मे ; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1–3 इति च (for इति मां). — b) K4. 5 सर्व- (for सर्वः). K3. 5 B3 D3. 5 T1. 4 तथा ; K4 B2 G3. 4 तदा (for सदा). — c) K3 एतद् ; Bom. ed. एति (for वेत्ति). G1 युधिष्ठिरभयं नेति ; G2 युधिष्ठिर भवान्वेत्ति. — d) K2 तपेद्धि ; K3 T1 G3. 4 तप्स्यति ; K4 तप्येति ; D3. 4. 6. 8 T2 G2. 5 M तप्येत ; T3 तप्ये च (for तप्यति). T2. 3 G2 पांडव. K5 भूदेशे तप्येत पांडव (sic).

67 3. 28 नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी ॥ १२
3. 28 हतं पुत्रशतं शूरं संग्रामेष्वपलायिनम् ।
नानुतप्यामि तच्चाहं क्षत्रधर्मं हि तं विदुः ।
इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरवः ॥ १३
भद्रं ते यादवीमातर्वाक्यं चेदं निबोध मे ।
सुखमस्म्युषितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः ॥ १४
महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः ।
प्रकृष्टं मे वयः पुत्र पुण्यं चीर्णं यथाबलम् ।
गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम् ॥ १५
द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ।
समतीता नृशंसास्ते धर्मेण निहता युधि ॥ १६
न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनन्दन ।
सर्वे शस्त्रजिताँल्लोकान्गतास्तेऽभिमुखं हताः ॥ १७
आत्मनस्तु हितं मुख्यं प्रतिकर्तव्यमद्य मे ।
गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १८
त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः ।

---

12 K5 om. 12–23. —^{a}) K2 च यो (for शये). —^{b}) B3 दर्भे हि (for दर्भेषु). K4 -संपदः; B5 -संस्तरः (for -संवृतः). D4.9 दर्भे स्वजनसंवृतः. — T4 om. 12^{c}–13^{d}. —^{c}) G1 नियमव्यपदेशे च. —^{d}) G3 गांधारी सुतपास्विनी.

13 K5 om. 13; T4 om. 13^{abcd} (cf. v. l. 12). B1.5 om. 13^{ab}. —^{a}) M4.5 हत- (for हतं). K3 D3–6.8 S (T4 om.) वीरं (for शूरं). —^{b}) K1 अपलायकं (for °यिनम्). — For 13^{ab}, B2–4 Dn D1.2.7.9 subst.:

19* हतं शतं तु पुत्राणां यशोर्युद्धेऽपलायिनाम् ।

[B2–4 Dn1 D1.9 तनयानां (for तु पुत्राणां).]

—^{c}) M3 अहं तच्च (by transp.). D4–6.8 T1–3 G2–5 M1.2.4.5 नानुतप्ये ह्यहं (T1 M1 °प्येप्यहे; T3 °प्ये भृशं; G3.4 °प्स्ये ह्यहं) तच्च; G1 °तप्ये हतं तत्र. —^{d}) B2 क्षात्रं (for क्षत्र-). K4 द्वि ते; B1–5 Dn D1.2.7.9 इमं; B6 om.; D3.5 G1.3.4 हि तद्; T3 M3 ह तं (for हि तं). —^{e}) K4 उक्तो (for उक्त्वा). D4.6.8 T2 G1.2.5 M2 (*inf. lin.* as in text) -राजं सो; T1 -राजेन (for -राजानम्). —^{f}) K1–4 D3.5 T3.4 G3.4 M1.4.5 वीर्यवान्; B4 कौरव (for °वः). D4.8 [ऽ]थाभ्यभा(D4 °स्य भा)षितवीर्यवान्; D6 T2 G1.2.5 M2 (*inf. lin.* as in text) [ऽ]थाभ्यभाषितवी(D6 °धावत वी)र्यवान्; T1 पुनश्चोवाच वीर्यवान्; M3 सोऽभ्यभाषत वीर्यवान्.

14 K5 om. 14 (cf. v. l. 12). —^{b}) B Dn D1.2.7.9 वचस् (for वाक्यं). D4–6.8 T1 G3.4 ए(D5 G3.4 चै)तन् (for चेदं). K1 निबोधसे (for °ध मे). T4 वाक्यं चैतन्निबोधय. —^{c}) D4.6.8 हितः (for [उ]षितः). —^{d}) K1.2 D1 स (D1 सं-) परि- (for सुपरि-).

15 K5 T4 om. 15 (for K5, cf. v. l. 12). —^{a}) T1–3 G2–4 मया (for महा-). —^{c}) B2 corrupt. K3 प्राकृष्टं; D1 प्रहृतं (for प्रकृष्टं). Dn D2.7 च मया; D4.6.8 मे वयं (sic) (for मे वयः). G1 प्रकृष्टं मे यशः पुण्यं. —^{d}) D4.6.8 G2 प्राप्तं पुण्यं; T2.3 G1.5 M1–3 पुण्यं (G1 °त्र) प्राप्तं (for पुण्यं चीर्णं). D9 यथावनं. —^{f}) K2 [उ]दीक्षितं; K3 [उ]द्वीक्षते; D4.6.8 [अ]पेक्षते; D5 T1 G3.4 [अ]न्वीक्षते; T3 G1.5 M1–3 [अ]वेक्षते (for [उ]दीक्षते). K3 हि; K4 D3 [ऽ]द्य (for च). K2 ह; M2 मा (for माम्). K1 धैर्येणोदीक्षिते न च (sic).

16 K5 om. 16 (cf. v. l. 12). —^{ab}) K1 परिकर्षाणास् (sic); K2 परिचारिण्यस्; K3 D3 T4 G3.4 परिक्ले(D3 T4 °क्लि)ष्टारस्; K4 परिकर्तारस्; D5 चेह क्रष्टारस्; D6.8 इह भर्ता स; D9 [अ]भ्यपकर्तारस्; G2 इह भर्तारस् (for ह्यपकर्तारस्). T2.3 G1.5 M द्रौपद्यशुभकर्तारस् (for 16^{a}). K1.2 तथैश्वर्यापहारिणः (for 16^{b}). T1 द्रौपद्या च तथा रक्तवस्त्रसर्वस्वहारिणः. —^{c}) D5 समातिना (sic); G1 धर्मातीता (for समतीता). —^{d}) B Dn D1.2.7.9 स्वधर्मेण; D3 धर्माणां नि- (for धर्मेण नि-). D5 T1.4 G3.4 त्वया (for युधि). G1 धर्मेण निधनं गताः.

17 K5 om. 17 (cf. v. l. 12) —^{a}) B4 -पत्तव्यं (for -कर्तव्यं). —^{b}) G3 -पुंगव (for -नन्दन). — 17^{cd} is partly damaged in G4. —^{c}) K3.4 B2.3 Dn2 D3 शस्त्रभृताँल्; B1.4.5 Dn1 D2.7 M4.5 °कृताँल् (for °जिताँल्). —^{d}) K1.3.4 D4–6.8 T1–3 G1–3 M ह्यभिमुखा (D5 T1 G3 M4.5 °खं); Dn1.n2 (also as in text) D2 ते विमुखं (for तेऽभि°). G3.4 गताः (for हताः).

18 K5 T4 om. 18 (for K5, cf. v. l. 12). —^{a}) K3 हतं मुख्यं; K4 B2.3 D3–5.8 T1–3 G2–5 M सतां मुख्यं (K4 D8 T1–3 G2–5 M2.4.5 °ख्य); B1.4–6 Dn D1.2.7 हितं पुण्यं; G1 गतिर्मुख्या (for हितं मुख्यं). —^{b}) K3 corrupt. B Dn D2.5.7 T1 G1.3.4 M4.5 वै

राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १९
अनुज्ञातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् ।
चीरवल्कलभृद्राजन्गान्धार्या सहितोऽनया ।
तवाशिषः प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः ॥ २०
उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ।
पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप ॥ २१
तत्राहं वायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन् ।
पत्न्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परम् ॥ २२
त्वं चापि फलभाक्तात तपसः पार्थिवो ह्यसि ।
फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

युधिष्ठिर उवाच ।
न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप ।
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं राज्यसक्तं प्रमादिनम् ॥ १
योऽहं भवन्तं दुःखार्तमुपवासकृशं नृप ।

(for मे). —^{d}) T_2 त्वम्; G_2 तम् (for तद्).

19 K_5 om. 19 (cf. v. l. 12). —^{a}) B Dn $D_{1-3.7.9}$ तु (for हि). Bom. ed. शस्त्रभृतां (for धर्म°). D_8 T_1 G_2 $M_{2.3}$ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठः). —^{d}) $K_{1.2}$ ते (for [अ]हम्).

20 K_5 om. 20 (cf. v. l. 12). T_4 om. (hapl.) 20^{ab}. —^{b}) K_1 संश्रयेय; K_3 °यामि; D_9 °येहं (for °येयं). —^{c}) $K_{1.2}$ -वल्कलवान्; $D_{4.6.8}$ G_2 -वल्कभृतो (for -वल्कलभृद्). —^{d}) K_4 $D_{3.5}$ T $G_{3.5}$ M [ऽ]नघ; $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ नृप (for ऽनया). G_4 गांधारीसहितोनघ. — After 20^{cd}, T_4 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : T_4 5]. — T_4 om. 20^{c}–21^{b}. —^{e}) $K_{1.2}$ तथा योगं; D_5 G_3 तवाशिषं (for °शिषः). —^{f}) Dn_2 वनेचराः.

21 K_5 om. 21 (cf. v. l. 12). T_4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). —^{a}) M_2 उषितं (for उचितं). $D_{4.6}$ दाता (sic) (for तात). —^{b}) $K_{1.2}$ पूर्वेषां (for स°). —^{c}) D_8 पूर्वैर् (for पुत्रेषु). $K_{1.2}$ D_6 G_1 आदाय (for आधाय). —^{d}) T_1 गच्छंस्यंते (for वयसोऽन्ते). K_2 वने (for वनं). D_3 नृपः.

22 K_5 om. 22 (cf. v. l. 12). —^{a}) K_4 तदा (for तत्र). K_1 B_4 -भक्ष्यो वा; D_1 -भक्षेण; D_3 -भक्तो वा (for -भक्षो वा). —^{b}) T_3 [ऽ]थ (for ऽपि). G_5 M_2 चावसन् (for वा वसन्). K_3 निराहारो वसन्वने. —^{d}) K_2 ना[?ने]निष्यामि; $G_{3.4}$ भवि(G_4 °जि)ष्यामि (for चरि°). K_2 $D_{4.8}$ $T_{1.3}$ ततः (for तपः).

23 K_5 om. 23 (cf. v. l. 12). —^{a}) K_2 फलतस् (for °भाक्). K_1 -विश्रात (sic); K_3 -भोक्तासि; K_4 $D_{4.6.8}$ G_2 -भोक्ता तु (K_4 च); D_5 T_4 G_4 $M_{1.4.5}$ -भुक्तात (for -भाक्तात). —^{b}) $D_{5.6.8}$ $T_{2.3}$ G_2 तपसा (D_6 $T_{2.3}$ °सां) (for °सः). K_3 यतः (for ह्यसि). —^{d}) $K_{1.3.4}$ D_1 T_2 च (for वा).

Colophon om. in K_5 $B_{1.4.6}$ Dn $D_{1.2.7.9}$. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K_4 $D_{4-6.8}$ S (except T_4) 5 (as in text). —*Śloka no.* : D_9 40.

3

6

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 K_5 om. 1 (cf. v. l. 15. 5. 12). Before the ref., K_4 ins.:

वैशंपायनः ।

21* तरसा मनसा ध्यात्वा गमनं स वनं प्रति ।
तस्य राज्ञस्तदा राजा प्रोवाचेदं वचः शुभम् ।

—T_4 om. 1^{ab}. —^{a}) $D_{4.6.8}$ G_5 M मा (for मां). $D_{4.6.8}$ राजंस् (for राज्यं). —^{b}) M_1 त्वयैवं. G_1 त्वमेवं दुःखितो नृप. —^{c}) D_8 तात; G_3 अद्य (for अस्तु). K_1 स- (for सु-). —^{d}) $K_{1.2}$ D_5 $T_{3.4}$ G_1 $M_{4.5}$ राज्ये सक्तं; $K_{3.4}$ राज्यासक्तं; $D_{4.7.8}$ $T_{2.3}$ G_2 राज्यलुब्धं (for °सक्तं). K_2 प्रसादितं; T_1 प्रतापिनं; T_2 $G_{3.4}$ प्रमाथिनं; G_1 प्रमादितं (for °दिनम्).

2 K_4 reads 2 on marg. *sec. m.* —^{a}) K_5 घोरं; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{2.5}$ वने; D_5 T_4 $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ एवं; M_1

2 यताहारं क्षितिशयं नाविन्दं भ्रातृभिः सह ॥ २
अहोऽस्मि वञ्चितो मूढो भवता गूढबुद्धिना ।
विश्वासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमश्नुथाः ॥ ३
किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा ।
यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ४
पीडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च ।
अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ५
भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
भवता विप्रहीणा हि क्व नु तिष्ठामहे वयम् ॥ ६

औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम ।
अस्तु राजा महाराज यं चान्यं मन्यते भवान् ॥ ७
अहं वनं गमिष्यामि भवान्राज्यं प्रशास्त्विदम् ।
न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ ८
नाहं राजा भवान्राजा भवता परवानहम् ।
कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ॥ ९
न मन्युर्हृदि नः कश्चिद्दुर्योधनकृतेऽनघ ।
भवितव्यं तथा तद्धि वयं ते चैव मोहिताः ॥ १०
वयं हि पुत्रा भवतो यथा दुर्योधनादयः ।

अहो; $M_{2,3}$ विना (for योऽहं). G_1 गृहे वसंतं दुःखार्तम्. —^{b}) K_5 -कथां (sic); T_4 -कृतं; G_1 -वशां (for -कृशां). $K_{3,4}$ $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{2,7,9}$ भृशं; B_3 $D_{3,5}$ G_1 नृपं (for नृप). K_1 नृशंसो राज्यकामुकः; K_2 न जानामि नृती(sic) नृप. —^{c}) $K_{4,5}$ Dn $D_{1,2,7}$ G_2 जिताहारं (for यता°). D_3 $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} भूमिशयं (for क्षिति°). —^{d}) K_1 नावृंदन्; $K_{2,3}$ $D_{3-6,8}$ $T_{1,3,4}$ नाविंदं; B Dn $D_{1,2,7,9}$ न विंदे (for नाविन्दं).

3 ^{a}) B_3 अतो (for अहो). —^{b}) K_{3-5} T_1 $G_{1,2}$ M_5 मूढ-; B_3 दृढ- (for गूढ-). T_4 om. from बुद्धिना up to किं मे (in 4^{a}). —^{c}) K_1 पूर्वै (for पूर्वं). —^{d}) $K_{2,5}$ $B_{3,6}$ $M_{4,5}$ आप्नुथाः; K_4 D_3 अश्नुते; D_1 अश्नुथ; $D_{4,6,8}$ T_3 $G_{1,5}$ M_3 आप्तवान्; T_1 G_4 आप्नुयाः (for अश्नुथाः). T_2 (*sup. lin.*) G_2 $M_{1,2}$ यदि त्वं दुःखमाप्तवान्; T_2 (orig.) यदि त्वं बुद्धिमान्भवान् (sic); G_3 यदि दुःखमवाप्नुयाः.

4 T_4 om. किं मे (cf. v. l. 3). —^{a}) K_{3-5} D_8 वा; $D_{5,6}$ T_1 $G_{3,4}$ नो (for मे). B_3 om.; D_5 T_1 $G_{3,4}$ भोगेन (for भोगैर्वा). —^{b}) $D_{4,6,8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_{1-3} फलेन (for सुखेन). K_4 च; D_8 हि; G_4 वै (for वा). —^{c}) K_4 यस्त्वमेव; D_6 यः स त्वेह; D_8 यस्य त्वेवं (for यस्य मे त्वं). —^{d}) $D_{4-6,8}$ S एवम् (for एतानि).

5 ^{a}) B_5 $D_{4,6,8}$ G_2 पीडयंतं (for पीडितं). $K_{1,2}$ D_5 $G_{3,4}$ M_{1-3} चाभि-; K_4 च वि- (for चापि). $K_{3,5}$ पीडितं च विजानासि; T_3 तदिदं नाभिजानामि; T_4 अहं वनं गमिष्यामि. —^{b}) K_1 आत्मान्यम् (for °नम्). —^{c}) B_6 वचनात्; G_5 M_3 वयसा (for वचसा). D_4 त्वेभ्ये (sic); D_6 त्वद्य; D_8 त्वे*; $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M तेद्य (for तुभ्यं). —^{d}) T_1 $G_{3,4}$ दुःखितोस्मि (for °तस्य). $K_{1,2}$ जनेश्वरः (sic). $D_{4,5}$ दुःखितः स जनेश्वरः.

6 T_4 om. 6^{cd}. —^{c}) $K_{1,2}$ च प्रहीना; K_{3-5} D_7 T_3 G_1 विप्रहीना; D_5 T_1 $G_{3,4}$ °युक्ता; M_4 °हीणं (for °हीणा). B_4 [अ]पि; Bom. ed. त्वै (for हि). —^{d}) K_1 क्व न (for क्व नु).

7 ^{a}) K_3 उरसो; D_3 युवासौ; D_6 कारणं; T_4 **सो. $K_{3,4}$ M_4 भवता (*for* °तः). —^{b}) K $T_{1,3,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ युयुत्सुः करु($K_{1,2,5}$ कर-; $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ तरु)णोपि सन्; D_3 °त्सुः कुं प्रशास्त्विह (sic); $D_{4-6,8}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} °त्सुः कौरवो ($G_{1,5}$ करुणो; M_{1-3} करणो) ह्ययं (G_5 °हं); T_2 °त्सुस्तरुणो ह्यहं. —^{c}) $K_{1,2}$ सोस्तु (for अस्तु). K_3 महावीर्यो (for °राज). —^{d}) K_1 $B_{1-3,5,6}$ $D_{5,9}$ M_5 यं वान्यं; B_4 Dn D_{1-3} यमन्यं; $D_{6,8}$ T_1 G_1 M_4 यच्चान्यन्; T_3 यश्चान्यं; G_2 यच्चान्यं; G_3 यद्वाक्यं; G_4 यद्वान्यन्; G_5 यं चान्यन् (for यं चान्यं). K_4 Dn $D_{1,2,7}$ T_1 G_1 मन्यसे (for °ते).

8 ^{b}) G_1 राजा (for राज्यं). $D_{4,6,8}$ G_2 वहतु (for प्रशास्तु). Dn $D_{2,3,7}$ प्रशासतु (for °स्त्विदम्). $K_{3,5}$ [इ]ह; K_4 [इ]ति (for [इ]दम्). — K_3 om. 8^{cd}. —^{c}) $D_{4,6,8}$ G_2 भ्रातृवधाद् (for अयशसा). K_5 T_1 दिग्धं (for दग्धं). —^{d}) $K_{4,5}$ पुनर्दग्धुमिहार्हसि.

9 T_4 om. 9. —^{b}) B_{1-6} Dn $D_{1,2,7}$ G_1 भवतः (for °ता). M_1 भवतः परवाहनं. —^{c}) $D_{1,6,8}$ अहं राजन्; $T_{2,3}$ $G_{1,5}$ M महाराजम् (for त्वां धर्मज्ञम्). G_2 कथं गुरुं महाराजन्. —^{d}) K_4 अनुज्ञां दातुमर्हसि.

10 ^{a}) D_8 T_2 G_2 M_1 इह नः; G_4 हृदयः (for हृदि नः). K_4 कार्यो (for कश्चिद्). —^{b}) B Dn $D_{1-4,7,9}$ T_1 G_1 M_4 सुयोधन- (for दुर्यो°). K_3 न मे;

गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषे मते मम ॥ ११
स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि ।
पृष्ठतस्त्वानुयास्यामि सत्येनात्मानमालभे ॥ १२
इयं हि वसुसंपूर्णा मही सागरमेखला ।
भवता विप्रहीणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ॥ १३
भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये ।
त्वदधीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १४
भवितव्यमनुप्राप्तं मन्ये त्वां तज्जनाधिप ।
दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्ष्यामि मनसो ज्वरम् ॥१५

धृतराष्ट्र उवाच ।

तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन ।
उचितं हि कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ॥ १६
चिरमस्म्युषितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया ।
वृद्धं मामभ्यनुज्ञातुं त्वमर्हसि जनाधिप ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानः कृताञ्जलिम् ।

$K_{4,5}$ $D_{3-6,8}$ T $G_{1,2,4,5}$ M_{1-3} नृप (for ऽनघ). —^{c}) K_1 *वैतद्धि; K_{3-5} तथा तच्च; B_2 यथावद्धि (for तथा तद्धि). —^{d}) K_4 चैव वि-; $B_{1,4,5}$ Dn $D_{1,2,7}$ चान्ये च; $B_{2,3}$ D_9 तेनैव; D_3 ते विधि- (for ते चैव). G_1 यद्वयं चैव मोहिताः.

11 ^{a}) $K_{1,2}$ $B_{1,4,5}$ Dn $D_{2,7}$ पुत्रा हि (by transp.); $B_{2,3,6}$ च पुत्रा. T_3 वयं हि भवतः पुत्रा. —^{b}) $D_{4,6,8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ $M_{1,2}$ सर्वे (for यथा). —^{c}) $D_{4,6-8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ $M_{2,3}$ चापि (for चैव). $K_{1,2}$ गांधार्यां चैव कुंत्यां च. — T_4 om. 11^{d}–12^{b}. —^{d}) K_5 निर्विशेष-; $M_{2,3}$ °शेषं (for °शेषे). $K_{1,2}$ Dn $D_{1,2,5,7,9}$ निर्विशेषा मतिर्मम; K_3 निर्विशेषेण ते मम; K_4 °षकृते मम; $G_{1,3-5}$ निर्विशेषतमे (G_1 °षमतो; G_5 °षं मतो) मम; M_1 °शेषं मतं मम.

12 T_4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). —^{a}) K_3 transp. मां and त्वं. $K_{1,4}$ मा (for मां). K_2 मम त्वं सति राजेंद्र; $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ G_{2-5} M_{1-3} यद्येवमपि मां ($G_{2,5}$ M_{1-3} मा) राजन्; G_1 यद्येवं च चिराद्राजन्. —^{c}) B_4 G_5 $M_{2,3}$ च; $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ तु (for त्वा). —^{d}) B_2 Dn $D_{1,2,7}$ सत्यम् (for सत्येन).

13 ^{a}) K_4 च (for हि). B_6 वयसं (sic) (for वसुसं-). $B_{1,4}$ -संपन्ना (for -संपूर्णा). —T_1 om. 13^{cd}. —^{c}) B_1 भवत्सु (for °ता). K $D_{1,4-8}$ T_3 G_{1-4} विप्रहीनस्य; B_6 °हीणा हि. —^{d}) B_6 क्व मे; $D_{6,8}$ G_2 नैव (for न मे).

14 ^{a}) G_1 तत्त्वदीयम् (for भव°). T_1 भवदीया महाराज. —^{b}) K_1 [अ]हं; G_5 $M_{1,5}$ त्वा (for त्वां). —T_4 om. 14^{c}–15^{b}. —^{c}) T_1 वयं त्वदीया राजेंद्र; M_1 त्वदधीनोस्मि रा°. —^{d}) K_5 येन; G_5 $M_{4,5}$ व्यैतु (for व्येतु). G_4 मानस- (for °सो). B_5 परित्यज्य गमिष्यसि (= 12^{b}).

15 T_4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). K_5 T_1 om. (hap 15. —^{a}) $B_{1,5}$ Dn $D_{2,7}$ अनुप्राप्तो (for °प्राप्तं. —^{b}) K_3 पुरा; G_1 तन्मे (for मन्ये). $K_{1,2}$ T_2 त्वेतज्; K_3 चैतज्; B_6 त्वां*; D_3 त्वां तु; D_5 $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ त्वाहं; D_8 G_2 तात; G_5 M_{1-3} त्वा तज् (for त्वां तज्). $B_{1,4,5}$ Dn $D_{1,2,7,9}$ मन्ये त्वां वसुधाधिप; B_2 मन्ये तज्जननाधिप; B_3 मन्ये त्वां मनुजाधिप. —^{c}) K_1 partly damaged. D_4 त्वं; G_5 M_2 त्वा (for त्वां). K_2 दिष्ट्या शुभं महादुःखं. —^{d}) M_1 damaged. K_4 $B_{4,5}$ Dn $D_{2,7}$ मोक्षिष्ये; G_1 त्यक्ष्यामि (for मोक्ष्यामि). D_7 मानसं (for मनसो). $K_{1,2}$ मोक्षामो (K_2 °क्ष्यामि) मानसं ज्वरं; K_4 (before corr.) दिष्ट्या शुश्रुषितस्त्वया; $B_{1,6}$ मोक्षिष्ये (B_6 °क्षामि) मानसं (B_6 °सो) ज्वरः. — After 15, D_9 ins. an addl. colophon.

16 K_4 reads 16^{a}–17^{b} on marg. —^{a}) K_1 तापसे; K_3 न राज्ये; B_2 T_1 $G_{3,4}$ तपसे ($G_{3,4}$ °स्ये); M_1 damaged (for तापस्ये). K_5 तपस्येव मनस्तात; D_8 तापस्यमेवं मनस्तात (hypermetric). —^{c}) K_4 B Dn $D_{1,2,7,9}$ T_1 G_1 च (for हि). K_2 कुरुश्रेष्ठ (for कुलेऽस्माकम्). K_1 उदितो हि कुरुश्रेष्ठ. —^{d}) K_2 चारण्ये (for अरण्य-). $B_{2,3}$ प्रति; T_2 $G_{3,4}$ विभो (for प्रभो). K_1 चारण्यागमनं मम.

17 K_4 reads 17^{ab} on marg. —^{a}) T_4 om. from षितः up to ज्ञातुं त्वं (in 17^{d}). K_5 G_1 अभ्युषितः; $T_{1,3}$ अध्युषितः (for अस्म्यु°). K_1 तात (for पुत्र). —^{c}) $B_{1-3,5}$ Dn $D_{1,2,7}$ T_3 G_5 अप्यनुज्ञातुम् (for अभ्यनु°). K_1 वृद्धं समभ्यनुज्ञातुं. —^{d}) $B_{2,3,6}$ D_9 transp. त्वं and अर्हसि. $B_{1,4,5}$ Dn $D_{1,2,7}$ T_4 अर्हसि त्वं नराधिप; $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} राजन्नर्हसि मा चिरं.

18 T_1 om. 18. $K_{2,5}$ D_1 om. the ref. —^{a}) K_3 स तु (for धर्म-). $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} एवमुक्त्वा

8 .58 .18 उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १८
संजयं च महामात्रं कृपं चापि महारथम् ।
अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिः पृथिवीपतिम् ॥ १९
ग्लायते मे मनो हीदं मुखं च परिशुष्यति ।
वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव हि ॥ २०
इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरूद्वहः ।
गान्धारीं शिश्रिये धीमान्सहसैव गतासुवत् ॥ २१
तं तु दृष्ट्वा तथासीनं निश्चेष्टं कुरुपार्थिवम् ।
आर्तिं राजा ययौ तूर्णं कौन्तेयः परवीरहा ॥ २२

युधिष्ठिर उवाच ।

यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
सोऽयं नारीमुपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् ॥ २३
आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य वै पुरा ।
चूर्णीकृता बलवता स बलार्थी श्रितः स्त्रियम् ॥ २४
धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिग्बुद्धिं धिक्च मे श्रुतम् ।
यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः ॥ २५

वेपमानं. — K_4 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^{b}) K_3 B_3 $D_{3.5}$ T_4 $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ वेपमानं; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} पांडुपुत्रं ($D_{4.6.8}$ °त्र:) (for वेपमान:). $K_{1.2.5}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1.2.7.8}$ कृतांजलि: (for °जलिम्). D_9 वेपमानं कृतांजलि:. — ^{c}) $D_{4.6}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} विदुरं ($D_{4.6}$ °रो) (for वचनं).

19 ^{a}) D_9 M_5 संजयश्च. K_1 ममामात्यं; K_5 समामंत्र्य; B (except B_2) Dn $D_{2.7.9}$ M_1 महात्मानं; D_1 °प्राज्ञं; D_4 °मात्र:; T_1 °राज; T_2 G_2 °मात्यं; G_5 M_2 (also) °मानं; M_3 °बुद्धिं (for °मात्रं). — ^{b}) D_5 T_1 $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ चैव (for चापि). K_3 महामतिं (for °रथम्). — T_4 om. 19^{c}–20^{b}. — ^{c}) $K_{1.4.5}$ $M_{1.2}$ अनुनीतम् (for °नेतुम्). $D_{4.6.8}$ अनुज्ञां नेतुमिच्छामि. — ^{d}) K_2 भवत: (for भवद्भि:). $K_{1.3.4}$ $B_{4.5}$ $G_{3.4}$ T_1 भवद्भिः पृथिवीपते (K_3 °ति:; T_1 °तीन्); Dn $D_{2.7}$ °द्भिर्वसुधाधिपं.

20 T_4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) $K_{1.3}$ B_1 Dn $D_{2.7.9}$ म्लायते; G_1 ज्ञायते (for ग्ला°). D_5 T_{1-3} G M_{2-5} हि; M_1 [ऽ]ति (for मे). $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} तात; T_1 मेद्य (for हीदं). — ^{b}) K_2 D_1 -शुष्यते; G_3 -तुष्यति (for -शुष्यति). — ^{c}) G_1 M_1 विप्र- (for च प्र-). — ^{d}) K_2 आयासेन (for व्यायामेन). K_1 B Dn $D_{1.2.7.9}$ $M_{4.5}$ ह (for हि). K_3 वाग्व्यायामेन तथैव च (hypermetric); K_4 वाच्योयामेन चैव हि; $D_{4-6.8}$ T_4 $M_{2.3}$ व्यायामेन व्ययेन च; T_{1-3} G_2 व्यायामेनाप्ययनेन च; G_1 M_1 व्यायामेनापि चैव ह; G_3 भार्यया मे कदाचन; G_4 वार्यायामेक चैव ह (sic); G_5 व्यायामेनैव चैव मे.

21 ^{a}) K_2 इत्युक्त: (for °क्त्वा). K_5 च (for तु). T_1 इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोसौ. — ^{b}) K_1 वृद्धराज- (for वृद्धो राजा). K_{3-5} B_2 D_5 T_3 M_1 कुरूद्वह. T_1 राजानं तं कुरूद्वहं. — ^{c}) G_1 राजन् (for धीमान्). — ^{d}) G_1 च (for [ए]व).

22 $D_{4.6.8}$ G_5 M_1 om. 22^{ab}. — ^{a}) K_3 तथाभूय; B Dn $D_{1.2.7.9}$ समासीनं; T_3 $G_{3.4}$ तदा (T_3 °था) खिन्नं; $M_{2.3}$ तथाभूतं (for तथासीनं). K_4 स तं दृष्ट्वातिनिश्चेष्टम्. — ^{b}) $M_{2.3}$ -पार्थिव: (for °वम्). K_4 आसीनं कुरुपुंगवं; B Dn $D_{1.2.7}$ विसंज्ञ(D_2 °सर्गं)मिव कौरवं. — T_4 om. 22^{cd}. — ^{c}) $G_{1.5}$ $M_{2.3}$ आर्तो (for आर्तिं). K_4 ययौ तूष्णीं; B Dn $D_{1.2.7.9}$ [अ]गमत्तीव्रां; D_5 T_1 $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ [अ]गमत्तूर्णं (for ययौ तूर्णं). K_3 आर्तिं परां ययौ राजा.

23 T_4 om. the ref. — ^{a}) T_4 दश- (for यस्य). — ^{b}) $K_{3.5}$ Dn $D_{2.3.7.9}$ शत-; D_1 बहु- (for दश-). — ^{c}) K_4 राज्ञीम्; T_1 दैन्यम् (for नारीम्). K_3 D_3 अपाश्रित्य; B Dn $D_{1.2.5.7.9}$ T_4 $G_{1.3-5}$ M_{2-5} व्यपा°; $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 समा° (for उपाश्रित्य).

24 For the incident, cf. 11. 11. 17. — ^{a}) T_1 चैव (for येन). — ^{b}) $K_{1.2}$ धीमत:; K_{3-5} B Dn $D_{1-3.7.9}$ $G_{1.5}$ M_{2-5} सा (D_9 वा; $G_{1.5}$ $M_{2.3}$ या) पुरा (for वै पुरा). — ^{c}) K_3 भगवता (for बलवता). — ^{d}) K_1 स बलार्थ्यश्रियस्त्रियं; K_3 सबळां स्त्रीजित: स्वयं; B Dn $D_{1.3.7.9}$ सोबलामाश्रित: स्त्रि(D_1 °तस्त्व)यं; $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 M_1 स ब(D_4 बा)लार्थेश्रयात्स्त्रि(M_1 °र्थं स्त्रि)यं; D_5 पार्थिव: स श्रित: प्रियां; T_1 स चैव दैन्यमाश्रित:; G_1 स नृप: श्रयते श्रियं.

25 ^{a}) G_3 मम (for माम्). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ अधर्मिष्ठं (for °र्मज्ञं). — ^{b}) G_1 partly damaged. D_3 बलं; T_4 श्रुतं (for बुद्धिं). K_4 धिङ्मम; D_1 च मम; G_2 धिक्तु मे (for धिक्च मे). K_3 निष्ठुरं पापकारिणं; D_5 T_1 $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ धिग्वृत्तं च हि (T_1 चापि) मे श्रुतं. — ^{c}) B_4 मत्कृते. K_5 $M_{1.5}$ पृथिवीपाल. — ^{d})

अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम ।
यदि राजा न भुङ्क्तेऽयं गान्धारी च यशस्विनी ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽस्य पाणिना राजा जलशीतेन पाण्डवः ।
उरो मुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ॥ २७
तेन रत्नौपधिमता पुण्येन च सुगन्धिना ।
पाणिस्पर्शेन राज्ञस्तु राजा संज्ञामवाप ह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्पृश मां पाणिना भूयः परिष्वज च पाण्डव ।
जीवामीव हि संस्पर्शात्तव राजीवलोचन ॥ १
मूर्धानं च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप ।

K4 असतोचिते (sic); B1 अयथोचितः (for अतथो°).

26 a) K3 G1 अनु(G1 उप)यास्यामि; D4.8 उपवत्स्यामि; T3 °लप्स्यामि (for °वत्स्यामि). — b) D6 यदा (for यथा). D3 एवं च (for एवायं). K1 गुरुं (for गुरुर्). — c) D6 इति (for यदि). K3 राजन् (for राजा). D7 G3 नु (for न). — d) T1 G3-5 M2.3 वा (for च).

27 MSS. om. the ref. — a) D4.6.8 पांडवो (for पाणिना). K1.2.4 B2.3.5 Dn D2.7 G1 राजन् (for राजा): — b) K5 D9 पांडव; B1 °वाः. G1 जलं शांतेन पांडवः. — c) K2 ततो; T2 चिरान् (for उरो). G1 मुखे. D4.6.8 T2.3 G1 M1-3 चैव शनैः (for च शनकैः). T1 मुखं ममार्ज शनकैः. — d) K3 वीर्यवान् (for धर्मवित्). T1 तदा राजा युधिष्ठिरः.

28 a) D1 रत्नौपध-; G2 रक्तोपधि- (for रत्नौपधि-). K तेन रत्नौपधिवता (K4 °हा). — b) K3-5 सुपुण्येन (for पुण्येन च). K1.2 D5 G3.4 M4.5 सुसु-; B3 स्वसु-; D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 सुख- (for च सु-). — c) K1 स; K2-4 B Dn D1-3.7.9 T4 स; K5 च (for तु). — d) D4.6.8 T2 (sup. lin. as in text) G2.5 M1-3 तथा (G5 M1-3 °दा) सुखम्; G1 तदा संज्ञाम् (for राजा सं°). G3.4 अवाप्तवान् (for अवाप ह). K3 च; G1 सः (for ह).

Colophon om. in B Dn D1.2.7. — *Adhy. name*: K3 युधिष्ठिरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1.5 D3-6.8 S 6 (as in text). — *Śloka no.*: K4 26; D9 11.

7

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1 3. 3.).

1 G3 om. the ref. — a) K1 corrupt. D9 स्पृश्य मां; T1 G6 M2-5 स्पृश मा; T2 M1 स्पर्श मा; G1 स्पृशंतं (for स्पृश मां). K4 स्पर्श मां पाणिना राजन्. — b) B3 G3.4 परिष्व(B3 °स्व)जत; D4.7-9 T2.3 G1 परिष्वज्य च. K3.5 संपरिष्वज्य पांडव; K4 भूयः परिष्वजस्व मां. — After 1ab, G1 ins.:

22* उवाच राजधर्मज्ञो धृतराष्ट्रः शुभं वचः ।

— Before 1cd, G1 ins. धृतराष्ट्रः. T1 om. 1cd. — c) K1 [ए]व हि; K2 T2 G2 च हि; K5 D5 कर-; B1.5.6 Dn D2.7 (before corr.) वाति-; B2.3 D1.7 (by corr.).9 T3 चाभि-; G1 सह-; G5 हि सु-; M1.3-5 ह च (for [इ]व हि). — d) T3 तव राजवरोद्भव.

2 a) D9 G1 transp. तव and च. K3-5 B5 D3 G3.4 तु (for च). T2 तथा; G5 तदा (for तव). — b) T4 om. from मनुजाधिप up to जहुर्मम (in 2d). K3-5 इच्छामि कुरुनंदन. — c) K2 पाणिस्त्वां हि (for °भ्यां च). K1.4.5 परिस्पृष्टुं; D5 °ष्वक्तुं (for °स्प्रष्टुं). D3 पाणिभ्यां परिसंस्प्रष्टुं. — d) K3.4 B1-4.6 D1.9 प्राणो हि न म(K3.4 हि स म-; D1 हीनो म)हान्मम; B5 Dn D2.3.7 प्रीणनं हि महन्मम; D4.6.8 T2 G2 M1 प्राणेन मम चात्मनि; D5 T1.3 G3.4 M4.5 प्राप्ते त्वयि महात्मनि; G1 प्राणानां हितमात्मनि; G5 प्राणो न ममात्मनि (submetric); M2.3 प्राणो (M3 °णे) ननु महात्मनि.

3 a) G2 अस्य (for अद्य). K4 वै कालो (for

पाणिभ्यां च परिस्प्रष्टुं प्राणा हि न जहुर्मम ॥ २
अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ।
येनाहं कुरुशार्दूल न शक्नोमि विचेष्टितुम् ॥ ३
व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता ।
ततो ग्लानमनास्तात नष्टसंज्ञ इवाभवम् ॥ ४
तवामृतसमस्पर्शं हस्तस्पर्शमिमं विभो ।
लब्ध्वा संजीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत ।
पस्पर्श सर्वगात्रेषु सौहार्दात्तं शनैस्तदा ॥ ६
उपलभ्य ततः प्राणान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्याजिघ्रत पाण्डवम् ॥ ७
विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशम् ।
अतिदुःखाच्च राजानं नोचुः किंचन पाण्डवाः ॥ ८
गान्धारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्वहती भृशम् ।
दुःखान्यवारयद्राजन्मैवमित्येव चाब्रवीत् ॥ ९
इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह सुदुःखिताः ।
नेत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य स्थिताभवन् ॥ १०
अथाब्रवीत्पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।
अनुजानीहि मां राजंस्तापस्ये भरतर्षभ ॥ ११

कालोऽयम्). G1 अष्टमे ह्यथ वा काले. — b) D6.8 कृशस्य (for कृतस्य). K3.4 वै (for मे). — c) K5 तेन (for येन). — d) B Dn D1.2.7.9 transp. न (B6 च) and शक्नोमि. K1 विसर्पितुं (for विचेष्टितुम्).

4 T4 om. 4a. — a) G3.4 अत्यर्थः (for °र्थं). — b) B2 भूतस् (for कृतस्). M5 अपि (for अभि-). K5 -याचिता; Dn1 -यांचया; D1 -याचनात्; D4.6.8 T3 -याचितं (T3 °तुं). — c) K1.4 D4 T1 ग्लानम(K4 T1 °नं म)नस्; K2 D7 ग्लानमनास् (for ग्लान°). T2 राजन् (for तात). — d) K4 नष्टसंज्ञमिवाभवत्; G1 °चेष्ट इवावदन्.

5 a) T4 om. from तवामृत up to लब्ध्वा सं (in 5c). Dn2 तं च (for तव). G3 [अ]त्र न (for [अ]मृत-). B Dn D1.2.7 -रसप्रख्यं; D4.6.8 T2 G2.5 -सुखस्पर्शं; D5 -कर°; D9 -रसप्रेक्ष्यं; G1 -सुखप्रख्यं (for -समस्पर्शं). — b) K1.2 अहं (for इमं). K3.5 B Dn D2.7.9 T2.3 G1.3 प्रभो (for विभो). K4 हस्तस्पर्शसमं विभो. — K4 om. 5cd. — c) T3 [अ]हं (for सं-).

6 K3–5 B6 om. the ref. — b) G5 M1 पितृ- (for पित्रा). — d) K1 सौहार्ध[र्दं] तु; B4 D4.6.8 T2 °र्दं तं; G5 M1.2 स्नेहार्दातं; M3 स्नेहार्द्रं तं (for सौहार्दात्तं). D1.5 तु (for तं). K1.2.5 T1.3.4 G1.3.4 M4.5 शनैः; K3 पुनः; K4 तथा (for तदा).

7 a) K3 संज्ञां (for प्राणान्). — T4 om. 7c–8b. — c) K4 च (for सं-). — d) K3 T1 G1 मूर्ध्ना (for मूर्ध्नि). K1 जिघ्रत; K4 [आ]जिघ्रच; B4 D3 [अ]जिघ्रत; D4–6.8 S (T4 om.) चाघ्राय; M2 (*inf. lin.*) जिघ्रे च (for [आ]जिघ्रत).

8 T4 om. 8ab (cf. v. l. 7). K4 om. (hapl.) 8. — a) M4.5 om. च. — b) K5 रुरुदुर्दुःखपीडिताः; T2 °दुर्भृशदुःखिताः. — c) K1 -दुःखश्च (for -दुःखाच्च). B Dn D1.2.5.7.9 T2.4 G3–5 M4.5 तु; D3 T3 G2 M1–3 हि (for च). K1.2 राजानो (for °नं). T1 राजानं त्वतिदुःखार्तं; G1 अतिदुःखान्विता राजन्. — d) K1.2.5 B Dn D1–3.7.9 T1 G1 पांडवं (for °वाः).

9 a) K3–5 त्वथ; B2.3 D4.6.8 G2.3 चैव; B6 सर्व-; D3 ह्यर्थ-; G1 तेन (for त्वेव). T2 सर्वज्ञा (for धर्मज्ञा). — b) K2 [उ]द्वहता; K4 [उ]द्वेपती (for [उ]द्वहती). D4–6.8 T2–4 G1.2.5 M1–3 तदा; T1 G3.4 M4.5 तथा (for भृशम्). K1 मनसा दह्यता भृशं; K3 मनःकष्टमुदीरितं. — c) T2 damaged. K5 B1–5 Dn D1.2.5.7.9 T4 G1.3.4 अ(B1 आ)धारयद्; T1 G2 आवा°; M2 अपा° (for अवा°). D6 T4 राजा (for राजन्). — d) K1 सैवम्; K2 दैवम्; D5.6.8 T3.4 G2.5 M1.2 (*inf. lin.* as in text).3–5 नैवम् (for मैवम्). K1 सा (for च). K3 मनः सत्त्वं समाश्रिता; K4 D3 मैवमित्य(K4 °मप्य)ब्रवीच्च तं; K5 दैन्यमित्यब्रवीदिदं.

10 a) T1 G3.4 इति राज्ञः (for इतरास्तु). K3 च; D4 तास् (for तु). — c) T2.3 M1 ताः सास्र- (for आगत-). D6 नेत्रैर्नेताश्रविकिरैः; G2 नेत्रैस्ता विविधक्लेदैः.

11 a) T2 तथा; T3 तदा (for अथ). — b) K5 जनेश्वरं (for युधिष्ठिरम्). — c) D3 M2.3 मा; G3 मे (for मां). — d) K3.5 D3.6 T1.2.4 त(D3 ता)पसे; B3 G3.4 M1 तपसे (for ता°). B6 तापस्ये च मनोभवन्.

12 a) D7.8 म्लायते; G1 ज्ञायते (for ग्ला°). M1

ग्लायते मे मनस्तात भूयो भूयः प्रजल्पतः ।
न मामतः परं पुत्र परिक्लेष्टुमिहार्हसि ॥ १२
तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम् ।
सर्वेषामवरोधानामार्तनादो महानभूत् ॥ १३
दृष्ट्वा कृशं विवर्णं च राजानमतथोचितम् ।
उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारितम् ॥ १४
धर्मपुत्रः स पितरं परिष्वज्य महाभुजः ।
शोकजं बाष्पमुत्सृज्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १५
न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं तथा ।
यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परंतप ॥ १६
यदि त्वहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा ।
क्रियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्यामहे वयम् ॥ १७
ततोऽब्रवीन्महातेजा धर्मपुत्रं स पार्थिवः ।
अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये ॥ १८
इति ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् ।
ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥१

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हि (for मे). — ^{b}) B_6 प्रजापते; G_1 प्रजल्पते (for °ल्पतः). — T_1 om. 12^{cd}. — ^{c}) T_2 इतः (for अतः). K_5 परः (for परं). B_2 तात (for पुत्र). — ^{d}) $D_{4,6,8}$ G_2 त्वम् (for इह). D_1 परिक्लेशितुमर्हसि.

13 T_4 om. 13. — ^{a}) K_4 अस्मिंस् (for त°). K_2 वै; K_3 $D_{1,3}$ तु (for तं). $D_{4,6,8}$ S (T_4 om.) तस्मिंस्तु कौरवश्रेष्ठे. — ^{b}) K_3 G_1 वदति (for ब्रुवति). K_1 कौरवं (for पाण्डवम्). — ^{c}) B Dn $D_{1,2,7,9}$ एव योधानाम् (for अवरो°). — ^{d}) T_3 आर्तमान्यो (for °नादो). B Dn $D_{1-3,7,9}$ [ऽ]भवन्महान् (for महानभूत्). K_4 आर्तस्वरमवर्तत.

14 ^{a}) K_1 transp. दृष्ट्वा and कृशं. K_5 कृष्टं; B_6 भृशं; D_5 द्रुतं (for कृशं). D_9 तु (for च). — ^{b}) K_2 राजानमथ चोदितं; B_4 °नमयथोचितं. — ^{c}) $K_{1,2}$ वाग्व्यायाम- (K_2 °स-); K_5 उपवासं (for °वास-). K_3 -कृशं श्रांतं; $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{2,5}$ $M_{1,2}$ -परिक्रांतं (for °श्रान्तं). — ^{d}) B Dn $D_{2,7,9}$ -वारणं; D_1 -धारिणं (for -वारितम्).

15 ^{a}) B_{1-5} Dn $D_{1,2,4,7}$ $T_{3,4}$ स्व- (for स). — ^{b}) $B_{4,5}$ D_7 महाभुजं; Dn D_2 महाप्रभुं; D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ नराधिपः (T_1 °पं) (for महाभुजः). — ^{c}) $B_{2,3}$ बास्पम् (sic).

16 T_4 om. 16. — ^{a}) T_2 नृपश्रेष्ठ (for नर°). — ^{b}) $M_{4,5}$ पृथिवीं जीवितं (by transp.). — ^{c}) $D_{4,6,8}$ G_2 तथा (for यथा). B_6 च वः; D_1 भवन् (for तव). — ^{d}) T_2 चिकीर्ष्यामि (for °र्षामि). K_2 परं नृप; $D_{4-6,8}$ T_{1-3} G_{2-5} M प्रयत्नतः (for परंतप). K_1 चिकीर्षस्यपरं नृप.

17 ^{a}) $K_{2,4}$ $B_{1,4,5}$ Dn $D_{1,2,7,9}$ च; $B_{2,3,6}$ वा (for तु). D_8 अयम् (for अहम्). — ^{b}) D_5 G_1 भवता (for °तो). K_2 गदतो; K_3 यदितो (for दयितो). $D_{1,3}$ च (for वा). K_1 भवतो यदि रोचते. — ^{d}) K_1 B_{1-5} Dn $D_{1,2,7,9}$ वेत्स्यामहि (for °महे). $K_{1,3-5}$ B D $T_{2,4}$ G_5 M_{1-3} परं; G_2 वनं (for वयम्). K_2 ततो वर्ताम्यहं तव.

18 ^{a}) B_6 तथा (for ततो). K_4 $D_{5,6,8}$ T_4 G_{1-4} महाराज; K_5 $T_{2,3}$ G_5 M_{1-3} °राजो (for °तेजा). — ^{b}) D_5 T_4 $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ धर्मराजं (for °पुत्रं). B Dn $D_{1,2,7,9}$ धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरं; $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} धर्मराजं स (G_1 च) कौरवः. — B_6 om. (hapl.) 18^{c}–19^{b}. — ^{c}) K_5 अनुज्ञाते. K_3 वीर (for पुत्र). — ^{d}) K_1 भुंजेयम् (for भुञ्जीयाम्). K_2 किंचन; K_3 मे मतं; K_4 नान्यथा (for कामये). D_3 भुजिष्येहं न संशयः; $D_{4-6,8}$ S भुंजीयेति मतिर्मम.

19 B_6 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) K_2 $D_{8,9}$ T_{2-4} G_2 राजेंद्र. G_1 इति ब्रुवंतं राजेंद्रं. — ^{b}) K_2 धृतराष्ट्रो; G_1 °राष्ट्रं (for °राष्ट्रे). T_2 युधिष्ठिरः; G_5 °ष्ठिरे (for °ष्ठिरम्). T_4 धृतराष्ट्रमहीपतिः (sic). — ^{c}) G_1 गंधवती- (for सत्य°). — ^{d}) D_5 ततो; G_1 तदा (for वचो). K_1 व्यासो वचनमब्रवीत्; B_2 व्यासोभ्येत्याब्रवीद्वचः.

Colophon om. in $K_{1,2}$. — *Adhy. name:* K_3 व्यासागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{4,5}$ $D_{4-6,8}$ S 7 (as in text); $D_{1,7}$ 3; D_9 5. — *Śloka no.:* K_5 45; D_9 19.

८

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो यदाह कुरुनन्दनः ।
धृतराष्ट्रो महात्मा त्वां तत्कुरुष्वाविचारयन् ॥ १
अयं हि वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः ।
नेदं कृच्छ्रं चिरतरं सहेदिति मतिर्मम ॥ २
गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी ।
पुत्रशोकं महाराज धैर्येणोद्वहते भृशम् ॥ ३
अहमप्येतदेव त्वां ब्रवीमि कुरु मे वचः ।
अनुज्ञां लभतां राजा मा वृथेह मरिष्यति ॥ ४
राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः ।
राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ६
भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः ।
भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ॥ ७

8

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 ^{b}) B2, 3, 5, 6 Dn D1, 2, 7, 9 M3–5 यथाह (for यदाह). K5 B1, 6 D3, 2, 4, 6, 8 T2–4 G2 M4, 5 -नंदन (for °नः). T1 यथा वदति कौरवः. — ^{c}) B (except B2, 3) Dn D1, 2, 7 महातेजास्; T3 °त्मानं (for °त्मा त्वां). K3, 4 T2 त्वं; T1, 4 G3, 4 [अ]थं; G1 [अ]थ; G5 M1–3 त्वा (for त्वां). — ^{d}) K2 D1, 6, 8 विचारयन् (for [अ]वि°).

2 ^{a}) D1 च (for हि). G5 पुत्रो; M3 वृद्ध- (for वृद्धो). T2 अयं वृद्धो नरपतिर्. — T4 om. 2^c–3^b. — ^{c}) K2 कष्टं (for कृच्छ्रं). Dn2 विचरितुं; D8 T2, 3 G2 चिरगतं (D8 °तिं; T2 °तः) (for °तरं). B6 नेमं शोकं चिरतरं; D3 नेदं कृच्छ्रतरं तात; G1 नेदं कष्टतरं लोके. — ^{d}) T2 G1, 3, 5 M सहेतेति; T3 G4 सहतेति (for सहेदिति).

3 T4 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) T3 महाभाग; G1 °बाहो (for °भागा). — ^{b}) K1, 2 G5 M2, 3 नित्यं; Dn1 D1 प्रज्ञा (sic) (for प्राज्ञा). K3 -वादिनी (for -वेदिनी). — ^{c}) K3 महाभागा; Dn1 °भाग (for °राज). G1 पुत्रशोकाभिसंतप्ता. — ^{d}) M4, 5 उद्वहती (for °हते).

4 ^{a}) K3 T1 G3, 4 [ए]वमेव (K3 °वं); T4 [ए]नदेतत्; M4, 5 [ए]वमेतत् (for [ए]तदेव). D6, 8 त्वं; G2, 5 M2 त्वा (for त्वां). — ^{b}) K3, 5 कुरुनंदन (for कुरु मे वचः). — ^{c}) B3 D5 लभते (for °तां). — ^{d}) D5 मनस्त्वया; G1 गमिष्यति (for मरि°). K4 मा वृथा हि मरिष्यसि. — After 4, D4–6, 8 S ins.:

23* स्वस्थो भवत्वयं धीमान्वनेषु मधुगन्धिषु ।

[D6 स्वन्तो; T2 G5 M3, 5 स्वंतो; M4 स्वस्तो (for स्वस्थो).]

5 D4, 6 T4 G1 om. (hapl.) 5^{ab}. — ^{a}) K1 महर्षीणां (for राज°). G2 हि सर्वेषाम् (for पुराणानाम्). — D8 om. 5^{bc}. — ^{b}) D1 अयं (for अनु-). K2 D5, 9 G5 नृप (for नृपः). K4 अनुयाति गतिं नृप; K5 °यांति गतिर्नृप (sic). — The portion from 5^c up to 11^b is damaged in M1. — ^{c}) K3, 5 B2, 3 D1, 3, 9 T3 च; G3, 4 तु (for हि). G1, 2 पुराणानाम् (for हि सर्वेषाम्). — ^{d}) K5 अथाश्रयः; D4, 6, 8 T2 G5 M2–5 अपाश्रयः; G1 अथाश्रमं (for उपाश्रयः). K3 अंते स्याद्वनमाश्रयः; D5 T1, 3 G3, 4 अंते वनसमाश्रयः.

6 M1 damaged. T3 G1, 3, 4 om. the ref. — ^{a}) D4, 6, 8 T2, 4 G2 ततो (for तदा). K1 इत्युक्तः सततं प्राह; G1 °क्तः स महातेजा. — K1 om. 6^{bc}. — ^{b}) K3–5 व्यासेनामिततेजसा. — ^{d}) K1 -पुत्रो (for -राजो). B D (except D3, 5) T2, 3 M2, 3 महामुनिं (for युधिष्ठिरः).

7 M1 damaged. — ^{a}) D4, 6 T3 M4, 5 मे (for नो). G1 मान्यो मे (for नो मान्यो). — ^{b}) D1, 6, 8 T1, 3 G1, 2, 4 M4, 5 मे (for नो). — ^{c}) D3 G1, 2 राज्ञश्च; G4 सर्वस्य (for राज्यस्य). — ^{d}) G3 सर्वस्य; G4 राज्यस्य (for कुलस्य). T1 [अ]स्य (for च).

8 M1 damaged. — ^{a}) K3–5 D3 अयं (for अहं). K2, 3 Dn D1, 2, 7 ते; B1–5 D4, 6, 8 G2 च; T4 om.

अहं तु पुत्रो भगवान्पिता राजा गुरुश्च मे ।
निदेशवर्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः ॥ ८
इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो धर्मभृतां वरः ।
युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव विशां पते ॥ ९
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
राजायं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः ॥ १०
सोऽयं मयाभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपते ।
करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विघ्नकरो भव ॥ ११
एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ।
समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् ॥ १२
पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
शिष्यभूतेन राजायं गुरुवत्पर्युपासितः ॥ १३
क्रतुभिर्दक्षिणावद्भिरन्नपर्वतशोभितैः ।
महद्भिरिष्टं भोगाश्च भुक्ताः पुत्राश्च पालिताः ॥ १४
पुत्रसंस्थं च विपुलं राज्यं विप्रोषिते त्वयि ।
त्रयोदशसमा भुक्तं दत्तं च विविधं वसु ॥ १५
त्वया चायं नरव्याघ्र गुरुशुश्रूषया नृपः ।
आराधितः सभृत्येन गान्धारी च यशस्विनी ॥ १६

(for तु). K3-5 D8 भवतः; B Dn D1. 2. 4-8 T G3-5 M2-5 भगवन् (for °वान्). — [b]) K1. 2 B2. 3 (marg.) माता; K3 मान्यो; G1 राज- (for राजा). M4. 5 transp. गुरुः and च मे. D5 T1. 4 G3. 4 पिता माता च मे गुरुः. — [c]) B6 G5 M3 तु (for च). D8 om. पितुः. K3-5 निदे(K4 °दें)शवशवर्ती च. — [d]) K4. 5 D8 धर्मभाक्; D7 दुर्मतिः (for धर्मतः).

9 M1 damaged. Before 9, K1. 2. 4 B Dn D1-3. 5. 7 T1. 3. 4 G1. 3 M4. 5 ins. वैशंपायन उवाच. — [a]) K1. 2 Dn2 D4. 6. 8 सततं; K3. 4 T1 स च तं; T2 स तु सं-; T3 तं पुनः; G3. 4 M4. 5 स ततः (for स तु तं). — [b]) B Dn D1. 2. 7. 9 वेदविदां (for धर्मभृतां). K4. 5 वर; D9 वरं (for वरः). — [c]) K1. 2 महाराज (for °तेजाः). — [d]) B Dn D1. 2. 7. 9 महाकविः (for विशां पते).

10 M1 damaged. Before 10, K1-3. 5 D3. 5 T1. 3 G2. 4 M4. 5 ins. व्यासः. — [a]) B3 ध्रुवम् (for एवम्). K1 D9 महाराज; K2 तु वै राजन्; G1 महाभाग (for °बाहो). — [b]) K5 वदति. K1 तत्तथा; K2 D3-6. 8 S (M1 damaged) कौरव; K3 शोभनं; K4. 5 वै भवान् (for भारत). — [c]) D6 om. प्राप्तः. — [d]) G3 प्रमाण- (for °णे). K2 परिणामे परिस्थितः.

11 M1 damaged for 11[ab]. — [a]) D9 मम (for मया). D1 ह्यनु- (for [अ]भ्यनु-). M5 सोयं मनुज्य-नुज्ञातस् (sic). — [b]) T4 स्वयं (for त्वया). B (except B3) D T1. 2 G1. 2. 5 M2. 3 त्वया (D4. 6. 8 G2 तथा) च पृथिवीपतिः. — [c]) K1 करोति सुमतिप्रायं.

12 [a]) K5 राजा; M2 एक (for एष). — [b]) T4 यशस्विनां (for युधिष्ठिर). — T4 damaged for 12[cd]. — [c]) [अ]भवन् (for भवेन्). — [d]) T1 वृद्धे (for वने). B1 M3 -पूर्वकः (for °कम्).

13 [a]) K3 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 [अ]पि; K4. 5 D5 T1 G3. 4 M4. 5 च (for तु). K1 तवैव; K2 तथैव (for तु तव). — [b]) K1 पृथिवीक्षितां. — [c]) B1-5 Dn D2. 7. 9 -वृत्तेन (for -भूतेन). K2 राज्ञायं; D1 राजर्षिर् (for राजायं). — [d]) M1 गुरुवत्पर्युपस्थितः.

14 T4 om. 14[a]-16[b]. — [a]) D4. 6. 8 T2 G2 क्रतु-भिर्दक्षिणाभिश्च. — [b]) K2. 4. 5 B Dn D2-4. 6-9 G2. 5 M1 रत्न-; B3 (marg.) वसु- (for अन्न-). K3 -राशि-भिः (for -शोभितैः). G1 अन्नवद्भिः सुदक्षिणैः. — [c]) K2 इष्ट्वा (for इष्टं). K3. 5 भोगांश्च; B Dn D1. 2. 7. 9 गौर्भुक्ता (for भोगाश्च). T1 इष्टं च भोगा भुक्ताश्च. — [d]) D8 लोकाश् (for पुत्राश्). D4. 6. 8 T3 G1 लालिताः; T2 G2 M1-3 लालिताः (for पालिताः). K3 B Dn D1. 2. 7. 9 T1 पुत्रा(Dn D1. 2. 7 प्रजा)श्च परिपालिताः.

15 T4 om. 15 (cf. v. l. 14). T1 om. 15[ab]. — [a]) D8 G2 क्षत्र (for पुत्र-). G3. 4 -संस्तंभ- (for -संस्थं च). — [b]) G1 राज्ये (for राज्यं). K2 विद्रोपिते (sic) (for विप्रो°). — [c]) G1 -समां (for -समा). K4 Dn2 T3 युक्तं; T2 M1 भुंक्ते; G1 पूर्वं (for भुक्तं). — [d]) T1 राज्यं; G1 त्यक्त्वा (for दत्तं). K1. 2 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 विपुलं (for विविधं).

16 T4 om. 16[ab] (cf. v. l. 14). — [a]) K चापि; D5 G3. 4 चासौ; T1 राजा (for चायं). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 पुरुष- (for [अ]यं नर-). D4. 9 M5 -व्याघ्रो (for -व्याघ्र). — [b]) K3 स ह; K4 च सः; K5 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M2. 3 नृप; B Dn D1-3. 7. 9 [अ]नघ; T1 धृतः (for नृपः). — [c]) T1 आदृता च (for आरा-धितः). B3 M1 स्व-; T2 सु- (for स-).

अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ ।
न मन्युर्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७
एतावदुक्त्वा वचनमनुज्ञाप्य च पार्थिवम् ।
तथास्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ १८
गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्ततः ।
प्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दं मन्दमिवानतः ॥ १९
यदाह भगवान्व्यासो यच्चापि भवतो मतम् ।
यदाह च महेष्वासः कृपो विदुर एव च ॥ २०
युयुत्सुः संजयश्चैव तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ।
सर्वे ह्येतेऽनुमान्या मे कुलस्यास्य हितैषिणः ॥ २१
इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः ।
क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्यानुगतस्तदा ॥ १
मन्दप्राणगतिर्धीमान्कृच्छ्रादिव समुद्धरन् ।

17 ^{b}) B_4 तपोनिधौ; D_7 तथाविधौ; T_1 तपोवनं (for °विधौ). — ^{c}) $K_{2.4}$ मृत्युर् (for मन्युर्). K_4 यस्य; B_6 वास्य (for चास्य).

18 T_4 om. 18^{ab}. Before 18, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) $K_{1.2}$ $B_{2.6}$ D_9 G_5 M_3 भगवान्; B_3 पितरम् (for वचनम्). D_5 T_1 $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ एवमुक्त्वा तु (T_1 $G_{3.4}$ °क्तस्तु) राजानम्; G_1 एवमुक्त्वा च भगवान्. — ^{b}) $K_{2.4}$ $B_{1.4.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ M_2 अनुमान्य (for °ज्ञाप्य). D_8 पांडवं; T_1 पार्थिव. — ^{d}) K_3 वनं ययौ (by transp.); T_1 महात्मना.

19 ^{a}) T_1 ततो (for गते). — ^{b}) T_1 गते (for राजा). G_1 धर्म- (*for* पाण्डु-). B D (except D_5) तदा (for ततः). — ^{c}) K_5 वचनं (for पितरं). — ^{d}) K_4 मंद- (for मन्दं).

20 ^{a}) K_4 T_{1-3} यथाह; M_1 damaged (for यदाह). — T_2 om. (hapl.) 20^{bc}. — ^{b}) $K_{1.2}$ T_3 यश्च (for यच्च). K_4 भवतां (*for* °तो). D_5 मतः (for मतम्). — ^{c}) $B_{1.4}$ यच्चाह; $B_{3.5.6}$ Dn $D_{2.7}$ T_1 यथाह (for यदाह).

21 ^{b}) K_{2-5} T_1 $G_{3.4}$ [अ]हमिह; $G_{1.5}$ M_{1-3} ह्यहम् (for [अ]स्म्यहम्). K_1 $M_{4.5}$ तत्कर्तव्यमिहांजसा. — ^{c}) B Dn $D_{1-3.7.9}$ एव हि; $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2}$ ते ह्यनु-; D_5 [ऽ]प्येते हि; T_1 त्वामनु-; G_5 M_2 (*inf. lin*) तेभ्यनु- (for ह्येतेऽनु-). K_3 [ऽ]तिमान्या वै (for ऽनुमान्या मे). B_6 वै (for मे). — ^{d}) Dn हि (for [अ]स्य).

22 T_2 om. 22^{ab}. — ^{c}) T_1 श्रेयतां (for क्रि°). T_1 $G_{3.4}$ एवेह (for आहारस्).

Colophon. — *Adhy. name :* K_3 युधिष्ठिरानुज्ञा; T_4 व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{2.4.5}$ $D_{4-6.8}$ S 8 (as in text); $D_{1.7}$ 4. — *Śloka no :* K_4 65; K_5 67; D_9 5.

9

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 ^{a}) K_5 B_1 $G_{3.4}$ M_1 राजा (for राज्ञा). — ^{b}) $D_{4-6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} महामनाः (for प्रतापवान्). — ^{c}) D_5 T_1 $G_{3.4}$ राजन् (for राजा). — ^{d}) T_1 संगतस् (for [अ]नु°). D_1 तया; $D_{4.8}$ $T_{3.4}$ तथा (for तदा).

2 $D_{4.6.8}$ om. (hapl.) 2–3. — ^{b}) T_1 एव (for इव). B Dn $D_{2.5.7.9}$ समुद्वहन् (for °द्धरन्). K_3 कृच्छ्रादस्मात्समुद्वहेत्. — ^{c}) $K_{4.5}$ B Dn_2 $D_{1-3.7.9}$ $G_{1.3-5}$ $M_{1.2.4.5}$ पदानि; T_1 पदागात् (for पदातिः).

पदातिः स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ २
तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान्सूतश्च संजयः ।
स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ३
स प्रविश्य गृहं राजा कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ।
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ४
गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी ।
वधूभिरुपचारेण पूजिताभुङ्क्त भारत ॥ ५
कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः ।
पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ॥ ६
ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपह्वरे ।
निषण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पृशन्नम्बिकासुतः ॥ ७
अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन ।
अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥ ८
तत्तु शक्यं यथा तात रक्षितुं पाण्डुनन्दन ।
राज्यं धर्मं च कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ॥ ९
विद्यावृद्धान्सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर ।
शृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः कुर्याश्चैवाविचारयन् ॥ १०
प्रातरुत्थाय तान्राजन्पूजयित्वा यथाविधि ।
कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥ ११
ते तु संमानिता राजंस्त्वया राज्यहितार्थिना ।

3 $D_{4, 6, 8}$ om. 3 (cf. v. l. 2). —^{a}) D_1 अन्वगच्छन्; D_9 अनुगच्छेद्. —^{b}) K_1 दूतश् (for सूतश्). —^{c}) K_5 वा (for च). $G_{1, 2, 5}$ M_{1-3} [ए]व (for [अ]पि). T_2 स चैव कृपयाविष्टः. —^{d}) G_2 तथा (for कृपः). K_4 D_9 शारद्धतस् (sic); K_6 B_{2-4} सारद्वतस्. T_2 सदा; T_3 G_5 M_{1-3} तदा (for तथा). D_5 कृपो विदुर एव च.

4 $K_{1, 2}$ om. (hapl.) 4. —^{a}) D_3 सं- (for स). $D_{4, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-3} प्रविश्य च; D_6 विप्रस्य च (sic); T_4 lacuna (for स प्रविश्य). K_5 प्राविशद् (for प्रविश्य). K_3 Dn $D_{2, 7}$ राजन् (for राजा). —^{b}) K_3 Dn_1 $D_{1, 9}$ G_5 -पूर्वाह्निक-; $D_{4-6, 8}$ $T_{1, 3}$ G_{2-4} M -सर्वाह्नि(D_5 T_1 G_3 °ह्नि)क- (for -पूर्वाह्णिक-). T_2 -क्रियाः. K_4 कृतपूर्वाह्निकी क्रिया; K_5 कृतसर्वाह्निकाः क्रियाः. —^{c}) K_4 द्विजान् (for द्विज-).

5 ^{a}) K_3 चापि (for चैव). B_3 गांधारी च महाभागा. —^{b}) K_1 B_6 D_3 यशस्विनी; B_5 तपस्विनी (for मन°). D_5 $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ $M_{4, 5}$ कुंती चैव यश(T_1 तप)स्विनी. —^{d}) Dn_2 D_5 [आ]भुक्त. K_{1-3} एव च (K_1 सा) (for भारत). $D_{4, 6}$ पूजिताभुक्त सारतः; D_8 °ता भक्तवत्सला; G_1 °ता भुक्तभावना.

6 ^{b}) K_2 सर्वे ते कौरवादयः. —^{d}) K_5 उपातिष्ठंति; $G_{3, 4}$ उपतिष्ठंत. Dn_1 तं नृप; $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{2, 5}$ M_{1-3} भारत (for तं नृपम्). G_1 उपासंति स्म भारत.

7 ^{a}) D_3 $T_{1, 2}$ $G_{1, 2}$ M_2 महाराजः (for °राज). —^{b}) B_6 उपस्थितं; D_5 उपाह्वरे; D_6 उपह्वती (sic) (for °ह्वरे). T_1 कुत्रचित्समुपह्वरे. —^{c}) K_{3-5} T_1 निषण्णः; B_6 विषण्णं (for नि°). T_1 पृष्ठं (for पृष्ठे). —^{d}) B_6 संसरन् (for संस्पृशन्).

8 G_1 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. —^{b}) $K_{1, 2}$ सततं; $T_{3, 4}$ सर्वदा (for °था). — K_2 om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. —^{c}) D_1 राज्यांगे (for अष्टाङ्गे). G_3 -शार्दूले. —^{d}) B_3 T_3 राजध(B_3 राज्ये ध)र्मपुरस्कृतः.

9 K_2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). G_1 om. (hapl.) 9^{ab}. —^{a}) K_4 D_9 G_4 तं तु; Dn_2 यत्तु; $D_{4, 6, 8}$ न तु; $T_{2, 3}$ G_2 ननु (for तत्तु). K_1 त्वया तात; $B_{1, 4, 5}$ Dn $D_{2, 7}$ महाराज (for यथा तात). —^{c}) K_2 राज्ये; B_3 राज-; $D_{4, 6, 8}$ T_2 G_2 राज्य- (for राज्यं). $K_{1, 3-5}$ धर्मश्च; B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ T_4 G_1 धर्मेण; $M_{4, 5}$ कोशं च (for धर्मं च). —^{d}) D_5 T_1 $M_{4, 5}$ अपि (for असि). $K_{4, 5}$ B_6 मे; D_1 यत्; $M_{4, 5}$ तं (for तत्).

10 ^{a}) $D_{4, 8}$ वैद्या (D_8 विद्या-) वृद्धाः; G_3 विद्यावृत्तान् (for °वृद्धान्). K_3 तपोवृद्धान्; K_4 उपासेथा (for सदैव त्वम्). —^{b}) K_3 पूजयेथा; K_4 सदैव त्वं; K_5 $M_{4, 5}$ उपासेथा; $G_{3, 4}$ °सीत (for °सीथा). — T_1 om. 10^{cd}. —^{c}) $D_{6, 8}$ [ऽ]ति; $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ M हि (for च). K_1 शृण्वंस्तु तेषां यद्ब्रूयुः; K_2 D_5 T_4 $G_{3, 4}$ शृणुष्व ते त्वां (K_2 G_3 तेषां) य°; K_3 शृणु तेषां च य°; $K_{4, 5}$ यद्ब्रूयुः शृणुयात्तेषां; D_4 शृणुयास्तीति यद्ब्रूयुः (sic). —^{d}) $K_{1, 2}$ कुंत्या; K_4 D_5 G_4 कुर्याच (for कुर्याश्). K_5 [अ]वधारयन्; T_3 [अ]निवारयन् (for [अ]विचा°). K_3 कार्याश्चैव विरे[?रो]चयन्.

11 ^{a}) K_3 D_1 G_5 तद् (for तान्). —^{b}) K_{3-5} पूजयेथा (for °यित्वा). B_6 $D_{4, 9}$ यथा विधिः. —^{c}) K_5 कृत्यकास्ते (sic); $D_{4-6, 8}$ T_2 $G_{2, 5}$ M_{1-3} कृच्छ्रकाले (D_5 °र्ये) (for कृत्य°). T_1 कृताह्निको महाराज. —^{d})

प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वं कौरवनन्दन ॥ १२
इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्परिपालय ।
हिताय वै भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा ॥ १३
अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ।
दान्तान्कर्मसु सर्वेषु मुख्यान्मुख्येषु योजयेः ॥ १४
चारयेथाश्च सततं चारैरविदितैः परान् ।
परीक्षितैर्बहुविधं स्वराष्ट्रेषु परेषु च ॥ १५
पुरं च ते सुगुप्तं स्याद्दृढप्राकारतोरणम् ।
अट्टाट्टालकसंबाधं षट्पथं सर्वतोदिशम् ॥ १६
तस्य द्वाराणि कार्याणि पर्याप्तानि बृहन्ति च ।
सर्वतः सुविभक्तानि यन्त्रैरारक्षितानि च ॥ १७
पुरुषैरलमर्थज्ञैर्विदितैः कुलशीलतः ।
आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ॥ १८
विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च ।
स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैराप्तैरधिष्ठिताः ।
शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ १९

K5 कृत्यम् (for कार्यम्). K4 पृच्छैथा कार्यमासुतः (sic).

12 ^{a}) K1 ते हि; K2.5 D5.6 T2–4 G2–5 M ते सु-; K3 ते च; D1.2 ते तु (for ते तु). D4 ते सु न मानिता राजंस् (sic). — ^{b}) B Dn D2 कार्य-; D1.3.9 कार्या; D4 T4 G4 राज्यं; D7 कार्ये; G1 लोक-; G5 M1–3 राज्ये (for राज्य-). K1.2 -हितैषिणा; M1 जयार्थिना (for -हिता°). — ^{c}) M3 प्रवक्ष्यति. D9 हितांस् (for हितं). — ^{d}) K4 D4 T3 G1 सर्वे (for सर्वं). D5 T4 -वर्धन (for -नन्दन). B Dn D1–3.7.9 सर्वथा तव भारत; T1 सर्वधर्मविवर्धनं; G3.4 M4.5 सर्वं पौरवव(G4 °विव)र्धनं (M4 °न); M3 सर्वं कौरवनंदनः.

13 ^{a}) B6 तु (for च). — ^{b}) K1.3 D6.8 G1.2.5 राज्यवत्; K2 B6 D5 T2.3 G3.4 M1–3.5 राज° (for वाजि°). K2 -पालयेत्; K3 -पालयन्; B Dn2 D1–3.7 -पालयेः; Dn1 -पालयः; M1 damaged (for °य). K4.5 राज्यं चैव प(K5 च प)रिपालयेत्. — K4 B1–6 om. (? hapl.) 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) B1.3 Dn D1–3.7.9 G1 [ए]व (for वै). — ^{d}) T1 G1 तथा (for यथा). K5 रक्षितद्रवणं यथा.

14 K4 B1–6 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) Dn1 D1.7 असत्यान् (for अमा°). K3 M2 उपधानीतान्; Dn2 °दातीतान्; D6 °थातीतान् (for °धातीतान्). K1 अमात्यानुपदातीत्यान्. — ^{b}) B2 -पितामहान् (for -पैता°). — ^{c}) K3 दक्षान् (for दान्तान्). K5 कुर्वद्भिर्; B1 Dn D1.2.7 पुण्यांश्च (for सर्वेषु). D4 वार्ताधर्मेषु सर्वेषु; D6.8 G2 दांतान्सर्वेषु धर्मेषु; D9 दाक्षान्धर्मसु धर्मेषु; T3 तांस्तान्सर्वेषु कार्येषु. — ^{d}) D9 मुख्यांस्तु (for मुख्येषु). D3–6.8 S योजय (for °येः). K5 सुमुख्यान्मुख्येषु योजयत्; B1 Dn D1.2.7 पुण्यान्सर्वेषु योजयेः.

15 T1 om. 15^{ab}. — ^{a}) G3.4 कारयेथाश् (for चारयेथाश्). K3 चरेथाश्चैव सततं; D5 विचारयेथाः स°. — ^{b}) D4–6.8 दारैर् (for चा°). G1 अविदितः. B2.3.6 Dn2 D1.3.9 परैः (for परान्). B1.4.5 Dn1 D2.7 चारैरविदितः (B1 °ताः) परैः. — ^{c}) K1.3–5 B6 Dn D2.4.6–8 T2 G1.2.5 M1–3 बहुविधैः (for °विधं). — ^{d}) K D3.5.7 T3.4 G3.4 M4.5 स्व(K1 सु)राष्ट्रपुर(D7 °परि)वासिभिः; B Dn D1.2.9 °ष्ट्रप्र(D1 °ष्ट्रं प्र)तिवासिभिः; T1 विदित्वा गूढचारिभिः. — After 15, D4.6.8 read and G2 (first time) 19^{ef}.

16 ^{a}) K3 चैव (for च ते). D1 [s]स्तु (for सु-). — ^{b}) K3 गृह-; D9 दृढं; G3 वर-; G4 द्वार- (for दृढ-). — ^{c}) K4 अट्टाटालक-; B3 चयाट्टालक-; D5 T1 उच्चाट्टालक-; G4 अष्टाट्टा° (for अट्टाट्टा°). K5 -संबंधं; D6.8 -संव्याधं (for -संबाधं). — ^{d}) B2.3 Dn D2.8 T4 G3.4 षट्पदं; B4 षट्सुखं; D1 सुगुप्तं; T1 सत्पथं; G1 षट्गुप्तं (for षट्पथं). M4 सर्वतोदिशः (for °शम्). K4 षट्पंथे सर्वतोदिसं (sic).

17 ^{a}) K3 Dn D1.2.6.7 सर्वाणि (for कार्याणि). — ^{b}) K3 आयतानि (for पर्याप्तानि). — T4 om. 17^{cd}. — ^{d}) K4 B Dn D2.7.8 यत्नैर्; D3 G5 M1.2 यत्तैर् (for यन्त्रैर्). D4.5 वा रक्षितानि (for आर°).

18 ^{a}) B1.5 Dn D1–3.7.9 अर्थस्ते; B2.3 अलयैर्; B6 अर्थस्तु (for अर्थज्ञैर्). D4.6.8 T2 G2 पुरुषैरर्थतत्त्वज्ञैर्; D5 T1.3.4 G3.4 °षैरप्रमत्तैश्च. — ^{b}) B1.4 D1 विदितः; G1 वैदिकैः; G5 M1 वेदितैः (for वि°). D6.8 -शीलितः; G3.4 -शीलिभिः (for -शीलतः). T2 विदितैः कुशलीकृतं. — ^{c}) K1.3 D4.6 रक्षः (for रक्ष्यः). — ^{d}) K3–5 पांडव (for भारत).

19 ^{a}) D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1–3 विहारादिषु सर्वेषु; D5 विहारकारकालेषु. — ^{b}) K3 माल्यं; G5 माला- (for माल्य-). — ^{c}) B5 स्त्रियाश्च. M4.5 तु (for सु-). T1.4 G3.4 च (for स्युर्). — ^{d}) D4–6.8 T1.2 G2

मन्त्रिणश्चैव कुर्वीथा द्विजान्विद्याविशारदान् ।
विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलानृजून् ॥ २०
तैः सार्धं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुभिः सह ।
समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ २१
सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः ।
अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथंचन ॥ २२
वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुकारिणः ।
सर्वे मन्त्रगृहे वर्ज्या ये चापि जडपङ्गुकाः ॥ २३
मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् ।
न ते शक्याः समाधातुं कथंचिदिति मे मतिः ॥ २४
दोषांश्च मन्त्रभेदेषु ब्रूयास्त्वं मन्त्रिमण्डले ।
अभेदे च गुणान्राजन्पुनः पुनररिंदम ॥ २५
पौरजानपदानां च शौचाशौचं युधिष्ठिर ।
यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्यमरिंदम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर (for अधिष्ठिताः). —T1 om. (hapl.) 19^{ef}; D4. 6. 8 read the same (G2 doing so for the first time) after 15. —^{f}) D4. 6. 8 G2 (first time) चरन्निश् (for विद्धन्निश्).

20 ^{a}) D4. 6. 8 कुर्वीथ (for °था). —^{d}) K3 बहून्; K4 जनान्; G1 रिपून्; M1 शुचीन् (for ऋजून्).

21 ^{a}) D8 सार्थं (for सार्धं). —^{b}) B5 नात्यंतं; D1 नानार्थं; D7 नीत्यर्थं; G1 नास्त्यर्थौ; G2 नार्थं त्वं (for नात्यर्थं). —^{c}) T1. 3 G3. 4 M4. 5 वा; G1 तु (for च). D6 न्यस्तैर् (for व्यस्तैर्).

22 ^{a}) K1 स- (for सु-). K3-5 सुसंवृते मंत्रगृहे; D4. 6. 8 सुसंवृत्तमनुग्राहं. —^{b}) K1 शैलं; K3 स्थले; B3 D1. 3 स्थानं; B6 मूलं (for स्थलं). B2. 3 D7 M1. 3-5 वारुह्य; G3. 4 क्षा° (for चा°). K4 B6 G2 मंत्रयेत् (for °येः). K5 स्थले चापि निमंत्रयेत्; D4. 6. 8 T2 G1. 5 M2 स्थलं वारुह्य मंत्रयेत् (D4. 6 °वित्); D5 T1. 3. 4 स्थलमारुह्य मंत्रय. —^{c}) D4. 8 न (for वा). T1 अरण्ये निशि वा तात. —^{d}) K1 D4. 8 T2 G1. 2. 5 M1-3 कदाचन (for कथं°).

23 T1 om. 23^{a}. —^{a}) G2 चापि (for चैव). —^{b}) K B1-5 Dn D1-3. 7. 9 ये मनुष्यानुसा(K1. 2 °चा)रिणः; B6 °नुवर्तिनः. —^{c}) K2. 4 चर्या; D4. 6. 8 वर्जा; T1 राजन् (for वर्ज्या). —^{d}) G1 यत्र (for ये च). G3. 4 गूढ- (for जड-). K1. 3 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2. 7 -पंगवः; K4 B3. 6 D9 -पंगुलाः; D5 G1 -पंडकाः (for -पङ्गुकाः). D4. 6. 8 ये चापि जलपंकवः; T2 G2. 5 M °पि जळपंग(T2 G2 °क)वः.

24 ^{a}) K3 D5 T3. 4 G3. 4 M4. 5 [ऽ]पि; D1. 4. 6 T2 G1. 2. 5 M1-3 च (for हि). B6 D1 om. (hapl.) from ये दोषा up to अभेदे (in 25^{c}). K1. 2 चैषां (for दोषा). T1 मंत्रभेदकरा ह्येते. —^{b}) T1 न प्रवेश्या विचक्षणैः. —T1 om. 24^{cd}. —^{c}) D4 गते; D5 T3. 4 G3. 4 ते न (by transp.). K2 T3 समादातुं (for °धातुं). —^{d}) G1 कथं स्याद् (for कथंचिद्). K2 अपि (for इति).

25 B6 D1 om. up to अभेदे (cf. v. l. 24). —^{a}) K4 त्वं; G5 M2. 3 तान् (for च). B4 मंत्रि- (for मन्त्र-). B1-5 Dn D2. 3. 7. 9 -भेदस्य (for -भेदेषु). —^{b}) D4. 8 भूयास् (for ब्रूयास्). T3 तं (for त्वं). K1 राज-; K4 G1. 5 M3 मंत्र- (for मन्त्रि-). G1 -मंडलैः. T1 विचारय पुनः पुनः. —T1 om. (hapl.) 25^{cd}. —^{c}) D4 अभेदं. K3 B2. 3. 6 Dn D2. 4. 7 T4 गुणा (for गुणान्). G1 राजा (for राजन्). —^{d}) B6 om. अरिंदम.

26 K2 om. (hapl.) 26. —^{a}) K4 पौरजानपदांश्चैव. —T1 om. (hapl.) from 26^{b} up to 15. 10. 2^{a}. —^{b}) B4 Dn D1. 3. 6 शौचाशौचे (for °चं). —D4. 6. 8 T2 G5 M1 om. 26^{cd}. —^{c}) B6 यदा (for यथा). —^{d}) B Dn D1-3. 7. 9 -कुरूद्वह (for अरिंदम).

Colophon om. in B Dn D1. 2. 7. 9 T1. — *Adhy. name :* K3 युधिष्ठिरशिक्षा; K4 युधिष्ठिरानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2. 4. 5 D1-6. 8 S (T1 om.) 9 (as in text).

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।
व्यवहाराश्च ते तात नित्यमाप्तैरधिष्ठिताः ।
योज्यास्तुष्टैर्हितै राजन्नित्यं चारैरनुष्ठिताः ॥ १
परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्ड्येषु भारत ।
प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते युधिष्ठिर ॥ २
आदानरुचयश्चैव परदाराभिमर्शनः ।
उग्रदण्डप्रधानाश्च मिथ्या व्याहारिणस्तथा ॥ ३
आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च हन्तारः साहसप्रियाः ।
सभाविहारभेत्तारो वर्णानां च प्रदूषकाः ।
हिरण्यदण्ड्या वध्याश्च कर्तव्या देशकालतः ॥ ४

10

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 T_1 om. 1^a–2^a (cf. v. l. 15. 9. 26). Dn_2 $D_{7.9}$ G_1 om. the ref. — ^{a}) $K_{2.4}$ B Dn $D_{1-3.7.9}$ T_2 G_5 M_{3-5} व्यवहारश् (for °राश्). G_1 ये (for ते). K_4 Dn_1 राजन् (for तात). — ^{b}) K_1 B Dn $D_{1.2.7.9}$ अधिष्ठितः ; D_3 $M_{4.5}$ °ष्ठितैः ; $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-3} अनुष्ठिताः (for अधि°). — $K_{1.2}$ D_2 om. (hapl.) 1^{cd} ; D_7 reads it on marg. — ^{c}) K_3 योग्यास् ; B Dn_2 $D_{1.3.7.9}$ G_5 M_3 यो(B_2 त्या)ज्यस् ; Dn_1 युज्यस् ; T_3 येस्त्यास् (sic) (for योज्यास्). D_5 T_4 $G_{3.4}$ तृसैर् (for तुष्टैर्). K_{3-5} D_5 T_{2-4} $G_{3.4}$ M_{2-5} भृतै ; $G_{1.5}$ M_2 (*inf. lin.*) वृतै ; G_2 हतै (for हितै). $D_{4.6.8}$ योज्यास्तुष्टे हता राजन् ; M_1 योज्यास्तुष्टा भृता रा°. — ^{d}) G_1 आसैर् ; G_2 पौरैर् (for चारैर्). $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{7.9}$ $M_{4.5}$ अधिष्ठितः ($K_{3.4}$ $M_{4.5}$ °ताः) ; $B_{2.5.6}$ Dn_1 $D_{1.3}$ अनुष्ठितः ; D_5 T_4 $G_{3.4}$ अधिष्ठितैः ; $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} अनुष्ठितैः (for °ष्ठिताः). — After 1, M_1 ins. :

24* अलुब्धैश्चास्य व्यसनिभिः स्निग्धैरात्मसमैः सदा ।
[Prior half hypermetric.]

2 T_1 om. 2^a (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_3 प्रमाणं च ; D_4 परिणामो (for °माणं). — ^{b}) B_2 $D_{3.4.8}$ G_4 दंड्यं ; B_3 दंडान् (for दण्डं). $K_{4.5}$ B_6 D_9 G_2 दंडेषु (for दण्ड्येषु). K_{1-3} पातयेः (for भारत). $D_{1.5}$ दंड्यं (D_5 °ड्या) दंडेषु भारत ; T_1 दंड्यानां कुरु दंडनं. — T_1 om. 2^{cd}. — ^{c}) K_5 $D_{4.6.8}$ प्रणयेषु ; $G_{3.4}$ प्रत्यायेयुर् (for प्रण°). K_1 T_3 यथा न्याय्यं. — ^{d}) K_5 पुरुषास्तो-विशारदाः (sic).

3 ^{a}) D_{1-3} अदान- ; $G_{3.4}$ आधान- (for आदान-). — ^{b}) K_{1-3} $B_{2-4.6}$ D_3 परदाराभिमर्षिणः ; $B_{1.5}$ Dn D_2 °षमर्षिणः ; D_1 °राधिमर्षणाः ; $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 चरा ये भीमदर्शनाः ; D_5 $T_{1.4}$ $G_{1.3.4}$ $M_{1.4.5}$ परदाराभिमर्शकाः, T_3 G_5 $M_{2.3}$ °भिम(T_3 °द)र्शनाः. — ^{c}) $K_{1.2}$ -प्रदानाश् ; K_5 -प्रधानं ; $D_{1.3}$ -प्रमाणाश् (for -प्रधानाश्). — ^{d}) K_3 G_3 व्याहरिणस् ; D_5 व्याहारणस् ; D_8 वाहारिणस् (sic) (for व्याहा°).

4 ^{a}) K_4 अक्रोष्टारश्. $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{2.5}$ M_{1-3} क्रोष्टारश्चैव लुब्धा($D_{4.8}$ °ब्ध)श्च. — T_1 om. 4^{bc}. — ^{b}) K_3 B Dn $D_{1.2.7}$ हर्तारः ; D_5 T_4 $G_{3.4}$ विकाराः (for हन्तारः). $D_{4.6.8}$ सहसप्रियाः (sic). — K_2 om. 4^{cdf}. — ^{c}) D_5 $T_{2.4}$ G_5 हिंसा- ; G_4 सदा (for सभा-). B_2 सभाविहारा भर्तारो ; $D_{4.6.8}$ T_3 $G_{1.4}$ M हिंसाविहारा (G_1 M_4 °रो) भेत्ता($D_{4.6.8}$ G_1 भोक्ता)रो ; G_2 हिंसाकाराश्च भेत्तारो. — ^{d}) K_1 प्रदूषिकाः ; K_3 विदूषकाः. — ^{e}) K_1 Dn_2 D_2 -दंड्य- ; K_4 D_4 -दंड- ; D_8 T_1 $G_{1.2}$ -दंडा (for -दण्ड्या). $D_{4-6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} वा (for च). — After 4, $K_{3.5}$ G_1 ins. :

25* अवरोधभूमौ भृत्यैस्तु सह पानं विवर्जयेत् ।
आक्रोशन्त्यनुमत्तास्ते कलत्रं चापि गृह्णते ।
जिघांसन्त्यपि शस्त्रेण नष्टाः क्रीडन्ति चोत्कटाः ।
नानाक्षेपा व्याहरन्ति गम्यागम्यं न जानते ।
अतिपानेन राजापि सर्वकोशं विनाशयेत् ।
वितरेद्गायकेभ्यश्च प्रधानद्रव्यसंचयम् ।
बुद्ध्वेमान्पानदोषांस्तु पिबेदेकः स्वजायया ।
युक्त्या प्रकाशं मतिमान्स्ववीर्यस्याभिवृद्धये ।

[(L. 1) K_5 न (for तु). G_1 transp. सह and पानं. — (L. 2) G_1 वा (for च). — K_5 om. line 3. — (L. 3) K_3 नष्टाः क्रीडंति चोत्कटैः (for the post. half). — (L. 4) K_3 नामाक्षिप्य ; K_5 नानाक्षेपं (for °क्षेपा). — (L. 6) $K_{3.5}$ गायनेभ्यश् (for °केभ्यश्). — (L. 7) K_5 च (for तु). G_1 शब्दमात्मनि दोषांश्च (for the prior half). G_1 सु- (for स्व-). — (L. 8) G_1 अयति (for मतिमान्). G_1 सु- (for स्व-). K_5

प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्युर्व्ययकर्म ते ।
अलंकारमथो भोज्यमत ऊर्ध्वं समाचरेः ॥ ५
पश्येथाश्च ततो योधान्सदा त्वं परिहर्षयन् ।
दूतानां च चराणां च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ॥ ६
सदा चापररात्रं ते भवेत्कार्यार्थनिर्णये ।
मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत् ॥ ७

सर्वे त्वात्ययिकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभ ।
तथैवालंकृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिणः ।
चक्रवत्कर्मणां तात पर्यायो ह्येष नित्यशः ॥ ८
कोशस्य संचये यत्नं कुर्वीथा न्यायतः सदा ।
द्विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्जयेः ॥ ९
चारैर्विदित्वा शत्रूंश्च ये ते राज्यान्तरायिणः ।

[अ]ति-; G1 वि- (for [अ]भि-).]

5 D4.6.8 T2 G5 M1-3 om. 5^{ab}. — ^{a}) K1.2 B D1.3.5.9 T1.4 G1-4 M4.5 अन्यांश्च; T3 रथ्यांश्च (for एव हि). B4 बुध्येथा; G1.2 पश्येस्त्वं (for °था). K3 भ्रातरश्च प्रपद्येथा. — ^{b}) G1 प्रिय-; G2 स्तेय- (for व्यय-). K3 च (for ते). — ^{c}) D4.6.8 अलंकारान् (for °रम्). D5 T4 G3.4 अतो (for अथो). — ^{d}) K3.5 B4 T3 G5 समाचरेत्; B2 °चरः; D4.6.8 °चरैः (sic); D5 T1.4 G1.3.4 M4.5 °चर; M3 °चरे (for °चरेः).

6 ^{a}) D8 T4 M1 पश्येताश्च (for °थाश्च). B1.4 G1 तथा; B2 यथा (for ततो). D5 T1.4 G4 [ऽ]मात्यान् (for योधान्). K5 संपश्येथा तथा योधान्; D4.6 पश्येताश्च वरा(D6 तवा)योधान्. — ^{b}) K1 सदा तु; D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 सततं; D5 T1.4 G3.4 M4.5 प्रजास्त्वं (for सदा त्वं). B Dn D1-3.5.7 प्रति- (for परि-). K5 -हर्षयेत्; T1 G3.4 -हर्षय (for °यन्). — T1 om. 6^{cd}. — ^{c}) D5 T4 G3.4 M4 चा(G3.4 वा)-रणानां; T2 चेतराणां (for च चराणां). — ^{d}) D6 प्रतोषस्; G1 प्रदेयस् (for प्रदोषस्). B2 यथा; T2 M3 तदा (for सदा). K4 [अ]भवत् (for भवेत्). D4.9 प्रदोषास्ते (D4 °षास्ति) सदा (D9 °भा) भवेत्.

7 G3.4 om. (hapl.) 7. — ^{a}) B3 यदा; T2 G1 तदा; T3 तथा (for सदा). K1.2.4.5 B2 D1.9 M4.5 -रात्रस्ते; K3 -रात्रे च; B3.6 Dn T1-3 G2.5 M3 -रात्रांते; G1 -रात्रेषु (for -रात्रं ते). D3 सदा चारपरोत्रस्तो (sic). — ^{b}) D4.6.8 T4 G2 M1-3 कार्यवि- (for कार्यार्थ-). B6 -निश्चयः; Dn1 -निर्णयः; D1.3.9 -निश्चये (for -निर्णये). K D5 T1 M4.5 भवेत्कार्यविनिश्चये (K3 D5 T1 M4 °यः); T2.3 G5 °र्थविनिर्णयः (G5 °यं); G1 भवेत्कार्यस्य निश्चयः. — T1 om. (hapl.) 7^{c}-8^{f}. — ^{c}) K5 मध्यरात्रिं; B3 D4.6.8 T2.3 G1.5 M2.3 °रात्रं (for °रात्रे). B1.4.5 D9 विचारस्; D6.8 T3 विहारास् (for °रस्). — ^{d}) K4 मध्याह्नस्ते (for °ह्ने च). G2 M1 तदा (for सदा). D9 [अ]भवत् (for भवेत्).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) K2 त्वभ्यधिकाः. K4 Dn D2.7 त्वौ(Dn2 चौ)पयिकाः; K5 त्वात्पर्यके (sic); D5 T4 त्वात्ययिके; G3.4 तात्व(G4 त्वात्य)धिके (for त्वात्ययिकाः). D4.6.8 सत्त्वतात्व(D4.8 om. त्व)धिके काले; T2.3 G2.5 M सर्वे त्वात्ययि(G2 °धि)के काले; G1 सर्वे नाभ्याधिके काले. — ^{b}) K1.2 B2.3.6 D1.5 T4 G3.4 M4.5 पुरुषर्षभ (for भरत°). — ^{c}) G3.4 अथ (for तथा). B3 [अ]लंकृताः; D4.6.8 T2-4 G2 M1.3 चाचरन् (for [अ]लंकृतः). D5 क्वापि (for काले). — ^{d}) K2-4 B1-3.6 Dn D1-3.9 M2 -दाक्षिण (for °णः). —After 8^{cd}, K3-5 G1 ins.:

26* न वृथा व्यवतिष्ठेत परिहार्यादिभूषणम् ।
प्रयोज्यं सर्वदेवेह माङ्गल्यं पापनाशनम् ।

[(L. 1) G1 न विद्राव्य च तिष्ठेत (for the prior half). K4 पारिदर्यादिभूषणं (sic); G1 °हार्यं विभूषणं (for the post. half).]

— ^{e}) K3 चर्मवत् (for चक्र°). D4.6.8 G1.2 कर्मणा (for °णां). B Dn D1-3.7.9 चक्रवत्तात कार्याणां. — ^{f}) T3 वा न; T4 हि स (for ह्येष). K1.2 सर्वथा; K3-5 निश्चयः (for नित्यशः). B Dn D1-3.7.9 पर्यायो दृश्यते सदा; D4.6.8 °योभेषु नित्यशः (D8 भारत); D5 G3.4 °येभ्यो विनिश्चयः; G1 °यों ह्येव निर्णयः.

9 ^{a}) B2.3 D3.9 कोषस्य; D4 क्रोधस्य; D6.8 क्रोशस्य; T1 रत्नानां; G1 कार्यस्य (for क्रोशस्य). K5 संचयं; Dn D2.7 निचये (for सं°). T1 M4 नित्यं (for यत्नं). K1 D1 शोक(D1 कोष)स्य संचयं नित्यं; B1.4-6 कोषस्य निचये यत्नं. — ^{b}) K3-5 धर्मतः (for न्यायतः). K1 तदा D5 तथा (for सदा). T1 यत्नं कुरु महामते. — ^{c}) K1.2 B3.5 Dn D1.3.7.9 M विविधस्य; B2 विधिरस्य; G3 त्वद्विधस्य (for द्विवि°). T1 यत्कार्यं तत्कुरुष्वेह; T3 द्विविधस्य च राजेंद्र. — ^{d}) K1.4.5 D8 T2-4 G2.5 विवर्जयेत्; K2 B6 D3.5 T1 M3 विवर्जये (T1 °य); K3 च वर्जयेत्; B2.4 विपर्यये; D4.6 G3.4 विसर्जयेत् (for विवर्जयेः).

तानाप्तैः पुरुषैर्दूराद्घातयेथाः परस्परम् ॥ १०
कर्मदृष्टयाथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरूद्वह ।
कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ ११
सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढव्रतः ।
शूरः क्लेशसहश्चैव प्रियश्च तव मानवः ॥ १२
सर्वे जानपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव ।
पौरोगवाश्च सभ्याश्च कुर्युर्ये व्यवहारिणः ॥ १३
स्वरन्ध्रं पररन्ध्रं च स्वेषु चैव परेषु च ।
उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १४
देशान्तरस्थाश्च नरा विक्रान्ताः सर्वकर्मसु ।
मात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ १५
गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषां ते जनाधिप ।
अविचाल्याश्च ते ते स्युर्यथा मेरुर्महागिरिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

10 ^{a}) K_1 B_2 चैरैर् (for चारैर्). K_1 शत्रुं ; T_1 सर्वं ; $G_{3.4}$ शक्यांश् (for शत्रूंश्). — ^{b}) $D_{4.6.8}$ ये नो ; T_2 G_2 एते (for ये ते). K_1 ये ते राज्यापहारिणः ; K_{2-5} $M_{4.5}$ °ततायिनः ; B Dn $D_{1-3.7.9}$ ये (D_1 ते) राज्ञामंतरैषिणः ; D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ ये चान्ये चा(D_5 त्वा)-तयायिनः ; G_1 एते राज्यांतरायिनः ; M_2 (*inf. lin.*) ये ते राज्यांतरैषिणः. — ^{c}) B_4 अनाप्तैः ; B_6 तवाप्तैः (for तानाप्तैः). K_4 T_2 G_2 दूतान् (for दूराद्). — ^{d}) $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 पातयेथाः (for घात°). $B_{1.4}$ युधिष्ठिर ; $B_{2.3.6}$ $D_{1.3.9}$ नरर्षभ ; B_6 Dn $D_{2.7}$ नराधिप (for परस्परम्).

11 ^{a}) B_4 (marg. as in text) च (for [अ]थ). K D_5 T $G_{1.3-5}$ M ततो भृत्या(K_4 दूता)न् ; $D_{4.6.8}$ G_2 ततो मर्त्यान् (for [अ]थ भृत्यांस्त्वं). D_7 वा (for त्वं). D_1 कर्मदृष्टांश्च भृत्यांस्त्वं. — T_1 om. 11^{b}. — ^{b}) K_3 चारयेथाः ; $K_{4.5}$ मानयेथाः ; $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{2.5}$ M_{1-3} संगृह्णी($D_{4.6}$ °ही)थाः ; D_5 $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ धारयेथाः ; T_3 संगृह्याश्च ; G_1 सुगृहीत्वा (for वरयेथाः). $K_{1.2}$ मा(K_2 दा)नयेथाः परस्परं. — ^{c}) K_3 [आ]शु (for च). — ^{d}) $K_{4.5}$ $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 M युक्तो युक्तैर् ; T_1 युक्तैरुक्तैर् (for युक्तायुक्तैर्). $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 $M_{1.3}$ अनुष्ठितैः (for अधि°).

12 K_4 *reads* 12 *on marg.* — ^{a}) D_8 corrupt. K_1 सेनाप्रणीता ; D_4 सेना भवेत्ता च (sic) ; T_1 सेनाग्रनेता (for °प्रणेता). B_5 तथा (for भवेद्). — ^{b}) K_1 दृढव्रताः (sic). — ^{c}) G_1 (also as in text) सूतः (for शूरः). K_1 क्षेम- ; T_1 चैव (for क्लेश-). $K_{1-3.5}$ $M_{4.5}$ -क्षमश् (for -सहश्). K_3 चेति (for चैव). $D_{4.6.8}$ सदा क्लेशहराश्चैव. — T_1 $G_{3.4}$ om. (hapl.) 12^{d}–13^{a}. — ^{d}) K_3 D_5 $T_{3.4}$ G_1 मानद ; K_5 °व (for °वः). $B_{1-3.5}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ हितो भक्तश्च पुरुषः ; B_4 स हितो भक्तपुरुषः ; $D_{4.6.8}$ प्रियाश्च तव मानवाः.

13 T_1 $G_{3.4}$ om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — ^{a}) B_3 सर्व-. $K_{2.3.5}$ B_5 Dn $D_{1.2.7}$ जनपदाश् (for जान°). $K_{4.5}$ चापि ; $G_{1.5}$ M_{1-3} तात (for चैव). — ^{b}) M_2 (*inf. lin.*) कर्मणि. — ^{c}) $K_{1.2.4.5}$ B Dn $D_{1-3.7.9}$ गोवद्रासभवच्चैव ; K_3 गोवदासंभवाश्चैव ; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.5}$ M गोप($T_{2.3}$ G_1 °ख- ; G_5 $M_{4.5}$ °व- ; M_{1-3} °श्च)रा रासभाश्चैव ; D_5 पौराश्चैव सभाज्याश्च ; T_4 पौरजनाश्च सभ्याश्च ; G_2 गोपुराग्रे सभाश्चैव. — ^{d}) K_4 वहेयुर् (for कुर्युर्ये). $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{2.5}$ M_{1-3} यानवि- (for ये व्यव-). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ कुर्युर्योगविचारणः (T_1 °रणाः ; $G_{3.4}$ °रिणः).

14 T_1 om. 14. — ^{a}) K_1 सु- (for स्व-). K_{3-5} स्वरंध्रप(K_5 °ध्रः प)ररंध्रेषु (K_4 °ध्रस्य ; K_5 °ध्रश्च). — ^{c}) K_3 उपलक्षयितव्यस्ते.

15 ^{a}) D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ M_{3-5} नृपा (for नरा). B Dn $D_{1-3.7.9}$ देशजाश्चैव पुरुषा ; $D_{4.6.8}$ देशांतराश्चैव नरा. — ^{b}) B Dn $D_{1-3.7.9}$ स्वेषु (for सर्व-). — T_1 om. 15^{cd}. — ^{c}) K_4 B Dn $D_{1-3.7.9}$ G_1 यात्राभिर् ; D_4 $G_{3.4}$ मं° (for मा°). K_{3-5} -कूलाभिर् (for -रूपाभिर्). — ^{d}) T_3 च ये (for त्वया).

16 ^{a}) B_2 गुणार्थिनो ; B_6 °नां च. D_9 गुणाः कार्याः. B_1 गुणार्थिना गुणाः कार्या ; $D_{4.6.8}$ $G_{1.5}$ $M_{2.3}$ गुणानां संमतं (G_1 °तः) कार्यं ; $T_{2.3}$ G_2 M_1 गुणानुसंमतं कार्यं. — ^{b}) B_1 Dn $D_{2.7}$ विदुषा वै (for °षां ते). B_2 D_9 नराधिप (for जना°). $K_{3.5}$ विदुषा (K_3 °षां) नयमिच्छतः (K_5 °ता) ; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} °षां राजसत्तम. — ^{c}) Dn_1 G_5 M_3 अविचार्याश्च ; $D_{1.3}$ प्रविचाल्याश्च

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा ।
उदासीनगुणानां च मध्यमानां तथैव च ॥ १
चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् ।
मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्धव्यं तेऽरिकर्शन ॥ २
तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विषमाणि च ।
बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ३
ते च द्वादश कौन्तेय राज्ञां वै विविधात्मकाः ।
मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिर्द्वादश च प्रभो ॥ ४
एतन्मण्डलमित्याहुराचार्या नीतिकोविदाः ।
अत्र षाड्गुण्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५
वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुनन्दन ।

(for अ°). D9 तु (for च). K1.2 स स्याद्; K3 सर्वे; K4.5 सत्या; B1–4 D9 तु स्युर्; B6 न स्युर्; D1.3 तेन; T1 G3.4 सभ्या (for ते स्युर्). D4.6.8 T2 अविचाल्यस्य (D8 °ल्यः स) देवः (T2 °शः) स्याद्; T3 अविचाल्यनिदेशः स्याद्; T4 °चारस्व ते सभ्या; G1 °चार्यस्य देशस्य; G2 °चाल्यश्च देशश्च; M1.2.4.5 °चार्यश्च देशः स्याद्. — d) T3 दृढा (for यथा). B Dn D1–3.7.9 अच(B6 °ब)ला इव नित्यशः.

Colophon. — *Adhy. name :* K3 युधिष्ठिरशिक्षा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K2.4 D4–6.8 S (except T1) 10 (as in text); B6 D1.7 8. — *Śloka no.* : D9 42.

11

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3.).

1 a) M1 वि- (for च). — c) K3 B Dn D2.3.7.9 -गणानां (for -गु°). D1 उदासीनांश्च मध्यस्थान्. — d) B D2–4.6–9 G2 मध्यस्थानां (for °मानां). B1.4.5 Dn D3.7 च भारत (for तथैव च).

2 a) K5 चतुर्गुण- (for चतुर्णां). D4.6.8 T2 G2.5 M1.4 सत्त्व- (for शत्रु-). D9 -जातीनां (for -जातानां). — c) K1.2.4 मित्र- (for [अ]मित्र-). K5 मित्रं मित्रामित्रं च; D4.6.8 G2 मित्रामित्रं च बोद्धव्यं. — d) D1 T2.3 G1.5 M1–3 शत्रु-; D5 तेति- (for तेऽरि-). K1–3 B2–4 D1.3 -कर्षण (B2 °र्मणा). B6 बोद्धव्यास्तेरिकर्षणः; D4.6.8 G2 सर्वदा शत्रुकर्शनः (G2 °न).

3 a) D4.6.8 G1.2.5 M1–3 अथ (for तथा). K3.4 G1 नाना-; D5 मातृ-; M5 [अ]मात्य- (for °त्या). D1 जानपदा. T1 तथा भृत्यानि नवधा. — b) K1.2 B3 Dn D2.4.6–8 T2.3 G1.2.5 M1–3 विविधानि; K4 B4 D9 विषमानि; B1.2 विषयाणि (for विषमाणि). — K2 om. 3c–4b. — c) B6 वासानि; D9 वनानि (for बलानि). D4.6.8 T2 G2.5 M2.3 कुलश्रेष्ठा (T2 M2 °रुश्रेष्ठ; G5 M3 °लश्रेष्ठ) भवंत्येव (T2 G5 M2.3 °षां). — d) K4.5 D8 G1 भवति. D7 M4.5 यथेष्टकं; G1 स्वकं परं; M1 यथा स्वकं (for यथेच्छकम्). B6 दद्यात्तेषां यथेच्छकं; D4–6.8 T G2–4 यथादेशं यथासुखं (D5 T G3.4 °स्वकं); G5 M2.3 यथा स्वं कर्मजं तथा.

5

4 K2 om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) K5 G1 राजेंद्र (for कौन्तेय). — b) K3–5 D5 T G राजानो; B2 lacuna; D4.6–8 राज्ञो तु (for राज्ञां वै). K1 G1 विविधात्मिकाः (G1 °त्मना); B1.4.5 Dn D1.2.7 विषया- (B4 °मा)त्मकाः; B2 *रिपात्मकाः; B3 विविधार्थकाः (for °त्मकाः). — c) K3–5 D1.3 T1 G1 M2 (*sup. lin.*) मंत्र-; B6 मित्र- (for मन्त्रि-). D5 M1.2 (*sup. lin.*) गणाः (for गुणाः). — d) B2.3 (marg.) कच्चिद्; T3 M2 षट्च; G5 M2 (*sup. lin.*).3 षष्टि- (for षष्टिर्). D5.6 S स्मृताः (for प्रभो). K1 षष्टिर्द्वादशधा विभो; D4 षष्ठी द्वादशतः स्मृताः (sic); D8 षष्टिर्द्वादशकस्मृताः (sic).

5 b) K3 मंत्र- (for नीति-). —) B1.2.5.6 Dn1 D1–3.7.9 T3 तत्र; T2 यत्र (for अत्र). G1 प्राड्गुण्यम् (for षाड्गुण्यम्). K1.2.5 आयांतं (for आयत्तं). — d) K1 मे; T2 यत् (for तत्).

6 b) K4 D9 -वर्धन; B2–5 Dn D2.7 -सत्तम (for -नन्दन). K3 स्थानं च भरतर्षभ. — c) K3.4 G1.5 M3 द्विसप्तत्यां (G1 °त्या) (for °त्या). D4.6.8 महाबाहुस् (sic); T3 °राज (for °बाहो). — d) K1.2.5 तव; K3 T3.4 तथा; D4 तत्र (for ततः). K3 -वारिणः;

नाप्तैः पुरुषैर्दूराद्घातयेथाः परस्परम् ॥ १०
मदृष्ट्याथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरूद्वह ।
ारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ ११
नाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढव्रतः ।
ूरः क्लेशसहश्चैव प्रियश्च तव मानवः ॥ १२
सर्वे जानपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव ।
पौरोगवाश्च सभ्याश्च कुर्युर्ये व्यवहारिणः ॥ १३

स्वरन्ध्रं पररन्ध्रं च स्वेषु चैव परेषु च ।
उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १४
देशान्तरस्थाश्च नरा विक्रान्ताः सर्वकर्मसु ।
मात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ १५
गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषां ते जनाधिप ।
अविचाल्याश्च ते ते स्युर्यथा मेरुर्महागिरिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

10 ^{a}) K_1 B_2 चैरैर् (for चारैर्). K_1 शत्रुं; T_1 सर्वं; $G_{3.4}$ शक्यांश् (for शत्रूंश्). — ^{b}) $D_{4.6.8}$ ये नो; T_2 G_2 एते (for ये ते). K_1 ये ते राज्यापहारिणः; K_{2-5} $M_{4.5}$ °ततायिनः; B Dn $D_{1-3.7.9}$ ये (D_1 ते) राज्ञामंतरैषिणः; D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ ये चान्ये चा(D_5 त्वा)-तयायिनः; G_1 एते राज्यांतरायिनः; M_2 (*inf. lin.*) ये ते राज्यांतरैषिणः. — ^{c}) B_4 अनाप्तैः; B_6 तवाप्तैः (for तानाप्तैः). K_4 T_2 G_2 दूतान् (for दूराद्). — ^{d}) $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 पातयेथाः (for घात°). $B_{1.4}$ युधिष्ठिर; $B_{2.3.6}$ $D_{1.3.9}$ नरर्षभ; B_5 Dn $D_{2.7}$ नराधिप (for परस्परम्).

11 ^{a}) B_4 (marg. as in text) च (for [अ]थ). K D_5 T $G_{1.3-5}$ M ततो भृत्या(K_4 दूता)न्; $D_{4.6.8}$ G_2 ततो मर्त्यान् (for [अ]थ भृत्यांस्त्वं). D_7 वा (for त्वं). D_1 कर्मदृष्टांश्च भृत्यांस्त्वं. — T_1 om. 11^{b}. — ^{b}) K_3 चारयेथाः; $K_{4.5}$ मानयेथाः; $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{2.5}$ M_{1-3} संगृह्णी($D_{4.6}$ °ही)थाः; D_5 $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ धारयेथाः; T_3 संगृह्याश्च; G_1 सुगृहीत्वा (for वरयेथाः). $K_{1.2}$ मा(K_2 दा)नयेथाः परस्परं. — ^{c}) K_3 [आ]शु (for च). — ^{d}) $K_{4.5}$ $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 M युक्तो युक्तैर्; T_3 युक्तैरुक्तैर् (for युक्तायुक्तैर्). $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 $M_{1.3}$ अनुष्ठितैः (for अधि°).

12 K_4 reads 12 on marg. — ^{a}) D_8 corrupt. K_1 सेनाप्रणीता; D_4 सेना भवेत्ता च (sic); T_1 सेनाग्रनेता (for °प्रणेता). B_5 तथा (for भवेत्). — ^{b}) K_1 दृढव्रताः (sic). — ^{c}) G_1 (also as in text) सूतः (for शूरः). K_1 क्षेम-; T_1 चैव (for क्लेश-). $K_{1-3.5}$ $M_{4.5}$ -क्षमश् (for -सहश्). K_3 चेति (for चैव). $D_{4.6.8}$ सदा क्लेशहराश्चैव. — T_1 $G_{3.4}$ om. (hapl.) 12^{d}–13^{a}. — ^{d}) K_3 D_5 $T_{3.4}$ G_1 मानद; K_5 °व (for °वः). $B_{1-3.6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ हितो भक्तश्च पुरुषः; B_4 स हितो भक्तपुरुषः; $D_{4.6.8}$ प्रियाश्च तव मानवाः.

13 T_1 $G_{3.4}$ om. 13^{a} (cf. v. l. 12). — ^{a}) B_3 सर्व-. $K_{2.3.5}$ B_6 Dn $D_{1.2.7}$ जनपदाश् (for जान°). $K_{4.5}$ चापि; $G_{1.5}$ M_{1-3} तात (for चैव). — ^{b}) M_2 (*inf. lin.*) कर्मणि. — ^{c}) $K_{1.2.4.5}$ B Dn $D_{1-3.7.9}$ गोवद्रासभवच्चैव; K_3 गोवदासंभवाश्चैव; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.5}$ M गोप($T_{2.3}$ G_1 °ख-; G_5 $M_{4.5}$ °व-; M_{1-3} °श्च)रा रासभाश्चैव; D_5 पौराश्चैव सभाज्याश्च; T_4 पौरजनाश्च सभ्याश्च; G_2 गोपुराग्रे सभाश्चैव. — ^{d}) K_4 वहेयुर् (for कुर्युर्ये). $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{2.5}$ M_{1-3} यानवि- (for ये व्यव-). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ कुर्युर्योगविचारणः (T_1 °रणाः; $G_{3.4}$ °रिणः).

14 T_1 om. 14. — ^{a}) K_1 सु- (for स्व-). K_{3-5} स्वरंध्रप(K_5 °ध्रः प)ररंध्रेषु (K_4 °ध्रस्य; K_5 °ध्रश्च). — ^{c}) K_3 उपलक्षयितव्यस्ते.

15 ^{a}) D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ M_{3-5} नृपा (for नरा). B Dn $D_{1-3.7.9}$ देशजाश्चैव पुरुषा; $D_{4.6.8}$ देशांतराश्चैव नरा. — ^{b}) B Dn $D_{1-3.7.9}$ स्वेषु (for सर्व-). — T_1 om. 15^{cd}. — ^{c}) K_4 B Dn $D_{1-3.7.9}$ G_1 यात्राभिर्; D_4 $G_{3.4}$ मं° (for मा°). K_{3-5} -कूलाभिर् (for -रूपाभिर्). — ^{d}) T_3 च ये (for त्वया).

16 ^{a}) B_2 गुणार्थिनो; B_6 °नां च. D_9 गुणाः कार्या. B_1 गुणार्थिना गुणाः कार्या; $D_{4.6.8}$ $G_{1.5}$ $M_{2.3}$ गुणानां संमतं (G_1 °तः) कार्यं; $T_{2.3}$ G_2 M_1 गुणानुसंमतं कार्यं. — ^{b}) B_1 Dn $D_{2.7}$ विदुषा वै (for °षां ते). B_2 D_9 नराधिप (for जना°). $K_{3.5}$ विदुषा (K_5 °षां) नयमिच्छतः (K_5 °ता); $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} °षां राजसत्तम. — ^{c}) Dn_1 G_5 M_3 अविचार्याश्; $D_{1.3}$ प्रविचाल्याश्

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा ।
उदासीनगुणानां च मध्यमानां तथैव च ॥ १
चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् ।
मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्धव्यं तेऽरिकर्शन ॥ २
तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विषमाणि च ।
बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ३
ते च द्वादश कौन्तेय राज्ञां वै विविधात्मकाः ।
मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिर्द्वादश च प्रभो ॥ ४
एतन्मण्डलमित्याहुराचार्या नीतिकोविदाः ।
अत्र षाड्गुण्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५
वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुनन्दन ।

(for अ°). D_9 तु (for च). $K_{1.2}$ स स्याद्; K_3 सर्वे; $K_{4.5}$ सत्या; B_{1-4} D_9 तु स्युर्; B_6 न स्युर्; $D_{1.3}$ तेन; T_1 $G_{3.4}$ सभ्या (for ते स्युर्). $D_{4.6.8}$ T_2 अविचाल्यस्य (D_8 °ल्यः स) देवः (T_2 °शः) स्याद्; T_3 अविचाल्यनिदेशः स्याद्; T_4 °चारस्व ते सभ्या; G_1 °चार्यस्य देशस्य; G_2 °चाल्यश्च देशश्च; $M_{1.2.4.5}$ °चार्यश्च देशः स्याद्. —[d]) T_3 दृढा (for यथा). B Dn $D_{1-3.7.9}$ अच(B_6 °ब)ला इव नित्यशः.

Colophon. — *Adhy. name :* K_3 युधिष्ठिरशिक्षा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ S (except T_1) 10 (as in text); B_6 $D_{1.7}$ 8. — *Śloka no.* : D_9 42.

11

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 15. 3. 3.).

1 [a]) M_1 वि- (for च). —[c]) K_3 B Dn $D_{2.3.7.9}$ -गणानां (for -गु°). D_1 उदासीनांश्च मध्यस्थान्. —[d]) B $D_{2-4.6-9}$ G_2 मध्यस्थानां (for °मानां). $B_{1.4.5}$ Dn $D_{3.7}$ च भारत (for तथैव च).

2 [a]) K_5 चतुर्गुण- (for चतुर्णां). $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{2.5}$ $M_{1.4}$ सत्त्व- (for शत्रु-). D_9 -जातीनां (for -जातानां). —[c]) $K_{1.2.4}$ मित्र- (for [अ]मित्र-). K_5 मित्रं मित्रामित्रं च; $D_{4.6.8}$ G_2 मित्रामित्रं च बोद्धव्यं. —[d]) D_1 $T_{2.3}$ $G_{1.5}$ M_{1-3} शत्रु-; D_5 तेति- (for तेऽरि-). K_{1-3} B_{2-4} $D_{1.3}$ -कर्षण (B_2 °र्षणा). B_6 बोद्धव्यास्तेरिकर्षणः; $D_{4.6.8}$ G_2 सर्वदा शत्रुकर्शनः (G_2 °न).

3 [a]) $D_{4.6.8}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} अथ (for तथा). $K_{3.4}$ G_1 नाना-; D_5 मातृ-; M_5 [अ]मात्य- (for °त्या).

5

D_1 जानपदा. T_1 तथा भृत्यानि नवधा. —[b]) $K_{1.2}$ B_3 Dn $D_{2.4.6-8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} विविधानि; K_4 B_4 D_9 विषमानि; $B_{1.2}$ विषयाणि (for विषमाणि). — K_2 om. 3^{c}–4^{b}. —[c]) B_6 वासानि; D_9 वनानि (for बलानि). $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{2.5}$ $M_{2.3}$ कुलश्रेष्ठा (T_2 M_2 °रुश्रेष्ठ; G_5 M_3 °लश्रेष्ठ) भवंत्येव (T_2 G_5 $M_{2.3}$ °षां). —[d]) $K_{4.5}$ D_8 G_1 भवति. D_7 $M_{4.5}$ यथेष्टकं; G_1 स्वकं परं; M_1 यथा स्वकं (for यथेच्छकम्). B_6 दद्यात्तेषां यथेच्छकं; $D_{4-6.8}$ T G_{2-4} यथादेशं यथासुखं (D_5 T $G_{3.4}$ °स्वकं); G_5 $M_{2.3}$ यथा स्वं कर्मजं तथा.

4 K_2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —[a]) K_5 G_1 राजेंद्र (for कौन्तेय). —[b]) K_{3-5} D_5 T G राजानो; B_2 lacuna; $D_{4.6-8}$ राज्ञो नु (for राज्ञां वै). K_1 G_1 विविधात्मिकाः (G_1 °त्मना); $B_{1.4.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ विषया(B_4 °मा)त्मकाः; B_2 *रिपात्मकाः; B_3 विविधार्थकाः (for °त्मकाः). —[c]) K_{3-5} $D_{1.3}$ T_1 G_1 M_2 (*sup. lin.*) मंत्र-; B_6 मित्र- (for मन्त्रि-). D_5 $M_{1.2}$ (*sup. lin.*) गणाः (for गुणाः). —[d]) $B_{2.3}$ (marg.) कश्चिद्; T_3 M_2 षट्च; G_5 M_2 (*sup. lin.*)$._3$ षष्टि- (for षष्टिर्). $D_{5.6}$ S स्मृताः (for प्रभो). K_1 षष्टिर्द्वादशधा विभो; D_4 षष्टी द्वादशतः स्मृताः (sic); D_8 षष्टिर्द्वादशकस्मृताः (sic).

5 [b]) K_3 मंत्र- (for नीति-). —) $B_{1.2.5.6}$ Dn_1 $D_{1-3.7.9}$ T_3 तत्र; T_2 यत्र (for अत्र). G_1 प्राड्गुण्यम् (for षाड्गुण्यम्). $K_{1.2.5}$ आयांतं (for आयत्तं). —[d]) K_1 मे; T_2 यत् (for तत्).

6 [b]) K_4 D_9 -वर्धन; B_{2-5} Dn $D_{2.7}$ -सत्तम (for -नन्दन). K_3 स्थानं च भरतर्षभ. —[c]) $K_{3.4}$ $G_{1.5}$ M_3 द्विसप्तत्यां (G_1 °त्या) (for °त्या). $D_{4.6.8}$ महाबाहुस् (sic); T_3 °राज (for °बाहो). —[d]) $K_{1.2.5}$ तव; K_3 $T_{3.4}$ तथा; D_4 तत्र (for ततः). K_3 -वारिणः;

द्विसप्तत्या महाबाहो ततः षाड्गुण्यचारिणः ॥ ६
यदा स्वपक्षो बलवान्परपक्षस्तथाबलः ।
विगृह्य शत्रून्कौन्तेय यायात्क्षितिपतिस्तदा ।
यदा स्वपक्षोऽबलवांस्तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ ७
द्रव्याणां संचयश्चैव कर्तव्यः स्यान्महांस्तथा ।
यदा समर्थो यानाय नचिरेणैव भारत ॥ ८
तदा सर्वं विधेयं स्यात्स्थानं च न विभाजयेत् ।
भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत ॥ ९
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमकोशवत् ।
विपरीतान्न गृह्णीयात्स्वयं संधिविशारदः ॥ १०
संध्यर्थं राजपुत्रं च लिप्सेथा भरतर्षभ ।
विपरीतस्तु तेऽदेयः पुत्र कस्यांचिदापदि ।

D4.6 T2 M1 -चारिणा; D5 T1.4 G3.4 M4.5 -धारणा; T3 -धारिणः; G5 M2.3 -चारणा (for -चारिणः). B Dn D1–3.7.9 ततः (B2 °था) षाड्गुण्यजा गुणाः.

7 ^{a}) B3 ततः; D1 यदि; D4.6.8 यद्वा; T G2–5 M1.2 यथा (for यदा). K1 सु- (for स्व-). G1 यथा सपक्षो बलवति. — ^{b}) K2 सदाबलः (for तथा°). B3 चलः; D4–6.8 T G2.3.5 M2.3 [अ]परः; G4 M1.2 (*inf. lin.*) [अ]वरः (for [अ]बलः). — G1 transp. 7^{cd} and 7^{ef}. — ^{c}) K4.5 D8 T3.4 G2.5 M1–3 शत्रुं (for शत्रून्). K3 विजिगीषुस्तदा यायान्. — ^{d}) Dn D2.7 जेयः; G1 भूयात्; G5 यदा (for यायात्). T1 स्थितिपतिस्. B2 D3.5 T1.3.4 M4 (also as in text) तथा; D4 स ह; D6.8 T2 G2.5 M2 (*sup. lin.*) सदा (for तदा). K3 नृपतिः स्वहिते रतः. — K4 reads 7^{e}–8^{d} on marg. *sec. m.* — ^{e}) D6 T2.3 यथा (for यदा). D4.6.8 G2 M1.2 (*inf. lin.*) स्ववरस्; G1 स्वबलस्; G5 M2.3 स्वपरस् (for ऽबलवांस्). K3 यदारिपक्षो बलवांस्; K4 B Dn D1–3.7.9 Bom. ed. यदा परे तु (Bom. ed. च) बलिनः. — After 7^{e}, K4 B Dn D1–3.7.9 ins. :

27* स्वपक्षश्चैव दुर्बलः ।
साधं विद्वांस्तदा क्षीणः.

[(L. 2) B4 तथा (for तदा). B2 D1 तथा (D1 °दा) विद्वान्परैः संधि.]

— ^{f}) K4 B1.4–6 Dn D2.3.7.9 परैः (for तदा). K3 सिद्धिं (for संधिं). K5 विचारयेत्; D5 T1 G1.3.4 M4.5 समाचरेत्; G2.5 M1–3 °श्रय (for °श्रयेत्). B2 क्षिप्रमेव समाचरे (sic); B3 परैः संधिं तदाश्रयेत्; D1 सुविदित्वा समाश्रयन्; D4.6.8 तदा बंध(D6 °धु)समाश्रयः; T2–4 तथा संधिं समाचरेत् (T2 °श्रय).

8 K4 reads 8 on marg. G1 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — ^{a}) K1 D4.6.8 T2 G2.5 M1–3 संचये; B4 संचयं; T3 सुचयश् (for सं°). — ^{b}) Dn1 तु; D1 G1 सु- (for स्यान्). K1.2 B1.3.4 D1 T3 G1.3.4 M4.5 तदा (for तथा). K3.5 कर्तव्यस्ते महान्सदा; D4.6.8 T2 G2.5 M1–3 यत्नः कार्यः सदा भवेत्. — ^{c}) M5 यथा (for यदा). K3 दानाय (for या°). D4.6.8 T2 G2.5 M1–3 समर्थं चैव जनयन् (M1 °येद्); G1 समर्थश्चैव जा(? या)नानाम्. — ^{d}) D5 स चिरेण; G1 M5 अचि° (for नचि°). D4.6.8 T2 G2.5 अचिरेण च भारत.

9 K4 om. (hapl.) 9. — ^{a}) T1.3 तथा; M4.5 यथा (for तदा). K2 सर्वे; K3 तस्य (for सर्वं). K1 तदा सर्वविधेयः स्यात्; D4.6.8 T2 G1.2.5 M1–3 तथा सर्वं विधातव्यं. — ^{b}) K2 transp. च and न. K3 प्राणैरपि वियोजयेत्; K6 प्राणेन च विभावयेत्; B Dn D1.2.7 स्थानेन स (D7 न) विचार(B2.3.6 °भाव)येत्; D3 स्थानं च संविभावयेत्; D4.6.8 T2 M4.5 स्थाने चैव विधायकं (T2 M4.5 °कः); D5 T3.4 G3.4 स्थानेन न विभाव(D5 T4 °धाप)येत्; D9 स्थानं च प्रविभागशः; T1 स्थानेनेति विभावयेत्; G1.2.5 M1–3 स्थाने चैव वि(G1.2 नि)धापय (G2 °येत्). — T1 om. 9^{cd}. — ^{c}) T4 अप्यफला; G3.4 कल्प° (for अल्प°).

10 K1 om. 10. — ^{a}) K4 हिरण्य- (for °ण्यं). D5 T3 G3.4 M रूप्य- (for कुप्य-). D4.6.8 T1.2 G1.2.5 हिरण्यरूप्य(T2 °रत्न-; G1 °रौप्य)भूयिष्ठम्. — ^{b}) D4.6.8 G2 इमं (for मित्रं). K3.4 अथो(K4 °था)वशं; B4 अथाबलं; D9 अथोरसं; T1 सकोशवत्; M4.5 अकोशयं (sic) (for °शवत्). K2 हीनमित्रमथोवशं; K5 मंत्रक्षीणमथोवशं. — ^{c}) K2–5 B2 D4.6.8 S विपरीतं (for °रीतान्). K3 च; B2 वि-; B3–6 Dn D1–3.7.9 नि-; G1.5 M1–3 तु (for न). D1.4.9 G5 M2 (*sup. lin.*).5 गृह्णीयाः (for °यात्). — ^{d}) M3 स्वयं (for स्वयं). Dn1 T3 G3.4 M4.5 विधि- (for संधि-). K4 M2 (*inf. lin.* as in text) -विशारद.

11 ^{a}) D4–6.8 T3.4 G2 सख्यर्थं; T1 G1.5 संख्यार्थं; T2 सख्यात्मकं; G3.4 सख्यदं; M5 संध्यार्थं (for संध्यर्थं). B (except B6) Dn D1–3.7.9 वा (for च). K3 सिद्ध्यर्थं राजशार्दूल. — ^{b}) T1 रि[लि]प्सेथाः कुरुनंदन. — ^{c})
K5

तस्य प्रमोक्षे यत्नं च कुर्याः सोपायमन्त्रवित् ॥ ११
प्रकृतीनां च कौन्तेय राजा दीनां विभावयेत् ।
क्रमेण युगपद्द्वंद्वं व्यसनानां बलाबलम् ॥ १२
पीडनं स्तम्भनं चैव कोशभङ्गस्तथैव च ।
कार्यं यत्नेन शत्रूणां स्वराष्ट्रं रक्षता स्वयम् ॥ १३
न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता ।
कौन्तेय तं न हिंसेत यो महीं विजिगीषते ॥ १४
गणानां भेदने योगं गच्छेथाः सह मन्त्रिभिः ।
साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणात्तथा ॥ १५
दुर्बलाश्चापि सततं नावष्टभ्या बलीयसा ।
तिष्ठेथा राजशार्दूल वैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १६
यद्येवमभियायाच्च दुर्बलं बलवान्नृपः ।

ऽदेयः). B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ विपरीतं न ते भूयः (Dn $D_{2, 7}$ तच्छ्रेयः); $D_{4, 6, 8}$ T_2 G_2 M_1 विपरीतकृतेदेयः; D_5 $T_{1, 3, 4}$ $G_{3, 4}$ °तस्य तेदेयः (G_4 तेदेयं); G_1 °रीतं तु वै देयः. — e) T_2 $G_{1, 3-5}$ M पुत्रः (for पुत्र). — e) Bom. ed. तस्याः (for तस्य). B_5 Dn_1 D_2 प्रमोक्ष्ये; D_6 G_2 प्रमोक्षं; T_3 M_1 °क्ष-; G_3 °क्षो (for °क्षे). K_3 तस्य प्रमोक्षणे यत्नं; $D_{4, 8}$ °क्षं यत्नश्च. — f) $K_{1, 2}$ $D_{4, 6, 8}$ T_2 G_{2-5} M कुर्याः सो(K_1 °र्यात्सो-; $D_{4, 6}$ °र्याः सा)पायमात्मवत् ($G_{3, 4}$ M_4 °वान्); $K_{3, 5}$ D_5 $T_{1, 3, 4}$ कुर्यात्सो(T_3 °र्याः सो)पायमात्मवान् (K_3 °त्मनः); K_4 °त्साहायमात्मना; $B_{2, 3}$ D_9 कुर्यात्सो(B_3 °र्याः सो)पायमंत्रवत्; G_1 कुर्याच्चेन्द्रयमात्मवान्.

12 a) B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ राजेंद्र (for कौन्तेय). — b) K_1 $B_{1, 4-6}$ Dn $D_{2, 9}$ M_3 दीनान् (for दीनां). $K_{1, 2}$ G_5 M विभावयेः (K_1 G_5 M_3 °ये) (for °वयेत्). K_4 राजा दीनां व्यभावयेत्; D_1 वरादीनां विचारयन्. — c) K_3 बंधं; B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ सर्वं; $D_{4, 6, 8}$ G_2 M_2 (*sup. lin.*).$_3$ वृद्धिं; T_1 वंधं; T_2 G_5 $M_{1, 2}$ वृद्धं; T_3 वृत्तं; G_1 बुद्ध्वा (for द्वंद्वं). — d) K_1 व्यपिनानां (sic); $D_{4, 6, 8}$ G_2 ह्रसतां च (for व्यसनानां). K_3 T_1 G_1 बळाबळं. B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ व्यवसायं महाबलः (B_3 $D_{3, 9}$ °ल).

13 a) K_5 पीडन-; Dn पीडितं; T_1 सीदनं (for पीडनं). $G_{3, 4}$ डंभनं (for स्तम्भनं). — b) K_4 D_7 कोशं; B $D_{1-3, 9}$ कोष- (for कोश-). $D_{4, 6, 8}$ G_2 क्लेशासंगस्; G_1 क्रोशनं च (for कोशभङ्गस्). $K_{1, 2}$ T_2 G_5 M -संगस्; T_1 -भंगं (for -भङ्गस्). — c) K_4 D_9 कार्यो; $B_{2, 3}$ कार्या (for कार्यं). D_6 यमेन (for यत्नेन). — d) K_1 B_6 सुराष्ट्रं; K_{3-5} B_{1-5} Dn $D_{2, 7, 9}$ $M_{4, 5}$ स्वराज्यं (for °ष्ट्रं). D_5 M_2 (*inf. lin.*).$_3$ रक्षतां. T_1 स्वराष्ट्रे रक्षणं नृप.

14 a) $B_{1, 5, 6}$ D_2 T_2 न चाहिंस्यो; $D_{4, 6, 8}$ G_2 एवं हिंसा (for न च हिंस्यो). K_1 [ऽ]भ्युपागतः; K_2 [ऽ]प्युप°; B_3 $G_{3, 4}$ ह्युप° (for ऽभ्युप°). T_1 स चलास्ये ह्युपगमः. — b) K_5 समंतो; T_1 समंताद् (for सामन्तो). D_9 बुद्धिम् (for वृद्धिम्). $D_{4, 6, 8}$ T_2 G_2 इच्छतां; L. ऋच्छता. B_2 सामवृद्धिमिहेच्छता. — c) B_4 $D_{2, 9}$ तन् (for तं). Dn_1 हिंसेत्स; Dn_2 हिंसेथा (for हिंसेत). $K_{1-3, 5}$ D_5 $T_{1, 4}$ G_{3-5} $M_{2, 3}$ कौंतेय तद्धितं हिंस्यात् ($K_{1, 5}$ T_4 G_3 M_2 हि स्यात्); K_4 corrupt; $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2}$ $M_{1, 4, 5}$ कौंतेय ($D_{4, 6, 8}$ °यं) तद्धितं ते स्यात्. — d) B_4 सो (for यो). K $D_{4-6, 8}$ S पृथिवीं विजिगीष(K_1 °पि)तः.

15 a) D_5 $T_{1, 3, 4}$ $G_{1, 3-5}$ गुणानां (for ग°). $M_{4, 5}$ भजने (for भेदने). $D_{4, 6, 8}$ T_2 G_2 M_1 गुणाभे(M_1 °णभे)देन वै योगं. — b) K_4 गच्छेच्च; B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ ईप्सेथाः (for गच्छेथाः). G_1 स तु (for सह). M_1 गच्छेथाः स महांत्रिभि (sic). — B_4 om. (hapl.) 15c–18b. T_1 om. 15cd. — c) $K_{1, 2}$ -सत्कारणाच् (for -संग्रहणाच्). K_3 आत्मा रक्ष्यो महाराज; $K_{4, 5}$ $D_{4-6, 8}$ T_{2-4} G_{2-4} $M_{1-3, 5}$ आत्मसात्क($T_{2, 4}$ $G_{3, 4}$ °त्का)रणाच्चैव ($D_{4, 6, 8}$ °णे कृत्यं; T_2 G_2 M_{1-3} °णे नित्यं; T_3 °णाश्चैव); G_5 आत्मास्यात्करुणे नित्यं (sic); M_4 आत्मतत्कारणैर्नित्यं. — d) K_3 माया-; D_5 पापि-; T_3 प्राणे; T_4 G_3 प्राण-; G_4 घ्राण- (for पाप-). B_2 -विग्रहणात्; T_4 -निग्रहणस् (for °णात्). $G_{3, 4}$ तदा (for तथा). $D_{4, 6, 8}$ T_2 G_2 पालनानि ग्र(T_2 G_2 गृ)हे तथा; $G_{1, 5}$ M पापानां नि(G_1 वि)ग्रहे त(G_1 °हात्त)था.

16 B_4 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) $K_{3, 5}$ $D_{3, 5}$ $T_{1, 2, 4}$ G_{2-5} $M_{1, 2}$ दुर्बल(K_3 °ळ)श्; $D_{4, 6, 8}$ दुर्बलं; G_1 दुर्लभं. $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ $M_{1, 2}$ चैव (for चापि). — b) K_3 B (B_4 om.) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ ना(B_2 वा)न्वेष्टव्या (K_3 °व्यो); K_4 अवृषव्धो; K_5 अवष्टव्धो; $D_{4, 6, 8}$ T_2 $G_{2, 5}$ M नावष्टभ्यो; D_5 $T_{1, 3, 4}$ $G_{3, 4}$ नावमान्यो; G_1 अन्वेष्टव्यो (for नावष्टभ्या). — c) D_6 तिष्ठेथ. — d) B_6 वैतसी- (for °सीं). K_4 $D_{4-6, 8}$ $T_{1, 2, 4}$ G_{2-4} $M_{4, 5}$ आश्रितः; D_1 आदृतः (for आस्थितः).

17 B_4 om. 17 (cf. v. l. 15). — a) B_2 यच्च (for यदि). B (B_4 om.) Dn $D_{2, 3, 7, 9}$ T_4 G_1 एनम् (for एवम्). K_1 D_5 T_2 $G_{1, 5}$ अभियायास्त्वं (K_1 °श्च);

सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेत् ॥ १७
अशक्नुवंस्तु युद्धाय निष्पतेत्सह मन्त्रिभिः ।
कोशेन पौरैर्दण्डेन ये चान्ये प्रियकारिणः ॥ १८
असंभवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत् ।
क्रमेणानेन मोक्षः स्याच्छरीरमपि केवलम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।
संधिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम ।
द्वियोनिं त्रिविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर ॥ १
राजेन्द्र पर्युपासीथाश्छित्त्वा द्वैविध्यमात्मनः ।

D4.8 °धायाच्च; T3 °यायाद्वै; T4 G3.4 °यायाति; G2 M1-3 °यायात्त्वां (for °यायाच्च). T1 यश्च त्वामभियायाति. —[b]) T1 दौर्बल्याद् (for दुर्बलं). K5 D4-6.8 T3.4 G1.3-5 M2-5 नृप (for नृपः). K3 दुर्बळं बळवान्नृप; B (B4 om.) Dn D1-3.7.9 बलवान्दुर्बलं नृपः (D1 °प; D9 °पं); T2 (*sup. lin.*) दुर्लभं बलवन्नृपः. —[c]) D1 च; D5.8 T3.4 G3.4 त्वं (for तं). —[d]) M4.5 हि (for वि-). B2 -वर्तत; Dn D2.7 T4 G3.4 -वर्तयेः; T1-3 G1.5 M1-3 -वर्तय (for -वर्तयेत्). K3.5 क्रमेणैव वि(K5 नि)वर्तयेत्; K4 °ण च विवर्धयेत्; D1 तं क्रमेण निवर्तयेत्.

18 B4 om. 18[ab] (cf. v. l. 15). —[a]) K1 अशक्नुयंस्. K3.4 B (B4 om.) Dn D1-3.7.9 च (for तु). —[b]) K1 निषेधेत्; K2 निपतेत्; K3 नेष्यते; K4 निष्पत्य; D1 पतेत; D3 यतेत; D4 निष्फलैः; D5.6.8 T2 M1-3 निष्पतेः (for °तेत्). —T1 om. 18[c]-19[b]. —[c]) K4 D1 G5 कौशेन; B (except B6) D2.3.7 (before corr.) कोषेण; Dn2 कोशेण; D5 शोकेन (for कोशेन). D4 सौर्य-; T2 वैरैर् (for पौरैर्). M3 दंड्येन. —[d]) B Dn D1-3.7.9 चास्य (for चान्ये). T2 -कारणाः (for -कारिणः).

19 T1 om. 19[ab] (cf. v. l. 18). —[a]) G1 असंभवस् (for °भवे). M1 च (for तु). —[b]) D1 यथा दुःखेन (for यथामुख्येन). D5 M1 निष्पतेः (for °तेत्). —[c]) G3.4 श्रमेण (for क्र°). K4 तेन; G3 ननु (for [अ]नेन). K1 D3.4.6.8 G2.5 M3 मोक्षं; K2 सोर्थं; K3 D1 मोक्ष्यं; Dn1 D2 मुक्तं; D7 युक्तं (for मोक्षः). —[d]) B6 D9 शारीरम्. B1-5 Dn D1-3.7.9 इति; B6 इव; G1 प्रति; G5 M2.3 परि (for अपि). D6 शरीरेणापि केवलं; T1 बहुधा राजसत्तम.

Colophon. —*Adhy. name:* K3 युधिष्ठिरशिक्षा; K4 युधिष्ठिरानुशासनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K4 D4-6.8 T2-4 G M 11 (as in text); B1.6 9; D1.7 6; T1 10. —*Śloka no.:* K4 20; K6 35; D6 21.

12

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 [a]) M4 संधिं (for संधि-). D5 T4 G3.4 अस्य (for अत्र). M5 संधिं विग्रहमंत्रस्य. —[b]) D4.6.8 पश्येता (sic) (for पश्येथा). —[c]) K5 Dn2 D4.6.8 T2 द्वियोनि- (for °निं). Dn2 D2.7 G1 वि(G1 द्वि)-विधोपायं (for त्रि°). —[d]) K5 D9 M4 युधिष्ठिरं (sic).

2 [a]) K1.2.4.5 B Dn D1-3.7.9 T1.4 G3.4 M4.5 कौरव्य; K3 कौरव्यान् (for राजेन्द्र). K4.5 B2.4 D2.7-9 पर्युपासीथा (D8 °त); T2 °सीत्वा (for °सीथाश्). —[b]) K4 B2.4 Dn D2.3.7.9 स्थित्वा; D1 हित्वा (for छित्त्वा). K1.2 वीवधम् (sic); K3-5 व्यसनम्; G5 विविधम् (for द्वैविध्यम्). D4.6.8 T1-3 G2 M4 जि(T1 नी)त्वा द्वि(M4 वि)विधमात्मनः (D6 T3 G2 °ना); D5 T4 जित्वा व्यसनमा°; G1 छिद्रान्विविधमा°; G3.4 जित्वाद्य धनमा°; M1 **पि कृतमा°; M2.3.5 छित्त्वा (M5 जित्वा) द्वि(M2 वि)विधमायतिं. —[c]) B5 तुष्टः; D9 हृष्ट- (for तुष्ट-). B5 -बलिः; D4-6.8 T G2-4 -जनः (for -बलः). K4 शत्रुम्; D1 G2 शत्रून् (for शत्रुर्). K3 तुष्टपुष्टबलं शत्रुम्; K5 हृष्टं पुष्टबलं शत्रुम्; G1 तुष्टं पुष्टं बलं शत्रुर् (sic); G5 तुष्टतुश्च बलं शत्रुर्; M5 तुष्टपुष्टं बलः शत्रुर्. —[d]) T3 अर्थवान् (for आत्म°). K1.2

तुष्टपुष्टबलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् ॥ २
पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते ।
आमर्दकाले राजेन्द्र व्यपसर्पस्ततो वरः ॥ ३
व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ।
कर्शनं भीषणं चैव युद्धे चापि बहुक्षयम् ॥ ४
प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधं परिचिन्तयेत् ।
आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ॥ ५
उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत ।
उपपन्नो नरो यायाद्विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ६
आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा ।
अटवीबलं भृतं चैव तथा श्रेणीबलं च यत् ॥ ७
तत्र मित्रबलं राजन्मौलेन न विशिष्यते ।
श्रेणीबलं भृतं चैव तुल्य एवेति मे मतिः ॥ ८
तथा चारबलं चैव परस्परसमं नृप ।

एव सं- (for इति च). D9 M4 स्मरे ; T1 श्रुतः (for स्मरेत्). K3 अथ वा न विसंस्मरेत् ; K4 अर्थवन्न चिरं स्मरेत् ; K5 अर्थवान्न विसंस्मरेत् ; D4.6.8 G2.3 अर्थवानिति (G3 °व) संस्मरेत् (D4 G3 °रेः); D5 T4 G4 M1–3.5 अर्थवानिति च स्मरेः (T4 M1 °रे ; M5 °र); T2 अर्थवानिह यं स्मरेत्.

3 G3.4 om. 3^{a}–5^{b}. T1 om. 3^{ab}. — ^{a}) K3 -काले च ; T2 -कालेन (for -काले तु). D1 पर्युपासितकाले तु. — ^{b}) K3.4 तु व(K4 विव)र्जयेत् (for विधीयते). K5 विपरीतानि वर्जयेत्. — ^{c}) K2 आमंर्द- ; K3 T3 आनर्थ- ; D5 T4 तमर्थ- (for आमर्द-). G1.2 -कालं. K1 आमर्म-काले राजेंद्रं ; D4.6.8 अमर्दकालं राजेंद्रं ; T1 अनर्थकाले तस्यैव. — ^{d}) K3 व्यपसर्पं विशां पते ; B1–5 Dn D1–3.7 व्यपसर्पेत्त(B2.3 D1.3 °र्पेत्त- ; B4 °र्प्ये त- ; Dn1 °र्पेत्त)तः परं ; B6 व्यपसर्पस्तथा परं ; D4.6 व्यवसाया(D6 °य)-स्तपोरतः ; D5 व्यवसायं ततोपरं ; D8 व्यवसायस्ततस्ततः ; T1 व्यवसायं कुरुष्वह ; T2–4 G1.5 M व्यवसायस्तपोप-(T4 °तो व)रः ; G2 व्यवसायस्तथा वरः.

4 G3.4 om. 4 (cf. v. l. 3). T1 om. 4^{ab}. — ^{a}) K1.2 पातनं ; K3 व्यसने ; D4–6.8 T2.4 G2 M वमनं ; T3 दमनं ; G1 गमनं (for व्यसनं). D4.6.8 G1 वेदनं (for भे°). — ^{b}) G5 M1.2.4.5 कारयेस् (for °येत्). — ^{c}) K B Dn D2.5.7 T G1 कर्षणं ; D1.3 हर्षणं ; D4.8 G2 मर्षणं ; D6 मरणं ; D9 धर्षणं (for कर्शनं). K3 भूषणं ; K4 भेदनं (for भीषणं). — ^{d}) G1 युद्धं. B D (except D5) T1–3 G2 चैव (for चापि). K3–5 Dn D2.7.9 बल- ; D1 परि- ; D3 पर- (for बहु-).

5 G3.4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K2.3 प्रयास्यमाणः ; B5 प्रदास्यमानो (for प्रयास्य°). K1.2.4 G1.5 M तु (M4.5 च) नृपस् ; D4.6.8 T2.3 G2 तु पुनस् ; D7 नृपतिं (for °तिस्). D5 T1.4 पलायमानश्च नृपस्. — ^{b}) K1.2.5 त्रिविधां (for °धं). K1.2 -वर्तयेत्. — D8 om. 5^{c}–7^{d}. D7 repeats 5^{cd} after 7. — ^{c}) K2 शत्रौ च ; K3 राजेंद्र (for शत्रोश्च). — ^{d}) K4 G5 M1 -विशारद (K4 °दं). K3 शत्रोः शक्तिं व्यपेक्षया ; T1 शक्तिं ज्ञात्वा युधिष्ठिर.

6 D8 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{b}) K1 मंत्रि- ; B D1.3.9 मित्र- (for मन्त्र-). D8 -शक्तिं (for -शक्त्या). — ^{c}) K1 तमापन्नो (for उप°). K3.5 B Dn D1–3.7.9 T1.3.4 G1.3.4 M4 नृपो (for नरो). D4.6 T2 M5 यावद् (for यायाद्). — ^{d}) B1.4.5 Dn D2.7 च वर्जयेत् (for अतोऽन्यथा). T4 [ऽ]नुगः (for ऽन्यथा).

7 D8 om. 7 (cf. v. l. 5). K4 om. 7. — ^{a}) G1 नाददीत (for आद°). D4.6 T3 राजन् (for राजा). — ^{b}) D9 मौनं (for मौलं). B6 विप्र- ; G5 M2 (*inf. lin.*) मंत्र- (for मित्र-). — ^{c}) Hypermetric. G3.4 धृतं ; M2 (*inf. lin.*) हृतं (for भृतं). K1 B6 च (for चैव). D1 आटवीजबलं चैव ; T1 भृतमाटविकं चैव ; G1 अटवीं च भृतं चैव. — Dn1 om. (hapl.) 7^{d}–8^{c}. — ^{d}) K1 श्रोणी- ; K3 D6 श्रेणि- ; G3.4 मौल्यं (for श्रेणी-). K2.3 च तत् ; B1.4.5 Dn2 D2.7 T3 प्रभो ; B6 D8 तथा ; D9 न तत् (for च यत्). — After 7, D7 repeats 5^{cd}.

8 Dn1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). — ^{a}) D4.6.8 बलं ; T2 G2 M1–3 बंधु- ; G5 M2 (*inf. lin.*) मंत्र- ; M4 मंत्रि- (for तत्र). G1 मित्रामित्र- (for तत्र मित्र-). M5 [अ]मित- (for मित्र-). G5 राजा (for राजन्). — ^{b}) T1 मूलेन (for मौ°). B Dn2 D1–3.7.9 मौलं चैव (for मौलेन न). K2.4 T1.2 G1 (*inf. lin.*) च (for न). B4 om. (hapl.) from विशिष्यते up to चैव (in 8^{c}). B3 विधीयते ; D9 विशेष्यते (for विशिष्यते). G1 न्यायाद्वृद्ध्युदये धृतः. — ^{c}) G5 M4.5 -बल- (for -बलं). K3.5 -भृतबले (K5 °ले) (for -बलं भृतं). D4.6.8 T2 G2 M1 प्राकृतं च (for भृतं चैव). — ^{d}) K1 तुल्यात्तेन ; K2 तुल्ये तेन ; B3 D1 तुल्यमेव (for तुल्य एव). K3–5 तुल्ये ते (K3 °ल्येन) इति मे मतिः ; B6 तुल्यता इति मे

विज्ञेयं बलकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥ ९
आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपा नराधिप ।
भवन्ति राज्ञां कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृणु ॥ १०
विकल्पा बहवो राजन्नापदां पाण्डुनन्दन ।
सामादिभिरुपन्यस्य शमयेत्तान्नृपः सदा ॥ ११
यात्रां यायाद्बलैर्युक्तो राजा षड्भिः परंतप ।
संयुक्तो देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा ॥ १२
तुष्टपुष्टबलो यायाद्राजा वृद्ध्युदये रतः ।
आहूतश्चाप्यथो यायादनृतावपि पार्थिवः ॥ १३
स्थूणाश्मानं वाजिरथप्रधानां
ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधसम् ।
पदातिनागैर्बहुकर्दमां नदीं

मतिः; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} तुल्यं (G_1 °ल्ये) तेनैव (G_5 ते चैव) भारत; D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ तुल्यं तेनेति (G_3 °नैव) मे मतिः.

9 G_1 om. 9^{ab}. — ^{a}) K_3 $D_{1.3.9}$ यथा चार-; $D_{4.6.8}$ $T_{1.2.4}$ G_2 M चोराटवी- ($D_{4.8}$ T_4 G_2 °वि-); D_5 घोराटवि-; $G_{3.4}$ तथा पौर-; G_5 तथा चोर- (for तथा चार-). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ यच्च (for चैव). T_3 श्रीचोरातिवी-बलं चैव (sic). — ^{b}) G_4 परसैन्य- (for परस्पर-). $K_{1.2}$ $D_{4.6}$ T_2 G_2 -बलं; B_6 -शमं (for -समं). K_1 B_3 नृपं. — ^{c}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.5.7.9}$ बहु-; B_3 युद्ध- (for बल-). M_2 (*sup. lin.*). 3 -कामेन (for -कालेषु). $K_{3.5}$ विज्ञेयं च बळं (K_5 °लं) काळे (K_5 °ले); K_4 °यं च बलं चैव. — ^{d}) $D_{1.5}$ T_1 $M_{4.5}$ राज्ञां; D_9 राज्ञः; T_3 राजा (for राज्ञा). T_4 $G_{3.4}$ राज्ञां काल उपा(T_4 °प)श्रुते.

10 ^{a}) $K_{1.2}$ $B_{5.6}$ $D_{1.4.6.8}$ $T_{2.3}$ G_2 चैव; G_1 चाव-; G_5 M_2 च वि- (for चापि). — ^{b}) T_1 नराधिपाः. — T_1 om. 10^c–11^b. — ^{c}) K_2 B_2 T_4 राज्ञा; T_2 राजन्; G_1 राज्ञः (for राज्ञां). D_5 T_4 G_4 $M_{4.5}$ कौंतेय (for कौरव्य). — ^{d}) M_5 °या गाः (for यास्ताः). $B_{2.3.6}$ D_9 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ $M_{4.5}$ प्रथमतः; T_2 ताः प्रवणाः; G_1 ताः प्रथमं; G_5 M_{1-3} स ($M_{1.3}$ त्वं) प्रथमं (for पृथगतः). K यास्तासां प्रथमां (K_2 °थमं; $K_{3.4}$ °शमं) शृणु; $D_{4-6.8}$ G_2 यास्तात (D_5 या यास्ताः) प्रणवः (G_2 °वणः) शृणु.

11 T_1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) B Dn $D_{1-3.7.9}$ बहुधा (for बहवो). K_{3-5} राज्ञाम् (for राजन्). — ^{b}) $D_{4.6.8}$ G_2 नृपाणां; G_5 आपदः (for °दां). — ^{c}) K_5 D_7 शमादिभिर् (for सामा°). $K_{1.2}$ उपन्यस्तैः; K_3 D_5 $T_{1.3.4}$ $G_{3.5}$ $M_{4.5}$ उपायैस्तु (T_1 °श्च); G_1 उपेतस्य (for उपन्यस्य). — ^{d}) B Dn $D_{1-4.6.7.9}$ M_3 गणयेत्; D_8 T_2 $G_{1.2.5}$ $M_{2.4.5}$ गम° (for शम°). $K_{1.4}$ B_4 $D_{1.2}$ ता; K_2 T_4 तां (for तान्). K_3 शमयेत्तां सदा नृपः; T_1 समयेत्तान्नराधिप.

12 ^{a}) K_4 यत्तो; B_2 यत्र (for यात्रां). $B_{1.3-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ गच्छेद्; B_2 [आ]गच्छेद्; G_2 यावद् (for यायाद्). $D_{4.6.8}$ यात्रां यावद्वरैर्युक्तो; D_5 T_4 $G_{3.4}$ यत्र यावा(G_4 वर्या)न्बलैर्गुप्तो; T_1 मित्रादिभिर्बलैर्गुप्ता. — ^{b}) B_2 Dn $D_{2.7}$ सद्भिः (for षड्भिः). M_5 परंतपः. — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{4.6.8}$ संयुक्ता; B Dn_1 $D_{1-3.7}$ M_4 युक्तश्च; D_9 युक्तं वा (for संयुक्तो). K_1 देव- (for देश-). Dn_2 युक्तश्च कालदेशाभ्यां. — ^{d}) D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ एतैर्; T_2 आत्मा- (for आत्म-). B_4 T_2 -गुणस् (for -गुणैस्). G_2 यथा (for तथा). $B_{2.3.6}$ $D_{1.3.9}$ त(B_3 $D_{3.9}$ य)था बलगुणैर्नृपः (B_6 $D_{1.3}$ °प).

13 ^{a}) K_1 तुष्टिपुष्टि-; K_5 हृष्टपुष्ट-; B Dn $D_{1-3.7.9}$ हृष्ट°; $D_{4.8}$ भ्रष्ट° (for तुष्ट°). D_1 -बलैर्; T_1 -जनो (for -बलो). B Dn $D_{1-3.7-9}$ गच्छेद्; $D_{4.6}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ M_{1-3} राजा (for यायाद्). G_5 तुष्टुवुश्च बलो राजा. — ^{b}) $M_{2.3}$ यायाद् (for राजा). T_1 स्वाभ्युदये (for वृद्ध्युदये). K_1 वृतः; K_2 [ऽ]ष्टतः; K_4 $G_{3.4}$ ततः; D_5 T_4 M_{2-5} घृतः (for रतः). $D_{4.6.8}$ यायाद्वृद्ध्योदयो-द्यतं; $T_{2.3}$ यायाद्वृद्ध्यादये धृतः (T_3 °योद्यतः); $G_{1.2.5}$ M_1 यायाद्वृद्ध्यु(G_2 °द्ध्यो-; G_5 °द्धो)दये धृ(G_5 वृ)तः; — ^{c}) $B_{1.5.6}$ Dn $D_{1-3.7}$ M_4 अकु- यायाद्वृद्धैरुपावृतः. शस्; G_2 $M_{1.5}$ आहूय; G_3 अभृतश् (for आहू°). K_3 चाप्यथो; K_4 चाव्ययो (for चाप्यथो). G_2 ज्ञायाद् (for या°). $D_{4.6.8}$ आहूतश्चाप्यया यावद् (sic). — ^{d}) K_3 T_3 अनृताद्; G_1 अभृताव्; G_5 $M_{1.2.4}$ अमृताद् (for अनृताव्). K $T_{3.4}$ $G_{1.4}$ पार्थिव; $B_{1.4.5}$ Dn $D_{2.7}$ M_4 पांडव (for पार्थिवः). $D_{4.6.8}$ G_2 विवृत्तेन हि (G_2 °तो हि न) पार्थिव; T_2 $M_{3.5}$ विवृतो न हि पार्थिवः.

14 M_1 om. 14. — ^{a}) K_3 स्थूलात्मानो; $K_{4.5}$ D_9 स्थूलाश्मानं; B_2 स्थूलोश्मकां; Dn D_2 तूणाश्मानं; $D_{4.6.8}$ अन्वागानां; T_2 G_2 अन्वागतो (G_2 °तां); T_3 स्थूलात्मको; G_1 वसुंधरां; G_3 स्थूलोश्मानं; G_4 मूलो-मानं (sic); G_5 मबद्धानां; $M_{2.3}$ अबंधनां (for स्थूणा-श्मानं). B_1 $D_{7.9}$ वाजिपथ- (D_7 °थं) (for °रथ-). $K_{4.5}$ -प्रवाह्य (K_5 °हं); Dn D_2 -प्रवाहां; $D_{1.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ $M_{2.3}$ -प्रधानो; D_5 -प्रदानो; D_7 -प्रचाह्यं; G_3

सपत्ननाशे नृपतिः प्रयायात् ॥ १४

अथोपपत्त्या शकटं पद्मं वज्रं च भारत ।

उशना वेद यच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो ॥ १५

सादयित्वा परबलं कृत्वा च बलहर्षणम् ।

स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६

लब्धं प्रशमयेद्राजा निक्षिपेद्धनिनो नरान् ।

ज्ञात्वा स्वविषयं तं च सामादिभिरुपक्रमेत् ॥ १७

सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह ।

प्रेत्येह चैव कर्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥ १८

एवं कुर्वञ्शुभा वाचो लोकेऽस्मिञ्शृणुते नृपः ।

प्रेत्य स्वर्गं तथाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १९

एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्तितव्यं प्रजाहितम् ।

-ध्वजानां; G4 -प्रजानां (for -प्रधानां). K1.2 स्थूलाश्मानं राजरथप्रवाहं (K2 °हां); M4.5 स्थूलाश्मकां (M4 °श्मत्वां) वाजिरथा प्रधानो. — [b]) K2 महाजनाः; D5 T1.3.4 G1.3.4 महावृक्षां (for ध्वजद्रुमैः). T1 निवृत- (for सं°). D1.3 -रोधसां. K1.4.5 महाजनायावृतकूलरोधसं; B2 ध्वजद्रुमां संभृतकूल°; D4.6.8 महावृक्षं संवृतः (D8 °तं) कू(D6 द्रू)लरोधं; T2 G2.5 M2.5 महावृक्षां संवृतकू(T2 G2.5 °तः कू)लरोधां. — [c]) D4 T2 G2 पदातिना तैर्; D6.8 पादादीनां तैर् (sic); G1 पदातिसंघैर्; G5 °नाँतैर् (for °नागैर्). K1.2.5 -कर्दमाचितां; K3.4 -कंदरां च; B1-5 D4-6.8.9 S (M1 om.) -कर्दमां (D8 °मा) च; B6 -कल्परोचितां; D1 -दुर्गमां च (for -कर्दमां नदीं). — [d]) K3 युक्तः सपत्नान्; B D1.3.9 नदीं सपत्नीं (D1.3 °त्नां) (for सपत्ननाशे). Dn D2.7 प्रयोजयेत् (for प्रयायात्). K1.2.4.5 सेनानदीं व्यूह्य नृपः प्रयायात्; D4.6.8 T3 G2.5 M2.3 स्थूलाश्मकां (G5 °श्मनां) तोयवतीं च याया(D4.6.8 °व)त्; D2 T1.3.4 G3.4 M4.5 राजा प्रसन्नां पद(T1 °त्नामट)वीं च यायात्; G1 स्थूलां तु कां तोयवतीं च यायात्.

15 [a]) K3.5 अथोपपत्तं (K5 °त्तां); D4.6.8 °पद्यात्; T2.3 °वाह्या; G2 °पद्या: (for °पत्त्या). D5 T1.4 G3.4 M4 ख(G3.4 त)थैव (M4 °वं) शकटं वज्रं. — [b]) K T2.3 G1.5 M1-3.5 वज्रं चक्रं; B3 वज्रं पद्मं (by transp.); Dn2 पद्मवज्रं; D1.3 पद्मं चक्रं; D4.6.8 वज्रशक्रं (sic); D5 T1.4 G3.4 M4.5 (also) शंखं चक्रं; G2 वज्री शक्रं. — [c]) G2 तत् (for यत्). — [d]) K3 तं च (for तत्र). D4.6.8 T3.4 G5 M2.3 [ए]व (for [ए]तद्). K4 विदितं (for विहितं). K2-5 B6 D8 T1 M4.5 प्रभो; M3 हि तं (for विभो). K1 तत्तत्रैव विहितं प्रभो (hypermetric); B1.4.5 T2 G M1 तत्रैव (B1.5 °त्रैवं; G3.4 °थैव) विहितं प्रभो; D5 तत्रैतद्विविधं प्रभो.

16 [a]) K1.3-5 T1.3 G1.3-5 साधयित्वा; B Dn D1-3.7.9 चा(D3.9 वा)र° (for साद°). T1 वीर- (for पर-). — [b]) K2.5 B Dn D1-3.7.9 G5 M2.3 स्व- (for च). K3 बल-. B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 -दर्शनं; B3 -मंडलं (for -हर्षणम्). D4.6.8 T2 (also) G1.2 कृत्वा च बलमर्पणं. — [c]) M5 स (for स्व-). T1 स भू वियोजयेत्स्वस्थां (hypermetric).

17 [a]) B Dn D1-3.7.9 T1.4 G1.3.4 बलं (for लब्धं). B6 Dn D2.7 प्रसादयेद्; D9 प्रवेशं; T1 प्रकल्प° (for प्रशम°). G1 राज्ञा (for राजा). — [b]) B Dn D1-3.7.9 T1 G1 बलिनो (for धनिनो). K4 [ऽ]मरान्; B4 नृपान् (for नरान्). G2 निक्षेपधनिनो नरान्; G3.4 निक्षेपे धनिनो नराः. — [c]) K1 T3 च; K2 स; D1 स्वं; T2 G2 सु-; M1 तु (for स्व-). B6 -समयं (for -विषयं). K4.5 तद्य; B1 यत्र; B2-6 Dn D1-3.7.9 तत्र; T1 चापि (for तं च). D5.6.8 ज्ञात्वा सुविषयत्वं च; G1 दत्वा तु विषये तत्र. — [d]) K1-4 उपक्रमैः; B1.6 उपाक्रमेत्; D4.6.8 T1 उपक्रमे; M4 °क्रमन् (for °क्रमेत्).

18 [a]) K1.2 T2 G1.2.5 M1-3 सर्वमेतत्; K3 सर्वं चैव; K5 D5 T4 G3.4 सर्वं त्वेतत् (K5 °वं); B6 सर्वं तव; D4.6.8 यत्न चैतत्; T3 सर्वमेव; M4 सर्वं चैतत्; M5 सर्वं त्वेदं (for सर्वथैव). K4 [ए]वं; T1 तु (for [ए]व). — [b]) K3.5 शरीरे. — [c]) K1.2.5 प्रत्यहं (for प्रेत्येह). B Dn D1-3.5.7.9 T2 G1.2 चेह च (for [इ]ह चैव). — [d]) Some MSS. -निश्रेयसं; B5 T2 -निः-श्रेयसः. D4.6.8 T4 M1-3 पदं (for परम्). K1 G5 आत्मनः श्रेयसं परं (G5 °दं).

19 [ab]) G5 भावं (for एवं). D5 T1 G2-4 M4.5 शुभाचारो (for शुभा वाचो). K3 लभते; D4.6.8 कुरुते; D5 T3.4 G3.4 वृणुते (for शृ°). K2.4 D4-6.8 T2-4 G4.5 M4.5 नृप; K5 G1.2 नरः; G3 सदा (for नृपः). T1 लोकेस्मिंश्रियमश्नुते (for 19[b]). B Dn D1-3.7.9 एवमेतन्म(B3 °व म)हाराज राजा सम्यक्समाचरन्. — [c]) K1 B Dn D1-3.7.9 T1.3 अवाप्नोति; D4 G3.4 तदाप्नोति (for तथा°). — [d]) Dn1 D1.2.7 राजा (for प्रजा). K4 पालयेत् (for °यन्).

20 [a]) K4 एवं कृत्वा नृपश्रेष्ठ. — [b]) K1.2 तथा हितं; K5 प्रजाहिते; D4-6.8 T G2-5 M1-3 °सु वै; D9 प्रय:

54 20 20 उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव च ॥ २०
भीष्मेण पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च ।
मयाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम ॥ २१
एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण ।
प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि ॥ २२
अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपतिः ।
पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

युधिष्ठिर उवाच ।
एवमेतत्करिष्यामि यथात्थ पृथिवीपते ।
भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षभ ॥ १
भीष्मे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने ।
विदुरे संजये चैव कोऽन्यो मां वक्तुमर्हति ॥ २
यत्तु मामनुशास्तीह भवानद्य हिते स्थितः ।

स्नतः; G1 यथासुखं (for प्रजाहितम्). — c) B4 लोकतस् (for °योस्). K2 तत्र (for तात). — d) D1 प्राप्यते (for प्राप्तये). B5 लोकम् (for नित्यम्). K1. 2 B Dn D1–3. 7, 9 हि (for च). T1 श्रेयसः प्राप्तये सदा.

21 a) B1–5 Dn D1–3. 7 T4 सर्वम् (for पूर्वम्). M4. 5 [ऽ]पि (for ऽसि). — b) G1 द्रोणेन (for कृष्णेन). — T1 om. 21^{cd}. — c) K1. 2 तु (for [अ]पि). K1. 2 वक्तव्यः; B6 D4. 8 T2–4 G1. 2. 4 M5 कर्तव्यं (G4 M5 °व्यः). — d) K1. 2 T4 M4. 5 प्रीत्या त्वं (M4. 5 त्वां); G3. 4 अद्य त्वं (for प्रीत्या ते). K3 त्वत्प्रीत्या कुरुनंदन; K4. 5 प्रीत्या तन्नृपसत्तमं (K5 °मः); D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2 M1–3 प्रीत्या त्वने(T3 पितृत्वने)हेन चाभिभो; D5 प्रीत्या त्वयि नृपोत्तम.

22 K2 om. 22. — a) T3 यथा न्याय्यं. — b) K5 B6 T2. 3 G1. 3–5 M3 -दाक्षिणः; D7 T1 M4. 5 -दक्षिणं (for °ण). — K1 om. 22^{cd}. — c) B2. 6 प्रियं. K2–5 स्नतः (for तथा). K3 च (for त्वं). D4–6. 8 S प्रियं (T1 G5 M प्रियः) प्रजानां धर्मज्ञ. — d) K4 D4. 6. 8 T G2–5 M स्वर्गं; D1 G1 स्वर्ग्यं (for स्वर्गे).

23 b) K1. 2. 4. 5 B6 Dn1 D5. 7 T2–4 G M1. 3. 4 योज(T4 याज)येत् (for यो यजेत्). — c) K4 चापि; D4. 6. 8 T2 G2–5 M1. 2 योपि (for वापि). — d) K2. 4 D4. 6. 8 T3 G2–5 M2. 3. 5 तुल्य-; B3 तस्य (for तुल्यं). G5 -बलं; M5 -फलो (for फलं). K1. 2 B1. 3–5 Dn1 D1–4. 6–9 T1. 2 G1. 2. 5 M1–3 भवेत् (for लभेत्). K3 प्रजा तुल्यं भवेदिति; D5 T4 G3. 4 M4 प्रजास्तुल्यफलो भवेत्.

Colophon. — *Adhy. name :* K1. 2 राजनीतिः; K3 युधिष्ठिरशिक्षा समाप्ता. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2. 4. 5 D4–6. 8 S 12 (as in text); B4 16; B6 10; D7 7. — *Śloka no. :* K4 52; K5 58; D8 23.

13

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 Dn1 वैशंपायन (for युधिष्ठिर). — b) D4. 6. 8 M5 यथार्थं; T1. 3 G1. 2 यदात्थ (for यथात्थ). D1 (by corr.) वै (for [आ]त्थ). K1 यथा भू पृथिवीपतेः (sic). — G1 om. 1^{cd}. — c) D5 T1. 4 G3. 4 एव (for चैव). D4. 8 M1 अनुयास्यो (for °शास्यो). — d) D4–6. 8 G2 भवता (D4 °तां) भरतर्षभ; T1 °ता पार्थिवोत्तम.

2 a) D4. 8 भीष्म- (for भीष्मे). K3 अभि- (for अनु-). — c) D4 (before corr.) संयुगे (for संजये). D9 चापि (for चैव). — d) D8 रोहे (sic) (for कोऽन्यो). D4. 6. 8 वा; G5 M1–3 मा (for मां). K5 B4 D7 M5 अर्हसि; T4 °ते (for °ति).

3 a) D5 अभि- (for अनु-). K1–3 इदं; D4. 6. 8

कर्तास्म्येतन्महीपाल निर्वृतो भव भारत ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।
कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ॥ ४
पुत्र विश्रम्यतां तावन्ममापि बलवाञ्श्रमः ।
इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्या भवनं तदा ॥ ५
तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी ।
उवाच काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ॥ ६
अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेनापि महर्षिणा ।
युधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्यं गमिष्यसि ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

गान्धार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महात्मना ।
युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तास्मि नचिराद्वनम् ॥ ८
अहं हि नाम सर्वेषां तेषां दुर्द्यूतदेविनाम् ।
पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेत्यभावानुगं वसु ।
सर्वप्रकृतिसांनिध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास पार्थिवः ।

T_3 $G_{1,2}$ एवं (for इह). T_2 G_5 M_{1-3} यत्तु मामनुशास्यैवं. — ^{b}) G_4 वनम् (for भवान्). D_5 यद्याधिते ; T_1 ह्यस्मिद्धिते (for अद्य हिते). K_1 B_2 रतः (for स्थितः). — ^{c}) $D_{4,6,8}$ क्षमामि ; G_5 कर्तास्ति ; M_5 कर्तासि (for °स्मि). K_5 B Dn $D_{1-3,7,9}$ $T_{1,3,4}$ $G_{3,4}$ तन् ; G_1 [ए]व ; $M_{4,5}$ [ए]वं (for [ए]तन्). $D_{6,8}$ T_3 महीपाला ; M_4 °पालो (for °पाल). — ^{d}) K_1 विवृतो ; $K_{2,5}$ $B_{4,5}$ $D_{1,3,4,6,8,9}$ T_4 G_5 $M_{4,5}$ निवृत्तो ; B_3 T_1 निवृतो ; T_3 निर्वृता (for निर्वृतो). B_{1-5} Dn $D_{1,2,5,7}$ $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ पार्थिव (for भारत). K_3 निवृत्तो भव भावतः ; K_4 निवृत्तौ भरतर्षभ.

4 Dn_2 M_1 om. the ref. D_8 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^{a}) K_3 D_4 तु (for स). — ^{b}) D_9 महा- (for धर्म-). G_1 -पुत्रेण (for -राजेन). $K_{1,2,4,5}$ $D_{4,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} भारत ; D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ वै तदा (for धीमता). — ^{d}) T_3 $G_{1,3,4}$ M_2 भरतर्षभः.

5 Before 5, $K_{1,2}$ ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{a}) K_3 B_6 $D_{1,4,6,8}$ $T_{1,2,4}$ G M_{1-4} विश्राम्यतां ; B_{1-5} Dn $D_{2,3,7,9}$ संशाम्यतां (for विश्र°). K_1 D_5 T_1 $G_{1,3,4}$ $M_{4,5}$ तात ; T_3 तत्र (for तावन्). — ^{b}) M_1 ममापि बलमाश्रमः (sic). — ^{c}) K_1 प्रविशन्. — ^{d}) B_6 D_6 तथा (for तदा).

6 ^{a}) K_5 देवं (for देवी). — ^{c}) K_1 काली ; $D_{3,9}$ देश- ; G_1 वाक्यं (for काले). K_2 धर्मज्ञा (for कालज्ञा). — ^{d}) M_5 -समा (for -समं). K_3 नृपं ; D_9 पतिः ; G_1 प्रति (for पतिम्).

7 ^{a}) K_4 समं ; $D_{4,6,8}$ त्वयं (for स्वयं). — ^{b}) B Dn $D_{1-3,7,9}$ त्वं ; G_5 M [अ]सि (for [अ]पि). K_{3-5} व्यासेनासि म(K_5 °सेन्म)हात्मना. — ^{c}) T_3 अनुमत्या. — $K_{2,4,5}$ $D_{4,6,8}$ om. (hapl.) 7^{d}–8^{a}.

8 $K_{2,4,5}$ $D_{4,6,8}$ om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). — T_3 M_1 गांधार्या (for °रि). D_9 अनुमतः (for °ज्ञात. , D_5 T_1 $G_{1,3,4}$ गांधारीस(T_1 °रि सं)मनुज्ञातः. — ^{b}) T_3 महात्मनः. — ^{d}) G_2 गतो (for गन्ता). K_2 [अ]सि. $D_{4,6,8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_{1-3} इव (for वनम्).

9 Before 9, K_4 (marg. *sec. m.*) ins. धृतराष्ट्रः. — ^{a}) K B_6 T_1 $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ तु (for हि). K_4 तेषां (for नाम). $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} अहं तु तव पुत्राणां. — ^{b}) T_1 श्राद्ध- (sic) ; G_1 सदा (for तेषां). K_4 -वादिनां ; $B_{1,3,5,6}$ D_1 $G_{3,4}$ -वेदिनां (for -देविनाम्). $D_{4,6,8}$ सामदंडांतदेविनां. — ^{c}) $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-3} सर्वेषां (for पुत्राणां). — ^{d}) K_1 प्रेति- ; $K_{3,5}$ B Dn $D_{1-3,6,7,9}$ प्रेत- (for प्रेत्य-). K_5 वसुः. T_1 प्रेत्यभावे सुखोदयं. — T_1 om. 9^{ef} ; K_2 repeats it after 12^{ab}. — ^{e}) K_2 ततः (for सर्व-). K_1 ततः प्रभृत्यसांनिध्यं. — After 9, $K_{1,2}$ ins. :

28* धृतराष्ट्रः स तान्सर्वान्प्रेतकार्यार्थमब्रवीत् ।
[K_2 प्रेत्य- (for प्रेत-).]

while, K_{3-5} ins. after 9 :

29* आपृष्ट्वा गन्तुमिच्छामि वनं सुबलनन्दिनि ।
[K_3 आपृच्छ्य (for °ष्ट्वा).]

10 K_1 D_5 T_1 $G_{3,4}$ om. the ref. — ^{ab}) K_3 T_2 transp. धर्मराजाय and प्रेषयामास. B_6 -राजानं (for -राजाय). $K_{4,5}$ B_6 पार्थिव ; B_{1-5} Dn $D_{2,3,7}$ वै तदा. $D_{4,6,8}$ प्रेक्षयामास पार्थिव. — ^{c}) K_3 तु (for च). D_4 सदतद्वासशात्सवं (sic). — ^{d}) $D_{4,6,8}$ समानीये (for °निन्ये). — After 10, $B_{1,3-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ read 13, while B_2 reads it, for the first time, after 10, repeating it in its proper place.

6

B 11 10 स च तद्वचनात्सर्वं समानिन्ये महीपतिः ॥ १०
ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरात्तदा ।
सर्वं सुहृज्जनं चैव सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ।
समवेतांश्च तान्सर्वान्पौरजानपदानथ ॥ ११
ब्राह्मणांश्च महीपालान्नानादेशसमागतान् ।
ततः प्राह महातेजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १२
शृण्वन्त्येकाग्रमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः ।
क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समागताः ॥ १३
भवन्तः कुरवश्चैव बहुकालं सहोषिताः ।
परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः ॥ १४
यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथा भवद्भिः कर्तव्यमविचार्य वचो मम ॥ १५
अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे ।
व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य च ।
भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा वोऽन्या भूद्विचारणा ॥ १६
अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ।
न चान्येष्वस्ति देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम ॥ १७
श्रान्तोऽस्मि वयसानेन तथा पुत्रविनाकृतः ।
उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः ॥ १८
युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ।

11 K5 repeats 11^{ab} after 12. — ^{a}) K1–4. 5 (both times) B4 D1. 5 T1 G3. 4 M4. 5 स नृपस् (for नृपतिस्). — ^{b}) G1 अंतःपुरं. K5 (both times) सदा; D1 ततः (for तदा). — ^{c}) D5 T1. 4 G3 M4. 5 चापि; G4 वापि (for चैव). K3 B Dn D1–3. 7. 9 ददृशे तं (B3 च) जनं सर्वं (D8 om. सर्वं). — The portion 11^{d}–12^{d} is damaged in K1. — ^{d}) K4. 5 D4–6. 8 S (except T1) प्रकृतयस्; D3 च प्रकृतीं (for °तीस्). Dn1 G3. 4 तदा (for तथा). — After 11^{cd}, B1. 2. 4. 5 D9 ins. 30*. K3 B1. 2. 4. 5 om. 11^{ef}. — ^{e}) D5. 6 समवेतास्. B3 ततः (for च तान्). T2 समवेता विनीतानां. — ^{f}) B6 Dn D1. 2. 4. 7 (before corr.) पौरान् (for पौर-). K2. 4 B3. 6 Dn D1–3. 6. 7 तथा; T1 अपि (for अथ). — B3 Dn D1–3. 7 ins. after 11; B1. 2. 4. 5 D9 after 11^{cd}:

30* तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तं च सुहृज्जनम् ।

[D2 (by corr. as above) अनागतान् (for ता°).]

12 K1 damaged. — ^{a}) K2 B6 स (for च). K3 महीपाळो; K4 B2 Dn D1. 2. 7 T3 °पाल; K5 °पालो (for °पालान्). — After 12^{ab}, K2 repeats 9^{ef}. — ^{c}) K2 B6 T1. 2 महाराज; D5 T4 G3. 4 M4. 5 °राजो (for °तेजा). B1–5 Dn D1–3. 7. 9 उवाच मतिमान्राजा. — ^{d}) B1. 3–5 Dn D1–3. 9 विशां पते; B2 [अं]बिकासुतः; D5 महीपतीन् (for °पतिः). — After 12, K5 repeats 11^{ab}.

13 K1 om. 13. B1. 3–6 Dn D1–3. 7. 9 read 13 after 10, B2 reading it, for the first time, after 10. — ^{a}) T3 अनन्य- (for एकाग्र-). B (B2 first time) Dn D1–3. 7. 9 ततः प्रतीतमनसो. — ^{b}) Dn D7 -जांगलात्; D2 °लान् (for °लाः). — T3 om. 13^{d}. — ^{d}) B (B2 [first time]) Dn D1–3. 7. 9 M1 समायुः; G3. 4 °हिताः (for °गताः).

14 K1 damaged. — ^{a}) B3 कौरवश् (for कु°) — ^{b}) K3 B (except B6) D G2 चिर- (for बहु-). K2 अतोषिताः; D9 M1 सुखो° (for सहो°).

15 ^{a}) D8 ब्रूयाद्; M5 भूयाम् (for ब्रू°). — ^{b}) K3. 4 T2 तस्मिन् (for अ°). — ^{d}) G3. 4 M4. 5 अविचार्यं (for °र्य). K3 वशे (for वचो).

16 ^{a}) D4 अरण्ये (for °ण्य-). — ^{b}) G4 -रहितस्य (for -स°). — ^{c}) K1 चैव; D4. 6. 8 राजा (for राज्ञस्). — ^{d}) D8 तदा (for तथा). B1. 4. 5 Dn1 D2. 7 मे (for च). — ^{e}) K1. 2 ह्यनु-; M3 [ऽ]प्यभि- (for ऽप्यनु-). K4 G1 -जानंतो; D1. 6 -जानंतां (for -जानन्तु). D8 भवंतोप्यसुखानंता (sic). — ^{f}) K4 नो (for वो). K2 वोत्र; B Dn D1–3. 7. 9 च वो; T1 G3–5 M5 वोद्य (for वोऽन्या). K3–5 भूयाद् (for ऽन्याभूद्). D4 विधारणा (for विचा°).

17 ^{b}) K1. 2 सेयं; T1 सदा (for येयं). — T1 om. 17^{cd}. — ^{c}) K1. 2 सर्वेष्वस्ति; K3 D8 सान्येष्वस्ति; B1. 3–6 Dn D1. 2. 4. 6–9 T1 G1. 2 च सान्येषु; T2. 3 G5 M1. 2 चा(T3 स्व)न्येष्वपि; M3 चान्येषु वि- (for चान्येष्वस्ति). — ^{d}) K2 राजस्विति (for राज्ञामिति).

18 ^{a}) B6 T3 शांतो (for श्रान्तो). G4 वचसा (for वयसा). K2 तेन; D4 येन (for [अ]नेन). — ^{b}) K4 यथा (for तथा). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M पुत्रैर् (for पुत्र-). — ^{c}) K4 D5 T3 G3 -कृतश्च; B3 -कृपश्च (for -कृशश्). B6 चैव; B5 (also) D3. 9 चापि (for चास्मि). — ^{d}) K1. 2 गांधार्या (for गान्धारी-). K1. 2 D9 [ऽ]नया; K4 B6 G2 °घ; D1 नृपः (for ऽनघाः).

मन्ये दुर्योधनैश्वर्याद्विशिष्टमिति सत्तमाः ॥ १९
मम त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।
ऋते वनं महाभागास्तन्मानुज्ञातुमर्हथ ॥ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाङ्गलाः ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा रुरुदुर्भरतर्षभ ॥ २१
तानविब्रुवतः किंचिद्दुःखशोकपरायणान् ।
पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

धृतराष्ट्र उवाच ।
शंतनुः पालयामास यथावत्पृथिवीमिमाम् ।
तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालितः ।
पालयामास वस्तातो विदितं वो नसंशयः ॥ १
यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत् ।
स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ॥ २

19 ^{a}) $D_{4, 6, 8}$ G_2 युधिष्ठिरं (for °र·). — ^{b}) $M_{1, 2}$ प्राप्तं (for प्राप्तश्). K_5 चासिन्; T_3 शास्ते; $M_{1, 2}$ चापि (for चासि). $D_{4, 6, 8}$ T_2 $G_{1, 2}$ फलं (for सुखं). — ^{c}) $B_{1, 4, 5}$ D_1 तन्मे; D_4 अन्यो (for मन्ये). — ^{d}) K_2 विनष्टम् (for विशिष्टम्). $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-3} विशिष्टं बहुभिर्गुणैः.

20 ^{a}) B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ च (for तु). T_1 सततं; T_3 दीनस्य (for वृद्धस्य). — ^{b}) T_3 गत· (for हत·). — ^{c}) K_2 यते (for ऋते). K_4 $D_{6, 8}$ महाभाग. — ^{d}) K_2 तन्मामनुज्ञातुम्; K_{3-5} $D_{4-6, 8}$ T G_{2-4} M_1 तद(T_2 °म)नुज्ञातुम्; B_4 तन्मामा°; D_8 तन्ममा°; $M_{4, 5}$ तथानु° (for तन्मानु°).

21 Before 21, D_5 $T_{1, 3, 4}$ G_4 $M_{4, 5}$ ins. वैशंपायनः. — ^{b}) G_2 गुरु· (for कुरु·). D_9 ·जंगलाः. — ^{c}) $B_{2, 3}$ बास्प· (for बाष्प·). $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-3} बाष्पसंदिग्धवचना (G_1 °नाद्). — ^{d}) K_3 B_2 रुरुदुर्भृशदुःखिताः.

22 ^{a}) $K_{2, 3}$ B_6 $G_{1, 5}$ M_{1-3} तांस्तु; D_1 स तान् (for तान्). $K_{1, 4, 5}$ $D_{4, 6, 8}$ तांस्तु ($D_{4, 6, 8}$ तान्स) विब्रुवतः किंचिद्; D_6 $T_{1, 3, 4}$ $G_{2, 4}$ $M_{4, 5}$ तां(T_1 य)स्तु न ब्रु°; T_2 G_2 तांस्त्वभिब्रु°. — ^{b}) $B_{1, 3-5}$ Dn $D_{1-3, 7, 9}$ सर्वान् (for दुःख·). K_4 ·समाहितान्; T_3 ·परायणः (for °णान्). — ^{c}) K_1 महाभागो; $K_{2, 5}$ B_6 $D_{4-6, 8}$ $T_{3, 4}$ $G_{1, 2}$ M_4 °राज; K_3 °भाग; K_4 °बाहो; $T_{1, 2}$ $G_{3, 4}$ M_5 °राजो (for °तेजा).

Colophon om. in $K_{1, 2}$ $B_{4, 5}$. — *Adhy. name*: K_3 धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) $K_{4, 5}$ $D_{4-6, 8}$ T_{2-4} G M 13 (as in text); B_6 11 $D_{1, 7}$ 8; T_1 12. — *Śloka no.*: K_4 75; K_5 82 D_9 16.

14

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 15 3. 3).

1 ^{a}) B Dn $D_{1-3, 7}$ (before corr.) शांतनुः. — ^{b} $D_{4, 6, 8}$ यावती (for यथावत्). B (except B_6) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ वसुधाम् (for पृथिवीम्). — ^{c}) K_3 B_6 D_8 T यथा; M_1 तथो (for तथा). K_{3-5} M_1 [ऽ]पि (for च) D_4 तथा विचित्रवीर्यस्य (sic). — ^{d}) K_2 Dn_2 भीष्मेन K_4 प्रति· (for परि·). B_5 ·पालिता; D_4 ·वारितः (for ·पालितः). — ^{e}) K_2 $D_{1, 3, 7, 8}$ T_4 $G_{1, 2}$ M_4 नस् (for वस्). K_1 $B_{1, 4-6}$ D_9 वस्तात; K_{3-5} राजर्षिर्; Dn $D_{2, 4, 6}$ नस्तात (for वस्तातो). — ^{f}) B_5 Dn D_2 विदितार्थो; $M_{1, 2}$ °तस्तं (for °तं वो). K_1 T_3 नो; M तन् (for वो). — For 1^{ef}, T_1 subst. :

31* अनन्तरं स पाण्डुश्च पालयामास मेदिनीम् ।

— After 1, T_1 ins. 32*.

2 T_1 om. 2–3. — ^{a}) $K_{1, 4}$ B_2 $D_{1, 4, 6, 8}$ T_2 G_1 $M_{1, 2}$ (*inf. lin.* as in text). 3 तथा च; K_3 यथैव (for यथा च). D_5 T_3 $G_{3, 4}$ $M_{4, 5}$ तथा पांडुश्च भ्रात मे (D_5 मे भ्राता). — ^{b}) K_1 यदितो; K_{3-5} विदितो

मया च भवतां सम्यक्छुश्रूषा या कृतानघाः ।
असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतन्द्रितैः ॥ ३
यच्च दुर्योधनेनेदं राज्यं भुक्तमकण्टकम् ।
अपि तत्र न वो मन्दो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥ ४
तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षिताम् ।
विमर्दः सुमहानासीदनयान्मत्कृतादथ ॥ ५
तन्मया साधु वापीदं यदि वासाधु वै कृतम् ।
तद्वो हृदि न कर्तव्यं मामनुज्ञातुमर्हथ ॥ ६
वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं जनाधिपः ।
पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वानुजानत ॥ ७
इयं च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा तपस्विनी ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता तुल्यं याचति वो मया ॥ ८

T3 सदैव (for दयितो). G3.4 दमताम् (for भवताम्). T3 सुहृत् (for अभूत्). — ^{d}) K1 corrupt. K5 तत्र (for तच्च). K4.5 D4.6.8 T2 G1.2.5 M वित्त ह; D5 T4 विद्महे; G3.4 विद्म ह (for वेत्थ ह). K2 यथावद्धि भूतस्त्वतः (sic); K3 °द्विदितं हि वः; B6 °त्तेह तत्त्वतः; T3 यथा विभवपालितः. — D4.6.8 T2.3 G1.5 M1-3 ins. after 2: D5 T4 G2-4 M4.5 after 3: T1 after 1:

32* अनन्तरं हि पितरमनुजातो युधिष्ठिरः ।
नात्र किंचिन्मृषा जातु भवितेति मतिर्मम ।

[(L. 1) T2 त्वनंतरं. T1 च (for हि). T3 असंजातो; G1 अनुज्ञातो; M1-3 °यातो (for °जातो). —(L. 2) G3.4 नृपो राजा (for मृषा जातु). T1 नास्य कश्चित्समो जातु (for the prior half). G1 भवतेति.]

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 2). D4.6.8 T2.3 G1.5 M1-3 om. 3. — ^{a}) D5 T4 G2-4 [अ]पि (for च). K5 ब्रुवतां (for भ°). K2 चैव (for सम्यक्). K1 तथा मया च भवतां. — ^{b}) K1 corrupt. K3-5 सा (for या). K3 पुरा; B6 मया; M4.5 [अ]नया (for [अ]नघाः). D1 शुश्रूषा याः कृताश्च ताः. — ^{d}) B1.5 अतंद्रितः; M5 अनिंद्रितैः (sic). —After 3, D5 T4 G2-4 M4.5 ins. 32*.

4 ^{ab}) B1-5 Dn1 D1.2.7 यदा; Dn2 D3.9 यथा; D4.6.8 G1.2 तच्च (for यच्च). D6 [ए]व; T1 [अ]पि (for [इ]दं). K4 B Dn D1-3.5.7.9 भुक्तं राज्यम् (by transp.); D4.6.8 राज्यं भूत(D8 भ्रात)म्. T3 अकुलिकं (for अकण्टकम्). — ^{c}) D5 G3.4 अथ (for अपि). K4 ततो; K5 D5 T3 G3.4 तु वो; D1.3 न वै (for न वो). K2 अपि न तत्रावोचदस; T1 दुर्योधनो मंदबुद्धिर्. — ^{d}) T1 अवमेने स्वकं जनं.

5 ^{a}) K1 [अ]भिघाते; K3 [अ]पराधो; D1 °राधान् (for °राधाद्). D3 G4 दुर्बुद्धिर्. — ^{b}) K1.2 अभि(K2 °वि)घाते; D4.6.8 T4 G1.2 अपराधो (G2 °धे); D5 T2 अपघातो; T1 अवमानान्; T3 M1.2 (*inf. lin.*).3 अभिघातो; G3.4 अव(G4 °प)घाते; G5 M2 अभिघातान्; M4.5 °घातं (for °मानान्). — After 5^{ab}, T1 ins. 33*. T1 om. 5^c-6^b. — ^{c}) K1.2 विमंदः; B2 विसर्गः (for विमर्दः). K1 स; K4 तु (for सु-). — ^{d}) K3 B Dn D1-3.7 स्व(K3 B2 सु-; Dn1 D7 स्व)कृताद् (for मत्कृ°). B2 D3 अभूत्; B3 अपि (for अथ). D4.6.8 G1.2 अनयादेव मे कृते; D5 अनश्चैव नमस्कृते (sic); T2.4 अनयाच्चैव मत्कृते; G3-5 M अनयश्चै(G3.4 °योश्चै)व मत्कृते. —D4-6.8 T2-4 G M ins. after 5: T1 after 5^{ab}:

33* घातिताः कुरवो यच्च पृथिवी च विनाशिता ।

[T1 यस्मात् (for यच्च). D4.6.8 T2 G1.2 घातिताः कौरवेयाश्च; M1 °ताः कौरवा यच्च (for the prior half).]

6 T1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) T3 साधुतो (for साधु वा). M1 चेदं (for [अ]पीदं). — ^{b}) B2 यदा (for यदि). B1.4.5 च (for वा). K3.4 B D3 G2 वा कृतं; K5 वै कृतः (for वै कृतम्). — ^{c}) D4.6.8 G1 तद्वै; D9 ततो (for तद्वो). — K1 repeats 6^d after 7^a. — ^{d}) K5 अर्हथः. B1.3.4 D1.3.9 अयं बद्धो मयां(D9 °मां)जलिः; B2 अयं बद्धोंजलिर्मया; B5 अयं युद्धे जेतांजलिः (sic); Dn D2.7 मयाबद्धोयमंजलिः; D4-6.8 T G M1-3 अनुज्ञातुमिहा(T3 °तुमिवा-; G3.4 °तुं च ते)र्हथ; M4.5 अनुज्ञातुं च मार्हथ.

7 ^{a}) K1 नृपोयं धर्मपुत्रोयं. — After 7^a, K1 repeats 6^d. K1 damaged from 7^b up to 11^b. K5 om. (hapl.) 7^{bc}. — ^{b}) B4 D4.6.8 जनाधिप; Dn D1-3.7.9 T4 नराधिपः (for जना°). — ^{c}) K3.4 पूर्वं (for पूर्व-). K2 B3.6 D4.6.8.9 G1.2 M1 -राज्ञश्च; D5 T2 -राजन्य-; T1.3 G3.4 -राजस्य (sic) (for -राज्ञां च). — ^{d}) K3 B2.3.6 Dn D1-3.5.7 [अ]नुजानय; D9 [अ]न्वजानत (for [अ]नु°).

8 K1 damaged. — ^{a}) K3 om. (hapl.) from वृद्धा up to पुत्राविमौ (in 9^a). — ^{b}) K2 मनस्विनी (for तप°). — ^{c}) D3 -शोकार्य- (for °र्ता). — ^{d}) B Dn D1-3.7.9 युष्मान् (for तुल्यं). D3 यासीति (sic);

हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा ।
अनुजानीत भद्रं वो व्रजावः शरणं च वः ॥ ९
अयं च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विषमेषु च ।
न जातु विषमं चैव गमिष्यति कदाचन ॥ १०
चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरो विपुलौजसः ।
लोकपालोपमा ह्येते सर्वे धर्मार्थदर्शिनः ॥ ११
ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः ।
युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति ॥ १२
अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः ।
एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः ।
भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूता मया कृताः ॥ १३
यद्येव तैः कृतं किंचिद्व्यलीकं वा सुतैर्मम ।
यद्यन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १४
भवद्भिर्हि न मे मन्युः कृतपूर्वः कथंचन ।
अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः ॥ १५

G3.4 याति च (for (for याचति). B Dn D1-3.7.9 वै (for वो). T1 अनुज्ञां याचते मया.

9 K3 om. up to पुत्राविमौ (cf. v. l. 8). K4 om. 9. K1 damaged. —^{b}) D1.3 G4 तदा; D4-6.8 यथा; T1 भृशं (for तथा). M1 दुःखितौ बहुधा तथा. —^{c}) B4 -जानीहि (for -जानीत). —^{d}) K2.3.5 T1.3 व्रजामि; B1-5 Dn1 D5.7.9 T4 G3.4 व्रजाव; G5 M4.5 व्रजामः (for °वः). K2.5 वनं; K3 हरिं; D1.7 T4 वचः; M5 हि नः (for च वः).

10 K1 damaged. —^{a}) D5 T1 G4 M4.5 हि (for च). —^{c}) G3.4 स वै (for सर्वैर्). D4.6 द्रष्टव्यं. T1 भवद्भिः स च वक्तव्यः. —^{e}) K3.4 विषमे (for °मं). —^{f}) K3 राजा भवितुमर्हति.

11 K1 damaged for 11^{ab}. —^{a}) G5 चत्वारः समिवानस्य (sic). —^{b}) K4 D3 भ्रातरौ (for °रो). —^{c}) K3 -पालोपमा; K5 -पालो महीं. D4.6.8 [अ]भ्येते (for ह्येते). B Dn D1-3.7.9 लोकपालसमा ह्येते. —^{d}) K4.5 B1.2.5.6 Dn D2.7.9 सर्व-; D4 om.; D6 एते (for सर्वे). K4 कामार्थ- (for धर्मार्थ-). K4 D4.6 -दर्शनाः. D8 T2 G2.5 M1-3 धर्माधर्मार्थदर्शिनः; T3 सर्वे धर्मविदर्शनाः; G1 धर्माधर्मत्वदर्शनाः. — After 11, D4-6.8 S ins.:

34* चतुर्णां लोकपालानां मध्ये विपरिवर्तते ।

[D4-6.8 T4 [ऽ]पि (for वि-).]

12 ^{a}) K5 [ए]ष; D1.3.4.6-9 T2-4 G1.2 [ए]व; G3 [इ]ह (for [इ]व). D4-6.8 T1-3 G M1-3 देवः (D4 °व) (for एष). — After 12^{ab}, D4-6.8 S ins.:

35* एवमेष महाबाहुर्भीमार्जुनयमैर्वृतः ।

[D4.6.8 T2 G1.2 एव (for एष). D4 -बाहो (for -बाहुर्). T1 एष वै सुमहाबाहुर् (for the prior half).]

—^{c}) D6 8 G1 महाराजो (for °तेजा). —^{d}) पालयिष्यसि (sic).

13 ^{a}) D1.3 अरण्यम् (for अवश्यम्). K3.5 Dn1 D4.6.8 T4 कर्तव्यम्; D1.3 वस्त° (for वक्त°). —^{b}) G1 ज्ञात्वा; G5 M2.3 मत्वा (for कृत्वा). —^{c}) G4 न्यायो (for न्यासो). M1 महान् (for मया). G4 दत्तं. —^{d}) D4.6.8 वै (for वो). — T1 om. 13^{ef}. —^{e}) K3 T4 M1 [ऽ]प्यस्य; K5 यस्य; D4-6.8 T2-4 G1-4 ह्यस्य (for ऽस्य च). D4.6.8.9 T3.4 G1.2 धीरस्य (for वी°). —^{f}) D4.6.8 G1.2 न्यासो भूत्वा (for न्यासभूता). K1.3.4 B (except B4) Dn D1-3.7.9 M1.2 कृता मया (by transp.).

14 ^{a}) K3.4 B2.3.5 Dn2 D4.9 यदेव; K5 D3 यावद्; B1.4 Dn1 D1.2.7.8 यदैव; B6 यदेवं; D5 T2.4 M3-5 यद्येवं; D6 यद्देव; T1 मयैव; G5 यद्यैव (for यद्येव). K4.5 [ए]तैः; T1 वा (for तैः). —^{b}) K3 अलीकं; D8 T2-4 G2-5 M1-3 व्यळीकं. K1.2 च; K4.5 B Dn D1-3.7.9 वः; M4.5 वै (for वा). —^{c}) K2-5 B Dn D1-3.7.9 T1 G1 यदन्येन (for यद्यन्येन). —^{d}) D3 अनुक्षंतुम् (for °ज्ञातुम्). G4 अर्हसि (for °थ).

15 ^{a}) K3 B Dn D1-3.6.7.9 transp. न and हि. — D9 om. 15^{bcd}. —^{b}) T3 कृतः (for कृत-). K5 कदा च नः; B4.5 Dn D2.7 कदाचन (for कथंचन). —^{c}) D5 T4 G4 M4.5 अत्यंतं (for अत्यन्त-). K2-5 D5 T4 G3-5 M1-4 -कुरु- (for -गुरु-). —^{d}) K1-4 अयं मम (for इदं नमः). B4.6 D8 M1 मम; D5 समः; G3.4 तु वः (for नमः). K5 मम दोषो रहो मम.

16 ^{a}) T2.3 अकृत- (for अस्थिर-). —^{b}) K2 लब्धानां (for लु°). —^{c}) K3 ऋते (for कृते). K1.2 वदामि; K3 याचैव; B1-5 Dn D2.7 याचेद्य; B6 याचेपि (for

तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां कामचारिणाम् ।
कृते याचामि वः सर्वान्गान्धारीसहितोऽनघाः ॥ १६

इत्युक्तास्तेन ते राज्ञा पौरजानपदा जनाः ।
नोचुर्बाष्पकलाः किंचिद्वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः ।
वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ १
तूष्णींभूतांस्ततस्तांस्तु बाष्पकण्ठान्महीपतिः ।
धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २
वृद्धं मां हतपुत्रं च धर्मपत्न्या सहानया ।
विलपन्तं बहुविधं कृपणं चैव सत्तमाः ॥ ३
पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै ।
वनवासाय धर्मज्ञा धर्मज्ञेन नृपेण च । ४
सोऽहं पुनः पुनर्याचे शिरसावनतोऽनघाः ।

याचामि). —^{d}) D_{5} T_{1} $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ गांधार्या (for °री-). $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ द्विजान् ; $T_{2,3}$ G_{5} M_{1-3} द्विजाः (for ऽनघाः). K गांधार्या सहितोनया.

17 K_{4} om. (hapl.) 17^{a}–15. 3^{b}; K_{5} om. 17^{a}–15. 2^{d}. Before 17, G_{5} ins. वैशंपायनः. —^{a}) K_{1} उक्तस्. $K_{1,2}$ ते राजन् ; $B_{1,4,5}$ Dn_{1} $D_{1,2,7}$ ते सर्वे ; T_{2} राज्ञा ते (by transp.). Dn_{2} इत्युक्तास्ते ततः सर्वे ; $M_{2,3}$ एवमुक्तास्तु ते तेन. —^{b}) D_{4} पौरा (for पौर-). —For 17^{ab}, K_{3} subst. :

36* इत्येवं ब्रुवतस्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

— K_{1} om. 17^{cd}. K_{2} G_{5} $M_{2,3}$ om. (hapl.) 17^{c}–15. 1^{b}. —^{c}) $B_{2,3}$ बास्पकलाः (sic); Dn_{1} बाष्पकृताः ; $D_{1,3,7,9}$ T_{3} बाष्पाकुलाः ; D_{5} $T_{1,4}$ $G_{1,3,4}$ बाष्पगळाः (D_{5} °लाः); D_{8} T_{2} $M_{1,5}$ °कळाः (for °कलाः). G_{1} केचिद् (for किंचिद्). —^{d}) B (except B_{5}) $D_{3,7,9}$ ईक्षांचक्रुः ; $D_{4,6,8}$ G_{2} ईक्ष(D_{4} °क्ष्य)माणाः (for वीक्षांचक्रुः).

Colophon om. in $K_{1,2,4,5}$ G_{5} $M_{2,3}$. — *Adhy. name :* K_{3} धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_{4} $D_{1,7}$ 9 ; $D_{4-6,8}$ T_{2-4} G_{1-4} $M_{1,4,5}$ 14 (as in text); T_{1} 13. — *Śloka no. :* D_{9} 18.

15

☞ This adhy. is missing in $Ś_{1}$ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 K_{2} G_{5} $M_{2,3}$ om. 1^{ab}; K_{4} om. 1^{a}–3^{b}; K_{5} om. 1–2 (cf. v. l. 15. 14. 17). K_{1} T_{3} M_{5} om. the ref. —^{a}) B_{5} इति (for एवम्). $K_{1,3}$ इत्युक्त(K_{3} °क्ता)स्तेन ते राजन् (K_{3} °ज्ञा). —^{c}) K_{1} D_{5} कौरव्या (for °व्य). —^{d}) $K_{1,2}$ तदा (for इव).

2 $K_{4,5}$ om. 2 (cf. v. l. 1). —^{a}) K_{1} G_{4} तूष्णींभूतास् ; D_{9} कृष्णींभूतांस् (sic) (for तूष्णीं°). K_{3} तु तान्सर्वान् (for ततस्तांस्तु). B_{2} च (for तु). —^{b}) T_{3} बाष्पकंठो (for °कण्ठान्). —^{c}) K_{2} G_{3} $M_{1,2}$ महीपाल ; K_{3} °पाळ ; T_{2} °पालं (for °पालः). —^{d}) T_{2} अब्रवीद्वचः (for अभ्यभाषत).

3 K_{1} om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). T_{1} om. 3. K_{5} transp. 3^{ab} and 3^{cd}. —^{a}) $K_{1,2}$ वित्त ; K_{3} इच्छं (sic); K_{5} विद्धि ; $D_{4,6,8}$ G_{1} एवं (for वृद्धं). $B_{1,4,5}$ Dn $D_{1,2,7}$ च ; G_{5} M_{1-3} मा (for मां). $B_{1,4}$ मां (for च). —^{b}) K_{5} गांधारीं च तपस्विनीं. —^{d}) $K_{4,5}$ सत्तम. $M_{4,5}$ तथापि बहु सत्तमाः.

4 ^{a}) $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2}$ M_{1} चैवाभ्यनु- ; G_{5} $M_{2,3}$ चैवमनु- (for स्वयमनु-). $K_{4,5}$ D_{5} $T_{1,4}$ G_{3-5} $M_{2,3,5}$ -ज्ञातः (for -ज्ञातं). —^{b}) B_{6} $M_{1,4,5}$ च ; D_{5} T_{1} $G_{3,4}$ ह (for वै). —^{c}) K_{4} D_{8} धर्मज्ञो ; G_{4} °ज्ञ (for °ज्ञा). —^{d}) $G_{3,4}$ कृपेण (for नृ°). K_{1} B Dn $D_{2,3,5,7,9}$ T_{4} ह (for च). $D_{4,6,8}$ M_{2} धर्मजेन नृपेण च.

5 ^{a}) $K_{1,2}$ T_{1} अहं ; B_{6} अयं (for सोऽहं). K_{4} वचः (for the first पुनः). $B_{1-3,5}$ Dn $D_{2,7,9}$ चैव (for

गान्धार्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५
श्रुत्वा तु कुरुराजस्य वाक्यानि करुणानि ते ।
रुरुदुः सर्वतो राजन्समेताः कुरुजाङ्गलाः ॥ ६
उत्तरीयैः करैश्चापि संछाद्य वदनानि ते ।
रुरुदुः शोकसंतप्ता मुहूर्तं पितृमातृवत् ॥ ७
हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम् ।
दुःखं संधारयन्तः स्म नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ८
ते विनीय तमायासं कुरुराजवियोगजम् ।
शनैः शनैस्तदान्योन्यमब्रुवन्स्वमतान्युत ॥ ९
ततः संधाय ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः ।
एकस्मिन्ब्राह्मणे राजन्नावेश्योचुर्नराधिपम् ॥ १०
ततः स्वचरणे वृद्धः संमतोऽर्थविशारदः ।
साम्बाख्यो बह्वृचो राजन्वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ११
अनुमान्य महाराजं तत्सदः संप्रभाष्य च ।
विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह ॥ १२
राजन्वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितम् । C. B. K.

याचे). K_5 सोहं पुनर्वो याचेहं. —^{b}) D_9 शिरसो. T_2 G_1 च नतो; G_2 चानतो (for [ऽ]वनतो). $D_{4,6,8}$ [ऽ]नघ. —^{c}) T_4 $G_{3,4}$ गांधारी- (for °र्या). K_5 तन्मा; B_6 तन्मे; T_1 ते मां; G_2 M_5 तस्मात् (for तन्मां). $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,5}$ M_{1-4} गांधारीसहितं त($T_{2,3}$ $M_{2,3}$ °तस्त)स्मात्. — After 5, G_5 $M_{2,3}$ ins. an addl. colophon [*Adhy. no.:* G_5 $M_{2,3}$ 14].

6 Before 6, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) T_4 तं (for तु). $D_{4,6,8}$ श्रुत्वा तु राजवाक्यानि. — D_4 om. 6^{bc}. —^{b}) $D_{6,8}$ lacuna for वाक्यानि. K_4 B_6 M_3 च; T_1 तु (for ते). —^{c}) B (except B_6) Dn $D_{1-3,7,9}$ सर्वशो (for °तो).

7 ^{a}) $K_{3,5}$ B_6 D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ चैव (for चापि). K_4 तुत्तरीयकरश्चैव (sic). —^{b}) D_4 [आ]वरणानि; T_3 वचनानि (for वद°). B_6 तु (for ते). D_4 संभाव्य वचनानि ते. —^{c}) $K_{1,2,4,5}$ $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2}$ $M_{1,2}$ कुरवः (for रुरुदुः). D_1 दुःख- (for शोक-).

8 ^{a}) D_4 चान्य- (for शून्य-). K_6 B_4 च; $D_{1,4}$ T_4 तैर् (for ते). —^{b}) K_5 धृतराष्ट्रं (for °राष्ट्र-). D_1 -प्रजास्तत: (for -प्रवासजम्). — K_5 om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. —^{c}) $B_{1,3-6}$ Dn $D_{1-3,7}$ हि; M_2 (*inf. lin.*) तु (for स्म). B_2 D_9 दुःखं संक्षाल(D_9 °धार)यंतो हि; $D_{4-6,8}$ S दुःखं संधा($D_{4,6,8}$ T_2 G_{2-4} M_5 °ता)रयंति स्म. —^{d}) $D_{4,6,8}$ $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ समाहि(T_2 °ह)ताः (for इवाभवन्).

9 K_5 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). —^{a}) $K_{1,2}$ [ऽ]नुनीय (for विनीय). —^{b}) B Dn $D_{1-3,7,9}$ धृतराष्ट्र- (for कुरुराज-). D_5 -नियोगजं (for -वियो°). —^{c}) $K_{1,2}$ ततो; D_5 T_1 तथा (for तदा). —^{d}) D_8 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). K_1 B_1 T_3 स-; K_5 च; B_2 T_1 सं- (for स्व-). $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ च (for [उ]त).

10 ^{a}) K_1 B_2 संचार्य; K_2 संवार्य; K_4 D_9 संधार्य; $D_{4-6,8}$ S संचिंत्य (for संधाय). D_1 सर्वैर् (for सर्वे). —^{b}) T_1 आहुः (for अथ). K_4 वाक्यानि च समाप्य च; B_2 °न्यथ समागतः (sic). — T_1 om. 10^{cd}. —^{c}) M_2 (*sup. lin.*) एतस्मिन् (for एक°). K_3 सर्वाणि; $K_{4,5}$ सर्वम्; $D_{4-6,8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_{1-3} कार्यम् (for राजन्). —^{d}) B Dn $D_{1-3,7,9}$ निवेश्य; D_6 आदिश्य (for आवेश्य). K D_5 $T_{3,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ तदा (T_3 °था) नृपं (D_5 भृशं); D_7 नराधिपाः (for °धिपम्).

11 ^{a}) K_2 स्म चरणे; K_3 ते चरणे; K_4 स्ववरणे; K_5 Dn $D_{2,3,7}$ स्वाचरणो (D_3 °णे); $B_{1,2,4}$ सुचारणो; $B_{3,5}$ स्वचरणो; B_6 स्वभवने; $D_{4,6}$ यच्चारणो; D_8 यश्चारणो; D_9 स्वचरणैर्; T_1 स्वीशरणो (sic); $T_{2,3}$ G_{3-5} $M_{1,4,6}$ स्वे च(T_3 त)रणे; $G_{1,2}$ सूच्चारणे (for स्वच°). K_2 $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{2,7}$ M_4 विप्रः (for वृद्धः). K_1 ततः संचरणे वृद्धिः. —^{b}) K_1 T_2 स मतोर्थ-; D_3 समेतार्थ-; T_1 सर्वशास्त्र- (for संमतोऽर्थ-). — K_4 om. 11^{cd}. —^{c}) K_3 शाकल्यो; K_5 B Dn $D_{2,4,6}$ G_1 शांबाख्यो; D_5 $T_{3,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ शाकल्यो; D_8 corrupt; D_9 शांताख्यो; T_1 कौरव्यो; T_2 शांभव्यो; G_2 शांबयौ; G_5 M_1 शांतव्यो; $M_{2,3}$ शांतश्च (for साम्बाख्यो).

12 T_1 om. 12^{ab}. —^{a}) K_3 अनुमन्ये (for °मान्य). $K_{1-3,5}$ Dn_2 T_2 G_5 M_1 महाराज; M_3 °राजन् (for °राजं). —^{b}) K_3 G_5 M_1 समभाष्य; Dn $D_{2,7}$ संप्रसाद्य; D_5 $T_{3,4}$ $G_{3,4}$ $M_{4,5}$ संविभाष्य (T_4 M_5 °व्य) (for संप्र°). $K_{1,2}$ समाभाष्य च तत्सदः; K_4 तत्सदः समभाषत; $D_{4,6,8}$ T_2 $G_{1,2}$ $M_{2,3}$ सदः समनुभाष्य च. —^{c}) B_6 D_1 प्रशांतो; G_5 न लाभो (sic) (for प्रगल्भो). K_3 राजानं (for मेधावी). —^{d}) K_3 तत्र तं समुवाच ह; $K_{4,5}$ राजानं समुवाच ह.

13 ^{a}) K_1 एतद् (for राजन्). —^{b}) D_6 मैवं (for मयि). K_3 प्रतिष्ठितं; $K_{4,5}$ समाहितं (for समर्पितम्).

वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप ॥ १३
यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विभो ।
नात्र मिथ्या वचः किंचित्सुहृत्त्वं नः परस्परम् ॥ १४
न जात्वस्य तु वंशस्य राज्ञां कश्चित्कदाचन ।
राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियो भवेत् ॥ १५
पितृवद्भ्रातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः ।
न च दुर्योधनः किंचिदयुक्तं कृतवान्नृप ॥ १६
यथा ब्रवीति धर्मज्ञो मुनिः सत्यवतीसुतः ।
तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः ॥ १७
त्यक्ता वयं तु भवता दुःखशोकपरायणाः ।
भविष्यामश्चिरं राजन्भवद्गुणशतैर्हृताः ॥ १८
यथा शंतनुना गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च ।
भीष्मवीर्योपगूढेन पित्रा च तव पार्थिव ॥ १९
भवद्बुद्धियुजा चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ॥ २०
न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान्नृप ।
पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ।
वयमास्म यथा सम्यग्भवतो विदितं तथा ॥ २१

— ^{c}) K5 यदहं; D4 तमहं (for तदहं). — ^{d}) B6 D1 तच्छ्रुणुष्व; T1 शृणुष्वैतन् (for तज्जुषस्व).

14 ^{b}) D4. 6. 8 T2. 4 तदा (for तथा). — B6 T1 om. (hapl.) 14^{d}–16^{c}. — ^{d}) K1. 3. 5 D5. 6 T4 G3. 4 M5 सुहृदः स्म; K2 D4. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1–4 सुहृदश्च; K4 °दस्य (for °त्त्वं नः). B4 च (for नः).

15 B6 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) B4 जानन्नस्य (for जात्वस्य तु). B (B6 om.) Dn D1–3. 7 च (for तु). — ^{b}) B4 कस्य; D4. 6. 8 T2 G1. 2 किंचित्; T4 om. (for कश्चित्). T4 कदा च नः. — ^{c}) B4 D2. 4. 7 T3. 4 M2 प्रजापाल (for °पालः). — ^{d}) K1. 2. 4 B2. 3. 5 Dn2 D1. 9 T2. 3 G5 M [ऽ]भवत् (for भवेत्). K3 प्रजानामहिते रतः; D4. 6. 8 G1. 2 स प्रजानां प्रियो भवेत् (D4. 6 G2 °योभवत्).

16 B6 T1 om. 16^{abc} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K1 भर्तृवच्; K4 D5. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1–3 मातृ° (for भ्रातृ°). — ^{b}) D5 भवतः (for भवन्तः). K3 भवता पाळिता वयं. — ^{c}) D5 स (for न). D1 तु (for च). — ^{d}) T1 वा तथा (for कृतवान्). K1. 2. 4 B2. 3. 5 Dn D2. 4. 7–9 T2 G1. 2 M4. 5 नृपः; M1 च नः (for नृप). — After 16, D4–6. 8 T2–4 G1. 2 M ins.:

37* प्रियाणि कुर्वन्सर्वेषामनुवृत्त्यर्थमुद्यतः ।

[G1 अनुवृत्य समुद्यतः (for the post. half).]

17 ^{a}) D4. 6 यदा (for यथा). D4. 6. 8 T2–4 G M [अ]ब्रवीत्तु (for ब्रवीति). K4 B (except B2. 3. 6) Dn D2. 7 धर्मात्मा (for धर्मज्ञो). T1 यदब्रवीत्ते धर्मज्ञो. — ^{c}) K4 यथा कुरु; T1 तत्कुरुष्व (for तथा कुरु). — ^{d}) K4 D9 G1 स हितः (for स हि नः).

18 K5 om. 18^{abc}. — ^{a}) T1 G2 त्यक्त्वा (for त्यक्ता). G5 भवंतु (for वयं तु). T2 भगवता (for तु भवता). D4. 6. 8 त्यक्ता (D6 °क्त्वा) भवंतु भवतो. — ^{b}) D1 मन्यु-; T2 त्यक्त- (for दुःख-). — ^{c}) D2 भविष्यामि; D9 G5 M2 (*inf. lin.* as in text) °ष्याम (for °ष्यामश्). K1. 2 कालं (for राजन्). D1 भविष्याम चिराद्राजन्. — ^{d}) K1 D1. 4–6. 8 G2 M4 वृताः; K3–5 D9 हृताः; B5 Dn D2. 7 युताः (for हृताः).

19 ^{ab}) B Dn D1–3. 9 शांतनुना. D1 राज्ञा गुप्ता (by transp.); T1 गुप्तास्तथा. B4 ह (for च). — Dn2 om. 19^{b}–20^{c}. — ^{c}) T4 M4 -गुप्तेन (for -गूढेन). D5 T3 G3. 4 M5 भीष्मवीर्याभिगुप्तेन; T1 भीष्मेण सुसहायेन. — ^{d}) D8 प्रीता (for पित्रा). K1. 2. 5 B1. 3–5 Dn D2. 3. 7 M4. 5 transp. च and तव. K1 भारत (for पार्थिव).

20 Dn2 om. 20^{abc} (cf. v. l. 19). — ^{a}) B1. 5 Dn1 D2. 3. 7 उद्वीक्षणाच्; B2. 3 उद्वीक्षिणा; B4. 6 बुद्धीक्षिणा; M4 बुद्धियुता (for °युजा). K3 वापि (for चैव). K2 भवद्बुद्धिगतेनैव; T1 तथैव पांडुना राजन्. — ^{b}) T1 भवता (for पाण्डुना). M1 पांडुना च सुरक्षिताः. — D4. 6. 8 om. from 20^{c} up to 15. 16. 3^{d}. — ^{c}) B4 अथ; T3 अति; G1 एव (for अपि). — ^{d}) K3–5 D1. 3. 9 G2. 5 M1–3 स्म; G1 [अ]पि (for सु-).

21 D4. 6. 8 om. 21 (cf. v. l. 20). K4 om. (hapl.) 21^{a}–25^{b}. T2 repeats 21^{ab} after 16. 3^{ab}. — ^{a}) K1 च सोण्वपि; K2 च मेण्वपि; K3. 5 G1 M1–3 नस्त्वण्वपि; B6 च स्वल्पं च; D5 T3. 4 G3. 4 M4. 5 नस्त्वं वा(M4. 5 चा)पि; D9 च स्वल्पोपि; T1 किंचिदपि; T2 (first time) सूक्ष्ममपि; G2 नः सोण्वपि (for स्वल्पमपि). T2 (second time) नतस्त्वघेपि पुत्रस्ते (*sic*); G5 नरस्त्वंघोपि पुत्रस्ते. — ^{b}) D1 S (T2 both times)

तथा वर्षसहस्राय कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप ॥ २२
राजर्षीणां पुराणानां भवतां वंशधारिणाम् ।
कुरुसंवरणादीनां भरतस्य च धीमतः ॥ २३
वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ।
नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ २४
उषिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ।
सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते ॥ २५
यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्थ दुर्योधनं प्रति ।
भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

ब्राह्मण उवाच ।
न तद्दुर्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम् ।
न कर्णसौबलाभ्यां च कुरवो यत्क्षयं गताः ॥ १
दैवं तत्तु विजानीमो यन्न शक्यं प्रबाधितुम् ।

व्यलीकं. K1 च न:; K2 मम; T2 (first time) नृपु; G5 M1.2 नृपः (for नृप). — B6 om. (hapl.) 21^{c}–22^{d}. T2 om. 21^{c}–25^{d}. G1.5 M1–4 om. from 21^{c} up to 15. 16. 3^{b}. — ^{c}) K5 च; D5 T1.3.4 G2–4 [अ]द्य; M5 स- (for सु-). — ^{d}) K3 D5 T1.3.4 G2 नराधिप (for °धिपे). — ^{e}) K1.2.5 B2.3 Dn1 D7 T1 वयसा स्म (for वयमास्म). K3 वयसा त्वन्यथा सम्यग्. — ^{f}) D9 भवते (for °तो). B2 यथा (for तथा). D1 विदितं भवतस्तथा; T1 भवता विदितं मया. — After 21, T1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.*: T1 14].

22 K4 B6 D4.6.8 T2 G1.5 M1–4 om. 22 (cf. v. l. 20, 21). — ^{a}) M5 शत- (for तथा). B1.5 Dn D2.3.5.7 M5 -सहस्राणि; T3 °षु: (for °य). G2 तथा सर्वं सहे वापि. — ^{b}) T3 G3.4 M6 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः. — ^{c}) G2 स्वत्सूनुना (for पाल्यमाना). D1 कृतिमता; T1 कृतविदा (for धृतिमता). — ^{d}) K1 वृंदामहे (sic); K3.5 वत्सा°; G2 विर°; G3.4 नंदा° (for विन्दा°).

23 K4 D4.6.8 T2 G1.6 M1–4 om. 23 (cf. v. l. 20, 21). — ^{a}) B6 D1.9 च सर्वेषां (for पुराणानां). — ^{b}) D5 T1.3.4 G3.4 M5 भवतो (for °तां). G4 -कारिणां (for -धारिणाम्). K5 B Dn D1–3.7.9 भवतां पुण्यकर्मणां. — ^{c}) K5 कुरुसंवत्सरादीनां.

24 K4 D4.6.8 T2 G1.5 M1–4 om. 24 (cf. v. l. 20, 21). — ^{a}) D1 एवं (for एष). B6 सद्वृत्तमनुयात्येष; G2.3 वृत्तं समनुयात्येष. — ^{b}) K1 धर्मात्मा पांडुनंदनः. — ^{c}) K3 वाक्यं (for वाच्यं). D5 T1.3.4 G2–4 M5 महीपाल (for महाराज). — ^{d}) K5 दृश्यते (for विद्यते).

25 K4 om. 25^{ab}; D4.6.8 T2 G1.5 M1–4 om. 25 (for all, cf. v. l. 20, 21). — ^{a}) K5 उषिताः सुख संवीर. — K3 om. 25^{cd}. T1 om. from 25^{c} up to 15. 16. 2^{b}. — ^{c}) K4 सुश्लक्ष्णं (for सुसूक्ष्मं). K1.2.4.5 D1.5 T3.4 M5 हि; G2 यो (for च). T3.4 G व्यलीकं. G3.4 सुसूक्ष्ममप्यलीकं ते. — ^{d}) K4 सु- D5 न; T4 स्व- (for स-).

26 D4.6.8 T1 G1.5 M1–4 om. 26 (cf. v. l. 20, 21 25). — ^{a}) K1 यत्तद्; T4 यत्र (for यत्तु). — ^{b}) K2–4 B3.4.6 D5 अथ; K5 D1 अर्थं (for आत्थ) — ^{c}) K1 -नेष्याम; K3 -पश्यामि; D6 -नेष्यामस (for °मि). T2 न भवंतमवच्याम.

Colophon om. in Dn D2.4.6.8 T1.2 G1.2.5 M1–4. — *Adhy. name*: K4 धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B6 13; K4.5 14; D1 10; D5 T3.4 G3.4 M5 15 (as in text). — *Śloka no.*: K5 24; D9 27.

16

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 D4.6.8 om. 1–3 (cf. v. l. 15. 15. 20); T1 om. 1^{a}–2^{b} (cf. v. l. 15. 15. 25). G1.5 M1–4 om. 1^{a}–3^{b} (cf. v. l. 15. 15. 21). T2 G2 om. the ref. — ^{a}) K3–5 B3.4.6 D1.3 च; D5 T2–4 G2–4 [अ]त्र;

दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २
अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः ।
अष्टादशाहेन हता दशभिर्योधपुंगवैः ॥ ३
भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना ।
युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह ॥ ४
चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैर्नृप ।
जनक्षयोऽयं नृपते कृतो दैवबलात्कृतैः ॥ ५
अवश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः ।
कर्तव्यं निधनं लोके शस्त्रेण क्षत्रबन्धुना ॥ ६
तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः ।
पृथिवी निहता सर्वा सहया सरथद्विपा ॥ ७
न स राजापराध्नोति पुत्रस्तव महामनाः ।
न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौबलः ॥ ८
यद्विनष्टाः कुरुश्रेष्ठा राजानश्च सहस्रशः ।
सर्वं दैवकृतं तद्वै कोऽत्र किं वक्तुमर्हति ॥ ९
गुरुर्मतो भवानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः ।

D7 तु (for तद्). — ^{b}) D5 T2-4 G2-4 M4 [अ]पि (for च). B3 [अ]पि (for तद्). — ^{d}) T4 [ऽ]ति- (for यत्).

2 D4. 6. 8 G1. 5 M1-4 om. 2; T1 om. 2^{ab} (for all, cf. v. l. 1). — ^{a}) K4 T2 दैवतं तु (for दैवं तत्तु). B3 तं तु; D1. 3 तत्र; G2 तु न (for तत्तु). K2 विजानीयान्. T3 G3 दैवं तत्राभिजा(G3 °त्र न जा)-नीमो; G4 न दैवं तत्र जानीमो. — ^{b}) K4 तु (for न). K1 विबाधितुं; K5 न बा°; D1 T4 प्रबो° (for प्रबा°). K2 न शक्यं प्रतिबाधितुं. — D9 om. 2^{d}. — ^{d}) B3. 4. 6 अभि-; Dn D2. 7 अपि (for अति-). B1. 3-5 Dn D2. 7 -बाधितुं (for -वर्तितुम्).

3 D4. 6. 8 om. 3; G1. 5 M1-4 om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{ab}) K4. 5 अक्षौहिण्यौ; Dn1 D2 T1. 2. 4 G2-4 M5 अक्षोहिण्यो; T3 अक्षौहिणी. K3-5 D5 T G1-4 M5 दशाष्टौ च महाराज (D5 °जन्) (by transp.). B1. 3. 5. 6 D1. 9 दशैका च (D1 °काष्टौ) (for दशाष्टौ च). — After 3^{ab}, T2 repeats 15. 21^{ab}. — ^{c}) T2 M1-3 तदा (for हता). T1 अष्टादशापि निहता; G2 °शाहे निहता; G5 °शदिनैर्हता; M5 °शेन महता. — ^{d}) B5 Dn D2. 7 कुरुभिर् (for दश°). G1 यूथ- (for योध-).

4 ^{a}) K3-5 -द्रोणसुतैः; D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4 -कृपै राजन्; D5 T1. 3. 4 G3. 4 -कृपैश्चैव (for -कृपाद्यैश्च). K1. 2 B4. 6 D1 तु (for च). — ^{d}) K2-5 B2 Dn1 चैव हि; D4-6. 8 T G1. 2. 5 M चाहवे; G3. 4 चापरे (for चैव ह).

5 ^{a}) K1. 2 B3 तु (for च). — ^{b}) K3 B Dn D1-3. 7. 9 तथा; D1 (before corr.). 5 वृतः (for नृप). D4. 6. 8 G1 — ^{c}) B Dn D1-3. 7. 9 न च (for जन-). — ^{d}) D3 [ऽ]थ (for ऽयं). G2 क्षयोयं नृपशार्दूल. — ^{d}) D5 कृपो (for कृतो). B Dn D1-3. 7. 9 ऋते दैवबलादभूत्.

6 ^{a}) K3-5 D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 गंतव्यं (for कर्तव्यं). K1. 2 B Dn D2. 3. 7. 9 काले (for लोके). — ^{d}) K1 नृपते; K2 B2-5 Dn D1-3. 7 म(K2 क)र्तव्यं; B1 D9 मर्तव्ये; T2. 3 G1. 2. 5 M4. 5 क्षत्रेण (for शस्त्रेण). K5 कृत-; T2 G1. 2 हत- (for क्षत्र-). M1-3 कुरुक्षेत्रे विशेषतः.

7 ^{a}) D4. 6. 8 G1 तदिदं; T2 यैरियं. — ^{b}) K1 -बलांधितैः; T1 -बलात्कृतैः; M3 -लतान्वितैः (for -बलान्वितैः). — ^{c}) K1. 3 पृथिवीनिहि(K3 °ह)ताः सर्वाः. — ^{d}) K1. 2 सयोधा (for सहया). K3. 5 D4. 6. 8 T2 G2. 5 M1-3 सरथा (K3. 5 °थाः) सहयद्विपा (K3 °यद्विपाः; K5 °यास्तथा).

8 ^{a}) K5 D4. 6. 8 T2. 3 G2-4 न च; G1 स च (for न स). T1 स राजा प्रतिमापन्नः. — ^{b}) K2 महारथः; K4. 5 G1. 5 M2 (*inf. lin.*) महात्मना (G5 M2 °नः) (for °मनाः). — For 8^{ab}, B Dn D1-3. 7. 9 subst.:

38* न स राज्ञां वधे सूनुः कारणं ते महात्मनाम् ।
[D1. 3 च (for स).]

— ^{c}) K4 भवतां; T1 न भग्नो (for न भवान्). G5 अस्य (for न च). K1 भृत्यो; B3 भूपा (for भृत्या). — ^{d}) K2 M5 न च कर्णो न सौबलः; K3 न कर्णा न च सौबलाः.

9 ^{a}) K1 न च तत्र; K2 यदि न स्युः; K3 यदि नष्टाः; B1. 2. 4. 5 Dn D1-3. 7. 9 यद्विशस्ताः; B3. 6 T3 G3. 4 यद्विशिष्टाः (for यद्विनष्टाः). K1. 3. 5 B5 T2 G1. 3. 5 M2-4 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठा). — ^{b}) K1 [ऽ]न्ये (for च). — ^{c}) K4 सर्व- (for सर्वं). K1. 4. 5 देव- (for दैव-). B Dn D1-3. 7. 9 विद्धि; T2 यद्वै (for तद्वै). — ^{d}) K4 ह्यत्र; D1 को नु (for कोऽत्र). K1 कर्तुम् (for वक्तुम्).

धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम् ॥ १०
लभतां वीरलोकान्स ससहायो नराधिपः ।
द्विजाग्र्यैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखी ॥ ११
प्राप्स्यते च भवान्पुण्यं धर्मे च परमां स्थितिम् ।
वेद पुण्यं च कार्त्स्न्येन सम्यग्भरतसत्तम ॥ १२
दृष्टापदानाश्चास्माभिः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः ॥ १३
अनुवत्स्यन्ति चापीमाः समेषु विषमेषु च ।
प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवाञ्शीलभूषणान् ॥ १४
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिहारांश्च पार्थिव ।
पूर्वराजातिसर्गांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ १५
दीर्घदर्शी कृतप्रज्ञः सदा वैश्रवणो यथा ।

10 ^{a}) K1.2 B3 माता; D1 मित्रो (for मतो). D4.6.8 om. भवान. G1 तस्य (for अस्य). —^{b}) K5 भवतः (for जगतः). —T1 om. 10^{cd}. —^{c}) K1 ततस् (for अतस्). K2.4.5 D5.6.8 T2.4 G1–3 M4.5 धर्मात्मानः सुत(K2 °त्मने सुत-; D5 T4 G3 M4 °त्मानः सत-; D6.8 °त्मानः स्वत-; T2 G2 °त्मानस्तत-; G1 °त्मानस्तुत)स्तुभ्यम्; K3 °त्मानः शंतनोस्तु; D1 °त्मा तु नमस्तुभ्यम्; T3 G4.5 M1–3 धर्मात्मनः सुत(T3 °नस्तत-; G4 M2 °नः सत)स्तुभ्यम्. —^{d}) D1 एवं (for अनु-). Dn2 D1.3 शुभं; T2 वयं; G4 सुताः (for सुतम्). D4.8.9 G1.5 M2–4 अनु(D8 G1 °भि)जानीम ते सुतं (M2 सुखं).

11 ^{a}) K3 B2.3 Dn1 D3.6.8 T2 G1.2 -लोकं (for -लोकान्). B6 तु; T4 च (for स). K2 D1 लभतां लोकवीरान्स (D1 °रस्थः); D4 °तां वीरलोकस्थः; T1 आहतां वीरलोकानां. —^{b}) K3.4.5 T1 नराधिप. D4.6 सहायोस्य (D6 °योत्र) नराधिप. —^{c}) K4 G3 M5 द्विजाग्रैः. —^{d}) K5 B5 मोदते (for °तां). B Dn D1–3.7.9 G2.5 सुखं (for सुखी).

12 T1 om. 12^{ab}. —^{a}) D4.8 T3 G5 प्राप्यते (for प्राप्स्यते). —^{b}) T2 G2.5 M5 धर्मेण; M1.2 (*inf. lin.*).3 धर्मेषु (for धर्मे च). K4.5 परमे (K5 °मां) स्थितं; D4–6.8 S (T1 om.) सततं स्थितः (D5 °तं) (for परमां स्थितिम्). — After 12^{ab}, K3 ins.:

39* तदेव पुण्यं धर्मे च धर्मे च परमां गतिम् ।

—^{c}) B3.6 D1.3.9 कृत्स्नेन (for कार्त्स्न्येन). K3–5 तदेव पुण्यं कार्त्स्न्ये(K3 °त्स्ने)न; B1.2.4.5 Dn D2.7 वेद धर्मं च कृत्स्नेन. —^{d}) B6 च तव (for भरत-). K2 -सत्तमः. B1–5 Dn D2.7.9 सम्यक्च भ(Dn1 D2.7 °क्त्वं भ-; D9 °क्च त)व सुव्रतः. —For 12^{cd}, D4–6.8 S subst.:

40* वेद धर्मं महाबाहो लौक्यं वैदिकमेव च ।
[T3 वेत्थ; G3.4 वदेद् (for वेद). D4.6.8 -बाहुर; D5 T1.3.4 G3.4 -भाग. D5 T4 कार्यं; T1 वाक्यं (for लौक्यं).]

13 B2 D6.9 read 13^{ab} twice. —^{a}) K1.2 D6 (second time).8 T4 दृष्ट्वापदानाश्; K3–5 G1 दृष्टा(K3 °ष्ट्वा)वदाताश्; D4 दृष्ट्वापहीनाश् (for दृष्टापदा°). T3 हि (for च). B2 D9 (both second time) अस्माभिर्दृष्टसामर्थ्याः; D6 (first time) दृष्ट्वा वचनाश्चास्माभिः (sic). —^{b}) K5 पुरुषर्षभ. —For 13^{ab}, B1.2 (first time).3–6 Dn D1–3.7.9 (first time) subst.:

41* दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान्प्रति नो वृथा ।
[B3.6 D1.3.9 च (for ते).]

—^{c}) D6.8 T3 G2 त्रिदिवश्च (for °स्य). —^{d}) K1.2 M3 क्षितौ (for क्षितेः).

14 ^{a}) K1.2 B1–5 T1.4 अनुवत्स्यंति; B6 अर्थवत्संति; D4 अनुवक्ष्यंति; D6.8 °गच्छंति; T2 G2 °वत्स्यति; G1 °पश्यंति (for °वत्स्यन्ति). K1.4 चापीमां (sic); K2 B Dn D1–3.7.9 वा धीमा(K2 B6 D7 °म)न्; D4.6.8 T2 G1.2.5 M1–4 कौरव्य (T2 G2 M4 °व्याः) (for चापीमाः). —^{b}) K5 समेषु विषमे पुनः. —^{c}) K1 पूज्यान्; K3 प्राज्ञान्; G1 प्राज्ञाः (for प्रजाः). K1 -श्रेष्ठान्; K4 D5 -श्रेष्ठाः (for -श्रेष्ठ). —^{d}) K3 शशि- (for शील-). M1 पांडवाः शीलभूषणाः.

15 B4 om. 15–16. —^{a}) K3.5 G1–4 ब्रह्मदेवाग्र- (K5 °देवाप-; G2 °वेदाग्र)हारांश्च; D3 ब्रह्मदायाग्र°; T1 पूर्वदेयाग्र°. —D1 om. 15^{bc}. —^{b}) K1 Dn D2.7 प-(K1 D7 पा)रिबर्हांश्; D4.5 परिवारांश्; D6 °पूरांश्; G1 पारिहारांश् (for परि°). K1 B2.3 Dn D2.4.5.8.9 G5 M1–3 पार्थिवः; D7 भारत (for पार्थिव). T1 पारितोषिकमेव च. —T4 G4 om. 15^{cd}. —^{c}) K2 B (B4 om.) Dn D2.3.7.9 पूर्वराजाभिपन्नां(K2 °मार्गां)श्च; K4 °जातिविसर्गांश्च; D4–6.8 T1.3 G2.3 °राज(T1 °जि)निसृष्टां-(D4 °श्रिष्टां-; D5 T3 G3 °सर्गां)श्च; T2 पूर्वं राजनिसृष्टांश्च. —^{d}) K2.4.5 D1.3.5.9 T1.3 G1.3 एष (for). D4.6 पांडवाः; G1 भारत. G2 :

16 B4 om. 16 (cf. v. l. 15); marg. —^{a}) M4 दीर्घादधि (K1 B (B4 om.) Dn D1–3.7.

अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ॥ १६
अप्यमित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभ ।
ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत्पाति नः सदा ॥ १७
विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ।
न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ॥ १८
मन्दा मृदुषु कौरव्यास्तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः ।
वीर्यवन्तो महात्मानः पौराणां च हिते रताः ॥ १९
न कुन्ती न च पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती ।
अस्मिञ्जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ॥ २०
भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितम् ।
न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ २१
अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।
मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः ॥ २२
स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् ।
कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते भरतर्षभ ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुबन्धगुणोत्तरम् ।
साधु साध्विति सर्वः स जनः प्रतिगृहीतवान् ॥ २४
धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः ।
विसर्जयामास तदा सर्वास्तु प्रकृतीः शनैः ॥ २५

प्राज्ञः; D_8 कृतप्राज्ञः; T_3 $G_{3,4}$ धृतप्रज्ञः (for कृत°). T_1 ददाति वित्तं विप्रेभ्यः. —^{b}) K_2 सदा वैश्रवणोपमः. —^{c}) K_1 T_2 G_4 अक्षुद्रः; B_1 नक्षुद्र- (for अक्षुद्र-). K_1 सचिवैश्; T_2 सचिवाश्. K_{3-5} चापि (for चायं). —^{d}) K_1 महासनाः (sic); G_3 युधिष्ठिरः.

17 ^{a}) $K_{1,3}$ Dn_1 D_2 अथ (K_1 °पि) मित्रे; K_6 $G_{2,4}$ अप्यमित्रो; B_2 आर्यमित्रे; B_3 G_3 अप्यमित्र- (for °मित्रे). —^{b}) Dn $D_{2,7}$ G_1 $M_{1,5}$ भरतर्षभः. D_1 पांडवो भरतर्षभः. —^{c}) $K_{2,4}$ $D_{6,8}$ $T_{1,2}$ $G_{1,2,5}$ $M_{1,2}$ (*sup. lin.*)$_{.4}$ ऋजुः (for ऋजु). T_1 प्रसन्नो (for पश्यति). —^{d}) K_4 पावनः; $D_{4,6,8}$ G_2 स पतिः; $G_{3,4}$ पालितः (for पाति नः). K_1 B_6 पुत्रवत्परिपालिताः (K_1 °ति नः); G_1 पुत्रादप्युदितः सदा.

18 T_1 om. 18. —^{a}) D_4 स्व- (for च). $D_{4,6,8}$ नरस्य (for जनस्य). K_1 अभि- (for अस्य). —^{b}) G_1 अस्वर्यं (for संसर्गाद्). D_5 G_1 च (for वै). —^{c}) K_2 $D_{4,6,8}$ करिष्यति (for °ष्यन्ति). —^{d}) $G_{3,4}$ तदा (for तथा). K_5 G_2 तथा भीष्मार्जुनादयः (sic).

19 ^{a}) T_1 मंदो. K_1 कर्तव्यास्; B Dn $D_{1-3,7,9}$ कौरव्य; T_1 °व्यस् (for °व्यास्). —^{b}) $K_{3,4}$ आसीद् (for आशी-). B_4 T_1 -विषोपमः. — T_1 om. 19^{cd}. —^{c}) T_2 महाराज; M_5 जितात्मानः (for महा°). —^{d}) T_2 बलवंतो (for पौराणां च).

20 ^{a}) Dn_2 तव (for न च). K_{3-5} D_5 T_3 $G_{3,4}$ M_5 न च कुंती न पांचाली. —^{b}) K_2 D_1 नोलूपी न च सात्वती. — G_3 om. 20^{cd}. —^{c}) T_1 तस्मिन्. Dn D_1 (before corr.)$_{.2,7}$ क्षणे (for जने).

21 T_1 om. 21^{ab}. —^{a}) G_1 तत्तत् (for भवत्-). B_1 $D_{2,5,6,8,9}$ T_{2-4} G M_{1-4} इदं (for इमं). G_3 ज्ञेयं (for स्नेहं). —^{b}) T_3 -विवर्धनं (for °र्धितम्). — T_1 transp. 21^{cd} and 22^{ab}. —^{d}) K_2 Bom. ed. पौरा (for पौर-). T_3 $G_{3,4}$ नराः (for जनाः). T_1 M_1 पौरजानपदाञ्जनान्.

22 T_1 transp. 21^{cd} and 22^{ab}. —^{a}) $K_{1,2}$ अपि रताः; D_6 $T_{2,4}$ $G_{3,4}$ M_6 पीडयंतः; G_1 अपि सदा (for अपि सतः). T_1 धर्मिष्ठाः पालयिष्यंति. —^{b}) $K_{3,5}$ महाबलाः (K_5 °लाः) (for °रथाः). K_4 कुंतीपुत्रो महारथः. — T_1 om. 22^{cd}.

23 ^{a}) D_6 त्वं (for स). —^{b}) G_5 असन्नीतं (for अपनीय). $D_{4,6,8}$ T_2 $G_{1,3-5}$ M_{1-4} युधिष्ठिरे (for °ष्ठिरात्). —^{c}) D_5 T_1 $G_{3,4}$ धर्मात्मन्; $T_{3,4}$ धर्मात्मा (for धर्म्याणि). —^{d}) $K_{1,2}$ B (except B_6) Dn $D_{2,7,9}$ T_4 नमस्ते पुरुषर्षभ.

24 T_2 om. the ref. G_5 M_2 om. 24–25. —^{b}) K_2 अनुबंधे; $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ °मान्य; B_3 °नीय; $D_{4,6,8}$ $T_{2,4}$ G_2 °बुध्य; D_5 T_3 $G_{3,4}$ °बद्ध-; T_1 °चिंत्य; G_1 °बंधं (for °बन्ध-). — G_3 reads 24^{cd} twice. —^{c}) K_2 सर्वं स; K_{3-5} सर्वोपि; $D_{4,6}$ T_3 G_3 (second time) सर्वस्य; D_5 सर्वस्तु; D_8 सर्वस्व-; T_1 सर्वश्च; M_3 वै सर्वः (for सर्वः स). —^{d}) T_1 परि- (for प्रति-). G_3 (second time) जनस्य प्रगृहीतवान्.

25 G_5 M_2 om. 25 (cf. v. l. 24). —^{a}) $K_{1,2,4}$ D_5 तु; T_1 [ऽ]पि; $G_{3,4}$ स (for च). —^{c}) B_6 स (for वि-). T_3 तथा (for तदा). —^{d}) K_4 सर्वासुश्च कृतिं शनैः (sic); B G_1 ताः (for तु).

स तैः संपूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तदा ।
प्राञ्जलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ २६
ततो विवेश भुवनं गान्धार्या सहितो नृपः ।
व्युष्टायां चैव शर्वर्यां यच्चकार निबोध तत् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।
व्युषितायां रजन्यां तु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १
स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् ।
युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २
धृतराष्ट्रो महाराज वनवासाय दीक्षितः ।
गमिष्यति वनं राजन्कार्तिकीमागतामिमाम् ॥ ३
स त्वा कुरुकुलश्रेष्ठ किंचिदर्थमभीप्सति ।
श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ॥ ४
द्रोणस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
पुत्राणां चैव सर्वेषां ये चास्य सुहृदो हताः ।
यदि चाभ्यनुजानीषे सैन्धवापसदस्य च ॥ ५

Dn D1-3, 7, 9 प्रकृतीस्तु शनैः शनैः.

26 [a]) K2 शतैः; K4 शनैः; D4, 6, 8 G2 ततः; D5 स वै (for स तैः). D9 राज्ञा (for राजा). — [b]) K1 D5, 6, 9 G2 [आ]वी(G2 °वि)क्षितस्; G3 [अ]पे° (for [आ]वे°). K1 B4-6 Dn D1, 2, 7, 9 T1, 3 तथा; D5 T4 G3, 4 सदा (for तदा). — [d]) M5 तज् (for तं). D1 नृपं (for जनं). K2 पुरुषर्षभः; T3 G4 पुरुषर्षभ.

27 [b]) D4-6, 8 T1, 3, 4 G1-4 M1, 2, 5 गांधारी- (for °र्या). K1, 2, 4, 5 D1 M3 नृप; B Dn D2, 7 निजं (for नृपः). — [c]) B5 व्युस्तायां (for व्युष्टायां). — [d]) K1 तं (for तत्). — For 27[cd], D4-6, 8 S subst.:

42* आगतायां च शर्वर्यां सुखं शेते नराधिपः ।

[T1 आगतश्च ततोमस्यां (sic) (for the prior half). T1 स भूमिपः (for नराधिपः).]

Colophon om. in B4, 5. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K4 D4, 6, 8 T1, 2 G1, 2, 5 M1-4 15; K5 12; B6 14; D1 11; D5 T3, 4 G3, 4 M5 16 (as in text); D7 10. — *Śloka no.:* K4 37; K5 51; D9 27.

17

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 D3, 4 om. the ref. — [a]) K3, 5 व्युष्टायां च (K5 स) (for व्युषितायां). T2 M5 तु शर्वर्यां (for रजन्यां तु). B Dn D1-3, 7, 9 ततो रजन्यां व्युष्टायां. — [b]) D4, 6, 8 नराधिपः (for ऽम्बिकासुतः).

2 [a]) K3 -वचनानि; K5 -वचनम्; D6 T3 G3, 4 -भवनाद्; T1 G1 -भवनम् (for -वचनाद्). — [d]) G2 सर्वं (for सर्व-). K1-3 वरं; K5 वर.

3 Before 3, T1 G1 M2 ins. विदुरः. — [a]) K1, 2 B1, 2, 4 D5 G1, 3 महातेजा; K4 B3, 5, 6 Dn D1-4, 7-9 T4 M5 °राजो (for °राज). — [c]) K4 D4, 6, 8 T2-4 G2, 5 M1-4 राजा (for राजन्). — [d]) B Dn D1-3, 7, 9 आगतां कार्तिकीमिमां; G1 कीर्तिमानागतामिव.

4 [a]) K2, 4 B1-5 Dn D1-7, 9 T1, 4 G1 M3 स त्वां; K3 त्वत्तः; B6 गत्वा (for स त्वा). D5 -श्रेष्ठः. T2 सह त्वया कुरुश्रेष्ठ. — [b]) K3 B1, 6 Dn1 D1-3, 5 T1, 3 G3, 4 M1 कंचिद्; D9 कश्चिद् (for किंचिद्). D8 धर्मम् (for अर्थम्). B4 अभीप्सते. ❀ Cn: किंचिदर्थं किंचित्कार्यं कर्तुं त्वामभीप्सति । द्रष्टुमिति शेषः । ❀ — [c]) K1 दत्तं (for दातुं). G5 M2, 3 हि (for स).

5 [b]) K1, 2 B2 D9 बाह्लिकस्य. — [c]) K5 तु (for [ए]व). D1 स्वपुत्राणां च सर्वेषां. — [d]) K1, 2 B D (except D6) T1, 4 चान्ये; M2 वास्य (for चास्य). B4 सुताः; D4 गताः; D6, 8 T2 G1, 5 M1-4 मताः (for हताः). — T1 om. 5[ef]. — [e]) K2, 5 B1, 3-6 Dn1 D1-3, 5, 7, 9 T4 G3, 4 चाप्यनुजानीषे; K4 वास्यानु°; B2 चास्या-

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः ।
हृष्टः संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ॥ ६
न तु भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ।
विदुरस्य महातेजा दुर्योधनकृतं स्मरन् ॥ ७
अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फल्गुनः ।
किरीटी किंचिदानम्य भीमं वचनमब्रवीत् ॥ ८
भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ।
दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ॥ ९
भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः ।
भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १०
दिष्ट्या त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचति ।
याचितो यः पुरास्माभिः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ११
योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता भूत्वा नराधिपः ।
परैर्विनिहतापत्यो वनं गन्तुमभीप्सति ॥ १२
मा तेऽन्यत्पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनम् ।
अयशस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्म्यं च महाभुज ॥ १३
राजानमुपतिष्ठस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ।
अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ।
एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मराजोऽभ्यपूजयत् ॥ १४
भीमसेनस्तु सक्रोधः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

नुजानीषे; Dn_2 $T_{2.3}$ वाप्यनुजानीषे; $D_{4.6.8}$ $G_{1.2.5}$ M_{2-5} वाभ्यनु°; M_1 वा ह्यनु° (for चाभ्यनु°). K_3 यद्दुःखान्यनुजानीषे. — ^{f}) K_3 तत् (for च). K_1 D_{5-8} $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} सैंधवापशदस्य च; D_4 °वाविशदस्य च (sic); T_4 $G_{3.4}$ °वस्य च (T_4 तु) दुर्मतेः; M_5 °वस्यातिदुर्मतेः.

6 Before 6, B_4 $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ $M_{1.2.5}$ ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K_1 तच्छ्रुत्वा वचनं * *. — Dn_2 reads 6^{d}–7^{b} on marg. — ^{d}) G_1 गुडाकेशेन (for °केशश्च). T_1 पांडव.

7 Dn_2 reads 7^{ab} on marg. — ^{a}) K_5 Dn_2 न च (for न तु). K_4 महाक्रोधात्; $D_{6.8}$ T_2 $G_{1.5}$ M_{1-3} दृढक्रोधी (for दृढक्रोधस्). — ^{b}) $K_{1.2}$ वचनं (for तद्वचो). K_4 मुदा (for तदा). — ^{d}) $B_{2.3}$ -कृतान्; B_5 -कृते (for -कृतं).

8 ^{b}) K_3 पांडवः; $K_{4.5}$ B Dn $D_{1-3.7.9}$ फाल्गुनः (for फ°). — ^{c}) K_1 शिरसा (for किरीटी). $K_{3.5}$ $D_{4.6.8}$ $T_{1.2}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} आगम्य (for आनम्य). — ^{d}) K_4 इदं (for भीमं). B Dn $D_{1-3.7.9}$ तमुवाच नरर्षभं (B_6 D_9 °भः; D_7 °भ).

9 Before 9, G_1 ins. अर्जुनः. — ^{a}) M_3 ततो (for पिता). — ^{c}) D_7 इच्छामि (for इच्छति). — ^{d}) $K_{1.2.5}$ $D_{5.7.9}$ $T_{1.4}$ $M_{2.5}$ और्ध्वदैहिकं; $D_{4.6.8}$ ऊर्ध्वदे(D_4 °दै)हिकं.

10 ^{a}) $D_{1.2}$ भवतां. — ^{c}) D_8 महाबाहुस्. — K_4 D_5 om. (hapl.) 10^{d}–11^{a}. — ^{d}) D_9 इच्छसि (for अर्हसि).

11 K_4 D_5 om. 11^{a} (cf. v. l. 10). — ^{a}) B_4 तेद्य; D_1 स्वाद्य; D_8 चाद्य (for त्वद्य). — ^{b}) K_{2-5} B Dn $D_{2.3.5.7.9}$ $T_{1.4}$ प्रयाचते; $D_{4.6.8}$ $G_{1.3.4}$ प्रयच्छति (for प्रयाचति). — ^{c}) $D_{4.6.8}$ T $G_{1.2.4}$ $M_{3.5}$ [ऽ]यं (for यः). — ^{d}) D_5 पर्ययः. B_4 G_5 $M_{2.3}$ पश्य कालविपर्ययं.

12 ^{a}) K_3 पृथिव्यां कृत्स्नायां. — ^{b}) $K_{1.2}$ भोक्ता; $D_{4.6.8}$ हर्ता (for भर्ता). T_3 वृद्धो (for भूत्वा). $K_{1.2}$ जनाधिपः; K_5 $D_{4.7.8}$ T_4 नराधिप. — ^{c}) K_4 B D T_{2-4} G M विनिहतामात्यो; T_1 °हतैश्वर्यो. — ^{d}) T_3 अभीप्यति (for °प्सति).

13 ^{a}) K_1 मा ते भूत्; K_{3-5} ए(K_3 द्य)तस्य; $D_{4.6-8}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ मा तेभ्यः (D_7 तेन्यः) (for मा तेऽन्यत्). — ^{b}) K_{3-5} दाने; G_3 दाता (for दानाद्). B_2 भवत (for °तु). K_4 दर्शने; $D_{4.6.8}$ G_2 मर्शनं (for द°). K_1 दानायाव्यातिदर्शनं (sic). — ^{c}) K_1 कृते; K_2 कुतो; K_3 B_2 ततो (for अतो). $K_{4.5}$ B_4 D_9 G_5 $M_{2.3}$ [ऽ]न्यस्माद्; $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2}$ [ऽ]द्य स्याद्; M_1 न स्याद् (for ऽन्यत्स्याद्). — ^{d}) K_{3-5} B_6 D_9 $G_{3.4}$ अधर्मं च; B_{1-5} Dn $D_{1.2.7}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_5 °र्मश्च; $D_{4.6.8}$ °र्मस्य; G_5 M_2 °र्मस्तु; $M_{3.4}$ °र्मं तु (for °र्म्यं च).

14 ^{a}) K_{1-4} B Dn $D_{1-3.5.9}$ T $G_{3.4}$ उपशि(K_3 °वे-; K_4 D_5 °दी-; $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ °वी)क्षस्व; K_5 °शिष्यस्व (for °तिष्ठस्व). — ^{b}) K_3 $D_{5.7}$ $T_{1.4}$ ज्येष्ठ-; B_3 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). $K_{3.5}$ ईदृशं (for ईश्वरम्). — ^{c}) $K_{4.5}$ T_1 त्वमपि; D_4 °ति-; M_1 °भि- (for °सि). — ^{d}) K_4 दानं तु; $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ याच(G_1 °च्य)ते (for नादातुं). K_1 नादातुं च नरर्षभ. — ^{e}) $B_{3.6}$ D_9 तं तु (for एवं).

वयं भीष्मस्य कुर्मेह प्रेतकार्याणि फल्गुन ॥ १५
सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च ।
बाह्लीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥ १६
अन्येषां चैव सुहृदां कुन्ती कर्णाय दास्यति ।
श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मादात्कौरवको नृपः ॥ १७
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा वो नन्दन्तु शत्रवः ।
कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ।
यैरियं पृथिवी सर्वा घातिता कुलपांसनैः ॥ १८

कुतस्त्वमद्य विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम् ।
अज्ञातवासगमनं द्रौपदीशोकवर्धनम् ।
क्व तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मास्वभवत्तदा ॥ १९
कृष्णाजिनोपसंवीतो हृताभरणभूषणः ।
सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान् ।
क्व तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाभवत् ॥ २०
यत्र त्रयोदश समा वने वन्येन जीवसि ।
न तदा त्वा पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्षते ॥ २१

K_3 कौंतेयो ; B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ बीभत्सुं ; $G_{3, 4}$ कौरव्यं (for कौन्तेयं). —^{f}) $K_{1, 2}$ ह्यपूजयत् ; B D (except D_5) $G_{1, 2}$ M_5 [ऽ]प्यपूजयत् (for ऽभ्यपूजयत्).

15 D_8 om. 15-17. —^{a}) K_4 सु- ; $D_{1, 3}$ च (for तु). K_{3-5} D_5 $T_{1, 4}$ G_{3-5} सं(K_4 -सं)क्रुद्धः ; D_4 $T_{2, 3}$ $G_{1, 2}$ M_{1-4} सक्रोधं (for °धः). —^{b}) $D_{4, 6}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} उवाच विजयं तथा (T_3 G_5 M_{1-4} °दा). —^{c}) B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ दास्यामः ; D_{4-6} S (except M_5) कुर्मो हि (G_5 ह) (for कुर्मेह). —^{d}) Dn $D_{2, 7}$ -कार्यं तु (Dn_2 च) (for -कार्याणि). K_1 पांडव ; K_{3-5} B Dn $D_{1-3, 5, 7, 9}$ M_5 फाल्गुन (for फल्गुन).

16 D_8 om. 16 (cf. v. l. 15). —^{b}) D_5 भूति- (for भूरि-). —^{c}) K_{1-3} बाह्लिकस्य. K_4 सात्यकेश्च महाबाहो. —^{d}) K_4 बाह्लीकस्य ; D_4 पुण्यस्य च (for द्रोणस्य च). $D_{4, 9}$ महात्मनां.

17 ^{a}) T_4 om. चैव सुहृदां. K_4 $B_{1-4, 6}$ Dn $D_{1-3, 7, 9}$ T_1 सर्वेषां ; B_5 राजानां (for सुहृदां). —^{d}) $G_{3, 4}$ पौरवको (for कौरवको). $K_{1, 2, 5}$ नृप ; K_4 नृपं. K_3 B (except B_2) D T_4 मा प्रादात्कौ(B_3 प्रादान्मा कौ)रवो नृपः.

18 ^{a}) $K_{1, 5}$ ते (for मे). K_1 वर्धतां ; D_5 वर्ततां (for °ते). K_2 $D_{4, 6, 8}$ S (except T_1) एवं (K_2 T_4 $G_{3, 4}$ $M_{4, 5}$ इति) ते वर्ततां बुद्धिर्. —^{b}) M_1 न (for मा). K_{3-5} B Dn $D_{1-3, 5, 7, 9}$ $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ $M_{1, 5}$ नो (for वो). D_5 नंदंति ; M_5 निंदंतु (for नन्दन्तु). K_4 शात्रवाः (for शत्रवः). —^{c}) D_5 कष्टतरां. T_1 याताः. —^{d}) D_5 $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ गतिं (for सर्वे). —^{e}) K_{3-5} B Dn $D_{1, 2, 5, 7, 9}$ $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ $M_{4, 5}$ कृत्स्ना (for सर्वा). —^{f}) G_4 M_5 पा(M_5 या)तिता (for घा°). B_3 -पांशनैः (for -पांसनैः).

19 ^{a}) K B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ M_5 असि (for अद्य). —^{b}) K_1 -वर्षकं (for -वार्षिकम्). —^{c}) K_4 -वसनं (for -गमनं). $B_{1, 4, 5}$ अज्ञातवासद($B_{1, 5}$ °सं द)हनं ; $B_{2, 3, 6}$ Dn $D_{2, 3, 7, 9}$ °वासं गहनं ; D_1 °वासमुषितं ; $D_{4, 6, 8}$ °वासमगमद्. —^{e}) $K_{3, 5}$ क्व राज्ञो ; G_1 त्वं तदा (for क्व तदा). —^{f}) $K_{4, 5}$ M_5 [ऽ]स्माकं. $K_{1, 4, 5}$ Dn_1 $D_{2, 7}$ भवत् (for [अ]भवत्). K_1 यदा ; K_2 यथा ; K_3 पुरा (for तदा). B_6 $D_{1, 8, 9}$ स्नेहोस्मद्गोचरो (D_1 °द्गौरवे) गतः.

20 ^{a}) G_5 $M_{2, 3}$ -संवीतं. $K_{3, 4}$ कृष्णाजिनेन संवीतो ; K_5 °जिन * संवीतो ; D_6 $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 °जिनाभिसंवीतो. —^{b}) B_2 कृताभरण- (for हृता°). K_1 -भूषिणः (sic) ; K_2 -भीषणः ; K_3 $D_{6, 8}$ -भूषणाः ; B_5 D_1 -भूषितः ; G_5 $M_{2, 3}$ -भूषणं (for -भूषणः). —^{c}) D_1 समं (for सार्धं). $K_{1, 4}$ पं(K_4 पां)चाल्य- ; B_4 पंचाल- ; D_3 * चाल-. $D_{6, 8}$ -पुत्र (for -पुत्र्या). —^{d}) $K_{1-3, 5}$ D_5 $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ अनुजग्मि(G_3 °ज्ञि)वान्. —^{e}) D_5 क्व गता ; G_1 त्वं तदा (for क्व तदा). $K_{1, 4}$ D_1 भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ). —^{f}) K_4 सौमदत्तो. B_6 T_4 ते(T_4 वा)-भवन् ; D_1 भारत ; $D_{4, 6}$ T_2 $G_{1, 2}$ वा भवेत् ; D_7 बालवत् ; G_5 $M_{2, 3}$ चाभवत् (M_2 *inf. lin.* °न्).

21 ^{a}) K_1 यदा (for यत्र). D_{4-6} S यत्र द्वादश वर्षाणि. —^{b}) K_5 वन- (for वने). K_3 जीवति ; B_5 D_1 (before corr.) जीजिवः ; Dn $D_{2, 3, 7, 8}$ जीवथ ; D_1 जीवितः ; T_3 शेवसे (sic) (for जीवसि). $B_{1-4, 6}$ D_9 वने वन्यैरजीजिवः (B_6 °विनः). —^{c}) G_5 M_{2-4} तदा न (by transp.). K_1 $B_{1, 2, 4, 5}$ क्व ; D_5 स (for न). K_{2-5} B Dn $D_{1-3, 5, 7, 9}$ $G_{3, 4}$ त्वां ; T_1 त्वत् ; $D_{4, 6, 8}$ T_3 G_2 क्व (for त्वा). —^{d}) $K_{1, 5}$ [अ]भिवी(K_5 °वि)-क्षिते ; K_3 B_6 D_9 °वीक्ष्यते ; K_4 [अ]पि नेक्ष्यते ; B_2 [अ]ववीक्षते ; D_1 निरैक्षत ; $D_{4, 6, 8}$ [अ]पि वीक्षितः ; $T_{2, 3}$ $G_{1, 2}$ [अ]भिवीक्षितः (T_2 °क्ष्यति) ; G_5 $M_{1, 2, 4}$ °वीक्षति.

5. 379 5. 11. 24 5. 12. 29 किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः ।
दुर्वृत्तो विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत ॥ २२
तमेवंवादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच भ्रातरं धीमाञ्जोपमास्वेति भर्त्सयन् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

अर्जुन उवाच ।
भीम ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
धृतराष्ट्रो हि राजर्षिः सर्वथा मानमर्हति ॥ १
न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतानि च ।
असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २
इदं मद्वचनात्क्षत्तः कौरवं ब्रूहि पार्थिवम् ।
यावदिच्छति पुत्राणां दातुं तावद्ददाम्यहम् ॥ ३
भीष्मादीनां च सर्वेषां सुहृदामुपकारिणाम् ।
मम कोशादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्मनाः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्ते धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।
भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षांचक्रे धनंजयम् ॥ ५

---

22 For the incident, cf. 2. 58. 41. — ^{a}) D4–6, 8 T1–3 G2–5 M तु; T4 न; G1 तु (for ते). D4, 6, 8 T2–4 G1, 2, 5 M1–3, 5 तेद्य; D5 T1 G3, 4 त्वद्य (for पार्थ). — ^{b}) K यदेव; D1 यदयं (for यदेष). — ^{c}) K1 उद्वृत्तो; K2 उध्वृतो; B Dn D1–3, 7, 9 दुर्बुद्धिर्; D4, 6, 8 G1, 2 M2 (*sup. lin.*), 3–5 दुर्बुद्धो (for दुर्वृत्तो). — ^{d}) T1 हि (for किं).

23 Before 23, T3, 4 G4 M5 ins. वैशंपायनः. K1, 2 om. 23^{ab}. — ^{c}) K5 B Dn D1–3, 7, 9 वचनं (for भ्रातरं). D1 श्रीमान्; D5 स्नेहात्; T1, 4 G3, 4 M5 राजा; T3 भीमं (for धीमान्). — ^{d}) K1 घोषम्; B4 दोषम् (for जोषम्). K2 जोषेसां वेत्थ भर्त्सयन् (sic).

Colophon om. in K1, 2. — *Adhy. name :* K4 भीमसेनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K4, 5 D4, 6, 8 T1, 2 G1, 2, 5 M1–4 16; B6 15; D1 12; D5 T3, 4 G3, 4 M5 17 (as in text); D7 11. — *Śloka no.:* K4 62; K5 76; D6 27.

18

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 ^{b}) D4, 6, 8 G1, 2 परम् (for वक्तुम्). K1 उद्वहे (for उत्सहे). — ^{c}) K4 B Dn D1–3, 7, 9 T4 तु; B6 च; T3 [s]पि (for हि). B3 (marg. as in text) नृपतिः (for राजर्षिः). — ^{d}) D5 T3 G3, 4 सर्वदा (for °था).

2 ^{a}) D5 [अ]पराधांस्तु; D8 °र्थानि (for °द्धानि) — ^{b}) B Dn D1–3, 7, 9 [अ]पि (for च). — ^{c}) K D7 (before corr.) G2 असंभिन्नार्यमर्यादाः; D4 °न्ना नम° D6, 8 °न्ना सम°. — ^{d}) B4 D4, 6, 8 पुरुषोत्तमः; T4 G °सम. — After 2, K3 Dn D2, 7 ins.:

43* इति तस्य वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
विदुरं प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) MSS. फाल्गुनस्य (for फ°).]

3 ^{b}) D9 पौरवं (for कौ°). K4 प्राह (for ब्रूहि). — ^{c}) K1, 2, 5 B2, 3, 6 D9 T3 M1, 5 इच्छसि; D4, 6, 8 ईप्स्यसि (D8 °ति); M4 इच्छंति (for इच्छति). — ^{d}) K1, 2 दानं; K3–5 धनं; B1, 4, 5 Dn D2, 7 M4 श्राद्धं; T3 तावत् (for दातुं). B4 यावद् (for तावद्).

4 ^{a}) D4, 6, 8 T2, 3 G1, 2 तु (for च). — ^{b}) D4, 6, 8 T2, 3 G1, 2 सुताराम् (for सुहृदाम्). B Dn D1–3, 7 आप्तकारिणां (for उप°). — T1 om. 4^{cd}. — ^{c}) B D1–3, 9 कोषाद् (for कोशाद्). K3 मम शोकास्त्वयि विभो (sic); D4, 6, 8 T2 G1, 2 मम कोशादिविभवो; G5 मामको दानविभवो.

5 MSS. om. the ref. — ^{a}) B1, 3 D4, 6, 8, 9 T2 G2 M1 [उ]क्तो; Dn D1, 2 [उ]क्त्वा. K3–5 B3 तु; G3, 4 M1 [उ]क्तो; ... [पु]नम् (for तम्). — ^{b}) K3–6 फाल्गुनं; G4 अर्जुनः (for °नं). K1 प्रतिपूजयत्.

ततः स विदुरं धीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः ।
न भीमसेने कोपं स नृपतिः कर्तुमर्हति ॥ ६
परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवृष्ट्यातपादिभिः ।
दुःखैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये विदितं तव ॥ ७
किं तु मद्वचनाद्ब्रूहि राजानं भरतर्षभम् ।
यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्गृहादिति ॥ ८
यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
न तन्मनसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ ९
यन्ममास्ति धनं किंचिदर्जुनस्य च वेश्मनि ।
तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १०
ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययः ।
पुत्राणां सुहृदां चैव गच्छत्वानृण्यमद्य सः ॥ ११
इदं चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप ।
धनानि चेति विद्धि त्वं क्षत्तर्नास्त्यत्र संशयः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु राज्ञा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
धृतराष्ट्रमुपेत्येदं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १
उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः ।

---

6 ^{a}) K_4 तु; D_1 च (for स). D_1 श्रीमान् (for धी°). — ^{c}) B Dn $D_{1-3, 7, 9}$ भीमसेने न (by transp.). K_2 G_1 भीमसेन- (for °सेने). K_{3-5} T_3 नृपतिः (for कोपं स). K_1 स्म (for स). — ^{d}) K_2 नृपतेः; K_{3-5} स कोपं; T_3 कोपं वै (for नृपतिः).

7 ^{a}) $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2}$ तु (for ऽयं). — ^{b}) B_2 भीम- (for हिम-). K_2 $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2}$ हिमवाता- (K_2 °वर्षा)तपादिभिः. — ^{d}) $D_{4, 6, 8}$ G_1 विदुरस् (sic) (for विदितं). $D_{6, 8}$ तदा (for तव).

8 ^{a}) K_3 तद्वचनाद्. — ^{b}) $K_{2, 3}$ $B_{3, 5}$ Dn $D_{1, 7}$ T_2 G_2 भरतर्षभ. — ^{c}) K_3 $D_{3, 4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1-3, 5}$ $M_{1, 2, 3}$ (before corr.) इच्छति. — ^{d}) $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} मे (for मद्-). $B_{2, 3}$ D_1 (marg. as in text), 9 गृह्यतां (D_9 °ते) मद्गृहेष्विति.

9 ^{a}) $D_{4, 8}$ भीमं (for भीमः). D_6 G_5 यस्मात्सत्य- (G_5 °र्वं)मयं भीमः. — ^{b}) M_5 करोतु. K_5 बहु- (for भृश-). — ^{d}) $K_{1, 2}$ इदं (for इति). D_7 वाच्यं (for वाच्यः). $D_{4, 6, 8}$ $G_{1, 2}$ हि; $T_{2, 3}$ G_5 M_{1-4} च (for स). $D_{4, 6, 8}$ पार्थिव.

10 ^{d}) $D_{3-6, 8, 9}$ S (except T_1) च (for स).

11 ^{a}) K_4 ददाव; B_5 दत्त्वा तु (for ददातु). — ^{b}) T_3 यदिष्टं (for यथेष्टं). $K_{1, 2}$ नृपः; $B_{1-3, 5}$ स्वयं; Dn $D_{1, 2, 7}$ व्ययं; $D_{4, 6, 8}$ T_2 $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} इति; D_5 क्षयं (for व्ययः). — G_5 M_{1-4} om. 11^{cd}. — ^{c}) T_2 G_1 सुतरां (for सुहृदां). — ^{d}) K_5 G_4 [आ]रण्यम् (sic) (for [आ]नृण्यम्). D_5 नः (for सः).

12 ^{b}) $K_{1, 2}$ त्वयि; M_5 यत्र (for तव). $K_{1, 2}$ दत्तं; K_4 (before corr.) यत्नं (for [आ]यत्तं). $K_{3, 5}$ नराधिप (for जना°). $D_{4-6, 8}$ T_{2-4} G M_{1-3} तत्रायत्तं (D_4 °त्र यत्नं; $D_{6, 8}$ °त्र यत्तं) जनाधिपे; T_1 राज्ये चापि वसूनि च. — ^{c}) K_2 धर्माणि (for धनानि). T_1 तदधीनानि वै विद्धि. — ^{d}) $K_{1, 5}$ B_3 M_3 क्षत्तुर्; M_5 क्षत्तं (for क्षत्तर्). Dn $D_{2, 7}$ न मे तत्रास्ति संशयः; D_9 क्षत्तर्मास्त्वत्र सं°.

Colophon. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 15; $K_{4, 5}$ $D_{4, 6, 8}$ $T_{1, 2}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} 17; B_6 16; D_1 13; D_5 $T_{3, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 18 (as in text); D_7 12. — *Śloka no.:* K_4 74; K_5 88; D_5 18; D_9 12.

19

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 15. 3. 8).

1 K_4 om. 1^{ab}. — ^{a}) D_1 om. स. — ^{b}) D_5 $T_{1, 3, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 मंत्रि- (for बुद्धि-). $K_{1, 2}$ $B_{2, 3}$ $D_{1, 9}$ G_5 M_2 -संमतः; K_4 B_6 -सत्तम (for °मः). — ^{c}) $K_{1, 2}$ B_2 उपागम्य; $B_{4, 6}$ Dn $D_{3, 4, 6-9}$ $T_{2, 4}$ $G_{1, 2}$ उपेत्यैवं (for °त्येदं). — ^{d}) $K_{2, 3}$ B_2 D_1 महार्थवित् (D_1 °वान्); $B_{1, 4, 6}$ $D_{4, 6, 8}$ T_2 $G_{1, 5}$ M_{1-3} यथार्थवत् (for

…. 396
…. 13. 2 स च संश्रुत्य वाक्यं ते प्रशशंस महाद्युतिः ॥ २
…. 14. 2 बीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान् ।
वसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३
धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान्धनानि च ।
अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि किंचन ॥ ४
भीमस्तु सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत ।
कृच्छ्रादिव महाबाहुरनुमन्ये विनिःश्वसन् ॥ ५
स राज्ञा धर्मशीलेन भ्रात्रा बीभत्सुना तथा ।
अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोऽपि च ॥ ६
न च मन्युस्त्वया कार्य इति त्वां प्राह धर्मराट् ।
संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरेत् ॥ ७
एवंप्रायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप ।
युद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽयं वृकोदरः ॥ ८
वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः ।
प्रसादयाव नृपते भवान्प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९
प्रददातु भवान्वित्तं यावदिच्छसि पार्थिव ।
त्वमीश्वरो नो राज्यस्य प्राणानां चेति भारत ॥ १०
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणां चौर्ध्वदेहिकम् ।

महा°). K_4 वाक्यमाहार्थमर्थवित्.

2 ^{a}) K_5 युक्तो; $D_{4,8}$ $G_{1,2}$ श्रुत्वा (for उक्तो). — ^{b}) D_8 क्षोर्दित: (for क्षादित:). — ^{c}) D_8 न (for स). $D_{6,8}$ संश्रित्य. D_5 $T_{1,3,4}$ $G_{3,4}$ M_5 ते वाक्यं (by transp.). — ^{d}) $K_{3,4}$ प्रशसंस; B_1 प्रशंसति. K_4 D_5 $T_{3,4}$ $G_{3,4}$ M_5 महामति:; $D_{4,6,8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_{1-4} महीपति: ($D_{4,6,8}$ °ते) (for महाद्युति:).

3 ^{b}) K_2 यो; K_3 तान्; B_2 वै (for ते). K_1 निवेश इति वा गृहान्. — ^{c}) $K_{3,5}$ D_5 $T_{1,3}$ $G_{3,4}$ M_5 transp. तस्य and यच्च. B_2 यस्य; D_1 देव; T_2 तच्च (for तस्य). Dn D_2 तच्च; T_4 तस्य (for यच्च). — ^{d}) K_5 om. च.

4 ^{a}) $D_{4-6,8}$ S तु (for च). B_4 D_5 ते पुत्रो (by transp.); D_8 पुत्रं ते. — ^{b}) B_4 राज्य- (for राज्यं). — ^{c}) K_4 corrupt; K_5 अनुज्ञाताति (sic) (for °जानाति). T_1 राजर्षिर् (for °र्षे). — ^{d}) D_1 यच्चान्यहत किंचन (sic). — After 4, D_3 ins.:

44* नकुल: सहदेवश्च तदनुज्ञातवान्विभो ।

5 ^{a}) Bom. ed. च (for तु). K_1 $B_{2,3}$ D_5 $T_{1,3,4}$ $G_{3,4}$ M_5 पूर्व- (for सर्व-). K_4 भीमसेनस्तु दुःखानि. — ^{b}) $K_{1,2}$ बलवंस्युत; K_{3-5} बलवानुत (K_4 °न्पुन:); B_4 $D_{4,6,8}$ G_2 $M_{1,4}$ बहुलान्यत: (M_1 °नित:) (for °न्युत). — ^{c}) T_3 कृच्छ्रादेव; $G_{3,4}$ कृच्छ्रमेव (for कृच्छ्रादिव). D_1 (before corr.) महाबाहो. — K_2 B_6 om. (hapl.) 5^{d}–6^{c}. — ^{d}) K_1 स निःश्वसन्; $K_{4,5}$ $B_{1-3,5}$ D (except Dn) T_{2-4} G_{2-4} $M_{1,2}$ विनिश्व°.

6 K_2 B_6 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K_4 G_5 राजा; B_{1-5} Dn $D_{1-3,7,9}$ T_1 राजन् (for राज्ञा). — ^{b}) K_{3-5} राजन्; B_{1-5} Dn $D_{1-4,6-9}$ G_2 राज्ञा; D_5 भ्राता (for भ्रात्रा). B_3 D_5 T_1 तदा (for तथा). K_1 भ्रात् भीबत्सुना तथा (sic). — ^{d}) K_2 सौहृदेनास्थितोपि च.

7 ^{b}) $K_{1,5}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_{2-5} त्वा; D_1 तं (for त्वां) — ^{d}) K_{3-5} $B_{1,2,4,6}$ Dn $D_{1,2,5,7}$ $T_{3,4}$ $G_{3,4}$ M आचरत् (K_3 °र:); B_6 आहितं (for आचरेत्). T_1 यथान्यायं तथाचरत्; G_1 यदि न्यायवदाचरेत्.

8 ^{a}) D_8 [ऽ]भि- (for हि). — ^{b}) K_4 जनाधिप; T_3 नरेश्वर; G_3 विशेषत:; G_4 lacuna (for नराधिप). — ^{c}) $K_{1,4,5}$ $M_{2,3}$ शुद्धे (for युद्धे). $K_{1,2}$ हि; G_4 तु; M_5 [ऽ]यं (for च). $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ $M_{1,4}$ शुद्धेन क्षत्रधर्मेण (T_3 °र्मे तु); D_5 T_4 शुद्धे स क्षत्रधर्मे तु; G_3 सततं क्षत्रधर्मे तु. — ^{d}) D_5 T_3 $G_{3,4}$ M_5 यद् (for ऽयं).

9 ^{a}) B_5 T_2 [अ]यम् (for [अ]हम्). — ^{b}) M_1 तु (for च). — ^{c}) K_{3-5} प्रसादयाम (K_4 °मो) नृपतिं; B_5 Dn $D_{1-3,7}$ प्रसीद याचे नृपते; $D_{4,6,8}$ प्रसादजो हि निरते; T_1 प्रदेयं वसु सर्वं च; $T_{3,4}$ G_4 प्रदे(T_4 °दी)याव स्म नृपते; $G_{1,2}$ प्रसादये ह (G_2 °येहं) नृ°; G_3 प्रदेयावास्त नृ° (sic). — ^{d}) G_5 प्राहुर् (for प्रभुर्). K_1 [अ]स्ति न:; $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ श्रिय:; T_2 [अ]सि न:; M_3 [अ]स्ति चेत् (for [अ]स्ति यत्).

10 T_1 om. (? hapl.) 10–13. — ^{a}) K_1 corrupt. B Dn $D_{1-3,7,9}$ तद् (for प्र-). $G_{3,4}$ नित्यं (for वित्तं). — ^{b}) K_4 यान् (for यावद्). K_3 $B_{1,3,6}$ $D_{4,6,8,9}$ T_2 $G_{2,5}$ $M_{2,3}$ इच्छति. K_3 $D_{1,3,9}$ $G_{2,5}$ पार्थिव:. — ^{c}) $K_{1,2}$ हि; B Dn $D_{1-3,7,9}$ M_1 [ऽ]स्य (for नो). $K_{4,5}$ $D_{6,8}$ T_3 राजस्य (sic); D_3 राष्ट्रस्य (for राज्यस्य). — ^{d}) K_4 corrupt. D_1 प्रमाणम् (for प्राणानां). $B_{1,4-6}$ Dn $D_{2,3,7}$ अपि; $B_{2,3}$ $D_{1,9}$ इति; T_2 चैव (for चेति).

इतो रत्नानि गाश्चैव दासीदासमजाविकम् ॥ ११
आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु ।
दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृपाज्ञया ॥ १२
बह्वन्नरसपानाढ्याः सभा विदुर कारय ।
गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकर्म यत् ॥ १३
इति मामब्रवीद्राजा पार्थश्चैव धनंजयः ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
इत्युक्तो विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तत् ।
मनश्चक्रे महादाने कार्तिक्यां जनमेजय ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।
विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रीतिमानभवद्राजा राज्ञो जिष्णोश्च कर्मणा ॥ १
ततोऽभिरूपान्भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान् ।

---

11 T_1 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) K_2 ब्रह्मोदयाग्रहारा च; K_4 D_1 (before corr.) ब्रह्मदेयोग्रहारांश्च; K_5 $G_{3.4}$ ब्रह्मदेवाग्र(K_5 °वाग्र्य)हारांश्च. — [b]) $K_{1.3-5}$ B_6 $T_{2.3}$ चोर्ध्वदेहिकं; K_2 $D_{5.9}$ T_4 $M_{2.5}$ चौर्ध्वदैहिकं; B_{1-5} Dn $D_{2.3.7}$ और्ध्वदे(Dn_2 $D_{2.7}$ °दै)हिकं. — [c]) T_2 धनानि (for रत्नानि). $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ गावश्च (for गाश्चैव).

12 T_1 om. 12 (cf. v. l. 10). — [a]) $K_{1.2}$ B $D_{1.9}$ T_3 $G_{3.4}$ नाय(K_1 नाथ-; B_6 माय)यित्वा; $D_{4-6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_3 अर्चयित्वा; T_4 नायं युक्तः (for आनयित्वा). K_3 T_4 कुरुश्रेष्ठ. — [c]) D_7 (before corr.) -कृपणश्चैव (for °णेभ्यश्च). — [d]) Dn_1 $D_{2.7}$ नृप त्वया (for नृपाज्ञया).

13 T_1 om. 13 (cf. v. l. 10). — [a]) K_1 $D_{4-6.8}$ T_{2-4} $G_{1.2.5}$ M_{1-4} -पानाढ्यं (K_1 °ढ्यां; T_2 °र्थं); D_9 $G_{3.4}$ -पानाद्याः (for °ढ्याः). — [b]) $K_{1.4}$ सभां; $D_{4-6.8}$ T_{2-4} $G_{1.2.5}$ M_{1-4} सर्वं (for सभा). — [c]) $D_{4.6.8}$ भवान् (for गवां). $D_{4-6.8}$ नपा(D_5 निपा)नान् ($D_{4.8}$ °नि). K_2 गवां निपानभृत्याश्च; K_4 गवां दानानि यानानि; T_3 G_{1-4} $M_{1.2.4.5}$ ग(M_2 न)वान्नपानान्यन्यच्च (M_5 °द्यन्यच्च). — [d]) K_4 चापि (for पुण्य-). B Dn $D_{1-3.7.9}$ विविधं पुण्यकं कुरु.

14 [a]) K_1 स तु (for माम्). — [b]) D_9 पार्थं (for पार्थश्). — [d]) K_{2-4} Dn_1 D_1 T_3 G_4 कर्तुम् (for वक्तुम्). K_{3-5} B_2 D_5 G_3 अर्हसि.

15 [a]) K_5 B_2 Dn D_1 T_2 [उ]क्तः. B_2 [अ]पि (for [अ]थ). — [b]) K_1 [ऽ]भ्यनंदितत् (sic); Dn_1 D_2 [ऽ]भ्य[भि]नंद्य तान्; D_1 [अं]बिकासुतः; $D_{4.8}$ $G_{1.2}$ ह्य($G_{1.2}$ [ऽ]भ्य)नंदत; D_6 T_1 [ऽ]भिनंदितः; D_9 ह्य[ऽभ्य]नंद्य तान्; M_4 [ऽ]पि नंद्य तत्; M_5 [ऽ]भिवंद्य तं (for ऽभिनन्द्य तत्). $K_{3.5}$ D_9 T_{2-4} G_{3-5} M_{1-3} तं; K_4 च; B Dn_2 $D_{3.7}$ तान् (for तत्). — [c]) $D_{4.6.8}$ G_2 ततश्चक्रे महादानान्. — [d]) K_4 कर्तव्यं; G_4 कार्तिक्यं (for कार्तिक्यां). — After 15, K_3 ins.:

45* इतीदमुक्तो विदुरेण राजा
तस्याभिनन्द्याथ वचो विचिन्त्य ।
गन्तुं स चक्रे वनमेव वेगा-
त्तदा मनः कार्तिकपौर्णमास्याम् ।

Colophon. — *Adhy. name:* K_1 विदुरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{4.5}$ $D_{4.6.8}$ $T_{1.2}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} 18; B_6 17; Dn_2 D_7 13; D_1 14; D_5 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_5 19 (as in text). — *Śloka no.:* K_5 3; D_5 18; D_9 15.

20

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 T_2 om. the ref. — [b]) K_1 महीपतिः; K_5 $D_{4.6.8}$ G_2 जनाधिप; D_9 धनाधिपः; $M_{2.3}$ नरा° (for

पुत्रार्थे सुहृदां चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ २
कारयित्वान्नपानानि यानान्याच्छादनानि च ।
सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासपरिच्छदान् ॥ ३
कम्बलाजिनरत्नानि ग्रामान्क्षेत्रानजाविकम् ।
अलंकारान्गजानश्वान्कन्याश्चैव वरस्त्रियः ।
आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ॥ ४
द्रोणं संकीर्त्य भीष्मं च सोमदत्तं च बाह्लिकम् ।
दुर्योधनं च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक्पृथक् ।
जयद्रथपुरोगाश्च सुहृदश्चैव सर्वशः ॥ ५
स श्राद्धयज्ञो ववृधे बहुगोधनदक्षिणः ।
अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ६
अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा ।
युधिष्ठिरस्य वचनात्तदापृच्छन्ति तं नृपम् ॥ ७
आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदेयं दीयतामिति ।

जना°). — ^{c}) B Dn D1–3. 7. 9 M4 राजन् (for राजा). — ^{d}) B4 विष्णोश् (for जि°). B (except B4) Dn D1–3. 7 (before corr. as in text). 9 कर्मणि.

2 ^{a}) G2 [ऽ]भिरामान् (for °रूपान्). K5 भीमाय (for भीष्माय). — ^{c}) D4. 6. 8 T3 G1 पूजार्थे. K1. 3 D1 सुहृदांश् (sic); K2. 4 B Dn D4. 6–9 °दश्. — ^{d}) K3 समवीक्ष्य; G5 M2. 3 सुसमीक्ष्य (for स समीक्ष्य).

3 ^{b}) K1 यानानि विविधानि च. — ^{c}) K1 -दानानि; K3 T1. 4 (*sup. lin.*) -युक्तानि; D5 T3. 4 G3. 4 -मुक्तानि (for -रत्नानि). K2 सुवर्णमपि चित्राणि. — ^{d}) M5 -दासं. K2. 5 D5 T3. 4 G3. 4 M5 -फ(K5 -कु)लानि च; K3 -बहूनि च; G5 M2–4 -परिच्छदं (for °च्छदान्). K1. 4 दासदासीबला(K4 °शता)नि च; B Dn D1–3 दासीदासमजाविकं (B6 °कान्); D9 °सानजाविकान्; T1 °सांस्तथैव च; M1 ग्रामान्क्षेत्रमजाविकं.

4 B1. 4. 5 om. (hapl.) 4^{ab}. M1 transp. 4^{ab} and 4^{cd}. — ^{a}) K5 कवलाजिन-; Dn D2. 4–7 T1. 3 G1 M1 कंबलानि च; D8 T2. 4 G2–4 कंबळानि च (for °लाजिन-). T2 -चित्राणि (for -रत्नानि). — ^{b}) D3 अजाविकान्. K2–5 B6 D1. 4–9 T2–4 G M2–5 ग्रामान्क्षे(K2 ग्रामं क्षे-; T2 ग्रामक्षे)त्राण्यजाविकं (K4 °जांबिकं; T2 °जाविकान्); B2 ग्रामान्क्षेत्रफलानि च; B3 °न्क्षेत्राणि कानिचित्; M1 दासीदासपरिच्छदं. — ^{c}) B1. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 M4. 5 सालंकारान्. K1 रथाश्वान्गाः; K2 D5 रथानश्वान्; K3 तथा नागाः; K4. 5 तथाश्वान्गाः; B1 गजान् **; B2. 3 D1. 3 तथाश्वांश्च; D4. 6. 8 T1 रथांश्चैव; D9 गजांश्चाथ; T2–4 G M रथाश्वांश्च (T3 °श्वं च). — ^{d}) K1 कास्याश् (sic); K5 B1. 4. 6 D5 T1. 3. 4 G1. 5 M काम्याश्; B5 ग्राम्याश्; D4. 6. 8. 9 काम्यांश्; D7 कन्यांश्; T2 G2–4 रस्याश् (for कन्याश्). K4 सहस्रशः; K5 वरा स्त्रियः; B5 सस्त्रियः (submetric); D4. 6. 8 वरस्त्रियं. K2 गाः काम्याश्च वरस्त्रियः; D1 तथैव च वर°. — ^{e}) K3–5 B1. 3–5 Dn D2. 8 T1 -ऽऽदिश्योद्दि(T1 °श्यादि)श्य विप्रे(Dn D2 सर्वे)भ्यो. — ^{f}) D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1–4 स ददौ (by transp.). K5 D1. 7 G4 नृपसत्तम.

5 ^{a}) D6 सुकीर्ण-; D8 संकीर्ण- (for संकीर्त्य). B6 भीमं (for भीष्मं). — ^{b}) D9 सौमदत्तं. — ^{c}) K1 जयद्रथं. K1. 4. 5 B Dn D1–3. 5. 9 T1 G4 -पुरोगांश्च; D4. 6–8 T2 G1. 2. 5 M1–4 °गाणां; T3. 4 G3 M5 °गान्स (for °गाश्च). — ^{f}) D4. 6–8 T3. 4 G1. 2. 5 M1–4 सुहृदां (for °दश्). B Dn D1. 4. 6. 7. 9 [अ]पि (for [ए]व). D4. 6–8 G1. 2 धर्मतः (for सर्वशः).

6 ^{a}) D7 (before corr.) -यज्ञे. B (except B6) Dn1 D2. 7. 9 T2 G1 M3. 4 ववृते; Dn2 lacuna (for ववृधे). T1 स श्राद्धयज्ञावभृथे; G5 M2 श्राद्धयज्ञोभिववृते. — ^{b}) D4. 6. 8 T2–4 G M1. 2. 4. 5 -गोपशु-; D5 T1 -गोवसु- (for -गोधन-). K3–5 D7 बहुशः पशु(K4 °शोथ सु)दक्षिणः; B2 Dn D2 M3 बहुशो धन(M3 बहु)द°. — Dn2 reads 6^{cd} on marg. — ^{c}) K1 D4. 6–8 T3 G1 -रत्नौघं; K3. 5 T2 G2 -रत्नाढ्यो (T2 °नि); K4 -रत्नोघैर्. — ^{d}) K5 T3 तथा; D4. 6–8 G1 ददुः (for तदा). T2 विप्राणामिति दीयतां.

7 ^{b}) T3 गणिका; G3 गुणका (for गणका). B2 T3 लेखगास् (for °कास्). Bom. ed. तदा (for तथा). — ^{c}) T2 च तदा (for वचनाद्). — ^{d}) K1. 2 B3. 6 D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 आपृच्छंति स्म तं नृपं; B1. 2. 4. 5 D1. 3 आपृच्छंते स्म तं नृपं; Dn D2. 9 अपृच्छंत स्म तं नृपं; D4. 6–8 G1. 2 अ(G1 आ)पृच्छंतः (G2 °त) पुनः पुनः; T2 M4 पृच्छंति स्म गतं (M4 च तं) नृपं; G5 M1–3 पप्र(M3 प्रय)च्छंति स्म तं नृपं.

8 ^{a}) T1 आज्ञापयत्. D4. 6–8 T2 G1. 2 त्वम् (for किम्). K5 एतेषां; B6 एतासु (for एतेभ्यः). — ^{b}) B1. 5 प्रदानं; B2. 4. 6 Dn D1–3. 9 G5 प्रदायं (for प्रदेयं). — ^{c}) D4. 6–8 T1 G1. 2 अत्रास्थितम् (for उप°). — ^{d}) K1 B (except B4) T3 G3. 4 वचनात्ते; D1 °नात्तद्; T1 °नात्तं- (for °नान्ते). K1 प्रदश्यति; B Dn D2.

तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते प्रदृश्यते ॥ ८
शते देये दशशतं सहस्रे चायुतं तथा ।
दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ ९
एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः ।
तर्पयामास विप्रांस्तान्वर्षन्भूमिमिवाम्बुदः ॥ १०
ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महीपतिः ।
अन्नपानरसौघेन प्लावयामास पार्थिवः ॥ ११
सवस्त्रफेनरत्नौघो मृदङ्गनिनदस्वनः ।
गवाश्वमकरावर्तो नारीरत्नमहाकरः ॥ १२
ग्रामाग्रहारकुल्याढ्यो मणिहेमजलार्णवः ।
जगत्संप्लावयामास धृतराष्ट्रदयाम्बुधिः ॥ १३
एवं स पुत्रपौत्राणां पितॄणामात्मनस्तथा ।
गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्ध्वदेहिकम् ॥ १४
परिश्रान्तो यदासीत्स ददद्दानान्यनेकशः ।
ततो निर्वर्तयामास दानयज्ञं कुरूद्वहः ॥ १५
एवं स राजा कौरव्यश्चक्रे दानमहोत्सवम् ।

8.9 G5 ददुस्तदा; D1 वचस्तदा; D4.6–8 G1 प्रपश्यते (D6.7 °ति); D5 प्रदीयते (for प्रदृश्यते). K5 वचनात्तस्य दृश्यते.

9 a) K3.4 Dn D1.2.6 शतदेये (K4 °यं); K5 शतं देये; G1.3 शतं देयं (for शते देये). D4 दशशते. — b) T2 G3.4 सहस्रम्. D1 G5 वायुतं; G3.4 अयुतं. B1 D4.7.8 T3 G1.2 तदा (for तथा). — c) M2 दीयंते.

10 a) K5 च (for स). K1 वर्ष-; K3 वस्त्र- (for वसु-). K1 T2 -धारा हि (for -धाराभिर्). — b) M4 नवांबुदः (for नृपाम्बुदः). K1.2 वर्षमाण इवांबुदः. — K1.2 B2 G3–5 M4 om. (hapl.) 10cd. — c) K3–5 विप्रेंद्रान् (for विप्रांस्तान्). B6 स (for तान्). — d) K4 D9 T1 वर्ष-; T2 वर्षाद् (for वर्षन्). B6 Dn D9 सस्यम्; M5 भुवम् (for भूमिम्).

11 b) M2 सर्वान् (for सर्व-). B1–4 D6.7 (before corr).8 G1.2 -वर्णं (for -वर्णान्). K1–4 B Dn D1.2.9 महामते; K5 D4–8 T4 G1.2 M4.5 महामतिः; D3 महीपते (for °पतिः). — c) K3.4 B2.3.6 Dn2 T1.4 G4 M -रसौघेण. — d) K5 पार्थिव.

12 T1 om. 12. — a) D4 सरत्न- (for °वस्त्र-). K1 -हीन- (sic); K4 T3 G3.4 -पान-; B Dn D1–3.7.9 -धन-; D5 M5 -रत्न- (for -फेन-). K5 -रत्नाढ्यो; D5 M5 -पानौघो (for -रत्नौघो). — b) B (except B6) Dn D1–3.9 मृदंगनिनदो महान्. — c) K4 गवांश्च; B4 D5 T3 G3.4 गजाश्व- (for गवाश्व-). D4.6–8 T2 G1.2 -महिषावर्तो (for -मकरा°). — d) K1.2 दासी-; K4 B2.3.5 Dn D1.2.4.6–9 T2.4 G1.2.5 M नाना- (for नारी-). D4.6.7 (before corr.).8 -महानरः (for °करः).

13 a) K B Dn D1–3.9 M5 -द्वीपाढ्यो (D9 °ग्रो) (for -कुल्याढ्यो). T3 G3.4 ग्रामसंभारद्वीपाढ्यो. — c) T3 G3.4 संह्लादयामास (for संप्लाव°). — d) K1–4 B6 धृतराष्ट्रो दयोद्धतः (K3 °योद्भवः); K5 °ष्ट्रतनूद्भवः; B1–5 Dn D1–3.9 °ष्ट्रोडुपोद्धतः; D1 (marg. sec. m.) °ष्ट्रो नृपोद्धतः; D4.6–8 °ष्ट्रा(D6 °ष्ट्रो)ब्ध्यपो ध्रुवं; T1 °ष्ट्रमहांबुधिः; T2 G1 M1–4 °ष्ट्रोडुपो ध्रुवं (T2 भृशं); G5 °ष्ट्रोपि च ध्रुवं.

14 T1 om. (hapl.) 14b–17c. D1.3 om. 14bc. — b) D5 सदा; D7 परं; D8 om.; T2 तदा (for तथा). — c) D5 T2–4 G3–5 M1–4 गांधार्यपि (for °र्याश्च). G1.2 महाराजः. — d) K5 D5 प्रददाद् (for °दाव्). K2.5 Dn2 D2.4–7 T4 M2 औ(K5 T4 ऊ)र्ध्वदैहिकं; K3 D1.3 चौ(K3 ऊ)र्ध्वदे°.

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) D5 T3.4 यथा (for यदा). K3–5 [अ]भूत्स; D5 T2–4 G3.4 M5 राजा (for [आ]सीत्स). — b) K1 दत्त्वा; K3 T2.3 G3.4 M3.5 ददन्; K4.5 G2 ददौ; D5 अर्ध-; T4 अर्थ-; M1 ददुर् (for ददद्). M5 अन्नानि (for दानानि). — c) K1 निवारयामास; K2.3.5 D4.6.8 T2–4 G M1–3 निवर्त° (for निर्वर्त°). B Dn D1–3.9 निवर्तयामास तदा. — d) B1 -यज्ञो; D1 -यज्ञान्. K3–5 D5.7 G1 M2–5 कुरूद्वह; B Dn D1–3.9 नराधिपः (for कुरूद्वहः).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 14). — a) B1.2 D4.6.8 M4.5 कौरव्य. — b) B5 Dn D2 -महाक्रतुं (for -महोत्सवम्). — c) K2 -नर्तन- (for -नर्तक-). K3.5 T4 -गीताढ्यं; B4 D2 -लासाढ्यं; D5 T3 G3.4 M2.3.5 -जालाढ्यं (for -लास्याढ्यं). D4.6–8 T2 G1.2.5 M4 नादनृत्त(T2 नटनृत्य-; G1 नादं नृत्त-; G5 M4 नटनर्त)प्रगीताढ्यं.

17 T1 om. 17abc (cf. v. l. 14). — a) T1 एव

426 / 14. 17 / 15. 17

नटनर्तकलास्याढ्यं बह्वन्नरसदक्षिणम् ॥ १६
दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजाम्बिकासुतः ।
बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
आहूय पाण्डवान्वीरान्वनवासकृतक्षणः ॥ १
गान्धारीसहितो धीमानभिनन्द्य यथाविधि ।
कार्त्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कलाजिनसंवृतः ।
वधूपरिवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३
ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां
याश्चाप्यन्याः कौरवराजवंश्याः ।
तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं
वैचित्रवीर्ये नृपतौ प्रयाते ॥ ४
ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा
विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।
संयोज्यार्थैर्भृत्यजनं च सर्वं
ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५
ततो राजा प्राञ्जलिर्वेपमानो

(for एवं). — d) T2 G5 K5 भरतर्षभः.

Colophon om. in D7. — *Adhy. name* : K1 ब्राह्मणश्राद्धं; K4 श्राद्धदानादियज्ञः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 17; K4, 5 D4, 6, 8 T1, 2 G1, 2, 5 M1-4 19; B6 18; D1 15; D5 T3, 4 G3, 4 M5 20 (as in text). — *Śloka no.* : K4 6; D5 20; D9 18.

21

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 Dn2 reads 1ab on marg. — a) D5 T1, 3, 4 G3, 4 तु (for स). — c) D4, 6, 7 (before corr.), 8 G1, 2 आदाय (for आहूय). K1, 2 D1 सर्वान् (for वीरान्). — d) B Dn D1-3, 9 वनवासे; T1 उपवास- (for वन°). D7 -कृतेक्षणः. G3, 4 वनाय गमनोत्सुकः. ❀ Cn : तदनेन प्रबन्धेन प्रव्रजिष्यतां कुटुम्बानुमतिः पितृतर्पणं चावश्यकम् । तदन्यतराकरणे प्रव्रज्याफलानिष्पत्तिरिति च प्रदर्श्य धृतराष्ट्रप्रव्रज्यां वर्णयति । ❀

2 a) K1, 2 M6 गांधार्या (for °री-). G3, 4 आपृच्छ्य च स राजानम्. — b) K2 अभिनंद्यद्; K4 ह्यभिनंद्य; B1, 3-5 Dn D1-3, 9 अभ्यनंदद् (D2, 3 °नंद्य); B2 ह्यनंदद्; D4, 6, 8 T3 अभिवंद्य; D7 (by corr.) °वाद्य (for अभिनन्द्य). B6 वनवासाय दीक्षितः. — c) G3, 4 स राजा (for कार्त्तिक्यां). K1, 5 [इ]ष्टं (for [इ]ष्टिं). ❀ Cn : इष्टिं, उदवसनीयाख्याम् । ❀ — d) T2 -पारगः.

3 b) B3 -संस्मृतः; Dn2 -संवृतं (for -संवृतः). — c) B Dn D1-3, 9 -जन- (for -परि-). K4 वधूपरिष्ठितो राजन्. — d) K1, 2 नगरात् (for भवनात्).

4 a) K1, 2 स्त्रियश्च ताः (for ततः स्त्रियः). G2 पांडवकौरवाणां. — b) B Dn D1-3, 9 याश्चापराः; G4 याश्चान्याः. D4, 6 कौरवा (for °व-). K1 -राजवंशाः; K3-5 -वंशजाताः (for -राजवंश्याः). — c) D1 समंताद् (for तदानीं). — d) D1 (before corr.) -वीर्यौ (for -वीर्ये). K1, 2 B5 प्रयाति; D4, 6-8 G1, 2, 5 M1-4 संप्रयाते (for प्रयाते).

5 Dn1 om. (hapl.) 5. — a) D6 ततो हि (for ततो). G2 जालैः (for लाजैः). D1 om. from भिश्च राजा up to वेपमानो (in 6a). — b) D4, 6-8 T1, 2 G1, 2 वैचित्रवीर्यस्; T3 विचित्रैस्तैस (for °त्राभिस्). D7 राजयित्वा (for पूज°). — c) M1 तं (for तद्). K2 M5 om. from संयोज्यार्थै up to विल (in 6c). B1, 2, 3 (marg.), 4-6 D1-8 G1 संयोज्यार्थै (G1 °र्थैर्);

-युधिष्ठिरः सस्वनं बाष्पकण्ठः ।
विलप्योच्चैर्हा महाराज साधो
क्व गन्तासीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६
तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो
मुहुर्मुहुर्निःश्वसन्भारताग्र्यः ।
युधिष्ठिरं मैवमित्येवमुक्त्वा
निगृह्याथोदीधरत्सीदमानः ॥ ७
वृकोदरः फल्गुनश्चैव वीरौ
माद्रीपुत्रौ विदुरः संजयश्च ।
वैश्यापुत्रः सहितो गौतमेन
धौम्यो विप्राश्चान्वयुर्बाष्पकण्ठाः ॥ ८
कुन्ती गान्धारीं बद्धनेत्रां व्रजन्तीं
स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती ।
राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य
पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९
तथा कृष्णा द्रौपदी यादवी च
बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
चित्राङ्गदा याश्च काश्चित्स्त्रियोऽन्याः

Dn_{2} $D_{2.9}$ T_{1} संपूज्यार्थैर्; B_{3} संपूज्यान्यैर् (for संयोज्यार्थैर्). K_{5} $B_{1.4.5}$ Dn_{2} D_{2} T_{4} भृत्यवर्गं (for °जनं). K_{2} स (for च). — ^{d}) T_{1} तदा (for ततः). $D_{4.6-8}$ T_{2} $G_{1.2.5}$ M_{1-4} समुत्सृज्य प्रययौ कौरवेशः (T_{2} G_{5} M_{1-4} °यः).

6 D_{1} om. up to वेपमानो (in 6^{a}); M_{5} om. up to विल (in 6^{c}) (for both, cf. v. l. 5). — ^{a}) B_{4} वर्तमानो (for वेप°). — ^{b}) K_{3-5} D_{1} सुस्वरं; $B_{1.5.6}$ Dn $D_{2.3.8}$ $T_{2.3}$ G_{3-5} M_{1-4} सस्वरं; B_{3} प्रांजलिर् (for सस्वनं). B_{3} वास्पकंठः (sic) (for बाष्प°). — ^{c}) K_{2} विलाप्य; B $D_{3.9}$ विमुच्य; $D_{4.6-8}$ T_{4} स ($D_{4.8}$ न) विनद्य; D_{5} T_{1-3} G M_{1-4} विनद्य (for विलप्य). D_{9} [ओ]घैर् (for [उ]च्चैर्). K_{3-5} D_{3} om.; $D_{4.6-8}$ T_{4} G_{2} गां; D_{5} M_{5} महा- (for हा). Dn $D_{1.2}$ विमुच्योच्चैर्महानादं हि साधो (D_{1} °दं महात्मा). — ^{d}) K_{1} D_{1} M_{5} गतोसि; $B_{1.5}$ यासि; $B_{2.4}$ Dn $D_{2.3}$ M_{3} यास्यसि; B_{3} यातोसि (for गन्तासि). D_{7} T_{4} प्रपतत् (for [इ]त्यपतत्). $K_{3.5}$ चाथ; B_{6} lacuna; $D_{4.6-8}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ M तत्र (for तात).

7 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{4.6-8}$ T_{2} $G_{1.2.5}$ M ततो; D_{9} अथ; $G_{3.4}$ तदा (for तथा). $D_{4.6-8}$ G_{2} -तप्ता(G_{2} -तापा)भितप्तो; D_{6} $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ M_{5} -दुःखाभिभूतो (for °तप्तो). — ^{b}) K_{2} भारताग्र्य; B_{2} lacuna; D_{1} तौ नराग्र्यः; G_{1} M_{5} भारताग्र्यैः (M_{5} °ग्र्याः) (for °ग्र्यः). — ^{c}) K_{4} D_{9} T_{1} युधिष्ठिर. B_{2} नैवम् (for मै°). — ^{d}) K_{2} [अ]थोदीधरत्; K_{3} B_{1-5} D_{9} [अ]थोदीरयन् (K_{3} D_{9} °त्); K_{4} [उ]च्चैः प्रारुदत्; K_{5} [अ]धारयत् (for [अ]थोदीधरत्). $K_{1-3.5}$ $B_{2.3}$ सीदमानं. B_{6} Dn D_{1-3} निगृह्याथो दीनवत्सीदमानं (Dn D_{2}° नः); D_{4-8} $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} प्र(D_{5} T_{4} G_{1} नि)गृह्याथो दीनतरो बभूव; T_{1} निगृह्य दोर्भ्यां दुःखितोभून्नरेंद्र; T_{3} निगृह्य दुःखं विनतो बभूव; $G_{3.4}$ तत्सौहृदाद्दीनतरोभवत्सः; M_{5} निगृह्याथो दीनतरोभवत्सः.

8 ^{a}) K_{1} फल्गुणश्; K_{2-5} B Dn $D_{1-3.9}$ फाल्गुन(K_{2} °ण)श्. B_{4} [अ]पि (for [ए]व). $K_{1.4}$ B_{5} T_{4} $M_{1.2}$ वीरो; $D_{4.6-8}$ G_{2} धीरो (for वीरौ). — ^{b}) $K_{4.5}$ G_{4} -सुतौ; $M_{1.2.5}$ -पुत्रो (for -पुत्रौ). K_{4} संजयश्च विदुरः. — ^{c}) K_{5} D_{8} G_{2-4} वेश्यापुत्रः. K_{5} सहितौ. — ^{d}) G_{4} विप्रश्. K_{5} lacuna; B_{5} [अ]नुययुर्; D_{1} रुरुदुर् (for [अ]न्वयुर्). K_{1} बाष्पकंठः; $B_{2.3}$ वास्पकंठाः.

9 ^{a}) K_{2} T_{1} $G_{3.4}$ गांधारी. $K_{1.2}$ T_{1} G_{3} बद्धनेत्रा; $D_{4.6-8}$ अनुभक्तं; T_{2} $G_{1.2}$ अनु भर्तुर्; G_{5} M अनु भर्त्रा (for बद्धनेत्रां). $K_{2.4}$ D_{9} T_{1} $G_{3.4}$ व्रजंती. — ^{b}) T_{2} G_{1} स्कंधावसक्तं (for स्कन्धासक्तं). $K_{1.2}$ अस्य (for अथ). $K_{1.2}$ M_{4} [आ]वहंतीं (K_{1} °ती); K_{5} D_{6} $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ $M_{2.3}$ [उ]द्वहंतीं (for °हन्ती). — ^{c}) D_{8} T_{2} $G_{1.2.5}$ M_{1-4} गांधारी- (for °र्याः). B_{6} [ऽ]वसक्तं (for °सज्य). — ^{d}) K_{3} पाणी. K_{3-5} धृतराष्ट्रोप्रतीतः; D_{8} °ष्ट्रः प्रतीतं.

10 ^{a}) T_{3} तदा; G_{1} यथा; G_{5} तथा तु (for तथा). K_{3} B Dn $D_{1.2.9}$ सात्वती (for यादवी). — ^{b}) T_{3} $G_{3.4}$ कौरवी चोत्तरा (by transp.). K_{3} चोत्तरी (for °रा). — ^{c}) K_{4} चित्रांगदाद्याश्च. K_{1} D_{1} (before corr.) काश्चित्. $D_{4.6-8}$ T_{2} $G_{1.2.5}$ M कुरूणां (for स्त्रियोऽन्याः). — ^{d}) K_{1} M_{1} राज्ञः. $K_{4.5}$ प्रस्थिता. K_{5} सा (for ता).

11 ^{a}) $K_{1.2}$ अथ; D_{9} तथा (for तदा). — ^{b}) $K_{1.2}$ दुःखाद्राजन् (by transp.); K_{3-5} दुःखार्तानां; G_{5} M_{2} राजा दुःखात्. — ^{c}) T_{3} तदा (for ततो). K_{3-5}

सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता वधूभिः ॥ १०
तासां नादो रुदतीनां तदासी-
द्राजन्दुःखात्कुररीणामिवोच्चैः ।
ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
विट्शूद्राणां चैव नार्यः समन्तात् ॥ ११
तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गो
गजाह्वयेऽतीव बभूव राजन् ।
यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां
द्यूते राजन्कौरवाणां सभायाम् ॥ १२
या नापश्यच्चन्द्रमा नैव सूर्यो
रामाः कदाचिदपि तस्मिन्नरेन्द्रे ।
महावनं गच्छति कौरवेन्द्रे
शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायां च पार्थिव ।
स्त्रीणां च पुरुषाणां च सुमहान्निःस्वनोऽभवत् ॥ १
स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च ।

निपेतुर् (for निष्पे°). — ^{d}) B (except B_6) Dn $D_{1-3, 9}$ विशां (for विट्-). B Dn $D_{2, 8, 9}$ भार्याः; T_2 नादः (for नार्यः). K_2 समेताः (for समन्तात्).

12 ^{a}) D_1 तैर्; M_1 तस्मिन् (for तन्). D_1 निर्यातैर्; D_9 °णैर्; $G_{3, 4}$ °णाद्. G_5 $M_{1, 2}$ दुःखित-. K_1 तन्नि-र्याणे पौरवर्गः समेतो. — ^{b}) K_2 M_{1-4} गजाह्वयो. $K_{1, 2}$ वै स; K_4 नाव-; B Dn $D_{1-3, 9}$ चैव (for ऽतीव). — ^{d}) $K_{2, 3}$. B Dn $D_{2, 8}$ सभायाः.

13 ^{a}) $K_{3, 5}$ B D M_5 या नापश्यंश्च; T_1 नैवापयाच्; M_1 नापश्यद्याश्च (by transp.). K_{3-5} B Dn $D_{1-3, 9}$ चंद्रमसं न सूर्यं. — ^{b}) $K_{1, 2}$ नारी (for रामाः). $D_{1, 4, 6-8}$ $T_{2, 8}$ $G_{1, 2, 4, 5}$ M_{1-4} काश्चित् (for कदाचिद्). K_1 $G_{1, 5}$ M_{1-4} ताः स्म; $K_{2, 3, 5}$ $D_{4, 6-8}$ T_3 G_2 ताश्च; D_1 तासु; $D_{3, 5}$ T_4 न स्म; T_1 निर्गता; T_2 तास्तु; G_3 ननु; G_4 छन्न; M_5 नैव (for अपि). D_3 दृष्टा; T_1 राज-; G_4 तत्र (for तस्मिन्). $B_{2, 6}$ $D_{3, 9}$ T_{2-4} $G_{3, 4}$ M_4 नरेंद्र (G_4 °द्राः); D_1 नृपेंद्रे; T_1 -मार्गे (for नरेन्द्रे). K_4 रामाः काश्चिन्नृपतौ नैव तस्मिन्. — ^{c}) D_9 महावने. K_4 B_2 $D_{1, 9}$ कौरवाग्र्ये; B_6 °वान्ये; $D_{4, 6, 8}$ कौरवेंद्रः (for °वेन्द्रे). $K_{1, 2}$ महाजने (K_2 °नः) पश्यति कौरवेंद्रे. — ^{d}) T_1 ताः शोकार्ता (for शोकेनार्ता). $K_{1, 2}$ पन्नाः; $D_{4, 6-8}$ $G_{1, 2}$ प्रतीयुः; T_1 प्रपेतुः (for °दुः).

Colophon. — *Adhy. name*: K_1 धृतराष्ट्रनिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 18; K_4 $D_{1, 6, 8}$ $T_{1, 2}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} 20; D_1 16; D_5 $T_{3, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 21 (as in text). — *Śloka no.*: K_4 19; K_5 34; D_5 21; D_9 13.

22

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 The portion of text from 1 up to the end of this Parvan is lost in B_3 on missing folios. — ^{a}) K_1 T_3 प्रसाद- (for प्रा°). — ^{b}) K $T_{3, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 भूमिप; $B_{2, 6}$ $D_{1, 8, 9}$ भारत; D_5 T_1 भूपते (for पार्थिव). — ^{cd}) K_4 निनदो; Some MSS. निस्वनो. B (B_3 missing) Dn $D_{1-3, 9}$ नारीणां च नराणां च (D_1 नरेंद्राणां) निःस्वनः सुमहानभूत्.

2 B_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T_1 राजन् (for राजा). — T_1 om. 2^{b}–6^{a}. — ^{b}) B_5 -संकुलेषु (for °लेन). $K_{1, 2}$ D_5 $T_{3, 4}$ $G_{3, 4}$ ह (for च). K_{3-5} नरनार्याकुले-(K_3 °ले)न च. — ^{c}) K_5 कथं च (for कथंचिन्). $K_{1, 2}$ राजन् (for धीमान्).

कथंचिन्निर्ययौ धीमान्वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ २
स वर्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्वयात् ।
विसर्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ॥ ३
वनं गन्तुं च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः ।
संजयश्च महामात्रः सूतो गावल्गणिस्तथा ॥ ४
कृपं निवर्तयामास युयुत्सुं च महारथम् ।
धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाय युधिष्ठिरे ॥ ५
निवृत्ते पौरवर्गे तु राजा सान्तःपुरस्तदा ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्तितुमियेष सः ॥ ६
सोऽब्रवीन्मातरं कुन्तीमुपेत्य भरतर्षभ ।
अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्तताम् ॥ ७
वधूपरिवृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि ।
राजा यात्वेष धर्मात्मा तपसे धृतनिश्चयः ॥ ८
इत्युक्ता धर्मराजेन बाष्पव्याकुललोचना ।
जगादैवं तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ९
सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथाः क्वचित् ।
एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव नित्यदा ॥ १०
कर्णं स्मरेथाः सततं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

---

3 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 3 (cf. v. l. 2). —^{a}) K2 वर्धमानो (for °मान-). G1 स्पर्धमानश्च द्वारेण. —^{b}) D4, 6–8 G1, 2, 5 M1–4 निर्ययौ नागसाह्वयात्. —^{c}) Dn1 च तौ; D1, 2 ततस्; D4–8 G1, 2, 5 M1–4 तदा; T2 मुदा; T4 lacuna (for च तं). —^{d}) B4 स जनौघं (by transp.); D1, 2, 4, 6–8 T2 G1, 2, 5 M1–4 तं जनौघं. K4 सु- (for स). K1 राजा नागरिकं जनं.

4 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 4 (cf. v. l. 2). —^{ab}) K1 तथा (for वनं). K3–5 गतस्तु; D1 गंतुं स (for गन्तुं च). D4–8 S (T1 om.) राज्ञा सह (D4, 6–8 °ज्ञा विना; G1 °ज्ञां विना) वनं गंतुं विदुरो धृत(D5 T3, 4 G3, 4 दृढ)निश्चयः. — D4, 6, 8 om. 4^{c}–6^{d}; D7 reads the same on marg. —^{c}) K1 महाराज; G2 °मंत्री (for °मात्रः). —^{d}) K3, 4 ततो (for सूतो). K1, 2 D1 गावल्गनिस्. T3, 4 G3, 4 M5 ययौ (for तथा).

5 B3 missing (cf. v. l. 1). D4, 6, 8 T1 om. 5 (cf. v. l. 4, 2). G1 om. 5–6. D7 reads 5 on marg. Dn1 reads 5^{a}–6^{b} on marg. —^{a}) G2 पौरान् (for कृपं). G4 निर्वर्तयामास. —^{b}) K1 महीपतिः; K2 महामतिः (for °रथम्). —^{c}) K1 महाबुद्धिः; D9 महीपाल; G2, 5 M1–4 महाराज (for महीपालः). T2 धृतराष्ट्रोंबिकासुतः. —^{d}) K1 T3 परिधाय; K3 °दार्य; K4 D1 °व्रज्य; Dn D2, 3, 7 °दाप्य; T2, 4 प्रणिदा(T4 °धा)य; G3, 5 M1–4 परिणीय (for °दाय). K4 D1, 3 युधिष्ठिरं.

6 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 6^{a} (cf. v. l. 2). D4, 6, 8 G1 om. 6 (cf. v. l. 4, 5). Dn1 reads 6^{ab} and D7 6, on marg. —^{a}) K3 पौरवाह्ये; B4 °मार्गे (for °वर्गे). Dn D1, 2, 7 च (for तु). —^{b}) T3 तथा (for तदा). —^{c}) T3 M3, 4 धृतराष्ट्रोभ्यनुज्ञातो (sic); G4 °राष्ट्राभ्यनुज्ञाते. —^{d}) B2, 5, 6 Dn D1–3, 7, 9 ह (for सः).

7 B3 missing (cf. v. l. 1). —^{b}) T3 भरतर्षभः. B (B3 missing) Dn D1–3, 9 वनं तमनुजग्मुर्षी. —^{c}) K1 D5 T3 G3–5 M अन्वेष्ये; K2 अन्वेमि; K5 अन्वेये (for °न्विष्ये). —^{d}) D4 T2 G2 M1, 4 विनिवर्त्यतां. K6 भवता विनिवर्तितुं.

8 B3 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K -जनवृता (for -परि°). K3–5 Dn1 T2 G2–5 M1, 3–5 राज्ञी (for राज्ञि). —^{c}) K1, 3–5 T3 G3, 4 यात्येष; G2 यस्त्वेष (for यात्वेष). D4, 6 राजार्थो (sic) त्वेष धर्मात्मा. —^{d}) K1, 4 D1, 9 M4 तापस्ये (M4 °से) (for तपसे). D5, 9 T4 कृत-; T1, 3 G3, 4 दृढ- (for धृत-). B (B3 missing) Dn D2 तापस्ये कृ(Dn1 भृ)तनिश्चयः; D4, 6, 7 तपसे कृतनिश्चयं.

9 B3 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) T1 इत्युक्त्वा (for °क्ता). —^{c}) K2–4 B1, 2, 4–6 Dn D1–4, 6–9 T2, 4 G1, 2, 5 M जगामैव (B6 G2 °वं); K5 जगाम वै (for °दैवं). D5, 7, 8 तथा (for तदा). —^{d}) K4 M4 गांधारी. B2 प्रति- (for परि-). K1, 3 B2 D3, 5–8 T G1–4 M1, 5 च; B1, 4 सा (for ह).

10 B3 missing (cf. v. l. 1). Before 10, all MSS. (except K1 G3, 4 M1–4; Ś1 B3 missing) ins. कुन्ती उवाच. —^{a}) K4 सहदेव महाबाहो. —^{b}) B1, 4–6 Dn2 D1–4, 6–8 माप्रसादं; D5 T3, 4 G3, 4 M5 प्रमादं मा (by transp.); T1 विप्रियं मा; T2 माप्रमाणं; M4 मा प्रमादः. —^{c}) D7 G2 वै (for हि). —^{d}) B1, 2, 4, 5 Dn D2, 3, 8 सर्वदा; D4, 6, 7 T2 G1, 2, 5 M1–4 सर्वथा (for नित्यदा).

अवकीर्णो हि स मया वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ॥ ११
आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।
यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते ॥ १२
एवंगते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिंदम ।
मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः ।
तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ॥ १३
सदैव भ्रातृभिः सार्धमग्रजस्यारिमर्दन ।
द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिकर्शन ॥ १४
भीमसेनार्जुनौ चैव नकुलश्च कुरूद्वह ।
समाधेयास्त्वया वीर त्वय्यद्य कुलधूर्गता ॥ १५
श्वश्रूश्वशुरयोः पादाञ्शुश्रूषन्ती वने त्वहम् ।
गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्किनी ॥ १६
एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी ।
विषादमगमत्तीव्रं न च किंचिदुवाच ह ॥ १७
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १८
किमिदं ते व्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९

---

11 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T3 स्मरेहं (for स्मरेथाः). — ^{b}) K5 समरेषु (for संग्रामेषु). B6 अपलायितं. — ^{c}) D4. 6 G1 अवतीर्णो (for °कीर्णो). D4. 5 T3. 4 G3. 4 [ऽ]पि (for हि). K1 Dn D2–4. 6. 7 T1 समरे (for स मया). — ^{d}) D7. 8 T3 तथा; T1 हतः (for तदा).

12 B3 missing (cf. v. l. 1). D4. 6. 8 om. 12^{c}–13^{b}. D7 reads the same on marg. — ^{d}) D5 T3. 4 G3. 4 शतशो; T1 हृदयं (for शतधा). K4 Dn D2. 5. 7 T G3. 4 यन्न; B1. 2. 5. 6 D9 G1. 5 M [इ]दं न; B4 [इ]यं न (for न वि-). D1 शतधा न व्यदीर्यत; G2 शातयेयं न दीर्यते.

13 B3 missing (cf. v. l. 1). D4. 6. 8 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). D7 reads 13^{ab} on marg. — ^{ab}) T2 G1. 2. 4. 5 M4. 5 कृते (for -गते). B5 गंतुम्; D7 कृतम् (for कर्तुम्). T3 आरिंदमः. K3–5 एवंगतेपि मे वत्स रक्षंत्या गुह्यमीदृशं. — ^{c}) K2 स च (for मम). K4 हि (for ऽयम्). B5 अत्यल्पः (for अत्यर्थं). — ^{d}) T1 ज्ञापितो (for ख्या°). B6 D3 सूतजः (for सूर्यजः). D9 T2. 3 ख्यापितोयं नसूर्यजः. — ^{e}) K1. 2 महाराज (for °बाहो). — ^{f}) K3 D1. 3 त्वनुत्तमं (for त्वमु°).

14 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Dn D2 सहैव; T3 सदेवं (for °व). — ^{b}) K1. 2 B1. 4. 5 Dn D1. 2 सूर्यजस्य (for अग्र°). B6 अग्रजस्यमरिंदम (sic). — D6 T1 om. (hapl.) 14^{cd}. — ^{c}) K2 प्रियो; G3. 4 प्रियं (for प्रिये). G3 सत्यं; G4 om. (for नित्यं). — ^{d}) K1. 2 -सूदन; B1. 2. 4. 5 -कर्षन; D1. 3 -कर्षण (for -कर्शन).

15 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3. 5 चोभौ (for चैव). K4 B (B3 missing) Dn D1. 2. 5 T1. 3. 4 G2. 4 M5 भीमसेनोर्जुनश्चैव. — ^{b}) D4. 6–8 नकुलं (for °लश्). K1 D9 कुलोद्वह (for कुरूद्वह). — B2 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K2 B4 M4. 5 वीरास्; B1. 5 Dn D2 राजंस् (for वीर). D4. 6–8 G2 मासूयेथाः सदा वीर. — ^{d}) D7 त्वय्येव (for त्वय्यद्य). B1. 4. 5 D4 गतः (sic) (for गता). K1 त्वं हृदि कुलधूर्धरः; K2 D5 T3. 4 G5 M1–3. 5 त्वं ह्यद्य (G5 M1–3 ह्येव) कुलधूर्धरः (K2 °वंरः); K3–5 त्वं ह्यद्य कुल(K3 °ळ)वर्धनः; B6 D8. 9 T2 G2 M4 त्वं ह्यद्य (D8 T2 G2 M4 ह्येव) कुलधूर्गतः; D1 मुख्यंत्यकुलधूर्गताः; D3 त्वामद्य कुलधूर्गता; D6 त्वं ह्येव कुलमार्गतः; T1 शेषं संहृत्य पांडव; G1 त्वं ह्येव तु धुरंधरः; G3. 4 त्वं ह्यद्य कुलभूधरः.

16 B3 missing (cf. v. l. 1). B2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K3. 5 T3 G1 पादौ; D8 T2. 4 G3 पादं (for पादाञ्). — ^{b}) K2. 3 वने न्वहं; K4 D1 M5 वने ह्यहं; K5 वनेष्वहं; D5 कुरूद्वह; G4 परे त्वहं (for वने त्वहम्).

17 B3 missing (cf. v. l. 1). Before 17, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) K4 T1 तु (for स). — ^{c}) B (B3 missing) Dn D1–3. 9 धीमान् (for तीव्रं). — ^{d}) D4–8 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M1–4 तां (for ह).

18 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K B (B3 missing) Dn D1–3. 9 मुहूर्तमिव तु (B6 °मिव तं; D1 °मपि च) ध्यात्वा. — ^{b}) K B (B3 missing) Dn D1–3. 9 धर्मराजो (for °पुत्रो). — ^{c}) B1. 4 धीमांश्च; T3. 4 दीनं (for दीनश्). K3–5 उवाच वचनं दीनं. — ^{d}) K2 शोकचिंतापरायणः.

19 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3–5 किं ते व्यवसितं मातर्. — ^{b}) K4 B1 T2. 3 G1–4 M4 नैव. K5 B5 कर्तुम् (for वक्तुम्). K3 नैव गंतुमिहार्हसि. — B6

व्यरोचयः पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने ।
विदुराया वचोभिस्त्वमस्मान्न त्यक्तुमर्हसि ॥ २०
निहत्य पृथिवीपालान्राज्यं प्राप्तमिदं मया ।
तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नरर्षभात् ॥ २१
क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या या श्रुता मया ।
क्षत्रधर्मे स्थितिं ह्युक्त्वा तस्याश्चलितुमिच्छसि ॥ २२
अस्मानुत्सृज्य राज्यं च स्नुषां चेमां यशस्विनीम् ।
कथं वत्स्यसि शून्येषु वनेष्वम्ब प्रसीद मे ॥ २३
इति बाष्पकलां वाचं कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।
जगामैवाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४
यदा राज्यमिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् ।
प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः ॥ २५

D4. 6–8 G1 om. (hapl.) 19[cd]. — [c]) B5 D6. 9 T2–4 G2. 5 M1–4 त्वाहमनु- (for त्वामभ्यनु-).

20 B3 missing (cf. v. l. 1). K2 om. (hapl.) 20. T1 om. 20–22. — [a]) K5 विरोधायः (sic); B1. 2. 4–6 D1. 3 व्यावोधयः; Dn D2 Cn (gloss: पुराद्बहिर्गन्तुमुद्यतान्) पुरोद्यतान्; D9 व्ययोधव्यः (sic) (for व्यरोचयः). D4–8 T2. 4 G2 M4. 5 पुरा(T2. 4 °रो)स्माकम् (for पुरा ह्यस्मान्). K1. 4 व्यरोधयः पुरा यस्मान्; K3 विरोधे तु पुरा यन्माम्; T3 G3. 4 व्यरोचय पुरास्माकम्; G1. 5 M1–3 व्ययो(G1 न्यरो-; M2. 3 व्यरो)धयः पुरास्माकम्. — [b]) G3–5 M1–4 शुभ- (for प्रिय-). B6 -दर्शिने. K1 G1 उत्साह्य (G1 °ह-) शुभदर्शनं; K3 उत्पाद्य मुनिदर्शनैः; K4 उत्साद्य स निदर्शनैः; K5 आसाद्य निजदर्शनैः; B6 उत्सार्य प्रियदर्शन; D4–8 T2–4 G2 उत्साहं शुभदर्शने. — [c]) K1 विदुरस्य; K3. 4 B1. 2. 4. 5 Dn D1–3. 5. 7. 9 G1 विदुलाया; D4. 6. 8 विपुलाभिर्; G2 विदुलाभिर् (for °राया). K4 वचोस्त्रं च (for वचोभिस्त्वम्). — [d]) D5 T4 M5 संत्यक्तुम् (for न त्य°). M5 इच्छसि (for अर्हसि). K3–5 सास्मांस्त्य-क्तुमिहेच्छसि; B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 T2. 3 G1 ना(D9 मा)स्मान्संत्यक्तुमर्हं(B6 °मिच्छ)सि; D4. 6. 8 G2 सास्मान्संत्यक्तुमिच्छति (G2 °सि); G5 M2 (*sup. lin.*). 4 सास्मांस्त्वं त्यक्तुमिच्छसि; M1 सास्मांस्त्यक्तुं किमिच्छसि; M2. 3 कस्मात्संत्यक्तुमिच्छसि.

21 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 21 (cf. v. l. 20). — [a]) K1 न हत्य (for निहत्य). — [b]) K4 transp. राज्यं and प्राप्तं. Dn1 D2 M5 त्वया (for मया). — [c]) D1 प्राज्ञाम् (sic). K4. 5 D8 G1. 2 उप(K4 G1 °पा)श्रित्य (for °श्रुत्य). — [d]) M1 वसुदेव- (for वासुदेवान्). G1 साधु देवस्तथोक्तवान्.

22 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 22 (cf. v. l. 20). — [a]) D1 वा (for च). — [b]) B (B3 missing) Dn D1–3. 9 यच्छ्रुतं; M3 या श्रुतं (for या श्रुता). K1. 2 भवत्या यन्म(K1 या म)या श्रुता. — [c]) K3 क्षत्रधर्म- (for °धर्मे). K4 corrupt; K5 T4 स्थितं त्य(T4 चो)-क्त्वा; B (B3 missing) Dn2 D2. 3. 7. 9 स्थितिं (B6 °तं) चोक्त्वा; D5 स्थितिं त्यक्त्वा; G5 M1 स्थितं (M1 °ता) ह्युक्त्वा (for स्थितिं ह्युक्त्वा). Dn1 D1. 4. 6. 8 क्षत्रधर्मंस्थितं (Dn1 D8 °र्मंस्थितिं; D4 °र्मं स्थितं) चोक्त्वा; T2. 3 °धर्मंस्थितिं त्यक्त्वा; G2 °धर्मं स्थितं त्यक्त्वा. — [d]) K1. 2 नश्यचाच-यितुम्; K3. 5 कस्माच्चलितुम्; B1. 4 Dn2 D1. 3 तस्याश्च-वितुम्; B2. 6 तस्य च्यवितुम्; B5 Dn1 D2 तस्य च्यवितुम् (for तस्याश्चलितुम्). K4 तां त्वं चलितुमर्हसि; D1. 6–8 T2 G2 M1–3 न प्रयातुमिहार्हसि; D5 T3. 4 G3–5 M4. 5 न च प्रस्थातुमर्हसि; D9 तस्य व्यच्छितुमर्हसि; G1 न प्रत्याख्यातुमर्हसि.

23 B3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K1. 2 राज्य-स्थान् (for राज्यं च). — [b]) K3 यशस्विनि; T1 मन-स्विनीं; M1 तप° (for यश°). K1. 2. 4 B6 D1. 3. 9 स्नुषाश्चे(B6 °षां चे)मा यशस्विनी (D1. 3 °नीः); B1. 2. 4. 5 Dn D2 स्नुषाश्चे(Dn D2 °षा ह्ये)मा यशस्विनि. — [c]) K3–5 [अ]रण्येषु; B (B3 missing) Dn D1–3. 8. 9 दुर्गेषु (for शून्येषु). — [d]) K1. 2 B6 सु-; K3. 5 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 7 [अ]द्य; K4 [अ]थ; D1. 3 च; T1 [ए]वं; G1 [ए]व (for [अ]म्ब).

24 B3 missing (cf. v. l. 1). — [a]) K3–5 बाष्पा-कुलां (K3 °लां); T1. 4 बाष्पकलां; T3 G3 बाष्पांकितां; G4 बाष्पकृतां (for °कलां). K4 वाचः. B (B3 missing) Dn D1–4. 6–9 T2 G1. 2. 5 M इति बाष्पकला (D1. 9 °ष्पाकुला; D6 G2. 5 M1. 2 °ष्पकळा; G1 °ष्पाकुला) वाचः. — [b]) K1 शृणुते; D5 शृण्वति; G4 °त. — [c]) B (B3 missing) Dn D1–3. 9 सा जगाम (for जगामैव). K2 T1 च (for [ए]व).

25 B3 missing (cf. v. l 1). — [a]) T1. 3 यथा (for यदा). D1 om. राज्य. K3–5 मातर्; D5. 6 T2. 3 G2. 3 M1 कुंती-. — [b]) K1. 2. 5 पुत्रसाद्गतं; K3 °संहृतं; K4 B6 D5 T1. 4 G3. 4 °सात्कृतं; D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1. 2. 4. 5 °संगतं; T3 °सत्कृतं (for °निर्जितम्). — [c]) K4 व्याप्तव्या (for प्रा°). D4. 6–8 T G2–5 M दान- (for राज-). K3 ते (for च). D5 कर्तव्या दानधर्माश्च; G1

किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवीक्षयम् ।
कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ २६
वनाच्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम् ।
दुःखशोकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ २७
प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य यशस्विनि ।
श्रियं यौधिष्ठिरीं तावद्भुङ्क्ष्व पार्थबलार्जिताम् ॥ २८
इति सा निश्चितैवाथ वनवासकृतक्षणा ।
लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ २९
द्रौपदी चान्वयाच्छ्वश्रूं विषण्णवदना तदा ।
वनवासाय गच्छन्तीं रुदती भद्रया सह ॥ ३०
सा पुत्रान्रुदतः सर्वान्मुहुर्मुहुरवेक्षती ।
जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ॥ ३१
अन्वयुः पाण्डवास्तां तु सभृत्यान्तःपुरास्तदा ।
ततः प्रमृज्य साश्रूणि पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्राप्तव्यो दानधर्मश्च. — ^{d}) K1–3. 5 M5 तदियं; D5 T1. 4 तथेयं; T3 G3. 4 यदियं; M1 वृथेयं (for तदेयं). K3. 4 ते कृता; D1. 3 क्व गता; T3 ते मतो (for ते कुतो).

26 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 वयं च (for किं वयं). — ^{b}) D9 G3 भवत्याः. — ^{c}) B5 तस्य (for कस्य). — ^{d}) D1 गंतुं वनम् (by transp.); D5. 9 T3. 4 G3. 4 राज्यं गंतुम्. B6 अभीप्सति. K2–5 D4. 6–8 T2 G1. 2. 5 M1–4 राज्यं गंतुमिहार्ह(K2–5 °हेच्छ)सि.

27 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 पुरारण्यात्; K2 वनांतेपि (for वनाच्चापि). K3. 5 अपि; D4. 6–8 T2 G1. 2. 5 M1–4 तस्मात् (for चापि). T1 G1 समानीता (for किमा°). G4 न वनाच्चापि किं मानिता (sic). — ^{b}) G4 तावत्या (for भ°). — G4 om. 27^{cd}. — ^{c}) G5 M4 दुःखशील- (for °शोक-). — ^{d}) K1 यया; B1 D4. 6–8 T2 G2 तदा (for तथा).

28 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) M1 तं (for त्वं). G5 तथा प्रसीद मा गास्त्वं. — ^{b}) K2–4 B1 Dn1 D9 G1–3 M3–5 यशस्विनी. — ^{c}) K5 B1. 5 D5 T4 G3. 4 यौधिष्ठिरं (G3. 4 °रां). K4 भुंक्ष्व; B (B3 missing) Dn D2. 5 मातर् (for तावद्). — ^{d}) K3 भुज्य; K4 मम (for भुङ्क्ष्व). B1. 2. 4. 5 Dn D2 तावद् (for पार्थ-). K3 -बळार्जितां; D1. 5 -बलार्जितं (for °र्जिताम्).

29 B3 missing (cf. v. l. 1). Before 29, B4 D5 T1. 3. 4 G1–4 M5 ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) D4 तां (for सा). B1. 4. 5 Dn D2 [आ]शु (for [अ]थ). K1. 2 इति सा निश्चितैकार्था (K2 °र्थं); K4 इति सा निश्चयांते वा. — ^{b}) T1 वनवासं (for °वास-). T3 M2 -कृतेक्षणा (for -कृतक्षणा). K3 B1. 2, 4. 5 Dn D1–3. 9 वनवासाय भाविनी (K3 गच्छति). — ^{c}) T2 लालप्य सा (for °प्यतां).

30 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 corrupt. K4. 5 M5 चाभ्ययात् (for चान्व°). K2 कृष्णा समभ्ययाच्छ्वश्रूं. — ^{b}) K4 विवर्ण-; B4 निषण्ण- (for वि°). K3 T4 G3 तथा; G1 ततः (for तदा). — ^{c}) K1. 4 गच्छंती. — ^{d}) Dn2 T3. 4 G3. 4 M5 रुदंती; D4. 6–8 G2 रुदंत्या; D5 T1. 2 G1 M3 रुदंतीं (for रुदती). K3 सह देव्या सुभद्रया;. B5 ** सुभद्रया सह.

31 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D0 मा; T3 सं- (for सा). D9 क्रंदतः (for रु°). K3 पार्थान् (for सर्वान्). K5 सा पुत्रान्ब्रुवतः पार्थान्. — ^{b}) K1 अवीक्षिती; B6 D9 अवैक्षत; D4. 6. 8 T2 G2. 5 M उदीक्षती; T1 अवेक्ष्य तान्; T4 G3. 4 अवेक्षत (for °क्षती). — ^{c}) K1 B1. 6 D9 महाप्रज्ञा; D4. 6–8 T2 G1. 2. 5 M1–4 °भागा (for °प्राज्ञा). — ^{d}) K2. 3. 5 D4. 6–8 T2 G1. 2. 5 M1–4 धृत- (for कृत-). D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 वनवासाय निश्चिता.

32 B3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4. 6–8 T2 G1. 2. 5 M1–4 तत्र (for तां तु). — ^{b}) B5 Dn D2 T3. 4 तथा (for तदा). K4 सभृत्याः सपुरास्तथा. — ^{c}) K1 प्रसृज्य; Dn D2. 7 प्रगृह्य (for प्रमृज्य). G1 च (for सा).

Colophon om. in K1. 2. — *Adhy. no.* (*figures, words or both*): K4 D4. 6. 8 T1. 2 G1. 2. 5 M1–4 21; D1 17; D5 T3. 4 G3. 4 M5 23 (*as in text*). — *Śloka no.*: K4 66; D9 32.

२३

कुन्त्युवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
कृतमुद्धर्षणं पूर्वं मया वः सीदतां नृप ॥ १
द्यूतापहतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।
ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया ॥ २
कथं पाण्डोर्न नश्येत संततिः पुरुषर्षभाः ।
यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ३
यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।
मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत्कृतं मया ॥ ४
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः ।
पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ५
नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः ।
नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ६
भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपमः ।
विजयो नावसीदेत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ७
नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ ।

23

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) B1.4 महाराज (for °बाहो). — ^{c}) K5 D1. 6–8 G1.2.5 M उद्धरणं (for उद्धर्षणं). K4 चैव (for पूर्वं). — ^{d}) K3.5 वै (for वः). G3.4 वत्स त(G4 स)दा (for वः सीदतां). K1 विभो; B (B3 missing) D (except D8) M4 नृपाः (for नृप).

2 ^{a}) K1 द्यूतोपहत-; D1 द्यूतापहत-; M5 दुतापहत- (sic) (for द्यूता°). — ^{b}) T3 पीडितानां; G3.4 प्रच्यु°; M3 पाति° (for पति°). — ^{d}) K5 T2.3 G1.2.5 M उद्धरणं (for °र्षणं).

3 K1.2 B6 D4.6–8 T1 om. (hapl.) 3–4. T4 om. 3–6. — ^{a}) B4 पश्येत; S (T1.4 om.) नश्येद्धि (for °त). D5 कृता सपांडोः नश्येद्धि (sic). — K3 om. (hapl.) 3^{bc}. — ^{b}) S (T1.4 om.) पुरुषर्षभ. K5 संततिः सुमहात्मनः. — ^{c}) D1 यशः पुरो; G3.4 यशांसि वो (for यशश्च वो). G2 येन (for वो न). D5 S (T1.4 om.) नश्येद्धि (for °त). — ^{d}) K5 T2.3 G2.5 M चो(K5 वो)द्धरणं; D5 G3.4 वोद्धर्षणं (for चो°). G1 कृतमुद्धरणं मया.

4 K1.2 B6 D4.6–8 T1.4 om. 4 (cf. v. l. 3). G2 reads 4–6 and 8 after 14^{ab}. — ^{a}) D1 मित्रसमाः; G1 इंद्रोपमाः (for इन्द्रसमाः). — ^{b}) K3.4 सर्वे देव-; K5 सर्वे सत्य- (for देवतुल्य-). — ^{c}) K3 G5 M2 नापरेषां; K4.5 परेषां मा (by transp.); D5 मातुरेषां; G1 न परेषां. K4 D1 G2 मुखप्रेक्ष्याः. M1 परेषाममुखप्रेक्षाः. — ^{d}) K3 इति चिंत्य; K4.5 इति चैतत्; D1 स्थितेत्येवं तत्; D5 G2 स्युरित्येतत्; D8 इत्येवं तत्; T2.3 G1.3.4 M स्युरित्येवं; G5 मा इत्येवं (for स्थेत्येवं तत्).

5 For the sequence in G2, cf. v. l. 4. T4 om. 5 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K1 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठो). — ^{b}) D5 T2 राजा वा; T1 स राजा; T3 G3.4 राजा वो; G1 राजा सन् (for राजा त्वं). — G2 repeats 5^{cd} after 7^{ab}. — ^{c}) K2 एव (for वने). G4 च (for न). D5 दुःखं (for दुःखी). D4.6–8 T2 G2 (both times).5 M पुनर्वनं (M5 °ने) न गच्छेथा (G2 °त); T1 पुनर्नाशं न गच्छेत. — ^{d}) K5 T2 G1.2 (both times).5 M चोद्धरणं; T1.3 G3.4 वोद्धरणं (for चोद्धर्षणं).

6 For the sequence in G2, cf. v. l. 4. T4 om. 6 (cf. v. l. 3). K1 om. (hapl.) 6. B5 om. (hapl.) 6–8. G3.4 om. (hapl.) 6–7. — ^{a}) K4.5 -सहस्राणां (for -समप्राणः). — ^{b}) K4.5 D9 कृत(K5 बल- ; D9 ख्यात)पौरुषविक्रमः. — ^{c}) K3 [ऽ]प्ययं; G2 व्ययं (for ऽत्ययं). — ^{d}) K5 T2.3 G1.2.5 M चोद्धरणं (for °र्षणं).

7 B5 G3.4 om. 7 (cf. v. l. 6). K2 T1 om. (hapl.) 7. — ^{b}) T3 सदा (for तथा). — After 7^{ab}, G2 repeats 5^{cd} and om. 7^{cd}. — ^{c}) K5 नाम; T3 नानु-. (for नाव-). T2.3 G1.5 M1–4 -सीदेत्तु (for -सीदेत). — ^{d}) K5 D5 T2.3 G5 M चो(D5 वो)द्धरणं; T4 वोद्धर्षणं (for चो°).

8 For the sequence in G2, cf. v. l. 4. B5 om. 8 (cf. v. l. 6). — ^{b}) D4.6–8 G1.2 यथा (for तथा). T2 वश-; G4 M4 कुरु- (for गुरु-). K5 तथेमौ गुरुवित्तमौ.

क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ८
इयं च बृहती श्यामा श्रीमत्यायतलोचना ।
वृथा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत्कृतम् ॥ ९
प्रेक्षन्त्या मे तदा हीमां वेपन्तीं कदलीमिव ।
स्त्रीधर्मिणीमनिन्द्याङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥ १०
दुःशासनो यदा मौढ्याद्दासीवत्पर्यकर्षत ।
तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११
विषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरादयः ।
यदैषा नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा ॥ १२
केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना ।
यदा दुःशासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृप ॥ १३
युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थं मया ह्युद्धर्षणं कृतम् ।
तदानीं विदुरावाक्यैरिति तद्वित्त पुत्रकाः ॥ १४
कथं न राजवंशोऽयं नश्येत्प्राप्य सुतान्मम ।
पाण्डोरिति मया पुत्र तस्मादुद्धर्षणं कृतम् ॥ १५
न तस्य पुत्राः पौत्रौ वा कुत एव स पार्थिवः ।

— ^{c}) K3–5 क्षुधया च; D1.3 क्षुधाकुलौ (for क्षुधा कथं). K4 G2 न सीदेत; D5 सुनीदेताम् (sic) (for न सी°). — ^{d}) K5 D5 T2.3 G2.5 M1–4 चो(D5 वो)-द्धरणं; T1.4 G3.4 वोद्धर्षणं (for चो°).

9 ^{a}) K4 तु (for च). D4.6–8 G1 पृथिवी (for बृहती). — ^{b}) B (B3 missing) Dn D2.9 तथात्यायत- (for श्रीमत्या°). — K3.5 repeat 9^{cd} after 13^{ab}. — ^{c}) K2 व्यथा; D3 T2 G1.2 यथा; T3.4 G3.4 M3.5 तथा (for वृथा). K3.5 (both second time) [ss]क्रुष्टा (for क्लिष्टा). D5 तदा सभा सते क्लिष्टा (sic); T1 तदा सभा परिक्लिष्टा. — ^{d}) K3.5 (both second time) एकवस्त्रा रजस्वला.

10 T1 om. 10^{ab}. — ^{a}) T2.3 G3–5 M पश्यंत्या (for प्रेक्षन्त्या). K3.5 यदा; T2 G3 तथा (for तदा). T3 बालां; G4 M2 भीमां (for हीमां). B (B3 missing) Dn D1–3.7.9 प्रेक्ष(D7 पश्य)तामेव वो भीम (D7 °ता); D4.6.8 G1.2 पश्यंत्या मे तथा भीतां (G2 °मां); D5 T4 पश्यता (T4 °श्यंत्या) मे तदा ह्येनां. — ^{b}) K1.4 D7 वेपंती (sic). D5 कुररीम्; T2–4 G2–5 कदळीम्. — ^{c}) K5 अनव्यांगीं; B (B3 missing) Dn D1–3.9 अरिष्टांगीं (for अनिन्द्याङ्गीं). K4 स्त्रीधर्मिण्यनवद्यांगी. — ^{d}) D3 G5 M1–3.5 तदा (for तथा). D4.6–8 T2.3 G1.2 M1.2 द्यूते (for द्यूत-).

11 ^{a}) K1.2 T1 G3 M3 तथा; D5 T4 G4.5 M1.2.5 तदा; D9 यथा (for यदा). K4 B (B3 missing) Dn D1–3.9 T4 G5 M मौर्ख्याद् (for मौढ्याद्). D4.6–8 T2.3 G1.2 दुःशासनस्तां मौर्ख्याच्च. — ^{b}) T4 damaged from दासीवत् up to तदा मुह्या (in 13^{d}). K4 D9 पर्यकर्षयत्; G2 अपकर्षत; G4 परि° (for पर्य°). — ^{c}) K3 तवैव; K4 तदैवं; D4.6 तदेव; D5 T1 M4 तथैव (for तदैव). T2 G3 M1.5 विहितं (for विदितं). D5 T1.3 G3.4 M5 ह्येतत् (for मह्यं). — ^{d}) D1–3 T1–3 G M1–3.5 परिभूतम् (for परा°).

12 T4 damaged. — ^{a}) K3–5 विनष्टाः; B1 Dn D1–6 T1.3 M1.5 निषण्णाः (for वि°). D5 चेमे (for चैव). K1.2 विषण्णवदनाश्चैव. — ^{b}) B2 D4–8 M1 तथा (for तदा). T2 G2 मच्- (for मे). — ^{c}) K1.2 तदैषा; K4 B1.4–6 D9 यदैव; B2 Dn सा दैव-; G2 यदेषा; Bom. ed. सा दैवं (for यदैषा). K3 ऐच्छंती. — ^{d}) D4.6 G4 प्रलपत्; G1 प्रा° (for व्य°).

13 T4 damaged up to तदा मुह्या. — ^{a}) K1.2 B5 केशपक्ष- (for °पक्षे). — After 13^{ab}, K3.5 repeat 9^{cd}. — ^{c}) T3 G3.4 यथा (for यदा). — ^{d}) G3.4 तथा (for तदा). B (B3 missing) Dn1 D1–3.7.9 T4 नृपाः (for नृप). K3.4 (by corr. *sec. m.*).5 तदा दूयेत (K4 वेपति) मे मनः.

14 ^{a}) K1.3.5 D3.5 T1.4 G2–4 M5 तेजोभि-; D1 भुजाभि- (for तेजोवि-). — ^{b}) K3–5 T4 [अ]प्युद्धर्ष- (K5 T4 °र)णं; B2 T1 G3.4 [अ]भ्युद्धर्षणं; D4–8 G2 [अ]भ्युद्धरणं; T2.3 G5 M ह्युद्धरणं (for °र्षणं). — After 14^{ab}, G2 reads 4–6 and 8. For Vidurā's admonition of her son, cf. 5. 131–135. — ^{c}) D1 तदा वा; D4.6 T3 G1.2.5 M1–4 तदासीद्; D5 तथास्मि (for तदानीं). K3.5 T1 G3.4 विदुरो; K4 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 विदुला- (for °रा-). K1.2 तदानीं विदुरो वेद. — ^{d}) D9 इदं (for इति). G3 वेत्थ (*for* वित्त). T3 प्रीतियुक्तश्च पुत्रकाः.

15 ^{a}) K3 B6 नु (for न). B2 कथं नु राजपुत्रोयं. — ^{b}) K3 प्रति; D1 नृप (for मम). — ^{c}) B (B3 missing) Dn D1–3.9 T1.4 G1.3.4 M4.5 पुत्रास् (for पुत्र). — ^{d}) M3 तथा (for तस्माद्). K5 D1–7 T G2.5 M उ(M3 ह्यु)द्धरणं (for °र्षणं).

16 ^{a}) D5 T3 G3.4 M3 यस्य (*for* तस्य). K D5

लभते सुकृताल्लँलोकान्यस्माद्वंशः प्रणश्यति ॥ १६
भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।
महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि ॥ १७
साहं नात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम् ।
विदुरायाः प्रलापैस्तैः प्लावनार्थं तु तत्कृतम् ॥ १८
नाहं राज्यफलं पुत्र कामये पुत्रनिर्जितम् ।
पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो ॥ १९
श्वश्रूश्वशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनोः ।
तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ २०
निवर्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह ।
धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।
कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम ।
व्रीडिताः संन्यवर्तन्त पाञ्चाल्या सहितानघाः ॥ १
ततः शब्दो महानासीत्सर्वेषामेव भारत ।

पुत्र- (for पुत्रः). B (B3 missing) Dn D1–4. 7–9 T1. 4 G1 न तस्य (T1. 4 न यस्य ; G1 ततश्च) पुत्राः पौ(D4. 8 °त्रपौ)त्रा वा ; D6 न तस्य पुत्रपौत्रौ च. — ^{b}) T3 हत (for कृत). K3 तु (for स). K1. 2. 6 B6 तु पार्थिव (B6 °वाः). K4 क्षतं वंशस्य पार्थिवं ; B1. 2. 4. 5 Dn D1. 3. 7. 9 कुरवस्ते च पार्थिवाः ; G3. 4 निहतो येन पार्थिवः ; Bom. ed. क्षतवंशस्य पार्थिव. — ^{c}) D1 सुहृदां ; D6 न कृताल्लँ (for सुकृताल्लँ). — ^{d}) G3. 4 तस्माद्वंश्यः. D9 यस्माद्दर्शः प्रणश्यते (sic).

17 ^{a}) M2 भुंक्ष्व (for भुक्तं). D9 राज्यं ; T3 राज- (for राज्य-). K1. 2. 4 M5 पुत्रः. K3 तत्र ; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1–4 तात ; D5 T4 G3. 4 विप्रैर् ; T1 पुत्रैर् (for पुत्रा). — K5 om. (hapl.) 17^{b}–19^{a}. — ^{b}) T3 भर्त्रा (for भर्तुर्). — ^{c}) K4 मया दत्तानि दानानि. — ^{d}) K4 सोमः पीतो (by transp.); T2. 3 G1. 2 पीताः सोमा (T3 सेह [sic]). K1. 3 यथा विधिः.

18 K5 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K4 B (B3 missing) Dn D1–3. 7–9 नाहम् ; M3 साहम् (for साहं न). K1 -फलांगं (for -फलार्थं). — ^{b}) K1. 4 अचूतुदं (for °चुदम्). — T1 om. 18^{cd}. — ^{c}) Some MSS. विदुलायाः ; G1 विधुरायाः (for विदुरायाः). B4. 5 च (for तैः). — ^{d}) K1. 4 प्लवनार्थं ; B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 M4. 5 पाल° ; D5 T4 G3. 4 कारणार्थं (for प्लावनार्थं). K1. 2 हि ; B1 Dn D1. 2. 9 च (for तु). M5 तं (for तत्).

19 K5 om. 19^{a} (cf. v. l. 17). — ^{a}) B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 T1 पुत्राः (for पुत्र). — ^{b} B6 भर्तुर्मे ; T3 कामयेत्. D4. 6–8 T4 G2 पतिवर्जितं T2 भर्तृव° ; T3 शत्रुव° ; G1 पुत्रव° (for पुत्रनि°) — T1 om. 19^{cd}.

20 ^{a}) T1 श्रुत्वा (for कृत्वा). — ^{b}) M8 -चारिणो (for -वासिनोः). — ^{d}) D1. 2. 4–6 कलेवरं ; D7. 8 T1. 3. G M कलेबरं.

21 ^{a}) K4 निवर्तै त्वं ; B2 निवृत्तस्व (sic) (for निवर्तस्व). G3. 4 महाबाहो (for कुरुश्रेष्ठ). — ^{b}) K om. ; D5 सदा (for सह). G3. 4 भीमसेनार्जुनादिभि — ^{c}) G3. 4 तु (for ते). K1 स्थीयतां ; K2 D6 G3. दीयतां ; K5 corrupt ; M1 प्री° (for धी°). — ^{d} D3 मनस्तु ; M5 °सो (for °स्ते). M3 ते (for च) D4. 6–8 G2 मनसो रतिरस्तु ते ; D5 T1. 4 G3. 4 मनस महदश्रुतां ; T2. 3 G1. 5 M1. 2. 4 मनसो (T3 धैर्यं च महदस्तु ते.

Colophon. — *Adhy. name :* K2 कुंतीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K2 19 ; K4. 5 D4. 6. T1. 2 G1. 2. 5 M1–4 22 ; Dn2 17 ; D5 18 ; T3. G3. 4 M6 23 (as in text). — *Śloka no. :* K4 72 K5 87 ; D9 21.

24

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. 15. 3. 3 ; 22. 1).

1 T4 om. the ref. — ^{a}) B4 D9 तद् (for तु).

अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ २
प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा ।
अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ॥ ३
ततोऽब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्य निगृह्य च ॥ ४
युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम् ।
यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५
पुत्रैश्वर्यं महदिदमपास्य च महाफलम् ।
का नु गच्छेद्वनं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ॥ ६
राज्यस्थया तपस्तप्तं दानं दत्तं व्रतं कृतम् ।
अनया शक्यमद्येह श्रूयतां च वचो मम ॥ ७
गान्धारि परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै ।
तस्मात्त्वमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८
इत्युक्ता सौबलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।
तत्सर्वं राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत् ॥ ९
न च सा वनवासाय देवीं कृतमतिं तदा ।

K1 श्रुत्वा तु वचनं कुंत्याः. — ^{c}) K1 पीडिताः; D7 G1. 3–5 M व्रीळिताः; T3 व्यथिताः. D4. 6. 8 T2 G2 व्रीडि-(D8 T2 G2 °ळि)ताः सह व(T2 संनिव-; G2 समव)र्तत. — ^{d}) D5 T1. 4 सह ते (for सहिता). K1. 2 तदा; K3–5 ततः (for [अ]नघाः). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1–4 पांचाल्या (D4. 6 °ल्याः) सह भारत; G3. 4 पांडवा दीनचेतसः.

2 T2 om. (hapl.) 2^{ab}. — ^{a}) T3 तत्र (for ततः). K1 B (B3 missing) Dn D1–3. 9 एव (for आसीत्). — ^{b}) T1 तत्र तु (for भारत). B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 9 सर्वेषामभवत्तदा. — ^{c}) K4 सर्वेषां; D4. 6–8 G2 रुदतीं (for °तां). — ^{d}) B4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). K4 दृष्ट्वा सर्वे यथागतां.

3 B6 om. (hapl.) 3^{a}–5^{b}. — ^{a}) K4 D4–8 S उपावृत्य (for अथा°). — ^{b}) K1. 4 पांडवस्. B2 (marg. as in text) D1 T3 तथा (for तदा). — ^{c}) K3. 4 M4 निवर्तंत (for न्य°). — ^{d}) K3 अनुवर्त्य (for अनि°). K1–3. 5 D4–8 T2–4 G M1. 2. 4. 5 ते (for वै).

4 B6 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) D4. 6–8 T2 G2 ताम्; G5 M2. 3 तान् (for ततो). K1. 2 महाराज; B1. 2. 4. 5 Dn D1–3 T1. 4 G3. 4 M5 महातेजा (for °राजो). — ^{d}) K1. 2 यथाक्रमं; B1. 4. 5 Dn D1–3. 9 T3 [अ]वगृह्य च (for निगृ°). B2 समाभाष्यत गृह्य च.

5 B6 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{b}) G3 देव (for देवी). D4. 6–8 T2–4 G2. 5 M2. 4 सा वि-; M3 संवि- (for साधु). B2 D1 M3 निवर्ततां. D5 देवी संघनिवर्त्यतां (sic); M1 सा देवी विनि°. — ^{c}) T2 M1 तथा (for यथा). K4 तथा युधिष्ठिरं प्राह. — ^{d}) B4. 5 T3 ह; D3 च (for हि).

6 ^{a}) K4 इदं सर्वम् (for महदिदम्). — ^{b}) K3–5 D4. 6–8 S अपहाय; D1. 3 समासाद्य (for अपास्य च). K1. 2 तु; B6 D9 [इ]ह (for च). G5 M2. 4 : बलं (for °फलम्). — ^{c}) D4. 6–8 T2. 3 G1. 2. 5 M गच्छेत (for नु गच्छेद्). K3 घोरं (for दुर्गं). M4 गच्छेद्धवनं दुर्गं. — ^{d}) D4. 9 पुत्रम् (for पुत्रान्).

7 T4 om. 7^{ab}. — ^{a}) B5 राज्यस्त्वया (sic). Dn M5 तपस्तप्तुं; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2 M1 तपश्चर्तुं; T1 G3. 4 °श्चर्या; G5 M2–4 °श्चर्यं (for °स्तप्तं). D राज्यैश्वर्यं स्वपुत्रस्य. — ^{b}) K3–5 B (B3 missing) D2. 5. 7 T1 G3. 4 M5 दानव्र(G3. 4 °नं व्र)तकृतं मह D1. 3. 9 कर्तुं दानव्रतं महत्; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1. नानाव्रत(G2 °वृत्त)कृतं महत्; M3 तं नानाप्रकृतं मह — ^{c}) K4 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 3. 7 (by corr.). 9 एवा (for अद्येह). — ^{d}) D1 गृह्यतां (for श्रूयतां). K3 वचनं (for च वचो). K1 न वस्तुं मम संनिधौ; K2 वस्तुं संनिधौ मम.

8 ^{a}) K3 B1. 5. 6 Dn1 T3 G2–5 M3 गांधारी. K om. परि. D1 गांधारि तुष्टोस्मि वध्वाः. — ^{b}) D1 कुंत्याः T3 वृथा (for वध्वाः). K1. 2. 4 च (for वै). — ^{c} K1. 2 अपि; D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 एतां (for एनां). T सर्वज्ञे; G5 धर्मज्ञ (for °ज्ञे). — ^{d}) M5 अर्हति (fo °सि).

9 B5 om. 9^{ab}. — ^{a}) K1 G5 M1 उक्त्वा (for उक्ता). K1. 2 सौबलेये; K4 °लेयीं; G3. 4 °लेया. — ^{b}) K1 राज्ञी; K4 राजा (for राज्ञा). — ^{c}) M3 -वचनाद् (for °नं). — ^{d}) B4 त्वं (for स्वं). K3–5 विशेषतः; D1 °वान्; T2 °वित् (for °वत्).

10 ^{b}) Dn2 देवी (for देवीं). B1. 5 -मतीं; D1. 6. 3 -मतिस् (for -मतिं). K D5 S देवी कृतमतिस्तदा. — ^{c}) K1–3 G5 M1–4 शक्या हि; K5 शक्यासि; D4–8 T4 G2. 4 शक्ताभि-; T2. 3 G1. 3 शक्ता हि; M5 शक्याभि- (for शक्नोति). K4 शक्या ह्युपावर्जयितुं; T1 विनिवर्त-

शक्नोत्युपावर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् ॥ १०
तस्यास्तु तं स्थिरं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः ।
निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान्दृष्ट्वा प्ररुरुदुस्तदा ॥ ११
उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वेष्वन्तःपुरेषु च ।
ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा ॥ १२
पाण्डवा अपि दीनास्ते दुःखशोकपरायणाः ।
यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १३
तदहृष्टमिवाकूजं गतोत्सवमिवाभवत् ।
नगरं हास्तिनपुरं सस्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४
सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जातमन्यवः ।
कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता वत्सा इव विनाकृताः ॥ १५
धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्ना गत्वा सुमहदन्तरम् ।
ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १६
प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः ।
व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोधनैः ।
प्रादुष्कृताग्निरभवत्स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७
स राजाग्नीन्पर्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा ।
संध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ १८
विदुरः संजयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः ।
चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्याश्चाविदूरतः ॥ १९

यितुं शक्या. —^{d}) B_6 मतिं (for सतीम्). $K_{1.2}$ कुंती धर्ममुपासती; K_{3-5} Dn_1 D_8 S कुंती धर्मपरा सती.

11 ^{a}) B (B_3 missing) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ तां तु (B_6 D_1 तु तां) स्थितिं; D_5 T_4 G_3 M_5 ततः स्थिरं; D_6 T_1 तु तत्स्थिरं; G_4 स्थिरं ततो (for तु तं स्थिरं). K_3 कृत्वा (for ज्ञात्वा). K_4 तस्या व्रतं स्थिरं ज्ञात्वा; $D_{4, 8}$ तस्मात्कृतास्थिरं ज्ञात्वा; G_1 तस्मात्तु तत्स्थिरं ज्ञात्वा. —^{b}) B_6 कुरुस्त्रियं (sic). — B_4 om. 11^{cd}. —^{c}) K_4 प्रवृत्तांस् (for नि°). K_{3-5} $D_{3, 9}$ तु (for च). K_5 D_1 T_3 कुरुश्रेष्ठ; $G_{3, 4}$ ततः सर्वान् (for कुरुश्रेष्ठान्). D_5 अनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा; T_1 तदा प्ररुरुदुस्तत्र; T_2 निवृत्ताश्च कुरुश्रेष्ठ. —^{d}) $K_{1.2}$ मृदु; D_1 लोकाः (sic) (for दृष्ट्वा). K_2 D_8 प्रारुरुदुस्. $D_{4, 6, 8}$ T_3 $G_{2, 5}$ M_{2-4} ततः; D_5 तथा; T_4 $G_{3, 4}$ $M_{1, 5}$ स्त्रियः (for तदा). T_1 दुःखशोकपरायणाः.

12 ^{b}) B (B_3 missing) Dn $D_{1-3, 9}$ सर्वास्वे($B_{2, 4}$ °र्वेष्वे-; B_6 °र्वाप्वे)व वधूषु च. —^{c}) M_1 धृतराष्ट्रो (for ययौ राजा). —^{d}) T_1 गतः (for तदा).

13 ^{a}) $K_{1.2}$ त्वथ; $K_{3.4}$ त्वपि; K_5 त्वति-; $B_{1, 4, 5}$ Dn D_2 चाति- (for अपि). $B_{2, 6}$ $D_{1, 3, 9}$ पांडवास्तु तदानीं ते (B_6 D_9 तु). —^{b}) $K_{3, 5}$ -समाहताः; K_4 -समन्विताः (for -परायणाः). —^{c}) K_2 यान- (for यानैः). T_3 तु (for स्त्री-). —^{d}) $K_{3, 5}$ ते वि-; T_2 (also as in text) विवि- (for प्रवि-).

14 ^{a}) K_1 G_5 $M_{2, 3}$ तदाहृष्टम्; K_2 तदा दृष्टम्; G_4 ततो नष्टम् (for तदहृष्टम्). B (B_3 missing) Dn [illegible] $_{, 9}$ अनानंदं; $D_{4, 6}$ T_3 G_1 इवाकूजद् (for °कूजं). —^{c}) K_1 B_6 $D_{4-6, 8}$ $G_{1, 2}$ M_{3-5} हस्तिनपुरं. —^{d}) $K_{3, 5}$ -समाकुलं (for -कुमारकम्).

15 ^{a}) $K_{1.2}$ त्वासन्; M_2 जाता (for चासन्). —^{b}) M_3 जित- (for जात-). —^{c}) K_1 स-; T_1 स्म (for सु-). —^{d}) K_1 मातृ- (for इव). K_4 B_6 निराकृताः; D_{4-8} T_2 $G_{1, 5}$ M_{1-4} निवारिताः; D_9 विताकुलाः (sic) (for विनाकृताः). G_2 विवत्सा इव वारिताः.

16 ^{a}) D_9 च (for तु). $D_{4, 6, 8}$ G_1 ततो नाना (sic) (for तु तेनाह्ना). —^{b}) K_1 स (for सु-). K_8 गत्वा सुमहवत्तरं (sic). —^{c}) M_2 तदा (for ततो). —^{d}) K_4 तदा; B_2 विभुः (for प्रभुः).

17 ^{a}) K_3 यथान्योन्यम् (for यथान्यायम्). —^{c}) K_3 $D_{4, 7, 8}$ विराजंत. D_4 कुरु- (for द्विज-). T_1 -श्रेष्ठास् (for -श्रेष्ठैस्). D_6 विराजंता द्विजश्रेष्ठे (sic). —^{d}) $K_{1, 2, 4, 5}$ B (B_3 missing) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ तपोवने (for °धनैः). — T_1 om. 17^{ef}. —^{e}) $K_{1.2}$ असकृत् (for अभवत्). —^{f}) K_3 वि- (for च). K_{3-5} जनाधिप (K_4 °पः) (for नराधिपः).

18 K_1 om. 18^{ab}. —^{a}) K_2 [आ]सील् (for [अ]ग्नीन्). G_2 पर्युपासीद् (for °पास्य). K_4 M_1 स राजा पर्युपास्याग्निं (M_1 °ग्नीन्); D_5 T_4 $G_{3, 4}$ स चाग्निं पर्युपास्याथ; T_1 राजा चाग्निं पर्युपास्य. —^{b}) K_4 ततः (for तदा). — $G_{3, 4}$ om. 18^{c}–20^{b}. —^{c}) G_2 संध्यागत-. —^{d}) $K_{1, 4}$ Dn_2 उपतिष्ठत; B_4 उपातिष्ठंत (sic). T_2 शाश्वतं (for भारत).

19 $G_{3, 4}$ om. 19 (cf. v. l. 18). —^{b}) $K_{1, 3, 5}$ B_2 कुशैस्तदा (K_1 °था) T_1 कुशास्तरैः. —^{d}) $K_{2, 4}$

अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ २
प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा ।
अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ॥ ३
ततोऽब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्य निगृह्य च ॥ ४
युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम् ।
यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५
पुत्रैश्वर्यं महदिदमपास्य च महाफलम् ।
का नु गच्छेद्वनं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ॥ ६
राज्यस्थया तपस्तप्तं दानं दत्तं व्रतं कृतम् ।
अनया शक्यमद्येह श्रूयतां च वचो मम ॥ ७
गान्धारि परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै ।
तस्मात्त्वमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८
इत्युक्ता सौबलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।
तत्सर्वं राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत् ॥ ९
न च सा वनवासाय देवीं कृतमतिं तदा ।

K1 श्रुत्वा तु वचनं कुंत्याः. — c) K1 पीडिताः; D7 G1.3-5 M व्रीळिताः; T3 व्यथिताः. D4.6.8 T2 G2 व्रीडि-(D8 T2 G2 °ळि)ताः सह व(T2 संनिव-; G2 समव)र्तत. — d) D5 T1.4 सह ते (for सहिता). K1.2 तदा; K3-5 ततः (for [अ]नघाः). D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-4 पांचाल्या (D4.6 °ल्याः) सह भारत; G3.4 पांडवा दीनचेतसः.

2 T2 om. (hapl.) 2^{ab}. — a) T3 तत्र (for ततः). K1 B (B3 missing) Dn D1-3.9 एव (for आसीत्). — b) T1 तत्र तु (for भारत). B1.2.4-6 Dn D1-3.9 सर्वेषामभवत्तदा. — c) K4 सर्वेषां; D4.6-8 G2 रुदतीं (for °तां). — d) B4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). K4 दृष्ट्वा सर्वे यथागतां.

3 B6 om. (hapl.) 3^{a}–5^{b}. — a) K4 D4-8 S उपावृत्य (for अथा°). — b) K1.4 पांडवस्. B2 (marg. as in text) D1 T3 तथा (for तदा). — c) K3.4 M4 निवर्तंत (for न्य°). — d) K3 अनुवर्त्य (for अनि°). K1-3.5 D4-8 T2-4 G M1.2.4.5 ते (for वै).

4 B6 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) D4.6-8 T2 G2 ताम्; G5 M2.3 तान् (for ततो). K1.2 महाराज; B1.2.4.5 Dn D1-3 T1.4 G3.4 M5 महातेजा (for °राजो). — d) K1.2 यथाक्रमं; B1.4.5 Dn D1-3.9 T3 [अ]वगृह्य च (for निगृ°). B2 समाभाष्यत गृह्य च.

5 B6 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — b) G3 देव (for देवी). D4.6-8 T2-4 G2.5 M2.4 सा वि-; M3 संवि- (for साधु). B2 D1 M3 निवर्ततां. D5 देवी संघनिवर्त्यतां (sic); M1 सा देवी विनि°. — c) T2 M1 तथा (for यथा). K4 तथा युधिष्ठिरं प्राह. — d) B4.5 T3 ह; D3 च (for हि).

6 a) K4 इदं सर्वम् (for महदिदम्). — b) K3-5 D4.6-8 S अपहाय; D1.3 समासाद्य (for अपास्य च). K1.2 तु; B6 D9 [इ]ह (for च). G5 M2.4 महबलं (for °फलम्). — c) D4.6-8 T2.3 G1.2.5 M1- गच्छेत (for नु गच्छेद्). K3 घोरं (for दुर्गं). M4 क गच्छेद्ववनं दुर्गं. — d) D4.9 पुत्रम् (for पुत्रान्).

7 T4 om. 7^{ab}. — a) B5 राज्यस्त्वया (sic). K Dn M5 तपस्तप्तुं; D4.6.8 T2.3 G1.2 M1 तपश्चर्तुं; D T1 G3.4 °श्चर्या; G5 M2-4 °श्चर्यं (for °स्तप्तं). D1.3 राज्यैश्वर्यं स्वपुत्रस्य. — b) K3-5 B (B3 missing) Dn D2.5.7 T1 G3.4 M5 दानव्र(G3.4 °नं व्र)तकृतं महत्; D1.3.9 कर्तुं दानव्रतं महत्; D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1.3.4 नानाव्रत(G2 °वृत्त)कृतं महत्; M3 तं नानाप्रकृतं महत्. — c) K4 B1.2.4.5 Dn D2.3.7 (by corr.).9 एवाद्य (for अद्येह). — d) D1 गृह्यतां (for श्रूयतां). K3-5 वचनं (for च वचो). K1 न वस्तुं मम संनिधौ; K2 न वस्तुं संनिधौ मम.

8 a) K3 B1.5.6 Dn1 T3 G2-5 M3 गांधारी. K5 om. परि. D1 गांधारि तुष्टोस्मि वध्वाः. — b) D1 कुंत्याः; T3 वृथा (for वध्वाः). K1.2.4 च (for वै). — c) K1.2 अपि; D5 T1.3.4 G3.4 M5 एतां (for एनां). T1 सर्वज्ञे; G5 धर्मज्ञ (for °ज्ञे). — d) M5 अर्हति (for °सि).

9 B5 om. 9^{ab}. — a) K1 G5 M1 उक्त्वा (for उक्ता). K1.2 सौबलेये; K4 °लेयीं; G3.4 °लेया. — b) K1 राज्ञी; K4 राजा (for राज्ञा). — c) M3 -वचनात् (for °नं). — d) B4 त्वं (for स्वं). K3-5 विशेषतः; D1 °वान्; T2 °वित् (for °वत्).

10 b) Dn2 देवी (for देवीं). B1.3 -मतीं; D4.6.8 -मतिस् (for -मतिं). K D5 S देवी कृतमतिस्तदा. — c) K1-3 G5 M1-4 शक्या हि; K5 शक्यासि; D1-3 T4 G3.4 शक्ताभि-; T2.3 G1.3 शक्ता हि; M5 शक्यामि- (for शक्नोति). K4 शक्या ह्युपावर्जयितुं; T1 विनिवर्त-

शक्नोत्युपावर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् ॥ १०
तस्यास्तु तं स्थिरं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः ।
निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान्दृष्ट्वा प्ररुरुदुस्तदा ॥ ११
उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वेष्वन्तःपुरेषु च ।
ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा ॥ १२
पाण्डवा अपि दीनास्ते दुःखशोकपरायणाः ।
यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १३
तदहृष्टमिवाकूजं गतोत्सवमिवाभवत् ।
नगरं हास्तिनपुरं सस्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४
सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जातमन्यवः ।
कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता वत्सा इव विनाकृताः ॥ १५
धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्ना गत्वा सुमहदन्तरम् ।
ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १६
प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः ।
व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोधनैः ।
प्रादुष्कृताग्निरभवत्स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७
स राजाग्नीन्पर्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा ।
संध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ १८
विदुरः संजयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः ।
चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्याश्चाविदूरतः ॥ १९

यितुं शक्या. —^{d}) B_{6} मतिं (for सतीम्). $K_{1.2}$ कुंती धर्ममुपासती; K_{3-5} Dn_{1} D_{8} S कुंती धर्मपरा सती.

11 ^{a}) B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ तां तु (B_{6} D_{1} तु तां) स्थितिं; D_{5} T_{4} G_{3} M_{5} ततः स्थिरं; D_{6} T_{1} तु तत्स्थिरं; G_{4} स्थिरं ततो (for तु तं स्थिरं). K_{3} कृत्वा (for ज्ञात्वा). K_{4} तस्या व्रतं स्थिरं ज्ञात्वा; $D_{4.8}$ तस्मात्कृतास्थिरं ज्ञात्वा; G_{1} तस्मात्तु तत्स्थिरं ज्ञात्वा. —^{b}) B_{6} कुरुस्त्रियं (sic). — B_{4} om. 11^{cd}. —^{c}) K_{4} प्रवृत्तांस् (for नि°). K_{3-5} $D_{3.9}$ तु (for च). K_{5} D_{1} T_{3} कुरुश्रेष्ठ; $G_{3.4}$ ततः सर्वान् (for कुरुश्रेष्ठान्). D_{5} अनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा; T_{1} तदा प्ररुरुदुस्तत्र; T_{2} निवृत्ताश्च कुरुश्रेष्ठ. —^{d}) $K_{1.2}$ मृदु; D_{1} लोकाः (sic) (for दृष्ट्वा). K_{2} D_{8} प्रारुरुदुस्. $D_{4.6.8}$ T_{3} $G_{2.5}$ M_{2-4} ततः; D_{5} तथा; T_{4} $G_{3.4}$ $M_{1.5}$ स्त्रियः (for तदा). T_{1} दुःखशोकपरायणाः.

12 ^{b}) B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.9}$ सर्वास्वे($B_{2.4}$ °वैंव्त्रे-; B_{6} °र्वोव्त्रे)व वधूषु च. —^{c}) M_{1} धृतराष्ट्रो (for ययौ राजा). —^{d}) T_{1} गतः (for तदा).

13 ^{a}) $K_{1.2}$ त्वथ; $K_{3.4}$ त्वपि; K_{5} त्वति-; $B_{1.4.5}$ Dn D_{2} चाति- (for अपि). $B_{2.6}$ $D_{1.3.9}$ पांडवास्तु तदानीं ते (B_{5} D_{9} तु). —^{b}) $K_{3.5}$ -समाहताः; K_{4} -समन्विताः (for -परायणाः). —^{c}) K_{2} यान- (for यानैः). T_{3} तु (for स्त्री-). —^{d}) $K_{3.5}$ ते वि-; T_{2} (also as in text) विवि- (for प्रवि-).

14 ^{a}) K_{1} G_{5} $M_{2.3}$ तदाहृष्टम्; K_{2} तदा हृष्टम्; G_{4} ततो नष्टम् (for तदहृष्टम्). B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ अनानंदं; $D_{4.6}$ T_{3} G_{1} इवाकूजद् (for °कूजं). —^{c}) K_{1} B_{6} $D_{4-6.8}$ $G_{1.2}$ M_{3-5} हस्तिनपुरं. —^{d} $K_{3.5}$ -समाकुलं (for -कुमारकम्).

15 ^{a}) $K_{1.2}$ त्वासन्; M_{2} जाता (for चासन्). —^{b}) M_{3} जित- (for जात-). —^{c}) K_{1} स-; T_{1} स्म (for सु-). —^{d}) K_{1} मातृ- (for इव). K_{4} B_{6} निराकृताः; D_{4-8} T_{2} $G_{1.5}$ M_{1-4} निवारिताः; D_{9} विताकुलाः (sic) (for विनाकृताः). G_{2} विवत्सा इव वारिताः.

16 ^{a}) D_{9} च (for तु). $D_{4.6.8}$ G_{1} ततो नाना (sic) (for तु तेनाह्ना). —^{b}) K_{1} स (for सु-). K_{8} गत्वा सुमहवत्तरं (sic). —^{c}) M_{2} तदा (for ततो). —^{d}) K_{4} तदा; B_{2} विभुः (for प्रभुः).

17 ^{a}) K_{3} यथान्योन्यम् (for यथान्यायम्). —^{c}) K_{8} $D_{4.7.8}$ विराजंत. D_{4} कुरु- (for द्विज-). T_{1} -श्रेष्टास् (for -श्रेष्ठैस्). D_{6} विराजंता द्विजश्रेष्ठे (sic). —^{d}) $K_{1.2.4.5}$ B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ तपोवने (for °धनैः). — T_{1} om. 17^{ef}. —^{e}) $K_{1.2}$ असकृत् (for अभवत्). —^{f}) K_{8} वि- (for च). K_{3-5} जनाधिप (K_{4} °पः) (for नराधिपः).

18 K_{1} om. 18^{ab}. —^{a}) K_{2} [आ]सीत् (for [अ]ग्नीन्). G_{2} पर्युपासीद् (for °पास्य). K_{4} M_{1} स राजा पर्युपास्याग्निं (M_{1} °ग्नीन्); D_{5} T_{4} $G_{3.4}$ स चाग्निं पर्युपास्याथ; T_{1} राजा चाग्निं पर्युपास्य. —^{b}) K_{4} ततः (for तदा). — $G_{3.4}$ om. 18^{c}–20^{b}. —^{c}) G_{2} संध्यागत-. —^{d}) $K_{1.4}$ Dn_{2} उपतिष्ठत; B_{4} उपातिष्ठंत (sic). T_{2} शाश्वतं (for भारत).

19 $G_{3.4}$ om. 19 (cf. v. l. 18). —^{b}) $K_{1.3.5}$ B_{2} कुशैस्तदा (K_{1} °था) T_{1} कुशास्तरैः. —^{d}) $K_{2.4}$

गान्धार्याः संनिकर्षे तु निषसाद कुशेष्वथ ।
युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते स्थिता ॥ २०
तेषां संश्रवणे चापि निषेदुर्विदुरादयः ।
याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः ॥ २१
प्राधीतद्विजमुख्या सा संप्रज्वालितपावका ।
बभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्धनी ॥ २२
ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ।
हुत्वाग्निं विधिवत्सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम् ।
उदङ्मुखा निरीक्षन्त उपवासपरायणाः ॥ २३
स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः प्रथमेऽहनि ।
शोचतां शोच्यमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।
ततो भागीरथीतीरे मेध्ये पुण्यजनोचिते ।
निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ १
तत्रैनं पर्युपातिष्ठन्ब्राह्मणा राष्ट्रवासिनः ।

B6 G2 च विदूरतः; D1 चापि दू° (for चाविदू°).

20 G3.4 om. 20[ab] (cf. v. l. 18). — [a]) K3.5 D5 T1 च (for तु). — [b]) B1.6 Dn D2 कुशे सुखं (for कुशेष्वथ). — [d]) K1 देवी (for कुन्ती). T2 पुत्र- (for साधु-). D8 T2 G2.5 M1.2 -व्रता (for -व्रते).

21 [a]) G2-4 संश्रयणे (for °वणे). K4 तेषां स श्रवणे-नापि. — D6 om. 21[d]. — [d]) D9 -याजिनः (for -यायिनः). K2 द्विजा एवानुयाजिनः; K4 द्विजमुख्यानु-यायिनः.

22 [a]) K1 प्राज्यत-; K4 प्रावीत-; T3 प्रार्थित-; M2 प्रासीदद् (for प्राधीत-). K3 -मुख्यस्य (for -मुख्या सा). K2 प्राधीय्रत द्विजा मुख्या (sic); G2 प्रासीदन्द्विजमुख्यास्ते. — [b]) K2.4 G1.2 -पावकाः (sic) (for °का). — [c]) D5 शेषां (for तेषां). K2.5 जननी; D5 T1.4 G3.4 सा रात्रिर् (for रजनी). — [d]) K1.2.5 साध्वीव; K3 साध्वी च; T3 प्रार्थिव (sic) (for ब्राह्मीव). K2 B5 D3.4.6.7 G3.4 -वर्धिनी. B4 Dn2 D1 ब्राह्मी प्रीतिविवर्ध-(Dn2 °र्धि)नी; G2 ब्राह्मीव प्रतिबंधिनी.

23 [b]) T1 -पूर्वाह्णिक-; T2.3 G2.5 M -सर्वाह्णि(M2 °ह्णि)क- (for -पूर्वाह्णिक-). G1 M6 -क्रिया (for -क्रियाः). — [c]) T1 G1 हुत्वाग्नीन्. — [e]) K4 Dn2 D1.3 निरीक्ष्यंत. — [f]) D5 -परायणः.

24 [a]) M3 सर्वेषाम् (for स तेषाम्). G2 इति (for अति-). D4.6.8 -दुःखानि (for -दुःखोऽभून्). D5 T1.3.4 G3.4 सा तेषामतिदुःखेन; G1 स तेषामिति दुःखानि. — [b]) D5 T1.3.4 G3.4 गता हि (for निवासः). — T1 om. 24[cd]. — [c]) D2 शोच्यतां. K3-5 M5 शोचतां शोच्यतां चैव; D4.6-8 T2 G1.2 M1 घोष(D7 T2 M1 शोच)तां वदतां चापि; D5 T3.4 G3.4 शोचतां पांडवानां च; G5 M2-4 °तां शोचतां चापि. — [d]) B2 नरैः; D4.6-8 T2 G1.2.5 M1-4 अपि (for जनैः).

Colophon. — *Adhy. name:* K1 युधिष्ठिरवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 20; K4.5 D4.6.8 T1.2 G1.2.5 M1-4 23; Dn2 18; D1 21; D5 T3.4 G3.4 M5 24 (as in text). — *Śloka no.:* K4 97; K5 12; D9 25.

25

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1). T1 om. this adhy.

1 [b]) K2 B1.4.5 D4.6.8 T2 G2-5 M1.2.5 मध्ये; B6 पुण्ये (for मेध्ये). D1.3 -जलोचिते (for -जनो°). K1.4 मध्ये पुण्यजनोपिते; K5 मध्ये जनशतोसि[पि]ते. — D1 om. (hapl.) 1[d]-3[a].

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) B5 पूर्वं (for

क्षत्रविट्शूद्रसंघाश्च बहवो भरतर्षभ ॥ २
स तैः परिवृतो राजा कथाभिरभिनन्द्य तान् ।
अनुजज्ञे सशिष्यान्वै विधिवत्प्रतिपूज्य च ॥ ३
सायाह्ने स महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य ह ।
चकार विधिवच्छौचं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४
तथैवान्ये पृथक्सर्वे तीर्थेष्वाप्लुत्य भारत ।
चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ५
कृतशौचं ततो वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा ।
गान्धारीं च पृथा राजन्गङ्गातीरमुपानयत् ॥ ६
राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।
जुहाव तत्र वह्निं स नृपतिः सत्यसंगरः ॥ ७
ततो भागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रं जगाम सः ।
सानुगो नृपतिर्विद्वान्नियतः संयतेन्द्रियः ॥ ८
तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः ।
आससादाथ राजर्षिः शतयूपं मनीषिणम् ॥ ९
स हि राजा महानासीत्केकयेषु परंतपः ।
स पुत्रं मनुजैश्वर्ये निवेश्य वनमाविशत् ॥ १०
तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं तदा ।
तत्रैनं विधिवद्राजन्प्रत्यगृह्णात्कुरूद्वहम् ॥ ११
स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः ।

एनं). $D_{3,9}$ तत्रैनं पर्युपासंत; T_3 तदैनं पर्युपातिष्ठद्. — ^{b}) B (B_3 missing) Dn D_2 वन- (for राष्ट्र-). K_4 -वर्धन (for -वासिनः).

3 D_1 om. 3^{a} (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_2 शतैः (for स तैः). — ^{b}) $B_{1.4-6}$ Dn $D_{1-3.9}$ परिनं(B_4 °वं)द्य (for अभि°). B_2 च (for तान्). K_1 कथाभिरभिनंदितान्; K_4 कथा बहुभिनंद्य तान् (sic). — ^{c}) K_1 corrupt. K_2 अनुगम्य (for °जज्ञे). M_1 सशिष्यो (sic) (for °ष्यान्). K_{3-5} T_3 च (for वै). — ^{d}) B_5 प्रतिगृह्य (for °पूज्य).

4 ^{a}) $K_{1.2}$ च (for स). D_3 हि भूपालः (for मही°). — ^{b}) $K_{1.2}$ तदा; K_{3-5} तथा; D_3 शुभां (for ततो). K_4 वै; $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.9}$ $G_{1.5}$ M_2 च; D_7 सः (for ह).

5 ^{a}) $K_{1.2}$ $B_{1.4.5}$ Dn D_{1-8} T_4 ते च (for तथा). K_1 अथ; K_2 आसन् (for अन्ये). — ^{c}) K_2 M_2 स्त्रियस् (for क्रियास्). D_5 चक्रुः क्रियास्तत्र सर्वाः.

6 ^{a}) D_1 तदा; T_3 तपो- (for ततो). $G_{3.4}$ कृतशौचां ततो वृद्धा. — ^{b}) K_3 सत्वरं (for श्वशुरं). — K_2 om. 6^{c}–7^{b}. — ^{c}) K_3 महाराज; $G_{3.4}$ M_5 ततो राजन् (for पृथा रा°). $K_{1.5}$ गांधारी च महाराज. — ^{d}) D_8 T_2 $G_{1.2}$ M_3 -तीर्थम्; G_5 $M_{1.2.4}$ -तीर्थाद् (for -तीरम्). K_1 उपागमत् (for °नयत्). M_5 गंगातीरादुपानय (sic).

7 K_2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) G_1 त्वाजनैस् (sic) (for याजकैस्). — ^{b}) K_3 T_3 G_5 $M_{2.3}$ वेदि- (for वेदी-). M_4 -परिष्करः (for °स्तरः). D_5 $G_{3.4}$ M_5 कृतो (M_5 °ते) वै वेदिविस्तरः. — ^{c}) T_2 G_5 M वह्नीन्; $G_{3.4}$ वह्नौ (for वह्निं). K_4 च (for स). D_1 जुहाव तत्राङ्गिरसं; D_8 $G_{1.2}$ °व च त्रिवह्नींश्च (G_1 °ह्नीन्स).

8 ^{a}) $K_{1.2}$ -तीरे (for -तीरात्). — ^{b}) K_4 B_6 (for सः). $K_{1.2}$ ययौ व्यासाश्रमं प्रति. — ^{c}) I सानुगैर्; T_3 सानुको (for °गो). Dn $D_{2.7}$ वृद्धो (f(विद्वान्). — ^{d}) K_{3-6} नियतः संजितेंद्रियः.

9 ^{a}) B_6 तदा (for तत्र). K_{2-4} B_6 D_{4-8} S (T_1 om.) श्रीमान् (for धी°). — ^{b}) K_4 अभिनंद्य; T_3 अधिगम्य (for अभि°). T_3 स पार्थिव; G_1 नराधिपः. — ^{c}) $K_{1.2}$ Dn $D_{2.4.6.7}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ $M_{1.3-5}$ राजर्षिं; D_6 T_4 °र्षे (for °र्षिः). — ^{d}) G_1 शतधूमं (for °यूपं). $G_{3.4}$ मनीषिणां.

10 ^{a}) G_4 राजन् (for राजा). — ^{b}) $K_{1.2}$ कैकेयेषु; D_3 कैकयेषु. K (except K_3) B_4 Dn_1 D_2 T_4 परंतप (for °तपः). — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn_1 $D_{1-3.9}$ स्वपुत्रं; T_3 पुत्रं तु (for स पुत्रं). K_3 स पुत्रे मनुजैश्वर्यं; K_4 सपुत्रं च मुजैश्वर्यं (sic); B_2 स्वपुत्रं सन्निजैश्वर्ये (sic). — ^{d}) K_2 निविश्य.

11 ^{a}) G_5 M_{2-4} येन (for तेन). $D_{4.6-8}$ $G_{1.2}$ [अ]पि; D_5 [अ]थ (for [अ]सौ). B_4 राज्ञा (for राजा). — ^{b}) K_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1-3.9}$ प्रति (for तदा). G_4 व्यासाश्रमं ययौ तदा. — G_5 om. 11^{c}–12^{a}. — ^{c}) K_2 $D_{1.4.8}$ G_2 एवं; D_5 एव (for एनं). $K_{1.3-5}$ व्यासः; K_2 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.9}$ M_4 राजा (for राजन्). — ^{d}) $K_{3.4}$ $B_{1.2.4.5}$ D_1 M_4 कुरूद्वहः ($K_{3.4}$ M_4 °ह) (for कुरूद्वहम्). D_5 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_5 दी(T_4 वी)क्षां चक्रे कुरूद्वहः (T_3 M_6 °हं).

12 G_5 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{b}) K_5 G_1 कौरवनंदन.. — ^{d}) M_5 प्रभुः (for तदा).

शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ १२
तस्मै सर्वं विधिं राजन्राजाचख्यौ महामतिः ।
आरण्यकं महाराज व्यासस्यानुमते तदा ॥ १३
एवं स तपसा राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।
योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनुचरांस्तदा ॥ १४
तथैव देवी गान्धारी वल्कलाजिनवासिनी ।
कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी ॥ १५
कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चापि ते नृप ।
संनियम्येन्द्रियग्राममास्थिताः परमं तपः ॥ १६

त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो
जटाजिनी वल्कलसंवृताङ्गः ।
स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार
महर्षिवत्तीव्रमपेतदोषः ॥ १७
क्षत्ता च धर्मार्थविदग्र्यबुद्धिः
ससंजयस्तं नृपतिं सदारम् ।
उपाचरद्घोरतपो जितात्मा
तदा कृशो वल्कलचीरवासाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

---

13 ^{a}) $K_{3.5}$ ततः (for तस्मै). $B_{1.5}$ $G_{3.4}$ सर्व- (for सर्वं). K_{4} $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ राज्ञे (for राजन्). — ^{b}) D_{3} महीपतिः (for महामतिः). K $T_{2.4}$ G M आ(K_{4} व्या)चख्यौ (K_{3} °ख्ये) स नृपस्तदा; $D_{4.6}$ आख्यौ स नृपतिस्तदा; $D_{5.8}$ T_{3} आचख्यौ नृपतिस्तदा. — $D_{4.6.8}$ om. (hapl.) 13^{c}–14^{d}. T_{3} om. 13^{cd}. — ^{c}) D_{5} T_{4} G_{3} M_{5} महातेजा; T_{2} °प्राज्ञ; $G_{1.5}$ M_{1-4} °प्राज्ञो (for °राज).

14 $D_{4.6.8}$ om. 14 (cf. v. l. 13). $K_{1.2}$ om. (hapl.) 14. — ^{a}) K_{4} transp. एवं and स. G_{3} राजन् (for राजा). $K_{3.5}$ एवं स तापसो जातो. — ^{c}) K_{3} याजयामास (for योज°). — ^{d}) $K_{3.5}$ एव (for अपि). K_{3-5} B_{6} $D_{3.5}$ T_{2-4} M_{5} तथा (for तदा).

15 ^{a}) $D_{4.6}$ $T_{3.4}$ तदा (for तथा). — ^{b}) K_{4} -संवृता; Dn D_{2} -धारिणी (for -वासिनी). — ^{d}) D_{5} T_{3} G_{4} [अ]समान- (sic) (for समान-).

16 ^{b}) K_{3-5} $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1-3.9}$ चैव; $G_{3.4}$ वापि (for चापि). K_{3} D_{1} वै (for ते). $K_{1.2}$ D_{5} [ऽ]नव (for नृप). B_{6} चक्षुषापि च तेनघ; $D_{4.6-8}$ $G_{1.2}$ चक्षुषापि ततो नृपः (G_{1} °प). — ^{c}) = 6. 34. 4^{a}. — ^{d}) $K_{2.3}$ Dn_{2} $D_{1.4.8}$ T_{2} $G_{1.2}$ M_{3} आस्थितः; K_{4} $B_{1.2.4.5}$ Dn_{1} $D_{2.3.9}$ M_{4} आस्थिते; D_{6} °तं (for °ताः).

17 ^{a}) D_{4-8} T_{2-4} G_{1-4} -शेषः (for -भूतः). — ^{b}) $D_{4.6-8}$ $G_{1.2}$ जटाधरो; D_{5} कृष्णाजिनी; T_{4} जवीजवी (sic); M_{4} जटाजनी (for °जिनी). — D_{9} om. 17^{c}–18^{d}. — ^{c}) K_{1} चकार (for चचार). — ^{d}) T_{2} राजर्षिवत् (for मह°). $B_{1.2.4.5}$ Dn D_{1-3} अपेतमोहः; T_{3} °रोषः; G_{3} °दोषं (for °दोषः).

18 D_{9} om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K_{3} $D_{4.6.8}$ T_{4} G_{3} -विदग्रबुद्धिः; K_{4} $B_{1.6}$ $M_{3.5}$ -विदग्ध° (for -विदग्र्य°). — ^{b}) K_{2} च सादरं (for सदारम्). — ^{c}) $K_{1.2}$ T_{2} G_{5} $M_{1.2}$ घोरतपा; $G_{3.4}$ °तरो (for °तपो). $T_{2.3}$ M_{1} महात्मा (for जितात्मा). K_{3-5} उपाचरच्चापि जितांतरात्मा. — ^{d}) D_{5} $T_{3.4}$ तथा (for तदा). K_{5} B_{2} D_{3} -चीरवाससा (for °वासाः).

Colophon om. in T_{1}. — *Adhy. name*: K_{1} व्यासाश्रमागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{4.5}$ $D_{4.6.8}$ T_{2} $G_{1.2.5}$ M_{1-4} 24; Dn_{2} 19; D_{1} 20; D_{5} $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_{5} 25 (as in text). — *Śloka no.*: K_{4} 15; K_{5} 30; D_{9} 17.

२६

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तस्मिन्मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १
द्वैपायनः सशिष्यश्च सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः ।
शतयूपश्च राजर्षिर्वृद्धः परमधार्मिकः ॥ २
तेषां कुन्ती महाराज पूजां चक्रे यथाविधि ।
ते चापि तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ॥ ३
तत्र धर्म्याः कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः ।
रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ४
कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्तदा ।
कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५
पुरा प्रजापतिसमो राजासीदकुतोभयः ।
सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ॥ ६
स पुत्रे राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके ।
सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रविवेश वनं नृपः ॥ ७
स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य स नराधिपः ।
पुरंदरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महामनाः ॥ ८
दृष्टपूर्वः स बहुशो राजन्संपतता मया ।

26

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ B_3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) $B_{1, 2, 4, 5}$ Dn $D_{1-3, 9}$ T_1 तत्र (for तस्मिन्). B_6 ऋषिश्रेष्ठा; D_8 मुनिश्रेष्ठं (for °श्रेष्ठा). — ^{b}) $K_{1, 2}$ आययुः; K_4 B_4 अन्वयुः (for अभ्ययुः).

2 Before 2, T_4 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K_4 द्वैपायनं सशिष्यं च. — ^{b}) D_1 सिध्यांश् (sic); D_9 शिष्याश् (for सिद्धाश्). $K_{1, 2}$ M_8 [अ]प्यन्ये चापि (for सिद्धाश्चान्ये). $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} महर्षयः (for मनीषिणः). — $D_{4, 6, 8}$ om. 2^{cd}.

3 ^{b}) K_5 यथा विधिः. — ^{c}) K_5 तुष्टुवुस्; B_2 तत्रसुस् (sic) (for तुतुषुस्). D_5 T_4 $G_{3, 4}$ M_5 सर्वे (for तस्यास्). $D_{4, 6, 8}$ $T_{2, 3}$ $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} तस्यास्ते तुतुषुः (T_2 $G_{1, 2}$ °ष्टुवुः) सर्वे; T_1 ते चापि जहृषुः सर्वे. — ^{d}) K_1 $D_{4, 6}$ तपसा; G_5 M_{1-4} साधवः (for तापसाः).

4 ^{a}) $K_{3, 4}$ D_1 M_2 धर्म-; B_4 G_2 धर्माः (for धर्म्याः). K_{3-5} पुण्याश्; B_2 D_9 तास्ताश्; G_3 तत्र (for तात). — ^{c}) K_2 रमयंश्च; D_5 दमयंतो; T_1 आश्वासितुं (for रमयन्तो). D_8 T_2 $G_{1, 2}$ महात्मानो (for °त्मानं). — ^{d}) K_4 धृतराष्ट्रो. K_3 जनेश्वरं; B_2 नराधिपं; D_9 जनाधिप (for °धिपम्).

5 ^{a}) T_1 कथांतेपि तु; T_3 कथांतरेषु (for °रे तु). K_1 तस्मिंश्च (for कस्मिंश्चिद्). — ^{b}) $K_{4, 5}$ $B_{2, 5, 6}$ $D_{5, 6, 8, 9}$ $T_{1, 4}$ $M_{3, 5}$ तथा; $B_{1, 4}$ Dn $D_{1, 2, 7}$ ततः (for तदा). — ^{d}) $K_{1, 2}$ -दर्शनः (for -दर्शिवान्).

6 ^{a}) $B_{1, 2, 4-6}$ Dn $D_{1-3, 7, 9}$ केक(D_1 कैके)याधिपतिः श्रीमान्; G_2 पुरा प्रजापतिः सोमो. — ^{c}) K_{1-3} $D_{1, 2}$ सहस्रचित्य; K_4 °चित्र्य (for °चित्य). — ^{d}) शतचित्य-; $G_{3, 4}$ °चित्य- (for °यूप-). D_5 T_1 शतचित्यपितामहः.

7 $K_{3, 5}$ repeat 7 after 10^{ab}. — ^{a}) K_3 (first time) आसाद्य; D_5 आवेश्य (for आसज्य). — ^{b}) M_4 om. from धार्मिके up to दग्ध (in 9^{d}). — ^{c}) D_1 सहस्रचित्यो. — ^{d}) B_2 महावनं (for वनं नृपः). — For 7^{cd}, $K_{3, 5}$ $D_{4-6, 8}$ S (M_4 om.) subst. :

46* वनं विवेश धर्मात्मा शतचित्यो महीपतिः ।

[$K_{3, 5}$ (both first time) शतचित्यो; T_3 °चित्ये; G_4 °जित्यो (for °चित्यो). K_3 (second time) महेंद्रसदनं गतः; K_5 (second time) तपसे धृतमानसः; M_3 शतयूपपितामहः (for the post. half).]

8 M_4 om. 8 (cf. v. l. 7). K_3 T_4 om. 8^{ab}. — ^{b}) T_3 दीप्तः स; G_1 दीप्तस्तु (for दीप्तस्य). K_4 D_7 च (for स). K_1 $D_{4-6, 8}$ $T_{1, 2}$ G $M_{1-3, 5}$ पृथिवीपतिः; K_5 च जनाधिप; $B_{2, 5, 6}$ $D_{3, 9}$ वसुधाधिपः (for स नराधिपः). D_1 दीप्तः स वसुधाधिपः. — ^{c}) $K_{1, 3, 5}$ G_{3-5} $M_{1, 2, 5}$ पुरंदरसमं स्थानं; $D_{4-6, 8}$ T $G_{1, 2}$ स पुरंदरसंस्थानं. — ^{d}) T_3 संप्रपेदे (for प्रति°). K_{3-5} B_6 D_5 $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ M_3 महातपाः; $B_{1, 2, 4, 5}$ Dn $D_{1-3, 7, 9}$ °द्युतिः (for °मनाः).

9 M_4 om. up to दग्ध (in 9^{d}) (cf. v. l. 7).

महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ९
तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः ।
तपोबलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १०
तथा पृषध्रो नामासीद्राजा वज्रधरोपमः ।
स चापि तपसा लेभे नाकपृष्ठमितो नृपः ॥ ११
अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः ।
पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् ॥ १२
भार्या समभवद्यस्य नर्मदा सरितां वरा ।
सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः ॥ १३
शशलोमा च नामासीद्राजा परमधार्मिकः ।
स चाप्यस्मिन्वने तप्त्वा तपो दिवमवाप्तवान् ॥ १४
द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनम् ।
राजन्नवाप्य दुष्प्रापां सिद्धिमग्र्यां गमिष्यसि ॥ १५
त्वं चापि राजशार्दूल तपसोऽन्ते श्रिया वृतः ।
गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ १६
पाण्डुः स्मरति नित्यं च बलहन्तुः समीपतः ।

— ^{a}) D_{5} $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ ज्ञात- (for दृष्ट-). $D_{2,7}$ G_{1} M_{1} -पूर्वः सु-; T_{3} -पूर्वस्य (for -पूर्वः स). D_{5} बहुलो (for °शो). K_{3-5} स दृष्टपूर्वो बहुशो. — ^{b}) K_{3-5} $D_{1,4-8}$ T $G_{2,3,5}$ $M_{1-3,5}$ राजा (for राजन्). B_{5} G_{3} संतपता; T_{3} संचरता (for संपतता). G_{4} राजा संतपनान्मया. — ^{c}) T_{1} माहेंद्र-. K_{4} -सदृशो; D_{1} -भवने (for -सदने). $K_{3,4}$ D_{5} $T_{1,4}$ G_{3} राजंस् (for राजा). — ^{d}) M_{4} -किल्मिषः (for -किल्बिषः).

10 ^{a}) G_{5} $M_{1,2}$ यथा (for तथा). T_{1} शैललयो; $G_{1,3}$ शैवा(G_{3} °व)लयो; G_{4} तु शैलयो (for शैलालयो). K_{4} राजन् (for राजा). — After 10^{ab}, $K_{3,5}$ repeat 7. — ^{c}) G_{2} ततो (for तपो-). D_{6} om. (hapl.) from. नृपो up to पुरुकुत्सो (in 12^{c}). K_{1} महता; D_{5} [ए]व पृष्ठो (sic) (for [ए]व नृपो). — ^{d}) $K_{1,2}$ -भवनं (for -सदनं).

11 D_{6} om. 11 (cf. v. l. 10). B_{5} om. (hapl.) 11–13. — ^{a}) $T_{2,3}$ G_{1} तदा; M_{1} ततो (for तथा). K_{1} पृषश्रो; K_{2} पृष्टोप्र-(sic); K_{3} वृषधो; K_{4} वृषद्धो; D_{1} M_{3} पृषध्र-; $D_{4,8}$ $G_{1,2}$ प्रवृद्धो; T_{1} पृषद्रुर्; T_{2} प्रथग्वृचों (sic); G_{3} प्रभद्रो; G_{4} पूषद्रो; M_{1} वृषध्रो (for पृषध्रो). $B_{1,4}$ Dn $D_{2,7}$ M_{4} राजा; D_{5} $T_{1,4}$ G_{3} M_{5} नाम्ना (for नाम). — ^{b}) K_{2} $B_{1,4}$ Dn $D_{2,7}$ M_{3} राजन्;. B_{2} नाम्ना (for राजा). $D_{1,3}$ चक्रधरो (for वज्र°). — ^{c}) K_{2} चाति- (for चापि). $B_{1,4}$ Dn $D_{2,3,7,9}$ यातो; B_{2} D_{1} जातो (for लेभे). — ^{d}) $K_{4,5}$ T_{1} गतः; D_{9} T_{2} $G_{3,4}$ M_{3} नृप (for नृपः).

12 D_{6} om. up to पुरुकुत्सो (cf. v. l. 10). B_{5} om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) K_{2} D_{1} G_{4} नृपतेर्; $D_{4,8}$ G_{1} संविद्धि; T_{2} $G_{2,5}$ M_{1-4} संसिद्धि (for नृपते). T_{2} मांधातृ- — ^{b}) K_{5} चात्मनः; T_{3} °जं (for °जः). T_{2} $G_{1,2,5}$ M_{1-4} नृपदात्मजः (sic). — ^{c}) $D_{4,6,8}$ T_{2} $G_{1,2,5}$ M_{1-4} नृपवरो; D_{5} T_{4} तपन्सिद्धिं; $T_{1,3}$ $G_{3,4}$ तपःसिद्धिं (for नृपः सिद्धिं). — ^{d}) $D_{4,6,8}$ T_{2} $G_{1,2}$ महतीं सिद्धिमाप्तवान्; G_{4} महत्तीव्रं समाप्तवान्.

13 Cf. Harivaṁśa B. 12. 9^{c}–10^{b}; Bhāg. P. 9. 7. 2. B_{5} om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{a}) $K_{1,3-5}$ B_{2} $D_{1,6,9}$ तस्य (for यस्य).

14 ^{a}) K_{1} शललंभश्च; K_{2} शशलंबश्च; D_{5} शतलोमा; G_{5} शललोमा; M_{2} शैललोमा (for शश°). M_{3} तु (for च). $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1,2,4-8}$ T_{2-4} G_{1-4} राजासीद्; T_{1} राजर्षिर्; $M_{2,5}$ नाम्नासीद् (for नामा°). K_{3-5} शत(K_{5} °श)लोमा तथैवासीद्. — ^{b}) $B_{1,4-6}$ Dn $D_{2,4}$ T_{2} $G_{1,2}$ $M_{4,5}$ राजन्; T_{1} आसीत्; $T_{3,4}$ $G_{3,4}$ नाम्ना (for राजा). — ^{c}) B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ सम्यग् (for स चापि). K_{4} अरण्ये वै (for वने तप्त्वा). — ^{d}) K_{2} B (B_{3} missing) D (except D_{8}) $T_{1,3,4}$ $G_{3,4}$ M_{3} ततो (for तपो). D_{5} देवम् (for दिवम्). K_{4} तपस्तप्त्वा दिवं गतः.

15 ^{b}) $K_{1,2}$ तपश्चरन् (for तपोवनम्). — ^{c}) T_{1} आसाद्य; T_{3} अवाह्र (sic) (for °प्य). K_{5} दुष्प्राप्यं; D_{9} $M_{2,3}$ दुष्प्रापं (for °पां). K_{4} राजन्नवाप दुष्प्राप- (sic). — ^{d}) $B_{1,4}$ $D_{1,3,8,9}$ $M_{4,5}$ गतिमग्र्यां; Dn $D_{2,7}$ गतिमन्यां (for सिद्धिमग्र्यां). K_{1-3} B_{6} $D_{3,5}$ $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि). $B_{2,5}$ गतिमग्र्यां गमिष्यति.

16 ^{a}) B_{4} नर- (for राज-). $K_{1,2}$ B_{6} $D_{4-6,8}$ S त्वं चापि राजेंद्र तथा. — ^{b}) T_{1} स्त्रिया (for श्रिया). — ^{c}) T_{1} गांधार्या (for °री-). K_{1} गच्छ; K_{2} याता (for गन्ता). — ^{d}) G_{5} M_{2} अंते (for तेषां).

17 ^{a}) K_{3} नित्यं स; K_{5} D_{1} नित्यं ते; $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{2,3,7,9}$ T_{1} ते नित्यं (for नित्यं च). — ^{b}) $K_{1,2}$ वृत्रहर्तुः; B_{6} बलिहंतुः (sic) (for बलहन्तुः). K_{4} B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3,7}$ $M_{4,5}$ समीपगः; T_{2} समाहितः (for

त्वां सदैव महीपाल स त्वां श्रेयसि योक्ष्यति ॥ १७
तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनी ।
भर्तुः सलोकतां कुन्ती गमिष्यति वधूस्तव ॥ १८
युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्मः सनातनः ।
वयमेतत्प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा ॥ १९
प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् ।
संजयस्त्वदनुध्यानात्पूतः स्वर्गमवाप्स्यति ॥ २०
एतच्छ्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा
सहैव पत्न्या प्रीतिमान्प्रत्यगृह्णात् ।
विद्वान्वाक्यं नारदस्य प्रशस्य
चक्रे पूजां चातुलां नारदाय ॥ २१
तथा सर्वे नारदं विप्रसंघाः
संपूजयामासुरतीव राजन् ।
राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै
पुनः पुनः समहृष्टास्तदानीम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

समीपतः). — [c]) K5 त्वा स देवो (for त्वां सदैव). K3 महीपाळ; K4 B1.2.4.5 Dn D1-3.7.9 महाराज; B6 T2 G1.3.4 M1 महीपालः (for °पाल). — [d]) K1 T2 G2 M3-5 त्वा (for त्वां). K1 S (except G3.4) योक्ष्यते; K3 योस्स्यति; D6 योक्ष्यसे (for °ति). K4 B1.2.4.5 Dn D1-3.7.9 श्रेयसा स च योक्ष्यति (B5 °ते); D4.6.8 स त्वां श्रेयोसि (D4 °योस्सि) योषिते (sic).

18 [b]) D1 M1 गांधारी (for °र्याश्च). K1.2 तपस्विनी; T1.3 यशास्विनि (sic) (for °स्विनी). — [c]) B1.2.4.5 Dn D1-3.7.9 एषा (for कुन्ती). — [d]) D5 तदा (for तव).

19 [c]) K3.5 D4.6.8 T2 G1.2 M1 एवं; K4 T1 एव; G5 M2-4 एनं (for एतत्). — [d]) K2 -चक्षुषः (for °षा).

20 [a]) T2.3 G5 M1-4 स्वमात्मानं (for महा°). D4.6.8 G1 प्रवेशय(G1 °ये)त्स्वमात्मानं. — [b]) K2 विदुरस्य; D4-6.8 S विदुरस्तु (for °श्च). K5 T2 युधिष्ठिर. — [c]) K2.5 B (B3 missing) Dn D2.7.9 T2 तद् (for त्वद्). — [d]) B (B3 missing) Dn2 D1-3.7.9 M4 इतः; T2 G1.2 पूत-; T3 G5 M1.3 सूतः (for पूतः). K3-5 T1 गमिष्यति (for अवाप्स्यति). Dn1 इतः स्वर्ग्यमाप्स्यति (sic); D5 T4 G3.4 M5 सूतः स्वर्गं गमिष्यति.

21 Before 21, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —
K4.5 स तत् (for एतत्). — [b]) B (B3 missi
Dn D1-3.7.9 सार्धं (for सहैव). K1 प्रतिग्रहात् (s
K2 प्रातिगृह्णत् (sic); B (B3 missing) Dn2 I
7.9 संबभूव; Dn1 संबभूव ह (for प्रत्यगृह्णात्). —
K1.2 स तद्; T1 नृपो (for विद्वान्). K5 वाक्ये (
वाक्यं). D4.6 G2 शोभनं नारदस्य; D8 नारदं श
नस्य (for नारदस्य प्रशस्य). K1 निशम्य; Dn1
प्रशंस्य; T3 प्रविश्य (sic) (for प्रशस्य). — [d])
तस्य राजा; K4 नारदस्य (for °दाय). K1.2 पूजां
नारदे चातुलां वै.

22 [a]) B (except B6; B3 missing) Dn D2.3
ततः; D5 T2.3 G3.4 M4 तदा (for तथा). — [c])
6.8 G1.2 प्रीता (for प्रीत्या). D4.6.8 G2 चैव;
सोवै (sic); T1 तस्य (for ते वै). — [d]) K1.2.4
हृष्यंस् (for °ष्टास्).

Colophon om. in B4-6 Dn D2.7. — *Adhy. na*
K1.2.4 नारदवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, word.
both): K2 B2 22; K4 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4
D1 21; D5 T3.4 G3.4 M5 26 (as in text);
24. — *Śloka no.*: K4 37; K5 53; D9 17.

२७

वैशंपायन उवाच ।

नारदस्य तु तद्वाक्यं प्रशशंसुर्द्विजोत्तमाः ।
शतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
अहो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्धिता ।
सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ २
अस्ति काचिद्विवक्षा तु मम तां गदतः शृणु ।
धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षे लोकपूजित ॥ ३
सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान्दिव्येन चक्षुषा ।
युक्तः पश्यसि देवर्षे गतीर्वै विविधा नृणाम् ॥ ४
उक्तवान्नृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम् ।
न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महामुने ॥ ५
स्थानमस्य क्षितिपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।
त्वत्तः कीदृक्कदा वेति तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ६
इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्वमनोनुगम् ।
व्याजहार सतां मध्ये दिव्यदर्शी महातपाः ॥ ७
यदृच्छया शक्रसदो गत्वा शक्रं शचीपतिम् ।

27

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) B2. 4 M2 च (for तु). — ^{b}) B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 शशंसुर्द्विजसत्तमाः. — K5 om. (hapl.) 1^{d}–8^{c}. — ^{d}) M4. 5 इदं वचनमब्रवीत्.

2 K5 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B6 ततो (for अहो). T1 G3. 4 भगवति (T1 °तः) (for °वता). B5 D9 श्रुत्वा; D5 T1. 4 प्रीतिः; T2. 3 G1. 2. 5 M1–4 राज्ञः (for श्रद्धा). D4. 6. 8 G2 अतो हि भवता राज्ञः. — ^{b}) K3. 4 B6 D1. 3 M5 -राज्ञो वि- (for -राजस्य). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1–4 प्रीतिरस्य विवर्धि(G1 °र्ध)ता; D5 T4 G3. 4 तव (D5 श्रद्धा; T4 अस्य) राज्ञो विवर्धिता. — ^{d}) D1 समं (for मम). K4 महामते; M3 °मुने (for °द्युते).

3 K5 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{b}) B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 तां मे (B6 तन्मे) नि- (for मम तां). — ^{d}) K4 महर्षे (for देवर्षे). M3 प्रति- (for लोक-). K1 D1 -पूजितं; B2. 6 D1. 8 T4 G5 -पूजितः (for °त). K3 महर्षे लोकपूजिते; B5 T3 देवार्षिलोकपूजितं (T3 °ते); D9 देवर्षिर्लोकपूजितः; T1 °र्षिगणपूजित.

4 K5 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B2 सर्वे; D4–6. 8 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M1–4 लोक- (for सर्व-). B4 -सर्वज्ञो; G3 -तत्त्वज्ञ (for °ज्ञो). — ^{b}) G3. 4 भव्ये (for भवान्). — ^{c}) G3. 4 युक्तं (for युक्तः). B6 D1. 4. 6. 8 T2. 3 G2 M1 पश्यति (for °सि). Dn D2. 7 विप्रर्षे (for देवर्षे). K1. 2 युक्तः पश्यति देवर्षिर्; B1. 5 M2 युक्तः पश्यति विप्रर्षे. — ^{d}) G3 damaged. K3 D5. 8 T2. 4 G1. 2. 5 M गतयो; K4 गतिं वा; B1. 4–6 Dn2 D1–4. 6. 7 गतिर्या; B2 D9 गतिर्वा; Dn1 गतीर्या; T1 गतिश्च; T3 damaged (for गतीर्वै). T1. 3 विविधां. G4 तेषां स्थानानि सत्तम.

5 K5 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1–4 D5 T1. 4 G3. 4 M5 नृपतीनेतान्; D4. 6. 8 G1. 2 °तींद्रांस्त्वं; T2. 3 G5 M1–4 °तीशांस्त्वं (for °तीनां त्वं). B2. 6 D1. 3. 9 तु (for त्वं). — ^{b}) K2 B2. 6 D1. 3. 9 T1 M5 त्वं म(B6 तन्म)हेंद्र-; K3 प्राप्तानिंद्र- (for महेन्द्रस्य). D5 T4 सलोकगान् (for °ताम्). K1. 4 G3. 4 त्वं महेंद्रसलोकगान्; D4. 6. 8 महेंद्रसमयोगतान्; T2. 3 G1. 2. 5 M1–4 महेंद्रसमलोकगा(T3 °वा)न्. — ^{c}) G3. 4 सर्वस्य (for न त्वस्य). K1 लोके; D6 लोकं (for लोकाः). — ^{d}) T1 वै (for ते). G1 महात्मने (for °मुने).

6 K5 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 स्थानमप्यस्य नृपतेः. — ^{b}) D4. 6. 8 T2 G2 M5 प्रभो; T3 G3. 4 मुने (for विभो). — ^{c}) K3 क च (for कदा). K2. 3 B1. 2. 5. 6 Dn D1–4. 6–8 चेति; T3 वेत्ति (for वेति). K4 त्वत्तः कीदृक्कदाचितु. — ^{d}) K4 मया (for मम). K (K5 om.) B2. 6 D1. 3. 9 सुव्रत (for पृच्छतः). B1. 4. 5 Dn D2 तन्ममाख्याहि तत्त्वतः.

7 K5 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{b}) K1 D1 -मनोगतं (for °नुगम्). — ^{c}) K1. 2 तदा; B2. 4 Dn D1–3. 7. 9 सभा- (for सतां). K1. 2 तेषां (for मध्ये). — ^{d}) T1 दिव्यज्ञानो (for °दर्शी). K1. 2 स नारदः (for महातपाः).

8 K5 om. 8^{abc} (cf. v. l. 1). Before 8, MSS.

दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ॥ ८
तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप ।
तपसो दुश्चरस्यास्य यदयं तप्यते नृपः ॥ ९
तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतो नृप ।
वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ १०
ततः कुबेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः ।
विहर्ता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिपूजितः ॥ ११
कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ।
ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ १२
संचरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३
देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ।
भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ १४
इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः ।
सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ १५
एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणः ।
विप्रजग्मुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

ins. नारद उवाच. —^{a}) T_1 शक्रपदं; T_2 G_1 °समो (for °सदो). —^{b}) K_4 दृष्ट्वा (for गत्वा). T_1 शक्रं च परिदृष्टवान्. —^{c}) D_8 $T_{2,3}$ $G_{1,2}$ राजेंद्र; $G_{3,4}$ विप्रर्षे (for राजर्षे). T_1 राजर्षीनपरांश्चापि. —^{d}) $K_{4,5}$ पांडु- (for पाण्डुं). $D_{4-6,8}$ T_{2-4} G_{2-4} $M_{1,2}$ नृपं तदा (D_5 T_4 °था) (for नराधिपम्). T_1 G_5 M_{3-5} तत्र पांडुनृपं तदा (T_1 M_5 °था); G_1 तत्र पांडुपदं तदा. — After 8, $K_{3,4}$ ins.:

47* माद्र्या सह महात्मानमिन्द्रार्धासनसंस्थितम् ।
युधिष्ठिरादिसत्पुत्रकृतपुण्योपबृंहितम् ।

[(L. 1) K_4 इंद्रार्धासनमागतं (for the post. half).]

9 ^{a}) $B_{2,6}$ D_9 G_2 [ए]व; D_8 G_1 [ए]वं (for [इ]यं). —^{b}) G_1 om. (hapl.) from कथा up to दुश्चरस्यास्य (in 9^{c}). K_5 कथाः. — K_5 om. (hapl.) 9^{c}–11^{b}. —^{c}) K_1 T_3 दुश्चरश्च; $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{2,3,5,7}$ दुष्करस्य; D_6 दुस्तरस्य (for दुश्चरस्य). $D_{4,6,8}$ तपसो दुश्चराजस्य (sic). —^{d}) G_3 यदायं. G_1 Bom. ed. तपते (for तप्यते). $K_{2,4}$ D_9 नृप; $B_{1,2,4,5}$ Dn_2 $D_{1,2,4,6-8}$ T_2 G_2 M_1 तपः (for नृपः).

10 K_5 om. 10 (cf. v. l. 9). —^{a}) $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-4} transp. अहं and इदम्. —^{b}) K_4 सदने; T_3 गदतो (for व°). $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ स्वयं; $D_{4,6,8}$ G_1 नृपः (sic) (for नृप). K_{1-3} D_5 T_4 $G_{3,4}$ शक्रस्य गदतो दिवि (K_2 भुवि; K_3 मम); T_1 °स्य सदने दिवि. —^{c}) T_3 [अ]त्रीणि (for त्रीणि). B_6 त्रीणि वर्षाणि शिष्टानि. —^{d}) K_4 राज्ञश्च. K_2 परमम् (for ऽस्य परम्). $D_{4,6,8}$ आयुषा.

11 K_5 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). —^{a}) $K_{1,2,4}$ $D_{4,6,8}$ T_3 G_3 -भवने; D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ M_2 -सदने (M_2 °नं) (for -भवनं). —^{b}) $K_{1,3}$ गांधार्या (for °री-). K_4 T_2 नृप (for नृपः). —^{c}) K_2 विहितो; B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ प्रयाता. —^{d}) D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ -राजेन (for -राजाभि-). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ -सत्कृतः (for -पूजितः).

12 T_1 om. 12^{cd}. —^{c}) K_3 महाभाग.

13 B_6 om. (hapl.) 13–14. —^{a}) K_2 $D_{4,6,8}$ T_3 $G_{1,2,5}$ M_{1-4} विचरिष्यति लोकांश्च. —^{c}) $D_{4,6,8}$ अति-; T_3 एव (for इति). B_4 धर्माय (for धर्मात्मा). —^{d}) K_4 T_1 मा. K_4 $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ अनु- (for परि-). $D_{4,6,8}$ T_2 $G_{1,2}$ $M_{1,3-5}$ व्यासस्य तु तपोबलात्; G_5 M_2 व्यासस्य तपसो बलात्.

14 B_6 om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) K_4 -गुह्यतमं; K_5 -गुह्यमिदं; T_1 -गुह्यमिति (for °मिदं). —^{b}) K_4 च (for वः).

15 Before 15, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) M_3 [उ]क्ते (for ते). K_4 Dn $D_{2,7}$ तस्य वचः (for ते तस्य तत्). $K_{3,5}$ संश्रुत्य (for तच्छ्रुत्वा). —^{c}) K_5 D_5 $M_{2,3}$ प्रीत्या (for प्रीता). —^{d}) K_5 बभूव. B_4 ह; M_3 हि (for च). K_5 D_9 पार्थिव.

16 ^{a}) K_1 T_1 G_5 $M_{2,5}$ आश्वास्य (for अन्वास्य). —^{b}) K_4 $D_{5,8}$ S (except G_5 M_2) मनीषिणं (for °षिणः). —^{c}) K_{3-5} B_6 D_5 $T_{2,3}$ G_{1-4} विप्रा जग्मुर् (for विप्रजग्मुर्). D_8 यथाकालं (for °कामं). —^{d})

11

२८

वैशंपायन उवाच ।
वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमाहताः ।
बभूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चार्दिताः ॥ १
तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् ।
कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ॥ २
कथं नु राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने ।
गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३
सुखार्हः स हि राजर्षिर्न सुखं तन्महावनम् ।
किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्हतात्मजः ॥ ४
सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती ।
राज्यश्रियं परित्यज्य वनवासमरोचयत् ॥ ५
विदुरः किमवस्थश्च भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् ।
स च गावल्गणिर्धीमान्भर्तृपिण्डानुपालकः ॥ ६
आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।
तत्र तत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७
पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

K1 B5 T4 G2-4 सिद्धिगतिम्; K4 सिद्धा गतिम्; M1 सिद्धाश्रमम् (for सिद्धगतिम्). K2, 5 B6 आश्रिताः (for आस्थिताः).

Colophon. —*Adhy. name :* K1, 2 शतयूपप्रश्नः; M3 देवगुप्तकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K2 23; K5 D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1-4 26; Dn2 D7 20; D1 22; D5 T3, 4 G3, 4 M5 27 (as in text); T1 25. —*Śloka no. :* K4 54; K5 69; D9 14.

28

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ᵃ) K1, 2 D6 T2 G2, 5 M1-4 एवं- (for वनं). —ᵇ) K4, 5 Dn2 -समाहिताः; B4 -समास्थिताः; B5 -महाहताः; Dn1 D2, 5, 7 -समन्विताः; D6, 8 T4 G3 -समागताः (for °हताः). —ᵈ) Dn2 D1, 2, 8 T1 चान्विताः (for चार्दिताः).

2 ᵃ) G3, 4 तदा (for तथा). D6 T4 दार- (for पौर-). K2-5 D4, 6, 8 T2 G M1-4 -जनाः सर्वे (for -जनः सर्वः). —ᵇ) K3-5 शोचंतस्ते (for शोचन्नास्ते). B6 धनाधिपं; D5, 9 T1, 3, 4 नरा° (for जना°). D4, 6, 8 G1, 2 शोचंतः सततं नृपं; T2 G5 M1-3 शोचंतस्तं नराधिपं; G3, 4 शोचन्नास्तन्नराधिपं (G3 °प). —ᶜ) B6 कुर्वाणस्तु. — For 2ᶜᵈ, D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1-4 subst. :

48* तत्र तत्र कथा ह्यासन्द्विजानां कौरवान्प्रति ।

[M4 कौरवं (for °वान्).]

3 ᵃ) B6 Dn D2, 7 तु; D5 T1, 4 स (for नु). D4-6, 8, 9 T1, 2, 4 G1-5 M1, 2, 4, 5 सन्; T3 च (for स). —ᵈ) T1 तथा (for कथम्). B2 विदुरश्च महाद्युतिः.

4 ᵃ) K B5 D4-6, 8 T1-3 G2, 5 M1-3, 5 स च; D1, 9 च स (for स हि). —ᵇ) K3, 5 T3 असुखं; D4-6, 8 T2, 4 G M असुखी (for न सुखं). B (B3 missing) Dn D1-3, 7, 9 असुखी तद्वनं महत्; T1 कथं स्याद्दुःखितो वने. —ᶜ) K3, 4 D2 T2 M4 किमवस्थां (T2 M4 °स्थं) (for °स्थः). —ᵈ) K5 प्रज्ञाचक्षुर् (sic) (for °चक्षुर्). B2 महात्मजः; D4-6, 8 S महामनाः (for हतात्मजः).

5 ᵇ) D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M अपास्य सा (M1 वै) (for अपश्यती). —ᶜ) K1, 2 B1, 4, 5 Dn D1-3, 7, 9 T1 राज-; G5 M3, 4 राज्यं (for राज्य-). D4, 6, 8 T2, 3 G1, 2, 5 M1-4 च संत्यज्य (for परि°). —ᵈ) K3, 5 वने वासम् (for वनवासम्). G3 M2 अकारयत् (for अरोच°). B (B3 missing) Dn1 D2, 3, 9 वनं सा सम(B4 समव)रोचयत्.

6 ᵃ) K1 corrupt. G4 स (for च). —ᵇ) K4, 5 D4, 6 T1, 2 G1 M1-3 भ्रातृ- (for भ्रातुः). K1 G3 शुश्रूषम् (for शुश्रूषुर्). B2 आप्तवान्; D6, 8 आर्तिवान् (for आत्म°). —ᶜ) M3 वा (for च). D5, 6 T1 G3, 4 M5 श्रीमान् (for धी°). K1, 2 अथ गावल्गनिर्धीमान्; B2 स च गावलगनिः श्रीमान्. —ᵈ) G3 भर्तुः (for भर्तृ-). K5 -लोमकः (for -पालकः).

7 K5 om. 7. —ᵃ) D5 S (except G2) आकुमारात् (for °रं). —ᵇ) K1-4 D1-6, 8 S -परायणाः; B5

शोचन्तो मातरं वृद्धामूषुर्नातिचिरं पुरे ॥ ८
तथैव पितरं वृद्धं हतपुत्रं जनेश्वरम् ।
गान्धारीं च महाभागां विदुरं च महामतिम् ॥ ९
नैषां बभूव संप्रीतिस्तान्विचिन्तयतां तदा ।
न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययने तथा ॥ १०
परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् ।
तच्च ज्ञातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११
अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि ।
कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२
तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि ।
वधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३
हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नां च भारत ।
सदैव चिन्तयन्तस्ते न निद्रामुपलेभिरे ॥ १४
द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भामिनी ।
नातिप्रीतियुते देव्यौ तदास्तामप्रहृष्टवत् ॥
वैराट्यास्तु सुतं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितम् ।
धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपितामहाः ।

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

-समाहिताः (for °हताः). — K3 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) D6, 8 T2 कथां.

8 K3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) K1, 2, 5 D6 T1 G3–5 M त्वपि ; K4 त्वथ ; D4, 6, 8 T2, 3 G1, 2 श्रपि (for चैव). K6 transp. ते and सर्वे. — ^{c}) D4, 6, 8 स्मरंतो (for शोचन्तो). — ^{d}) K3 ऊहुर् ; D9 ऊचुर् (for ऊषुर्). G2 परे (for पुरे).

9 ^{a}) B1, 4–6 Dn D1, 2, 7 वृद्धं पितरं (by transp.). — ^{b}) K4 जनाधिपं ; D5 T4 G3, 4 नरेश्वरं (for जने°). — ^{d}) K3, 4 महाकविं ; D5 T1 G3, 4 °द्युतिं (for °मतिम्).

10 ^{a}) K D4–6, 8 S तेषां (K नैषां ; G1 तेषु) भोगेष्वभूत्प्रीतिर्. — ^{b}) K3–5 तद्वि- ; D1 स्थाने ; D4–6, 8 S न तांश् (for तान्वि-). B6 तथा ; T3 सदा (for तदा). — ^{c}) K2 D8 राज्येषु ; K4 भोगे च (for नारीषु). T3 न च राज्ये न नारीषु. — ^{d}) T3, 4 G3, 4 तदा (for तथा). K1, 2 B1, 4, 5 Dn D2, 8 न वेदाध्ययनेषु च.

11 ^{a}) K2 परि- (for परं). — ^{b}) K5 पुनः पुनः (for नराधिपम्). — K5 transp. 11^{cd} and 12^{ab}. — ^{c}) D6, 8 G2 वीरं ; G1 वैरं (for घोरं). — ^{d}) K3, 6 चिंतयंतः (for संस्मरन्तः). K1, 2, 5 परस्परं (for पुनः पुनः).

12 K2 om. 12^{a}–13^{b}. K5 transp. 11^{cd} and 12^{ab}. — ^{c}) K1, 3, 5 D1, 3–6, 8, 9 T4 G3, 5 M3–5 महाबाहो (for °बाहोः). K4 कर्णं चैव महात्मानं.

13 K2 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{b}) K1 सर्वेषां ; T3 अशेष- (for अन्येषां). — ^{d}) D6 T4 G3, 4 M1 न प्रीतमनसोभवन्.

14 ^{a}) B6 हुत- (for हत-). — ^{b}) K3, 5 B2 Dn D2 हृत- (for हत-). B5 -पुत्रां (for -रत्नां). K4 हतोत्सवां (for च भारत). — ^{c}) K4 इत्येवं ; D1 T2 G1 सदैवं (for °व). — ^{d}) K3, 5 M4 -पेदिरे (for -लेभिरे). B (B3 missing) Dn D2, 3, 7, 9 न शर्म चोपलेभिरे ; D1 शर्म नोपालभंत वै.

15 ^{b}) K2 B (B3 missing) Dn D6 भाविनी (for भामिनी). — ^{c}) K4 -प्रमुदिते ; B6 -प्रीतियुतौ ; D7 °युजे (for °युते). K5 देव्या (for देव्यौ). — ^{d}) K3, 5 वसताम् (for तदास्ताम्).

16 ^{a}) K2 वैराज्यास् (for °ट्यास्). B (B3 missing) Dn D1–3, 7 तनयं (for तु सुतं). D1 गत्वा (for दृष्ट्वा). G5 M2 तं वैराट्याः सुतं दृष्ट्वा. — ^{b}) B1, 2, 5 D T4 G M परीक्षितं. — ^{c}) B2, 4 तु (for ते). K4 सर्वेषां चैव ते प्राणांस्. — After 16, K3 ins.:

49* ते शोकवेगाभिहता विचेतसो
दिने दिने तैः पुरवासिभिः सह ।
विहाय भोगान्परराष्ट्रमर्दनाः
प्रत्यक्तकामास्त्ववतस्थुराहताः ।

Colophon om. in K1. — *Adhy. name :* K2 पांडवशोकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both):

२८

578 21. 1 23. 1 वैशंपायन उवाच ।
वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमाहताः ।
बभूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चार्दिताः ॥ १
तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् ।
कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ॥ २
कथं नु राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने ।
गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३
सुखार्हः स हि राजर्षिर्न सुखं तन्महावनम् ।
किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्हतात्मजः ॥ ४
सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती ।
राज्यश्रियं परित्यज्य वनवासमरोचयत् ॥ ५
विदुरः किमवस्थश्च भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् ।
स च गावल्गणिर्धीमान्भर्तृपिण्डानुपालकः ॥ ६
आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।
तत्र तत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७
पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

K1 B5 T4 G2–4 सिद्धिगतिम्; K4 सिद्धा गतिम्; M1 सिद्धाश्रमम् (for सिद्धगतिम्). K2, 5 B6 आश्रिताः (for आस्थिताः).

Colophon. — *Adhy. name:* K1, 2 शतयूपप्रश्नः; M3 देवगुप्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 23; K5 D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1–4 26; Dn2 D7 20; D1 22; D5 T3, 4 G3, 4 M5 27 (as in text); T1 25. — *Śloka no.:* K4 54; K5 69; D9 14.

28

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 a) K1, 2 D6 T2 G2, 5 M1–4 एवं- (for वनं). — b) K4, 5 Dn2 -समाहिताः; B4 -समास्थिताः; B5 -महाहताः; Dn1 D2, 5, 7 -समन्विताः; D6, 8 T4 G3 -समागताः (for °हताः). — d) Dn2 D1, 2, 8 T1 चान्विताः (for चार्दिताः).

2 a) G3, 4 तदा (for तथा). D6 T4 दार- (for पौर-). K2–5 D4, 6, 8 T2 G M1–4 -जनाः सर्वे (for -जनः सर्वः). — b) K3–5 शोचंतस्ते (for शोचन्नास्ते). B6 धनाधिपं; D5, 9 T1, 3, 4 नरा° (for जना°). D4, 6, 8 G1, 2 शोचंतः सततं नृपं; T2 G5 M1–3 शोचंतस्तं नराधिपं; G3, 4 शोचन्नासन्नराधिपं (G3 °प). — c) B6 कुर्वाणस्तु. — For 2cd, D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1–4 subst.:

48* तत्र तत्र कथा ह्यासन्द्विजानां कौरवान्प्रति ।

[M4 कौरवं (for °वान्).]

3 a) B6 Dn D2, 7 तु; D5 T1, 4 स (for नु) D4–6, 8, 9 T1, 2, 4 G1–5 M1, 2, 4, 5 सन्; T3 च (for स) — d) T1 तथा (for कथम्). B2 विदुरश्च महाद्युतिः.

4 a) K B5 D4–6, 8 T1–3 G2, 5 M1–3, 5 स च D1, 9 च स (for स हि). — b) K3, 5 T3 असुखं D4–6, 8 T2, 4 G M असुखी (for न सुखं). B (B3 missing) Dn D1–3, 7, 9 असुखी तद्वनं महत्; T1 कष्ट स्याद्दुःखितो वने. — c) K3, 4 D2 T2 M4 किमवस्थां (T2 M4 °स्थं) (for °स्थः). — d) K5 प्रज्ञाचख्युर् (sic) (for °चक्षुर्). B2 महात्मजः; D4–6, 8 S महामनाः (for हतात्मजः).

5 b) D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M अपास्य सा (M1 वै) (for अपश्यती). — c) K1, 2 B1, 4, 5 Dn D1–3, 7, 9 T1 राज-; G5 M2, 4 राज्यं (for राज्य-). D4, 6, 8 T2, 3 G1, 2, 5 M1–4 च संत्यज्य (for परि°). — d) K3, 5 वने वासम् (for वनवासम्). G3 M2 अकारयत् (for अरोच°). B (B3 missing) Dn1 D2, 3, 9 वनं सा सम (B4 समव) रोचयत्.

6 a) K1 corrupt. G4 स (for च). — b) K4, 5 D4, 6 T1, 2 G1 M1–3 भ्रातृ- (for भ्रातुः). K1 G3 शुश्रूषम् (for शुश्रूषुर्). B2 आप्तवान्; D5, 8 आर्तिवान् (for आत्म°). — c) M3 वा (for च). D5, 6 T4 G3, 4 M5 श्रीमान् (for धी°). K1, 2 अथ गावल्गणिर्धीमान्; B3 स च गावल्गनिः श्रीमान्. — d) G3 भर्तुः (for भर्तृ-). K5 -लोमकः (for -पालकः).

7 K5 om. 7. — a) D5 S (except G2) आकुमाराश् (for °रं). — b) K1–4 D1–6, 8 S -परायणाः; B6

शोचन्तो मातरं वृद्धामूषुर्नातिचिरं पुरे ॥ ८
तथैव पितरं वृद्धं हतपुत्रं जनेश्वरम् ।
गान्धारीं च महाभागां विदुरं च महामतिम् ॥ ९
नैषां बभूव संप्रीतिस्तान्विचिन्तयतां तदा ।
न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययने तथा ॥ १०
परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् ।
तच्च ज्ञातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११
अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि ।
कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२
तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि ।
वधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३
हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नां च भारत ।
सदैव चिन्तयन्तस्ते न निद्रामुपलेभिरे ॥ १४
द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भामिनी ।
नातिप्रीतियुते देव्यौ तदास्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५
वैराट्यास्तु सुतं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितम् ।
धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तत्र पूर्वपितामहाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

-समाहिताः (for °हताः). — K3 om. (hapl.) 7ᶜ–8ᵇ. — ᶜ) D6. 8 T2 कथां.

8 K3 om. 8ᵃᵇ (cf. v. l. 7). — ᵃ) K1. 2. 5 D5 T1 G3–5 M त्वपि ; K4 त्वथ ; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2 अपि (for चैव). K5 transp. ते and सर्वे. — ᶜ) D4. 6. 8 स्मरंतो (for शोचन्तो). — ᵈ) K3 ऊहुर् ; D9 ऊधुर् (for ऊषुर्). G2 परे (for पुरे).

9 ᵃ) B1. 4–6 Dn D1. 2. 7 वृद्धं पितरं (by transp.). — ᵇ) K4 जनाधिपं ; D5 T4 G3. 4 नरेश्वरं (for जने°). — ᵈ) K3. 4 महाकविं ; D5 T1 G3. 4 °द्युतिं (for °मतिम्).

10 ᵃ) K D4–6. 8 S तेषां (K नैषां ; G1 तेषु) भोगेष्वभूत्प्रीतिर्. — ᵇ) K3–5 तद्वि- ; D1 स्थानं ; D4–6. 8 S न तांश् (for तान्वि-). B5 तथा ; T3 सदा (for तदा). — ᶜ) K2 D8 राज्येषु ; K4 भोगे च (for नारीषु). T3 न च राज्ये न नारीषु. — ᵈ) T3. 4 G3. 4 तदा (for तथा). K1. 2 B1. 4. 5 Dn D2. 6 न वेदाध्ययनेषु च.

11 ᵃ) K2 परि- (for परं). — ᵇ) K5 पुनः पुनः (for नराधिपम्). — K5 transp. 11ᶜᵈ and 12ᵃᵇ. — ᶜ) D6. 8 G2 वीरं ; G1 वैरं (for घोरं). — ᵈ) K3. 5 चिंतयंतः (for संस्मरन्तः). K1. 2. 5 परस्परं (for पुनः).

12 K2 om. 12ᵃ–13ᵇ. K5 transp. 11ᶜᵈ and 12ᵃᵇ. — ᶜ) K1. 3. 5 D1. 3–6. 8. 9 T4 G3. 5 M3–5 महाबाहो (for °बाहोः). K4 कर्णं चैव महात्मानं.

13 K2 om. 13ᵃᵇ (cf. v. l. 12). — ᵇ) K1 सं T3 अशेष- (for अन्येषां). — ᵈ) D5 T4 G3. 4 M प्रीतमनसोभवन्.

14 ᵃ) B6 हुत- (for हत-). — ᵇ) K3. 5 B2 D1 हृत- (for हत-). B5 -पुत्रां (for -रत्नां). K4 हतो (for च भारत). — ᶜ) K4 इत्येवं ; D1 T2 G1 (for °व). — ᵈ) K3. 5 M4 -पेदिरे (for -लेभिरे). B (B3 missing) Dn D2. 3. 7. 9 न शर्म चोपलेभिरे ; D1 शर्म नोपालभंत वै.

15 ᵇ) K2 B (B3 missing) Dn D9 भाविनी (for भामिनी). — ᶜ) K4 -प्रमुदिते ; B6 -प्रीतियुतौ ; D1 °युजे (for °युते). K5 देव्या (for देव्यौ). — ᵈ) K3. 5 वसताम् (for तदास्ताम्).

16 ᵃ) K2 वैराज्यास् (for °ट्यास्). B (B3 missing) Dn D1–3. 7 तनयं (for तु सुतं). D1 गत्वा (for दृष्ट्वा). G5 M2 तं वैराट्याः सुतं दृष्ट्वा. — ᵇ) B1. 2. 5 D T4 G M परीक्षितं. — ᶜ) B2. 4 तु (for ते). K4 सर्वेषां चैव ते प्राणांस्. — After 16, K3 ins. :

49* ते शोकवेगाभिहता विचेतसो
दिने दिने तैः पुरवासिभिः सह ।
विहाय भोगान्परराष्ट्रमर्दनाः
प्रत्यक्तकामास्त्ववतस्थुरादृताः ।

Colophon om. in K1. — *Adhy. name* : K2 पांडवशोकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :

२९

वैशंपायन उवाच ।
एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृनन्दनाः ।
स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १
ये राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् ।
ते राजकार्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे ॥ २
आविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किंचन ।
संभाष्यमाणा अपि ते न किंचित्प्रत्यपूजयन् ॥ ३
ते स्म वीरा दुराधर्षा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ४
अनुस्मरन्तो जननीं ततस्ते कुरुनन्दनाः ।
कथं नु वृद्धमिथुनं वहत्यद्य पृथा कृशा ॥ ५
कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः ।
पत्न्या सह वसत्येको वने श्वापदसेविते ॥ ६
सा च देवी महाभागा गान्धारी हतबान्धवा ।
पतिमन्धं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ ७
एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ।
गमने चाभवद्बुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदृक्षया ॥ ८
सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९
न हि त्वा गौरवेणाहमशकं वक्तुमात्मना ।

K4 D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1–4 27 ; B6 25 ; D5 T3. 4 G3. 4 28 (as in text) ; D7 21 ; T1 M5 26. — *Śloka no.* : K4 70 ; K5 85 ; D9 17.

29

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15 3. 3 ; 22. 1).

1 K1 D1. 6 om. the ref. — b) D5 T1. 3. 4 G3. 4 पांडवा भरतर्षभ. — c) M3 चैव (for वीरा).

2 a) K2 ते (for ये). K1 T4 G4 राज्य- (for राज-). K1. 2 रता ; B4 नरा (for पुरा). — b) K1. 2 न सज्जंत कचिन्नृप ; K3–5 न प्रमाद्यंत वै कचित् ; D4. 6. 8 G1. 2. 5 नामाद्यंत पुरे नृप (D4. 6 तदा ; G1 नृपः) ; D5 T M नामाद्यंत (T2. 3 M1. 2. 4 °तः) कचिन्नृप ; G3. 4 नामाद्यंत क्वाचित्क्वाचित्. — c) T4 G3. 4 राज्य- (for राज-). K3–5 पुनर् (for तदा). — d) M5 नाकार्षं (for °र्षुः). K1 D8 G5 M मासशः (G5 °गः) ; K4 सर्वशः ; D4–6 T1. 2. 4 मनसा ; T3 G2 अवशाः ; G1 मानसः ; G3. 4 वासवी (sic) (for सर्वतः). K2 नामन्सा ***णो पुरे ; K3. 5 नाकार्षुर्मातृशोकतः.

3 a) B6 Dn D1. 2. 7 प्रविष्टा (for आ°). T1 एव (for इव). — b) K1 नाभ्यनंदति. K4 किं च नः ; B4. 5 D1–6. 8 B5 D1. 9 कंचन ; D3 केचन (for किं°). B4. 5 D1–6. 8 S नाभ्यनं(B4 °वं)दन्कथंचन. — c) K1. 2 संभाषमाणा. G3. 4 ते सर्वे (for अपि ते). K4 सुभाष्यमाणा अपि च. — d) D6 G1. 2 कथंचित् ; D8 कथं च (for न किंचित्).

4 a) G1 तेषु (for ते स्म). — c) K4 शोकापहतविज्ञाना. — d) K4 नष्टं (for नष्ट-).

5 a) T1 सदा (for अनु-). K4 संस्मरंतोथ जननीं ; B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 अचिंतयंश्च ज°. — b) K4 कुल- ; B1. 4–6 Dn D1. 2. 7 पांडु- (for कुरु-). — G1 D1 om. 5c–7d. — c) K4 वृद्धं च ; B2 हि वृद्धं ; T1 तु (T1 च) वृद्ध- (for नु वृद्ध-). — d) T1 वसति ; T3 दहति ; G2 M1 वहंति ; G3 भवति (for वहति). D5 T1. 4 G3. 4 क्व सा पृथा ; M5 कृशा पृथा (by transp.). K4 वहतेद्य पृथा कृशा ; B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 वहत्यतिकृशा पृथा.

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). — a) K1. 2 न (for च). — c) K1. 2 एष (for एको). B6 D1 तत्रायं वसते राजा. — d) K2 च्वापद- (sic). B2 -शोभिते (for -सेविते).

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 5).

8 a) D8 एषां (for तेषां). — b) B4 तथा (for तदा). — c) G3 (also as in text) प्रीतिर् (for बुद्धिर्). — d) D4. 6. 8 धृतराष्ट्रं (for °ष्ट्र-).

9 b) M5 प्रतिपत्य (sic) (for प्रणि°). — c) D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2 नु (for मे). K1. 4 D5 T2. 3 G1. 3–5 M2. 4. 5

गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ १०
दिष्ट्या द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं वर्तयन्तीं तपस्विनीम् ।
जटिलां तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिक्षताम् ॥ ११
प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम् ।
कदा नु जननीं श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखिताम् ॥ १२
अनित्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ ।
कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिनी वने ॥ १३
सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा ।
उवाच देवी राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च ॥ १४
कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ।
जीवन्त्या ह्यद्य नः प्रीतिर्भविष्यति नराधिप ॥ १५
एषा तेऽस्तु मतिर्नित्यं धर्मे ते रमतां मनः ।
योऽद्य त्वमस्मान्राजेन्द्र श्रेयसा योजयिष्यसि ॥ १६
अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम् ।
काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च ॥ १७
इत्युक्तः स नृपो देव्या पाञ्चाल्या भरतर्षभ ।
सेनाध्यक्षान्समानाय्य सर्वानिदमथाब्रवीत् ॥ १८
निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।

भवता (K_4 $M_{4.5}$ °तां) (for °तो). K_2 अहो भगवतां द्रष्टुं; K_3 अहो मे वदतां द्रष्टुं.

10 ^{a}) D_9 [अ]हं (for हि). K_{2-4} B (B_3 missing) Dn $D_{1-3.5.7.9}$ T_4 $G_{3.4}$ त्वां (for त्वा). $K_{1.2}$ गौरवेन. — ^{b}) K_3 अशक्तं; K_5 D_5 °क्यं (for °कं). $B_{1.4.5}$ Dn $D_{2.7}$ अंजसा; $D_{4.6.8}$ T G_{1-4} $M_{1.3-5}$ आत्मनः (for °ना). — ^{d}) B_6 तदिदं समुपाश्रितं; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ °दं प्रत्युपस्थितं; $G_{3.4}$ तदा वासमुप(G_4 °मव)स्थितं.

11 ^{a}) K_1 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). — ^{b}) $K_{1.2}$ D_5 T_1 वर्धयंतीं; B_2 सरसं°; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} वर्तमानां ($D_{4.6.8}$ °न-) (for °यन्तीं). $K_{2.3}$ मनस्विनीं (for तप°). K_5 वर्तयंती तपस्विनी. — ^{c}) $K_{1.2}$ मलिनां; D_9 जटिलीं (for °लां). — T_4 om. (hapl.) 11^{d}–12^{a}. — ^{d}) D_1 स्वर्गकाम- (for कुशकाश-). K_5 B_2 D_9 $T_{1.3}$ G_3 -परिक्षितां; $B_{4.5}$ -परीक्षतां; $G_{1.2}$ -परीक्षितां (for -परिक्षताम्).

12 T_4 om. 12^{a} (cf. v. l. 11). K_5 om. 12^{ab}. — ^{a}) B_5 -सुख- (for -हर्म्य-). $K_{1.2}$ हर्म्यप्रासादसंवृद्धाम्. — ^{b}) B_6 -भागिनं; D_3 T_4 -भामिनीं (for -भागिनीम्). — ^{c}) $D_{4.6.8}$ तदा (for कदा). $K_{2.3}$ Dn तु; D_5 सु- (for नु). K_4 कदा नु जननी श्रांता; K_5 दिष्ट्या द्रष्टास्मि तां कुंतीं (cf. 11^{a}). — ^{d}) $K_{1.4}$ द्रक्षामि (sic); $D_{4.6.8}$ G_2 वक्ष्यामि (for द्र°).

13 With 13^{a}, cf. 1. 94. 57^{c}. — ^{a}) D_5 $T_{1.4}$ G_{2-5} M_2 किल (for खलु). — ^{c}) $K_{1.2}$ $B_{1.2.5.6}$ $D_{2-4.8.9}$ कुंति- (for कुन्ती). M_3 चात्र (for यत्र). — ^{d}) $K_{1.2}$ $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{2.3.7}$ असुखिता (for °नी). T_1 $G_{3.4}$ संवसत्यसुखी (T_1 °खे) वने.

14 ^{d}) $D_{3.5}$ $T_{1.4}$ G_3 अभिवाद्य; G_4 °पूज्य (for °नन्द्य). $K_{1.2}$ अभिनंद्याभिपूज्य च.

15 ^{a}) $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} द्रक्ष्यामि तां कदा देवीं. — ^{b}) G_4 वा (for सा). — ^{c}) K_4 T_3 जीवंत्यां; $T_{1.2}$ G_5 $M_{1-3.5}$ जीवत्या (for जीवन्त्या). $K_{1.2}$ हृदये; K_{3-5} हृदि नः; Dn $D_{1-3.7.9}$ ह्यद्य ते (for ह्यद्य नः). — ^{d}) B (B_3 missing) Dn $D_{1-3.5.7.9}$ $T_{1.4}$ जनाधिप (for नरा°).

16 ^{b}) K_4 धारयतां; G_1 ते रक्ष्यतां (for ते रमतां). $G_{3.4}$ वर (for मनः). — ^{c}) D_5 T_4 $G_{3.4}$ योज्यस्; T_2 सोद्य; T_3 अद्य (for योऽद्य). — ^{d}) B_5 $D_{6.8.9}$ योजयिष्यति.

17 ^{a}) K_3 अउय; B_2 अग्रे (for अग्र-). $K_{1.2}$ -पारस्थितं (K_2 °ते) (for -पाद°). B_6 -स्थिता चैनं; D_1 -स्थितं ह्येनं; D_3 -स्थितं राजन्; $D_{4-6.8}$ T_3 $G_{1.5}$ M_{1-4} -स्थितमिमं (M_1 °दं); T_2 -स्थितजनं; G_2 -स्थितिमिमं (for -स्थितं चेमं). K_4 अग्रतः प्रस्थितं विद्धि. ❀ Cn: अग्रपादस्थितं, प्रयाणार्थं पुरस्कृतेनैव पादेन स्थितम् । अत्यन्तमुत्सुकमित्यर्थः । ❀ — ^{b}) K_4 राजंश्चेमं; D_3 विद्धि चेम (for विद्धि राजन्). — ^{c}) D_5 T G_{3-5} $M_{1-3.5}$ कांक्षितं; G_2 कांक्षंति (for काङ्क्षन्तं). — ^{d}) K_3 श्वसुरस्य (sic).

18 ^{a}) $K_{1.2}$ सहितो (for स नृपो). — ^{b}) K_1 पंचाल्या; B (B_3 missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ द्रौपद्या (for पाञ्चाल्या). $K_{2.4}$ G_4 $M_{2.5}$ भरतर्षभः. — ^{c}) B_2 सेनापत्यान् (for °ध्यक्षान्). K_2 समासाद्य; K_{3-5} T_1 °नीय (for °नाय्य). — ^{d}) K_{3-5} तानिदम् (for इदमथ). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ उवाच ह (for अथाब्रवीत्).

19 ^{a}) $K_{1.2}$ पर्यापयत; $K_{4.5}$ $D_{4-6.8}$ T_{2-4} G_{1-4}

द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतीम् ॥ १९
रुयध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे ।
सज्जीक्रियन्तां सर्वाणि शिबिकाश्च सहस्रशः ॥ २०
शकटापणवेशाश्च कोशशिल्पिन एव च ।
निर्यान्तु कोशपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१
यश्च पौरजनः कश्चिद्द्रष्टुमिच्छति पार्थिवम् ।
अनावृतः सुविहितः स च यातु सुरक्षितः ॥ २२
सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्वं चैव महानसम् ।
विविधं भक्ष्यभोज्यं च शकटैरुह्यतां मम ॥ २३
प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति मा चिरम् ।
क्रियन्तां पथि चाप्यद्य वेश्मानि विविधानि च ॥ २४
एवमाज्ञाप्य राजा स भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
श्वोभूते निर्ययौ राजा सस्त्रीबालपुरस्कृतः ॥ २५
स बहिर्दिवसानेवं जनौघं परिपालयन् ।
न्यवसन्नृपतिः पञ्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

$M_{2.3}$ निर्यापय(G_3 °यि)त ; B_6 D_3 °तयंतु (for °तयत). $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} transp. मे and सेनां. — K_1 om. 19^{cd}. — ^{c}) K_2 -संस्थं तं ; K_{3-5} -वासस्थं (for -संस्थं च). $D_{4-6.8}$ T G $M_{1-3.5}$ द्रक्ष्यामो वनवासस्थं. — ^{d}) M_5 धृतराष्ट्रमनीषिणं.

20 ^{a}) K_{3-5} $D_{4-6.8}$ T G M_2 अध्यक्षांश्च (for रुयध्यक्षांश्च). — ^{b}) $D_{4.6.8}$ याना मे (sic) (for यानानि). K_{3-5} $B_{2.4.6}$ D_5 $T_{1.2.4}$ $G_{3.4}$ च (for मे). — ^{c}) K_5 D_9 -क्रियतां. K_1 कर्माणि ; $D_{4.6.8}$ सहस्राणि (for सर्वाणि).

21 ^{a}) K G_{3-5} M_{1-3} शकटापणवेश्या(K_1 °शां)श्च ; $B_{2.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ °पणवेशा(Dn D_2 °शां)श्च ; $D_{4.5}$ T_3 °पणवेष(T_3 °षा)श्च ; D_8 G_1 शकुनापणवेष(G_1 °शा)श्च. — ^{b}) K_3 तथा ; $K_{4.5}$ Dn_2 $D_{1.4.6-8}$ T_1 G_4 M_5 कोशः ; $B_{1.4-6}$ Dn_1 $D_{2.3.9}$ कोषः ; D_5 G_2 कोशाः ; T_4 तेन (for कोश-). $K_{1.2}$ यानयुग्यं तथैव च. — ^{c}) B_6 निर्याण- (for °न्तु). $B_{2.4-6}$ Dn $D_{1.2}$ कोष- (for कोश-). — ^{d}) T_1 -राजाश्रमं (for -क्षेत्रा°).

22 ^{c}) D_{4-6} अनावृत्तः ; $G_{3.4}$ °द्दतः (for °वृतः). $K_{3.5}$ स वै यातु ; K_4 सुविहितं ; B_1 $D_{4.6.8}$ G_2 तु सहितः ; $B_{2.6}$ सुवहितः ; B_4 Dn_1 D_9 स्ववहितः ; D_3 सुविदितः (for °हितः). — ^{d}) $K_{3.5}$ सौख्येनैव ; K_4 स चायातु (for स च यातु). $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ सुशिक्षितः (for सुर°).

23 ^{a}) K_1 B_4 सूदः ; D_1 शूद्राः ; M_2 सूताः (for सूदाः). ❀ Cv : पौरोगवाः, दध्नः अध्यक्षाः । पौरोगव(स्तु ?)स्तदध्यक्षः सूपकारस्तु वल्लव इत्यमरः (2. 9. 27) । ❀ — ^{b}) D_3 सर्वाश्च ; $T_{2.3}$ सर्वेश्च (for सर्वं). $G_{3.4}$ महावनं (for °नसम्). $T_{2.3}$ सर्वश्चैव महानसः. — ^{c}) K_1 भक्ष- ; K_4 चैव (for भक्ष्य-). — ^{d}) T_2 $G_{2.3}$ M_3 ऊह्यतां. T_1 शकटैराहरंतु मे.

24 ^{a}) T_4 युज्यतां (for घुष्यतां). $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ चात्र ; $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ चापि ; $T_{2.3}$ G_5 M_{1-4} चाद्य ; M_5 अद्य (for चैव). $K_{1.2}$ प्रयाणं घोष्यतां चापि. — ^{b}) K_5 T_1 श्वोभूतम्. $D_{4.6.8}$ G_4 इव ; T_1 इह (for इति). K_5 मां (for मा). K_4 श्वोभ्युदिते च मा चिरं. — ^{c}) K $B_{2.4.6}$ $D_{1.9}$ T $G_{1.3-5}$ $M_{2.5}$ क्रियतां (sic). K_4 चाप्यश्च (sic) ; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ G_1 $M_{1.2.4.5}$ चाप्यत्र (for °द्य). — ^{d}) T_3 यानानि (for वेश्मानि). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ वेश्मानि सदृशानि नः (G_4 च).

25 ^{a}) $K_{3.5}$ स तदा ; M_2 राजासौ (for राजा स). — ^{b}) K_5 K_4 एतानाज्ञापयामास ; T_2 एवमेव तु राजेंद्र. — ^{c}) $B_{1.2.5.6}$ Dn $D_{1-3.7.8}$ राजन् (for T_2 पांडव. — ^{c}) $B_{1.2.5.6}$ Dn $D_{1-3.7.8}$ राजन् (for राजा). — ^{d}) K_2 $D_{4.6.8}$ T_4 -राज- ; K_3 -बाल- ; $B_{1.2.6}$ $D_{1.9}$ -वृद्ध- (for -बाल-). B_1 (marg. as in text) -पुरःसरः. $B_{4.5}$ Dn $D_{2.3.7}$ सस्त्रीवृद्धपुरःसरः.

26 ^{a}) M_1 बहु- (for बहिर्). K T_1 $G_{3.4}$ M_5 दिवसान्येवं ($G_{3.4}$ °व); Dn D_8 G_2 M_2 °सानेव ; T_3 °सैनेदं (for °सानेवं). — ^{b}) $K_{4.5}$ $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ M_5 प्रति(K_5 °त्य)पालयन् ; T_2 पर्य° (for परि°). — ^{c}) K_5 एवं स (for न्यवसन्). G_5 M_2 युधिष्ठिरश्च नृपतिस्. — ^{d}) K_2 गच्छन् ; D_9 गच्छेद् (for अगच्छद्).

Colophon. — *Adhy. name :* K_1 प्रयाणघोषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 26 ; $K_{4.5}$ $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-4} 28 ; Dn_2 D_7 22 ; D_1 24 ; D_5 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_5 29 (as in text); T_1 27. — *Śloka no. :* K_1 27 ; D_9 25.

३०

वैशंपायन उवाच ।

आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ।
अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १
योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत् ।
क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति ॥ २
केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्मनोजवैः ।
रथैश्च नगराकारैः प्रदीप्तज्वलनोपमैः ॥ ३
गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्ट्रैर्नराधिप ।
पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४
पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा ।
अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रदिदृक्षया ॥ ५
स चापि राजवचनादाचार्यो गौतमः कृपः ।
सेनामादाय सेनानी प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ६
ततो द्विजैर्वृतः श्रीमान्कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ॥ ७
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
रथानीकेन महता निर्ययौ कुरुनन्दनः ॥ ८
गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मा वृकोदरः ।

30

☞ This adhy. is missing in $Ś_{1}$ B_{3} (cf. v. l. 15. 3. 3 ; 22. 1).

1 ^{a}) D_{5} $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ M_{5} तदा (for ततः). $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} तत ($D_{4.6.8}$ °त्र) आज्ञापयामास. — ^{b}) K_{3} सैन्यं (for सेनां). $K_{1.3}$ B_{5} D_{6} T_{1} G_{1-4} M_{5} -सत्तम (for °मः). — ^{c}) D_{9} अर्जुनः (for °न-). K_{3} गुप्तं (for गुप्तां). — T_{1} om. 1^{d}–2^{a}. — ^{d}) D_{9} नृपैः (for नरैः). G_{1} लोकपालः क्रमैर्नरैः ; $G_{3.4}$ मृत्युकालोपमैर्नरैः.

2 = var. 5. 170. 15. T_{1} om. 2^{a} (cf. v. l. 1). M_{2} om. 2^{a}–3^{b}. — ^{a}) K_{2} योगे (for योगो). $K_{1.2}$ प्रीतस् ; K_{3} प्रीतैस् (for प्रीत्या). — ^{b}) K_{3} तथा (for ततः). — ^{c}) K_{1} क्रोशितां ; $D_{4.6.8}$ कोशातां (sic) (for क्रोशतां). B_{6} सादिनस्. — ^{d}) Dn_{2} युज्यतामिति भारत.

3 M_{2} om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) $K_{3.5}$ $D_{4-6.8}$ $T_{1.2.4}$ G_{2-4} $M_{1.3.5}$ जना जग्मुः ; T_{3} विना जग्मुः ; G_{1} महानागैः (for नरा जग्मुः). — ^{b}) $K_{4.5}$ $B_{2.6}$ Dn $D_{1-3.7}$ G_{5} महाजवैः (for मनो°). — ^{c}) $K_{1.2}$ रथैश्च विविधैः केचित् ; B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ कांचनैश्च रथैः केचिज्. — ^{d}) B (B_{3} missing) Dn $D_{2.3.7}$ ज्वलित- (for प्रदीप्त-). D_{1} ज्वलितार्कानलोपमैः.

4 ^{a}) $K_{3.5}$ D_{5} $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ चान्ये ; K_{4} यानैर् ; T_{3} केचित् (for [ए]वान्ये). $K_{1.2}$ मातंगेंद्रैस्तथा चान्ये ; $D_{4.6.8}$ T_{2} $G_{1.2.5}$ M_{1-3} गजेंद्रैर्गर्जितैः केचित्. — ^{b}) K_{4} महोष्ट्रैरेव चापरे. — ^{c}) K $B_{2.4-6}$ $D_{1.3.9}$ पदातय (for °तिनस्). $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} पदातयः पुरुषा ; D_{5} $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ M_{5} °तयस्तथा चान्ये. — ^{d}) K नखेन ; K_{2} नवीन- ; T_{1} खरैश्च (for नखर-). K_{5} -प्राद (for -प्रास-). G_{4} -पाणयः (for -योधिनः). ❀ Cn नखरप्रासः, व्याघ्रनखवत्पराचीनफलकुक्षिः । ❀

5 T_{3} om. 5^{ab}. — ^{a}) T_{1} -जानपदैश् (for °पदाश्). — ^{b}) K_{1-3} $D_{4.6.8.9}$ $G_{1.2}$ तदा (for तथा). K यानैरुच्चावचैस्तदा. — ^{d}) B_{2} Dn_{2} -दिदृक्षवः (for °क्षया). $K_{1-3.5}$ $B_{1.4.6}$ Dn_{1} $D_{1-3.7.9}$ धृतराष्ट्रं दिदृक्षवः.

6 ^{a}) D_{5} T_{4} -सदनाद् (for -वचनाद्). — ^{c}) I आश्रित्य ; $G_{3.4}$ आनीय (for आदाय). — ^{d}) K_{3}, चाश्रमं (for आ°). T_{3} प्रययौ तं महीपतिं.

7 ^{a}) G_{4} transp. द्विजैर् and वृतः. $K_{1.2}$ विप्रै (for द्विजैर्). K_{3} युतः श्रीमान् ; K_{4} अनुगतो ; (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ परिवृतः ; D_{8} वृतश्चेमा (for वृतः श्रीमान्). — ^{b}) K_{4} धर्मराजो (for कुरु°). — ^{c}) K_{1} संस्तूयमाणो. $D_{6.8}$ T_{2} $G_{1.2}$ मुनिभिः (fo बहुभिः). — ^{d}) $K_{1.5}$ Dn_{2} T_{3} G_{2-4} -वंदिभिः.

8 ^{a}) B (B_{3} missing) $D_{4-6.8}$ $T_{1.2.4}$ G_{1} M पां रेण. — ^{b}) K_{3} D_{8} ध्रीयमाणेन. — ^{c}) $G_{3.4}$ ततोनीके (for रथा°). — ^{d}) K_{2} -पुंगवः ; K_{5} $D_{4.6.8}$ -नंदन D_{5} $T_{1.4}$ -वर्धनः (for -नन्दनः). B (B_{3} missing) D $D_{1-3.7.9}$ निर्जगाम कुरूद्वहः.

9 ^{a}) G_{3} चातुल- (for चाचल-). K_{4} गत्वा स आश्र चैव. — ^{b}) K_{4} सर्व- (for भीम-). $K_{4.5}$ $D_{4-6.8}$ (except M_{1}) महाभुजः (for वृकोदरः). — ^{c}) K_{1}

सञ्जयन्त्रायुधोपेतैः प्रययौ मारुतात्मजः ॥ ९
माद्रीपुत्रावपि तथा हयारोहैः सुसंवृतौ ।
जग्मतुः प्रीतिजननौ संनद्धकवचध्वजौ ॥ १०
अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसा ।
वशी श्वेतैर्हयैर्दिव्यैर्युक्तेनान्वगमन्नृपम् ॥ ११
द्रौपदीप्रमुखाश्चापि स्त्रीसंघाः शिबिकागताः ।
स्त्र्यध्यक्षयुक्ताः प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२
समृद्धनरनागाश्वं वेणुवीणानिनादितम् ।
शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३
नदीतीरेषु रम्येषु सरत्सु च विशां पते ।
वासान्कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुंगवाः ॥ १४
युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनात्पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् ।
क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपावनीम् ॥ १६
स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह ॥ १७
ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा ।
विवेश सुमहानादैरापूर्य भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

B_6 $D_{1,3,9}$ $G_{3,4}$ M_5 सज्जयंत्रा(D_1 स गर्जन्त्रा)युधोपेतः. — [d]) K_2 प्रजजौ (sic) (for प्रययौ). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ प्रययौ पवनात्मजः.

10 T_2 transp. 10 and 11. — [a]) $K_{2,4}$ माद्रीसुताव् (for °पुत्राव्). K_5 T_3 $G_{3,4}$ तदा (for तथा). — [b]) K_3 B (B_3 missing) Dn D_9 हयारोहौ (for °रोहैः). K_4 सुसंवृतैः ; T_2 G_2 °ता (sic) (for °तौ). — [c]) K_4 -गमनौ ; $D_{4,6,8}$ $G_{1,2,5}$ M -जननैः ; $G_{3,4}$ -जनकौ (for °नौ). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7}$ जग्मतुः शीघ्रजव(Dn $D_{1,2}$ °गम)नौ. — [d]) $G_{3,4}$ -कवचावुभौ (for °चध्वजौ).

11 T_2 transp. 10 and 11. — [a]) T_1 M_5 तु (for च). K_4 ययौ राजन् (for महातेजा). $G_{3,4}$ अर्जुनः प्रययौ धीमान्. — [c]) K_5 ययौ ; D_5 T_4 पति- ; T_1 सर्व- ; $G_{3,4}$ ततः (for वशी). $K_{3,5}$ $D_{4-6,8}$ S श्वेत- (for श्वेतैर्). K_{3-5} B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ युक्तैर् (for दिव्यैर्). — [d]) $K_{1,2}$ सुयुक्तो ; $K_{3,5}$ दिव्यैस्तु ; K_4 दिव्यैर् ; B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,9}$ दिव्येन (for युक्तेन). K_4 K_3 अनुगमन् (sic). T_1 द्रुतं ; G_5 नृप (for नृपम्). D_7 (by corr.) दिव्येनाभ्यगमन्नृप ; T_3 सुयुक्तेनान्वगान्नृपं.

12 [a]) K_5 चान्या (for चापि). — [b]) $B_{1,4,6}$ Dn $D_{1-2,7}$ -युताः (for -गताः). — [cd]) K_3 अध्यक्ष- ; G_5 M_2 तेध्यक्ष- (for स्त्र्यध्यक्ष-). K B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ $M_{4,5}$ -गुप्ताः (for -युक्ताः). Dn $D_{4,6,8}$ व्यसृजंत्यो ; $G_{1,2}$ निसृजंतो. D_5 G_1 [ऽ]मृतं (for ऽमितं). G_4 (also as in text) मुहुर्मुहुः (for ऽमितं वसु). T_1 प्रययुर्विसृजंत्यश्च विप्रेभ्यो बहुको (sic) वसु.

13 [a]) M_3 समृद्धे (for द्ध-). D_5 -नद- ; T_{2-4} -रथ- (for -नर-). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ समृद्धरथहस्त्यश्वं (D_9 °श्व-). — [b]) $D_{4-6,8}$ T $G_{1,2,5}$ M वीणावेणु- (for वेणुवीणा-). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ -वीणानु- (for -वीणानि-).

14 [b]) D_5 वृक्षेषु (for सरत्सु). — [c]) K_3 $D_{4-6,8}$ S वासं (for वासान्). $K_{1,2}$ क्रमेणाशु ; D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ M_5 यथान्यायं (for क्रमेणाथ). — [d]) G_5 जग्मतुः ; M_2 संजग्मुः (for जग्मुस्ते). $G_{3,4}$ -पांडवाः (for -पुंगवाः).

15 [a]) $D_{4,6}$ तु ; D_8 ते (for च). — [b]) $K_{1,2,4}$ च सु- ; K_3 D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ M_5 च स ; K_5 चापि (for चैव). — [d]) K_4 सुरगुप्तिं ; K_5 पुरगुप्त्यै ; $D_{4,6,8}$ परां गुप्तिं (for पुरगुप्तिं). $K_{1,2}$ प्रचक्रिरे (for °क्रतुः).

16 [a]) K_3 राजन् (for राजा). — [b]) $D_{4-6,8}$ $T_{1,3,4}$ G_{1-4} अवापतत् (for °तरत्). — [c]) D_5 $T_{1,3,4}$ $G_{3,4}$ उत्तार्य (for उत्तीर्य). — [d]) B_2 G_1 -पाविनीं (for -पावनीम्).

17 [a]) $K_{1,2}$ ददर्शाथ ; $G_{1,2}$ ददर्श च (for स ददर्श). D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ धीमान् (for दूराद्). — [b]) K_1 G_1 राजर्षिस. — [c]) $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{2,5}$ M कौरव्यो (for °व्य). — [d]) K_{2-5} D_5 $T_{1,2}$ G_{2-4} हि (for ह).

18 [a]) M_2 अथ (for ततः). B_5 स (for प्र-). K_2 सर्वे (for सर्वो). — [b]) K_2 जनाश्च. — [c]) G_1 सुमहान्

३१

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्य पदातयः ।
अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ १
स च पौरजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः ।
स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा ॥ २
आश्रमं ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ।
शून्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ॥ ३
ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसा विविधव्रताः ।
पाण्डवानागतान्द्रष्टुं कौतूहलसमन्विताः ॥ ४
तानपृच्छत्ततो राजा क्वासौ कौरववंशभृत् ।
पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५
तमूचुस्ते ततो वाक्यं यमुनामवगाहितुम् ।
पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्थे गत इति प्रभो ॥ ६
तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते प्रययुस्तदा ।
ददृशुश्चाविदूरे तान्सर्वानथ पदातयः ॥ ७
ततस्ते सत्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्येन सा पृथा ॥ ८
सस्वनं प्ररुदन्धीमान्मातुः पादावुपस्पृशन् ।

(for सुमहा-). — d) K4 संपूज्य (for आपूर्य). K3, 4 M5 भरतर्षभः.

Colophon. — *Adhy. name:* K1 पांडवप्रयाणं; M5 कुरुक्षेत्रगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 26; K4, 5 D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1–4 29; Dn2 D7 23; D1 25; D5 T3, 4 G3, 4 M5 30 (as in text); T1 28. — *Śloka no.:* K4 15; K5 39; D9 18.

31

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 c) K2 अधिजग्मुर्. — d) K1, 4 D1, 4–6, 8 T1–3 G1, 2, 4, 5 M2, 3 विनयान्वि(K1 °ग)ताः.

2 D1 om. (hapl.) 2–4. — a) K1–3, 5 B (B3 missing) Dn D2, 3, 5, 7 T1, 4 M5 यो(M5 यौ)धजनः; D4, 6, 8 T2, 3 G1, 2, 5 M1–4 सेनाजनः; G3, 4 यूथवरः (for पौरजनः). — b) K2 ते (for ये). K1 ते च ते राष्ट्रवासिनः; K4 ये चान्ये अनुगामिनः. — d) K1, 2 पद्भ्याम् (for पद्भिर्). D4, 6, 8 G1, 2 [अ]भ्ययुस् (for [अ]न्व°). B6 T4 तथा (for तदा).

3 D1 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) D4, 6, 8 T2, 3 G1, 2, 5 M1–4 तत्राश्रमसुपाजग्मुर्. — K2 T1 om. (hapl.) 3^{b}–4^{a}. — b) B[illegible] पांडवः; T2 पांडुजाः (for पाण्डवाः). — M1 om. 3^{cd}. — c) T3 रम्यं (for शून्यं). — d) T2, 3 G M2, 3 कदळी- (for °ली-).

4 D1 om. 4 (cf. v. l. 2). K2 T1 om. 4^{a} (cf. v. l. 3). — a) T3 G1 तत्र (for ततस्). ततः (for तत्र). D8 समं जग्मुस् (for समाज°). तत्राश्रमसुपाजग्मुस्. — b) K1 D6 G1, 2 तपसा (for ता°). K4 B (B3 missing) Dn D2, 3, 9 नियत(B6 °म)व्रताः; D4, 6, 8 विविधायुताः (for °धव्रताः). — c) D9 आगतं. K1, 2, 4 दृष्ट्वा (for द्रष्टुं). — d) K1, 2 कुतूहल- (for कौ°).

5 a) K4 पपृच्छ (for अपृच्छत्). D4, 6, 8 T2, 3 G1 M1 तदा (for ततो). D6 राजन् (for राजा). — b) K3–5 -वंशधृक् (for °भृत्). — c) M3 पितृ- (for पिता). — d) B2 बास्प- (for बाष्प-).

6 a) K1 तमूशस्ते; B (B3 missing) Dn D1–3, 7, 9 ते तमूचुस् (by transp.). — b) D5 उप-; D9 अभि- (for अव-). — c) K5 उपकुंभस्य; B2 उदकस्तस्य (sic) (for °कुम्भस्य). — d) K1, 4 चार्थं; G3, 4 पथा (for चार्थे). K5 गतिरिव (sic) (for गत इति).

7 b) D4 T3 तथा (for तदा). B (B3 missing) Dn D1–3, 7, 9 ततस्ते जग्मुरंजसा. — T1 om. 7^{c}–8^{b}. — c) D4, 6, 8 G1, 2 [अ]थ दूरे; D5 T2, 4 [अ]पि दूरे (for [अ]विदूरे). K ददृशुश्चापि ते दूरात्. — d) K4 सर्वांश्चाथ (for सर्वानथ). K1, 2 पदातिनः (for °तयः).

8 T1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — a) G2 त्वरया; G3, 4 सत्वरं (for °रा). K4 D6 राजन् (for जग्मुः). — b) K1, 2 पितृदर्शनकांक्षया. — c) Dn2 योगेन (for वे°). — d) K1, 2 प्राधावन्; K4, 5 B4 Dn2 D7 G2, 3 M4 प्रधावद्; T3 प्रायाद्यत्र (for प्राधावद्). K4 B1, 4–6 Dn D1, 2, 5, 7 T1, 2, 4 G3, 4 यत्र; T3 एव (for येन).

सा च बाष्पाविलमुखी प्रददर्श प्रियं सुतम् ॥ ९
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम् ।
गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ १०
अनन्तरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् ।
नकुलं च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११
सा ह्यग्रेऽगच्छत तयोर्दंपत्योर्हतपुत्रयोः ।
कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन्भुवि ॥ १२
तान्राजा स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः ।
प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः ॥ १३
ततस्ते बाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् ।
उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च यथाविधि ॥ १४
सर्वेषां तोयकलशाञ्जगृहुस्ते स्वयं तदा ।
पाण्डवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ १५
ततो नार्यो नृसिंहानां स च योधजनस्तदा ।
पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं नराधिपम् ॥ १६
निवेदयामास तदा जनं तं नामगोत्रतः ।

---

9 a) K3–5 सुस्वरं; B1. 2. 5, 6 Dn D2. 5. 7. 9 T2. 3 G3–5 M1–3. 5 सस्वरं; B4 D4. 6. 8 G1. 2 M4 सत्वरं; T4 lacuna (for सस्वनं). K3 T2. 3 G1. 2. 5 M1. 2. 4. 5 प्रारुदद्; K4 B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 रुरुदे (for प्ररुदन्). K1. 2 वीरो; K5 दीनो (for धीमान्). T1 सर्वे प्ररुरुदुस्तत्र. — b) K3 पादान् (for पादाव्). K1. 2 अथास्पृशत् (K2 °न्); D3 उपास्पृशन्; T1 उपस्पृशत्; T2 उभौ स्पृशन्. — c) D5 T1. 4 G1. 3. 4 M5 तु (for च). K4 B1. 4. 5 Dn D1–4. 6–8 T2. 3 G1. 2 बाष्पाकुल-; D5 बाष्पनील- (for बाष्पाविल-). — d) K3–5 D5 T1. 4 G3. 4 M3. 5 ददर्शाथ; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1. 2. 4 तं ददर्श (for प्रद°). M1 प्रिये रता (for प्रियं सुतम्). B (B3 missing) Dn D1–3. 9 ददर्श दयितं सुतं.

10 a) K3. 5 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M2. 3 तं (for सं-). — b) K1 समं नाम्य; B4 समुद्वास्य; D8 T3 G1. 2. 4 समुन्नम्य. K3 [ए]व (for च). D4. 6. 8 T2. 3 G2. 5 M1–4 भारत (for पुत्रकम्). — c) K1–4 B2 D3. 9 गांधार्यै (for °र्याः).

11 a) G3. 4 om. from च पृथा up to तान्राजा (in 13^{a}). K1. 2 सुतान् (for पृथा). T2 [आ]ख्यातुं (for दृष्ट्वा). — d) D4. 6. 8 G1. 2 रममाणा; D1 दूयमाना (for त्वरमाणा). K4 प्रचक्रमे. — After 11, G5 M2–4 ins.: 50*.

12 G3. 4 om. 12 (cf. v. l. 11). G5 M1–4 om. 12. — a) K4 सात्यग्रे (for सा ह्यग्रे). K3–5 B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 T1. 3 गच्छति (for ऽगच्छत). — c) K1. 2 D6. 3 T2 G1. 2 M5 कर्षंती; K4 कर्षंतौ. K4 च (for तौ). K2 Dn2 D4. 6. 8 T1 G2 तेषां; K3 तौ तु; K5 तां तु; B2 T2 त्वेतौ (for ते तां). — d) K1 संन्यपतं; K3 B2. 6 Dn D3. 9 M5 संन्य(B6 Dn2 D3 स न्य)पतद्; K4 सन्पतनं; K5 B1. 5 D1. 2. 7 स न्यपतन्; D4. 6. 8 [ए]वं (D4 [इ]व) न्यपतद्; D5 T G1. 2 [ए]व न्यपतन् (T2. 3 G1. 2 °तद्) (for संन्यपतन्). K2 तां दृष्ट्वा न्यपतन्भुवि. — D4. 6. 8 T2. 3 ins. after 12: G5 M2–4 after 11:

50* तयोस्तु पादयो राजन्न्यपतन्हतपुत्रयोः ।

[G5 M2. 4 अंते; M3 एते (for राजन्).]

13 G3. 4 om. up to तान्राजा (in 13^{a}) (cf. v. l. 11). — a) B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 राजा तान् (by transp.). K1 सुर- (for स्वर-). Dn1 -योगिनां (for -योगेन). — b) K3 महात्मना (for °मनाः). — G5 M2 om. 13^{cd}. — c) K4 प्रत्याभिज्ञाय.

14 a) B2 बास्पम् (for बाष्पम्). — c) K1. 2 महात्मानं (for °त्मानो).

15 a) B (B3 missing) -कलसान्; D4. 6. 8 -कलशं. G3 सर्वे च पूर्णकलशान्. — b) K1. 3–5 वै; K2 च (for ते). K1. 3. 5 च ह; K2 च तु; G1 ततः (for तदा). — c) K1 तु (for ते). — d) D1 राज्ञा (for मात्रा). K1 B6 [आ]श्वासितः (B6 °ते); K4 [आ]स्वासिताः; G3 [आ]यासिताः (sic) (for [आ]श्वा°). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1–4 भृशं (for पुनः).

16 a) K3 B1. 4. 5 Dn D1–5. 7 T4 तथा (for ततो). D5 T1. 3 G3 M5 भार्या (for नार्यो). — b) T3 रस (for स च). D4. 6. 8 G1. 2 M3. 5 यौधगण(M3. 5 °जन)स् (for योधजनस्). K3–5 D4. 6. 8 T G1. 2. 5 M1–4 तथा (for तदा). Dn D7 सावरोधजनस्तदा. — d) K1 तें; T1 तु (for तं). K1. 2 B (B3 missing) Dn D1–3. 5. 7 जनाधिपं (for नरा°).

17 a) K1–3. 4 (marg., *sec. m.*, as in text). 5 श्रावेदयामास; T1 G4 निवेश° (for निवेद°). K3–5 D4–6. 8 T1–3 G M1. 2. 4. 5 ततो (for तदा). — b) K1. 2 राजानं; B2 G5 M3 जनस्तं; D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 जनांस्तान् (for जनं तं). D4–6. 8 S (except M5) गोत्रनामतः. — d)

युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनान्प्रत्यपूजयत् ॥ १७
स तैः परिवृतो मेने हर्षबाष्पाविलेक्षणः ।
राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्वये ॥ १८
अभिवादितो वधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः ।
गान्धार्या सहितो धीमान्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९
ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचारणसेवितम् ।
दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
स तैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ ।
राजा रुचिरपद्माक्षैरासांचक्रे तदाश्रमे ॥ १
तापसैश्च महाभागैर्नानादेशसमागतैः ।
द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्पाण्डवान्पृथुवक्षसः ॥ २
तेऽब्रुवञ्ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।
भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३
तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वान्नामाभिनामतः ।
संजयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः ॥ ४
य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-

K B (B_3 missing) Dn_1 $D_{1-3, 5, 7, 9}$ $G_{1, 5}$ M_2 [ए]नं; $D_{4, 6, 8}$ T_1 M_5 [ए]तान् (for [ए]नान्). $K_{4, 5}$ पर्यपूजयत्; G_4 M_1 प्रत्यपूजयन्.

18 ^{a}) K_1 परिव्रतो (for °वृतो). — ^{b}) $K_{3, 5}$ $D_{3, 4, 6, 8}$ T_4 G_1 हर्षबाष्पाकुलेक्षणः. — ^{c}) G_3 राजानं च (for °त्मानं). — ^{d}) K_5 $D_{4, 6, 8}$ च (for [इ]व). K_4 $G_{3, 4}$ पुरेपि च (K_4 पुनरेव) गजाह्वये.

19 ^{a}) Hypermetric. D_5 अभिवाद्य* (for °वादितो). D_1 अभ्यवादि समस्ताभिर्; T_1 corrupt. — ^{b}) K_5 कृष्णाश्चापि (for °द्याभिः). T_1 च (for स). M_2 पार्थिव. — ^{c}) K $D_{4-6, 8}$ S (except M_3) गांधारी- (for °र्या). — ^{d}) K_2 प्रतिनंदितः; D_9 प्रत्यनंद्यत (sic); M_1 प्रतिनंद्य च (for प्रत्यनन्दत). M_3 कुंत्या चैवाभ्यनंदत.

20 K_5 om. 20. — ^{a}) K_{1-3} $D_{1, 6, 8}$ T_3 $G_{3, 4}$ स्वाश्रमम्; B_6 $D_{3-5, 9}$ $T_{1, 2, 4}$ $G_{1, 2, 5}$ M स्वाश्र° (for चाश्र°). K_4 आसाद्य; D_3 आगत्य; $G_{1, 2, 5}$ आगच्छन्. — ^{c}) K_1 समाकीर्णे.

Colophon. — *Adhy. name :* K_4 धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरागमनं; M_3 धृतराष्ट्रदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 20; $K_{4, 5}$ $D_{4, 6, 8}$ T_2 $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} 30; Dn_2 D_7 24; D_1 28; D_5 $T_{3, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 31 (as in text); T_1 29. — *Śloka no. :* K_4 35; D_9).

32

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ B_3 (cf. v. l. 15 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) $D_{4, 6, 8}$ ते (for स). $K_{1, 2}$ -व्याघ्रो (for -व्याघ्रैर्). M_3 स. तैस्तु पुरुषव्याघ्रैर्. — ^{b}) $K_{2, 3}$ T_3 $G_{3, 4}$ भरतर्षभः; K_4 पुरुषर्षभः. — ^{c}) G_1 रुचिरताम्राक्षैर्. — ^{d}) M_2 वासं चक्रे (for आसांचक्रे). K_3 तदाश्रमं; K_4 स चाश्रमे; K_5 तमाश्रमे.

2 ^{b}) K_4 -समागतौ. — ^{c}) K_1 कुरुपते. — ^{d}) B_2 पांडवान्प्रतिचक्षुषः[षा].

3 ^{a}) $K_{3, 5}$ इच्छाम. — ^{c}) M_4 -समाश्(for -यमाश्). $K_{3, 5}$ भीमसेनार्जुनयमौ; B (B_3 missing) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ भीमार्जुनौ यमौ चैव. — K_2 om. (hapl.) 3^{d}–4^{c}. — ^{d}) $D_{4, 6, 8}$ T_3 G_5 M_{2-5} वा; T_2 सा (for च).

4 K_2 om. 4^{abc} (cf. v. l. 3). — ^{a}) M_5 ताव् (for तान्). K_1 आचक्षुत् (sic); K_4 B_6 °क्षौ (for °ख्यौ). $D_{4, 6, 8}$ तथा; D_5 $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 ततः (for तदा). K_4 तत्र; K_5 T_3 सूत (for सूतः). — ^{b}) B_4 नामाति- (for नामाभि-). K_1 सर्वान्नामोपजानतः; $K_{3, 5}$ सर्वांस्तान्नामगोत्रतः (K_5 °न्पादमंततः); K_4 $G_{3, 4}$ M_5 सर्वान्नाम तदानतः (K_4 °म पदातयः); Dn $D_{2, 7}$ सर्वांस्तानभिनामतः; $D_{4-6, 8}$ T $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} तेषां ना(D_5 $T_{1, 3, 4}$ सर्वान्ना)मप्रधानतः ($D_{4, 6, 8}$ °यत्नतः). — ^{c}) K_4 B_2 M_4 द्रौपदी.

सा च बाष्पाविलमुखी प्रददर्श प्रियं सुतम् ॥ ९
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम् ।
गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ १०
अनन्तरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् ।
नकुलं च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११
सा ह्यग्रेऽगच्छत तयोर्दंपत्योर्हतपुत्रयोः ।
कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन्भुवि ॥ १२
तान्राजा स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः ।
प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः ॥ १३
ततस्ते बाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् ।
उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च यथाविधि ॥ १४
सर्वेषां तोयकलशाञ्जगृहुस्ते स्वयं तदा ।
पाण्डवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ १५
ततो नार्यो नृसिंहानां स च योधजनस्तदा ।
पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं नराधिपम् ॥ १६
निवेदयामास तदा जनं तं नामगोत्रतः ।

9 ^{a}) K_{3-5} सुस्वरं; $B_{1.2.5.6}$ Dn $D_{2.5.7.9}$ $T_{2.3}$ G_{3-5} $M_{1-3.5}$ सस्वरं; B_{4} $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ M_{4} सत्वरं; T_{4} lacuna (for सस्वनं). K_{3} $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1.2.4.5}$ प्रारुदद्; K_{4} $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ रुरुदे (for प्ररुदन्). $K_{1.2}$ वीरो; K_{5} दीनो (for धीमान्). T_{1} सर्वे प्ररुरुदुस्तत्र. — ^{b}) K_{3} पादान् (for पादाव्). $K_{1.2}$ अथास्पृशत् (K_{2} °न्); D_{3} उपास्पृशन्; T_{1} उपस्पृशत्; T_{2} उभौ स्पृशन्. — ^{c}) D_{5} $T_{1.4}$ $G_{1.3.4}$ M_{5} तु (for च). K_{4} $B_{1.4.5}$ Dn $D_{1-4.6-8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ बाष्पाकुल-; D_{5} बाष्पनील- (for बाष्पाविल-). — ^{d}) K_{3-5} D_{5} $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ $M_{3.5}$ ददर्शाथ; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1.2.4}$ तं ददर्श (for प्रद°). M_{1} प्रिये रता (for प्रियं सुतम्). B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.9}$ ददर्श दयितं सुतं.

10 ^{a}) $K_{3.5}$ $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ $M_{2.3}$ तं (for सं-). — ^{b}) K_{1} समं नाम्य; B_{4} समुद्वास्य; D_{8} T_{3} $G_{1.2.4}$ समुन्नम्य. K_{3} [ए]व (for च). $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{2.5}$ M_{1-4} भारत (for पुत्रकम्). — ^{c}) K_{1-4} B_{2} $D_{3.9}$ गांधार्यै (for °र्याः).

11 ^{c}) $G_{3.4}$ om. from च पृथा up to तान्राजा (in 13^{a}). $K_{1.2}$ सुतान् (for पृथा). T_{2} [आ]ख्यातुं (for दृष्ट्वा). — ^{d}) $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ रममाणा; D_{1} दूयमाना (for त्वरमाणा). K_{4} प्रचक्रमे. — After 11, G_{5} M_{2-4} ins.: 50*.

12 $G_{3.4}$ om. 12 (cf. v. l. 11). G_{5} M_{1-4} om. 12. — ^{a}) K_{4} सात्यग्रे (for सा ह्यग्रे). K_{3-5} B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ $T_{1.3}$ गच्छति (for ऽगच्छत). — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{6.3}$ T_{2} $G_{1.2}$ M_{5} कर्षती; K_{4} कर्षंतौ. K_{4} च (for तौ). K_{2} Dn_{2} $D_{4.6.8}$ T_{1} G_{2} तेषां; K_{3} तौ तु; K_{5} तां तु; B_{2} T_{2} त्वेतौ (for ते तां). — ^{d}) K_{1} संन्यपतं; K_{3} $B_{2.6}$ Dn $D_{3.9}$ M_{5} संन्य(B_{6} Dn_{2} D_{3} स न्य)पतद्; K_{4} सन्पतनं; K_{5} $B_{1.5}$ $D_{1.2.7}$ स न्यपतन्; $D_{4.6.8}$ [ए]वं (D_{4} [इ]व) न्यपतद्; D_{5} T $G_{1.2}$ [ए]व न्यपतन् ($T_{2.3}$ $G_{1.2}$ °तद्) (for संन्यपतन्). K_{2} तां दृष्ट्वा न्यपतन्भुवि. — $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ ins. after 12: G_{5} M_{2-4} after 11:

50* तयोस्तु पादयो राजन्न्यपतन्हतपुत्रयोः ।
[G_{5} $M_{2.4}$ अंते; M_{3} एते (for राजन्).]

13 $G_{3.4}$ om. up to तान्राजा (in 13^{a}) (cf. v. l. 11). — ^{a}) B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ राजा तान् (by transp.). K_{1} सुर- (for स्वर-). Dn_{1} -योगिनां (for -योगेन). — ^{b}) K_{3} महात्मना (for °मनाः). — G_{5} M_{2} om. 13^{cd}. — ^{c}) K_{4} प्रत्याभिज्ञाय.

14 ^{a}) B_{2} बास्पम् (for बाष्पम्). — ^{c}) $K_{1.2}$ महात्मानं (for °त्मानो).

15 ^{a}) B (B_{3} missing) -कलसान्; $D_{4.6.8}$ -कलशं. G_{3} सर्वे च पूर्णकलशान्. — ^{b}) $K_{1.3-5}$ वै; K_{2} च (for ते). $K_{1.3.5}$ च ह; K_{2} च तु; G_{1} ततः (for तदा). — ^{c}) K_{1} तु (for ते). — ^{d}) D_{1} राज्ञा (for मात्रा). K_{1} B_{5} [आ]श्वासितः (B_{5} °ते); K_{4} [आ]स्वासिताः; G_{3} [आ]यासिताः (sic) (for [आ]श्वा°). $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} भृशं (for पुनः).

16 ^{a}) K_{3} $B_{1.4.5}$ Dn $D_{1-5.7}$ T_{4} तथा (for ततो). D_{5} $T_{1.3}$ G_{3} M_{5} भार्या (for नार्यो). — ^{b}) T_{3} रस (for स च). $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ यौधगण($M_{3.5}$ °जन)स् (for योधजनस्). K_{3-5} $D_{4.6.8}$ T $G_{1.2.5}$ M_{1-4} तथा (for तदा). Dn D_{7} सावरोधजनस्तदा. — ^{d}) K_{1} ते; T_{1} तु (for तं). $K_{1.2}$ B (B_{3} missing) Dn $D_{1-3.5.7}$ जनाधिपं (for नरा°).

17 ^{a}) $K_{1-3.4}$ (marg., *sec. m.*, as in text). $_{5}$ श्रावेदयामास; T_{1} G_{4} निवेश° (for निवेद°). K_{3-5} $D_{4-6.8}$ ततो (for तदा). — ^{b}) $K_{1.2}$ राजानं; B_{2} G_{5} M_{3} जनस्तं; D_{5} $T_{1.3.4}$ $G_{3.4}$ M_{5} जनांस्तान् (for जनं तं). $D_{4-6.8}$ S (except M_{5}) गोत्रनामतः. — ^{d})

युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनान्प्रत्यपूजयत् ॥ १७
स तैः परिवृतो मेने हर्षबाष्पाविलेक्षणः ।
राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्वये ॥ १८
अभिवादितो वधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः ।
गान्धार्या सहितो धीमान्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९
ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचारणसेवितम् ।
दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
स तैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ ।
राजा रुचिरपद्माक्षैरासांचक्रे तदाश्रमे ॥ १
तापसैश्च महाभागैर्नानादेशसमागतैः ।
द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्पाण्डवान्पृथुवक्षसः ॥ २
तेऽब्रुवञ्ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।
भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३
तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वान्नामाभिनामतः ।
संजयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः ॥ ४
य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-

K B (B_3 missing) Dn_1 $D_{1-3, 5, 7, 9}$ $G_{1, 5}$ M_2 [ए]नं; $D_{4, 6, 8}$ T_1 M_5 [ए]तान् (for [ए]नान्). $K_{4, 5}$ पर्यपूजयत्; G_4 M_1 प्रत्यपूजयन्.

18 ^{a}) K_1 परिव्रतो (for °वृतो). — ^{b}) $K_{3, 5}$ $D_{3, 4, 6, 8}$ T_4 G_1 हर्षबाष्पाकुलेक्षणः. — ^{c}) G_3 राजानं च (for °त्मानं). — ^{d}) K_5 $D_{4, 6, 8}$ च (for [इ]व). K_4 $G_{3, 4}$ पुरेपि च (K_4 पुनरेव) गजाह्वये.

19 ^{a}) Hypermetric. D_5 अभिवाद्य* (for °वादितो). D_1 अभ्यवादि समस्ताभिर्; T_1 corrupt. — ^{b}) K_5 कृष्णाश्चापि (for °द्याभिः). T_1 च (for स). M_2 पार्थिव. — ^{c}) K $D_{4-6, 8}$ S (except M_3) गांधारी- (for °र्या). — ^{d}) K_2 प्रतिनंदितः; D_9 प्रत्यनंद्यत (sic); M_1 प्रतिनंद्य च (for प्रत्यनन्दत). M_3 कुंत्या चैवाभ्यनंदत.

20 K_5 om. 20. — ^{a}) K_{1-3} $D_{1, 6, 8}$ T_3 $G_{3, 4}$ स्वाश्रमम्; B_6 $D_{3-5, 9}$ $T_{1, 2, 4}$ $G_{1, 2, 5}$ M स्वाश्र° (for चाश्र°). K_4 आसाद्य; D_3 आगत्य; $G_{1, 2, 5}$ आगच्छन्. — ^{c}) K_1 समाकीर्णै.

Colophon. — *Adhy. name* : K_4 धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरागमनं; M_3 धृतराष्ट्रदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 20; $K_{4, 5}$ $D_{4, 6, 8}$ T_2 $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} 30; Dn_2 D_7 24; D_1 28; D_5 $T_{3, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 31 (as in text); T_1 29. — *Śloka no.* : K_4 35; D_9 20.

32

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ B_3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) $D_{4, 6, 8}$ ते (for स). $K_{1, 2}$ -व्याघ्रो (for -व्याघ्रैर्). M_3 स तैस्तु पुरुषव्याघ्रैर्. — ^{b}) $K_{2, 3}$ T_3 $G_{3, 4}$ भरतर्षभः; K_4 पुरुषर्षभः. — ^{c}) G_1 रुचिरताम्राक्षैर्. — ^{d}) M_2 वासं चक्रे (for आसांचक्रे). K_3 तदाश्रमं; K_4 स चाश्रमे; K_5 तमाश्रमे.

2 ^{b}) K_4 -समागतौ. — ^{c}) K_1 कुरुपते. — ^{d}) B_2 पांडवान्प्रतिचक्षुषः[षा].

3 ^{a}) $K_{3, 5}$ इच्छाम. — ^{c}) M_4 -समाश् (for -यमाश्). $K_{3, 5}$ भीमसेनार्जुनयमौ; B (B_3 missing) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ भीमार्जुनौ यमौ चैव. — K_2 om. (hapl.) 3^{d}–4^{c}. — ^{d}) $D_{4, 6, 8}$ T_3 G_5 M_{2-5} वा; T_2 सा (for च).

4 K_2 om. 4^{abc} (cf. v. l. 3). — ^{a}) M_5 ताव् (for तान्). K_1 आचक्षुत् (sic); K_4 B_6 °क्षौ (for °ख्यौ). $D_{4, 6, 8}$ तथा; D_5 $T_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ M_5 ततः (for तदा). K_4 तत्र; K_5 T_3 सूत (for सूतः). — ^{b}) B_4 नामाति- (for नामाभि-). K_1 सर्वान्नामोपजानतः; $K_{3, 5}$ सर्वांस्तान्नामगोत्रतः (K_5 °न्पादमंततः); K_4 $G_{3, 4}$ M_5 सर्वान्नाम तदानतः (K_4 °म पदातयः); Dn $D_{2, 7}$ सर्वांस्तानभिनामतः; $D_{4-6, 8}$ T $G_{1, 2, 5}$ M_{1-4} तेषां ना(D_5 $T_{1, 3, 4}$ सर्वान्ना)मप्रधानतः ($D_{4, 6, 8}$ °यत्नतः). — ^{c}) K_4 B_2 M_4 द्रौपदी.

तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्र-
स्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ॥ ५
अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहु-
र्वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ ६
यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मा-
ञ्श्यामो युवा वारणयूथपाभः ।
सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी
पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ ७
कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु
यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।
मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति
ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥ ८
इयं पुनः पद्मदलायताक्षी
मध्यं वयः किंचिदिव स्पृशन्ती ।
नीलोत्पलाभा पुरदेवतेव
कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ ९
अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमाभा
यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।
मध्ये स्थितैषा भगिनी द्विजाग्र्या

—^{d}) D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ चैव (for चान्याः). $K_{1.2}$ [ए]व ̣प-; K_{3-5} नृपति-; $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} भरत- (for [अ]न्या कुरु-). $B_{2.6}$ $D_{1.3.9}$ वर- (for कुरु-). M_5 सर्वास्ताश्च नृपस्त्रियः.

5 St. 5–9 = (var.) 4. 66. 1136*. Before 5, MSS. ins. संजय उवाच. —^{a}) K_5 om. य. $G_{3.4}$ -बद्धगौर-; G_5 M_2 -पत्र° (for -शुद्ध°). D_5 -गौरवस् (for -गौर-). —^{b}) $K_{3.5}$ $D_{4.6.8}$ महान् (for महा-). —^{c}) $K_{4.5}$ प्रलंबघोष: (K_5 °णः); D_6 M_3 प्रचंडघोरः (M_3 °गौरः) (for °घोणः). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ -लोचनस् (for -नेत्रस्). —^{d}) B (B_3 missing) D (except D_5) T_2 $G_{1.3.4}$ ताम्रायता(T_2 °ते)क्षः.

6 ^{a}) K_4 असुं (for अयं). $D_{4-6.8}$ T_{2-4} G_{2-4} $M_{1.4}$ बृहन्मत्त-; T_1 महामत्त-; G_5 $M_{2.3}$ ब्रह्मन्मत्त- (for पुनर्मत्त-). K_4 -गामिनं (for -गामी). —^{b}) $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} विशुद्ध-; G_3 प्रवृत्त- (for प्रतप्त-). G_4 -जांबूनद- (for -चामीकर-). $D_{4-6.8}$ S (except T_3) -राशि- (for -शुद्ध-). K_4 -गौरं (for -गौरः). —^{c}) K_1 पृथ्व्यायताक्षः; $K_{4.5}$ पृथ्वायतांसं; $D_{4-6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} पीनायतांसः. K D_5 S (except T_4) गुरु-; $D_{4.6.8}$ [अ]धिक- (for पृथु-). K_4 M_3 -बाहुं. —^{d}) $K_{4.5}$ $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ M_3 वृकोदरं. K_2 पश्यति (for the first पश्यत). $B_{1.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ पश्यतेमं; D_9 पश्य चैनं.

7 ^{a}) K_1 यस्थेष्व (sic); K_4 यश्चैष; $D_{4-6.8}$ S य एष (for यस्त्वेष). K_1 T_3 पार्श्वस्थ-; $K_{3.5}$ पार्श्वे तु; B_5 पार्थः सु-; B_6 पश्येम (for पार्श्वेऽस्य). K_5 B_5 G_1 महान् (for महा-). —^{b}) D_9 महा- (for युवा). K_4 $D_{3.9}$ -यूथपोप(K_4 °द्य)मः; B_2 -यूथोपमः; $D_{4.6.8}$ -यूथवाहः; T_3 -यूथपानां (for °पाभः). —^{c}) B_4 $D_{4.6.8}$ $G_{2.5}$ M_2 सिंहोन्नतांगो; T_3 पीनोन्नतांसो. B_6 -लेख-गामी (for -खेल°). —^{d}) T_3 एक- (for एष). $D_{4.6.8}$ धीरः (for वीरः).

8 ^{a}) G_1 -समीपं. K_4 च; M_3 तौ (for तु). T_1 कुंतीप्रियौ पुरुषेपूत्तमौ च. —^{b}) K_1 D_5 T_1 $G_{3.4}$ [ए]तौ (for [इ]मौ). G_4 -वेषौ (for -कल्पौ). —^{c}) $D_{4.6.8}$ G_1 पुरुषः; $T_{2.3}$ $G_{2.5}$ M_{1-4} वपुषा (M_4 °षे) (for सकले). —^{d}) $D_{4.6.8}$ G_2 तु (for न). D_9 $T_{1.3}$ G_3 रूपेण (for रूपे न). $K_{4.5}$ B_2 कुले (for बले). D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ वीर्ये; T_3 शीलैः (for शीले).

9 ^{a}) $D_{3.8}$ $T_{2.4}$ -दळायताक्षी (for -दला°). —^{b}) D_2 मध्ये (for मध्यं). K_5 अव-; $G_{3.4}$ M_1 उप- (for इव). T_3 स्पृशंतु. —^{c}) K_{3-5} $B_{1.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ M_3 सु-(M_3 व)रदे(K_3 °दै)वतेव; G_1 पल°; $G_{3.4}$ पुरतो नतेव (for पुरदेवतेव). B_4 नीलोत्पलादेव पुरदेवतेव. —^{d}) K_5 कृष्णासिता (for कृष्णा स्थिता). K_4 D_9 M_3 लक्ष्मी (sic); B_2 D_1 गौरी; B_4 सौमी (for लक्ष्मीः).

10 D_1 om. (hapl.) 10^{ab}. —^{a}) D_4 च पार्श्वे; M_3 समीपे (for तु पार्श्वे). K_5 कनकोत्तमा*; $D_{4.6.8}$ T_{2-4} G_5 M °कोपमत्वग्; T_1 °कोपच*; $G_{1.2}$ °कोपमत्वं (G_2 °त्वाद्); $G_{3.4}$ °कोत्तमत्वग् (for °कोत्तमाभा). —^{b}) $K_{1.2.4.5}$ दिवि (K_4 °व-) प्रभा; K_3 विभ्राजते; $D_{4-6.8}$ T_{2-4} G $M_{1-3.5}$ एषा (T_2 योषा; G_1 ह्येषा; $G_{2.5}$ M_{1-3}

चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १०

इयं स्वसा राजचमूपतेस्तु
प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ।
पस्पर्ध कृष्णेन नृपः सदा यो
वृकोदरस्यैष परिग्रहोऽग्र्यः ॥ ११

इयं च राज्ञो मगधाधिपस्य
सुता जरासंध इति श्रुतस्य ।
यवीयसो माद्रवतीसुतस्य
भार्या मता चम्पकदामगौरी ॥ १२

इन्दीवरश्यामतनुः स्थिता तु
यैषापरासन्नमहीतले च ।
भार्या मता माद्रवतीसुतस्य
ज्येष्ठस्य सेयं कमलायताक्षी ॥ १३

इयं तु निष्टप्तसुवर्णगौरी
राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा ।
भार्याभिमन्योर्निहतो रणे यो
द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्थैः ॥ १४

एतास्तु सीमन्तशिरोरुहा या

यैषा) स्थिता; T1 संतिष्ठती (for यैषा प्रभा). K1.4.5 B5 सौरी; K2 B1 Dn D2.7 सौमी (for गौरी). — c) K3 इह; K4.5 मन्ये; B6 D4.6.8 T2.4 G1 सत्ये; D5 G2–5 M सव्ये; T3 सव्य- (for मध्ये). T1 नार्युत्तमा (for मध्ये स्थिता). B2 [अ]स्या; B4 वा; B6 Dn D2.4.6–8 G1 सा; D1.3 या (for [ए]षा). — d) G3.4 [अ]प्रथमस्य (for °तिमस्य). — After 10, N (B3 missing) T G1–4 M5 ins. :

51* इयं च जाम्बूनदशुद्धगौरी
पार्थस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या ।
चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या
यैषा सवर्णाग्र्यमधूकपुष्पैः ।

[(L. 1) K4 G4 -बद्ध-; D7 -सिद्ध- (for -शुद्ध-). — (L. 2) K5 मन्ये स्थितैषास्य (for पार्थस्य भार्या). — G3.4 om. (hapl.) line 3. — (L. 3) K3 नाम (for चैव). — (L. 4) K3–5 सैषा; D6 T2.3 G2 एषा (for यैषा). K1 सवर्णान्प्र-; K2 सुवर्णार्द्रं-; K3 T3 सवर्णाभ्र-; K4 °र्द्र-; K5 D1–6.8 T2.4 G1–4 M5 °र्द्रि-; B2 °भ्र-; T1 सुवर्णाद्रि- (for °ग्र्य-). B2 -पुष्पौ; T1 -वर्णा (for -पुष्पैः).]

11 a) T1 सर्व-; G4 नाग- (for राज-). B (B3 missing) Dn D1–3.7.9 T3 च (for तु). K5 इयं स्वसा राजन्भूपतेस्तु. — b) K B5 D5.8 S (except T1 G1) प्रबुद्ध- (for प्रवृद्ध-). D4 -नील-; D5 T1.4 G3.4 -मेघ- (for -दाम-). — c) K3–5 नृपस्तु यः सदा; B (B3 missing) Dn D1–3.7.9 सदा नृपो यो; D5 T4 G3.4 नृपः सदासौ (for °दा यो). — d) B2 [ए]व (for [ए]ष). K1.2 परिग्रहोन्यः; K4 °होयं; D9 °हाग्र्यः (for °होऽग्र्यः).

12 a) K3.5 तु; K4 सु- (for च). K5 राज्ञा (for राज्ञो). — G3 om. 12b–14b. — b) D5 T1.4 G4 पुरा (for सुता). — G4 om. 12c–14b. — c) T3 M1.3 मद्रवती-. — After 12abc, K1 reads 13d–14a for the first time, repeating it in its proper place. K1 om. (hapl.) 12d. — d) K3–5 प्रिया; T1 हि सा (for मता). M3.5 -गौरा (for -गौरी).

13 G3.4 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) K5 -स्याम-तनुः; D4.6.8 -श्यामतम- (for °तनुः). K1–3.5 D1 स्थितान्या (K1 °स्या; D1 °न्त्र); D5 मृगाक्षी (for स्थिता तु). — b) M3 om. from सन्न up to गौरी (in 14a). K G5 M1.2.4.5 यैषापरासन्नमती लतेव; D1–6.8 T2.4 G1.2 यैषापरासन्न(D4.6.8 °मर्श)तरोर्लतेव; T1.3 °तरावलेपा. — c) G5 M1.2 मद्रवती-. — K1 reads 13d–14a for the first time after 12abc. — d) K1 (both times).2.3.5 ज्येष्ठस्य योसौ कमलायताक्षः; D1–6.8 T G1.2.5 M1.2.4.5 यासौ विशुद्धांबुजपत्रनेत्रा (D5 °त्री).

14 For the repetition in K1, cf. v. l. 13. G3.4 om. 14ab (cf. v. l. 12). M3 om. 14a (cf. v. l. 13). — a) D6 च (for तु). K3 तिष्ठस्तु; D9 निस्तप्त-; T2 निष्पिष्ट- (for निष्टप्त-). — b) K4 राज्ञौ. K1–3 D5 सुपुत्रा (for सपुत्रा). — c) K4 निहता.

15 a) K2.5 B1.2.5 D1.2 (before corr.).3.5.6 T1.4 G3.4 स्वसी(D5 T1.4 स्वसी-; G3 स सी-; G4 च सी)-मंत-; B4 स्वसीमांत- (for तु सीमन्त-). K5 -सिरोरुहा या; D5 T1.4 G3.4 -शिरोरुहाभा (T1 °भाः; G3.4 °श्च); M5 °रुहाः शुभाः. ❀ Cn : सीमन्तमात्रेण उपलक्षिताः, न त्वलंकारादिना, तादृशाः शिरोरुहाः केशा यासां ताः । ❀ — b) K4 B2.5 शुद्धोत्तरीया; D3 शुक्लो°. K3.5 नरदेव- (for °राज-). D1–6.8 S -कन्याः (for -पत्न्यः). — c)

शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः ।
राज्ञोऽस्य वृद्धस्य परंशताख्याः
स्नुषा विवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ १५
एता यथामुख्यमुदाहृता वो
ब्राह्मण्यभावादृजुबुद्धिसत्त्वाः ।
सर्वा भवद्भिः परिपृच्छ्यमाना
नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ १६
एवं स राजा कुरुवृद्धवर्यः
समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः ।
पप्रच्छ सर्वान्कुशलं तदानीं
गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु ॥ १७
योधेषु चाप्याश्रममण्डलं तं
मुक्त्वा निविष्टेषु विमुच्य पत्रम् ।
स्त्रीवृद्धबाले च सुसंनिविष्टे
यथार्हतः कुशलं पर्यपृच्छत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

B2.4 Dn2 T3 G3.4 परःशताख्याः. —[d]) K4 B (B3 missing) Dn D1–3.7.9 नृवीरा; D4–6 G2 त्ववीरा; D5 T2–4 G3.4 सवीरा; T1 निराशा; G1 सुवीरा; G5 M1.3.5 [अ]पि वीरा; M4 [अ]भिवीरा (for विवीरा).

16 [a]) K3 यथावृत्तम्; T3 युधामुख्यम् (for यथामुख्यम्). D1 उदाहृता मया; T3 corrupt (for °हृता वो). —[b]) K4 B6 D1.4–6.8.9 T2–4 G2–5 M ब्र(M2 ब्रा)ह्मण्यभावाद् (G2 M1.5 °वा). K1 ऋजुवृद्ध- (for °बुद्धि-). K2 -बुद्धिवीराः; K4 T2.4 G1 M4 °सत्त्वात्; D3 °सत्त्वैः; T1.3 G3.4 °मत्त्वात्; G5 M2 °सत्त्वान् (for °सत्त्वाः). —[c]) K1 परिपृच्छतव्या; K2 B1.2.4.6 D7 (by corr.).9 °च्छितााया; K3–5 B5 D8 °च्छताया; Dn D2.7 (before corr.) °च्छतोया (for °च्छ्यमाना). D4–6.8 S सर्वे भवंतो हि तपोबलाढ्याः. —[d]) K3 B6 D9 शुचिशुद्ध-; K4 च वि° (for सुवि°). K3–5 -भावाः (for -सत्त्वाः). D4.6.8 G1.2 M3.4 शांताश्च दांताश्च कुलोद्भवा(G1 °द्गता)श्च; D5 T1.4 G3–5 M1.2 क्षांताश्च दांताश्च कुलोद्गता(D5 °स्थिता-; G3.4 °द्भवा)श्च; T2.3 M5 दांताश्च क्षांताश्च कुलोद्गताश्च.

17 Before 17, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —[a]) K1.2 कुरुवर्यवृद्धः; K4 °वृद्धमुख्यः; D8.9 °वर्ज्यः; T2 °राजवृद्धः. —[b]) D4.5.8 T2.3 G3.4 M1 समागतैस्. K4 ते (for तैर्). D5 T4 G3.4 सह- (for नर-). —[c]) K3 B (B3 missing) Dn D1–3.9 सर्वं; D4.6.8 T2 G1.2.5 M1.2.4 चैनान्; D5 T4 G3.4 M5 राजन्; T3 चैषां; M3 राजा (for सर्वान्). —[d]) K4 [अ]पि (for [अ]थ).

18 [a]) D4.6 T2 G1.2.5 M1.3.4 यौधेषु. K1.2 B2 वाप्याश्रम-; D4.6 चाप्यग्निम-; G2 चाप्यग्र्यम-; M1 चास्याश्रम- (for चाप्या°). D4.6 G2 -मंडलं तं; D5 M1 -मंडलेषु (for °लं तं). —[b]) K5 मुक्ता; B4 युक्ता; D9 मग्धा (sic); D4.6.8 T G1–4 मत्वा; D5 स त्वा; M1 मुख्यं (for मुक्त्वा). B6 M4 विन(M4 °नि)ष्टेषु; K1.2 D6.8 G1.2 दिविष्टे(G1 °स्थे)षु (for निविष्टेषु). D4–6.8 T1.2.4 G2 G4 M1.3–5 वाहान्; K3 पात्रान्; G5 M2 पार्थान्; T3 बंधान्; G1 पांथान्; G3 पादान्; Cn पत्रम् (gloss: वाहनम्) (as in text). —[c]) वाणान्; D4–6.8 S K3.5 स्त्रीबालवृद्धेपि च संनि(K5 °प्र)विष्टे; —[d]) K4 B (B3 missing) स्त्रीबालवृद्धांश्च सुसंनिविष्टान्. Dn1 D1–3.7.9 यथार्हतस्तान्कुशलान्य(K4 D7.9 °न)पृच्छत्.

Colophon. —*Adhy. name:* K1.2 पांडववर्णनं; D4.6.8 एकपांडवलक्षणकथनं; T2 G1 स्व(G1 पांडव)लक्षणकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K2 28; K4.5 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1–4 31; Dn2 D7 25; D1 27; D5 T3.4 G3.4 M5 32 (as in text); T1 30. —*Śloka no.:* K3 D5 19; K4 55; K5 77.

३३

धृतराष्ट्र उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो कच्चित्तात कुशल्यसि ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १
ये च त्वामुपजीवन्ति कच्चित्तेऽपि निरामयाः ।
सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरवश्चैव ते विभो ॥ २
कच्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ।
कच्चिद्दायाननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ॥ ३
अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः ।
ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि ॥ ४
कच्चित्ते परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ।
शत्रवो गुरवः पौरा भृत्या वा स्वजनोऽपि वा ॥ ५
कच्चिद्यजसि राजेन्द्र श्रद्धावान्पितृदेवताः ।
अतिथींश्चान्नपानेन कच्चिदर्चसि भारत ॥ ६
कच्चिच्च विषये विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ।

33

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) D5 महाराज (for °बाहो). — ^{b}) D5 [अ]पि (for [अ]सि). B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 G5 M1–4 कच्चित्त्वं कुशली ह्यसि (G5 M1. 2. 4 °ली नृप; M3 °लो नृप). — G1 om. (? hapl.) 1^{c}–4^{d}. — ^{c}) K3–5 सार्द्धं (for सर्वैः). — ^{d}) T2 अपि; T3 सह; G3. 4 M4 तदा (for तथा).

2 G1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3. 4 B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 T1 M3 अनु- (for उप-). — ^{b}) K1 कश्चित् (for कच्चित्). G3. 4 तु (for ऽपि). G5 M1–4 कच्चित्ते कुशलाः प्रभो. — ^{c}) K1. 3 D1. 9 T3 M2. 4 भृत्यवर्गं(K1 °र्गैं)श्च; D4. 6. 8 G2 [अ]मात्यस(G2 °व)र्गाश्च (for भृत्यवर्गाश्च). K4 सचिवाश्चैव सर्वेपि. — ^{d}) K4 साधवश्च; D4. 6. 8 T4 कुरवश्च (for गुर°). T1. 4 G3. 4 चापि (for चैव). K2 D4. 6. 8 G2 प्रभो; B (B3 missing) Dn D2. 7 M4 नृप (for विभो). D1. 8. 9 गुरुवर्गं(D8 °र्गा)श्च ते नृप. — After 2, Dn ins.:

52* कच्चित्तेऽपि निरातङ्का वसन्ति विषये तव ।

3 G1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 वर्तस्य (sic); D5 ह्यद्यसि; G5 M1–4 वृत्तोसि (for वर्तसि). K1. 2. 4 B6 D5 पौराणां. — ^{b}) K5 वृत्ति-. — D7 om. (hapl.) 3^{c}–4^{d}. — ^{c}) K3–5 T2 G5 M2 कच्चिद्दायान्; B (B3 missing) Dn D1–4. 9 कच्चिन्न्यायान्. — ^{d}) B (B3 missing) D2. 3. 9 कोपस् (for कोशस्). K1. 2 प्रतिपूर्यते; B2 [ऽ]भिप्रसूयते; Dn2 [ऽ]पि प्रपूर्यते; D9 M3 [ऽ]तिप्र° (for ऽभिप्र°). K3–5 कोशः समभि(K4 °ति)पूर्यते; D4. 6. 8 T4 (*sup. lin.*) G2 कोशं तेपि प्रपू°; D5 T1. 4 G3. 4 कोशं ते विप्रपू°; T2. 3 कोशं त्वं विप्रपूर्यसे (T3 °सि).

4 D7 G1 om. 4 (cf. v. l. 1. 3). — ^{a}) M4 -वृत्तेषु (for -मित्रेषु). M3 अनिष्टं मध्यमित्रेषु. — ^{b}) K1 वर्तते चानुकूलतः; G5 M1. 2. 4 °ते चा(G5 M2 ना)नुजैः सह; M3 °ते सहजानुजैः. — ^{c}) D1 G4 अग्रहारान् (for °हारैर्). K5 G3. 4 च (for वा). — ^{d}) K4 यथा वदति पार्थिव.

5 ^{a}) B4 D5 T2 G5 M3 -शुष्यंति; D4. 6. 8 G2 -रक्षंति (for -तुष्यन्ति). — ^{b}) D5 शीतेन (for शीलेन). — ^{c}) K1 गुरुव (sic); K3–5 B (B3 missing) D5 [ऽ]पि कुतः (for गुरवः). — ^{d}) T1 G2 भृत्यो; G1 जात्या (for भृत्या). K1 G1 सुजनो; K4 स्वजनौ (for स्वजनो). K4 च (for वा).

6 ^{a}) K1 कश्चिद् (for कच्चिद्). B1 D4–6. 8 T G1–4 अर्चसि (for यजसि). — ^{b}) K1. 2 श्र(K2 शु)द्धवाक् (for श्रद्धावान्). K1 -तर्पणं; T2 -दैवताः (for -दे°). — ^{c}) B (B3 missing) Dn D1–3. 7. 9 T3 G1 om. च. K4 -दानेन (for -पा°). — ^{d}) K1 कश्चिद् (for कच्चिद्). K1 दर्शसि (sic); B5 वर्तसि; T3 वहसि; G4 अर्च्यसि (for अर्चसि). K1. 2 पार्थिव (for भारत). — After 6, K5 ins. 53*, followed by 8^{ab}.

7 ^{a}) K1 कश्चिच्. B (B3 missing) Dn D1. 2. 7. 9 न(D9 न्या)यपंथे; D3 न विपथे (for च विषये). — ^{b}) K1 सुकर्म- (for स्व°). G3. 5 सदा (for तव). — ^{c}) K5 B2. 4 G4. 5 M2–5 -वर्गो; D8. 9 G2 -वर्णा (for -वर्गा). K1 क्षत्रिया वस्यवर्णा वा (sic); K4 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा; T2 G1. 3 °यो वैश्यवर्णो (G3

7 क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा शूद्रा वापि कुटुम्बिनः ॥ ७
कच्चित्स्त्रीबालवृद्धं ते न शोचति न याचते ।
जामयः पूजिताः कच्चित्तव गेहे नरर्षभ ॥ ८
कच्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम् ।
यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवंवादिनं तं स न्यायवित्प्रत्यभाषत ।
कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ॥ १०
कच्चित्ते वर्धते राजंस्तपो मन्दश्रमस्य ते ।
अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतक्लमा ।
अप्यस्याः सफलो राजन्वनवासो भविष्यति ॥ ११
इयं च माता ज्येष्ठा मे वीतवाताध्वकर्शिता ।
घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति ॥ १२
हतान्पुत्रान्महावीर्यान्क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नापध्यायति वा कच्चिदस्मान्पापकृतः सदा ॥ १३
क्व चासौ विदुरो राजन्नैनं पश्यामहे वयम् ।

°र्गो) वा. — d) K4 शूद्राश्चैव; K5 G4 शूद्राश्चापि; T2 शूद्रो वाथ (for शूद्रा वापि). K1 T2 G2. 4 M1. 2 कुडुं- (K1 °टुं)बिनः; K8 कुटुंबिकाः. — K3. 4 ins after 7: K5 after 6:

53* सर्वे ते आश्रमा वर्णा धर्मस्था ये च वित्तमाः ।

[K3 धर्मा (for वर्णा). K5 धर्मारणं (for धर्मस्था). K3 धर्मस्था वै कच्चित्ततः (for the post. half).]

8 K5 reads 8^{ab} after 53*. — a) K1 कश्चित्. T4 om. स्त्री. K1 स्त्रीवृद्ध- (for °बाल-). K3 B5 M1 -वृद्धास् (for -वृद्धं). K3. 4 T3. 4 च; D6. 8 T2 G1. 2 तं; G3. 4 तु (for ते). — b) D9 M1 शोचंति. K1. 2 हीयते; K3. 4 D5. 6. 8 T G1. 2. 5 M याचति; K5 D4 G3. 4 याति च (for याचते). — c) K4 (*sup. lin.* as in text) B2 यामयः; T3 ज्ञातयः; G2 मातरः (for जामयः). ❀ Cn: जामयः, सौभाग्यवत्यः । ❀ — d) K1. 2 D4–6. 8 S च पार्थिव; K4 युधिष्ठिर (for नरर्षभ). K3. 5 तव गेहेषु पार्थिव.

9 a) K1 कश्चिद्. K4 ते राज- (for राजर्षि-). — b) K1. 2 न सीदति; K3. 5 G5 M1. 2. 4 नराधिपं; K4 D4–6. 8 T G1–4 M3. 5 नराधिप; B5 महीपतिः (for °पतिम्). — G3 om. 9^{cd}. — c) G4 यथोक्त- (for यथोचितं). G4 lacuna for महाराज. — d) K1–3. 5 D4–6. 8 T2. 4 G1. 2. 4. 5 M1–3. 5 यशसो (K1. 2 °स्ते; D5 M2 °से); B5 M4 वयसा (M4 °सो) (for यशसा). K3 न च सीदति; D3 वा न सी° (for नावसी°). T1 पूज्यमानो न सीदति.

10 D3 om. the ref. — a) K1 राजा; K2 D4–6. 8 T G1–4 M5 संतं; K3–5 D3 तं तु; D7 (before corr. as in text) तात (for तं स). — b) K5 D5 T2–4 G4 न्यायवत्; G3 यथावत् (for न्यायवित्). K5 प्रत्यभाषित (sic). K4 न्यायवित्परिभाषत. — c) K4 कुशलं (for °ल-). B6 D9 -संयुक्तः. — d) D4–6. 8 T G1–4 कुशलो वाक्यमब्रवीत्.

11 Before 11, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) K B2. 6 D4–6. 8 T G M1–3 अपि (for कच्चित्). K1 सर्वंतो; K2 पर्वते; K5 वर्तते (for वर्धते). — b) K1 तपसो न श्रमश्च ते; K2 B1. 4. 5 Dn D1–3. 7. 9 तपो दमश्च(B4 °मः श)मश्च ते; K3–5 B6 D4–6. 8 T2–4 G M तपो मंदश्रमश्च ते. — c) K2 lacuna; B2. 6 D1 अद्य (for अपि). K1. 3. 5 B6 D4–6. 8. 9 S मज्जननी (for मे ज°). K3. 5 [ए]वा (for [इ]यं). — d) B2 शुश्रूशुर (sic). G4 विहत- (for विगत-). B6 -श्रमा; T3 -क्षमा (for -क्लमा). — e) Dn D1. 2 अथ (for अपि). K2 सफलं; K3–5 फलवान् (K3 °वद्); T3 स्वफला; G1. 2. 4. 5 [अ]स्य फलो; G3 सकलो (for सफलो). K4 राज्ञा — G3. 4 om. 11^{f}–13^{a}. — f) T3 वने (for राजन्). वासो (for वनवासो).

12 G3. 4 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K3. 5 B4 तु (for च). K4 माता तु (for च माता). K1 गांधारी (for ज्येष्ठा मे). K2 च (for मे). — b) K1 -वाताश्व-; K3 °श्व; K4. 5 °दि-; D6 °स्व- (sic) (for °ध्व-). K1–3 B (B3 missing) Dn D2 -कर्पिता (for -कर्शिता). — d) K1 कश्चिन्. B4 शोचते (for °ति).

13 G3. 4 om. 13^{a} (cf. v. l. 11). — a) T3 गतान् (for हतान्). B5 महाभागान्; G5 M1–4 मया देवी (for महावीर्यान्). — c) K5 नाध्यापयति; B4 नापध्यापयति (hypermetric); D4–6. 8. 9 T2–4 G2–4 M2 नावध्या(T2. 3 न च ध्या-; G2 नानुध्या)यसि (M2 °ति) (for नापध्यायति). K1. 2 कश्चिद्. — d) K1 आस्मान् (sic). B5 योपकृतः (sic); T1 अप°; G3. 4 या प्रकृतीः; M3 पापकृतांस (for °कृतः). T1 M3 तदा (for सदा).

संजयः कुशली चायं कच्चिन्नु तपसि स्थितः ॥ १४
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समास्थितः ॥ १५
वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसंततः ।
कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन्कानने क्वचित् ॥ १६
इत्येवं वदतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः ।
दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ १७
दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः ।
निवर्तमानः सहसा जनं दृष्ट्वाश्रमं प्रति ॥ १८
तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः ।
प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित्क्वचित् ॥ १९
भो भो विदुर राजाहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ।
इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ २०
ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः ।

14 ^{a}) K1 B4 D2.7 G5 M2.4 वासौ; D1 चायं; T3 वा नो (for चासौ). — ^{b}) B1.5 Dn D1-4.7.9 नेमं; B4 नैव; D5.8 नैकं; T2 नैवं (for नैनं). G5 M1-4 ईक्षामहे (for पश्या°). K4 क्वचित् (for वयम्). — ^{c}) K3.5 राजन्; B1.4.5 चायं; D5.6 T1.2 G M चापि; T3 वापि (for चायं). — ^{d}) K2 D3 तु (for नु). B1.2.5.6 Dn D1-3.9 स्थिरः (for स्थितः). K1 कश्चित्तपसि च स्थितः; K3-5 कच्चिचायं (K4 °द्धोर-) तपः-स्थितः (K5 °रः); D4-6.8 S कच्चित्तपसि च स्थितः (D5 T2.4 G3.4 च स्थिरः; G5 M2.4.5 सुस्थिरः; M1.3 सुस्थितः).

15 G3 om. (? hapl.) 15-16. — ^{a}) K4.5 D5 T G1.2.4.5 M1-3 एनं (for इदं). — ^{b}) G1 धृतराष्ट्रं. K1 [श्रं]बिकासुतः; K2.3.5 B6 D4-6.8 T2-4 G1.2.5 M1-3 जनाधिपः (K5 B6 M1 °प); G4 नराधिपः (for जनाधिपम्). — ^{c}) K3 तात (for पुत्र). — ^{d}) K5 B1.4-6 Dn D1.2.7 G4 समाश्रितः (for °स्थितः).

16 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) B2 वायुभक्ष्यो. — ^{b}) In G2, the portion from धमनि up to the end of adhy. 33; and part of adhy. 34 are partly damaged. K1 दमनि- (sic) (for ध°). — ^{c}) K3 म्रक्ष्यते (for दृश्यते). — Dn2 reads 16^{d} on marg. — ^{d}) G4 शून्येस्मिन्विजने वने.

17 ^{a}) B1.4.5 एवं तु (for इत्येवं). K2.3 B1.4.5 Dn D1.2.7 M1 ब्रुवतस् (for वद°). — After 17^{a}, K ins.:

54* 　　　धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
जगाम स वनं राजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
दृश्यते विदुरस्तत्र-

[(L. 2) K1.2 राजन् (for राजा). K1.4 धर्मपुत्रो (for °राजो). — (L. 3) K5 ददृशे (for दृश्यते). K3 तस्य (for तत्र). K4 ब्रुवतस्तस्य वीरस्य.]

— ^{b}) K2 वीयमुखः; K5 वायु°; D5 T2.3 G4 दिग्ध° D7 वीटी° (before corr. वीट°); T4 दग्ध°; G5 [...] वीळा° (for वीटा°). K1 जवे इव मुखः कृशः; D4.6 [...] G1.2 जटी मु(G1.2 द)ग्धमुखाकृतिः; T1 G3 जपावि[...] (G3 जटादिग्ध)मुखः कृशः. ❀ Cn: वीटा, पाषा[...] कवलः । ❀ — ^{d}) K5 वने रेणुसमुक्षितं; D4.6.8 [...] वानरैरुपलक्षितः.

18 ^{a}) K1 श्नालखितः (sic); K4 अलाक्षत-; [...] G5 अलक्षितः (for आ°). K1 क्षित्रा (sic) ([...] क्षत्ता). — ^{b}) K1.2.5 यत्र (for तत्र). D4 (befo[re] corr. as in text).6 G3 ख्यातो. K1-3.5 B1 D4-[...] T2.4 G1-4 महीपते; B4 T1 °पतिः. — After 18 D4.6.8 T2 G1.2 ins.:

55* विदुरस्त्वेष धर्मात्मा जनं दृष्ट्वा निवर्तते ।

[G2 partly damaged. G1 दृष्ट्या (for दृष्ट्वा).]

On the other hand, T3 ins. after 18^{ab}:

56* तूर्णीं गच्छन्तमेकाग्रे विदुरं समुदैक्षत ।

— ^{c}) G2 damaged. K4 विवर्तमानः; D4-6.8 T G1. निवर्त(D8 °र्त्य)मानं (for °मानः). — ^{d}) K3 B1.4.5 D1.2.7 राजन्; B2 D9 जनान् (for जनं).

19 ^{b}) G3.4 विदुरं तं (for एक एव). — K3 om. (hapl.) 19^{c}-20^{b}. — ^{c}) K4 महाघोरं (for घोरं). — ^{d}) Dn1 लक्षालक्षं; T1 लक्ष्म्या लक्ष्या; G[...] M2 लक्ष्यालक्ष्यः (for लक्ष्यालक्ष्यं). K4.5 रूक्षशा([...] °सा)र्दूलवासि(K5 °सेवि)तं.

20 K3 B6 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{b}) [...] संमतस् (for दयितस्). — ^{d}) K1 तं यदा सोव्व[...] (sic); K2 B2.6 तं यत्नादन्वधावत (B6 °नुधावति[...] K3-5 यत्नात्तमनुधावत (K4 °वितः; K5 °वति); [...] तं पश्चादन्वधावत; D4-6.8 S (G2 damaged) यत्न[...] मनु(D4-6.8 G1 यत्नात्तमुप-; T1 यत्रायमभि-; G[...] तं यांतमनु)जग्मिवान्.

22 विदुरो वृक्षमाश्रित्य कंचित्तत्र वनान्तरे ॥ २१
22 तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ।
अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ २२
युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाग्रतः स्थितः ।
विदुरस्याश्रवे राजा स च प्रत्याह संज्ञया ॥ २३
ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं समुदैक्षत ।
संयोज्य विदुरस्तस्मिन्दृष्टिं दृष्ट्या समाहितः ॥ २४
विवेश विदुरो धीमान्गात्रैर्गात्राणि चैव ह ।
प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २५
स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् ।
विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २६
विदुरस्य शरीरं तत्तथैव स्तब्धलोचनम् ।
वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ २७
बलवन्तं तथात्मानं मेने बहुगुण तदा ।
धर्मराजो महातेजास्तच्च सस्मार पाण्डवः ॥ २८
पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान्स विशां पते ।
योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ २९
धर्मराजस्तु तत्रैनं संचस्कारयिषुस्तदा ।

21 ^{a}) T_3 तमो (for ततो). K_1 विविक्तम्; K_5 विवक्षु; D_5 विरक्त (for विविक्त). —^{b}) B_2 ब्रह्मविदां (for बुद्धिमतां). K_1 वर. —K_1 om. 21^{c}–22^{d}. —^{c}) M_8 आसाद्य (for आश्रित्य). —^{d}) K_2 M_1 कश्चित्; $K_{4,5}$ B_6 D_9 T_2 G_{2-4} कच्चित्; B_2 $D_{3,4,6,8}$ T_3 G_1 काचित् (for कंचित्). K_2 $D_{4-6,8}$ S तस्मिन्; K_{3-5} राजन् (for तत्र).

22 K_1 om. 22 (cf. v. l. 21). —^{b}) G_4 दृष्ट्वा तं (for आकृती-). D_4 -सूचनं; D_6 -सूचकं (for -सूचितम्). —^{c}) D_6 अभियुक्ते (for °जज्ञे). K_4 महाबाहुर्; T_{1-3} $G_{4,5}$ $M_{2,3}$ °बुद्धिर् (for °बुद्धिं). —^{d}) K_{3-5} महात्मानं; T_{1-3} G_4 M_2 °बुद्धिं (for °बुद्धिर्).

23 G_2 partly damaged. —^{b}) B_5 स्थितं. —^{c}) D_6 विदुरश्च (for °स्य). K_4 $B_{2,4,6}$ $D_{5,6,7}$ (by corr.) T_{2-4} $G_{1,3,4}$ M_5 [आ]श्रमे (D_6 °मो); $B_{1,5}$ Dn $D_{2,4,7}$ (before corr.)$_{.3,9}$ श्रवे; D_1 [ई]श्वरो; D_3 [अ]ग्रतो; G_5 M_{1-4} [अ]भवद् (for [आ]श्रवे). K_4 राजन् (for राजा). $K_{1-3,5}$ विदुरश्चापि राजानं. — B_6 om. (hapl.) 23^{d}–27^{c}. —^{d}) K_1 तं वै; K_{2-5} $M_{4,5}$ तं च (for स च). $D_{6,8}$ प्रीत्याह (for प्रत्याह). B (B_6 om.; B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ तं च (D_9 तथा) प्रत्यभिपूजयत् (D_1 °जितः).

24 B_6 om. 24 (cf. v. l. 23). —^{b}) K_1 समुदैक्षित; K_3 उपवैक्षत; K_4 तमुदी°; $B_{2,4,5}$ Dn $D_{2,7,9}$ M_3 तमुदैक्षत; D_1 तं तदै°; D_3 तमवै° (for समुदै°). —^{d}) T_2 दृष्ट्या दृष्टिं (by transp.).

25 B_6 om. 25 (cf. v. l. 23). —^{a}) K_1 प्रविवेश ततो धीमान्. —^{b}) D_9 गात्रे (for गात्रैर्). $K_{3,5}$ T_2 $G_{3,4}$ हि; G_2 damaged (for ह). —T_4 om. 25^{cd}. —^{c}) K_{3-5} [अ]पिदधद् (K_4 °दन्); B_2 G_5 M_{1-4} विदधद् (G_5 $M_{2,4}$ °धन्); G_2 damaged; G_4 दधति (for च दधद्). —^{d}) K_{3-5} $D_{4-6,8}$ S (G_2 damaged) [अ]पि (for च).

26 B_6 om. 26 (cf. v. l. 23). —^{a}) $K_{2,3}$ $T_{3,4}$ $G_{1,3}$ संयोग- (K_2 °गं; G_3 °गे) (for स योग-).

27 B_6 om. 27^{abc} (cf. v. l. 23). —^{a}) K_4 $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{2,7,9}$ T_1 तु (for तत्). —^{b}) $B_{1,5}$ तं च (for तथा). $K_{1,2}$ corrupt; T_2 [अ]स्तब्ध- (for स्तब्ध-). B_4 -लोचनः. —^{c}) K_4 वृक्षावृतं; T_3 °ग्रे तं (for °श्रितं). $K_{1,2,4}$ D_9 G_5 $M_{2,3}$ ततो (for तदा). — D_7 reads 27^{d}–29^{c} on marg., *sec. m.* —^{d}) $D_{4,6,8}$ तद्देशे (for ददर्श). K_3 $G_{3,4}$ -चेतसं (for °नम्).

28 D_7 reads 28 on marg. —^{a}) $K_{4,5}$ $B_{1,5}$ D_3 तदा (for तथा). $D_{4-6,8}$ S (G_2 *damaged*) बल(D_6 लब्ध)स्थमपि चात्मानं (T_4 °पि बुद्धीनां). —^{b}) K_5 $D_{4-6,8}$ T_4 G_2 तथा (for तदा). — After 28^{ab}, T_1 reads 34^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. D_4 om. (hapl.) 28^{c}–30^{b}. —^{c}) $T_{2,3}$ महाराज; G_5 M_{1-4} °त्मानं (for °तेजास्). —^{d}) K_3 $D_{1,3}$ स्तब्धः; D_6 $T_{2,3}$ G_{3-5} M_{1-3} तं च (for तथा; तच्च). K_5 पांडव.

29 D_4 om. 29 (cf. v. l. 28). D_7 reads 29^{abc} on marg. —^{a}) D_5 T_{1-3} G M_4 पौराणाम्. —^{b}) $D_{5,6,8}$ T G_{1-4} M_5 भविष्यं च (T_1 G_{1-4} °ष्यश्च) (for विद्यावान्स). $D_{5,6,8}$ S नराधिप (T_3 G_5 M_{1-4} °पः) (for विशां पते). K_1 विद्यावासं विशां पते. —^{d}) $G_{3,4}$ योगेन (for व्यासेन). K_{1-3} $D_{6,8}$ $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ तदा; K_4 D_5 $T_{2,4}$ तथा (for यथा).

30 D_4 om. 30^{ab} (cf. v. l. 28). B_7 om. 30^{a}–31^{b}. —^{a}) K_3 Dn $D_{1,2,7}$ च (for तु). K_{1-4} D_1 T_1 M_4

दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वै वागभाषत ॥ ३०
भो भो राजन्न दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम् ।
कलेवरमिहैतत्ते धर्म एष सनातनः ॥ ३१
लोकाः सन्तानका नाम भविष्यन्त्यस्य पार्थिव ।
यतिधर्ममवाप्तोऽसौ नैव शोच्यः परंतप ॥ ३२
इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्य ततः पुनः ।
राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३

ततः स राजा द्युतिमान्स च सर्वो जनस्तदा ।
भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ॥ ३४
तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान्राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत् ।
आपो मूलं फलं चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३५
यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नोऽस्यातिथिः स्मृतः ।
इत्युक्तः स तथेत्येव प्राह धर्मात्मजो नृपम् ।
फलं मूलं च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहानुजः ॥ ३६

[ए]व (for [ए]तं). — ^{b}) K_2 ततः; T_3 तथा (for तदा). K_1 विदुरस्य कलेवरं; K_4 संस्कारविधिपुस्तदा; K_5 B_2 D_9 T_2 G_3 संचका(B_2 संचिस्का-; D_9 corrupt; T_2 तं संस्का)रयिपुस्तदा. — ^{d}) K_{3-5} तथैनं; D_8 अथ खे (for अथ वै). K_1 अभाषित (sic); K_5 अभ्यभाषत (hypermetric) (for अभाषत). $B_{1,4,5}$ Dn $D_{1,2,4-8}$ T G_{1-4} अथ (D_1 खे च) वागभ्यभाषत; G_5 M अथाकाशे वचोऽब्रवीत्.

31 B_6 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{b}) $K_{1,4}$ T_3 G_{2-4} -संज्ञिकं (K_4 T_3 °तं) (for -संज्ञकम्). — ^{c}) $D_{6,8}$ S (except G_1) कळेब($D_{6,8}$ $T_{2,4}$ G_2 M_1 °ळेव-; T_1 °ळेब)रम्. B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ [ए]वं (for एतत्). — ^{d}) B_2 $G_{3,4}$ धर्म एव; D_5 धर्मविष्टः; G_5 M नैष धर्मः (for धर्म एष). — After 31, K ins.:

57* न दग्धव्यो न दग्धव्य एष राजन्महातपाः ।
ज्ञानदग्धस्य देहस्य पुनर्दाहो न विद्यते ।

[(L. 1) K_{3-5} अवश्यं (K_4 विदुरो) नैव दग्धव्य (for the prior half). K_1 धर्म एष (for एष राजन्).]

32 T_4 om. 32^{a}–34^{b}. G_2 damaged. — ^{a}) D_9 लोकान् (sic); $T_{2,3}$ लोको; M_5 लोक-. $K_{3,5}$ $D_{4-6,8}$ T_{1-3} $G_{1,3}$ M_5 वैकर्षणा ($T_{2,3}$ °णो; M_5 °णां); Dn D_7 सं(D_7 सां)तानिका; G_5 M_{1-4} Cv (gloss: विगतं प्रवृत्तिकर्म येषां ते विकर्माणः मुनीश्वराः । तेषां संबन्धिनो वैकर्मणः) वैकर्मणा (for सन्तानका). $D_{1,3}$ लोकाः संतानकामानां; G_4 लोकर्षिणा च महता. — ^{b}) T_2 G_4 भविष्यति; T_3 °तव्यस्य (for °ष्यन्ति). T_3 च; G_5 M_{2-4} [अ]पि (for [अ]स्य). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ भारत (for पार्थिव). — ^{c}) B_6 D_5 $G_{3,4}$ यदि; $D_{4,5,8}$ धर्मं; T_2 (*sup. lin.*) इति (for यति-). K_1 [ऽ]यं; K_{2-5} B_6 $D_{1,3,9}$ वै (for ऽसौ). ❀ Cn: यतिधर्मं दाहाद्ययोग्यत्वम् । एतेन शूद्रयोनौ जातानामपि यतिधर्मोऽस्तीति दर्शितम् । ❀ — ^{d}) $K_{1,2}$ कदाचन; $K_{3,5}$ कथंचन; D_3 परंतपः (for °तप). $D_{4-6,8}$ S (T_4 om.; G_2 damaged) न शोच्यः भरतर्षभ.

33 T_4 om. 33 (cf. v. l. 32). — ^{a}) $D_{4-6,8}$ S (except M_4; T_4 om.) तु (for स). $K_{4,5}$ इत्युक्तो धर्मराजेन. — ^{b}) K_1 विनिवृत्तस्; $D_{4,6,8}$ T_2 G_2 °वर्त्यं (for °वृत्य). $K_{1,2,4}$ B_2 पुनः पुनः; $D_{4-6,8}$ S (T_4 om.) महामनाः (D_5 °तपाः) (for ततः पुनः). — ^{d}) D_5 प्रत्यपादयत्; G_5 M_{1-4} वै (M_4 स) न्यवेदयत् (for प्रत्यवे°).

34 T_4 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). D_1 om. 34^{c}–35^{b}. — ^{a}) $D_{4-6,8}$ T_{1-3} G M_{2-5} द्युतिमान्; M_1 lacuna (for द्युतिमान्). — ^{b}) K_5 धर्मो (for सर्वो). $K_{3,4}$ T_3 तथा (for तदा). — T_1 reads 34^{cd}, for the first time, after 28^{ab}. — ^{d}) G_5 M विस्मयं परमं ययुः.

35 D_1 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{b}) M_5 ज्ञात्वा (for भूत्वा). $D_{4,6,8}$ धर्मज्ञम् (for °जम्). — For 35^{ab}, G_5 M_{1-4} subst.:

58* अथ राजाब्रवीद्वृद्धः कुरुराजो युधिष्ठिरम् ।

— ^{c}) K_1 आपो पूग-; K_2 अपो योग-; G_5 M_{1-4} आपो मूल- (for आपो मूलं). — ^{d}) K_2 माम् (for मम). $K_{1-3,5}$ G_5 M_{2-5} [इ]ह; $D_{4,6,8}$ [इ]व; D_5 T_{2-4} $G_{1,2}$ M_1 [ए]व; T_1 $G_{3,4}$ [ए]तत् (for [इ]दं). $K_{1,2}$ lacuna; $T_{2,3}$ G_4 परि(G_4 प्रत्य)गृह्यतां; G_3 प्रत्यगृह्णतां (for प्रतिगृह्यताम्).

36 ^{a}) K_4 यदाहारो; K_5 corrupt; B_2 Dn $D_{2,7}$ यदर्थो हि (for °न्नो हि). K_2 जनो (for नरो). G_1 राजा. — ^{b}) B_2 Dn $D_{2,7}$ तदर्थो (for तदन्नो). T_1 हि (for ऽस्य). K_2 $D_{1-6,8}$ $T_{1,3,4}$ $G_{1,3-5}$ $M_{1-3,5}$ मतः (for स्मृतः). — ^{c}) K_1 इत्युक्तं (for इत्युक्तः). K_5 तु (for स). K_{3-5} $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ T_1 M_{2-5} [ए]वं; B_6 [उ]क्तः; G_3 [उ]क्त्वा (for [ए]व). — ^{d}) D_9 धर्मात्मजं; $G_{3,4}$ तं धर्मजो; M_2 (*sup. lin.*) धर्मात्मनो (for °जो). $K_{1,2,4}$ $D_{4,6,8}$ $M_{1,2,4}$ नृपः. — K_1 om. 36^{ef}. — ^{e}) K_2 damaged. B_2 राज्ञा; B_6 $D_{4,6,8}$ G_5 $M_{1,3,4}$ फल- (for फलं).

ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः । तां रात्रिं न्यवसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

वैशंपायन उवाच ।
एवं सा रजनी तेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम् ।
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय भारत ॥ १
तत्र तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ।
विचित्रपदसंचारा नानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ २
पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुषुपुस्तदा ।
उत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३
यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।
तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ॥ ४
व्यतीतायां तु शर्वर्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ।

K_4 फलमूलं बुभुजिरे. — [f]) K_5 D_9 राज्ञो (for राज्ञा). $K_{2.5}$ D_1 G_5 M महाभुजः (G_5 M_2 °ज ; M_5 °जं) (for सहानुजः).

37 [a]) K_4 $D_{4-6.8}$ T $G_{1.3.4}$ -मूले तु (for -मूलेषु). — [b]) B_2 -परिग्रहात् (for °ग्रहाः). D_1 पांडवाः सपरिग्रहाः. — [c]) K_3 $B_{1.4.5}$ Dn $D_{2.7}$ अवसन् (for न्यव°). K_4 राजा (for सर्वे). — [d]) D_5 T G_{3-5} M_{2-5} -कृतव्रताः (for -जलाशनाः). $K_{1.2}$ वृक्षमूलधृ(K_2 °ले धृ)तव्रताः; K_{3-5} वृक्षमूले कृ($K_{3.4}$ °लकृ)ताल(K_3 °श्र)याः; $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ M_1 कृतमूलफलव्र($D_{4.6.8}$ °लं व्र)ताः.

Colophon. — *Adhy. name :* K_1 विदुरोद्वाक्यम् (sic); $D_{4.6.8}$ विदुरमोक्षणः; $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ विदुरमोक्षः; M_3 विदुरसायुज्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 29; $K_{4.5}$ $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-4} 32; Dn_2 D_7 26; D_1 28; D_5 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_5 33 (as in text); T_1 31. — *Śloka no. :* K_5 17; D_9 38.

34

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ B_3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 G_2 partly damaged. — [a]) $K_{1.2}$ ततश्च; $K_{4.5}$ B_2 ततस्तु (for एवं सा). K_3 $B_{1.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ T_1 ततस्तु (T_1 एवं स) राजन्तेषाम्. — [c]) B_2 शिर (for शिवा). D_9 लक्षण- (for नक्षत्र-). $D_{4-6.8}$ S (G_2 damaged) -विद्योता (T_3 °तं) (for -संपन्ना). — [d]) $K_{2.4}$ व्यतीताथ (for °याय). B (B_3 missing) Dn $D_{2.3.7.9}$ शर्वरी (for भारत). D_1 व्यतीयाय च शर्वरी; D_{4-6} T_4 व्यतीता च कुरूद्वह; D_8 $T_{2.3}$ G_1 M_5 व्यतीयाता कुरूद्वह; T_1 व्यतीयाता ममाद्य ह; $G_{3.4}$ व्यतीयायात्कुरूद्वह.

2 [a]) G_2 partly damaged. $B_{1.4-6}$ D (except D_9) T_4 ततस् (for the first तत्र). D_1 M_3 हि (for च). — [b]) B_2 om. तेषां. G_5 M_{1-4} धर्मार्थकृतलक्षणाः. — [c]) K_2 -मुद-; D_5 -पथ-; G_4 -पट-; M_3 -पाद-; M_5 -फलद- (for -पद-). — [d]) K_1 अंचिताः; $D_{1.3}$ अर्थिताः; $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ ईरिताः (for अन्विताः). T_1 नानाव्रतपरान्विताः.

3 [a]) G_1 सहिता (for स्त्वभितो). $K_{1.2}$ [ऽ]न्राज्ञ (for मातुर्). $D_{4.6.8}$ T_3 G_2 पांडवाः सहिता मात्रा. — [b]) $K_{3.5}$ धरिण्यां. M_3 सुखं (for तदा). — [c]) T_3 विसृज्य (for उत्सृज्य). K_1 स-; $K_{3.5}$ तु (for सु-). G_1 -महास्त्राणि (for °र्हाणि). — [d]) G_2 damaged. $K_{2.4}$ $D_{1.3.9}$ T_1 नराधिपाः; G_4 कुरूद्वह; G_5 M_{1-4} [आ]सनानि च (for नराधिप).

4 G_2 partly damaged. — [a]) K_4 G_1 भवेद् (for ऽभवद्). — [b]) K_{3-5} महातपाः (for °मनाः). — [c]) T_1 G_3 तदाहारो. K_4 B_6 $D_{1.9}$ नृपास्ते तु (K_4 °ते); G_5 M_{1-4} तदाहारनियमास्ते च ते वीरा (for नृवीरास्ते). — [d]) G_5 M_{1-4} न्यवसंस्तत्र पांडवाः.

5 [a]) G_3 व्यतीयायां. K_3 B_3 च (for तु). — [b]) $K_{1.2}$ B_1 D_7 (before corr.) T_1 $G_{1.2}$ M_2 -पौर्वाह्णिक-

भ्रातृभिः सह कौन्तेयो ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ५
सान्तःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः ।
यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ६
ददर्श तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपावकाः ।
कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ७
वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ।
ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणैश्च ताः ॥ ८
मृगयूथैरनुद्विग्नैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।
अशङ्कितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९
केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानां च कूजितैः ।
कोकिलानां च कुहरैः शुभैः श्रुतिमनोहरैः ॥ १०
प्राधीतद्विजघोषैश्च क्वचित्क्वचिदलंकृतम् ।
फलमूलसमुद्वाहैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥ ११
ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहृतान् ।
कलशान्काञ्चनान्राजंस्तथैवौदुम्बरानपि ॥ १२
अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुक्स्रुवं च महीपतिः । C B K

(for -पूर्वाह्णिक-). K B4 D4.6.8 T4 G1 -क्रियाः (for -क्रियः). — a) B1.4.5 Dn D2.7 भ्रातृभिः सहितो राजा.

6 G2 partly damaged. — a) K2 -परीकारः (for -परीवारः). — b) K5 D4–6.8 S (G2 damaged) सभृत्यः सपुरःसरः. — c) D1.3.4.6 यथादेशं (for यथोद्देशं). D8 यथासुखी यथादेशं.

7 T1 om. 7ab. — a) G2 partly damaged. D5 G3 तरु- (for तत्र). K1.2 D1 वै वेदीः; D4–6.8 T4 G2–4 M5 वेदीः स; T2.3 वेदीस्ताः; G1 वेदिः स; G5 M1–4 वेदीं स (for वेदीश्च). — b) G5 M2.3 -पावकां (for °काः). — d) K1.2 T1 उपस्थितैः; G5 M1–4 °स्थितां (for °स्थिताः). K3.5 हुत्वाग्निं समुपास्थिताः.

8 a) K4 वानेयैः; D5 T2.3 G3.4 पानीय-; D6.8 G2 वान्येय-; T2 (sup. lin.) वनेय-; T4 वानीय्य-; G1 विनेय-; G5 M1–4 वनेषु (for वानेय-). — b) K1.2.4.5 इज्या- (for आज्य-). D1 -धूमोद्गतैर्; D4.6.8 T G1–4 M1.3–5 -धूमोत्करैर्; D5 °त्तरैर् (for °द्गमैर्). — T1 om. 8cd; G2 damaged for the same. — c) M2 ब्राह्मणैर् (for ब्राह्मेण). K4 विधिना; B5 तपसा (for वपुषा). G5 M1–3 युक्तां (for युक्ता). K1 ब्रह्मेशावेदयुक्तैश्च; K2 ब्राह्मे मुहूर्ते संयुक्तैर्; K3.5 ब्राह्मेण विधिना युक्तैर्. — d) K4 D4–6.8 T2.4 G1.3.4 M4.5 -जनस्य; B1.4–6 Dn D1.2.7.9 -गणस्य; B2 -जनेन; D3 -गणेन (for -गणैश्च). K1.2 युक्तं मुनिगणैश्च तत्; K3.5 युक्तं मुनिजनैश्च तैः; T3 युक्तान्मुनिजनांस्तदा; G5 M1–3 युक्तां मुनिजनस्य तां.

9 G2 damaged for 9ab. — a) T2 अनुज्ञातैस् (for °द्विग्नैस्). — b) K1 सदाश्रितं; K2 समाश्रितं; K3 समन्वितं; D1 समाश्रिताः; T1 °गतैः (for °श्रितैः). — c) K5 अविशंकितैः (hypermetric); D1 असंगतैः; G1 आशंकितैः (for अ°). K1 पक्षगणैः; K2 पक्षिभिश्च; B2.6 D9 T4 परिगणैः; D5 पक्षिशतैः; T1 पक्षिमृगैः (for °गणैः). M3 मृगपक्षिगणैर्जुष्टां. — d) K1 lacuna; K2 शंकितैर्; K4.5 प्रतीतैर्; D4.6.8 G2 प्रभूतैर्; T3 प्रणीतैर्; M2 प्रहितैर् (for प्रगीतैर्). D9 अपि (for इव). G5 M1–4 सर्वतः (for च प्रभो). T1 परितैः सर्वतः प्रभो.

10 a) T3 क्रुशाभिर् (for केकाभिर्). D4.6.8 -वर्णानां (for -कण्ठानां). — b) D4.6.8 T1.2.4 G2–4 M1.3–5 नत्यूहानां; D5 दाम्याहानां; G1 द्यूतहानां (for दात्यू°). K3 निस्वनैः (for कूजितैः). K2 दात्यूहाराय कूजितैः. — c) K1 M1.3.4 च विरुतैः; B4 T2.3 G3.4 च कुहकैः; D4–6.8 G1.2 चित्ररवैः; M5 च कुहितैः (for च कुहरैः). K3–5 कोकिलारावकुहरैः (K4 °कैः); T1 निस्वनैः कोकिलानां च. — d) G2 damaged. K1 श्रुतैः; K2.3 B4.5 Dn D2.3.7.9 सुखैः (for शुभैः).

11 G2 partly damaged. — a) B5 D5 प्रथित-; T3 प्रोद्धित-; G5 M1–4 प्रगीत- (for प्राधीत-). D4.6.8 G1 प्रातर्विहगघोषैश्च. — b) K3 अलंकृतैः; G5 M1–4 उप(M1 अव)स्थितं (for अलंकृतम्). — c) K1 -समुद्वासैर्; K2 B4 (marg.) -समुद्वापैर्; K3–5 -समुच्छ्रायैर्; B1.2.4–6 D9 -समृद्धाभिर्; Dn D1–3.7 -समाहारैर् (for -समुद्वाहैर्). — d) K1.2 मरुद्भिश् (for महद्भिश्). K4 उप- (for चोप-). D9 -सेवितं (for -शोभितम्).

12 T1 om. 12–14. — a) K1.2 च (for स). — b) T3 तपसार्थम्. K2 D4.6.8 T2–4 G2–5 M2.5 उदाहृतान् (for उपा°). M1.3 तापसानां समा(M3 तदा)हृतान्. — c) B1.2.4 कलसान्. D4.6.8 T4 G2–4 M4 राजा; G5 M1–4 चैव (for राजंस्). D5 कलशांस्तान्यथ राजा. — d) Dn2 तत्र (for तथा). K2.4.5 B1.2.4.5 D3.9 तथैवोदुं(B1.2.4.5 °डुं)बरानपि; K3 D4–6.8 T2–4 G1.3.4 M2.5 तथैवो(T2 G1 °वौ)दुंबराण्यपि (K3 °णि

डलूंस्तथा स्थालीः पिठराणि च भारत ॥ १३
नानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप ।
देच्छति यावच्च यदन्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १४
प्र राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम् ।
वेश्राण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ १५
ह्लिकं च राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
सीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६
चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम् ।

कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा सततं धर्मचारिणीम् ॥
स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः ।
निषीदेत्यभ्यनुज्ञातो बृस्यामुपविवेश ह ॥ १८
भीमसेनादयश्चैव पाण्डवाः कौरवर्षभम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ १९
स तैः परिवृतो राजा शुशुभेऽतीव कौरवः ।
बिभ्रद्ब्राह्मीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ २०
तथा तेषूपविष्टेषु समाजग्मुर्महर्षयः ।

Dn1 D2.7 तत्रैवोदुंबरानपि; G2 damaged; G5 ... तथैवौदुंबराणि च.

T1 om. 13 (cf. v. l. 12). G2 partly damaged. K5 प्रवीणाश्च; T3 प्रवेणूंश्च; G6 M2 °णींश्च (for ...). ❀ Cn: प्रवेणीः, कुथाः । प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्यो- ...देनी (णत्रिकं, st. 63) । ❀ — b) K4 सुक्स्रुवाश्च; ...स्रुवां; B1.5 स्रुक्स्रुवं; B2.4.6 सुक्स्रुवं; T3 ...श्च; G5 सस्रुवश्च; M2 सस्रुवं (for सुक्स्रुवं). K1.2.5 कमंडलं (K5 °लुं) (for °डलूंस्). B1.2. ...n D1-3.7.9 च स्थालीश्च; D4.6.8 G1.2 M4 तथा ...; G4 तथा राजा; G5 M2 तथा धीमान्; M3 ...त्रीः (for तथा स्थालीः). K4 कमंडलुं तथा स्थालीं; ...मंडलुश्च स्थाली च. — d) K1 पिठिराणि; G3.4 ...G4 °ठ)कानि (for पीठराणि).

T1 om. 14 (cf. v. l. 12). — a) K2.3.5 D4. ...-4 G1.2 M1.3.4 लोहानि (for लौ°). — b) K2 ...; K3 पात्राश्च; K5 पात्रांश्च (for पात्रीश्च). ...विधांस्. K D4-6.8 T2.4 G1-4 तथा (for नृप). ...त्राणि विविधानि च. — c) K1-3.5 B2 यो यद् (...यद्यद्). T3 G3-5 M1.2 इच्छंति (for इच्छति). K3.5 B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 G1 यच्चा- ... K4 T2 तदन्यद्; G2 दद्यात्तद् (for यदन्यद्). D2.7.9 भाजनं; B2.6 D1 3 वांछितं; B5 भारत काङ्क्षितम्). — After 14, K1 ins.:

तत्सर्वं प्रददौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

G2 partly damaged. — b) K3-5 चरन्; G5 ...गम्य (for परीत्य). — c) Dn2 बहु (for वसु). विश्राव्य (for °ण्य). T1 बहुशः (for तत्सर्वं). वस्त्राणि संहृत्य. — d) K3 महीपते; D1.6.8 G1 ...; G2 महातपाः (for महीपतिः). K1 प्रणनाम

16 a) K4 D1.3 T3 तु (for च). K1-3.5 D... G3-5 M1.2.4 च (G3-5 M1.2.4 स) राजर्षिं; M... राजर्षिंद् (for च राजानं). D5 T1.4 M3 कृताह्निक राजर्षिंद्. — T4 om. 16b–24b. — b) B1.4.5 D2.4.6-8 T2.3 G1.2.4 महीपतिं (for मनीषिणम्). — G5 M1-3 गांधार्या (for °री-). D5 तथा (for तदा)

17 T4 om. 17 (cf. v. l. 16). G2 damag... — a) K4.5 D4.6.8 T3 G1.4 M2 (*sup. lin.*) चापि (... चावि-). — b) K1 स्थिता. K5 शिष्ये च प्रणतास्थित... — c) K5 कुंती. — d) K1 ब्रह्म-; K3-5 व्रत- (f... धर्म-). B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 शिष्टाचा... समन्वितां.

18 T4 om. 18 (cf. v. l. 16). — a) B5 तदाभ्यर्च्य T3 तमभ्यर्च. G2 स तामभ्यर्च्य जननीं. — b) K3- B2 D5 S (T4 om.) विश्राव्य (for सं°). K2 चात्मनि (for °नः). — 18cd partly damaged in G4. — c) T3 निषेदिति; G3 निषेदेति (for निषीदेति). — d) K1 D7 M2.3.5 वृस्याम्; K2 ऊर्व्याम्; K3 वृक्षान् K4.5 B (B3 missing) Dn D1-4.9 बृष्याम्; D... वृश्याम्; D8 T1 G1.5 M4 ब्रस्याम्; T3 बृश्याम् (for बृस्याम्). D6 बहुस्यामविवेश ह (*sic*).

19 T4 om. 19 (cf. v. l. 16). G2 partly damaged. — a) G4 partly damaged. G3.4 कृताह्निका(G4 damaged)श्च ते सर्वे. — b) B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 भरतर्षभ; D4-6.8 T2.3 G1.3.4 M1 कौरवर्षभ (for °र्षभम्). — c) T2 -संगम्य (for -संगृह्य). — d) G4 पांडवाज्ञया; G5 M1-4 कौरवाज्ञया (for पार्थिवा°).

20 T4 om. 20 (cf. v. l. 16). D1 om. 20-21. — b) K1.5 कौरव (for °वः). — G4 damaged for 20cd. — c) T1 G3 बिभ्रन्. T3 transp. ब्राह्मीं and दीप्तां. M1-4 कृत्स्नां (for दीप्तां). — d) D1.3 G1 देवेष्विव (for देवैरिव). K4 बृहस्पतिं.

शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१

व्यासश्च भगवान्विप्रो देवर्षिगणपूजितः ।
वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास तं नृपम् ॥ २२

ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।
भीमसेनादयश्चैव समुत्थायाभ्यपूजयन् ॥ २३

समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः ।
धृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४

नवं तु विष्टरं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् ।
प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५

ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः ।
द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदुर्विपुलौजसः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।

तथा समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
व्यासः सत्यवतीपुत्रः प्रोवाचामन्त्र्य पार्थिवम् ॥ १

धृतराष्ट्र महाबाहो कच्चित्ते वर्धते तपः । C. 15 B. 15 K. 15

---

21 D_4 T_4 om. 21 (cf. v. l. 20, 16). — a) $D_{5,6,8}$ T_{1-3} G M_{1-3} तेषु तत्र (for तथा तेषु). — c) $B_{1,5}$ सितयूप- (for शत°).

22 T_4 om. 22 (cf. v. l. 16). — a) G_2 damaged. M_4 [s]थ (for च). G_5 M_{1-3} व्यासोथ भगवान्विद्वान्. — b) K_4 $B_{1.4.5}$ Dn $D_{1.2.7}$ -सेवित: (for -पूजितः). — c) D_9 transp. वृत: and शिष्यैः. $D_{4-6.8}$ T_{1-3} G_{1-3} महाराज; G_4 महा** (for °तेजा). — d) G_4 damaged. B (B_3 missing) Dn_1 $D_{1-3.7.9}$ पार्थिवं; Dn_2 पांडवं (for तं नृपम्).

23 T_4 om. 23 (cf. v. l. 16). — a) G_4 partly damaged. M_5 च (for स). $K_{4.5}$ कौरव्य (for °व्यः). — b) T_3 M_3 -पुत्रः स (for -पुत्रश्च). $D_{4-6.8}$ S (T_4 om.) धर्मराट् (for वीर्यवान्). — d) G_2 damaged. D_5 समुत्थाप्य; G_6 M_3 प्रत्युत्थाय; $M_{2,4}$ तमुत्थाय (for समु°). K_5 अभिपूजयन्; M_4 अभ्यवादयन्. B (B_3 missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ प्रत्युथायाभ्यवादयन्.

24 T_4 om. 24^{ab} (cf. v. l. 16). G_2 partly damaged. — a) M_{1-4} तदा (for ततो). — K_1 om. (hapl.) 24^b–25^c. — b) $K_{2,5}$ $D_{4,5}$ T_{1-3} $G_{1,3}$ M_{3-5} तदा; D_6 G_4 M_2 तथा; D_8 G_5 सह (for वृतः). — c) K_4 धृतराष्ट्रो. — d) G_4 damaged. D_9 आस्यतामित्युवाच ह; G_5 M_{1-4} °मिति चाब्रवीत्.

25 K_1 om. 25^{abc} (cf. v. l. 24). — a) G_4 damaged. K_2 एवं तु; $K_{4,5}$ नवं च; $B_{1,4,6}$ Dn $D_{1,5-8}$ वरं तु; B_2 सुवर्णं; T_1 वनं तु; G_2 अयं तु (for नवं तु). K_2 $D_{4-6.8.9}$ S कौशं (for कौश्यं). — b) D_9 -कुशोत्तरं (for °त्तरम्). — c) $K_{3,5}$ G_5 M_{1-4} ततो; K_4 तथा (for तदा). — d) K_4 अभि- (for उप-).

26 G_2 partly damaged. — a) G_5 M_{1-4} द्विजास्तत्र (for द्विजश्रेष्ठा). — d) T_2 (*sup. lin.*) निस्तराणि महांति च.

Colophon. — *Adhy. name :* $D_{4.6.8}$ G_1 व्यासोपगमनं; $T_{2.3}$ G_2 व्यासागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 30; K_4 $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_{1-4} 33; Dn_2 D_7 27; D_1 29; D_5 $T_{3,4}$ $G_{3,4}$ M_5 34 (as in text). — *Śloka no.:* K_4 21; K_5 43; D_9 26.

35

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ B_5 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 a) B (B_3 missing) Dn $D_{1-3.7.9}$ ततः; $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ तदा (for तथा). K_1 तथा च सूपविष्टेषु; $K_{3.5}$ ततस्तेषूप°. — d) G_4 damaged. K_1 [आ]हूय (for

कच्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप ॥ २
कच्चिद्धृदि न ते शोको राजन्पुत्रविनाशजः ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवानघ ॥ ३
कच्चिद्बुद्धिं दृढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम् ।
कच्चिद्वधूश्च गान्धारी न शोकेनाभिभूयते ॥ ४
महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी ।
आगमापायतत्त्वज्ञा कच्चिदेषा न शोचति ॥ ५
कच्चित्कुन्ती च राजंस्त्वां शुश्रूषुरनहंकृता ।
या परित्यज्य राज्यं स्वं गुरुशुश्रूषणे रता ॥ ६
कच्चिद्धर्मसुतो राजा त्वया प्रीत्याभिनन्दितः ।
भीमार्जुनयमाश्चैव कच्चिदेतेऽपि सान्त्विताः ॥ ७
कच्चिन्नन्दसि दृष्ट्वैतान्कच्चित्ते निर्मलं मनः ।
कच्चिद्विशुद्धभावोऽसि जातज्ञानो नराधिप ॥ ८
एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत ।
निर्वैरता महाराज सत्यमद्रोह एव च ॥ ९
कच्चित्ते नानुतापोऽस्ति वनवासेन भारत ।
स्वदते वन्यमन्नं वा मुनिवासांसि वा विभो ॥ १०
विदितं चापि मे राजन्विदुरस्य महात्मनः ।

[आ]मन्त्र्य). B (B_8 missing) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ इदं वचनमब्रवीत्.

2 ^{b}) K_1 कश्चित्. $B_{1, 2, 5}$ Dn $D_{1, 2, 9}$ T_1 वर्तते (for वर्धते). — ^{c}) $K_{1, 2}$ काश्चिन्. — ^{d}) $K_{1, 2}$ वनवासो.

3 ^{a}) $K_{1, 2}$ कश्चिद्. $D_{4, 6, 8}$ G_2 मृदूयते; T_2 धृति (sic) न ते (for हृदि न ते). — ^{b}) K_4 G_2 -विनाश(G_2 °शि)नः (for °शजः). — ^{c}) $K_{1, 2}$ काश्चिज्. $G_{3, 4}$ जानासि (for ज्ञानानि). — ^{d}) $K_{1, 2}$ प्रपन्नानि; T_3 प्रशंस्यानि (for प्रसन्नानि). B_4 च ते (for तव). $B_{1, 5}$ Dn $D_{2, 7}$ सुप्रसन्नानि तेनघ.

4 $K_{3, 5}$ om. 4^{ab}. — ^{a}) G_4 damaged. K_1 कश्चिद्बुद्धिं दृढं कृत्वा (sic). — ^{b}) K_4 चर च (for चरसि). G_2 आरण्यकां. — ^{c}) K_1 कश्चिद्. K_4 वधूंश्च. — ^{d}) K -पूर्यते (K_4 °ति); M_1 -पीडिता- (for -भूयते).

5 ^{a}) $K_{3, 4}$ $B_{1, 4, 6}$ Dn $D_{1, 2, 4-6, 8}$ T_{2-4} G_{2-5} $M_{2, 3, 5}$ -महाप्राज्ञा (for °प्रज्ञा). M_1 अभिभूय महाप्राज्ञा. — ^{b}) D_1 देवीं; D_5 वेद (for देवी). G_5 M_{1-3} सर्वार्थ- (for धर्मार्थ-). — ^{c}) K_3 B_5 $D_{3, 9}$ आगमोपाय- (for °मापाय-). — ^{d}) K_1 B_2 एशा न (sic); D_5 T_4 $G_{3, 4}$ एव न; T_1 नैवात्र (for एषा न). K_5 T_2 शोचती.

6 G_4 damaged for 6^{ab}. — ^{a}) B_6 तु (for च). K च ते राजन्; $D_{4-6, 8}$ S (G_4 damaged) महाभागा ($T_{1, 3}$ °ग) (for च राजंस्त्वां). — ^{b}) $B_{1, 2, 4, 5}$ Dn $D_{2, 7}$ शुश्रूषति (for °षुर्). — K_1 om. (hapl.) 6^{cd}. — ^{c}) B_4 सा (for या). $B_{1, 4, 5}$ Dn $D_{2, 7}$ स्वं पुत्रं (for राज्यं स्वं).

7 ^{a}) K_1 कश्चिद्. — ^{b}) K_5 $B_{1, 2, 6}$ $D_{1, 3, 9}$ त्वया प्रत्यभिनंदितः; $B_{4, 5}$ Dn $D_{2, 5, 7}$ महात्मा सुमहामनाः. — ^{c}) K_3 -यमौ (for -यमाश्च). M_2 चापि (for चैव). T_3 भीमसेनार्जुनयमाः. — ^{d}) K_1 काश्चिद्. D_5 देशे (for एते). G_3 हि (for ऽपि). K_2 सात्त्विकाः; $B_{2, 5}$ शांत्विताः. K_5 कच्चित्ते स्वनुसांत्वताः.

8 G_4 damaged for 8^{ab}. — ^{a}) K_1 कश्चिन्. $K_{1, 2}$ $M_{1, 2, 4}$ एनान् (for एतान्). — ^{b}) K_1 D_4 काश्चित्. D_8 तपः (for मनः). — T_1 om. 8^{c}–16^{d}. — ^{c}) K B (B_3 missing) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ च; $T_{2, 3}$ वै (for वि-). K_4 D_9 शुभ- (for -शुद्ध-). K_2 D_8 [ऽ]पि (for ऽसि). — ^{d}) B_2 D_5 T_{2-4} G_3 ज्ञातज्ञानो; D_1 ज्ञानेनैव; $D_{4, 6, 8}$ G_1 ज्ञातोज्ञातो; G_2 ज्ञाताज्ञाने (for जातज्ञानो). K_2 $D_{8, 9}$ T_3 M_3 नराधिपः.

9 T_1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $D_{4, 6}$ हि त्रिमयं (sic); G_5 $M_{2, 3, 5}$ विद्धि त्रयं (for हि त्रितयं). T_4 सर्वं; G_2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं). — ^{b}) M_3 सर्वेषु भरतर्षभ. — K_5 om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) T_3 निर्वेदिता (for निर्वैरता). K_3 महाप्राज्ञ; G_5 M_{1-4} °बाहो (for °राज). G_1 निर्वैरः सर्वभूतेषु. — ^{d}) G_4 damaged. K_4 M_3 अद्रोहम्; $B_{1, 4, 5}$ Dn $D_{2, 7}$ अक्रोध (for अद्रोह).

10 T_1 om. 10 (cf. v. l. 8). K_5 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{a}) G_4 damaged. K_1 काश्चित्. $B_{1, 2, 4, 5}$ Dn $D_{2, 7}$ न च मोहो; D_1 न च तापो (for नानुतापो). — ^{c}) K_1 सुदते; K_2 स्वदत्ते; $B_{1, 2, 6}$ स्वदसे; B_4 D_3 स्वदेशे; Dn D_2 स्ववशे (for स्वदते). G_3 $M_{1, 2}$ वान्यम् (for वन्यम्). — ^{d}) T_4 om. मुनि-. $K_{1-3, 5}$ -वासोपि (K_5 °सोभि) (for -वासांसि). K_3 T_3 G_3 M_{1-3} चाभिभो; G_4 भारत (for वा विभो). K_4 वनवासोपि वा विभो; B (B_3 missing) Dn $D_{1-3, 7, 9}$ उपवासोपि वा भ(D_7 चाम)वेत; D_5 मुनिवासोपि वामवन्.

गमनं विधिना येन धर्मस्य सुमहात्मनः ॥ ११
माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्मो विदुरतां गतः ।
महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः ॥ १२
बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु यः ।
न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ १३
तपोबलव्ययं कृत्वा सुमहच्चिरसंभृतम् ।
माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः सनातनः ॥ १४
नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्वेन बलेन च ।
वैचित्रवीर्यके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः ॥ १५
भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः ।
धारणाच्छ्रेयसो ध्यानाद्यं धर्मं कवयो विदुः ॥ १६
सत्येन संवर्धयति दमेन नियमेन च ।
अहिंसया च दानेन तपसा च सनातनः ॥ १७
येन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः । C. B. K.

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 8). — a) K4 विदितो; K5 विदितं (for विदितं). K4 B2 वा (for च). T4 ह्येष (for चापि). B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 राजेंद्र (for मे राजन्). — K1 G3. 4 om. (hapl.) 11cd. — c) Dn D1-3. 7 G1 [अ]नेन (for येन). K2 गमनं विधिवानेव; B1. 4. 5 °नं विधिपातेन; B2 विदितं विधियानेन; B6 D9 गमनं विधियानेन; M1 विधिना गमनं येन. — d) G2 सुतमात्मनः (for सुमहा°).

12 For the curse of Yama by Māṇḍavya, which compelled him to be born as Vidura, cf. 1. 57. 77-81. T1 om. 12 (cf. v. l. 8). G4 partly damaged. — a) D5 इह; G2 स हि (by transp.). — c) K2 महायोगी महाबुद्धिर् (by transp.). — d) D3-5. 8. 9 T2-4 G M स (for सु-). K5 -महामतिः (for °मनाः). K1 महात्मा पुरुषर्षभः; K3 महात्मा स महामतिः; K4 D6 स महात्मा महामतिः (D5 °नाः).

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 8); K1 reads 13 after 25. — b) D4-6. 8 T2. 4 G2. 3 M5 हि (for [अ]पि). K3 सः; K4 B1. 2. 4. 5 Dn D1-3. 7 M1. 4 च (for यः). G4 शुक्रो वा दानवेषु यः. — c) K5 स (for न). K1 B5 D2 T4 -संपन्नौ (for °न्नो). — d) K3 [अ]यं; B5 [अ]सौ (for स). K1 यथा स विदुरोभवत्; K5 D1. 4 यथा स (K5 °थायं) पुरुषर्षभ; T2 G5 M1-4 यथा स भरतर्षभ.

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 8). G5 partly damaged. — a) M3 तपोबलं (for °बल-). K5 -चयं (for -व्ययं). — b) D5. 6 -संवृतं (for -संभृतम्). K1-3. 5 G5 M1-4 सुचिरं संभृतं तदा (K1. 2 पुरा); B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 सुचिरात्संभृतं (D1 °वृतं) तदा. — d) K3-5 [ऽ]प्यभिभूतः; T2 ह्यविभूतः; T3 ह्यवधूतः; M3 अभिभूतः (for ह्यभि°).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 8). K2 om. (hapl.) 14
15a-16b. — a) B5 वियोगाद्; G4 बोधनाद् (for नियोगाद्). D8 ब्राह्मणः (for ब्रह्मणः). — b) K1 यथा; D4. 6. 8 तथा (for मया). B6 वै (for च). — c) K5 -वीर्यकं (for °के). — d) K3 मया (for जातः). K1 G2 स स-; K3 जातो; K4. 5 D1 स तु; D3 स च (for स सु-). K4 महाद्युतिः; D8 °मुनिः; G3 -समाहितः (for -महामतिः). M5 जनितः स महामतिः.

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 8). K2 om. 16ab (cf. v. l. 15). — a) K4 ततस् (for भ्राता). K1. 3-5 D4. 6. 8 T2-4 G1-4 महात्मा स (K1 °त्मा वै; K3 °त्मा च; G2 °त्मासौ); D5 M5 °त्मानो (for °राज). G5 M1-4 भ्रातृभावं गतस्ते वै (sic). — 16bc damaged in G4. K1 om. (hapl.) 16c-17a. — c) K2 कारणात्; M1. 2 (inf. lin.) धरणात् (for धा°). B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 G1 मनसा (D9 °सो) (for श्रेयसो). M3 (inf. lin.) Cv ज्ञानाद् (for ध्या°). D4. 6. 8 धारणाच्छ्रावणाद्ध्यानाद्. — d) D4-6. 8 T4 यद्धर्मं; M1-4 धर्मं हि (for यं धर्मं).

17 K1 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) K3-5 D4-6. 8 S सत्येन वर्धते यो हि (K3-5 T1 G5 M1-3 योगो; M5 योगी). — b) K4 दानेन विनयेन च; B (B3 missing) Dn D2. 3. 7. 9 यो दमेन श(B4 °मे च श)मेन च; D1 यो दमेन *** च. — c) D4-6. 8 T1. 2. 4 G M [अ]थ (for च). — d) B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 तप्यमानः (for तपसा च). T1 तपसा श्रद्धयापि च.

18 a) T1 योसौ (for येन). G4 -बलेनैव (for -बलाज्जातः). — b) B4 सनातनः (for युधिष्ठिरः). — 18cd is partly damaged in G4. — c) K2-5 D4-6. 8 T2-4 G2. 3. 5 M1-3. 5 एव (for एष). — After 18, G5 M1 ins.:

60* प्रत्यक्षं पूजितो येन चित्तस्थश्चिन्मयो हरिः ।
शुद्धाशयस्य भक्त्या च संभ्रमाराधितः पुरा ।

18 18 धर्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८
यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथापः पृथिवी यथा ।
यथाकाशं तथा धर्म इह चामुत्र च स्थितः ॥ १९
सर्वगश्चैव कौरव्य सर्वं व्याप्य चराचरम् ।
दृश्यते देवदेवः स सिद्धैर्निर्दग्धकिल्बिषैः ॥ २०
यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः ।
स एष राजन्वश्यस्ते पाण्डवः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ २१
प्रविष्टः स स्वमात्मानं भ्राता ते बुद्धिसत्तमः ।
दिष्ट्या महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ॥ २२
त्वां चापि श्रेयसा योक्ष्ये नचिराद्भरतर्षभ ।
संशयच्छेदनार्थं हि प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक ॥ २३
न कृतं यत्पुरा कैश्चित्कर्म लोके महर्षिभिः ।
आश्चर्यभूतं तपसः फलं संदर्शयामि वः ॥ २४
किमिच्छसि महीपाल मत्तः प्राप्तुममानुषम् ।
द्रष्टुं स्प्रष्टुमथ श्रोतुं वद कर्तास्मि तत्तथा ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ समाप्तमाश्रमवासपर्व ॥

---

19 ^{a}) K_{3-5} चाग्निर्; $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ T_1 वह्निर् (for ह्यग्निर्). T_1 तथा (for यथा). — ^{b}) D_5 वा; T_1 स्यात्; M_1 च (for [आ]पः). B_1 -पते; D_5 T_1 तथा (for यथा). — ^{c}) B_2 om.; $D_{1,3}$ यथा कालस्; $D_{4,6,8}$ T_3 यथाकाशस् (for °काशं). K_1 $B_{1,2}$ T_2 G_2 यथा (for तथा). — ^{d}) K_2 M_5 चास्थितः; K_4 संज्ञितः; D_5 संस्थितः; M_{1-4} च ध्रुवः (for च स्थितः). G_3 सर्वदा तत्र वास्थितः.

20 ^{a}) $K_{1,2}$ सर्वशश्; $K_{3,4}$ $G_{2,5}$ M_2 °तश् (for °गश्). D_3 चापि (for चैव). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,5,7,9}$ राजेंद्र (for कौरव्य). T_1 स धर्मः कुरु राजेंद्र. — ^{b}) $K_{1,2}$ चास्य; K_{3-5} चापि (for व्याप्य). G_4 स्थितं नरं (for चराचरम्). — 20^{cd} is damaged in G_4. — ^{c}) K_1 पश्यते (for दृश्यते). K_5 चापि; M_3 धर्म- (for देव-). $K_{1,2}$ D_4 T_3 -देवस्य; K_{3-5} G_2 -देवेश (G_3 °शः); Dn $D_{2,7}$ T_4 M_5 -देवैः स (for -देवः स). T_1 दृश्यते सततं राजन्. — ^{d}) K_3 सिद्धि- (for सिद्धैर्). G_5 M_{2-4} -कल्मषैः (for -किल्बिषैः). $B_{1,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ सिद्धैर्निर्मुक्तकल्मषैः (D_1 °षैः); B_2 समृद्धैर्मुक्तकल्मषैः.

21 ^{a}) $D_{1,3}$ धर्मस्य (for धर्मः स). — ^{b}) D_1 यश्च; D_4 यस्य (for यः स). — ^{c}) K_4 एव (for एष). K_{3-5} राजा (for राजन्). K_5 $D_{6,8}$ वश्यं ते; B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ दृश्यस्ते; T_1 भवतः; T_2 G_2 $G_{3,4}$ पश्यंस्ते (for वश्यस्ते). D_4 सुपराजन्वंशस्ते; K_1 वश्यंस्ते (sic). — ^{d}) D_1 प्रेक्षित- (for प्रेष्यवत्). K_1 पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः; K_2 पांडवः सत्यविक्रमः.

22 D_7 reads 22^{ab} on marg. — ^{a}) G_3 प्रवृष्टः (for प्रविष्टः). $K_{3,5}$ च; M_4 स्व- (for स). K_1 $B_{1,4-6}$ Dn $D_{2,7}$ सुम(K_1 B_5 स म)हात्मानं; $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} सर्वमात्मानं (for स स्वमात्मानं). K_4 प्रविष्टः स्वस्यमात्मानं. — ^{b}) K_4 भूतं (for भ्राता). K_1 D_5 S -संमतः (for -सत्तमः). $B_{2,6}$ D_9 भ्राता वे बुद्धिमत्तरः; $D_{1,8}$ भ्राता मे बुद्धिमांस्ततः. — ^{c}) B (B_3 missing) D T $G_{1-3,5}$ M_5 दृष्ट्वा; G_4 damaged (for दिष्ट्या). T_1 त्वामपि (for महात्मा). $K_{1,3-5}$ T_2 G_5 M कौंतेयो (for °यं). — ^{d}) $D_{4,6,8}$ G_1 समयोग-; D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ तपो° (for महा°). G_2 -बलान्वितं.

23 ^{a}) M_3 श्रेयसे (for °सा). $K_{1,2}$ राजन् (for योक्ष्ये). T_1 नितरां श्रेयसा योक्ष्येन्. — ^{b}) $K_{1,2}$ योज्य- (K_2 मोक्ष्य)से न चिरादिव. — ^{c}) K_5 M_1 वै; T_1 मां (for हि). K_4 B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ संशयच्छेदनार्थाय. — ^{d}) K_1 $G_{2,5}$ $M_{2,4}$ प्राप्तं मा; D_5 $T_{1,4}$ संप्राप्तं. B_5 पूर्वकं; B_6 पुत्रकं (for °क).

24 ^{a}) $B_{2,4}$ Dn $D_{2,7}$ M_1 यैः; $M_{1,3,4}$ सु- (for कै°). — ^{b}) T_3 लोक- न). K_2 कश्चित् (for कै°). — ^{b}) T_3 लोक- (for लोके). $D_{4-6,8}$ S मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — ^{c}) G_4 कुर्वंतस्तस्य तपसः. — ^{d}) B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ तद् (for सं-). K_1 B_6 $D_{4,5}$ [इ]व; G_3 च (for वः).

25 ^{a}) G_4 माम् (for किम्). $B_{1,4,5}$ इच्छति. K_1 महीपालो. — ^{b}) $K_{1,5}$ B_1 $D_{1,3-5}$ T_1 G_1 प्राप्तम्; T_3 प्राप्यम् (for प्राप्तुम्). B (B_3 missing) Dn $D_{1-3,7,9}$ अभीप्सितं (for अमानुषम्). — ^{c}) K_3 स्प्रष्टुं (for द्रष्टुं).

३६

जनमेजय उवाच ।

वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपतौ ।
सभार्ये नृपशार्दूले वध्वा कुन्त्या समन्विते ॥ १
विदुरे चापि संसिद्धे धर्मराजं व्यपाश्रिते ।
वसत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वाश्रममण्डले ॥ २
यत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह ।
व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्वदस्व मे ॥ ३
वनवासे च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः ।
युधिष्ठिरो नरपतिर्न्यवसत्सजनो द्विज ॥ ४
किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन्प्रभो ।
सान्तःपुरा महात्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तेऽनुज्ञातास्तदा राजन्कुरुराजेन पाण्डवाः ।
विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ॥ ६

K1 स्प्रष्टम्; K2. 4. 5 B1. 2. 5. 6 D4. 6. 8 G1. 3. 4 M3 प्रष्टुम्; T3 G2 स्रष्टुम् (for स्प्रष्टुम्). K4 यथा; K5 जथो; G4 मम (for अथ). — d) M3 वेद (for वद). K3-5 तेनघ; D4-6. 8 T1. 3. 4 G M तं नृप (M4 °प:) (for तत्तथा). B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 तत्कर्तास्मि तवा- (B5 °तो)नघ. — After 25, K1 reads 13.

Colophon. — *Adhy. name*: K1 व्यासवाक्यं; T2 व्यासवरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 31; K4 D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4 34; Dn2 D1 28; D1 30; D5 T3. 4 G3. 4 M5 35 (as in text); T1 33. — *Śloka no.*: K4 45; K5 67; D9 25.

36

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 a) K1-3 B (B3 missing) D1. 3. 7 G5 M3. 4 वन- वास-; K4 D9 °वासे (for °वासं). D8 विप्रे; G3 विप्रा (for विप्र). — b) K2 धृतराष्ट्र- (for °राष्ट्रे). D6. 8 महामतौ (for महीपतौ). — c) T3 साचार्ये; G4 गांधार्या (for सभार्ये). B2 -शार्दूल (for °ले). G5 M1-4 सदारे भरतश्रेष्ठे. — d) T3 तथा (for वध्वा).

2 a) D4-6. 8 T G1-3 M5 धर्मज्ञे; G4 धर्मिष्ठे (for संसिद्धे). — D8 om. 2b. — b) K2. 4. 5 B (B3 missing) D9 T3 M3 धर्मराज- (K4 B1. 2. 4-6 °जे); G4 धृतराष्ट्रं (for धर्मराजं). K3 धर्मराजन्युपाश्रिते. — d) D4. 6. 8 सर्वे हि (for सर्वेषु). B2. 6 D1. 3. 9 सर्वेष्वपि च भारत.

3 a) D1. 8 तत् (for यत्). G3. 4 तदा कार्यम् (for तदाश्चर्यम्). — b) B5 वै (for ह). — d) G4 तत्कार्यं च (for महर्षिस्तद्). G5 M1-4 च शंस (for वदस्व).

4 a) D4. 6. 8 G1 [ऽ]पि; T1 तु; G3. 4 न (for च). D1. 6. 8 कौरव्यं (for °व्य:). — b) K5 D4. 6 T4 G5 M1. 3-5 अच्युत; D1. 8 ऊषित: (for अच्युत:). — c) D1. 8 [ऽ]थ नृ- (for नर-). — d) B4. 5 स्व- (for स-). D4 स्वजने. B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 G5 M1-4 तदा; D6. 8 T2. 4 द्विज: (for द्विज). K4 निवसत्सुजनो द्विज; M5 न्यवसत्स जनेश्वर:.

5 a) K4 आहारश्. — b) K4 ससैन्यो. B4 विव- सन्; T2 ह्यव°; G3 ह्यभवन् (for न्यवसन्). K1 D5 विभो (for प्रभो). T3 ससैन्याभ्यवसन्विभो; G4 ससैन्या धर्मजादय:. — c) D5 T3 सांत:पुर-; M4 °पुरो. — d) D4-6. 8 S एतदिच्छामि वेदितुं.

6 After the ref., D4-6. 8 S ins.:

61* वनवासगतं राजन्धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरोऽभ्ययाद्द्रष्टुं ससैन्यो भ्रातृभिः सह ।
प्रथमे दिवसे चैषामापो मूलं फलं तथा ।
भोजनं भूमिशय्या च तत्रासीद्भरतर्षभ ।

[(L. 1) D5. 8 G2 वनवासं (for °वास-). D4. 6. 8 राजा (for राजन्). D4. 6 महीपति: (for °पतिम्). — (L. 2) T1 ससैन्यो भरतर्षभ (for the post. half). — (L. 3) G4 नित्यं च (for प्रथमे). M2 मूल- (for मूलं).]

— a) G5 M1-4 अनुज्ञातास् (for तेऽनु°). D4-6. 8 T2-4 G2-5 M1-3. 5 ततो (for तदा). D8 om. from राज up to राजन् (in 8c). K5 G5 M1-4 राज्ञा (for राजन्). — b) D4. 6 कुलराजेन वासवा:; G5 M1-4 कुरुवृद्धेन भारत. — c) T2 विविधाश्च (for °नि). G4 अभजन्राज- योग्यानि. — d) B5 D9 विश्रम्य. B4 वै (for ते). K1 शय्याश्चात्र भजंति वै; K2 शय्या वात्र भजंत ते; K3. 5

72 मासमेकं विजह्रुस्ते ससैन्यान्तःपुरा वने ।
7 अथ तत्रागमद्व्यासो यथोक्तं ते मयानघ ॥ ७
9 तथा तु तेषां सर्वेषां कथाभिर्नृपसंनिधौ ।
व्यासमन्वासतां राजन्नाजग्मुर्मुनयोऽपरे ॥ ८
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ।
विश्वावसुस्तुम्बुरुश्च चित्रसेनश्च भारत ॥ ९
तेषामपि यथान्यायं पूजां चक्रे महामनाः ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
निषेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।
आसनेष्वथ पुण्येषु बर्हिष्केषु वरेषु च ॥ ११
तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः ।
पाण्डुपुत्रैः परिवृतो निषसाद कुरूद्वहः ॥ १२
गान्धारी चैव कुन्ती च द्रौपदी सात्वती तथा ।
स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविविशुस्ततः ॥ १३
तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्नृप ।
ऋषीणां च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १४
ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः ।
प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ॥ १५
विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ।
दह्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै ॥ १६
गान्धार्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति पार्थिव ।

शय्याश्चाप्यभजंत ते ; K_4 निशम्याश्चाप्यभजंति वै (sic); D_{4-6} G_1 शय्याश्चैवा(D_6 °श्चान्व)भजन्वने ; T G_{2-5} M शय्याश्चान्वभ(T_2 G_2 °न्याभ)वन्वने (T_3 °न्पुनः).

7 D_8 om. 7 (cf. v. l. 6). — [b]) B_5 [अं]तःपुरागमे. — [d]) T_1 यथोक्तस्. G_5 M_{2-4} नृप (for [अ]नघ).

8 D_8 om. up to राजन् (cf. v. l. 6). — [a]) G_4 damaged. $D_{1.3}$ यथा (for तथा). K_4 $B_{1.5}$ Dn $D_{2.7}$ च ; D_9 नु (for तु). G_5 M_{1-4} तत्र (for तेषां). — [b]) K_5 कथांते (for कथाभिर्). — [c]) K_4 B_6 $D_{1.3.4.6.9}$ G_5 M_{2-5} अन्वास्यतां (for °सतां). — [d]) $K_{1.2}$ परे ; D_5 वने (for ऽपरे). G_5 M_{1-4} आजग्मुर्ऋषयः परे.

9 [a]) G_1 नारदं सर्वतश्चैव. — [b]) M_5 महामनाः (for °तपाः). — [c]) K_4 D_5 तुंबरुश्.

10 K_3 om. 10^{a}–11^{b}. — [a]) K_1 T_3 यथा न्याय्यं. — [b]) K_4 Dn $D_{2.7}$ महातपाः ; K_5 °मतिः.

11 K_3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — [b]) $K_{1.4}$ च भारत (for युधिष्ठिरात्). $K_{2.5}$ $D_{4-6.8}$ T G_{1-3} M_5 पूजां तां (D_5 $T_{1.4}$ G_3 तां पूजां) प्राप्य भारत ; G_4 तां पूजां प्राप्य ते जनाः ; G_5 M_{1-4} राज्ञा दत्तेषु व($M_{3.4}$ फ)ल्गुषु. — T_1 om. 11^{cd}. — [c]) B_2 च (for [अ]थ). $G_{3.4}$ मुख्येषु (for पुण्येषु). — [d]) Dn D_7 G_1 बर्हिणेषु ; D_2 (before corr.) °ष्टेषु ; Cv (gloss : बर्हिष्केषु, बर्हिर्दर्भैः । तत्सबन्धिषु, तद्रचितेषु ।) as in text. K_{1-3} G_5 M_{1-3} नवेषु ; B_6 M_4 वनेषु ; D_5 T_{2-4} $G_{2.3}$ M_5 शुभेषु ; G_4 damaged (for वरेषु). K_4 बर्हिषेषु D_8 [अ]वरेषु ; K_5 बर्हिष्टेषु वनेषु च ; D_3 बर्हिष्वेष्वपरेषु गवेषु च (sic); $D_{4.6.8}$ बर्हिष्वेष्वशुभेषु च ; M_5 बर्हिष्मत्सु शुभेषु च. ※ Cn (reading बर्हिणेषु): पक्षिबर्हतूलिकामयेषु । ※

12 [a]) G_4 damaged. — [b]) D_1 -द्युतिः (for -मतिः). K_1 स नृपः स महामनाः ; K_{2-5} $D_{4-6.8}$ S स नृपः सुम(K_4 °पस्तु म)हातपाः (K_{2-5} °यशाः). — [d]) G_4 प्रससाद (for निष°). K $B_{2.4-6}$ Dn $D_{2.4.6.8}$ $T_{2.4}$ G_2 $M_{3.4}$ कुरू(B_4 °लो)द्वह.

13 [a]) K_{3-5} $D_{4.6.8}$ T G_{1-4} M_5 चाथ ; G_5 M_{1-4} त्वथ (for चैव). — [c]) K D_5 T_{2-4} G_{2-4} M_5 सर्वास (for चान्यास्). K_1 राजन् ; K_2 lacuna ; $K_{3.5}$ [अ]न्यास्ताः ; K_4 ताश्च ; B_6 D_9 [ए]वान्याः ; D_5 $T_{2.4}$ G_{2-4} M_5 [अ]प्यन्याः ; T_3 चान्याः ; G_1 ह्यन्याः (for [अ]न्याभिः). $D_{4.6.8}$ स्तूयः स वास्तथा इन्याः (sic); T_1 स्त्रियः सर्वास्ततोन्यत्र ; G_5 $M_{1.2.4}$ स्त्रियोन्याश्चैव ताः सर्वाः ; M_3 स्त्रियश्चान्याश्च ताः सर्वाः. — [d]) $K_{1.2}$ च ह ; $K_{3.5}$ B_6 D_9 $T_{1.2}$ $G_{2.5}$ $M_{1.2.4.5}$ तदा ; B_2 $D_{1.3}$ T_3 M_3 तथा (for ततः).

14 [a]) G_4 damaged. $D_{6.8}$ ततः (for तत्र). G_5 M चित्रा (for दिव्या). — [b]) $K_{1.2}$ हि (for च). — [c]) $K_{1.3-5}$ $D_{4-6.8}$ S राजर्षीणां (for ऋषीणां च).

15 [d]) G_4 पाराशर्यः (for पुनरेव). — G_5 M_{1-4} om. 15^{ef}. — [e]) G_4 damaged. $D_{1.3}$ प्रेक्षमाणो ; $D_{4.6.8}$ प्रिय°.

16 [a]) $G_{3.4}$ तव (for मम). $K_{1.2}$ राजर्षे (for राजेन्द्र). — [b]) G_4 हृदि यत्ते (by transp.). — [d]) $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ S पुत्रपौत्र- (for तव पुत्र-). T_2 -क्षयेन

कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् ॥ १७
यच्च धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ।
सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम ॥ १८
श्रुत्वा समागममिमं सर्वेषां वस्ततो नृप ।
संशयच्छेदनायाहं प्राप्तः कौरवनन्दन ॥ १९
इमे च देवगन्धर्वाः सर्वे चैव महर्षयः ।
पश्यन्तु तपसो वीर्यमद्य मे चिरसंभृतम् ॥ २०
तदुच्यतां महाबाहो कं कामं प्रदिशामि ते ।
प्रवणोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २१
एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामितबुद्धिना ।
मुहूर्तमिव संचिन्त्य वचनायोपचक्रमे ॥ २२
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं च मे ।
यन्मे समागमोऽद्येह भवद्भिः सह साधुभिः ॥ २३
अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः ।
भवद्भिर्ब्रह्मकल्पैर्यत्समेतोऽहं तपोधनाः ॥ २४
दर्शनादेव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ।
विद्यते न भयं चापि परलोकान्ममानघाः ॥ २५
किं तु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मन्दस्यापनयैर्भृशम् ।

(for -कृतेन). K8 च (for वै).

17 a) K3 दुःखं मे; D4.6.8 G1 तद्दुःखं. —b) G4 damaged. K2 om. (hapl.) from हृदि up to दुःखं (in 18b). B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 नित्यदा; D4.6.8 G1 भारत (for पार्थिव). —c) D4–6.8 S कुंत्याश्चैव कुरुश्रेष्ठ. —d) D5 T1.4 G3.4 हृदि सं- (for च हृदि).

18 K2 om. up to दुःखं (cf. v. l. 17). —ab) T1 येयं (for यच्च). K3–5 तीव्रं शोकं; D4–6.8 दुःखं तीव्रं (by transp.). K4 -विनाशकं; G4 °शनं (for °जम्). —c) K3 -जननी (sic) (for -भगिनी). —d) K4 तथा; G2 यच्च (for तच्च). D4 विविधं (for विदितं).

19 a) T1.4 G1.3.4 ममागमम्; T2 ममागतम् (for समागमम्). K4 Dn D2.4.6–8 T2 G1.2 इदं; B2 इयं (for इमं). D5 श्रुत्वा ममागमश्चैव. —b) K2 वसतो; K4 च तदा; K5 B5 D5 T1.4 G3.4 वस्तुतो; B2 D1 च ततो; C1 वस्तपो (for वस्ततो). B2 नृपं; D4.6.8 [ऽ]मिते (for नृप). G5 M सर्वेषां वः सुखावहं. —c) G4 damaged. K3–5 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 -च्छेदनार्थाय (for °याहं). D6.8 [अ]यं (for [अ]हं). —For 19cd, G5 M1–4 subst.:

62* प्राप्तोऽस्मि कुरुशार्दूल संशयच्छेदनाय वः ।

20 a) G5 M1–4 देवदानवगंधर्वाः. —b) G4 एते (for सर्वे). K1.2.4.5 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 चेमे; K3 ते च; T4 चैवं (for चैव). —d) K3–5 ममाद्य (for अद्य मे). D1 -संभृतं.

21 a) Dn D2.7 महाराज; G5 M1–4 नरश्रेष्ठ; Bom. ed. महाप्राज्ञ (for महाबाहो). —b) D1 कामं कं (by transp.); D4.6 किं कर्म; D7 किं कामं. B1.2. Dn D1–3.7.9 प्रददामि; B4 प्रवदामि (for प्रदिशामि). —c) B4 partly damaged. K3 प्रपन्नो; K4 T3 प्रसन्न; B6 D4.6.8 प्रणवो; D1.3 प्रय(D3 °या)तो; D7 प्रवीणो; M5 प्रवरो (for °णो). —d) K3 बलं; B1.4–6 Dn D1–3.7.9 फलं (for बलम्).

22 a) B6 च; T1.3 G2 M2 तु (for स). D4.6.8 राजेंद्र. —c) D4.6.8 अति- (for इव). K D4–6.8 T G1–4 M1.4.5 निश्चित्य (for संचिन्त्य).

23 B5 om. 23ab. —a) K1.2 B1.4.6 Dn D1–3.7.9 च; K3 [ऽ]हं (for the second ऽस्मि). —c) D1.3 M1 ह्येष; D5 T4 G3 [ऽ]द्यैव; T1 ह्यद्य (for ऽद्येह). —d) M3 भवद्भिः सुमहात्मभिः.

24 a) K4 अथ वा; D9 अद्य वा; G2 अद्यैव (for अद्य च). G5 M2 उपगच्छामि (for अव°). —b) D5 दृष्ट्याम् (for इष्टाम्). K1.2 B2.6 D3 T2 G1.2.5 M महात्मनः (G5 M °नां) (for इहात्मनः). T1.4 गतिं दिष्ट्या ममा(T4 °हा)त्मनः; T3 धन्यां गतिमथात्मनः; G3.4 धन्यं जन्म ममात्मनः. —c) K3 G4 च; K4.5 यः (for यत्). B1.4.5 Dn D2.7 ब्रह्म(B4 एक)कल्पैर्भवद्भिर्यत्. —d) K1.2 सहितो; K3 संमतो (for समेतो). K G5 M2–5 तपोधनैः (for °धनाः). G1 समेताश्च तपोधनाः.

25 a) K5 एष (for एव). —b) T1 पुरा (for पूतो). D4.6.8 संशयं. —c) G3.4 सभयं (for न भयं). K4 लोके; K5 वापि (for चापि). —d) G4 partly damaged. K1–3.5 D5 T G1–3.5 M -लोके; D4.6.8 -लोकं (for -लोकान्). K1 मया (for मम). K3 D5 T2.4 G1.5 M1–4 अनघ (for °घाः). K4 संसाराय ममानघ.

दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः ॥ २६
अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना ।
घातिता पृथिवी चेयं सहया सनरद्विपा ॥ २७
राजानश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ।
आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशं गताः ॥ २८
ये ते पुत्रांश्च दाराश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ।
परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् ॥ २९
का नु तेषां गतिर्ब्रह्मन्मित्रार्थे ये हता मृधे ।
तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ॥ ३०
दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ।
भीष्मं शान्तवनं वृद्धं द्रोणं च द्विजसत्तमम् ॥ ३१
मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृदद्विषा ।
क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ॥ ३२
एतत्सर्वमनुस्मृत्य दह्यमानो दिवानिशम् ।
न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः ।
इति मे चिन्तयानस्य पितः शर्म न विद्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

26 ^{a}) G_2 नु (for तु). M_1 च (for सु-). — ^{b}) $K_{1,2,4,5}$ [अ]पनये; $D_{4,6,8}$ T_3 G_2 °नयो; $G_{3,4}$ तनये (G_4 °यैर्) (for [अ]पनयैर्). — ^{c}) B_6 पूयते (for दू°). $D_{4,6,8}$ मन्-; T_4 च (for मे). — ^{d}) K T_{2-4} G M_{1-4} शोचतः; $D_{4,6,7}$ शोचंतं; D_5 T_1 शोचितः (for स्मरतः). D_5 T_1 G_2 -गर्धिनः (for -गृद्धिनः).

27 ^{a}) K_4 राजन् (for येन). M_3 अपापः पांडवो येन. — ^{b}) K $D_{4-6,8}$ T_{2-4} G M निरस्ताः; T_1 क्लेशिताः (for निकृताः). — ^{c}) D_5 $T_{1,4}$ $G_{3,4}$ वसुधा (for पृथिवी). $B_{1,4,5}$ Dn $D_{2,7}$ G_1 येन; D_1 चैव (for चेयं). — ^{d}) B_6 सहसा (for °या). B_6 D_8 T_1 G_5 M_{1-4} सरथ-; D_1 सनग- (for °र-). K_4 सहाश्वा सनराधिपा; K_5 B_2 सहया सनराधिप (B_2 °पा); $D_{4,6,8}$ G_2 सहाश्वमनुजद्विपा; D_5 T_4 G_3 सवाहनरथद्विपा; G_1 सभाश्व मनुजद्विप (sic); G_4 सवाहन****.

28 ^{b}) G_5 M_{1-4} नानादेशसमागताः. — ^{c}) G_3 पुत्रास्ते; G_4 दोषेण (for पुत्रार्थे). — ^{d}) K ततो; $D_{4-6,8}$ T $G_{1,2,5}$ M ते (M_3 ये) च; $G_{3,4}$ मृता (for सर्वे).

29 $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} M_5 repeat 29 after 32. — ^{a}) $K_{2,3}$ $D_{4,6-8}$ T_{2-4} G_{1-4} M_5 (all [except $K_{2,3}$ D_7] first time) एते; K_4 ये तु (for ये ते). $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{1,2,7,8}$ पितॄंश् (for पुत्रांश्). T_3 (first time) पौत्रांश् (for दाराश्). $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} M_5 (all second time) एते ($G_{2,3}$ ये ते) मदर्थे पुत्रांश्च ($D_{5,8}$ °त्राणां). — ^{b}) $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} M_5 (all second time) दारांश्च (for प्राणांश्च). D_5 (first time) [ए]व मनः- (for मनसः). — After the second occurrence of 29^{ab}, $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} M_5 ins.:

63* भोगांश्च विविधांस्तात इष्टापूर्तांस्तथैव च ।

30 ^{a}) G_4 damaged. B_2 किं (for का). Dn $D_{2,7}$ कथिता सं- (for का नु तेषां). $D_{4,8}$ T_3 गतिं (for गतिर्). D_1 कथं तेषां संगतिः स्यान्. — ^{b}) G_4 मदर्थे; G_5 M पुत्रार्थे (for मि°). K_1 रणे हताः; K_2 $G_{3,4}$ मृता मृधे; B_5 हता युधि (for हता मृधे). — ^{c}) T_3 तद्देव (for तथैव). G_5 M_{1-4} -पौत्राश्च (for °णां). — ^{d}) K_4 [अ]पि; B_5 $D_{4,6,8}$ G_2 M_5 ते (for ये). K_5 निहिता. K_4 भुवि (for युधि).

31 ^{a}) $G_{1,2}$ म्लायते (for दू°). K_4 B_4 नित्यं; B_6 भीष्मं; D_1 [ऽ]भीष्टं; D_6 S [ऽ]तीव (for ऽभीक्ष्णं). — ^{b}) K_4 महाबलान्; B_2 बलाबलं; M_5 पितामह (for महाबलम्).

32 ^{a}) G_4 damaged. $K_{4,5}$ मूढेन पुत्रेण (by transp.). — ^{b}) $K_{1-3,5}$ सुहृदां; $D_{1,8}$ सुकृत- (for सुहृद-). $D_{4-6,8}$ $T_{1,3,4}$ G M पापेन च (G_5 M_{1-4} °नैव) सुहृद्द्विषा (D_5 °षां); D_9 पापेनाकृतबुद्धिना. — ^{c}) K_4 दीर्घं; D_5 दीप्तं (for दीप्तं). — After 32, $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} M_5 repeat 29.

33 ^{b}) T_3 तप्यमानो (for दह्य°). — ^{c}) K $D_{1,4-6,8}$ T G_{1-4} $M_{3,5}$ उप- (for अधि-). — ^{d}) $D_{1,6,8}$ T G_{1-4} पुत्र- (for दुःख-). K_4 D_4 -समाहितः; B_6 °गतः (for °हतः). — ^{f}) G_4 damaged. $K_{3,4}$ तात; T_1 M_3 पितुः (for पितः). K_5 सर्वं; $B_{1,3,4-6}$ Dn $D_{1-4,6-9}$ G_2 शांतिर्; G_3 कर्म (for शर्म). G_1 पितुः शांतिं न गच्छति.

३७

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा विविधं तस्य राजर्षेः परिदेवितम् ।
पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्या जनमेजय ॥ १
कुन्त्या द्रुपदपुत्र्याश्च सुभद्रायास्तथैव च ।
तासां च वरनारीणां वधूनां कौरवस्य ह ॥ २
पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विदमब्रवीत् ।
श्वशुरं बद्धनयना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ॥ ३
षोडशेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुंगव ।
अस्य राज्ञो हतान्पुत्राञ्शोचतो न शमो विभो ॥ ४
पुत्रशोकसमाविष्टो निःश्वसन्ह्येष भूमिपः ।
न शेते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो महामुने ॥ ५
लोकानन्यान्समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वांस्तपोबलात् ।
किमु लोकान्तरगताराज्ञो दर्शयितुं सुतान् ॥ ६
इयं च द्रौपदी कृष्णा हतज्ञातिसुता भृशम् ।

Colophon om. in $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$. — *Adhy. name:* K_1 पुत्रदर्शनाश्चर्यं; T_2 धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 32; $K_{4.5}$ $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-4} 35; D_5 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_6 36 (as in text).

37

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ B_3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 $T_{2.3}$ om. the ref. — ^{a}) K_1 D_1 विधिवत्; $D_{4-6.8}$ $T_{1.2.4}$ G M वदतस्; D_7 विदितं; T_3 वचनं (for विविधं). — ^{b}) $K_{1.5}$ राजर्षे; T_1 राज्ञः स; $G_{3.4}$ महर्षेः (for राजर्षेः). K_2 -देवनं (for -देवितम्). — ^{c}) K_5 नवीकृत-; $D_{4.6.8}$ न विकृताः (sic) (for नवीकृतः). K_2 शोकं (for शोको). K_1 शोकः पुनर्नवीभूतो. — ^{d}) G_4 damaged. $D_{4-6.8}$ S (G_4 damaged) भरत(T_2 पुरुष)र्षभ (for जनमेजय).

2 $K_{1.2}$ om. 2–5. K_4 reads 2^a–3^a on marg. — ^{a}) K_4 -पुत्राश्च; $D_{4-6.8}$ S -कन्यायाः (for -पुत्र्याश्च). — ^{b}) D_4 M_1 च भारत; $D_{5.6.8}$ T G M_{2-5} च पार्थिव (for तथैव च). — ^{c}) D_1 नर- (for वर-). — ^{d}) K_3 साधूनां (for व°). B_1 $D_{4-6.8}$ T_1 G $M_{1.2}$ च (for ह).

3 $K_{1.2}$ om. 3 (cf. v. l. 2). K_4 reads 3^a on marg. — ^{b}) $K_{3.4}$ B_6 $D_{1.4-6.8}$ T G_{1-4} M_5 गांधारी त्व(K_4 प्र)ब्रवीदिदं. — ^{c}) K_3 स्वसुरं (sic). $D_{4.6.8}$ बंधु- (for बद्ध-). — ^{d}) T_3 देव (for देवी). K_3 D_1 देवी प्रांजलिवस्थिता (K_5 °कस्थिता). — After 3, $D_{4-6.8}$ S ins.:

64* लोकान्तरगतान्पुत्रानयं काङ्क्षति मानद ।
तच्चास्य मानसं ज्ञातं भगवंस्तपसा त्वया ।

[(L. 1) $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ मानदः. — (L. 2) $T_{1.2}$ न (for तच्). M_1 चापि (for चास्य). T_1 ज्ञातं (for ज्ञातं). D_5 T_1 भगवंस्तव (T_1 °स्य) सांत्वया (for the post. half).]

4 $K_{1.2}$ om. 4 (cf. v. l. 2). Before 4, K_4 ins. गान्धारी उवाच. — ^{a}) $D_{1.6.8}$ वर्णानि (for वर्षाणि). G_5 M_{1-4} वर्षाणि षोडशेमानि. — ^{b}) K_{3-5} G_5 M_{1-4} -सत्तम (for -पुंगव). — ^{c}) $T_{2.3}$ M_3 तस्य (for अस्य). K_4 हता पुत्रा (sic) (for हतान्पुत्रान्). — ^{d}) K_3 D_6 T_{1-3} G_{2-4} $M_{3.5}$ मम चाभिभो (G_2 °भोः); $K_{4.5}$ $D_{4.5.8}$ मम चावि(K_4 वा वि)भो (D_4 °भोः); T_4 मम चापि भो; G_1 मम वाभिभो; G_5 $M_{1.2.4}$ मम च प्रभो (for न शमो विभो).

5 $K_{1.2}$ om. 5 (cf. v. l. 2). — ^{a}) T_2 पुत्रशोकाभिसंतप्तो. — ^{b}) Some MSS. निश्वसन्. $D_{1.5}$ G_4 एव; T_1 इव; D_4 $T_{3.4}$ G_3 एष (for ह्येष). $D_{4.6}$ भूमिप. K_4 निःश्वसत्येष भूमिपः; G_5 M_{1-4} नि($M_{3.4}$ निः)श्वसन्दुःखकर्शितः. — ^{c}) $D_{3.9}$ रजनीः; Cv (gloss: रात्रीः [Amara: 3. 3. 67—वसती रात्रिवेश्मनोः] as in text). Dn_1 सर्वे; D_9 (marg.) रात्रीः (for सर्वा). B_2 न शेते वसतिं त्यक्ता. — ^{d}) $D_{3.9}$ हृतराज्यो महामुनेः (D_3 °ने). — After 5, K_4 reads 7^{ab}.

6 Before 6, $K_{1.2}$ ins. गान्धारी. — ^{a}) G_4 [s]पि (for ऽसि). — ^{b}) D_5 $G_{3.4}$ द्रष्टुं (for स्रष्टुं). $K_{1.3}$ B_4 Dn $D_{2.7}$ सर्वं; B_5 अर्हंस्; D_1 त्वं हि (for सर्वांस्). B_2 तपोधनात् (for °बलात्). G_5 M_{1-4} त्वं वै स्रष्टुं तपोबलात्. — ^{c}) K_4 किं तु (for किमु). — ^{d}) K_1 T_2 राज्ञे (for राज्ञो). T_1 $G_{3.4}$ दर्शय तान् (for दर्शयितुं). K_4 राज्ञो दर्शयितास्तथा (sic).

7 K_4 reads 7^{ab} after 5. — ^{b}) K D_5 $T_{1.3.4}$ तथा; T_2 G_{1-4} M_5 तदा (for भृशम्). $D_{4.6.8}$ हत-

शोचत्यतीव साध्वी ते स्नुषाणां दयिता स्नुषा ॥ ७
तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
सौभद्रवधसंतप्ता भृशं शोचति भामिनी ॥ ८
इयं च भूरिश्रवसो भार्या परमदुःखिता ।
भर्तृव्यसनशोकार्ता न शेते वसतीः प्रभो ॥ ९
यस्यास्तु श्वशुरो धीमान्बाह्लीकः स कुरूद्वहः ।
निहतः सोमदत्तश्च पित्रा सह महारणे ॥ १०
श्रीमच्चास्य महाबुद्धेः संग्रामेष्वपलायिनः ।
पुत्रस्य ते पुत्रशतं निहतं यद्रणाजिरे ॥ ११
तस्य भार्याशतमिदं पुत्रशोकसमाहतम् ।
पुनः पुनर्वर्धयानं शोकं राज्ञो ममैव च ।
तेनारम्भेण महता मामुपास्ते महामुने ॥ १२
ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः ।
सोमदत्तप्रभृतयः का नु तेषां गतिः प्रभो ॥ १३
तव प्रसादाद्भगवन्विशोकोऽयं महीपतिः ।
कुर्यात्कालमहं चैव कुन्ती चेयं वधूस्तव ॥ १४
इत्युक्तवत्यां गान्धार्यां कुन्ती व्रतकृशानना ।
प्रच्छन्नजातं पुत्रं तं सस्मारादित्यसंभवम् ॥ १५

ज्ञातिस्तदा तदा (D4 °था). — K4 om. 7^{cd}. — c) B1. 4. 5 Dn D2. 7 सर्वासां (for साध्वी ते). B2 D1. 3 मे; B6 वै (for ते). G5 M1–4 सा (M3 या) शोचत्यवशा साध्वी. — d) K1–3. 5 D4–6. 8 T2–4 G1–4 M5 स्नुषाया; G5 M1–4 स्नुषेयं (for स्नुषाणां). G5 M1–4 मम (for स्नुषा).

8 a) B5 तस्य (for तथा). K4 च कृष्ण- (for कृष्णस्य). — b) G5 M1–4 -दर्शना (for -भाषिणी). — c) G4 -संप्राप्त्या (for -संतप्ता). — d) K D4–6. 8 T G1–4 M5 तप्यति (for शोचति). B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 9 भाविनी (for भामिनी).

9 a) D3 तु (for च). — b) B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 -संमता. — c) K4 भृशं; T1 धर्म- (for भर्तृ-). K D4. 6. 8 G1. 2. 5 M1–4 -दुःखार्ता; M5 -शोकात्मा (for °र्ता). — d) D5. 8 T1. 4 वसति (sic) (D8 T1 °तिः) (for °तीः). K4 विभो; K5 om. (for प्रभो). B1. 2. 5. 6 Dn D1–3. 7. 9 भृशं शोचति भाविनी (= 8^{d}).

10 a) T1 अस्यास् (for य°). K1 स्म; K2 स; K3. 4 D1 M1 च; K5 om.; G5 M2 प्राक् (for तु). K1 शुश्वरो (sic); K3 स्वसुरो; K5 श्वसुरा (for °शुरो). — b) Some MSS. बाह्लिकः. K1. 2 T3 च (for स). K1. 3. 5 M3 कुरूद्वह. B4 हृदिकस्य कुलोद्वहः; M5 बाल्हकस्य कुरूद्वहः. — c) B4 स (for च). — d) T4 वनेचर (for महारणे).

11 a) K4 श्रीमच्चाप्य; B1. 2. 4. 5 Dn D1–3. 7 T4 श्रीमतोस्य; G3. 4 क्रमाच्चास्य; G5 M2 श्रीमंश्चास्य (for श्रीमच्चास्य). K3–5 G1. 3. 5 M2. 4 महाबुद्धे; D4. 6. 8 °वृद्धे (sic) (for °बुद्धेः). — b) K1. 2 अपलायिकं (K1 °यकं); K3. 4 °यिनं; K5 °यनं; D4–6. 8 T G2 °यि तत् (for °यिनः). G1 संग्रामेषु पलायितान्; G3. 4 °मेष्वनपायि तत्. — c) K4 सुपुत्रस्य (for पुत्रस्य ते). B4 मे भ्रातृ- (for ते पुत्र-). — d) K1. 5 निहितं. D5 G5 M1–4 तद् (for यद्).

12 b) K4 D1 -समाहितं; B4 °कुलं; T3 °वृतं (for °हतम्). K1. 2 भर्तृ(K2 पुत्र)शोकपरायणं. — c) D3 वर्धमाने; D4–6. 8 T3. 4 G2–5 M वर्धयते; T1 °यति; G1 °यंतः (for °यानं). — d) M3 यत् (for च). B4 शोकं राज्ञा ममापि च. — e) K1. 5 अनारामेण; K3 B6 अनुरागेण; K4 अनुरोधेन; B2. 5 D1. 3. 9 अनारंभेण; D4–6. 8 T3. 4 G1. 3. 4 ह(D6 वा)ताहारेण; T1 हतहारेण; T2 हताभारेण; G2 यताहारेण; G5 M2 अतो रामेण; M1 यद्गौरवेण; M3 सगौरवेण; M4 ततो रणेन; M5 यत्कौरवेण (for तेनारम्भेण). K2 अनाशरेण महता. ❀ Cn : आरम्भ उद्यमे दर्पे त्वरायां च वधेऽपि च । (cf. मेदिनी, भत्रिक 10) इति वध एवात्र ग्राह्यः । ❀ — f) K4 मानुपास्ते; D1. 3 हतास्ते च (for मामुपास्ते). K1–3. 5 महावने; G1 मुने श्वसन् (for महामुने).

13 a) K4 महात्मानं. — b) K3. 5 श्वसुरा (sic). K3 ये (for मे). G5 M हता रणे (for महारथाः). — d) K3. 5 का च; K4 कच्चित्; D4. 5 का स (for का नु). D3 प्रति (for गतिः). B4 मम; T2 G5 M2 भवेत् (for प्रभो).

14 a) B6 भवत्- (for तव). K1. 3 B4 D1 भगवान् (for °वन्). — c) D4–6. 8 T G1. 2 चेयं (for चैव). B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 यथा स्याद्भविता चाहं; G4. 5 कुर्यान्नारीमहं चे(G5 °रीं महांश्चे)यं. — d) K1. 2 चैव (for चेयं). K5 तथा (for तव). D4–6. 8 T G1–4 वधूस्तव महामुने.

15 a) K1 इत्युक्ते चैव गांधार्या; K3 °क्त्वास्यगांधार्यां;

तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः ।
अपश्यद्दुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः ॥ १६
तामुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे यत्ते मनसि वर्तते ॥ १७
ततः कुन्ती श्वशुरयोः प्रणम्य शिरसा तदा ।
उवाच वाक्यं सव्रीडं विवृण्वाना पुरातनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

कुन्त्युवाच ।
भगवञ्श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम् ।
स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां गिरं मम ॥ १
तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्वासा नाम मे पितुः ।
भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्यतोषयम् ॥ २
शौचेन त्वागसस्त्यागैः शुद्धेन मनसा तथा ।
कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्यं न कदाचन ॥ ३
स मे वरमदात्प्रीतः कृतमित्यहमब्रुवम् ।

D_5 °कृवत्या गांधार्या. — ^{b}) $K_{1.4}$ -कुशानना (sic); K_2 -कृतानना; T_3 -कृशाननां (for °नना). — ^{c}) K_4 च; Dn_2 T_1 तु (for तं). — ^{d}) B_2 D_3 -वर्चसं; Dn $D_{2.4.6-8}$ $T_{3.4}$ G_{1-4} -संनिभम् (for -संभवम्).

16 K_1 om. 16. — ^{a}) K_4 भगवान् (for वरदो). — ^{b}) T_3 -दर्शिनः (for -दर्शनः). — ^{c}) M_3 अपत्य- (for अपश्यद्).

17 ^{b}) K_4 उपस्थितं (for विवक्षितम्). — ^{c}) K_1 महाराज्ञे; K_4 B_4 D_3 °प्रज्ञे; $B_{1.5}$ Dn $D_{2.7.9}$ G_5 M_{1-4} °भागे (for °प्राज्ञे).

18 ^{a}) $K_{3.4}$ B_6 $D_{1.9}$ $M_{4.5}$ श्वशुराय (for °रयोः). K_5 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{2.7}$ श्वशुराय ततः कुंती. — ^{b}) D_9 मनसा (for शिरसा). T_3 तथा (for तदा). — ^{c}) $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M सव्रीळा; T_3 सहसा. D_5 $T_{1.4}$ $G_{3.4}$ उवाच वचनं काले. — ^{d}) D_4 विवर्णाना (sic). B_1 $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.3.5}$ M पुरा कृतं; D_1 महात्मनं (for पुरातनम्). D_5 T_4 $G_{3.4}$ संवृण्वाना पुरा कृतं; T_1 विप्रदत्तं महावरं; T_3 व्युदधाना कृतं पुरा.

Colophon. — *Sub-parvan :* $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ G_1 गांधारीवाक्यं. — *Adhy.* no. (figures, words or both): $K_{4.5}$ Dn_1 $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-4} 36; B_6 33; Dn_2 D_7 29; D_1 31; D_5 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_5 37 (as in text); T_1 35. — *Śloka no.:* K_5 19; D_9 18.

38

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ B_3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 Before the ref., T_4 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K_5 श्वसुरो. K_3 [ऽ]थ; B_4 त्वं; T_2 हि (for ऽसि). — ^{b}) K_4 दैवतश्च (for °स्य). — ^{c}) $D_{4.6.8}$ T $G_{1.2}$ त्वं (for स). K_3 B_4 देवाधि-; $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ देवोसि; T_{2-4} G_6 M देवादि- (for देवाति-). G_5 M_2 तु (for त्वं). $K_{4.5}$ मम देवाधिदेवश्च (K_5 °स्त्वं); D_5 $G_{3.4}$ त्वं मे देवादिदेवश्च. — ^{d}) $K_{1.5}$ सत्यं; K_4 सत्य-; G_5 M_2 सर्वां (for सत्यां). G_1 गतं (for गिरं).

2 ^{a}) D_7 कोपितो (for कोपनो). K_3 धीरो (for विप्रो). — ^{b}) T_4 G_3 दूर्वासा (sic). M_1 नामतः (for मे पितुः). — ^{c}) T_2 G_6 $M_{2.3}$ उपगतो (for उपा°). B_5 भैक्ष्यं (for भोक्तुं). B_4 भिक्षार्थमागतो गेहं. — ^{d}) $D_{4-6.8}$ T_{2-4} G_{1-4} M_5 transp. तं and अहं. B_4 तमहं पर्यभोजयं.

3 K_1 om. 3^{a}–4^{b}. — ^{a}) K_{2-5} स्वागत-; $D_{1.3}$ स्वात्मनस्; D_9 त्वागमैस् (for त्वागसस्). $D_{4.6.8}$ G_1 शौचे स्वाधिगते नैव; D_5 T G_{2-5} M शौचेन स्वागतेनैव. — ^{b}) $G_{3.4}$ तपसा (for मनसा). $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ T_1 M_1 तदा (for तथा). — ^{c}) T_3 दोष- (for कोप-). T_1 अहमथ न (for अपि महत्सु). — ^{d}) K_{2-5} $D_{4-6.8}$ $T_{2.4}$ G M अकुप्यंत्या; B_4 कुप्यत्सु; T_1 कुप्यंती; T_3 अरुष्यंत्या (for अकुप्यं न).

4 K_1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{b}) K_2 एवम् (for अहम्). $K_{3.5}$ अब्रुवन्; T_3 G_4 M_2 अब्रवं (for अब्रुवम्). B_2 कृतकृत्यो महामुनिः; T_1 कृतमस्य हितं प्रियं; T_2 कृतकृत्याहमब्रुवं; G_1 कृतमित्येवमब्रुवं; M_1 तमहं कृतमब्रवं. — For 4^{ab}, $B_{1.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ subst.:

65* स प्रीतो वरदो मेऽभूत्कृतकृत्यो महामुनिः ।

15

अवश्यं ते गृहीतव्यमिति मां सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४
ततः शापभयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम् ।
एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मां द्विजः ॥ ५
धर्मस्य जननी भद्रे भवित्री त्वं वरानने ।
वशे स्थास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहयिष्यसि ॥ ६
इत्युक्त्वान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विस्मिताभवम् ।
न च सर्वास्ववस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ७
अथ हर्म्यतलस्थाहं रविमुद्यन्तमीक्षती ।
संस्मृत्य तदृषेर्वाक्यं स्पृहयन्ती दिवाकरम् ।
स्थिताहं बालभावेन तत्र दोषमबुध्यती ॥ ८
अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ।
द्विधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च ।
तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमच्च माम् ॥ ९
स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह ।
गम्यतामिति तं चाहं प्रणम्य शिरसावदम् ॥ १०
स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाह्वानं न ते क्षमम् ।
धक्ष्यामि त्वां च विप्रं च येन दत्तो वरस्तव ॥ ११
तमहं रक्षती विप्रं शापादनपराधिनम् ।
पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ १२
ततो मां तेजसाविश्य मोहयित्वा च भानुमान् ।
उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्दिवम् ॥ १३
ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्वृत्तान्तरक्षिणी ।

—^{c}) D_1 हि (for ते). Dn ग्रहीतव्यम्. —^{d}) K_1 T_1 मा (for मां). K B_6 $D_{1,9}$ G_5 M_{1-4} द्विजः (for वचः). — After 4, $K_{1,2}$ ins.:

66* तमहं भयसंविग्ना याचे सानुनयं द्विजम् ।

5 ^{b}) K_2 $D_{1,3}$ तत्; T_4 M_3 ह (for तम्). —^{c}) D_4 T_4 सं-; $D_{5,6,8}$ T_{1-3} G M_{1-4} स (for च). —^{d}) $D_{3-6,8}$ S च (for स). Dn_2 मम (for स मां). K_1 मा; $B_{1,5}$ Dn_1 $D_{2,7}$ मे; B_4 वै (for मां).

6 ^{b}) $D_{6,8}$ G_2 भवंती; T_1 भवसि; $G_{1,5}$ M_2 भवती (for भवित्री). $B_{1,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ M_3 शुभानने (for वरा°). —^{c}) B_6 देवानां; T_2 देवास्ते (by transp.). —^{d}) D_8 G_1 आहारयिष्यसि; T_3 G_3 आवाहयिष्यति. D_6 त एवं हारयिष्यसि.

7 ^{a}) $K_{1,2}$ संगतो; M_5 सुमहा- (for [अ]न्तर्हितो). —^{b}) M_5 [अ]भवः. —^{c}) D_9 ततः (for न च). —^{d}) G_2 श्रुतिर् (for स्मृतिर्). $K_{1,4}$ B_2 $D_{1,3}$ G_5 विप्रनश्यति; $K_{2,3,5}$ T_1 G_1 M_1 विप्रण(K_2 °न)स्यति (for °णश्यति). T_3 स्मृतिं मेतिप्रणश्यति; $G_{3,4}$ श्रुतिर्मे न प्रणश्यति.

8 D_4 om. 8^{ab}. —^{a}) D_7 हंत (for अथ). G_4 -तले स्थानं (for -तलस्थाहं). —^{b}) T_1 अत्यंतम् (for उद्यन्तम्). G_2 ईक्ष्यती; $G_{3,4}$ ईक्षते (for ईक्षती). — K_5 om. 8^{cdef}. —^{c}) D_9 तम् (for तद्). —^{e}) D_5 चाल्प- (for बाल-). —^{f}) G_5 M_2 त्वं तु; $M_{1,4}$ तं तु; M_3 तत्तु (for तत्र). T_3 तत्र दोषाच्च बुध्यति.

9 ^{a}) T_3 तेन (for देवः). — $G_{3,4}$ om. (hapl.) 9^{b}-11^{a}. —^{b}) $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ तन्मंत्रबलचोदितः. —^{c}) K_3 कृतात्मनो (for कृत्वा°). $K_{1,2}$ रूपं (for देहं). —^{e}) T_1 ततोपि (for तताप). T_3 लोकमेकेन; M_1 लोकेनैकेन. D_1 ततः स लोको देहेन. —^{f}) Dn D_2 स (for च). M_4 तां (for माम्).

10 $G_{3,4}$ om. 10 (cf. v. l. 9). K_4 reads 10 on marg. —^{a}) K_3 इमाम् (for स माम्). $D_{4,6,8}$ G_1 मे पत्नी (for वेपन्तीं). —^{b}) K_{1-3} $D_{4,6,8}$ $T_{2,3}$ $G_{1,2,5}$ M वै; D_5 T_4 मां (for ह). —^{c}) $D_{1,3}$ चाहं वै (for तं चाहं). —^{d}) G_5 $M_{1,2}$ अवदं; $M_{3,4}$ अब्रुवं (for अवदम्).

11 $G_{3,4}$ om. 11^{a} (cf. v. l. 9). —^{b}) K_3 कामं (for [आ]ह्वानं). $B_{1,2,5,6}$ Dn $D_{2,3,5,7}$ T_{2-4} G_{2-4} M_5 न मे क्षमं; $D_{4,6,8}$ G_1 तु मे कथं; T_1 भवेन्न मे (for न ते क्षमम्). —^{c}) K_4 धक्षामि; $G_{3,4}$ शप्स्यामि (for धक्ष्यामि). K_1 त्वा (for त्वां).

12 ^{b}) $B_{1,4,5}$ Dn $D_{2,7}$ शापादनपकारिणं. —^{d}) K_1 ततोब्रवीत्; K_{3-5} तमब्रुवं; B_6 ततो व्रतं; $D_{1,3}$ वरं वृणे; $M_{1,2}$ ततोब्रवं.

13 ^{a}) K_1 G_5 $M_{1,2,4,5}$ मा (for मां). K_5 विप्र; D_5 G_3 विश्वं; $T_{3,4}$ विप्रं; G_4 [आ]विष्टो (for [आ]विश्य). —^{b}) G_5 M_{1-4} विभावसुः (for च भानुमान्). —^{d}) $K_{3,5}$ तथा (for तव). K_2 ते (for [इ]ति). $G_{3,4}$ उक्त्वागमद् (for अभ्य°). G_5 M_{1-4} तवेत्युक्त्वा दिवं गतः.

गूढोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् ॥ १४
नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात्पुनरेव तु ।
कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः ॥ १५
स मया मूढया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः ।
तन्मां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं तव ॥ १६
यदि पापमपापं वा तदेतद्विवृतं मया ।
तन्मे भयं त्वं भगवन्व्यपनेतुमिहार्हसि ॥ १७
यच्चास्य राज्ञो विदितं हृदिस्थं भवतोऽनघ ।
तं चायं लभतां काममद्यैव मुनिसत्तम ॥ १८
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदविदां वरः ।
साधु सर्वमिदं तथ्यमेवमेव यथात्थ माम् ॥ १९
अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं गता ह्यसि ।
देवाश्चैश्वर्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै ॥ २०
सन्ति देवनिकायाश्च संकल्पाज्जनयन्ति ये ।
वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात्संघर्षेणेति पञ्चधा ॥ २१
मनुष्यधर्मो दैवेन धर्मेण न हि युज्यते ।

---

14 ^{b}) K D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M चित्तानु-; D5 T1, 3, 4 G3, 4 चारित्र- (for वृत्तान्त-). K3 -वर्तिनी; D9 -रक्षिणा; T1 -रक्षिण:; T3 -रक्षणी (for -रक्षिणी). —^{c}) K3 गृहोत्पन्नं; D9 मूढो° (for गूढो°). —^{d}) K4 M3 अवासृजत्; T3 G3, 4 अपासृजं (for अवा°).

15 ^{a}) M3 प्रसादात्तस्य देवस्य. —^{b}) K3, 5 हि (for तु). —^{c}) D4, 6, 8 G2 विप्रो (for विप्र). G5 M1–4 कन्यैवाहं यथा स्वप्नाद्. —^{d}) G5 M1, 2, 4 इति तच्च स्मरे तदा; M3 तथा वै संस्मरे तदा.

16 ^{a}) K2 B1, 2, 4, 5 D9 M1 गूढया (for मू°). —^{b}) K3–5 हन्यमानो; D7 G5 M2, 3 जाय° (for ज्ञाय°). K1, 2 हन्यमान उपेक्षित:. —^{c}) K1 T1 G1, 5 M2, 4, 5 तन्मा; G3, 4 तस्माद् (for तन्मां). M1 तस्मात्तन्मे दर्शयितुम्; M3 तस्मात्तन्मे भवान्क्षंतुम्. —^{d}) D4–6, 8 T G M2, 4, 5 तत्सर्वं (for यथा सु-). M1, 3 अर्हसीह महामुने.

17 ^{a}) D6 अहं पापं (for अपापं वा). — T1 om. 17^{bc}. —^{b}) K1 भयात्तद्; K2 तव तद्; B1 यदेतद्; G5 M4 तवैतद् (for तदेतद्). K3 विधृतं; M1–4 हि कृतं (for विवृतं). D1 मम (for मया). D4–6, 8 T2–4 G1–4 तवैतद्विदितं मया (D4, 6, 8 क्षय:; T2 मम). —^{c}) D4–6, 8 T4 G1, 2 भयं तु; T2 Cv भवंतं; T3 दहंतं; M1 भयं च; M4, 5 भवस्त्वं (for भयं त्वं). K1 भगवान्. B1, 5 तं द्रष्टुमिच्छामि भगवन्; B4, 6 Dn D2, 7, 9 तं द्र(B4 तद्र)ष्टुमिच्छां भगव(D9 °वा)न्; D1, 3 द्रष्टुमिच्छामि भगवन्. —^{d}) D4–6, 8 T2–4 G1–4 M1–3 अपनेतुम्; G5 M2 (*sup. lin.*) च नेतुम्; M4 अवानेतुम्; M5 अव° (for व्यप°). K4 B1, 4, 5 Dn D1–3, 7, 9 T1 M1 त्वम् (for इह). B6 अपनेतुं समार्हति.

18 D5 T1 om. 18^{a}–20^{b}. —^{a}) T3 वा (for च). K1–3, 5 विदितो; D6, 8 T2–4 G1–4 M5 विज्ञातं (for विदितं). G5 M1–4 यच्च राज्ञोस्य विज्ञातं (M2, 4 °दितं). —^{b}) K1–3, 5 हृदिस्थो (for °स्थं). K5 D1, 3, 9 भवतानघ. B2 हृदिस्थं भवता मया; D4, 6, 8 T2–4 G M °स्थं भगवंस्त्वया. —^{d}) K1, 3–5 द्विज- (for मुनि-). K2 अद्यैव द्विजोत्तम (submetric); G5 M1–4 वर(G5 M2 वाच)मेतत्प्रयच्छ मे.

19 D5 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). —^{a}) D4, 6, 8 T4 G M [ए]नां; T3 [इ]मां (for [इ]दं). K3, 5 इत्युक्तस्ता(K5 °क्त्वा ता)मुवाचैनां; K4 °क्तस्तमुवाचैनं. —^{c}) K3, 5 G5 M1–3 वधू: (for साधु). G5 M1–4 सत्यम् (for सर्वम्). B1, 2, 4–6 Dn D2, 7 भाव्यम्; G5 M1–4 सर्वम् (for तथ्यम्). —^{d}) K3, 5 एतद् (for एव). M1 तु (for [आ]त्थ). M4, 5 मा (for माम्). — After 19, M1 ins.:

67* स्थित्यर्थं तेन देवेन बुद्धिस्ते परिवर्तिता ।

20 D5 T1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 18). —^{a}) G3, 4 अपराधं. K3 तु ते; K5 ततो (for च ते). —^{b}) D4, 6, 8 T2, 4 G3, 4 M5 -भाव- (for -भावं). T3 G2 -भगवता (sic) (for -भावं गता). K5 कन्याभावं गतार्हसि; G5 M1–4 कन्याभावादनागसी. — Before 20^{cd}, T1 ins. व्यास:. —^{c}) K4 [ऽ]पि; M1, 3–5 हि (for वै). K3 देवाश्च वीर्यवंतो वै; D4–6, 8 T G M2 देवा आ(G5 M2 °वाश्चा)श्चर्यवंतो हि. —^{d}) K1, 2 G5 M2–4 [अ]पि; D4 om.; D5, 6 T G1, 3 M1, 5 हि; D8 G2 च; G4 ह (for वै).

21 ^{a}) G5 वसंति देवकायाग्निं; M1–3 वसंति देवता: काये (M2 °ता योनिं). —^{b}) Dn2 वै; D1, 3 M1 ते; T3 तु; G5 M2 यत् (for ये). —^{c}) M1, 3 क्रिया- (for तथा). K4 वचो दृष्ट्या तथा स्पर्शात्; D1 वाचा दृशा हृदा स्पर्शात्. —^{d}) B1, 5 Dn2 D1–3, 7 संहर्षेण; D4, 6, 8 G1–3 संक°; T2 संकल्पेन; T4 संमर्षेण; Cn संघर्षेण (as in text).

22 ^{a}) B4 मनुष्यो (for °ष्य-). D5 T3, 4 G3, 4 -धर्मा; M5 -धर्मे (for -धर्मो). K2 B6 D4, 6, 8 T3, 4 G2–5 देवेन

इति कुन्ति व्यजानीहि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ २२
सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि ।
सर्वं बलवतां धर्मः सर्वं बलवतां स्वकम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

व्यास उवाच ।
भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ।
वधूश्च पतिभिः सार्धं निशि सुप्तोत्थिता इव ॥ १
कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रं चापि यादवी ।
द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितॄन्भ्रातॄंस्तथैव च ॥ २
पूर्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम ।
यथास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च ॥ ३
न ते शोच्या महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः ।
क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ॥ ४
भवितव्यमवश्यं तत्सुरकार्यमनिन्दिते ।

(for दै°). K4 मनुष्यधर्मणे वर्तस् (sic); Dn D2.7 °धर्मे वर्तत्यास्; M3 धर्मो दैवेन धर्मेण. — ^{b}) K5 हि न (by transp.); T2 हि नि°; G3.4 स हि; G5 ह न. K4 Dn D2.7 तव मोहो न युज्य(Dn2 विद्य)ते; B1.2.4–6 D1.3.9 धर्मेण हि न दुष्यति; D4.6.8 G2 न हि धर्मेण युज्यते; T3 धर्मेण स ह हीयते; M1–4 धर्मणेह न युज्यते. — ^{cd}) K3.4 कुंती (for कुन्ति). T2 G1 M5 व्यैतु (for व्येतु). G4 corrupt. B5 मानसोकुल: (sic); G1.2 मनसोज्वर:. G5 M1–4 आर्षो धर्मो हि दैवेन युज्यते न कदाचन.

23 With 23, cf. 12. 132. 7. G3.4 om. (hapl.) 23^{ab}. — ^{a}) K5 पुष्टं; B2 वश्यं; G5 M1–4 पात्रं (for पथ्यं). — D3 om. (hapl.) 23^{bc}. — ^{c}) K1.2 M1.4 सर्वो; K5 सर्वे (for सर्वं). M1 बलवतो. B2.4 D9 G3.4 धर्मं; D4–6.8 T G1.2 धर्म्यं (for धर्मः). — ^{d}) M1 बलवतो. G5 M1–4 धनं (for स्वकम्).

Colophon. — *Adhy. name:* K1 कुंतीवाक्यं; T2 कर्णोपजापं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 34; K4 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1–4 37; Dn2 D7 30; D1 32; D5 T3.4 G3.4 38 (as in text); T1 M5 36. — *Śloka no.:* K4 19; K5 52; D9 24.

39

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) K4 द्रक्षसि; T3 G3.4 वक्ष्यसि (for द्रक्ष्यसि). Some MSS. गांधारी. — Dn2 reads 1^{b}–2^{c} on marg. — ^{b}) K1.2 पौत्रान् (for भ्रातॄन्). D6 om. (hapl.) from सखींस्तथा up to भ्रातॄंस् (in 2^{d}). D4.6.8 T2–4 G2.3.5 M सुहृद्गणान्; G1 स्वकान्गणान् (for सखींस्तथा). B1 तव (for तथा). T1 पुत्रभ्रातृसुहृद्गणं. — ^{c}) K1.4 वधूभिः; D9 बंधूंश्च; T1 वध्वश्च (for वधूश्च). G4 पथिभि: (sic) (for पतिभिः). M1 सर्वैर् (for सार्धं). — ^{d}) K1 B6 Dn1 D2 G5 M सुप्तोत्थितान् (for °त्थिता). K3.4 D7.9 निशि सुप्तोत्थितानि च.

2 D6 om. up to भ्रातॄंस् (cf. v. l. 1). Dn2 reads 2^{abc} on marg. — ^{a}) K3 द्रक्ष्यासि; T2 पश्यति. K1.2 कुंति त्वं (for कुन्ती च). — ^{b}) D4.6.8 S (except G4 M4) चैव (for चापि). K1.2 यादवि. — ^{c}) B4 द्रौपदीयं स्वपुत्रांश्च. — ^{d}) G5 M1–4 च सर्वशः (for तथैव च).

3 ^{a}) T2 सर्वम् (for पूर्वम्). M (except M3) हृदि मे (for हृदये). — ^{b}) K4 G3.4 भवेन् (for ऽभवन्). G5 M वधूः (for मम). — ^{c}) K1.2.4.5 D5 T1–3 G3–5 M1–3 अथ; B1.5 Dn D2.7 यदा; D4.6.8 T4 G1.2 तथा (for यथा). K4 नोदितो (for चो°). D9 राजा (for राज्ञा). K3 अद्यास्मिन्नोदितो राज्ञा. — ^{d}) T1 पृथयापि; G3.4 हृदयेन (for पृथयैव). G5 M1–4 त्वया कुंत्या च तत्पुनः.

4 ^{a}) K1.2 ते न (by transp.). — ^{c}) K1.2 D5 T2–4 G3.4 M5 -धर्मरताः; D4.6.8 G1.2 -धर्मे रताः (for -धर्मपराः). K3.5 क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य. — ^{d}) K3 ते; K5

अवतेरुस्ततः सर्वे देवभागैर्महीतलम् ॥ ५
गन्धर्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः ।
तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ॥ ६
देवाश्च दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७
गन्धर्वराजो यो धीमान्धृतराष्ट्र इति श्रुतः ।
स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव ॥ ८
पाण्डुं मरुद्गणं विद्धि विशिष्टतममच्युतम् ।
धर्मस्यांशोऽभवत्क्षत्ता राजा चायं युधिष्ठिरः ॥ ९
कलिं दुर्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं तथा ।
दुःशासनादीन्विद्धि त्वं राक्षसाञ्शुभदर्शने ॥ १०
मरुद्गणाद्भीमसेनं बलवन्तमरिंदमम् ।
विद्धि च त्वं नरमृषिमिमं पार्थं धनंजयम् ।
नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजावुभौ ॥ ११
द्विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपतां वरम् ।
लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णं च शोभने ।
यश्च वैरार्थमुद्भूतः संघर्षजननस्तथा ॥ १२
यश्च पाण्डवदायादो हतः षड्भिर्महारथैः ।

[ए]ते; $D_{4-6,8}$ न; G_{2} तु (for हि).

5 ^{a}) $K_{2,3,5}$ $D_{5,9}$ T G_{2-5} M ह्यवश्यं; K_{4} भविष्यं (for अवश्यं). K_{3} तु; K_{4} च (for तत्). —^{b}) K_{3} गुरुकार्यम्; G_{3} स्या***; G_{4} स्यादेवायम् (for सुरकार्यम्). —^{c}) K_{1} पुरा (for ततः). —^{d}) K_{1} $D_{4-6,8}$ $T_{3,4}$ G_{1-4} $M_{1,3,4}$ देवा (for देव-). K_{3} $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ -भागा (for -भागैर्). B_{3} G_{4} महीतले (for °तलम्).

6 ^{a}) G_{5} M_{1-4} नागाः (for चैव). — $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} M_{5} read 6^{bc} after 6^{d}. T_{2} repeats 6^{b} after the first occurrence of 7^{a}. —^{b}) M_{4} पिशाच-. $K_{1,3,5}$ $D_{4-6,8}$ S (T_{2} both times) यक्षगुह्यकाः; K_{2} यक्षरक्षसः; K_{4} गुह्यकास्तथा (for गुह्यराक्षसाः). —^{c}) K_{4} यक्षाः; G_{5} M_{2} अथ (for तथा). G_{5} M सर्वे (for चैव). $D_{4-6,8}$ T G_{2-4} ततो देवगणाश्चैव. —^{d}) $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ देवाः सिद्धर्षयोपि च.

7 T_{2} repeats 7^{a} after the second occurrence of 6^{b}. —^{a}) $D_{4-6,8}$ $T_{2 (both\ times),3,4}$ G M_{1-3} दैत्याश् (for देवाश्). —^{b}) T_{3} तदा (for तथा). $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7}$ T_{3} देवर्षयो (for ब्रह्म°). K_{4} [ऽ]पि च (for ऽमलाः). —^{c}) D_{1} एते ते (by transp.); $D_{4,6,8}$ T_{3} $G_{1,2,5}$ M स एव (T_{3} °वं). D_{5} $T_{1,4}$ तथै- (T_{1} °दै)व ते तु निहताः; $G_{3,4}$ ते सर्वे चात्र निहताः. —^{d}) M_{5} कुरुक्षेत्र- (for °क्षेत्रे).

8 With 8, cf. 1. 61. 77f. —^{a}) D_{9} द्युतिमान् (for यो धीमान्). —^{b}) K_{4} स्मृतः (for श्रुतः). — K_{4} om. 8^{cd}. —^{c}) $K_{2,3,5}$ $B_{1,2,4-6}$ $D_{1,3,4,6,8}$ $G_{2,4}$ एष (for एव).

9 With 9, cf. 1. 561*. K_{4} transp. 9^{ab} and 9^{cd}. —^{a}) K_{2} पंडुं. $K_{1,2,5}$ $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1,2,5}$ मरुद्गण (for °द्गणं). — K_{1} reads, after 18, 9^{c}–10^{a} followed by 9^{b}. —^{b}) K_{4} इत्युत; K_{5} अप्युत; T_{3} अद्भुतं (for अच्युतम्). K_{3} विशिष्टतरमप्युत. — With 9^{cd}, cf. 1. 61. 84^{ab}. —^{c}) G_{3} अंशाद्; G_{5} अंगो (for अंशो). K_{4} D_{5} भवेत् (for ऽभवत्). —^{d}) $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{2,3,7,9}$ चैव (for चायं). K_{3} धर्मराजो युधिष्ठिरः.

10 For the sequence in K_{1}, cf. v. l. 9. With 10^{a}, cf. 1. 61. 80^{ab}. With 10^{b}, cf. 1. 61. 72. —^{b}) K_{3} $D_{1,4-8}$ S नृपं; K_{5} स्मृतं (for तथा). K_{4} द्वापरं शकुनिं नृपं. — With 10^{cd}, cf. 1. 61. 82^{cd}. —^{d}) K_{4} B_{2} -दर्शनान् (for °ने).

11 With 11^{abcd}, cf. 1. 61. 84^{cd}. —^{a}) K_{4} $D_{3-6,8}$ T G_{2-4} मरुद्गणं; B_{6} °द्दशं (for °द्गणाद्). —^{c}) K_{4} त्वं च (by transp.); Dn $D_{2,7}$ त्वं तु. D_{1} विदुरेवं नरमृषिम्. — With 11^{e}, cf. 1. 61. 90. —^{e}) K_{3} नारायणाद् (for °यणं). G_{5} M_{1-4} वासुदेवम् (for हृषीकेशम्). — With 11^{f}, cf. 1. 61. 85. —^{f}) $G_{3,4}$ यमलाव् (for °जाव्). $K_{1,2,4}$ इमौ; $K_{3,5}$ B_{2} अपि; $B_{1,4}$ Dn $D_{2,7}$ तथा; B_{6} यथा (for उभौ).

12 With 12, cf. 1. 61. 564*. —^{b}) G_{3-5} M आदित्यस्तपतां वरः. —^{c}) T_{3} लोकान्प्रतपयानं तं; G_{5} M लोकांश्च तापयामास. —^{d}) K_{1} सु- (for च). D_{5} T $G_{3,4}$ पृथासुतं; D_{9} च शोभनं (for च शोभने). $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ कर्णं विद्धि पृथासुतं; G_{5} M कर्णश्चैव पृथासुतः. —^{e}) K_{4} $B_{1,2,4,6}$ $D_{3,5,6,8,9}$ T G_{1-4} M_{5} यः स; D_{4} यस्य (for यश्च). B_{2} उत्पन्नः (for उद्भूतः). $K_{3,5}$ Dn $D_{2,7}$ यः स वै पार्थाद्ु(D_{n2} °र्थं उ)द्भूतः; B_{5} $M_{1,2,4}$ यः स वैरार्थ(B_{6} °स्म)संभूतः; M_{3} वैरार्थं यस्तु संभूतः. —^{f}) $K_{3,4}$ $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{1-4,7,9}$ संहर्ष- (for -संघर्ष-). D_{1}

41
0. 23
2. 23 इति कुन्ति व्यजानीहि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ २२
सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि ।
सर्वं बलवतां धर्मः सर्वं बलवतां स्वकम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

व्यास उवाच ।
भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ।
वधूश्च पतिभिः सार्धं निशि सुप्तोत्थिता इव ॥ १
कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रं चापि यादवी ।
द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितॄन्भ्रातॄंस्तथैव च ॥ २
पूर्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम ।
यथास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च ॥ ३
न ते शोच्या महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः ।
क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ॥ ४
भवितव्यमवश्यं तत्सुरकार्यमनिन्दिते ।

(for दै°). K_4 मनुष्यधर्मणे वर्तस् (sic); Dn $D_{2.7}$ °धर्मे वर्तत्वास्; M_3 धर्मो दैवेन धर्मेण. — ^{b}) K_5 हि न (by transp.); T_2 हि नि-; $G_{3.4}$ स हि; G_5 ह न. K_4 Dn $D_{2.7}$ तव मोहो न युज्य(Dn_2 विद्य)ते; $B_{1.2.4-6}$ $D_{1.3.9}$ धर्मेण हि न दुष्यति; $D_{4.6.8}$ G_2 न हि धर्मेण युज्यते; T_3 धर्मेण स ह हीयते; M_{1-4} धर्मणेह न युज्यते. — ^{cd}) $K_{3.4}$ कुंती (for कुन्ति). T_2 G_1 M_5 व्यैतु (for व्येतु). G_4 corrupt. B_5 मानसोकुलः (sic); $G_{1.2}$ मनसोज्वरः. G_5 M_{1-4} आर्षो धर्मो हि दैवेन युज्यते न कदाचन.

23 With 23, cf. 12. 132. 7. $G_{3.4}$ om. (hapl.) 23^{ab}. — ^{a}) K_5 पुष्टं; B_2 वश्यं; G_5 M_{1-4} पात्रं (for पथ्यं). — D_3 om. (hapl.) 23^{bc}. — ^{c}) $K_{1.2}$ $M_{1.4}$ सर्वो; K_5 सर्वे (for सर्वं). M_1 बलवतो. $B_{2.4}$ D_9 $G_{3.4}$ धर्मं; $D_{4-6.8}$ T $G_{1.3}$ धर्म्यं (for धर्मः). — ^{d}) M_1 बलवतो. G_5 M_{1-4} धनं (for स्वकम्).

Colophon. — *Adhy. name:* K_1 कुंतीवाक्यं; T_2 कर्णोपजापं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 34; K_4 $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-4} 37; Dn_2 D_7 30; D_1 32; D_5 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ 38 (as in text); T_1 M_5 36. — *Śloka no.:* K_4 19: K_5 52; D_9 24.

39

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ B_3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) K_4 द्रक्षसि; T_3 $G_{3.4}$ वक्ष्यसि (for द्रक्ष्यसि). Some MSS. गांधारी. — Dn_2 reads 1^{b}–2^{c} on marg. — ^{b}) $K_{1.2}$ पौत्रान् (for भ्रातॄन्). D_6 om. (hapl.) from सखींस्तथा up to भ्रातॄंस् (in 2^{d}). $D_{4.5.8}$ T_{2-4} $G_{2.3.5}$ M सुहृद्गणान्; G_1 स्वकान्गणान् (for सखींस्तथा). B_1 तत (for तथा). T_1 पुत्रभ्रातृसुहृद्गणं. — ^{c}) $K_{1.4}$ वधूभिः; D_9 बंधूंश्च; T_1 वध्वश्च (for वधूश्च). G_4 पथिभिः (sic) (for पतिभिः). M_1 सर्वैर् (for सार्धं). — ^{d}) K_1 B_6 Dn_1 D_2 G_5 M सुप्तोत्थितान् (for °त्थिता). $K_{3.4}$ $D_{1.9}$ निशि सुप्तोत्थितानि च.

2 D_6 om. up to भ्रातॄंस् (cf. v. l. 1). Dn_2 reads 2^{abc} on marg. — ^{a}) K_2 द्रक्ष्यासि; T_2 पश्यति. $K_{1.2}$ कुंति त्वं (for कुन्ती च). — ^{b}) $D_{4.5.8}$ S (except G_4 M_4) चैव (for चापि). $K_{1.2}$ यादवि. — ^{c}) B_4 द्रौपदीयं स्वपुत्रांश्च. — ^{d}) G_5 M_{1-4} च सर्वशः (for तथैव च).

3 ^{a}) T_2 सर्वम् (for पूर्वम्). M (except M_2) हृदि मे (for हृदये). — ^{b}) K_4 $G_{3.4}$ भवेन् (for ऽभवन्). G_5 M वधूः (for मम). — ^{c}) $K_{1.2.4.5}$ D_5 T_{1-3} G_{3-5} M_{1-3} अथ; $B_{1.5}$ Dn $D_{2.7}$ यदा; $D_{4.6.8}$ T_4 $G_{1.2}$ तथा (for यथा). K_4 नोदितो (for चो°). D_9 राजा (for राज्ञा). K_3 अथास्मिन्नोदितो राज्ञा. — ^{d}) T_1 पृथयापि; $G_{3.4}$ हृदयेन (for पृथयैव). G_5 M_{1-4} त्वया कुंत्या च तत्पुनः.

4 ^{a}) $K_{1.2}$ ते न (by transp.). — ^{c}) $K_{1.2}$ D_5 T_{2-4} $G_{3.4}$ M_5 -धर्मरताः; $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ -धर्मे रताः (for -धर्मपराः). $K_{2.5}$ क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य. [illegible] ते; K_5

अवतेरुस्ततः सर्वे देवभागैर्महीतलम् ॥ ५
गन्धर्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः ।
तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ॥ ६
देवाश्च दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७
गन्धर्वराजो यो धीमान्धृतराष्ट्र इति श्रुतः ।
स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव ॥ ८
पाण्डुं मरुद्गणं विद्धि विशिष्टतममच्युतम् ।
धर्मस्यांशोऽभवत्क्षत्ता राजा चायं युधिष्ठिरः ॥ ९
कलिं दुर्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं तथा ।
दुःशासनादीन्विद्धि त्वं राक्षसाञ्शुभदर्शने ॥ १०
मरुद्गणाद्भीमसेनं बलवन्तमरिंदमम् ।
विद्धि च त्वं नरमृषिमिमं पार्थं धनंजयम् ।
नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजावुभौ ॥ ११
द्विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपतां वरम् ।
लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णं च शोभने ।
यश्च वैरार्थमुद्भूतः संघर्षजननस्तथा ॥ १२
यश्च पाण्डवदायादो हतः षड्भिर्महारथैः ।

[ए]ते; $D_{4-6.8}$ न; G_2 तु (for हि).

5 ^{a}) $K_{2.3.5}$ $D_{5.9}$ T G_{3-5} M ह्यवश्यं; K_4 भविष्यं (for अवश्यं). K_3 तु; K_4 च (for तत्). —^{b}) K_3 गुरुकार्यम्; G_3 स्या***; G_4 स्यादेवायम् (for सुरकार्यम्). —^{c}) K_1 पुरा (for ततः). —^{d}) K_1 $D_{4-6.8}$ $T_{3.4}$ G_{1-4} $M_{1.3.4}$ देवा (for देव-). K_3 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ -भागा (for -भागैर्). B_4 G_4 महीतले (for °तलम्).

6 ^{a}) G_5 M_{1-4} नागाः (for चैव). — $D_{4-6.8}$ T G_{1-4} M_5 read 6^{bc} after 6^{d}. T_2 repeats 6^{b} after the first occurrence of 7^{a}. —^{b}) M_4 पिशाच-. $K_{1.3.5}$ $D_{4-6.8}$ S (T_2 both times) यक्षगुह्यकाः; K_2 यक्षरक्षसः; K_4 गुह्यकास्तथा (for गुह्यराक्षसाः). —^{c}) K_4 यक्षाः; G_5 M_2 अथ (for तथा). G_5 M सर्वे (for चैव). $D_{4-6.8}$ T G_{2-4} ततो देवगणाश्चैव. —^{d}) $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ देवाः सिद्धर्षयोपि च.

7 T_2 repeats 7^{a} after the second occurrence of 6^{b}. —^{a}) $D_{4-6.8}$ T_2 (both times)$_{.3.4}$ G M_{1-3} दैत्याश् (for देवाश्). —^{b}) T_3 तदा (for तथा). $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7}$ T_3 देवर्षयो (for ब्रह्म°). K_4 [ऽ]पि च (for ऽमलाः). —^{c}) D_1 एते ते (by transp.); $D_{4.6.8}$ T_3 $G_{1.2.5}$ M त एव (T_3 °वं). D_5 $T_{1.4}$ तथै- (T_1 °दै)व ते तु निहताः; $G_{3.4}$ ते सर्वे चात्र निहताः. —^{d}) M_5 कुरुक्षेत्र- (for °क्षेत्रे).

8 With 8, cf. 1. 61. 77f. —^{a}) D_9 द्युतिमान् (for यो धीमान्). —^{b}) K_4 स्मृतः (for श्रुतः). —K_4 om. 8^{cd}. —^{c}) $K_{2.3.5}$ $B_{1.2.4-6}$ $D_{1.3.4.6.8}$ $G_{2.4}$ एष (for एव).

9 With 9, cf. 1. 561*. K_4 transp. 9^{ab} and 9^{cd}. —^{a}) K_2 पंडुं. $K_{1.2.5}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1.2.8}$ मरुद्गण (for °द्गणं). — K_1 reads, after 18, 9^{c}–10^{a} followed by 9^{b}. —^{b}) K_4 इत्युत; K_5 अप्युत; T_3 अद्भुतं (for अच्युतम्). K_3 विशिष्टतरमप्युत. — With 9^{cd}, cf. 1. 61. 84^{ab}. —^{c}) G_3 अंशाद्; G_5 अंगो (for अंशो). K_4 D_5 भवेत् (for ऽभवत्). —^{d}) $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{2.3.7.9}$ चैव (for चायं). K_3 धर्मराजो युधिष्ठिरः.

10 For the sequence in K_1, cf. v. l. 9. With 10^{a}, cf. 1. 61. 80^{ab}. With 10^{b}, cf. 1. 61. 72. —^{b}) K_3 $D_{1.4-8}$ S नृपं; K_5 स्मृतं (for तथा). K_4 द्वापरं शकुनिं नृपं. — With 10^{cd}, cf. 1. 61. 82^{cd}. —^{d}) K_4 B_2 -दर्शनात् (for °ने).

11 With 11^{abcd}, cf. 1. 61. 84^{cd}. —^{a}) K_4 $D_{3-6.8}$ T G_{2-4} मरुद्गणं; B_6 °द्दशं (for °द्गणाद्). —^{c}) K_4 त्वं च (by transp.); Dn $D_{2.7}$ त्वं तु. D_1 विदुरेवं नरमृषिम्. — With 11^{e}, cf. 1. 61. 90. —^{e}) K_3 नारायणाद् (for °यणं). G_5 M_{1-4} वासुदेवम् (for हृषीकेशम्). — With 11^{f}, cf. 1. 61. 85. —^{f}) $G_{3.4}$ यमलाव् (for °जाव्). $K_{1.2.4}$ इमौ; $K_{3.5}$ B_2 अपि; $B_{1.4}$ Dn $D_{2.7}$ तथा; B_6 यथा (for उभौ).

12 With 12, cf. 1. 61. 564*. —^{b}) G_{3-5} M आदित्यस्तपतां वरः. —^{c}) T_3 लोकान्प्रतपयानं तं; G_5 M लोकांश्च तापयामास. —^{d}) K_1 सु- (for च). D_5 T $G_{3.4}$ पृथासुतं; D_9 च शोभनं (for च शोभने). $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ कर्णं विद्धि पृथासुतं; G_5 M कर्णश्चैव पृथासुतः. —^{e}) K_4 $B_{1.2.4.6}$ $D_{3.5.6.8.9}$ T G_{1-4} M_5 यः स; D_4 यस्य (for यश्च). B_2 उत्पन्नः (for उद्भूतः). $K_{3.5}$ Dn $D_{2.7}$ यः स वै पार्थाद्दु(Dn_2 °र्थे उ)द्भूतः; B_5 $M_{1.2.4}$ यः स वैरार्थं(B_5 °त्म)संभूतः; M_3 वैरार्थं यस्तु संभूतः. —^{f}) $K_{3.4}$ $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1-4.7.9}$ संहर्ष- (for -संघर्ष-). D_1

56 1. 13 3. 14 स सोम इह सौभद्रो योगादेवाभवद्द्विधा ॥ १३
द्रौपद्या सह संभूतं धृष्टद्युम्नं च पावकात् ।
अग्नेर्भागं शुभं विद्धि राक्षसं तु शिखण्डिनम् ॥ १४
द्रोणं बृहस्पतेर्भागं विद्धि द्रौणिं च रुद्रजम् ।
भीष्मं च विद्धि गाङ्गेयं वसुं मानुषतां गतम् ॥ १५
एवमेते महाप्राज्ञे देवा मानुष्यमेत्य हि ।
ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्मणि शोभने ॥ १६
यच्च वो हृदि सर्वेषां दुःखमेतच्चिरं स्थितम् ।
तदद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताद्भयात् ॥ १७
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।
तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वान्ये हतास्मिन्रणाजिरे ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वो जनस्तदा ।
महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ १९
धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः ।
सहितो मुनिशार्दूलैर्गन्धर्वैश्च समागतैः ॥ २०

M4 सदा; G3. 5 M2. 8 तदा (for तथा). — After 12, D4–6. 8 S ins.:

68* तं कर्णं विद्धि कल्याणि भास्करं शुभदर्शने ।

[G5 M2–4 कारणं; M1 कर्णं तं (by transp.); M5 कार्यार्थं. D5 T4 G3. 4 भास्करिं (for °रं).]

13 With 13, cf. 1. 61. 86. — ^{a}) M1 यस्तु (for यश्च). — ^{b}) T1 हतो युधि महारथः. — ^{c}) K1 D4. 6. 8 T3 G1. 2 एव; K5 B5. 6 Dn D2. 3. 7 T2 M4. 5 इव; B1. 4 D9 इति; B2 ·पुत्रः; D5 T1. 4 G3. 4 एष (for इह). — ^{d}) M1 देवो (for एव).

14 With 14, cf. 1. 61. 87. — ^{a}) K4 संजातं; D4–6. 8 T G1–4 M5 संभूतो; M4 °तां (for °तं). — ^{b}) K1. 4 D7 पावकं; D5 M1–4 °के (for °कात्). D4. 6. 8 T G1–4 M5 धृष्टद्युम्नोथ पावकात्. — M8 reads 14^{cd} twice. — ^{c}) G5 भावं. K1–3 B2. 4. 6 D1. 9 G5 M1. 2. 8 (first time). 4 शुभे (for शुभं). D4–6. 8 T G1–4 M5 अग्नेर्भागः शिखंडी तु; M8 (second time) अतीव बलवान्वीरः. — ^{d}) G5 तं (for तु). D4–6. 8 T G1–4 M3 (second time). 5 पौलस्त्यानां महारथः.

15 With 15^{a}, cf. 1. 61. 63^{cd}. — ^{a}) D4. 6. 8 द्रौणिं (for द्रोणं). — With 15^{b}, cf. 1. 61. 67^{ab}. — ^{b}) K5 D4. 6. 8 द्रोणं (for द्रौणिं). G2 द्रौणिं रुद्रं च विद्धि तं (sic). — With 15^{cd}, cf. 1. 61. 69. — For 15^{cd}, D4–6. 8 T G1–4 M5 subst.:

69* गाङ्गेयो वसुवीर्येण देवो मानुषतां गतः ।

[G1 मानुष्यतां (for °षतां).]

16 K2 om. 16^{a}–17^{b}. G5 M1–4 om. 16^{a}. — ^{a}) K1 एतत्; K4 एव (for एते). K3 T3 G1 महाप्राज्ञा; K4 °बाहो; B2. 6 °प्राज्ञ; Dn1 D1. 2. 9 °प्रज्ञे (for °प्राज्ञे). — ^{b}) D1 मानुषम्. B6 D9 एव (for एत्य). K1 B2 D4–6. 8 T1–4 G1–4 M5 ह (for हि). K3–5 देवा मानुषतां गताः; G5 M1–4 देवा म(M2 मा)नुष्यतां यांति. — G5 M2. 3 om. 16^{c}. — ^{c}) M5 वन· (for पुनर्). M1. 4 ततः स्वर्गं पुनर्यांति. — ^{d}) G5 M1–4 क्षीणे (for कृते).

17 K2 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) B1 Dn D2. 7 वै; D5 वा (for वो). — ^{b}) K1 हृदि स्थितं; B2 G3 चिरस्थितं; Dn2 चिरं स्थिरं; M5 स्थितं चिरं (by transp.). — ^{d}) K4 ·गताद् (for ·कृताद्). M5 परलोकानुदर्शनात्.

18 ^{b}) K4 देवीं (for नदीं). — ^{c}) K4 ततो; G3. 4 अत्र (for तत्र). K1 B2 द्रक्ष्यत. K D4–6. 8 S transp. तान् and सर्वान्. — ^{d}) K1. 2. 5 स्म (for [अ]स्मिन्). D4–6. 8 T G1. 3. 5 M ये हतास्तत्र संयुगे (T3 °गरे); G1 हतांस्तत्र च संयुगे. — After 18, K1 reads 9^{c}–10^{a} followed by 9^{b}.

19 B4 M1 om. the ref. — ^{b}) D6 कृत्वा (for श्रुत्वा). K1. 2 G5 M1–4 सर्वजनस्; K5 धर्मो जनस्; D4–6. 8 T1. 3. 4 G1–4 M5 सर्वे जनास्. K3. 5 B6 T3 तथा (for तदा). T2 सर्वे श्रुत्वा जनास्तदा. — ^{c}) K1 महतां. T2 महासिंहनिनादेन. — ^{d}) K6 अभिमतो; K5 °मुखं (for °मुखो). D4–6. 8 T G1–4 M4 गंगामभिमुखा ययुः.

20 ^{a}) T3 स (for च). D5 T4 G3. 4 साचार्यः; T1. 3 गांधार्या; G5 M1–3 सामात्यैः (for °त्यः). — ^{c}) K1 सर्वैस्तैर् (for सहितो). B6 ·शार्दूलं (for °लैर्). G5 M1–4 सहितो मुनिभिः श्रेष्ठैर्. — ^{d}) B6 समागमैः (for °गतैः).

21 ^{b}) T3 च (for स). B2 जनार्णवं; D5 जलार्णवः. D1. 3 क्रमेण जनतार्णवः. — ^{c}) K5 D5 सर्वे (for सर्वो).

ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनार्णवः ।
निवासमकरोत्सर्वो यथाप्रीति यथासुखम् ॥ २१
राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे देशे सहानुगः ।
निवासमकरोद्धीमान्सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २२
जगाम तदहश्चापि तेषां वर्षशतं यथा ।
निशां प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षूणां मृतान्नृपान् ॥ २३
अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः ।
ततः कृताभिषेकास्ते नैशं कर्म समाचरन् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।
ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाह्निकक्रियाः ।
व्यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागताः ॥ १
धृतराष्ट्रस्तु धर्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा ।
शुचिरेकमनाः सार्धमृषिभिस्तैरुपाविशत् ॥ २
गान्धार्या सह नार्यस्तु सहिताः समुपाविशन् ।
पौरजानपदश्चापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३
ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।

— ^{d}) K3 D3 T2 G3. 4 M3 यथा प्रीतिर्; D1 यथा-प्रीतिं; D4. 6. 8 यथा प्रीतो. K1. 2 यथाविधि; K3–5 D1–6. 8 T G1. 3–5 M यथावयः; G2 damaged (for यथासुखम्).

22 ^{b}) K2 B4 D2. 3. 5. 7 T3 G3–5 M2 इष्ट- (for इष्टे). K1 G5 M1–4 सहानुगैः; K4 जनाः सह; D4. 6. 8 समागतः (for सहानुगः). B6 इष्टे देशे महात्मजः. — ^{c}) K2–4 T1–3 G1–3 M4. 5 निवे(T3 °दे)शम् (for निवासम्). T3 श्रीमान् (for धी°). — ^{d}) D9 कुंती- (for सस्त्री-). K1. 2 -बाल-; K3–5 -भृत्य- (for -वृद्ध-). K2 -पुरंदरः (for -पुरःसरः).

23 ^{a}) D5 T1. 4 अगमत्; G4 जनानां (for जगाम). K4 चैव; G5 M1–4 चात्र (for चापि). G3 तत्रैव वसतां चापि. — ^{b}) D9 वर्षं (for वर्ष-). K5 -त्रयं (for -शतं). K4 तथा (for यथा). — ^{c}) K3 Dn D2 प्रतीक्ष्यमाणानां. — ^{d}) G2 damaged. K1–3 नृपान्मृतान् (by transp.); K5 नृपात्मजान्; D4–6. 8 T1–3 G1. 4. 5 M1. 2. 4 सुतान्मृतान्; T4 सुतान्नृपान्; G3 M3 मृतान्सुतान्; M5 सुतादिकान्.

24 ^{a}) D4–6. 8 T G1–4 M5 ततः (for अथ). — ^{b}) K1 अभिगमद्; K4 D4. 6. 8 T2. 3 G1 अभ्या°; D7 अत्य°; T1 अभ्यपतद्; M3 °द्रवद् (for °गमद्). — ^{c}) B1 D4. 6–8 G1 ततः कृताभिषेकार्थौ (D6 °कोर्थौ; D7 °कार्थे); G2 कृताभिषेकास्ते नैशं. — ^{d}) D5 नैक- (for नैशं). K1. 2 D1–6. 8 T1. 2. 4 G1. 3–5 M समारभन् (for °चरन्). G2 कर्म तत्र समारभन्.

Colophon. — *Adhy. name* : T3 भागिरथीगमनं; M3 स्वप्नदर्शने गंगातीरनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, or both) : K2 35; K4. 5 D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1–4 38; D1 33; D5 T3. 4 G3. 4 M5 39 (as in text); D7 31; T1 37. — *Śloka no.* : K4 44; K5 67; D9 25.

40

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^{a}) K1–3 B6 D4–6. 8 T G1. 3–5 M व्युष्टायां; K4. 5 जातायां; G2 damaged (for प्राप्तायां). — ^{b}) G2 damaged. K1. 2 T2 M3–5 -पू(K1. 2 -पौ)र्वाह्णिक-; T1. 3 G1. 3–5 M1. 2 -पू(T3 G4 -पौ)र्वाह्णिक- (for -सायाह्निक-). K3–5 कृ(K3 म)त्वा संध्यां तु पश्चिमां. — ^{c}) K3–5 B1 D3–6. 8 T G1–4 M5 अभ्यागमन्; B4 अभ्यमनः (sic). — ^{d}) K4 G2 च तत्र (for तत्रासन्).

2 ^{b}) G3 सहितैस् (for °तस्). K5 तथा (for तदा). T1 पांडवैर्भरतर्षभ. — ^{c}) K3. 5 T1–3 G3. 4 एकमना; D1 एकस्ततः. K4 सर्वे (for सार्धम्). — ^{d}) T3 तम् (for तैर्). K3–5 ऋषिभिः समुपाविशत्.

3 B2 om. (hapl.) 3^{ab}. — ^{a}) K4 गांधार्या सहिता नार्यः. — ^{b}) K1 B1. 4. 6 Dn2 D9 T1. 2 G5 M रहिते; K2 सहिते (for °ताः). — ^{c}) G2 partly damaged. K1. 4 Dn2 D5. 9 T G3–5 M1–4 -जानपदाश् (for °पदश्). K4 B2 D4–6. 8 T G M2. 5 चैव; M1. 3. 4 सर्वे (for चापि). — ^{d}) K1 G5 M2 जनाः सर्वे; M1. 3. 4 जनाश्चैव (for जनः सर्वो). G2 यथाविधि (for °वयः).

४१

वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते भरतश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम् ।
विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ १
विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम् ।
संप्रीतमनसः सर्वे देवलोक इवामराः ॥ २
पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्या च पतिना सह ।
भ्राता भ्रात्रा सखा चैव सख्या राजन्समागताः ॥ ३
पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौभद्रमेव च ।
संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ॥ ४
ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः ।
समेत्य पृथिवीपालाः सौहृदेऽवस्थिताभवन् ॥ ५
ऋषिप्रसादात्तेऽन्ये च क्षत्रिया नष्टमन्यवः ।
असौहृदं परित्यज्य सौहृदे पर्यवस्थिताः ॥ ६
एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्बान्धवैस्तथा ।

41

☞ This adhy. is missing in Ś1 B8 (cf. v. l. 15. 3. 3 ; 22. 1).

1 ᵃ) D6. 8 G2 तु (for ते). B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 पुरुष- (for भरत-). B4 -व्याघ्राः ; D4. 6. 8 G2. 5 M1. 2. 4. 5 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठाः). — ᵈ) K3. 4 -किल्बिषाः (for -कल्मषाः).

2 ᵃ) K4 च परम् (for परमम्). — ᵇ) B4 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). D5 T1 -सहितं (for -वि°). — ᶜ) K4 संहृते (sic); K5 प्रतीत- ; B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 M4. 5 संहृष्ट- ; D5 T1 M1 सुप्रीत- (for सं°). K1 -मानसः ; T2 इव ते (for -मनसः).

3 ᵃ) K8 B2. 4. 5 G5 M पुत्राः (for पुत्रः). T1 पौत्रेण (for पित्रा च). M8 भ्रात्रा (for मात्रा). D1 पुत्राः समागमन्पित्रा ; G3. 4 पुत्रः पिता च माता च. — ᵇ) M1 om. (hapl.) भार्या च. B1. 4. 5 Dn D2. 7 भार्याश्च पतिभिः सह. — ᶜ) K1–4 S (except T4 M5) transp. भ्रात्रा and भ्राता (G2 °तृ-). — ᵈ) D4. 6. 8 G2. 5 M1–4 सर्वे ; D5 तदा (for सख्या). K1. 2 उपागताः ; B2. 6 D7. 8. 9 G5 M1–4 समागमन् (for °गताः).

4 ᵃ) D5 T1–4 G3. 4 च (for तु). T1–3 G3. 4 M महेष्वासाः (for °ष्वासं). D4. 6. 8 G1. 2 पांडवाश्च महाभागाः. — ᶜ) K1. 2 संप्रहर्षाः ; K5 संहर्षात्तु ; T1. 3 G1–4 संप्रहृष्टाः ; T2 °हृष्टान् (for °हर्षात्). — D1 repeats 4ᵈ after the prior half of 73*. — ᵈ) K2–4 D1 (second time). 7. 9 T3 M3. 4 द्रौपदेयाश्च (for °यांश्च). M5 भारत (for सर्वशः). — Afte , M1 ins. :

72* दुर्योधनो धर्मराजमभिवाद्यापतद्भुवि ।
गाढं परिष्वज्य सुयोधनं तं
सभ्रातृकं सहितः सोदरैः स्वैः ।
कर्णः पादावभिवाद्य पूर्वं
भीमं च सर्वानभिपूज्य तस्थौ ।
धर्मराजं समाश्लिष्य भीमं च यमजावपि ।
पृषतं सोदरं जिष्णुं सुगाढं परिषस्वजे ।
द्रौपदीं च सुभद्रां च सौभद्रो महिषीं स्वकाम् ।
समाश्वास्य स्थितो वीरः पश्यन्पुत्रं परिक्षितम् ।

5 ᵃ) D4–6. 8 प्रियमाणा. — ᵇ) D1 पांडवैः. — K5 om. 5ᶜ–7ᵈ. — ᶜ) B1. 2. 4–6 Dn D2. 7. 9 T3 M5 समेत्य पृथिवीपाल (T3 °लात्). — ᵈ) K1. 4 Dn2 D1. 3. 4. 6. 9 G1 सौहृदे च ; K2 B1 Dn1 D2 सौहृद्ये च ; B2. 4. 6 D7 °द्येव ; D5 सौहार्देव ; T1. 3 G4 सौहृदेन (for °देऽव-). K1. 2 बभुः (for [अ]भवन्). G5 M सौहृदेन व्यवस्थिताः. — After 5, B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 ins. :

73* परस्परं समागम्य योधास्ते भरतर्षभ ।

[After the prior half, D1 repeats 4ᵈ. B2. 6 D1. 3 योधांस्तान् (for योधास्ते).]

6 K5 om. 6 (cf. v. l. 5). — ᵃ) B1. 4. 6 Dn D1–3. 7 M4. 5 मुनेः ; B2 मुनि- (for ऋषि-). K1 [ऽ]न्योन्यं ; K2 [ऽ]न्ये तु ; K3 [ऽ]न्येपि ; B1. 4. 6 Dn D2. 7 ह्येवं (for ऽन्ये च). — ᶜ) D5 असौहृद्यं (for °दं). — ᵈ) B1. 6 Dn D2. 7 सौहृद्ये (for °दे). K1. 2 सौहृदे पर्युपस्थिताः.

7 K5 om. 7 (cf. v. l. 5). K2 om. 7. — ᵇ) T1. 3 G1. 3. 4 M5 ब्राह्मणैस् (for बान्धवैस्). B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 सह (for तथा). D4. 6. 8 G2 कुरुस्त्रियो-

पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च मानवाः ॥ ७
तां रात्रिमेकां कृत्स्नां ते विहृत्य प्रीतमानसाः ।
मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा ॥ ८
नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत् ।
परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ ॥ ९
समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः ।
मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथात्यजन् ॥ १०
एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ११
ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुंगवः ।
क्षणेनान्तर्हितांश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ॥ १२
अवगाह्य महात्मानः पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।
सरथाः सध्वजाश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ १३
देवलोकं ययुः केचित्केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ।
केचिच्च वारुणं लोकं केचित्कौबेरमाप्नुवन् ॥ १४
तथा वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन्नृपाः ।

ह्मणैस्तथा; D_5 $T_{2,4}$ गुरुभिर्ब्राह्मणैः सह (D_5 °णैस्तदा); M_3 बांधवैर्गुरुभिस्तथा. — ^{c}) D_1 सुपुत्रैः (for पुत्रैश्च). K_3 पौत्रैश्च पुरुषव्याघ्र. — ^{d}) $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ पार्थिवाः ($B_{1,4,5}$ Dn_2 D_2 °व); G_2 damaged (for मानवाः).

8 ^{a}) G_2 partly damaged. K_4 कृष्णां ते; D_8 वृत्तांते (for कृत्स्नां ते). $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{2,3,7,9}$ तां रात्रिमखिलामेवं ($B_{2,6}$ D_9 °कां); D_1 °मायतामेकां. — ^{b}) $K_{2,3}$ $B_{1,4,5}$ D_7 G_1 प्रीति- (for प्रीत-). D_7 T_2 -मानवाः (for °साः). — ^{c}) T_1 रेमिरे (for मेनिरे). — ^{d}) $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} स्वर्गगता (for स्वर्गसदो).

9 ^{a}) K_5 D_1 शोक- (for शोको). $K_{1,2}$ न तत्र शोको न भयं. — ^{b}) K_1 B_2 नायसो (sic); T_1 नाशुभा; G_4 न यशो (for नायशो). $K_{1,2}$ भयं; G_5 M_2 भवेत् (for ऽभवत्). — ^{d}) G_2 damaged. $D_{6,8}$ M_5 यौधानां; T_1 योधास्ते. K_1 योधा मुमुदिरे भृशं.

10 ^{a}) K_3 ते; K_4 तैः (for ताः). $K_{1,2}$ D_9 M_1 पतिभिर् (for पितृभिर्). — ^{b}) K_4 सुहृद्भिः (for भ्रातृभिः). D_3 om.; $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ मातृभिः; M_1 पितृभिः (for पतिभिः). T_1 मुदा (for सुतैः). $K_{1,2}$ D_9 $G_{3,4}$ पितृ(G_3 पति)भिर्भ्रातृभिः सुतैः. — ^{c}) T_1 रतिं (for मुदं). K_2 परमिकं; G_1 परिजिकां (sic); G_4 परिमिकां (for पर°). — ^{d}) $K_{1,4,5}$ $D_{4,6,8}$ T G_{1-4} दुःखानि (for दुःखम्). K_3 नार्यो दुःखान्यथासृजन्. — After 10, $D_{4-6,8}$ S ins. (cf. St. 14–16):

74* देवलोकं गता ये च ये च ब्रह्मसदो गताः ।
ये चापि वारुणं लोकं ये च गोलोकमाश्रिताः ।
तथा वैवस्वतं लोकं ये च यक्षानुपागताः ।
राक्षसांश्च पिशाचांश्च कुरूंश्चापि तथोत्तरान् ।
विचित्राश्च गति[ती]रन्ये ये प्राप्ताः कर्मभिर्नराः । [5]
सर्वे ते तद्वयोरूपवेषास्तत्र समभ्ययुः ।

[(L. 1) T_3 M_3 -लोक- (for -लोकं). $D_{4,8}$ देव (--- ये च). $D_{4,5}$ T_4 $G_{3,4}$ स्वर्गसदो (for ब्रह्म°). T_1 ये च स्वर्गगता नराः; M_3 ब्रह्मसंसत्समागताः (for the post. half). — (L. 2) The portion from वारुणं up to गो is damaged in G_2. G_2 आगताः (for आश्रिताः). — (L. 3) G_4 om. the prior half. T_2 M_3 ये च (for तथा). — After the prior half, G_3 ins.:

75* ये च गान्धर्वमाश्रिताः ।

— After line 3, $G_{3,4}$ ins.:

76* राजानः पुण्यकर्मभिः ।

— (L. 5) G_5 M_{1-4} गतयश्च (for च गतिर्). T_3 ये चाप्ताः; G_5 M_2 प्राप्ताः स्वैः (for ये प्राप्ताः). The portion from नराः up to तद्वयोरू (in line 6) is damaged in G_2. — (L. 6) T_1 transp. सर्वे and ते. T_3 तद्वयोरूपा (for °रूप-).]

11 ^{a}) $K_{1,2}$ एकरात्रिं; D_5 रात्रिमेकां (by transp.); G_5 $M_{2,3}$ एवं रात्रिं; $M_{1,4,5}$ अहोरात्रं. K_4 Dn $D_{2,4,7}$ $T_{1,2,4}$ G_{3-5} $M_{2,4,5}$ एव (for एवं). — ^{b}) T_2 सचिरां (for ते वीरास्). B_4 वीरास्ताश्चैव योषितः. — B_5 om. 11^{cd}.

12 ^{b}) G_2 damaged. D_1 लोकानां (for लोकांस्तान्). — ^{d}) K_5 प्रेषिताम् (for प्रेक्षताम्). K_3 ते सर्वे तत्र चाभवन्; K_4 तेभवन्भरतर्षभाः.

13 ^{b}) $B_{1,4}$ Dn $D_{2,7}$ भागीरथीं (for त्रिपथगां). — ^{c}) K सवाहाः सगजाः साश्वाः ($K_{3,5}$ °जाश्चैव). $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} सविमानाः सहस्त्यश्वाः; G_5 M_{1-4} सरथाः सगजाश्वाश्च; M_5 °थाः सहस्त्यश्वा*. — ^{d}) $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7}$ वेश्मानि (for स्थानानि).

14 ^{b}) B_4 ब्रह्मलोक- (for केचिद्ब्रह्म-). K_4 -सनातनं (for -सदस्तथा). K_3 D_3 T_2 तदा (for तथा). — ^{c})

राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान्कुरून् ॥ १५
विचित्रगतयः सर्वे या अवाप्यामरैः सह ।
आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः ॥ १६
गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ।
धर्मशीलो महातेजाः कुरूणां हितकृत्सदा ।
ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ १७
या याः पतिकृताँल्लोकानिच्छन्ति परमस्त्रियः ।
ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः ॥ १८
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्दधाना वराङ्गनाः ।
श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ १९
विमुक्ता मानुषैर्देहैस्ततस्ता भर्तृभिः सह ।
समाजग्मुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशां पते ॥ २०
एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः कुलस्त्रियः ।
प्रविश्य तोयं निर्मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् ॥ २१

K1 लोके (for लोकं). — d) D9 कौरवम् (for कौबेरम्). K4 क्षाप्नुयात्; D4. 6 8 G1. 2 °यु: (for °वन्). K1 केचित्कौरवमेव च.

15 M8 om 15ab. — a) K1 B1 Dn D2. 7 ततो (for तथा). K2 केचित् (for लोकं). — b) K2. 3. 5 केचिद्देवानवाप्नुवन् (K5 °त्स्वान्); D4-6. 8 T G1-4 M5 केचिदेव नृपा (D4. 6. 8 G2 नरा) ययुः; G5 M1. 2. 4 नृपाः केचिदवाप्नुवन्. — c) K2 D4. 8 G1. 2 राक्षसाश्च पिशाचाश्च; K3-5 D5. 6 T G3-5 M °सांश्च पिशाचांश्च.

16 a) K2 D4 T2. 3 G4 चान्या; K3. 5 B1. 5 Dn1 D2. 7 G3 चान्ये (for सर्वे). K1 4 B2. 4. 6 D1. 3. 6. 8. 9 T1. 4 G1. 2 M विचित्रा गतयश्चान्ये (B2. 6 D1. 3. 6. 8 T1. 4 G1 2 M1. 4 °न्या); D5 °त्राश्च गतीरन्या. — b) K1 Dn D2. 7 यान् (for या). K2 या न शक्या नरेण हि; K3. 5 न प्राप्या या नरेण ह; K4 यानवाप्य रणे हताः; B1. 2. 4. 5 D1. 3. 9 यान(D1 या ना)वाप्या नरैरिह; B6 या नावाप्य नरोश्नुते (sic); D4-6. 8 T G1. 2 M5 या या (M5 वा) यस्य नरस्य ह; G3. 4 ययुर्यस्य यथागतं; G5 M1-4 या नावाप्या नरेण ह — c) K2-4 D9 T3 G1. 2. 5 M1. 2. 4 ता जग्मुस्ते; K5 ता मुखेन; B6 D1. 3 M3. 5 जग्मुस्ते च (M3 5 हि); D4. 6. 8 तां जग्मुस्ते; D5 T1 4 G3 4 संजग्मुस्ते; T2 ते जग्मुश्च (for आजग्मुस्ते). — d) K2- सहसा स-; K3-5 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M सवाहन- (for सवाहाः स-). T1 -परिच्छदाः (for -पदानुगाः). D5 T4 G3. 4 सवाहनपरिच्छदाः.

17 b) T1 सलिलं स (for °लस्थो). K4 महानृपः (for °मुनिः). — G5 M1-4 om. 17cd. — d) K5 गुरूणां (for कु°). K1 B1. 2. 4-6 Dn D2. 3. 7. 9 तथा; K2 तदा; D1 पुरा (for सदा). — e) D5 T1. 4 G3. 4 वचनं (for ताः सर्वाः). — f) G3. 4 स्त्रीजनं निहतेश्वरं; G5 M2 क्षत्रिया निहितेश्वराः.

18 a) D1 वै (for याः). K2 पतिव्रताँल्लँ; T1 G1 प्रतिकृताँल्लँ (for पति°) — T1 om. (hapl.) 18c-21b.

— c) K1 जाह्नव्या (for °वी-). G5 M2-5 -जले (for -जलं). — d) B3 अतंन्द्रिताः.

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K1 स्वस्य (for तस्य). K4 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — b) K1 corrupt. D1 तथागताः (for वराङ्गनाः). — c) K2-5 श्वसुरं. — After 19, M1. 3 ins. :

77* उत्तरायाः प्रदायाथ पुत्रान्स्वाननुमान्य च ।
त ** भूरिश्रवसो द्रोणादीननुमान्य च ।

[(L. 1) M3 तान् (for स्वान्). — M3 om. (hapl.) line 2.]

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) B1 M3 वियुक्ता (for विमुक्ता). K1 विमुक्ता मानुषे देहे; G3. 4 युक्ता दिव्यांबरैर्देहैस्. — b) K4 पतिभिः (for भर्तृभिः). — c) K2 B4 D9 M1. 2 ततः; B2 सदा; T2 G3. 4 तथा (for तदा). T2 सार्धं (for साध्व्यः). — d) G5 M1-4 वरांगनाः (for विशां पते).

21 T1 om. 21ab (cf. v. l. 18). — a) G5 M1-4 transp. सर्वाः and ताः. — b) K1. 4 शीलवंत्यः; T3 °वंतः (sic) (for °वत्यः). K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 पतिव्रताः; K5 D4-6. 8 T2-4 G1. 2 कुरुस्त्रियः (for कुल°). — T1 repeats 21c after 78*. — c) K3. 5 चापो; K4 तोये (for तोयं). D4. 6. 8 निर्मुक्तं (for °क्ता). K1 B1. 4. 5 Dn D2 प्रविश्य क्षत्रिया मु(K1 यु)क्ताः; B3. 6 D1. 3. 9 °श्यांतु स्त्रियो मुक्ताः; D7 °श्यांतः प्रियैर्मुक्ताः. — After 21c, T1 ins. .

78* गच्छध्वं पतिभिः सदा
ततस्ता क्षत्रिया राजन्या या विनिहतेश्वराः ।

[L. 2 = (var.) 17cd.]

— d) K4 भर्तुः; T1 पति- (for भर्तृ-).

22 b) M3 -संयुताः (for -भूषिताः). — G1 om. 22c-24b. — c) K1 दिव्यमालांबरधरा. — d) D1. 6. 3

दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरा यथासां पतयस्तथा ॥ २२
ताः शीलसत्त्वसंपन्ना वितमस्का गतक्लमाः ।
सर्वाः सर्वगुणैर्युक्ताः स्वं स्वं स्थानं प्रपेदिरे ॥ २३
यस्य यस्य च यः कामस्तस्मिन्कालेऽभवत्तदा ।
तं तं विसृष्टवान्व्यासो वरदो धर्मवत्सलः ॥ २४
तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।
जहृषुर्मुदिताश्चासन्नन्यदेहगता अपि ॥ २५
प्रियैः समागमं तेषां य इमं शृणुयान्नरः ।
प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव ह ॥ २६
इष्टबान्धवसंयोगमनायासमनामयम् ।
य इमं श्रावयेद्विद्वान्संसिद्धिं प्राप्नुयात्पराम् ॥ २७

T2–4 G2 M2.5 स्व(G2 स)पतयस्; D5 स्वर्गगतास्; T1 G3.4 स्वर्गतयस्; G5 M3.4 -स्वं पतयस् (for [आ]सां प°).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 22). — ^{a}) D5 T1.2.4 G3 ते (sic) (for ताः). K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 -गुण-; G3.4 M3 -सत्य- (for -सत्त्व-). — ^{b}) K4 विमनस्का; K5 corrupt; B6 Dn D1–4.7.8 विमानस्था; G3.4 वीतदुःखा (for वितमस्का). — ^{c}) K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 -गुणोपेताः (for -गुणैर्युक्ताः). — ^{d}) K1 B1.2.4–6 D T G2–4 M4.5 स्वस्था(K1 सुस्था-; B2 G3 M4.5 स्वं स्था-; T1 स्वास्था)नं प्रतिपेदिरे; K5 पातिं स्वं स्वं प्रपेदिरे.

24 G1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). — ^{a}) K1 B1.2.4–6 Dn D2.3.7.9 तु (for च). K4 भावो यस्; D4.8 यः कामात् (for °मस्). — ^{b}) K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 बभूव ह; K4 उपस्थिते (for ऽभवत्तदा).

25 K1 om. 25^{ab}. — ^{a}) D4–6.8 T2–4 G1.2 तं (D8 ते) दृष्ट्वा; T1 G3.4 तद्दृष्ट्वा (for तच्छ्रुत्वा). D4.6 वर- (for नर-). — ^{b}) K4 तदा; T1 तथा (for नराः). K3 पुराणम[मा]गमं नराः. — ^{c}) K1 जगृहुर्; K5 G2 जहर्षुर् (for जहृषुर्). T2 सर्वे (for चासन्). — ^{d}) B2 Dn D1–3.7 G1 नाना-; B4–6 D1 अस्य; M1 न च (for अन्य-). K2.3.5 B1.2.4–6 Dn D1–3.5.7.9 G1.5 M -देश- (for -देह-). M4 -गणा (for -गता). K5 इव; G5 M2.3 त्वपि (for अपि). K4 नानादेशसमागताः. — After 25, D4–6.8 S ins.:

79* ते नष्टभयसंकल्पा नरा विगतकल्मषाः ।
बभूवुः पौरवाः सर्वे तद्दृष्ट्वाश्चर्यमुत्तमम् ।

[(L. 2) G5 M1–3 कौरवाः (for पौ°). D8 T2.4 G5 M2.3.5 तं; M1 ते (for तद्).]

26 K1 om. 26^{a}–27^{b}. — ^{a}) K4 समागतैस्; Dn D1.2.5.7 G5 M2 °गमस् (for °गमं). G3.4 इतिहासवरं श्रेष्ठम्. — ^{b}) K2 D4–6.8 T G1–4 M5 इमं यः (by transp.); B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 यः सम्यक्. D5 प्रयतान् (for शृणुयान्). — ^{c}) D6.8 G2 भजते; G1 विजिते (sic) (for लभते). — ^{d}) B1.2.5.6 D1.3.9 ह B4 हि (for ह). K2–5 D4–6.8 S इह चैव परत्र च.

27 K1 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{c}) K1 2.4.5 Dn D2.7 यश्चैतत्; K4.5 D4–6.8 T4 G1.2 य इदं; B6 यश्चैनं; D1.3 यश्चेमं; T2 य इमां (य इमं). G3 शृणुयाद् (for श्रावयेद्). K3.4 विप्रान् (for विद्वान्). T1 लभते शृणुयाद्यश्च; G4 इमं यः शृणुयाद्विद्वान्. — ^{d}) K2.4.5 D4–6.8 T3 G3.4 स सिद्धिं (for संसिद्धिं). K4 नरः (for पराम्). K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 विदुषो (B4.6 °रो) धर्मवित्तमः (B2.6 D1.3.9 °मान्); G5 M विरजाः सिद्धिमाप्नुयात्. — After 27, K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 ins.:

80* स यशः प्राप्नुयाल्लोके परत्र च शुभां गतिम्

[B4 शुभा- (for शुभां).]

28 ^{ab}) D4–6.8 T2–4 G1–4 -तृप्ताः (for -युक्ताः). K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 मनुजास्तपो- (for पुरुषाः क्रिया-). K2–5 G1.5 श्रिया युक्ताश् (for क्रियायु°). D4 T1 मानवाः; D5.6.8 T2–4 G1–4 M5 ये नराः (for भारत). — After 28^{ab}, K1.4 (marg.) B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 ins.:

81* साध्वाचारा दमोपेता दाननिर्धूतकल्मषाः ।
ऋजवः शुचयः शान्ता हिंसानृतविवर्जिताः

[K4 om. line 1. — (L. 1) B4 साध्वाचार- (for °चारा). — (L. 2) K1 जंतवः (for ऋजवः). K1 B1.2.4.6 D1.3.9 क्षांता (for शान्ता).]

— D4 om. 28^{cd}; K4 reads it twice. — ^{c}) K2 D5.6.8 S -तृप्ताश् (for -युक्ताश्). K1.4 (second time) B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च. — ^{d}) K2.3.5 तपस्तप्ताश्; D5.6.8 T2–4 G M तपस्तृप्ताश् (for धृतिमन्तश्). D5 ये नराः; G5 M भारत (for मानवाः). T1 तपोयोगबलान्विताः. — D4 ins. after 28^{ab}: D5.6.8 S after 28^{cd}:

82* पुनस्ते दर्शनं प्राप्ताः पुनश्च परिकीर्तिताः ।
पुनः पुनः प्रयच्छन्ति शृण्वतामभयं सदा ।

16
15
राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान्कुरून् ॥ १५
विचित्रगतयः सर्वे या अवाप्यामरैः सह ।
आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः ॥ १६
गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ।
धर्मशीलो महातेजाः कुरूणां हितकृत्सदा ।
ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ १७
या याः पतिकृताँल्लोकानिच्छन्ति परमस्त्रियः ।
ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः ॥ १८
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्दधाना वराङ्गनाः ।
श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ १९
विमुक्ता मानुषैर्देहैस्ततस्ता भर्तृभिः सह ।
समाजग्मुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशां पते ॥ २०
एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः कुलस्त्रियः ।
प्रविश्य तोयं निर्मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् ॥ २१

K1 लोके (for लोकं). — d) D0 कौरवम् (for कौबेरम्). K4 आप्नुयात्; D1.6.8 G1.2 °युः (for °वन्). K1 केचित्कौरवमेव च.

15 M8 om. 15ab. — a) K1 B1 Dn D2.7 ततो (for तथा). K2 केचित् (for लोकं). — b) K2.3.5 केचिद्देवानवाप्नुवन् (K5 °सवान्); D1-6.8 T G1-4 M5 केचिदेव नृपा (D1.6.8 G2 नरा) ययुः; G5 M1.2.4 नृपाः केचिदवाप्नुवन्. — c) K2 D1.8 G1.2 राक्षसाश्च पिशाचाश्च; K3-5 D5.6 T G3-5 M °सांश्च पिशाचांश्च.

16 a) K2 D4 T2.3 G4 चान्या; K3.5 B1.5 Dn1 D2.7 G3 चान्ये (for सर्वे). K1.4 B2.4.6 D1.3.6.8.9 T1.4 G1.2 M विचित्रा गतयश्चान्ये (B2.6 D1.3.6.8 T1.4 G1.2 M1.4 °न्या); D5 °त्राश्च गतीरन्या. — b) K1 Dn D2.7 यान् (for या). K2 या न शक्या नरेण हि; K3.5 न प्राप्या या नरेण ह; K4 यानवाप्य रणे हताः; B1.2.4.5 D1.3.9 यान(D1 या ना)वाप्या नरैरिह; B6 या नावाप्य नरोश्नुते (sic); D4-6.8 T G1.2 M5 या या (M5 वा) यस्य नरस्य ह; G3.4 ययुर्यस्य यथागतं; G5 M1-4 या नावाप्या नरेण ह — c) K2-4 D9 T3 G1.2.5 M1.2.4 ता जग्मुस्ते; K5 ता मुखेन; B6 D1.3 M3.5 जग्मुस्ते च (M3.5 हि); D4.6.8 तां जग्मुस्ते; D5 T1.4 G3.4 संजग्मुस्ते; T2 ते जग्मुश्च (for आजग्मुस्ते). — d) K2 -सहसा स-; K3-5 D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M सवाहन- (for सवाहाः स-). T1 -परिच्छदाः (for -पदानुगाः). D5 T4 G3.4 सवाहनपरिच्छदाः.

17 b) T1 सलिलं स (for °लस्थो). K4 महानृषिः (for °मुनिः). — G5 M1-4 om. 17cd. — d) K5 गुरूणां (for कु°). K1 B1.2.4-6 Dn D2.3.7.9 तथा; K2 तदा; D1 पुरा (for सदा). — e) D5 T1.4 G3.4 वचनं (for ताः सर्वाः). — f) G3.4 स्त्रीजनं निहतेश्वरं; G5 M2 क्षत्रिया निहितेश्वराः.

18 a) D1 वै (for याः). K2 पतिव्रताँल्; T1 G1 प्रतिकृताँल् (for पति°) — T1 om. (hapl.) 18c–21b. — c) K1 जाह्नव्या (for °वी-). G5 M2-5 -जले (for -जलं). — d) B3 अतंद्रिताः.

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K1 स्वस्य (for तस्य). K4 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — b) K3 corrupt. D1 तथागताः (for वराङ्गनाः). — c) K2-5 श्वसुरं. — After 19, M1.3 ins.:

77* उत्तरायाः प्रदायाथ पुत्रान्स्वाननुमान्य च ।
त** भूरिश्रवसो द्रोणादीननुमान्य च ।

[(L. 1) M3 तान् (for स्वान्). — M3 om. (hapl.) line 2.]

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) B4 M2 वियुक्ता (for विमुक्ता). K1 विमुक्ता मानुषे देहे; G3.4 युक्ता दिव्यांबरैर्देहैस्. — b) K4 पतिभिः (for भर्तृभिः). — c) K2 B1 D0 M1.2 ततः; B2 सदा; T2 G3.4 तथा (for तदा). T2 सार्धं (for साध्व्यः). — d) G5 M1-4 वरांगनाः (for विशां पते).

21 T1 om. 21ab (cf. v. l. 18). — a) G5 M1-4 transp. सर्वाः and ताः. — b) K1.4 शीलवंत्यः; T3 °वंतः (sic) (for °वत्यः). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 पतिव्रताः; K5 D4-6.8 T2-4 G1.2 कुलस्त्रियः (for कुल°). — T1 repeats 21c after 78*. — c) K3.5 चापो; K4 तोये (for तोयं). D4.6.8 निर्मुक्तं (for °क्ता). K1 B1.4.5 Dn D2 प्रविश्य क्षत्रिया मु(K1 यु)क्ताः; B2.6 D1.3.9 °श्यांबु स्त्रियो मुक्ताः; D7 °श्यांतः प्रियैर्मुक्ताः. — After 21c, T1 ins.:

78* गच्छध्वं पतिभिः सदा
ततस्ता क्षत्रिया राजन्या या विनिहतेश्वराः ।

[L. 2 = (var.) 17cd.]

— d) K4 भर्तुः; T1 पति- (for भर्तृ-).

22 b) M3 -संयुताः (for -भूषिताः). — G1 om. 22c–24b. — c) K1 दिव्यमालांबरधरा. — d) D1.6.8

दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरा यथासां पतयस्तथा ॥ २२
ताः शीलसत्त्वसंपन्ना वितमस्का गतक्लमाः ।
सर्वाः सर्वगुणैर्युक्ताः स्वं स्वं स्थानं प्रपेदिरे ॥ २३
यस्य यस्य च यः कामस्तस्मिन्काले ऽभवत्तदा ।
तं तं विसृष्टवान्व्यासो वरदो धर्मवत्सलः ॥ २४
तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।
जहृषुर्मुदिताश्चासन्नन्यदेहगता अपि ॥ २५
प्रियैः समागमं तेषां य इमं शृणुयान्नरः ।
प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव ह ॥ २६
इष्टबान्धवसंयोगमनायासमनामयम् ।
य इमं श्रावयेद्विद्वान्संसिद्धिं प्राप्नुयात्पराम् ॥ २७

T2-4 G2 M2.5 स्व(G2 स)पतयस्; D5 स्वर्गगतास्; T1 G3.4 स्वर्गतयस्; G5 M3.4 -स्वं पतयस् (for [आ]सां प°).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 22). — a) D5 T1.2.4 G3 ते (sic) (for ताः). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 -गुण-; G3.4 M3 -सत्य- (for -सत्त्व-). — b) K4 विमनस्का; K5 corrupt; B5 Dn D1-3.7.8 विमानस्था; G3.4 वीतदुःखा (for वितमस्का). — c) K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 -गुणोपेताः (for -गुणैर्युक्ताः). — d) K1 B1.2.4-6 D T G2-4 M4.5 स्वस्था(K1 सुस्था-; B2 G3 M4.5 स्वं स्था-; T1 स्वास्था)नं प्रतिपेदिरे; K5 पतिं स्वं स्वं प्रपेदिरे.

24 G1 om. 24^{ab} (cf. v. l. 22). — a) K1 B1.2.4-6 Dn D2.3.7.9 तु (for च). K4 भावो यस्; D4.8 यः कामात् (for °मस्). — b) K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 बभूव ह; K4 उपस्थिते (for ऽभवत्तदा).

25 K1 om. 25^{ab}. — a) D4-6.8 T2-4 G1.2 तं (D8 ते) दृष्ट्वा; T1 G3.4 तद्दृष्ट्वा (for तच्छ्रुत्वा). D4.6 वर- (for नर-). — b) K4 तदा; T1 तथा (for नराः). K3 पुराणम[मा]गमं नराः. — c) K1 जगृहुर्; K5 G2 जहृपुर् (for जहृषुर्). T2 सर्वे (for चासन्). — d) B2 Dn D1-3.7 G1 नाना-; B4-6 D1 अस्य; M1 न च (for अन्य-). K2.3.5 B1.2.4-6 Dn D1-3.5.7.9 G1.5 M -देश- (for -देह-). M4 -गणा (for -गता). K5 इव; G5 M2.3 त्वपि (for अपि). K4 नानादेशसमागताः. — After 25, D4-6.8 S ins.:

79* ते नष्टभयसंकल्पा नरा विगतकल्मषाः ।
बभूवुः पौरवाः सर्वे तद्दृष्ट्वाश्चर्यमुत्तमम् ।

[(L. 2) G5 M1-3 कौरवाः (for पौ°). D8 T2.4 G5 M2.3.5 तं; M1 ते (for तद्).]

26 K1 om. 26^{a}-27^{b}. — a) K4 समागतैस्; Dn D1.2.5.7 G5 M2 °गमस् (for °गमं). G3.4 इतिहासवरं श्रेष्ठम्. — b) K2 D4-6.8 T G1-4 M5 इमं यः (by transp.); B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 यः सम्यक्. D5 प्रयतान् (for शृणुयान्). — c) D6.8 G2 भजते; G1 विजिते (sic) (for लभते). — d) B1.2.5.6 D1.3.9 स B4 हि (for ह). K2-5 D4-6.8 S इह चैव परत्र च.

27 K1 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). — c) K1 B1.2.4.5 Dn D2.7 यश्चैतत्; K4.5 D4-6.8 T4 G1.2 M5 य इदं; B6 यश्चैनं; D1.8 यश्चेमं; T2 य इमां (for य इमं). G3 शृणुयाद् (for श्रावयेद्). K3.4 विप्रान् (for विद्वान्). T1 लभते शृणुयाद्यश्च; G4 इमं यः शृणुयाद्विद्वान्. — d) K2.4.5 D4-6.8 T3 G3.4 स सिद्धिं (for संसिद्धिं). K4 नरः (for पराम्). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 विदुषो (B4.6 °रो) धर्मवित्तमः (B2.6 D1.3.9 °मान्); G5 M विरजाः सिद्धिमाप्नुयात्. — After 27, K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 ins.:

80* स यशः प्राप्नुयाल्लोके परत्र च शुभां गतिम्

[B4 शुभा- (for शुभां).]

28 ab) D4-6.8 T2-4 G1-4 -तृप्ताः (for -युक्ताः). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 मनुजास्तपो- (for पुरुषाः क्रिया-). K2-5 G1.5 श्रिया युक्ताश् (for क्रियायु°). D4 T1 मानवाः; D5.6.8 T2-4 G1-4 M5 ये नराः (for भारत). — After 28^{ab}, K1.4 (marg.) B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 ins.:

81* साध्वाचारा दमोपेता दाननिर्धूतकल्मषाः ।
ऋजवः शुचयः शान्ता हिंसानृतविवर्जिताः

[K4 om. line 1. — (L. 1) B4 साध्वाचार- (for °चारा). — (L. 2) K1 जंतवः (for ऋजवः). K1 B1.2.4.6 D1.3.9 क्षांता (for शान्ता).]

— D4 om. 28^{cd}; K4 reads it twice. — c) K2 D5.6.8 S -तृप्ताश् (for -युक्ताश्). K1.4 (second time) B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 आस्तिकाः श्रद्दधानाश्च. — d) K2.3.5 तपस्तप्ताश्; D5.6.8 T2-4 G M तपस्तृप्ताश् (for धृतिमन्तश्). D5 ये नराः; G5 M भारत (for मानवाः). T1 तपोयोगबलान्विताः. — D4 ins after 28^{ab}: D5.6.8 S after 28^{cd}:

82* पुनस्ते दर्शनं प्राप्ताः पुनश्च परिकीर्तिताः ।
पुनः पुनः प्रयच्छन्ति शृण्वतामभयं सदा ।

स्वाध्याययुक्ताः पुरुषाः क्रियायुक्ताश्च भारत ।
अध्यात्मयोगयुक्ताश्च धृतिमन्तश्च मानवाः ।
श्रुत्वा पर्व त्विदं नित्यमवाप्स्यन्ति परां गतिम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

सूत उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा नृपो विद्वान्हृष्टोऽभूज्जनमेजयः ।
पितामहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १
अब्रवीच्च मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति ।
कथं नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २
इत्युक्तः स द्विजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ॥ ३
अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ।
कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४
महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् ।
तेषां च नित्यसंवासो न विनाशो वियुज्यताम् ॥ ५
अनाशाय कृतं कर्म तस्य चेष्टः फलागमः ।

[(L. 1) T1 तद् (for ते). T1 कीर्तितास्ते पुनः पुनः (for the post. half). —(L. 2) T1 शुभानि वै (for पुनः पुनः). T1 तदा (for सदा).]

— G5 M1–4 om. 28^{ef}. —e) D5 सर्वम् (for पर्व). D5, 8 G3 इमं; T2, 4 G4 M5 त्विमं; T3 G2 स्विदं (for त्विदं). K1 B1, 2, 4–6 Dn D1–3, 7, 9 श्रुत्वाश्चर्यमिदं पर्व (B6 D1 सर्वं; D8 सर्वे); K2 श्रुत्वा पर्वमिदं नित्यम्; K3–5 श्रुत्वा सर्वे त्विमं नित्यम्; T1 ये पठंति ममाध्यायम्. —f) K1 B1, 4–6 Dn D2, 3, 7 ह्यवाप्स्यंति; D6 G1, 2 संप्रा° (for अवा°). K3–5 B2, 6 D1, 3, 5, 9 T1, 4 M5 शुभां (for परां). K2 अथाप्स्यंति शुभां गतिं.

Colophon. —*Adhy. name:* K2 मृतार्तनादः; K4 मृतपुत्रदर्शनं; D9 आश्चर्यं; M3 स्वप्नाश्चर्यदर्शनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K2 37; K4, 5 D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1–4 40; Dn2 D7 33; D1 35; D5 T3, 4 G3, 4 M5 41 (as in text); T1 39. —*Śloka no.:* K4 93; K5 17; D6 31.

42

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 Some MSS. सौतिः (for सूतः). —a) M3 वचो (for नृपो). —d) K1 यदा; D1, 5 T1 M3 तथा (for तदा).

2 T1 transp. 2^{ab} and 2^{cd}. —a) B6 अब्रवीत्तं यदा मुक्तः. —b) T1 पितुर् (for पुनर्). G3 तदा (for प्रति). —c) K1, 2 D5 कथं तु (K2 हि; D5 सं-); D4, 6, 8 T4 G1, 2 किं नु तत्; T1 कदने (for कथं नु).

3 T4 om. 3–5. —a) D1 च; D5 तं (for स). —c) T3 उवाच (for प्रो°). K1 श्रेष्ठास्; G2, 4 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठस्).

4 T4 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —a) G3 अपि प्रणाशः (for अविप्र°). —b) B4 कर्मणा (for °णाम्). —d) B4 D1 [ऽ]पि च (for नृप). B2 तथैवाह्लद*नृप; D4–6, 8 T2, 3 G1–4 M5 शरीराकृतयस्तथा (G3, 4 °दा); T1 नराणां गतयस्तथा.

5 T4 om. 5 (cf. v. l. 3). —b) D4, 6, 8 G1, 2 माता(G2 °त्रा)धिपति-; M3 भूतानि पति- (for °धिपति-). G3, 4 -संश्रिताः (for -संश्रयात्). D5 भूतानि परिसंश्रिताः; T1 जीवाश्च परिसंश्रिताः. —c) K1 वा (for च). K2, 4 D3–6, 8 T1, 3 G3, 4 M2 नित्यं; B2, 4, 5 D9 [अ]नित्य- (for नित्य-). —d) K1 M3 न युज्यते; B4 विमुच्यतां; D3 वियुज्यते; D4, 6, 8 G2 नियुज्यतां; T1 [ऽ]स्ति चात्मनां (for वियुज्यताम्). M4 विनाशो विनियुज्यतां.

आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ ६
अविनाशी तथा नित्यं क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः ।
भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ संविजानताम् ॥ ७
यावन्न क्षीयते कर्म तावदस्य स्वरूपता ।
संक्षीणकर्मा पुरुषो रूपान्यत्वं नियच्छति ॥ ८
नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः ।
भवन्ति ते तथा नित्याः पृथग्भावं विजानताम् ॥ ९
अश्वमेधे श्रुतिश्चेयमश्वसंज्ञपनं प्रति ।
लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्या हि वाजिनः ॥ १०
अहं हितं वदाम्येतत्प्रियं चेत्तव पार्थिव ।
देवयाना हि पन्थानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ॥ ११
सुकृतो यत्र ते यज्ञस्तत्र देवा हितास्तव ।

6 ^{a}) $K_{1.3}$ $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1-3.7}$ G_1 M_{3-5} अनायास-; $K_{4.6}$ °श्रयं; B_6 मुनयो यत्; $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 अनाश्रय-; T_1 न नश्यति (for अनाशाय). — ^{b}) K_1 $D_{3.9}$ सद्यः श्रेष्ठ- (D_3 °ष्ठः); K_{2-5} $D_{4.6.8}$ T_4 G_{2-5} M_{1-4} तस्य चेष्ट-; $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{2.7}$ सत्यः श्रेष्ठः; B_4 सत्यश्रेष्ठ-; B_5 अद्य श्रेष्ठः; B_6 सत्यं चेष्ट-; Dn_2 D_1 सत्यश्रेष्ठः (for तस्य चेष्टः). K_4 समागमः (for फला°). — ^{c}) K_4 ह्यभि-; G_1 चैव (for चैभिः). — ^{d}) D_5 सुखं (for सुख-). D_4 T_4 om. (hapl.) दुःख. B_6 उपस्थिते; D_1 अवाप्नुते (for उपाश्नुते).

7 ^{a}) T_1 $G_{1.2}$ अविनाशि (for °नाशी). T_3 तदा (for तथा). K_{2-5} T_1 M_1 नित्यः; B_6 D_9 [अ]प्युक्तः (for नित्यं). K_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1-3.5.7}$ अविनाश्यस्त- (D_5 °शि त)था यु($B_{1.4.5}$ °शाप्यु)क्तः; $G_{3.4}$ °नाशि तथा नित्यं; M_4 °नाशी तथा युक्तः; M_5 °नाभूत्तथा युक्तः. — ^{b}) K_3 निश्चितं; T_2 निश्चितः (for निश्चयः). — T_1 om. 7^{cd}. — ^{c}) T_2 [ऽ]यं (for यो). K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ भूतानामात्मको भावो. — ^{d}) $D_{4.6}$ $G_{1.2}$ सैव (for ध्रुवो). M_4 वो (for ऽसौ). $K_{4.5}$ संप्र- (for संवि-). K_1 $B_{1.2.4-6}$ D_9 यथा(D_9 °श्चा)सौ संवियुज्यतां; $K_{2.3}$ ध्रुवोसौ सं(K_3 प्र)विजानतः; Dn $D_{2.7}$ यथासौ न वियुज्यते; $D_{1.3}$ यश्चात्मा संप्रयुज्यतां.

8 K_5 om. 8. — ^{b}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ तस्य (for अस्य). K_{2-4} G_5 M_{2-4} सरूपता; $B_{2.6}$ फलागमः; B_5 विरूपता (for स्व°). — ^{c}) K_2 प्र- (for सं-). K_{2-4} तु नरो (for पुरुषो). $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ क्षीणकर्मा नरो लोके. — ^{d}) $K_{2.3}$ नि(K_3 वि)-गच्छति; K_4 च ग°; $D_{4-6.8}$ T $G_{1.2.5}$ $M_{1.2}$ उपाश्नुते; $G_{3.4}$ अवाप्यते; M_3 अवाप्नुयात्; $M_{4.5}$ अवाप्नुते (for नियच्छति).

9 ^{a}) $K_{2.3.5}$ $D_{4-6.8}$ S (except G_5) -भूतास् (for -भावास्). T_1 एकं हि; G_4 एकैकं (for एकत्वं). — ^{b}) T_1 संस्थिताः; $G_{1.3.4}$ $M_{1.3}$ संगताः (for संहताः). — T_1 om. 9^{cd}. — ^{c}) K_4 ये (for ते). D_1 नित्यं (for नित्याः). K_3 भवंति हि तथा नित्यं.

10 ^{a}) K_1 T_1 G_1 अश्वमेध- (for °मेधे). K Dn_1 श्रुतेश् (for श्रुतिश्). K_3 चेमम् (sic); B_1 इयम्; T_2 चैवम् (for चेयम्). $D_{4-6.8}$ G_2 अश्वमेधश्रुतिश्चैवम्. — ^{b}) $K_{1.2}$ -संज्ञापनं; K_4 -संगम (for -संज्ञपनं). The portion from प्रति up to पन्थानः (in 11^{c}) is damaged in K_2. — ^{c}) B_2 D_9 -गतानां हि; T_3 -गतो नित्यः; G_3 -गतान्नित्यं; G_5 $M_{2.3}$ -गता नित्याः (for -गता नित्यं). — ^{d}) G_3 प्राणान्; M_3 प्राण- (for प्राणा). $K_{3.5}$ $D_{4.6.8}$ नित्यं (for नित्या). K_5 T_1 ह (for हि). K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ प्राणा नित्यं शरीरिणां; G_2 प्राणान्नित्याभिवाजिनः; G_4 °न्नित्या हि वाहिवा (sic).

11 K_2 damaged for 11^{abc}. T_1 om. 11^{ab}. — ^{a}) B_5 अयं हितं; D_9 प्रियं हि ते (for अहं हितं). — ^{b}) B_2 चैव तु; D_1 वै तव (for चेत्तव). G_5 भारत (for पार्थिव). K_{3-6} M_{1-4} प्रियं च तव भारत; $D_{4-6.8}$ T_{2-4} G_{1-4} M_5 प्रियश्च ($T_{2.3}$ G_1 M_5 °यं च) तव मानद. — ^{c}) B_5 -यानानि; T_2 -यानाई- (for -याना हि). $D_{4.6.8}$ G_2 देवयानाभिसं(D_4 °पि सं)धानाः. — ^{d}) T_1 कृतास् (for श्रुतास्).

12 ^{a}) K_2 भवते; K_3 वर्तते; M_4 सुकृते (for °तो). K_1 $B_{1.2.5.6}$ Dn $D_{2.7.9}$ आह(K_1 अकृ)तो यत्र यज्ञस्ते; B_4 आहूतो यत्र यज्ञस्ते; $D_{1.3}$ आहिता यत्र यज्ञास्ते. — ^{b}) K_1 T_2 देव- (for देवा). T_2 हतास् (for हितास्). Dn_2 तत्र देवा तवाहिताः. — ^{c}) D_5 T_{1-3} यथा; D_6 सदा (for यदा). D_1 समर्थिता; G_5 संधर्षिता (for समन्विता). K_1 प[य]दा समर्पिता देवाः. — ^{d}) $B_{2.4.5}$ $D_{1.3}$ पशूनां गगनेश्वराः; T_1 पशोरंगानि चे°; G_2 पशूनां गमनेश्वरः. — T_1 om. 12^{ef}. — ^{e}) $K_{1-3.5}$ $D_{4.6.8}$ T_3 G_{2-4} तेनेष्टा; D_1 तानिष्ट्वा; $T_{2.4}$ G_5 M ते नष्टा (for तेनेष्ट्वा). — ^{f}) K_2 नेष्टा; K_{3-5} [ऽ]ष्टाश्च (for नित्या). K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ [उ]त; G_4 damaged (for ते). M_1 अन्ये नित्या भवंति ते.

31 4. 12 16. 12 यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः ।
गतिमन्तश्च तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्ति ते ॥ १२
नित्येऽस्मिन्पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि यो नरः ।
अस्य नानासमायोगं यः पश्यति वृथामतिः ।
वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः ॥ १३
वियोगे दोषदर्शी यः संयोगमिह वर्जयेत् ।
असंगे संगमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् ॥ १४
परापरज्ञस्तु नरो नाभिमानादुदीरितः ।
अपरज्ञः परां बुद्धिं स्पृष्ट्वा मोहाद्विमुच्यते ॥ १५
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ १६
येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः ।
तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्नुते ।
मानसं मनसाप्नोति शारीरं च शरीरवान् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

---

13 ^{a}) G_4 damaged. D_5 T_4 G_3 पांचके (for पञ्चके). K_3 वर्णे; K_4 सर्वे (for वर्गे). B_2 अनित्यपंचके वर्गे; T_1 नित्येस्मिन्पंचवर्गे च. —^{b}) K_1 वा (for च). K_1 $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ पूरुषः; M_3 ये नराः (for यो नरः). K_{2-5} G_5 $M_{2,4}$ नित्यात्मनि च यो नरः (K_5 °यः). —^{c}) B_1 $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} नाशं (for नाना-). — K_1 T_1 om. (hapl.) 13^{ef}. —^{e}) B_5 [ऽ]प्यर्थं (for ऽत्यर्थं). —^{f}) B_6 om. from मे मतिः up to मोहाद्वि (in 15^{d}).

14 B_6 om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) $K_{2,3}$ B_2 $D_{1,9}$ वियोग-; G_5 °गो (for °गे). K_3 -शीलो (for -दर्शी). K_1 वियोगी एष दर्शियः. —^{b}) K_4 T_1 G_{3-5} M_2 स योगम्; M_3 स दोषम् (for संयोगम्). K_1 च वि-; K_5 इति; B_2 परि-; B_4 Dn $D_{2,3,7,9}$ स वि- (for इह). K_4 वर्धते; G_4 damaged (for वर्जयेत्). $B_{1,5}$ D_1 संयोगं स (D_1 च) विवर्जयेत्. —^{c}) G_4 damaged. K_1 G_5 M_2 असंग- (for °गे). —^{d}) K_5 दुःखे (for दुःखं). $D_{4,6,8}$ G_2 भाव-; D_5 T_4 $G_{1,3}$ भावि-; G_4 damaged (for भुवि). D_9 दुःखं तु विधियोगजं.

15 B_6 om. up to मोहाद्वि (cf. v, l. 13). —^{a}) B_1 $D_{4-6,8}$ $T_{2,4}$ $G_{1,3,4}$ परावरज्ञस (for °परज्ञस). K_4 $B_{1,2,5}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ स्त्वप(K_4 °व)रो; G_5 M तु परो (for तु नरो). $K_{1-3,5}$ B_4 परावरज्ञस्त्वप($K_{2,4}$ °व)रो. —^{b}) G_5 M_{1-3} नाति- (for नाभि-). $D_{4-6,8}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1,2}$ नातिमानादुदीक्षितः; T_3 नातिमानो दुरीक्षितः; $G_{3,4}$ नातिमानादु(G_4 °क्षि)रीक्षितः. —^{c}) D_9 अपवर्गः (for °रज्ञः). K_1 परो; K_5 परा- (for परां). G_4 (also as in text) प्रीतिं (for बुद्धिं). K_4 M_2 अपरज्ञपराबुद्धिं. —^{d}) K_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ ज्ञात्वा; K_2 स्मृत्वा; $G_{3,4}$ स्वष्टा (sic) (for स्पृष्ट्वा). M_4 तस्माद् (for मोहाद्). K_4 श्रुत्वा मोहात्प्रमुच्यते.

16 =(var.) 11. 2. 8; 12. 168. 17. —^{a}) K_2 आपतिताः. —^{b}) K_2 गताः. —^{c}) G_4 damaged. $K_{1,3}$ ते (for तं). K_2 नासोमं (sic); G_5 $M_{2,3}$ नासौ मा. $D_{4-6,8}$ $T_{3,4}$ G_3 नासौ मां वेत्ति ($D_{4,6,8}$ मामेति) नाहं तं; T_1 नासौ मां वेत्ति मुह्यतं; T_2 नासौ मानादहंकारान्; $G_{1,2}$ नासौ मायेति नाहंता (G_2 °हं तं). —^{d}) K_2 विनाशता; K_5 वरांगना; T_3 निरागता (for विरा°). G_4 न च वेद्मि कथंचन.

17 ^{a}) $D_{4-6,8}$ T $G_{1-3,5}$ M कर्म- (for येन). — B_5 om. (hapl.) 17^{bc}. —^{b}) $D_{1,3}$ यत्क(D_3 संक)रोत्ययमीश्वरः. — $K_{2,4}$ (orig.) $D_{4-6,8}$ S om. (hapl.) 17^{cd}. —^{d}) $B_{2,6}$ D_9 अवाप्नुते (for उपाश्नुते). —^{f}) $K_{1-3,5}$ $B_{2,4,5}$ Dn_1 $D_{1-3,5,7,9}$ T G_{2-5} $M_{2,4,5}$ शरीरं (for शा°). K_3 D_5 S तु; $K_{4,5}$ स; $D_{4,6,8}$ तं (for च). K_2 शरीरतः (for °वान्).

Colophon. — *Adhy. name* : $D_{4,6,8}$ T_3 G_1 अध्यात्मकथनं; D_9 आश्चर्यदर्शनं. — *Adhy. no.* (*figures, words or both*) : K_2 38; K_4 $D_{4,6,8}$ T_2 $G_{1,2,5}$ M_{1-4} 41; K_5 D_1 36; Dn_2 D_7 34; D_5 $T_{3,4}$ $G_{3,4}$ M_5 42 (as in text); T_1 40. — *Śloka no.*: K_5 36; D_9 19.

४३

वैशंपायन उवाच ।
अदृष्टा तु नृपः पुत्रान्दर्शनं प्रतिलब्धवान् ।
ऋषिप्रसादात्पुत्राणां स्वरूपाणां कुरूद्वह ॥ १
स राजा राजधर्मांश्च ब्रह्मोपनिषदं तथा ।
अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥ २
विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात् ।
धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चापि तपस्विनम् ॥ ३
जनमेजय उवाच ।
ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि ।
तद्रूपवेषवयसं श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ४
प्रियं मे स्यात्कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः ।
प्रसादादृषिपुत्रस्य मम कामः समृध्यताम् ॥ ५
सूत उवाच ।
इत्युक्तवचने तस्मिन्नृपे व्यासः प्रतापवान् ।
प्रसादमकरोद्धीमानानयच्च परिक्षितम् ॥ ६
ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः ।
श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः ॥ ७
शमीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य शृङ्गिणम् ।
अमात्या ये बभूवुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ८
ततः सोऽवभृथे राजा मुदितो जनमेजयः ।

43

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 a) D4–6. 8. 9 स दृष्ट्वा (for अदृष्टा). K2 G5 M3 नृपतिः; T3 तं नृपः (for तु नृपः). B6 M2 पुत्र- (for पुत्रान्). — b) K2 दर्शने (for °नं). K2 तु न; K3–5 स तु (for प्रति-). B2 -दर्शनं (for -लब्धवान्). D4–6. 8 T G1–4 तथा संबंधिबांधवान्. — c) K2–5 B1. 2. 4–6 D T3. 4 ऋषेः (for ऋषि-). T1 पौत्रांश्च (for पुत्राणां). — d) K1. 3. 5 T4 सु-; K2 D4–6. 8 T2 G M स- (for स्व-). K1 B1. 5 D1. 3. 5. 7. 9 T2 G3. 4 M1 कुरूद्वहः. T1 सरूपान्कुरुवंशजान्; T3 पौत्राणां च कुरूद्वहः.

2 b) K1 D1 ब्राह्मोपनिषदं; K2 B2 D9 ब्रह्मोपनिषदस्. T1 तदा (for तथा). — c) G3 अथाप्तवान् (for अवा°). K2–4 नरश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो). — d) K1 बुद्धिं (for बुद्धि-).

3 a) K4 यथा प्राज्ञो; B5 D7 महाप्रज्ञो (for °प्राज्ञो). — c) K1. 2. 4. 5 B2. 4 D9 G5 M3–5 धृतराष्ट्रं (for °राष्ट्रः). — d) K1 B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 चैव (for चापि). B2 तपोधनं.

4 c) K1. 2 B1. 2. 4. 5 Dn D2 -वेश- (for -वेष-). K3 -विषयं; G3. 4 -माहात्म्यं. B6 तद्रूपवयसं दृष्ट्वा. — d) D1–6. 8 T G2. 5 M तद् (for ते).

5 a) K2 प्रियो; M2 कृतं (for प्रियं). K3. 4 एतत् (for मे स्यात्). K1. 2 कृतार्थस्य. — b) T3 स्याद् ([illegible] स्याम्). K4 अहं कृतविनिश्चयः.

6 MSS. सौतिर् (for सूत). — a) G3. 4 इत् [illegible] (for °क्त-). — b) K5 समाप्तवान् (for प्रताप°). — [illegible] T1 आह्वयत्स (for आनयच्च). K1. 3 B1. 2. 4. 6 D1. 3. [illegible] G M परीक्षितं.

7 K5 om. 7. — a) K3 तद्रूपवेषवयसा = (v [illegible] 4c. — b) D1. 6. 8 नृपतिर् (for °तिं). B5 दिशः; [illegible] तदा (for दिवः). — d) K2–4 D4–6. 8 S ददर्श स ([illegible] °र्शाथ) परि(G1. 3 M2–5 °री)क्षितं.

8 a) K1. 2 B1. 2. 5. 6 G5 M2 समीकं; T1 [illegible] (for शमीकं). K3 तु (for च). D4–6. 8 T G1. 2. [illegible] M1–3. 5 महाभागं; G3 °बाहुं (for °त्मानं). — b) [illegible] तस्य च; D4–6. 8 S चाप्यस्य (for तं चास्य). — c) [illegible] transp. ये and च. K1 ते (for ये). D4–6. 8 [illegible] G M च निहता (for बभूवुश्च). T1 ये चापि निहताः [illegible] — d) T1 स (for च). B2. 6 D1. 3–6. 8. 9 S (ex[illegible] T1) सः (for ह).

9 a) K2 सोवभृथो; B6 सोप्यभवद्; D1. 4 सो[illegible] (B4 °तो); D5. 6. 8 S त्ववभृथे (T4 °ते; G2 [illegible] (for सोऽव°). — b) K1 T3 G1 जनमेजय. — c [illegible] पितरो (for °रं). K2 स्नपयामास; B6 पूज°; [illegible] ज्ञाप°; D5 T1. 4 स्थाप° (for स्नाप°). — d) B5 [illegible] (for सस्नौ). K5 पार्थिव. D1 स्वयमन्ये च पार्थिव [illegible]

10 a) K5 D4–6. 8 T1. 3. 4 G M2–5 तु (for [illegible]

पितरं स्नापयामास स्वयं सस्नौ च पार्थिवः ॥ ९
स्नात्वा च भरतश्रेष्ठः सोऽऽस्तीकमिदमब्रवीत् ।
यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा ॥ १०
आस्तीक विविधाश्चर्यो यज्ञोऽयमिति मे मतिः ।
यदद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ॥ ११

आस्तीक उवाच ।

ऋषिर्द्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः ।
यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १२
श्रुतं विचित्रमाख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन ।
सर्पाश्च भस्मसान्नीता गताश्च पदवीं पितुः ॥ १३
कथंचित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव ।
ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिं दृष्ट्वा महात्मनः ॥ १४
प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् ।
विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात् ॥ १५
ये च पक्षधरा धर्मे सद्वृत्तरुचयश्च ये ।
यान्दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रियाः ॥ १६

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।
पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ १७
पप्रच्छ तमृषिं चापि वैशंपायनमच्युतम् ।
कथावशेषं धर्मज्ञो वनवासस्य सत्तम ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ स्नात्वा स (K_1 च) नृपति-र्विप्रम्. —^{b}) $K_{1.3-5}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ भास्तीकम्; $D_{4.6.8}$ $T_{2.4}$ G_{1-4} M_5 ह्यस्तीकम्; D_5 $T_{1.3}$ ह्यास्तीकम् (for सोऽस्तीकम्). K_2 वाक्यम्; T_1 चेदम् (for इदम्). —^{c}) K_2 M_1 ययावर- (for यायावर-). K_{2-5} $D_{4-6.8}$ S -कुलोद्भूतं (for °त्पन्नं). —^{d}) T_3 M_1 तथा (for तदा).

11 ^{a}) $D_{4-6.8}$ T_{2-4} G M अस्तीक. —^{c}) M_1 मां (for [अ]यं) D_5 प्रोक्तो (for प्राप्तो).

12 Some MSS. अस्तीक (for आ°). —^{a}) K_2 यस्य (for यत्र). —^{b}) D_5 तपसां (for °सो). —^{c}) K_1 जज्ञे (for यज्ञे). —^{d}) $K_{2.3.5}$ तेन; K_4 यस्य (for तस्य). $D_{4.6.8}$ मितौ (for जितौ).

13 ^{a}) $D_{4.6.8}$ आख्यातं (for °नं). K_4 श्रुतं चित्रं समाख्यानं. —^{b}) T_2 गत्वा (for त्वया). —^{c}) T_1 सर्वे (for सर्पाश्च). $D_{1.9}$ $G_{3.4}$ भस्मतां (for °सान्). —^{d}) K_1 $B_{1.4}$ D_3 (marg.) G_5 M_{2-4} गता; K_{2-5} B_2 Dn D_2 T_1 G_1 M_1 गतश्च (for गताश्च). B_6 $D_{1.3.9}$ गतयश्च पराः पितुः.

14 ^{b}) D_1 स मया (for सत्यत्वात्). —^{c}) M_5 आजिताः (for पू°). —^{d}) $B_{1.2.4.5}$ G_5 $M_{2.3}$ गतिर्दृष्टा (for गतिं दृष्ट्वा). K_{2-5} B_6 $D_{1.3}$ तथात्मनः (for महा°).

15 ^{a}) K_2 $B_{1.5}$ D_7 G_5 $M_{1.2}$ स; K_4 $D_{4.6.8}$ T_3 $G_{1.2}$ M_5 तु (for सु-). —^{b}) G_5 M_{2-4} श्रुतः (for श्रुत्वा). K_4 प्राण- (for पाप-). T_2 G_5 M_{1-4} -विनाशनः (for °नम्). K_1 श्रुत्वा पाप्मविनाशनः. —^{c}) B_5 विमुक्ता (for °क्तो).

16 ^{a}) $D_{4.6.8}$ एष (sic) (for ये च). K_2 पक्षपरा; K_4 दक्षतरा; D_5 T_4 $G_{3.4}$ पक्षरता (for °धरा). T_1 ये च धर्मे स्थिता नित्यं. —^{b}) G_2 सुवृत्त-; M_2 सद्वृत्ते (for °त्त-). G_1 मे (for ये). —^{c}) M_3 यं (for यान्). K_{2-5} जहते; $D_{4-6.8}$ S त्यज(T_1 G_1 °ज्य)ते (for हीयते). —^{d}) K_2 T_3 G_5 M_6 नमस्क्रिया; K_5 °स्कृतिः (for °स्क्रियाः).

17 Some MSS. सौतिर् (for सूत). —^{a}) K द्विजश्रेष्ठाः; B_6 °श्रेष्ठ; T_2 नृपश्रेष्ठात्; G_5 M_{1-4} नरश्रेष्ठः (for द्विजश्रेष्ठात्). —^{b}) K_2 समयो; K_{3-5} S (except T_4) स नृपो (for स राजा). — After 17^{ab}, T_1 ins.:

84* दृष्ट्वा च पितरं वृत्तं पूजयामास तं मुनिम् ।

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रो महाराज प्रसादात्तस्य वै मुनेः ।

— After the above, T_1 reads 44. 1^{ab}. —^{d}) B_6 अन्नतांबुलवस्त्रकैः. — After 17, D_6 ins.:

85* परिक्षिदपि तत्रैव बभूव च तिरोहितः ।

18 ^{a}) K_5 स मुनिं (for तमृषिं). K_5 M_5 om.;

४४

जनमेजय उवाच ।

दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान्सानुबन्धाञ्जनाधिपः ।
धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुत्राणां दर्शनं पुनः ।
वीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ २

इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः ।
प्रतिजग्मुर्यथाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ३

पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं सदारं तं महीपतिम् ॥ ४

तमाश्रमगतं धीमान्ब्रह्मर्षिर्लोकपूजितः ।
मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ५

धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवनन्दन ।
श्रुतं ते ज्ञानवृद्धानामृषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ६

ऋद्धाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम् ।
धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ७

$D_{4.6.8}$ T G_{1-4} राजा; M_2 चैव; M_8 विप्रं (for चापि). K_2 पप्रच्छ स मुनिं तं वै; K_3 G_5 $M_{1.4}$ पुनः पप्रच्छ तमृषिं (K_8 स मुनिं); K_4 पप्रच्छ स मतिश्रेष्ठं. — ^{b}) B_6 उत्तमं (for अच्युतम्). — ^{c}) B_6 D_5 तथा(D_5 °दा)-वशेषं (for कथा°). K_4 $T_{2.4}$ धर्मज्ञं; $D_{4-6.8}$ G_{1-3} M °ज्ञ (for °ज्ञो). — ^{d}) K_2 उत्तमं; K_4 B_2 $D_{1.8.9}$ $T_{1.2.4}$ G_{3-5} $M_{2.4}$ सत्तमः (for °म). K_1 वनवासाय मुत्तमं (sic); B_6 °सं महात्मनः.

Colophon om. in K_4. — *Adhy. name*: K_1 $B_{1.2.4.5}$ $D_{4.6.8}$ T_3 G_1 परि(K_1 $D_{4.6}$ T_3 G_1 °री)क्षिद्दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 39; K_5 52; Dn_2 D_7 35; D_1 37; $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{1.2.5}$ M_{1-4} 42; D_5 $T_{3.4}$ $G_{3.4}$ M_5 43 (as in text); T_1 41. — *Śloka no.*: K_4 29; D_9 17.

44

☞ This adhy is missing in $Ś_1$ B_3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 T_1 reads 1^{ab} after 84*. — ^{a}) $K_{2.3.5}$ च पौत्रांश्च (for तथा पौत्रान्). — ^{b}) $K_{3.5}$ जनाधिप; D_4 जनाश्रयः; T_1 सुहृज्जनान् (for जनाधिपः). K_4 सानुबंधाद्विपाधिप (sic). — T_1 om. 1^c–3^d.

2 T_1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) $D_{1.5.7}$ T_4 $G_{2.5}$ M_3 तं (for तद्). — ^{b}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ T_3 नृपः; Bom. ed. नृप (for पुनः). — ^{c}) K_{2-5} $D_{4-6.8}$ S (T_1 om.) गत- (for वीत-). K_4 च (for स). — ^{d}) K_4 Dn_2 आगतः; T_3 आविशत् (for आगमत्).

3 T_1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_8 इतः B_6 इतरश्च; $D_{4.6.8}$ G_1 इतस्ततो (for इतरस्तु) सर्वे (for सर्वस्). G_3 इतरे तु जनाः सर्वे; M_5 जनाः सर्वास् (sic). — ^{b}) G_2 तथा (for ते च).

4 ^{a}) D_4 G_1 च (for तु). — ^{b}) D_1 नातियत्न (for लघु-). K_4 -भूयस्त्व- (for -भूयिष्ठ-). K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ पुनर्जग्मुर्; K_2 [illegible] T_1 किमकुर्वन् (for अनुजग्मुर्). B_4 D_7 महात्मानः यथाकामं (for महात्मानं). — ^{d}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ M_3 सदारास्तं; T_2 धृतराष्ट्रं (for सदारं तं). T_3 महीपते.

5 T_1 om. 5^{ab}. — ^{a}) $D_{4.6.8}$ G_1 तदाश्रम- (for तमा°). $K_{1.4}$ $B_{1.5}$ Dn $D_{3.7.9}$ -पदं (for -गतं). K_3 श्रीमान् (for धी°). — ^{b}) K_4 ब्रह्मर्षि- (for °र्षिर्). D_9 देव- (for लोक-). — Before 5^{cd}, T_1 ins. वैशंपायनः. — ^{d}) K_{2-5} वचोऽब्रवीत् (for अभाषत). — For 5^{cd}, $D_{4-6.8}$ S subst.:

86* द्वैपायन उपागम्य राजानमिदमब्रवीत् ।

[D_5 द्वैपायनम् (for °न). D_8 उपागत्य (for °गम्य).]

6 ^{c}) $B_{1.4-6}$ $D_{4-6.8}$ T G_{1-4} M_1 श्रुतास् (for श्रुतं). — ^{d}) K_4 ज्ञान-; G_1 पश्य (for पुण्य-). G_3 -दर्शनान् (for -कर्मणाम्). M_3 ऋषीणां भावितात्मनां.

7 ^{a}) B_6 $D_{1-6.8.9}$ $T_{3.4}$ G_{1-4} -बुद्धीनां (for -वृद्धानां). K_1 Bom. ed. श्र(Bom. ed. अ)द्धाभिजनवृद्धानां; K_{2-5} सिद्धानां ज्ञानबुद्धी(K_2 °वृद्धा)नां; T_1 G_5 M शु(M_5 वृ)द्धाभिजनबुद्धीनां. — ^{b}) K_1 -वादिनीं; K_{2-5} -वादिनां

मा स्म शोके मनः कार्षीर्दिष्टेन व्यथते बुधः ।
श्रुतं देवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात् ॥ ८
गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम् ।
यथा दृष्टास्त्वया पुत्रा यथाकामविहारिणः ॥ ९
युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान्भवन्तमनुरुध्यते ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः ॥ १०
विसर्जयैनं यात्वेष स्वराज्यमनुशासताम् ।
मासः समधिको ह्येषामतीतो वसतां वने ॥ ११
एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं परंतप ।
बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम नराधिप ॥ १२
इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनामितबुद्धिना ।
युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १३
अजातशत्रो भद्रं ते शृणु मे भ्रातृभिः सह ।
त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान्प्रबाधते ॥ १४
रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाह्वये ।
नाथेनानुगतो विद्वन्प्रियेषु परिवर्तिना १५
प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे विपुला त्वयि ।
न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ १६

(for -वेदिनाम्). — M3 repeats 7^{cd} after 87*. — c) K2.3.5 वदान्यानां (for पुराणानां). M3 (second time) श्रुताश्च तत्प्रभावस्य. — d) T3 विदिताः (for विविधाः). K6 वदतां विविधां कथां. — After 7, M3 ins.:

87* यथायं वासुदेवस्तु धृतराष्ट्र बलेन वै ।
जगत्पाति यथा धर्मो लोके तिष्ठन्कलावपि ।
तत्प्रसादेन राजासौ महान्धर्ममवाप्नुयात् ।
तत्पादकमलस्पृष्टां कलिर्नैयान्महीमिमाम् ।

8 a) K1 कोशे (sic) (for शोके). — b) K5 G1 दृष्टेन; G2.4 इष्टेन (for दि°). T1 भवितव्यं तथैव तत्. — c) K2 एव; T1 दिव्य- (for देव-).

9 a) K2.3.5 M1 तथा (for यथा). K1 B4 दृष्ट्वा (for दृष्टास्). K4 तथा वीरा (for त्वया पुत्रा). — d) B4.5 Dn D2.7.9 G1 तथाकाम-; D6 यथाकामं; T4 यथा नाम; G3 सर्वे चैव (for यथाकाम-). K1 B1.2.6 D1.3 तथाकामविचारिणः; G4 सर्वे चैव प्रहारिणः.

10 a) B1.5.6 D (except Dn D9) T3.4 G1.3.4 स्वयं (for त्वयं). — c) K2 om. from भ्रातृभिः up to मतीतो (in 11^{d}).

11 K2 om. up to मतीतो (cf. v. l. 10). — a) B4 विवर्जय (for विस°). K4 T2 यस्त्वेष (for यात्वेष). — b) K1 सुराज्यम्; B5 स्वराष्ट्रम्; G3 सराज्यम् (for स्व°). K4.6 -शासितुं; B6 -शास्यतां; D4-6.8 S -शास्तु (G1 °स्ति) वै (for -शासताम्). — G3 om. 11^{c}–12^{d}. 11^{cd} is partly damaged in G4. — c) K1 B4.5 Dn D2.7 त्वेषाम्; Bom. ed. तेषाम् (for ह्येषाम्). — d) K1.5 Dn1 D2 मुने (for वने).

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 11). T1 om. 12^{ab}. — a) K5 यत्नं (for नित्यं). — b) K4.5 M4 परं रक्ष्यं (K4 °क्षं) (for पदं रक्ष्यं). B1.2.4-6 Dn D1-3.7 नराधिप (for परंतप). K1 पदे रक्षे नराधिप (sic); D9 पदं लक्ष्यं नराधिप. — c) K5 -प्रत्यर्थकं; B5 -पुण्यार्थकं; D8 G1.2.4 -प्रत्यर्थितं; M2.4 -भृत्यर्थिकं (for -प्रत्य°). — d) K4 राज्ञां (for राज्यं). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 T1 कुरूद्वह; T2 जनाधिप (for नरा°).

13 b) B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 व्यासेनातुलतेजसा.

14 Before 14, MSS. ins. धृतराष्ट्रः. — b) D1 यद् (for मे). — c) G1 प्रभावान् (for प्रसादान्). D4.6.8 G1.2 महाराज (for महीपाल). — d) G2 नास्मिन् (for नास्मान्). K2-5 न शोको मां प्रबाध(K4 °जाय)ते; G5 M1.2 शोको मम न बा(M1 मा न विबा)धते; M3 गतः शोको ममानघ.

15 a) K3 न मे; K4 D1 रेमे (for रमे). K1 वाहं; G3.4 ह्यहं (for चाहं). — b) K2-5 D4-6.8 S पुरा (K2-5 वने; M3 त्वया) नागपुरे य(K4 त)था. — T1 om. 15^{cd}. — c) M4 स्नेहेन (for नाथेन). K1.4 Dn D1-4.6-8 T2.3 G1.5 M2.4.5 विद्वान् (for विद्वन्). T4 G3.4 नाथेनानुगतेनापि. — d) K4 प्रिय- (for परि-). K1 -वर्तिनां; K3 G1.5 M2-5 -वर्तता; D4.6.8 T2 G2 M1 -वर्तते (for -वर्तिना). D5 मत्प्रिये परिवर्तता; T4 प्रिये च परिवर्धिता; G3.4 त्वत्प्रिये परिवर्धिता.

16 D9 om. 16. — a) B6 [अ]हं तु (for त्वत्तः). D6 विपुलं (for °ला). — b) K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7 परमा; — c) D4.6.8 G1.2 महाभाग (for °बाहो). K1 रमे मन्युमहाबाहौ (sic). — d) D4-6.8 S गम्यतां मा चिरं कृथाः.

17 T4 om. 17–43. — a) K1 चेह; K5 D1-6.9

भवन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते ।
तपोयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धारितं पुनः ॥ १७
मातरौ ते तथैवेमे शीर्णपर्णकृताशने ।
मम तुल्यव्रते पुत्र नचिरं वर्तयिष्यतः ॥ १८
दुर्योधनप्रभृतयो दृष्टा लोकान्तरं गताः ।
व्यासस्य तपसो वीर्याद्भवतश्च समागमात् ॥ १९
प्रयोजनं चिरं वृत्तं जीवितस्य च मेऽनघ ।
उग्रं तपः समास्थास्ये त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ २०
त्वय्यद्य पिण्डः कीर्तिश्च कुलं चेदं प्रतिष्ठितम् ।
श्वो वाद्य वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ २१
राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षभ ।
संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतमेतावता विभो ॥ २२
इत्युक्तवचनं तात नृपो राजानमब्रवीत् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ॥ २३
कामं गच्छन्तु मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा ।
भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रते ॥ २४
तमुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व मे ।
त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे ॥ २५

T_{1-3} G_{1-4} चैव (for चेह). —^{b}) K_4 [ऽ]थ (for मे). — T_1 om. 17^{cd}. —^{c}) K_{3-5} $D_{4-6.8}$ $T_{2.3}$ G M उप-युक्तं; B_6 तपोर्थं च (for °युक्तं). K_4 तु (for च). —^{d}) K_1 त्वा (for त्वां). Dn $D_{2.7}$ मनः (for पुनः).

18 T_4 om. 18 (cf. v. l. 17). —^{a}) T_1 G_5 M_{1-4} च (for ते). $K_{3.5}$ D_9 च (for [ए]व). K_4 मातरस्ते तथा चेमे. —^{b}) K_4 शीर्णपत्र- (for °पर्ण-). K_3 G_2 M_3 -कृशाशने (for -कृता°). K_1 corrupt; K_2 शीर्णे-**कृतासने; K_5 शीर्णपत्रकृताशनैः. —^{c}) K_2 तुल्यक्षते; $K_{3.5}$ °कृते (for °व्रते). D_3 विप्र; G_5 M_{1-4} तात (for पुत्र). $D_{4.6.8}$ मत्तुल्यव्रत(D_4 °प्रण)तः पुत्र.

19 T_4 om. 19 (cf. v. l. 17). —^{b}) $K_{1.4.6}$ $B_{2.4.6}$ $D_{1.3.4.7}$ M_2 दृष्ट्वा; $D_{4-6.8}$ T_{1-3} G_{1-4} दिष्ट्या (for दृष्टा). —^{d}) $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ भवतां (T_2 G_1 °ता) (for °तश्च). M_5 समागताः (for °गमात्).

20 T_4 om. 20 (cf. v. l. 17). —^{a}) $K_{1-3.5}$ $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ च (Dn_2 तु) निर्वृत्तं; K_4 M_1 चिरा-द्वृत्तं; B_6 चिरोवृत्तं (sic); T_1 तथावृत्तं (for चिरं वृत्तं). —^{b}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ M_3 मम (for च मे). T_1 जीवितव्यस्य मेनघ. —^{c}) D_4 पुनः (for तपः). G_1 समाधास्ये; M_1 तमास्थास्ये (for समा°). $D_{6.8}$ G_2 उग्रं पुनः समाधास्ये. —^{d}) B_6 D_5 T_{1-3} $G_{3.4}$ $M_{1.4.5}$ तन्मानु-; $D_{4.6.8}$ $G_{1.2}$ M_2 तदनु- (for त्वमनु-). M_3 तन्ममाज्ञातु-मर्हसि.

21 T_4 om. 21 (cf. v. l. 17). —^{a}) $D_{1.3}$ पिंडश्च; $G_{1.3}$ [अ]द्य पुण्य- (for [अ]द्य पिण्डः). K_1 पुत्रैश्च (for कीर्तिश्च). K_3 त्वयाद्य मूर्तिः कीर्तिश्च; G_5 M_{1-4} त्वयि कीर्तिश्च पिंड(M_3 धर्म)श्च. —^{b}) $K_{2.5}$ मूलं; K_3 मूळं (for कुलं). —^{c}) K_5 च (for second वा). D_5 $T_{1.3}$ G_4 महाभाग (for °बाहो). —^{d}) = 16^{d}. $D_{4-6.8}$ (T_4 om.) गम्यतां मा चिरं कृथाः.

22 T_4 om. 22 (cf. v. l. 17). —^{b}) $K_{2.3.5}$ M_{2-4} श्रुता ते (M_2 मे) मनुजर्षभ. —^{c}) K_3 संदेश T_3 संवेष्टव्यं. —^{d}) $K_{1.4}$ $B_{1.4.5}$ Dn $D_{2.7}$ मे भवता (for एतावता). D_6 $G_{3.4}$ कृतमेतन्न चेति भो; T_1 श्रुतं सर्वं त्वया विभो.

23 T_4 om. 23 (cf. v. l. 17). Before 23, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ तं तु; D_6 $T_{1.3}$ G_3 तातं (for तात). — After 23^{ab}, K_3 ins.:

88* तत्कालयुक्तं तथ्यं च बुद्धिमान्स युधिष्ठिरः ।

24 T_4 om. 24 (cf. v. l. 17). —^{a}) K_2 इमे (for कामं). K_4 ते (for मे). —^{b}) M_3 सुहृदस् (for ऽनुचरास्). D_5 च वा (for तथा). —^{c}) $K_{4.5}$ B_2 $D_{6.8.9}$ S (T_4 om.) अन्वेष्ये; $D_{1.3}$ अन्वास्ये (for अन्विष्ये). D_4 corrupt. —^{d}) Dn_1 $D_{2.4.6.8}$ T_1 G_5 $M_{2.3}$ यतव्रत; D_1 पतिव्रते; D_5 $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ $M_{4.5}$ यतव्रतः (for °व्रते). K_2 मातरं तु यतव्रते; $K_{3.5}$ °रौ तु यतव्रतौ (K_5 °त); G_3 मातरौ शमितव्रतः; M_1 °रौ नियतव्रत.

25 T_4 om. 25 (cf. v. l. 17). —^{b}) K_1 मैव. K $B_{1.2.4.5}$ $D_{1-3.7.9}$ च; B_6 ह (for मे). — T_1 om. 25^{cd}. —^{c}) $K_{4.5}$ त्वदधीनं; B_2 त्वया° (for त्वय्य°). —^{d}) K_3 B_5 G_1 पिंडस्य (sic); $D_{4.6.8}$ पांडोश्च (for पिण्डश्च). K_2 श्वसुरस्य.

26 T_4 om. 26 (cf. v. l. 17). —^{a}) $M_{1.2.4}$ तात (for पुत्र). D_4 पश्याव (for पर्यासम्). —^{c}) T_1 यथाह (for यदाह).

गम्यतां पुत्र पर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम् ।
राजा यदाह तत्कार्यं त्वया पुत्र पितुर्वचः ॥ २६
इत्युक्तः स तु गान्धार्या कुन्तीमिदमुवाच ह ।
स्नेहबाष्पाकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदतीं वचः ॥ २७
विसर्जयति मां राजा गान्धारी च यशस्विनी ।
भवत्यां बद्धचित्तस्तु कथं यास्यामि दुःखितः ॥ २८
न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्तुं ते धर्मचारिणि ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ २९
ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा ।
तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ॥ ३०
शून्येयं च मही सर्वा न मे प्रीतिकरी शुभे ।
बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा ॥ ३१
पाञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कन्यामात्रावशेषिताः ।
न तेषां कुलकर्तारं कंचित्पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२
सर्वे हि भस्मसान्नीता द्रोणेनैकेन संयुगे ।
अवशेषास्तु निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ॥ ३३
चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः ।
केवलं वृष्णिचक्रं तु वासुदेवपरिग्रहात् ।

---

27 T_4 om. 27 (cf. v. l. 17). Before 27, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^{b}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ अभाषत (for उवाच ह). — ^{c}) B_2 -बास्पाकुले (sic); D_5 -बाष्पाविले (for °कुले). — ^{d}) K_{3-5} करुणं; K_4 रुदता (for °तीं). $D_{4-6.8}$ T_{1-3} G_{1-4} M_5 परिमृ(D_5 प्रतिमृ-; T_1 परिष्व)ज्य विनीतवत्.

28 T_4 om. 28 (cf. v. l. 17). — ^{a}) G_5 M_2 मा (for मां). — After 28^{ab}, M_3 ins.:

89* शुश्रूषातिकृशा त्वं च नातः पुण्यं परं मम ।
कुन्ती उवाच ।
न युक्तं तपसो विघ्नं कर्तुं दीक्षाकृशा वयम् ।
अन्तकाले न युक्तं हि अपत्यादिपरिग्रहम् ।

— Before 28^{cd}, M_3 ins. युधिष्ठिरः. — ^{c}) K_4 भवंत्या; K_5 G_5 $M_{4.5}$ भवत्या (for °त्यां). — ^{d}) B_2 दुःखं (for कथं).

29 T_4 om. 29 (cf. v. l. 17). — ^{b}) K_{3-5} $T_{2.3}$ G_{2-4} -चारिणी (for °णि). — ^{c}) T_3 [s]पि (for हि). $D_{4.6.8}$ वरं (for परं). — ^{d}) M_2 तपसो (for °सा).

30 T_4 om. 30 (cf. v. l. 17). — ^{a}) Dn_2 मया (for मम). — ^{b}) D_5 राज्ञो; T_3 राज्य-; G_2 राज्ञे (for राज्ये). — B_6 D_1 om. (hapl.) 30^c–31^d. — ^{c}) K_1 $D_{4.8}$ तपस्यैव (sic). — ^{d}) D_3 तदा; G_5 M_{2-4} यथा (for तथा).

31 B_6 D_1 T_4 om. 31 (cf. v. l. 30, 17). — ^{a}) K_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{2.3.7.9}$ कृत्स्ना (for सर्वा). D_5 शून्येयं हि महीपाला. — ^{b}) D_5 सर्वा (for न मे). — ^{c}) K_3 च; G_2 न (for नः). K_4 परिसं-; G_1 नो बल- (for नः परि-). — D_3 om. (hapl.) 31^d–32^a. — ^{d}) K_3 बळवंतो; B_2 बलं मे न; $D_{4.6.8}$ बलं नूनं. $D_{4.8}$ T_1 G_{1-4} M_5 यथापुरं.

32 T_4 om. 32 (cf. v. l. 17). D_3 om. 32^a (cf. v. l. 31). — ^{a}) Some MSS. पंचालाः. K_1 सभृशं; K_4 तु भृशं; G_2 सुहृदः (for सुभृशं). — ^{b}) $K_{2.3}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{2.3}$ कथामात्रावशेषिताः. — ^{c}) M_{1-4} चैषां (for तेषां). — ^{d}) K_1 केचित्; K_{2-4} $D_{4.6.8}$ किंचित् (for कं°). T_1 शुभं (for शुभे).

33 T_4 om. 33 (cf. v. l. 17). — ^{a}) $D_{4.6.8}$ ते सर्वे; $T_{2.3}$ G_2 सर्वेपि (for सर्वे हि). K_4 D_9 T_3 $G_{3.4}$ भस्मतां (for °सान्). — ^{b}) K_4 $D_{4-6.8}$ S (T_4 om.) एव च (K_4 तु) (for एकेन). K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ ते द्रोणेन रणा(K_4 परा)जिरे. — ^{c}) $D_{4-6.8}$ T_2 G_{2-4} M_5 च (for तु). K_1 अवशिष्टाश्चाभिहि[ह]ता; $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ °शिष्टाश्च निहता; G_5 M_{1-4} °शेषं च निहतं. — ^{d}) D_5 ते (for वै).

34 T_4 om. 34 (cf. v. l. 17). — ^{a}) T_1 $G_{3.4}$ मात्स्याश्च. — ^{b}) $K_{2.3}$ B_6 $D_{3.4.6.8}$ G_1 च (for नः). — ^{c}) K_{2-5} B_2 Dn $D_{2.7}$ M_3 च; D_6 तं (for तु). K_1 केवलं पृथिवीचक्रं. — ^{d}) K_4 वासुदेवं (for °देव-). M_1 -परिग्रहं. — After 34^{cd}, M_5 ins.:

90* स वृद्धं प्रीयते नित्यं स च देवः परात्मभूः ।

— ^{e}) K_{2-5} $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{2.7.9}$ G_1 यद्; M_1 तान् (for यं). $G_{3.4}$ गंतुमद्याहमिच्छामि. — ^{f}) K_3 राज्य-; M_5 नाद्य (for नान्य-). B_2 $D_{1.3}$ -हेतुतः (B_2 °ना); T_3 G_1 $M_{1.5}$ -हैतुकं (for -हे°). K_1 $B_{1.4-6}$ Dn $D_{2.7.9}$ धर्मार्थं नार्थ($B_{1.4-6}$ °त्म)हेतुतः (B_5 °तवः); M_1 °र्थं नात्महैतुकं.

35 T_4 om. 35 (cf. v. l. 17). — ^{a}) $D_{1.6.8}$ $G_{3.4}$

यं दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि धर्मार्थं नान्यहेतुकम् ॥ ३४
शिवेन पश्य नः सर्वान्दुर्लभं दर्शनं तव ।
भविष्यत्यम्ब राजा हि तीव्रमारप्स्यते तपः ॥ ३५
एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं बाष्पव्याकुललोचनः ॥ ३६
नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं पार्थिवर्षभ ।
प्रतियातु भवान्क्षिप्रं तपस्तप्स्याम्यहं वने ॥ ३७
इहैव शोषयिष्यामि तपसाहं कलेवरम् ।
पादशुश्रूषणे युक्तो राज्ञो मात्रोस्तथानयोः ॥ ३८
तमुवाच ततः कुन्ती परिष्वज्य महाभुजम् ।
गम्यतां पुत्र मैवं त्वं वोचः कुरु वचो मम ॥ ३९
आगमा वः शिवाः सन्तु स्वस्था भवत पुत्रकाः ।
उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते ॥ ४०
त्वत्स्नेहपाशबद्धा च हीयेयं तपसः परात् ।
तस्मात्पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पं हि नः प्रभो ॥ ४१
एवं संस्तम्भितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः ।
सहदेवस्य राजेन्द्र राज्ञश्चैव विशेषतः ॥ ४२
ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च कुरुपुंगवाः ।

(*sup. lin.* as in text) पश्यता (for पश्य नः). —^{b}) $D_{4.6.8}$ ततः (for तव). K_1 $B_{4.5}$ Dn $D_{2.5.7}$ दुर्लभं तव दर्शनं; T_2 दर्शनं दुर्लभं तव. —^{c}) B_1 D_3 अथ (for अम्ब). T_3 राज्ञापि. K_1 भविष्यं कुरुराजा हि; K_2 भवतीयं च रा°; K_4 भविष्यत्यथ रा°; B_6 °त्यश्चाथ रा°; Dn $D_{2.7}$ भविषह्यं च राजा हि. —^{d}) K_2 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{2.7}$ चा(B_1 त्वा)रप्स्यते; D_5 $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ आत° (for आर°).

36 T_4 om. 36 (cf. v. l. 17). Before 36, D_5 $G_{3.4}$ ins. वैशंपायनः. —^{a}) K_3 महाबाहो (for °बाहुः). —^{b}) $D_{4.6}$ सहदेवं (for °देवो). D_1 युधां पतिं; $G_{3.4}$ प्रतापवान्. —^{d}) B_2 बास्प-. $D_{4.6.8}$ T_3 -लोचनं.

37 T_4 om. 37 (cf. v. l. 17). —^{a}) K_{2-5} $D_{4-6.8}$ T_1 $G_{1.3.4}$ M_5 नोत्सहामि; $T_{2.3}$ G_2 न सहामि; M_1 नोत्सहेत (for °हेऽहं). K_1 त्वां (for ऽहं). —^{b}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ मातरं भरतर्षभ. —^{d}) K_1 $B_{1.4}$ Dn $D_{2.7.9}$ विभो; K_6 T_1 वनं; B_5 पुनः; D_8 मुने (for वने). M_3 प्रजानां पालनाय वै.

38 T_4 om. 38 (cf. v. l. 17). —^{a}) D_8 $T_{2.3}$ G_{2-4} M_5 वै (for [ए]व). —^{b}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{2.3.7.9}$ [इ]दं; D_1 [ए]व (for [अ]हं). D_{3-5} T_{1-3} G_{1-4} $M_{1.2}$ कलेबरं; D_7 कळेबरं; D_8 कळेवरं. —^{c}) D_1 सदा; D_4 पांडु- (for पाद-). K_1 मात्रो; $K_{4.5}$ यत्नो; $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{2.4.7}$ रक्तो; D_5 युक्ते; D_6 क्तोसौ (sic); D_3 om. (for युक्तो). —^{d}) K_1 रक्तस; K_5 भ्रात्रोस्; M_1 मातुस् (for मात्रोस्). K_3 [ए]तयोः (for [अ]नयोः). K_4 T_1 राज्ञो मातुस्तथैव च; $D_{4-6.8}$ $T_{2.3}$ G_{1-4} M_5 राज्ञो (M_5 °ज्ञा) मातुस्तथा(D_5 °दा)नघ; D_9 राज्ञा मात्रा तथानयोः.

39 T_4 om. 39 (cf. v. l. 17). —^{a}) D_7 reads from कुन्ती up to पुत्र (in 39^{c}) twice. —^{c}) D_2 तु (for त्वं). D_4 गम्यतां मे पुत्र मैवं. —^{d}) $K_{3.5}$ वाचः; D_2 [अ]वोचः (for वोचः). B_2 -कुलो (for वचो).

40 T_4 om. 40 (cf. v. l. 17). —^{a}) K_{2-5} च (for वः). —^{b}) B_6 सुस्था; G_2 संतो; $M_{2.4.5}$ स्वंता (for स्वस्था). K_5 B_4 भवतु; G_3 भवथ. K_1 सुस्था भवतु पुत्रकः (sic); K_2 स्वस्वभावं तु पुत्रकाः; $D_{4.6.8}$ G_1 संतो भवतु (G_1 °थ) पु°. —^{c}) $D_{4.6.8}$ T_3 $G_{1.2}$ नैवम्; T_2 मैवम्; M_1 एतद् (for एवम्). —^{d}) $K_{2.3}$ क्षितिः; K_4 कृतं; K_6 स्थितिः; B_4 परात्; $D_{1.4-6.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_5 कृतः (for कृते).

41 T_4 om. 41 (cf. v. l. 17). B_4 T_1 om. 41^{ab}. —^{a}) K_3 D_7 तत् (for त्वत्). K_{2-5} $D_{4-6.8}$ $T_{2.3}$ G M हि (for च). —^{b}) K_4 हीयंते; M_1 क्षीयेयं (for हीयेयं). $G_{3.4}$ M_5 श्रेयसः (for तपसः). D_5 ये ह्यं श्रेयतः परात् (sic); T_2 दूयेहं श्रेयसः प°; T_3 G_2 हीयेहं (G_2 भवेयं) श्रेयसः प°. —^{c}) K_2 G_5 M_{1-3} तु (K_2 च) पुत्र; K_3 तत्पुत्र; D_1 सुपुत्र (for पुत्रक). G_1 गच्छध्वं (for गच्छ त्वं). M_4 तस्मातु गच्छ पुत्र त्वं. —^{d}) K_1 $B_{1.4.6}$ Dn $D_{2.7}$ च (for हि). $M_{1.3}$ श्लि- (M_3 शि)ष्टमल्पं हि जीवितं.

42 T_4 om. 42 (cf. v. l. 17). —^{a}) K_2 संश्रूषितैर्; K_4 $D_{4.9}$ $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M_5 संस्तंभितैर् (for °भितं). Dn_1 वाक्यं (for वाक्यैः). K_3 एवं संसूचितं वाक्यं. —^{b}) K_2 G_5 M_{1-3} बहुविधं (for °विधैर्). —^{d}) M_5 विशेषितः (for °षतः).

43 T_4 om. 43 (cf. v. l. 17). —^{a}) K_1 तैर्मात्रा; M_{1-3} मात्रा ते (by transp.). —^{b}) G_5 M_2 ते (for च). D_8 -पुंगव. —^{d}) $K_{1.2}$ आमंत्रयतु. B_6 आनतः (for आरभन्). K_4 आमंत्रयत मातरं.

अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामन्त्रयितुमारभन् ॥ ४३
राजन्प्रतिगमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः ।
अनुज्ञातास्त्वया राजन्गमिष्यामो विकल्मषाः ॥ ४४
एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराज्ञा महात्मना ।
अनुजज्ञे जयाशीर्भिरभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५
भीमं च बलिनां श्रेष्ठं सांत्वयामास पार्थिवः ।
स चास्य सम्यङ्मेधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ॥ ४६
अर्जुनं च समाश्लिष्य यमौ च पुरुषर्षभौ ।
अनुजज्ञे स कौरव्यः परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ४७
गान्धार्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवन्दनाः ।
जनन्या समुपाघ्राताः परिष्वक्ताश्च ते नृपम् ।
चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ॥ ४८
पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रजग्मुस्ते प्रदक्षिणम् ।
तथैव द्रौपदी साध्वी सर्वाः कौरवयोषितः ॥ ४९
न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ।
श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनन्दिताः ।
संदिष्टाश्चेतिकर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभिः सह ॥ ५०
ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां युज्यतामिति ।
उष्ट्राणां क्रोशतां चैव हयानां हेषतामपि ॥ ५१
ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः ।
नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सबान्धवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ समाप्तं पुत्रदर्शनपर्व ॥

---

44 T_{4} om. 44 (cf. v. l. 17). Before 44, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. —^{a}) Dn_{2} $M_{4.5}$ राज्यं (for राजन्). K_{1} B_{6} $D_{1.3-6.8.9}$ $T_{1.2}$ G M_{1-4} -गमिष्यामि (for °ष्यामः). —^{b}) B_{6} $D_{1.3-6.8}$ $T_{1.2}$ G M_{1} -नंदितः ; D_{7} -नंदिते ; T_{3} -नंदिनः ; M_{2-4} नंदन (sic) (for -नन्दिताः). — For 44^{ab}, K_{2-5} subst. :

91* आज्ञापय महाबाहो सर्वे त्वच्छासनानुगाः ।

—^{d}) K_{3-5} M_{5} भविष्यामो (for गमि°). $D_{4.6.8}$ T_{1-3} G_{1-4} भविष्यामो ह्यकल्मषाः ; D_{5} विचरिष्याम्यकल्मषः.

45 Before 45, K_{5} G_{5} ins. वैशंपायन उवाच. —^{b}) T_{1} महामनाः (for °त्मना). —^{c}) K_{1} $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ स कौरव्यम् ; G_{5} तदाशीर्भिर् (for जया°). —^{d}) K_{2-5} $B_{1.5}$ $D_{4-6.8}$ S पूजयित्वा ; B_{4} अभिमंत्र्य (for °नन्द्य). B_{6} अभिनंदाग्रधिष्ठितं.

46 Dn_{2} om. 46–47. —^{b}) K_{5} पार्थिव. — T_{1} om. 46^{cd}. —^{c}) K_{1} वा (for च). —^{d}) G_{5} M_{1-4} प्रत्यपद्यदनंतरं.

47 Dn_{2} om. 47 (cf. v. l. 46). —^{b}) B_{1} D_{9} ययौ (for यमौ). $D_{4-6.8}$ T G_{1-4} यमौ च भरतर्षभौ (D_{6} T_{3} °भ). —^{c}) K_{2} अनुयज्ञे (for °जज्ञे). G_{1} कौरव्यं. B_{4} सांत्वयामास कौरव्यः. —^{d}) K_{5} अभिवंद्य (for °नन्द्य).

48 —^{b}) $K_{3.4}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1.2.7.9}$ G_{5} $M_{1.2}$ वादनाः ; D_{5} -नंदनाः (for -वन्दनाः). — T_{1} om. 48^{c}–51^{d}. —^{c}) K_{1} जनन्या समनुघ्राताः ; K_{2-5} B_{5} °न्या समनुज्ञाताः. —^{d}) Dn_{1} $D_{2.7}$ परिमुक्ताश्च ; B_{5} °युक्ताश्च (for °ष्वक्ताश्च). K_{2} [अ]थ वै (for च ते). $K_{3.5}$ वै नृप ; B_{5} $D_{1.3}$ ते भृशं ; $D_{4.6.8}$ G_{2} M_{4} ते नृपाः ; D_{5} T_{2-4} $G_{1.3-5}$ $M_{1-3.5}$ ते नृप (for ते नृपम्). K_{4} परिमुक्ताश्च वै नृप.

49 T_{1} om. 49 (cf. v. l. 48). —^{a}) D_{1} निरीक्ष्यंतः. —^{b}) K_{1} $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ M_{3} प्रचक्रुस (for प्रजग्मुस). —^{c}) $K_{2.5}$ मुख्याः ; $K_{3.4}$ ताश्च ; $D_{4-6.8}$ T_{2-4} G_{1-4} M_{5} भद्रा (for साध्वी). K_{1} $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ द्रौपदीप्रमुखाश्चैव. —^{d}) D_{8} damaged. G_{5} M_{1-4} च कुरु- (for कौरव-). D_{4-6} T_{2-4} G_{1-4} M_{5} पांड्यजा भुजगेंद्रजा.

50 T_{1} om. 50 (cf. v. l. 48). —^{a}) $K_{2.5}$ श्वसुरे ; K_{3} स्वसुरे (for श्वशुरे). $D_{4.6.8}$ G_{2} भद्रं (for वृत्तिं). K_{1} मायुतः शिशुरे वृत्तिं (sic). K_{4} आयातः श्वसुरे वृत्तिं. —^{b}) K_{4} प्रययुः ; B_{6} प्रगृह्य (for प्रयुज्य). K_{3-5} D_{5} T_{2} तदा ; D_{4} तथा (for ततः). — D_{5} reads 50^{cd} twice. —^{c}) $K_{3.5}$ स्वश्रूभ्यां (sic). D_{5} (second time) गांधार्या चाभ्यनुज्ञाताः = (48^{a}). —^{d}) D_{5} (second time) -नंद्य च (for -नान्दिताः). K_{1} परिष्वक्ताभिनंदिताः. —^{e}) B_{6} संदेशाश्च (for संदिष्टाश्च). K_{4} ते प्र- (for चेति-). $D_{4.6.8}$ वक्तव्यं (for -कर्तव्यं). —^{f}) D_{5} तैर्ययुर् ; $G_{3.4}$ स्वैर्ययुर् (for प्रययुर्). K_{3} D_{9} भ्रातृभिः ; G_{5} M_{1-4} पांडवैः (for भर्तृभिः). K_{1} प्रययुर्भरतर्षभ ;

४५

वैशंपायन उवाच ।
द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया ।
देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १
तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः ॥ २
चिरस्य खलु पश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् ।
कच्चित्ते कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥ ३
के देशाः परिदृष्टास्ते किं च कार्यं करोमि ते ।
तद्ब्रूहि द्विजमुख्य त्वमस्माकं च प्रियोऽतिथिः ॥ ४
नारद उवाच ।
चिरदृष्टोऽसि मे राजन्नागतोऽस्मि तपोवनात् ।
परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५

T1 निर्ययुर्भ्रातृभिः सह.

51 b) K2.5 रथानां; K4 भूतानां; G1 सुतरां (for सूतानां). — c) D1 वीराणां (for उष्ट्राणां). K1 B1.4–6 Dn D1–3.7.9 M4.5 चापि (for चैव). — d) D1.7.8 इति (for अपि). K2–5 हयानां चैव हेषतां.

52 b) T3 सपौरः (for सदारः). K1.5 D4.5 T4 -सैनिकाः (for °कः). — c) K1 नागरं (sic). D6 T2.4 G1–4 M1.3.5 हस्तिनपुरं. — d) D8 damaged.

Colophon. — *Adhy. name:* D4.6.8 G1 प्रतियानं; T3 प्रतिप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 39; K4 42; K5 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1–4 43; D1 38; D5 T3.4 G3.4 44 (as in text); D7 37; T1 40; M5 45. — *Śloka no.:* K4 81; D9 54.

45

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 a) K1 द्विवर्षैप-; K2 °र्षैपि; D4.8 T2.4 G1–4 तेषु चोप-; D5 तेषु चापि; T1 तेषु चाथ; G5 M1–4 नृपेषु च; M5 तेषु चाप- (for द्विवर्षोप-). D3 -निवृत्ते तु (for °त्तेषु). D1 द्विवर्षे चापि नीतेषु; D6 तेषु चोपरिवृत्तेषु; T3 तेषु चोपनिविष्टेषु. — b) K2–5 T3 महात्मसु (for यदृच्छया). — After 1ab, T3 ins.:

92* कदाचिन्नगरे नागसाह्वये च यदृच्छया ।

— c) D8 damaged. K4 प्राज्ञ (for राजन्).

2 a) K5 महाबाहो; M4 °राजः (for °बाहुः). — b) K5 महाबल (for युधिष्ठिरः). — c) D5 -पार्श्वस्थं (for -विश्वस्तं). — d) K1.5 वर; D7 T2.3 वरं (for वरः). — For 2cd, D1 subst.:

93* उवाच वचनं वाग्मी प्रश्रयावनतः सुधीः ।

3 Before 3, D4.6.8 G2 M1 ins. युधिष्ठिरः. — a) T1 बत (for खलु). K2.4.5 पश्यामो (for °मि). K1 B4 चिरं त्वां नानुपश्यामि; B1.5 Dn D2.7 चिरात्तु (B1.5 °त्वां) नानुप°; B2.6 D3.9 चिरात्तु त्वां न प° (D3 त्वानुप°); D1 चित्रं तु त्वां तु प°. — b) D1 T4 उपास्थितं. — B4 D6.8 T1 om. (hapl.) 3cd. — c) K2–5 नः; D4.5 T2–4 G3–6 M सु- (for ते). — d) K4 D4.5 T2–4 G1–4 शुभं वा (D4 सुखानां; G1 सुखं वा) पर्युपस्थितं. — After 3, T2 ins.:

94* अभिवाद्याब्रवीद्राजन्भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।

4 K5 om. 4. B6 om. 4a–5b. — a) D4–6.8 S के देशा भवता दृष्टाः. — b) D4–6 T2.4 कार्यं (T2 °र्हं) किंचित्; D8 T1.3 G1.2.5 M कार्यं किं च (by transp.). G6 M2 करोषि वै (for °मि ते). G3.4 कानि तीर्थानि वै मुने. — c) K3.4 ब्रूहि मे (for तद्ब्रूहि). K2 Dn D2.3.7 -मुख्यस् (for -मुख्य). G3.4 कस्माच्चागमनं ब्रहंस्. — d) D8 damaged. K1–4 B2 त्वमस्माकं; B1.4.5 D3.9 T1 G3.4 त्वं ह्यस्माकं; D4 सदास्माकं; D5.6 T2–4 M1.3.5 ह्यस्माकं च (for अ°). B2 T1.3 G1.4.5 M2–4 प्रियातिथिः (for प्रियोऽतिथिः). Dn D2.7 त्वं ह्यस्माकं परा गतिः.

5 B6 om. 5ab (cf. v. l. 4). K1 om. 5 (without the ref.). — a) B1.4.5 G1 चिरं (for चिर-). K2 G5 -दृष्टोसि; T3 -दृष्टानि (for -दृष्टोऽसि). K2 ते (for मे). K2–5 त(K4 य)स्माद्; B1.5 Dn D1–3.7 [इ]त्येवम्; B2.4 D9 [ऽ]द्यैवम् (for राजन्). — b) K4 D6.8 [ऽ]सि; B1.4.5 Dn D2.7 [ऽ]हं (for ऽस्मि). T4 तपोधनात् (for °वनात्). G5 M1–4 आगच्छामि तपोवनात्. — c) B6 चिर- (for परि-). — d) D1.3 तथा (for मया). T1 [अ]नघ (for नृप).

युधिष्ठिर उवाच ।

वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।
धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ॥ ६
अपि दृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरूद्वहः ।
गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च संजयः ॥ ७
कथं च वर्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन्यदि दृष्टस्त्वया नृपः ॥ ८

नारद उवाच ।

स्थिरीभूय महाराज शृणु सर्वं यथातथम् ।
यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिंस्तपोवने ॥ ९
वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन ।
कुरुक्षेत्रात्पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ १०
गान्धार्या सहितो धीमान्वध्वा कुन्त्या समन्वितः ।
संजयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ॥ ११
आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः ।
वीटां मुखे समाधाय वायुभक्षोऽभवन्मुनिः ॥ १२
वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।
त्वगस्थिमात्रशेषः स षण्मासानभवन्नृपः ॥ १३

---

6 K1.3 D4–6.8 T G1.2 M5 om. the ref. G3 om. 6. — ^{a}) K5 मेद्य त्वं (sic); B2 एत्य; T1 तत्र (for मेऽद्य). — ^{b}) B2 D3.9 ·निवासिनं (for °नः). — 6^{cd} is partly damaged in D8. — For 6, G4 subst.:

95* वदन्ति पितरं ज्येष्ठमास्थितं परमं तपः ।
तं द्रष्टुं तत्र गत्वाहमागतो नृपसत्तमम् ।

7 K1 om. 7–8. Before 7, D4–6.8 T G1.2.4 M5 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) B1.2.4.5 Dn D2.3.7 परि- (for अपि). K4 यत्र (for तत्र). — G4 om. 7^{c}–8^{b}. — ^{d}) D1 तु (for च).

8 K1 om. 8; G4 om. 8^{ab} (for both, cf. v. l. 7). — ^{a}) B4 कथंचिद् (for कथं च). G5 M1–4 तु (for च). K2–5 D4–6.8 T2–4 M5 वर्तयते (for च वर्तते). T1 कथं वर्तयते चापि. — D8 damaged for 8^{bcd}. — ^{b}) K2–5 B6 D4–6.9 T2–4 G1–3.5 M स पिता मम पार्थिवः; T1 मम माता यशस्विनी. — ^{d}) K4 T2 [अ]नघ; K5 D1.6 नृप; D9 पुनः; G5 M1.2 प्रभो; M3.4 विभो (for नृपः).

9 K1 om. the ref. — ^{a}) K2–5 B6 D8 स्थिरीभूत्वा; D1 °भूतो; D4–6.8.9 S स्थिरो भूत्वा (for स्थिरीभूय). K4 महाबाहो; D8 om. (for °राज). — ^{b}) K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 वृत्तं (for सर्वं). K1 D4.6.8 यथा तथा; T4 om. (hapl.) यथातथम्. — ^{c}) K3 D4–6.8 S (except T4) यथा दृष्टं (M2 दृढं) (for च दृष्टं च).

10 K5 transp. 10 and 11. 10^{ab} is partly damaged in D8. — ^{a}) D4–6 T2–4 G M2–5 वनवासान् (for °वास-). — ^{c}) D4.6.8 G1 तथा तुभ्यं; G5 M1–4 कुरुश्रेष्ठो (for पिता तुभ्यं). — ^{d}) K4 गंगातीरं (for °द्वारं). K4 पुनः; D4–6.8.9 T1.3 G1–4 नृपः; G5 M1–4 वशी (for नृप).

11 K5 transp. 10 and 11. — ^{a}) D1 गांधारी (for °र्या). G5 M1–4 राजा (for धीमान्). — ^{b}) D1.9 तथा (for वध्वा). K2–5 [अ]पि चान्वितः; T2 समाहितः (for समन्वितः). G5 M2 वध्वा कुक्षौ भवन्मुनिः (sic). — ^{d}) B4 अग्नि- (for साग्नि-). K1 साग्निहोत्रस्य याजकः.

12 ^{a}) D1 हि (for स). K2–5 B6 आतस्थे तत्र तीव्रं स. — ^{b}) K2.3.5 त(K2 नृ)पो नृप (for तपोधनः). K4 पिता ते च तपो नृप. — For 12^{ab}, D4–6.8 S subst.:

96* तत्रोग्रं तप आस्थाय धृतराष्ट्रो महामनाः ।

[T4 om. the prior half; D8 partly damaged for the same. G1.3.4 M4.5 ततोग्रं (for तत्रोग्रं). T1 तप उग्रं समास्थाय (for the prior half).]

— ^{c}) K1.4 वीर्यां (K4 वायुं) मुखे; G1 अग्निं मुखे; G3.4 दृढं मनः; M1.3.4 मुखे वीटां (by transp.); M5 मुखे पीडां. B1.4.6 Dn D2.3.7 समादाय (for °धाय). D4–6.8 T3.4 G2.5 M2 मुखे पीडं (D4 पिंडं; D6 सिद्धिं; T3 विद्धं; T4 विष्टं; G5 M2 पीडां) समादाय; T1 ततो विधिं समास्थाय; T2 मुखे पीटं समास्थाय. — ^{d}) K5 B2 वायुभक्ष्यो.

13 ^{b}) T1 पूज्यमाने (for °मानो). — ^{c}) K2.3.5 वै; K4 वा; D1.3 तु; G5 M1–4 हि (for स). D4–6 T G2–4 M5 त्वगस्थिमात्राव(M5 °वि)शेषः; D3 damaged; G1 त्वगस्थिमात्रावशेषेण (hypermetric). — ^{d}) D3–6.8 T4 G2 M3 षण्मासाद् (for °सान्). T3 अगमन् (for अभवन). K5 D1.5 T2 G3.4 M4 नृप. G1 मास-
;

गान्धारी तु जलाहारा कुन्ती मासोपवासिनी ।
संजयः षष्ठभक्तेन वर्तयामास भारत ॥ १४
अग्नींस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो ।
दृश्यतोऽदृश्यतश्चैव वने तस्मिन्नृपस्य ह ॥ १५
अनिकेतोऽथ राजा स बभूव वनगोचरः ।
ते चापि सहिते देव्यौ संजयश्च तमन्वयुः ॥ १६
संजयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च ।
गान्धार्यास्तु पृथा राजंश्चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ १७
ततः कदाचिद्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः ।
गङ्गायामाप्लुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् ॥ १८
अथ वायुः समुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान् ।
ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९
दह्यत्सु मृगयूथेषु द्विजिह्वेषु समन्ततः ।
वराहाणां च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान् ॥ २०
समाविद्धे वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे ।
निराहारतया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ।
असमर्थोऽपसरणे सुकृशौ मातरौ च ते ॥ २१
ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् ।
इदमाह ततः सूतं संजयं पृथिवीपते ॥ २२
गच्छ संजय यत्राग्निर्न त्वां दहति कर्हिचित् ।

---

14 ^{a}) $K_{2,4,5}$ B_{1} M_{1} च (for तु). K_{1} तुलाहारा; K_{4} जलाहारं; B_{6} Dn $D_{2,7,9}$ G_{1} M_{1} °हारी (for °हारा). — ^{b}) B_{6} कुंत्या माष्टोपधारिणी (sic). — ^{c}) B_{6} partly damaged. $K_{1,2,5}$ D_{5} $T_{1,3,4}$ G_{1} -भुक्तेन; B_{2} -भक्षेन (for -भक्तेन). G_{5} M_{1-4} संजयस्त्वष्टमे भक्ते (M_{4} भुक्ते).

15 ^{a}) K_{1} अग्नेस्; D_{1} अग्निं. D_{9} यावकास् (for याज°). T_{4} om. तत्र. — ^{d}) K_{1} $B_{1,2,4-6}$ Dn D_{1-3} वै; $K_{2,5}$ G_{4} च; K_{3} D_{8} हि (for ह).

16 K_{1} om. 16^{abc}. — ^{a}) B_{6} damaged; $G_{2,4,6}$ अग्निकेतो (for अनि°). $K_{2,5}$ $D_{4-6,8}$ S हि; K_{3} च (for ऽथ). B_{6} यो; $D_{4-6,8}$ T G_{1-4} M_{5} [अ]सौ (for स). K_{4} अनिकेतस्य राजा स. — ^{c}) D_{1} (marg.) दिव्यौ (for देव्यौ). K_{3} तं चापि सहितौ देव्यौ; B_{4} ते चापि सहितैर्दिव्यौ. — ^{d}) M_{1} तु (for च). K_{5} तमन्वगुः; $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ M_{5} समन्वयुः (for तम°).

17 ^{a}) $K_{3,4}$ सार्धं (for नेता). — T_{1} om. 17^{cd}. — ^{c}) K_{4} चैव (for राजंश्). — ^{d}) G_{1} चक्षुषासीद-निंदिता.

18 ^{a}) K_{2-5} $T_{2,3}$ गंगायाम्. — ^{b}) K_{1} कक्षे च; $K_{2,5}$ आप्लुत्य; Dn_{1} कच्छे सन् (for कच्छे स). D_{5} $T_{1,2,4}$ $G_{1,3-5}$ M कुरु- (for नृप-). K_{2} T_{4} M_{5} -सत्तम. K_{3} अ[आ]प्लुत्य कुरुनंदनः; K_{4} आप्लुत्य च निवृत्य च; $D_{4,6,8}$ G_{2} कच्छे स कुरुपुंगवः; T_{3} कस्मिंश्च कुरुसत्तमः. — T_{4} om. (hapl.) 18^{c}–21^{b}. — ^{c}) T_{3} प्रदेशाद् (for गङ्गायाम्). $K_{3,5}$ निवृत्य च ततो धीमान्. — ^{d}) K_{3} $D_{4,6,8}$ $T_{1,3}$ G_{1-4} M_{5} ययौ; D_{5} ययुः; T_{2} यथा (for ऽभवत्).

19 T_{4} om. 19 (cf. v. l. 18). B_{2} om. 19^{ab}. K_{1-4} $B_{1,5}$ वायु- (for वायुः). G_{1} समुद्धतो. G_{2-5} $M_{1,2,5}$ अथ वायुसमुद्भूतो. — ^{b}) $K_{2,5}$ $D_{5,6}$ S (T_{4} om.) दवाग्निर्. — Dn_{2} om. 19^{c}–20^{d}. — ^{c}) $K_{2,5}$ G_{5} M_{1-3} स; $K_{3,4}$ $D_{4-6,8}$ T_{1-3} G_{1-4} च (for तद्).

20 Dn_{2} T_{4} om. 20 (cf. v. l. 19, 18). — ^{a}) K_{1} दह्यन्; D_{5} T_{1-3} M_{3} दहत्सु; G_{3} बहुषु; G_{4} बहुत्सु (sic) (for दह्यत्सु). K_{2} गज- (for मृग-). — K om. (hapl.) 20^{bc}. — ^{b}) $D_{4-6,8}$ S (T_{4} om.) विह्वले(D_{6} M_{5} °रे)षु (for द्विजिह्वेषु). — ^{d}) K_{2} जलान्प्रियं (sic); K_{3-5} जलाश्रयं; D_{1} °श्रयान् (for °शयान्). K_{1} स श्रयत्सजलाश्रयात्; $B_{5,6}$ संश्रयात्स्वजलाशयात्.

21 T_{4} om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) $K_{2,5}$ G_{5} M_{1-4} सुसमिद्धे; D_{1} ससंविद्धे; $D_{4-6,8}$ T_{1-3} G_{1-4} M_{5} संप्रदीप्ते (for समाविद्धे). — ^{b}) K_{1} D_{2} व्याप्ते (for प्राप्ते). $K_{2,3}$ $D_{1,7}$ व्यसनम्. $D_{4-6,8}$ उत्तमं (for °मे). $K_{4,5}$ S (T_{4} om.) प्राप्तो व्य(K_{4} °प्तव्य)सनमुत्तमं. — ^{c}) G_{4} राजन् (for राजा). K_{3} निराहारस्ततो राजा. — ^{d}) M_{5} -विचेष्टितं. — ^{e}) K_{1} असय[म]र्थोपमरणं. — ^{f}) K_{1} T_{4} सुकृते; K_{3} सुकृत्वो; K_{5} सकृषे; $D_{4,6,8}$ G_{1} सुकृतौ; D_{5} चुकुषे; $M_{1,2,4}$ कृशे ते (for सुकृशौ). K_{2} सुतप्तौ मातरौ वने.

22 ^{a}) K_{2} बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) $K_{1-3,5}$ अंतिकं; K_{4} T_{1} °के; Dn_{2} अंतकात्. — ^{c}) $K_{2,3,5}$ $D_{4-6,8}$ S वचः (for ततः). $K_{3,4}$ तत्र (for सूतं). — ^{d}) K_{2-5} पृथिवीपतिः. K_{1} $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ संजयं जय(K_{1} वद)तां वरः (B_{2} D_{3} °रं).

वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिम् ॥ २३
तमुवाच किलोद्विग्नः संजयो वदतां वरः ।
राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना ॥ २४
न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २५
इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ।
नैष मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात्स्वयम् ॥ २६
जलमग्निस्तथा वायुरथ वापि विकर्शनम् ।
तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ संजय माचिरम् ॥ २७
इत्युक्त्वा संजयं राजा समाधाय मनस्तदा ।
प्राङ्मुखः सह गान्धार्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा ॥ २८
संजयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
उवाच चैनं मेधावी युङ्क्ष्वात्मानमिति प्रभो ॥ २९
ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः ।
संनिरुध्येन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ ३०
गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव ।
दावाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव ॥ ३१
संजयस्तु महामात्रस्तस्माद्दावादमुच्यत ।
गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः ॥ ३२
स तानामन्त्र्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः ।

---

23 b) D4.6.8 S (except T3) त्वा (for त्वां). — c) K2–5 त्विहाग्निना; D4–6.8 T1.3.4 G1–4 M5 अप्यग्निसं- (for अत्राग्निना). M4 दग्धा (for युक्ता). T2 वयमग्निषु संयुक्ता; G5 M1–3 °प्यग्निना दग्धा.

24 a) T2 ततोद्विग्नः. — b) D1 जयतां (for वदतां). D6.8 वर (for वरः). — c) K1 राजा (for राजन्). — d) K1 ऽव्यथाग्निना; D4–6.8 T G1.2 M5 यथाग्निना (for वृथा°).

25 a) K2 तथा (for न च). — c) K1 पदांतानंतरं कार्यं. — d) K2 कर्तुम् (for वक्तुम्). K4 B4 D1.9 G3 M3 अर्हसि (for °ति).

26 a) K4 इह; M3 एवं (for इदं). — b) K5 पार्थिव. — c) G1.2 M5 नैव (for नैष). K1 अनिष्यो (sic) (for अनिष्टो). K1 वा; K2.4.6 B2 [ऽ]यं; B6 D9 मे (for नो). — d) K1 Dn1 निस्रृतानां. K2.3.5 D4–6.8 S निःसृता हि (D5 °ता वा) गृहाद्वयं; K4 निः[त्रिः]सह वै गृहाद्वयं (sic).

27 a) M4 यथा (for तथा). — b) T4 [अ]नाशीति; M5 अथ वायुर् (for अथ वापि). MSS. विकर्षणं (for °र्शनम्). K4 तापसानां प्रशस्यते. — c) K1 D5 प्रशंसंते; K5 प्रपश्यंते; B6 स पस्यंति (sic); D4.6 प्रपत्स्येते; D3 damaged; T1 प्रशस्तं हि; G1 प्रपत्स्ये तैः (sic); G4 प्रशंसते (for प्रशस्यन्ते). K4 एतत्कारणतो वीर.

28 a) K1.4 D9 इत्युक्तः (for °क्त्वा). B2 संजयो (for °यं). — b) K1 D5 समादाय (for °धाय). Dn D2.4.6.7 T1–3 G3 तथा (for तदा). — T4 om. (hapl.) 28c–30d. — c) K1.4 प्राङ्मुखं (K1 °खा). — d) K5 कुंती (for कुन्त्या). K4 T2 G1 चोपविशत् (for चोपा°). B4 कुंत्या चोपविवेश ह; D1.8 कुंत्याग्निं प्राविशत्तदा.

29 T4 om. 29 (cf. v. l. 28). K2 om. (hapl.) 29–31. — a) Dn2 तत्; D1 तु (for तं). K3 G4 तदा; B4 यथा (for तथा). — b) D3 damaged. — c) B6 चैवं. K4 मेधी च (for मेधावी). — d) K1 युंज; B6 त्यज (for युङ्क्ष्व). K4.5 इहात्मना (for इति प्रभो). K3 वियुंक्ष्वात्मानमात्मना; D4–6.8 S (T4 om.) युज्य(T1 °क्ष)स्वेति नराधिपं.

30 K2 T4 om. 30 (cf. v. l. 29, 28). T1 om. 30ab. — a) K4 हि; D4 च; T3 G5 M1–4 सन् (for स). — c) = (var.) 6. 34. 4a. G3.4 संनियम्य (for °रुध्य). B2 -ग्रामान् (for -ग्रामम्). K1 corrupt; K4 T2 G2 M1.4.5 संनिरुद्धेंद्रियग्रामम्. — d) K3 D6 T3 M3.4 तथा (for तदा).

31 K2 om. 31 (cf. v. l. 29). — a) D3 damaged. — b) K3–5 D4–6 S महाप्रा(K3 °प्र)ज्ञा (for °भागा). — B2 om. (hapl.) 31cd. — c) K6 तथा (for पृथा). — d) T2.3 G2.4.5 M1–3.5 दवाग्निना. K4 D4 समायुक्ताः (for °युक्ते). D6.8 T1 G1 दवाग्निना समायुक्तः.

32 a) K2.4.6 स; B2 D5 T1 च (for तु). K3–5 महामात्यस्; D4–6.8 S (except G5) महाप्राज्ञस् (M3 °ज्ञ) (for °मात्रस्). — b) B6 D4.6 M3 अ(M3 वि)मुच्यते; G6 M2.4 ऽप्य(M4 प्र)मुच्यत (for अ°). — c) M1.2.4 -तीरे (for -कूले). M3 दृष्टास् (for दृष्टस्). — d) D3 damaged.

33 a) K4 तद्वृत्तं (for तेजस्वी). — c) K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 धीमान्; K2.6 तात; K1 ततो (for

प्रययौ संजयः सूतो हिमवन्तं महीधरम् ॥ ३३
एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः ।
गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते नराधिप ॥ ३४
यदृच्छयानुव्रजता मया राज्ञः कलेवरम् ।
तयोश्च देव्योरुभयोर्दृष्टानि भरतर्षभ ॥ ३५
ततस्तपोवने तस्मिन्समाजग्मुस्तपोधनाः ।
श्रुत्वा राज्ञस्तथा निष्ठां न त्वशोचन्गतिं च ते ॥ ३६
तत्राश्रौषमहं सर्वमेतत्पुरुषसत्तम ।
यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पाण्डव ॥ ३७
न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वन्तः स पृथिवीपतिः ।
प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
निर्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ॥ ३९
अन्तःपुराणां च तदा महानार्तस्वरोऽभवत् ।
पौराणां च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिम् ॥ ४०
अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृशदुःखितः ।
ऊर्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुरोद युधिष्ठिरः ।
भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ४१
अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान्रुदितस्वनः ।

सूतो). — d) K4 नगेश्वरं; D4–6. 8 T1. 2. 4 G M महागिरिं; T3 गिरिं प्रति (for महीधरम्).

34 a) G1 सु- (for स). — b) B5 युधिष्ठिर; D1 महातपाः; G5 M1–4 महीपते (for महामनाः). — G3. 4 om. 34cd. — c) D8 damaged. G6 M1–4 मातरौ ते गते स्वर्गं. — d) K2–4 D4 T1–3 G2 जननी (for जनन्यौ). D3 [इ]ति (for ते). K1 B1. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 M5 विशां पते; B2 G5 M2. 3 जनाधिप; M1 हि भारत (for नराधिप). D5. 6. 8 T4 G1 जननी ते जनाधिप.

35 a) K1. 2. 5 B2 T1–3 G1. 3–5 M1–3 तु (for [अ]नु-). — b) K1 राज्ञा; T4 दग्धः (for राज्ञः). D3. 5. 6 T1 G1 कलेबरं; D4. 8 कलेवरः; D7 T2–4 G2–4 M1. 2 कळेबरं. — c) K1 देव्या (for देव्योर्). — d) Dn D2. 7 मया दृष्टानि भारत; G5 M1–4 दृष्टं भरतसत्तम.

36 a) T3 ततो वने (for तपोवने). — c) K2. 4 B1. 4–6 Dn D2. 7. 8 M3. 5 तदा; T4 damaged; M4 ततो (for तथा). K1 श्रुत्वा राज्ञस्तता निष्ठा (sic). — d) K2. 3. 5 B2. 6 D1. 3–6. 8 T2–4 G2–4 M5 अन्वशो- (D5 °वो)चन्; D9 नानु°; G5 M1–3 अशोचंत (for न त्वशोचन्). B1. 4–6 Dn D1–3. 7 गतीश् (for गतिं). K1 न त्वशोवनतेश्च ते (sic); M4 अग्नौ हंत गमिष्यते.

37 D4. 6. 8 om. (hapl.) 37–38. — a) K2 तथा (for तत्र). — c) K1 corrupt. B6 D1. 7 तथा (for यथा). K2. 5 D5 S स (for च). — d) K1 corrupt. M1 [इ]ह (for [इ]ति). D5 T1. 3. 4 G1–3 M5 ते देव्यौ चैव पांडव; T2 तथा देव्यौ च पां°; G1 ते देव्यौसि च पां° (sic).

38 D4. 6. 8 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) D5 S (except M5) शोचितव्यो (M2 °व्या) (for °तव्यं). K2–5 कौरव्य; G2. 4 राजेंद्रः (for °द्र). — b) K1 त्वत्तः स; B1 Dn M4. 5 स्वतः स; B6 स्वस्थाने; D1 पितुः स; D3 मृतः स; D6 T1. 2. 4 G1–3 स्व(G2 स)-र्गस्थः; D7 om.; T3 स्वर्गतः; G5 सस्वर्गः (for स्वन्तः स). B6 D1 -पते (for -पतिः). K2–5 स्वर्गे स नृपतिर्गतः. — c) K4 असि (sic) (for अग्नि-). K1 -संभूतं; T2 G2–5 M5 -संयोगाद् (for -संयोगं).

39 a) K1. 3. 4 B1. 5 Dn D2. 3. 7 M5 च (for तु). — b) D3 om. (hapl.) महात्मनाम्. — c) K4. 5 निर्वाणं; G5 M1–4 निष्ठानं (for निर्याणं). — d) K4 ततः; T4 नृप (for महान्).

40 a) K1 आर्तः पुराणं (sic). K2. 5 रुदतां; T1 च तथा (for च तदा). — b) T2. 3 G3. 4 M1. 3. 4 आर्तस्वनो (for °स्वरो). T2 महत् (for ऽभवत्). — d) B2. 6 D3–6. 8 S (except G1) तथा (for तदा). B6 मतिः (for गतिम्). K2. 3. 5 श्रुत्वा राज्ञस्तथा विधिं; K1 D1 राज्ञः श्रुत्वा तथा (K4 °दा) गतिं.

41 T4 om. 41–42. — a) D4. 6. 8. 9 T2. 3 G1–4 च; D5 T1 M5 स (for तु). — b) K1 विक्रम्य (sic); D6 विमृश्य; T1 आक्रुश्य (for वि°). — c) D1. 3 स चोन्मत्तः; G3. 4 तु राजर्षिः (for स्मरन्मातुः). — f) Dn1 पूर्वं (for सर्वे). — After 41, D4–6. 8 S (T4 om.) ins.:

97* रुरुदुर्दुःखसंतप्ता वर्णयन्तः पृथां तदा ।

[T2. 3 G3. 4 तथा (for तदा).]

42 T4 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) D1 तथा (for

प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम् ॥ ४२
तं च वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् ।
अन्वशोचन्त ते सर्वे गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥ ४३
तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्तादिव भारत ।
निगृह्य बाष्पं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

युधिष्ठिर उवाच ।
तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
अनाथस्येव निधनं तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु ॥ १
दुर्विज्ञेया हि गतयः पुरुषाणां मता मम ।
यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एवं दवाग्निना ॥ २
यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्बाहुशालिनः ।
नागायुतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना ॥ ३
यं पुरा पर्यवीजन्त तालवृन्तैर्वरस्त्रियः ।

तदा). —[b]) D9 क्रंदित- (for रुदित-). D1 सुमहत्क्रंदितस्ततः. — For 42[ab], D4–6. 8 S (T4 om.) subst.:

98* अन्तःपुरेषु सुमहांस्ततो रुदितनिस्वनः ।
[T1 अंतःपुरे च (for °रेषु).]

—[c]) K4 महान्नादः; G1. 5 M1. 3. 4 पु(M1 सु)रस्त्रीणां; M2 पुरंध्रीणां (for महाराज). —[d]) K2 तथा मृतां (for तथागताम्). K4 पृथ्योः श्रुत्वा तथाविधिं (sic).

43 [a]) D4–6. 8 T1–3 G2–4 तपो-; T4 ततो (for तं च). D3 transp. वृद्धं and दग्धं. K4 तदा; D5 T1. 4 G3 ततो (for तथा). K1 तव पुत्रां तथा दग्धां (sic). —[b]) K3 जनाधिपं; K4 यथागतं; D4–6. 8 S वनेचरं (for नराधिपम्). K1 हतपुत्रवराधिपं. —[c]) B5 D1. 3 अनुशोचंत. K1 तं पूर्वं (for ते सर्वे). G1 अन्वशोचंस्ततः सर्वे. —[d]) D1. 4–6. 8 T2–4 G M यशस्विनीं (for तप°). K4. 5 गांधारी च यश(K5 तप)स्विनी.

44 [b]) D5 T4 एव (for इव). —[c]) K4 चास्त्रं; B2 बास्पं (for बाष्पं). —[d]) T1 विललाप युधिष्ठिरः.

Colophon. — *Adhy. name:* T3 धृतराष्ट्रमोक्षकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 D1 39; K4 T1 43; K5 D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1–4 44; Dn2 D7 37; D5 T3. 4 G3. 4 45 (*as in text*); M5 46. — *Śloka no.:* K5 53; D9 45.

46

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 [a]) G1 कुतो; M1 कथं; M3 यथा (for तथा). —[b]) T3 अग्रे (for उग्रे). K4. 5 प्र- (for च). D4–6, 8 S तस्थुषः (for वर्ततः). —[c]) K1. 5 B6 D1. 2. 7. 9 वचने; B1. 2. 4. 5 Dn D3 च (B2 हि) वने (for निधनं). —[d]) K5 D6 तिष्ठत्स्वात्मासु बंधुषु (sic).

2 [a]) K B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 मतिर्ब्रह्म(K4 °विंद्र)न् (for हि गतयः). —[b]) K1. 4 B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 7. 9 मतिर्मम; K3 सदानघ; G1 बतानघ; M3 मतं मम (for मता मम). — T4 om. 2[cd]. —[c]) K2–5 G1. 5 M2. 4 [ऽ]पि; D4–6. 8 T1. 2 G2. 4 M1. 3. 5 हि; T3 वा (for ऽसौ). —[d]) K4 B4 D9 दग्ध एव; K4 (also) नृप एव; D4. 6. 8 T2. 3 G4 दह्यतैवं; G2 दह्यतेयं; G3 M5 दह्यते(M5 °तै)व (for दग्ध एवं). K1. 3. 5 B1. 2. 4. 6 Dn D1–3. 7. 9 वनाग्निना; K2 स पार्थिवः (for दवाग्निना). D5 T1 दह्यते स्म (T1 °त्येवं) वनाग्निना; G1 दंदग्ध एवं वनाग्निना.

3 K2. 3 om. (hapl.) 3. —[a]) D5 (before corr.) यत्र (for यस्य). —[b]) K1 अनयद् (for अभवद्). K1 D1. 5. 8 T1. 4 G1 -शालिनां; T2 G3. 4. 5 M2–5 -पाळिनां;

तं गृध्राः पर्यवीजन्त दावाग्निपरिकालितम् ॥ ४
सूतमागधसंघैश्च शयानो यः प्रबोध्यते ।
धरण्यां स नृपः शेते पापस्य मम कर्मभिः ॥ ५
न तु शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ।
पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ॥ ६
पृथामेव तु शोचामि या पुत्रैश्वर्यमृद्धिमत् ।
उत्सृज्य सुमहद्दीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ७
धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्बलं धिक्पराक्रमम् ।
क्षत्रधर्मं च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् ॥ ८

सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम ।
यत्समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९
युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ।
अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् ॥ १०
वृथा संतोपितो वह्निः खाण्डवे सव्यसाचिना ।
उपकारमजानन्स कृतघ्न इति मे मतिः ॥ ११
यत्रादहत्स भगवान्मातरं सव्यसाचिनः ।
कृत्वा यो ब्राह्मणच्छद्म भिक्षार्थी समुपागतः ।
धिगग्निं धिक्च पार्थस्य विश्रुतां सत्यसंधताम् ॥ १२

M_1 -षाळि च (for -शालिनः). — ^{c}) $K_{4.5}$ T_3 $G_{1.5}$ M_{1-4} -समप्राणः ; B_5 -बलो ** ; D_5 $T_{1.2.4}$ G_{2-4} -बलप्रा(G_4 °त्रा)णः ; M_5 -बलाः प्राणाः (for -बलो राजा). $D_{4.6.8}$ नागानामयुतप्राणः. — B_5 om. 3^d. — ^{d}) $B_{2.4}$ (marg.) वनाग्निना (for दवा°).

4 = (var.) 11. 17. 13 ; 24. 22. — ^{a}) MSS. पर्यबीजंत ; $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ °वीज्यंत (for °वीजन्त). K_2 यमेनं पर्युपासंते. — ^{b}) D_6 G_3 वालवृंतैर् ; T_3 ताळ° (for ताल°). K_3 सहस्रशः ; K_4 G_3 इव स्त्रियः (for वरस्त्रियः). — ^{c}) $D_{4.6.8}$ G_2 transp. तं and गृध्राः. K_1 M_3 पर्यबीजंत ; K_2 °वर्तंत ; K_4 °व्यंजंत ; T_2 $G_{3.4}$ पर्यवीज्यंत (for °वीजन्त). — ^{d}) T_1 G_1 दवाग्नि-. K_1 -कल्पितं ; $B_{1.5}$ -वासितं ; B_6 -पालितं ; $D_{1.3}$ G_1 -वारितं (for -कालितम्). $D_{4-6.8}$ T_{2-4} G_{2-4} M_5 द(D_4 T_4 दा)-वाग्निप्रतिकूलितं ; G_5 M_{1-4} दवाग्निपरिवेष्टितं.

5 = (var.) 11. 17. 12. — ^{a}) G_1 -सर्वैश्च ; G_5 M_{1-4} -संधैर्यैः (for -संघैश्च). K_1 सूतमागदसंगैश्च (sic). — ^{b}) $D_{1.4-6.8}$ T G_{2-4} शयने (for शयानो). G_1 परि- ; G_5 M_{1-4} प्रति- (for यः प्र-). K_1 $B_{5.6}$ -बुध्यते ; K_{2-5} -बोधितः (for -बोध्यते). — ^{c}) K_2 धरिण्यां. — ^{d}) K_3 कर्मणा ; K_4 B_4 °णः (for °भिः). $D_{4-6.8}$ S विकृष्टो ($D_{4.6.8}$ G_2 निकृष्टे ; M_4 निकृष्टो ; M_5 विसृष्टो) गृध्रवायसैः.

6 ^{a}) K_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-3.7.9}$ T_3 न च ; $D_{4.6.8}$ ननु (for न तु). — ^{b}) K_{3-5} तपस्विनीं (for यश°). — ^{c}) B_5 सतिलोकम् (sic) ; G_1 पुत्रशोकम् (for पतिलोकम्). D_1 अथ (for अनु-). — ^{d}) T_1 G_1 भर्तृमते ; T_3 °व्रत- (for °व्रते). K_2 रतौ ; K_{3-5} G_5 M_{1-4} रतां (for स्थिताम्). — After 6, K_4 reads from 17 to 47. 7.

7 ^{a}) K_1 $B_{2.5}$ Dn $D_{1-3.7}$ च ; $K_{3.4}$ [अ]नु- ; K_5 [अ]भि- (for तु). — ^{b}) D_8 damaged. B_6 उत्त T_4 damaged (for ऋद्धिमत्). M_4 पुत्रैश्वर्यसमृद्धिम.. — ^{c}) $G_{3.4}$ सुमहा- (for सुमहद्).

8 T_1 G_3 M_3 om. (hapl.) 8–9. — ^{a}) K_1 अस्माभिर् (for °कं). — ^{b}) D_4 चास्माकं ; D_3 पौरुषं (for बलं धिक्). — G_1 om. 8^c–9^b. — ^{c}) T_2 ह्यस्मान् ; G_4 यास्मिन् ; G_5 $M_{1.2.4}$ तस्मात् (for यस्मान्). — B_5 om. 8^d. — ^{d}) G_5 $M_{1.2.4}$ तां समुत्सृज्य जीवतां.

9 T_1 G_3 M_3 om. 9 ; G_1 om. 9^{ab} (for all, cf. v. l. 8). — ^{a}) D_8 damaged. K_4 सुशूक्ष्मा. $D_{4.6}$ T_{2-4} $G_{2.5}$ $M_{1.2.4}$ लोकस्य (for कालस्य). D_5 G_4 सुसूक्ष्माखिललोकस्य ; M_5 °क्ष्मा कलधौतस्य (sic). — ^{c}) D_5 इदमुत्सृज्य (for यत्स°). D_4 om. राज्यं. G_1 उत्सृज्य पुत्रान्राज्यं सा.

10 ^{b}) K_3 हि (for च). — ^{c}) $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ G_{2-5} $M_{1-3.5}$ दह्येद् ; T_4 वहेद् (for दग्धा). K_4 अनाथदग्धावक्तव्यम् (sic). — ^{d}) D_5 चेति (for इति). K_4 गुह्यामि ; $D_{4.6.8}$ G_2 बुद्ध्या वि- (for मुह्यामि).

11 B_5 om. 11^a. For 11^{ab}, cf. 1. 214–219. — ^{a}) D_8 partly damaged. $K_{3.4}$ तथा ; G_1 अथ (for वृथा). $K_{1.4}$ $B_{1.2.4.6}$ Dn $D_{1-3.5.7.9}$ T_1 संतर्पितो (for संतोषितो). — M_1 reads 11^{cd} after 12^{cd}. — ^{c}) $D_{4.6.8}$ M_2 स्म (for स).

12 For 12^{ab}, cf. 1. 215. 2. — ^{a}) B_5 यदा (for यत्र). — ^{c}) K_5 ब्राह्मणात् (for °ण-). — ^{d}) D_8 damaged. $D_{1.4-6}$ S (except M_4) भैक्षार्थी (for भि°). $D_{1.3.9}$ $G_{3.4}$ तमुपागतः ; $G_{1.5}$ M_{1-3} समुपस्थितः (for °पागतः). — After 12^{cd}, M_1 reads 11^{cd}. — ^{e}) $K_{1.5}$ पार्थं च (for पार्थस्य). — ^{f}) D_5 तस्य (for सत्य-).

इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन्प्रतिभाति मे ।
वृथाग्निना समायोगो यद्भूत्पृथिवीपतेः ॥ १३
तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह ।
कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥ १४
तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने ।
वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम ॥ १५
मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसंतता ।
हा तात धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये ॥ १६
भीम पर्याप्नुहि भयादिति चैवाभिवाशती ।
समन्ततः परिक्षिप्ता माता मेऽभूद्दवाग्निना ॥ १७
सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु ।
न चैनां मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुतः ॥ १८
तच्छ्रुत्वा रुरुदुः सर्वे समालिङ्ग्य परस्परम् ।
पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता भूतानीव युगक्षये ॥ १९
तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदितस्वनः ।
प्रासादाभोगसंरुद्धो अन्वरौत्सीत्स रोदसी ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

K_1 B_5 विश्रुता सत्यसंधता. — After 12, $D_{1,3}$ ins.:

99* दहते मातरं मह्यं यस्य ते गतिरीदृशी ।

13 B_6 om. 13^a. —^{a}) $G_{3,4}$ नष्टतरं (for कष्ट°). D_6 वापि; T_3 चास्य (for चान्यद्). —^{b}) M_3 मां; M_{3-5} मा (for मे). — K_5 om. 13^c–15^b. —^{c}) D_6 पृथाग्निना; T_1 G_1 दवाग्निना; M_2 पृथयाग्नि- (for वृथाग्निना). K_1 समं योगो; K_4 समायोगे; T_2 °योगं (for °योगो). —^{d}) $K_{1,3,4}$ G_5 M_2 पृथिवीपते.

14 K_5 om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) D_8 damaged. K_2 B_4 वृथा; T_3 तदा (for तथा). T_1 तथा तदा तपस्विनो. —^{b}) $K_{2,4}$ $B_{2,6}$ D_{3-8} T G_{2-4} M_5 च (for ह). —^{c}) K_{2-4} $D_{6,8}$ T_2 $M_{3,5}$ एवं गतो; D_4 एवंगमो; T_1 एवं गतं; G_5 $M_{2,4}$ एवागतो; M_1 एतादृशो (for एवंविधो). D_5 $T_{1,4}$ G_{2-4} कथमेवं गतो (T_1 °वंगतं) मृत्युं; G_1 अथ मे संगतो मृत्युं. — D_4 om. 14^d–16^a. —^{d}) K_1 पृशास्य (sic) (for प्रशास्य).

15 K_5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). D_4 om. 15 (cf. v. l. 14). —^{a}) K_4 मंत्रदूतेषु (for °पूतेषु). —^{b}) K_1 तथा (for तस्य). B_4 महामुने (for °वने). K_4 हुतवैकारिकाग्निषु. —^{c}) $D_{5,6,8}$ S (except M_4) स वृथा(G_1 °द्धा)ग्नि- (for वृथाग्निना). —^{d}) D_8 damaged.

16 D_4 om. 16^a (cf. v. l. 14). K_2 om. 16. —^{a}) D_5 $T_{1,4}$ G_3 वने; D_8 damaged; G_1 मान्या (for मन्ये). K_1 B_4 वृथा (for पृथा). —^{b}) D_1 -संमिता (for -संतता). K_1 कृशा धर्मनिसांतता (sic); K_5 कृपा धमनिसंवृता. —^{c}) Dn_2 हा तदा; D_6 G_2 हता तु (for हा तात). —^{d}) $B_{4,6}$ $D_{3,5}$ T G_{3-5} M_{1-4} मामाक्रंदन् (for समा°). D_1 माक्रंदन्महतो भयात्; $D_{4,6,8}$ $G_{1,2}$ मामाक्रंदन्महाहवे (G_1 °वने; G_2 °दवे).

17 K_4 reads from 17 to 47, 7 after 6. —^{a}) K_4 पार्थाप्नुहि; D_1 पर्याप्तोसि (for °प्नुहि). G_1 तथा (for भयाद्). K_1 भीम पर्यासभयाश्चैव (sic). —^{b}) B_5 om. from दिति up to गतः स (in 15. 47. 7^d). D_9 या (for च). K_1 -शंशती; $K_{2,4,5}$ $B_{2,6}$ $D_{1,5,6,8,9}$ $T_{1,4}$ $G_{3,5}$ M -याचती; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ -याचति (for -वाशती). G_1 इति चैषाभियाचते. — For 17^{ab}, D_3 subst.:

100* भीम मां त्राहि दावाग्नेर्भयादित्यभियाचती ।

—^{d}) K_1 $B_{1,2,4,6}$ Dn $D_{1-3,6,9}$ M_1 [अ]भून्मे (by transp.).

18 For the sequence in K_4, cf. v. l. 17. B_5 om. 18 (cf. v. l. 17). —^{a}) D_1 सहदेवं (for °देवः). —^{b}) $D_{4-6,8}$ T $G_{2,4}$ M_5 [ऽ]धिकम्; G_5 $M_{1,2,4}$ चैक (for ऽधिक). K_1 पुत्रेभ्योतिकरावतु (sic). —^{c}) B_4 योक्षयामास. K_1 नैवात्मा नोक्षयामास (sic). —^{d}) B_4 माद्रीवती-; G_6 मद्र°.

19 For the sequence in K_4, cf. v. l. 17. B_5 om. 19 (cf. v. l. 17). Before 19, K_5 G_5 ins. वैशंपायनः. —^{b}) M_3 समासाद्य (for °लिङ्ग्य). —^{d}) K_1 भूतानेवं (for °नीव). K_5 युगे; $G_{1,5}$ M_{1-4} [आ]युषः (for युग-).

20 For the sequence in K_4, cf. v. l. 17. B_5 om. 20 (cf. v. l. 17). —^{b}) K_5 रुदितः (for °त-).

४७

नारद उवाच ।

नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ।
वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १

वनं प्रविशता तेन वायुभक्षेण धीमता ।
अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् ॥ २

याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीन्निर्जने वने ।
समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ॥ ३

स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मिन्नभूत्किल ।
तेन तद्वनमादीप्तमिति मे तापसाब्रुवन् ॥ ४

स राजा जाह्नवीकच्छे यथा ते कथितं मया ।
तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ॥ ५

एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ ।

K4 B6 रुदतां रुदि(K4 °द)तः पुनः. — c) K1 -संवृद्धा; K2 -संरुद्धान्; K4 B1, 2, 4, 6 Dn2 D1–3, 7, 9 -संवृद्धो; Bom. ed. -संरुद्धे (for -संरुद्धो). K3 प्रासादाभोगि-संबद्धो; K5 °दान्भोगसंरुद्धान्; Dn1 °दाभोगसंवृद्धो; D4, 6 T2, 3 G2–4 प्रासादभागसं(D4, 6 G2 °गं सं)रुद्धो; M1, 3 प्रासादभो(M3 °दो भो)गसं°. — d) K2 अन्वरोत्सीत्स; K5 अन्वरोत्सीद्ध. D4–6, 8 S रोदसी सम(T3 °सीमप्य)रुंधत. — After 20, G1, 5 M1–4 ins.:

101* अन्योन्यं वीक्ष्य वीक्ष्यैवं स्मृत्वा मातुरुपप्लवम् ।
सेहिरे न महीपाला निपेतुः पृथिवीतले ।
पुनरुत्थाय चालिङ्ग्य रुदन्तो विषमस्वनाः ।
निपेतुः पाण्डवाः शोकाद्धर्मराजस्य पादयोः ।

[(L. 1) G5 M2, 3 एव (for एवं). G1 सुतं च राज्ञो गांधार्याः (for the prior half). G1 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). — (L. 2) G1 ते सर्वे च (for सेहिरे न). — (L. 3) G1, 5 M2, 3 -स्वराः (for -स्वनाः). — G1 om. line 4. — (L. 4) M2 निष्पेतुः (for निपेतुः).]

Colophon om. in B5 D1–6, 8 T G2–4 M5. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K2 41; K4 44; K5 G1, 5 M1–4 45; D7 38. — *Śloka no.*: K4 35; D9 22.

47

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 B5 om. from 1 up to गतः स (in 7d) (cf. v. l. 15. 46. 17). K4 reads 15. 46. 17 to 47. 7 after 15. 46. 6. D4, 5, 8 om. the ref. — a) D9 पृथा (for वृथा). — b) K2–5 तात; G1 तत्तु (for तत्र). — T1 om. 1cd. — d) K2–5 पांडव; G1, 5 M1–4 तत्त्वत (for भारत). D4–6, 8 T2–4 G2–4 M5 न ते (D5 T G3, 4 तु) शोच्यो (D5 T4 °च्ये) नराधिप (G3, 4 °पः).

2 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K3 Dn D1 G1, 3, 5 M3 [अ]नेन (for तेन). — b) K1 -भक्ष्येन; K5 -भक्ष्येण (for -भक्षेण). — d) G3 इव (for इति).

3 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om. 3 (cf. v. l. 1). — a) K2–5 G5 M2–5 तानथो; G1 ते ततस्; G3, 4 तु वने (for तु ततस्). D4–6, 8 T2, 4 G2 याजका(D5 °कां)स्तानथैतस्य; T1 °कास्तावदेतस्य; T3 °कास्तु सदैतस्य; M1 °स्तानथोद्वास्य. — b) K3, 4 D5 G1, 3 M2 तदाग्निं; K5 तदाग्नीन्; D4, 6, 8 T2, 4 G2 M1 तदाग्निं; D9 तानग्निं; T1 तथाग्नीन्; T3 तथाग्निं; G4 तदग्निर् (for तानग्नीन्). D5 G1 विजने (for निर्जने). — c) G3, 4 उत्सृज्य च (for समुत्सृज्य). — d) K2–5 D4–6, 8 S ययुर् (for जग्मुर्).

4 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om. 4 (cf. v. l. 1). — a) K2–5 सं- (for वि-). D4, 6, 8 T2–4 G2, 4 तथा (for तदा). — c) K1 ते तत्वनमथादीप्तिम् (sic). — d) K3–5 Dn D1, 2 G1, 5 M1, 2, 4, 5 ते (for मे). M3 इति तापसमब्रुवन्.

5 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) T3 राजन् (for राजा). Dn D2 -कक्षे; T1 -तीरे (for -कच्छे). — b) T1 यथावत् (for यथा ते). — d) K4 तेनैव; D3, 4 स राजा (for स्वेनैव).

6 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. K1 B5 om. 6 (for B5, cf. v. l. 1). — a) T1 इदम् (for एवम्). — b) K2, 5 ह्यनघाः. — c) K3 D6–8 T G1–4

ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६
एवं स्वेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते ।
मा शोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ॥ ७
गुरुशुश्रूषया चैव जननी तव पाण्डव ।
प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ॥ ८
कर्तुमर्हसि कौरव्य तेषां त्वमुदकक्रियाम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयताम् ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरंधरः ।
निर्ययौ सह सोदर्यैः सदारो भरतर्षभ ॥ १०
पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः ।
गङ्गां प्रजग्मुरभितो वाससैकेन संवृताः ॥ ११
ततोऽवगाह्य सलिलं सर्वे ते कुरुपुंगवाः ।
युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने ॥ १२
गान्धार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोत्रतः ।
शौचं निवर्तयन्तस्ते तत्रोषुर्नगराद्बहिः ॥ १३
प्रेषयामास स नरान्विधिज्ञानाप्तकारिणः ।
गङ्गाद्वारं कुरुश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः ॥ १४

M1.2 एते (for ये ते). G5 M1–3 -कूले (for -तीरे). — d) K4 मयोद्दिष्टो (for मया दृष्टा).

7 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om. up to गतः स (cf. v. l. 1). — a) K4 तेन (for स्वेन). G1 राजन् (for राजा). — b) K2.4.5 G3.4 महीपतिः (for °पते). — c) K1 शोचिथास् (sic); K5 शोचिस्थास् (sic); B4 °तास्; D5 T2.3 G2–4 शोचथास्; M5 शोचता (for शोचिथास्). K2.3.5 D9 T2 तं (for त्वं). D4.8 नृपते; D6 G2 °तिर् (for °तिं). K4 मा शोचेथा नरपतिं; T1 मा शुचस्त्वं नरपते; G1 तं मा शोच नृपतिं; G5 M1–4 मा शोचिष्ठाः कुरुश्रेष्ठ. — d) K1 तपसा; G1 गतः सन् (for गतः स).

8 a) D7 कुरु- (for गुरु-). — b) K1 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 जननी ते जना(B2.6 D1.3.9 नरा)धिप. — c) M1 तु (for सु-). K1 प्राप्ता सुमहती सिद्धिर्; D4–6.8 T G2.3 गतिं प्राप्ता सुमहतीम्; G4 गतिं प्राप्ता वसुमतीम्. — d) D4–6.8 T G2–5 M1–3 नास्ति (for नात्र).

9 a) K1.5 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 राजेंद्र; D4.6.8 G2 धर्मज्ञ (for कौरव्य). — b) K3.4 शेषां (for तेषां). B6 तु ह्युदक-; G1 चैवोदक-; M4 तामुदक- (for त्वमुदक-). T4 -क्रियाः. — c) K1 सहितैः (for °तः). — d) K1 विधेयतां (sic); K2.3.5 D4–6.8 S विधीयते (for °यताम्). — After 9, T1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* 44].

10 a) T1 M3.5 पृथिवीपाल. — b) K1 च नारदः (for धुरंधरः). G1 कुरुराजो युधिष्ठिरः. — c) K2 निर्ययुः. K1.3 B1.2.4–6 Dn D1–3.7.8 निर्ययुः सहसोदर्यैः. — d) T2 सदारैर्. K B1.2.4–6 Dn D1–3.7.9 सदारश्च नरर्षभ (B2 °भं); B5 °रश्च नराधिपः.

11 a) M4 पौराः सह ययुः सर्वे. — b) K5 राजन् (for राज-). K2 -समन्विताः; K5 -समायुताः (for -पुरस्कृताः). K3.4 राजभक्तिं समाश्रिताः; D4–6.8 T G2–5 M2–5 °भक्तिमुपा(G5 M2 °मुता)श्रिताः. — d) G3.4 व्यासेन (sic) (for वाससा).

12 T4 om. 12–14. — a) K4 वि- (for ऽव-). B1 Dn1 सलिले (for °लं). — b) T1 सर्वे तु; G1.5 M1–4 ते सर्वे (by transp.). K1 B1.2.4.5 Dn D2.3.7 नर- (for कुरु-).

13 T4 om. 13 (cf. v. l. 12). B6 om. 13–14. — a) K1 पृथा चान्या (for पृथायाश्च). K2–5 गांधार्यै च पृथायै च; T3 °र्याश्चापि विधिवत्. — b) T3 पृथाया (for विधिवन्). — D8 om. 13cd. — c) K4 D4.6 G2 शोकं (for शौचं). D1.2 T1 G1.2.5 M निर्वर्तयंतस्. K1 तु (for ते). — d) K2.3.5 D4–6 T1–3 G2–5 M1–3 तदोपुर्; K4 ततो° (for तत्रोपुर्).

14 B6 T4 om. 14 (cf. v. l. 13, 12). — a) K2–5 D4–6.8 S (T4 om.) च; B4 om. (for स). D1 नगराद्; D5 T1 चरान्; G1.6 M1–4 तदा (for नरान्). — b) T1 विविधानाप्तकारिणः; G1 विधिना ह्याप्त°; G2 विधिज्ञानार्त°. — 14cd partly damaged in D4. — c) K1 B1.4.5 D5.6.8 T1–3 G2–4 M5 -द्वारे (for -द्वारं). — d) G1 Dn D2.7 नरश्रेष्ठो (K1 °ष्ठ) (for कुरु°). — d) G1 महीपतिः; G2 [ऽ]भवन्नृप.

15 a) B1.5 Dn D2.7 कृत्यानि; D4.6.8 तुल्यानि; D5 T3 शल्यानि; T1.4 कल्याणे (for कुल्यानि). — b) G1 [ऽ]वदंस्; G4 [ऽ]न्वयाद्; M1 °गान् (for °शान्). — c) G3.4 कर्तव्यादीनि (for °नीति). — d) K1.6 वदा देशान्; K4 दत्त्वा ग्रामान्; G1 यत्र दग्धो; G3.4

तत्रैव तेषां कुल्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा ।
कर्तव्यानीति पुरुषान्दत्तदेयान्महीपतिः ॥ १५
द्वादशेऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः ।
ददौ श्राद्धानि विधिवद्दक्षिणावन्ति पाण्डवः ॥ १६
धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः ।
सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः ॥ १७
गान्धार्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्पृथक् ।
संकीर्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १८
यो यदिच्छति यावच्च तावत्स लभते द्विजः ।
शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमथो धनम् ॥ १९
यानमाच्छादनं भोगान्दासीश्च परिचारिकाः ।
ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः ॥ २०
ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः ।
प्रविवेश पुनर्धीमान्नगरं वारणाह्वयम् ॥ २१
ते चापि राजवचनात्पुरुषा ये गताभवन् ।
संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ॥ २२　C. B. K.

तत्तद्देयान् (for दत्तदेयान्). K_5 महीपते.

16 $G_{3,4}$ om. 16^{a}–17^{b}. 16^{ab} partly damaged in D_4. — ^{a}) M_1 om. ऽहनि. K_1 स्स; $D_{5,6,8}$ T_{2-4} $G_{2,5}$ M च (for स). — ^{b}) B_6 कृतशौचं. — ^{c}) D_1 दानानि (for विधिवद्). T_1 श्राद्धानि विधिवद्राजा. — ^{d}) K_5 D_9 $M_{1,3}$ पांडवाः (M_1 °व). $K_{3,4}$ राजन्दानानि पांडवः.

17 $G_{3,4}$ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). K_3 om. 17–18; K_4 reads the same on marg. *sec. m.* — ^{b}) $K_{2,5}$ ददौ स नृपसत्तमः. — ^{c}) M_1 सुवर्ण- (for °र्णं). K_4 गावः (for गाश्च). — ^{d}) $G_{3,4}$ तिलाश् (for शय्याश्). $G_{1,5}$ $M_{2,3}$ शयनानि महाधनान् (G_1 °नं); M_1 शयनानि महांति च.

18 K_3 om. 18 (cf. v. l. 17). K_4 reads 18 on marg. — ^{a}) $K_{2,5}$ $D_{4-6,8}$ T G_{2-4} M_5 चापि (for चैव). — After 18^{ab}, M_1 ins.:

102* बहुनि चैव रत्नानि वासांसि विविधानि च ।
　　महार्हाणि विचित्राणि ददौ कौरवनन्दनः ।

— ^{c}) K_4 नामना (for °नी). T_1 संकीर्त्य नामगोत्राणि; G_1 राजा संकीर्त्य नामानि. — ^{d}) G_3 धनम् (for दानम्). D_1 ददौ दानसमुद्भवं. — For 18^{cd}, $K_{2,5}$ subst.:

103* संकीर्त्य नामानि ददौ राजन्दानानि पार्थिवः ।

19 ^{a}) K_4 यो यो यत्रैव तावच्च. — ^{b}) K_1 G_1 च (for स). K_1 $B_{1,5}$ Dn $D_{2,7}$ नरः (for द्विजः). — For 19^{ab}, T_1 subst.:

104* यावदिच्छन्ति विप्रास्तु तावन्ति प्राप्नुयुर्द्विजाः ।

— ^{c}) K_1 $B_{1,4,6}$ Dn_2 D_9 पानं; K_4 दानं (for यानं). — ^{d}) T_1 बहु- (for मणि-). $D_{4,6,8}$ G_2 च भो(G_3 भा)जनं; G_1 तथा धनं; $G_{3,4}$ अथोदनं; M_3 महाधनं (for अथो धनम्).

20 ^{a}) K_1 D_{4-6} T_{1-3} G_{2-5} M_{1-3} पानम्; T_4 दानम् (for यानम्). D_9 भोग्यं; G_2 भोगं (for भोगान्). — ^{b}) K_2 दासाश् (for दासीश्). $K_{3,4}$ तु (for च). $D_{4-6,8}$ $T_{1,3}$ $G_{1,2}$ M_{3-5} -चारकाः (for -चारिकाः). K_1 $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ दासीश्च समलंकृताः. — ^{c}) K_4 ददौ राजानमुद्दिश्य. — ^{d}) K_4 मात्रे; $D_{4,6}$ भ्रात्रोर् (sic) (for मात्रोर्). $K_{2,3}$ D_5 $T_{2,4}$ महीपते; $D_{4,6,8}$ G_2 °पतेः (for °पतिः). G_1 ततो मात्रे महीपतिः; G_5 M_{1-3} ततो मात्रो [°त्रे] महीपते.

21 ^{c}) $G_{1,5}$ $M_{2,3}$ पुरीं; $M_{1,4,5}$ पुरं (for पुनर्). K_1 $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ प्रविवेश पुरं (B_6 °रा) राजा; K_6 °वेश पुरीं विद्वान्. — ^{d}) K_{2-5} B_2 $D_{4-6,8}$ S पुरं वा(B_2 G_5 M °नवा)रणसाह्वयं; D_1 नगरं नागसा(marg. वारणा)ह्वयं. — After 21, $G_{1,5}$ M_{1-4} ins.:

105* सिक्तसंमार्जितपथं पताकातोरणोच्छ्रितम् ।
　　हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं तेषां प्रवेशने ।

[(L. 2) G_1 मृष्ट- (for हृष्ट-). G_1 पताकाध्वजशोभितं; G_5 M_2 प्रविवेश पुरं महत् (for the post. half).]

22 ^{a}) K_2 तदा (for ते च). — ^{b}) $K_{4,5}$ G_1 यो (for ये). K_4 G_1 गतस् (for गता). $G_{1,5}$ M_{1-3} ततः (for [अ]भवन्). — After 22^{ab}, $G_{1,5}$ M_{1-4} ins.:

106* धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याः कुन्त्याश्चकुश्च संघशः ।
　　गङ्गाद्वारे शुभे पुण्ये यथोद्दिष्टे महात्मना ।

[(L. 1) M_4 संचयः (for संघशः). G_1 कुंत्याश्च भरतर्षभ; G_5 M_2 °श्च निधनक्षये; M_3 °श्चाथ प्रचक्रिरे (for the post. half).]

— $D_{6,8}$ T_2 G_2 read 22^{cd} twice. — ^{c}) $G_{3,4}$ M_5 संकाल्य (for संकल्प्य). $D_{6,8}$ G_2 (all both times) $M_{1,4}$ कृत्वा (for तेषां). $D_{6,8}$ (both first time)

माल्यैर्गन्धैश्च विविधैः पूजयित्वा यथाविधि ।
कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः ॥ २३
समाश्वास्य च राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
नारदोऽप्यगमद्राजन्परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ २४
एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
वनवासे तदा त्रीणि नगरे दश पञ्च च ॥ २५
हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा ।
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २६
युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ।
धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ नारदागमनपर्व समाप्तम् ॥

॥ समाप्तमाश्रमवासिकं पर्व ॥

तुल्यानि; T_2 (second time) कार्याणि; T_4 कल्याणि (for कुल्यानि). D_5 T_3 संकाल्य तेषां (T_3 कृत्वा) शल्यानि; G_1 संकल्पकृतकुल्यानि; G_5 $M_{2,3}$ °ल्पयित्वा कु°. ❀ Cn: संकल्प्य एकीकृत्य, कुल्यानि अस्थीनि, प्रत्यागमन्, गङ्गामिति शेषः । संयोज्य गङ्गयेति शेषः । ❀ — The word कुल्य, in the context denotes a receptacle for bones. — ^{d}) K_1 प्रत्यागमत्; $K_{4,5}$ °गमस्; T_2 (first time) पुण्यागमंस् (sic). K_{2-5} तदा (for ततः). $D_{4,6,8}$ T_2 G_2 (last four second time) $M_{1,4}$ निवापानि च सर्वशः; T_3 सवनानि च सर्वशः; G_1 M_3 ते चापि न्यत्रसन्सुखं; G_5 M_2 ते चापि परिमार्जनं.

23 ^{b}) K_1 $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ T_1 M_5 अर्चयित्वा (for पूज°). $K_{1,5}$ यथा विधिः; G_1 महात्मनः. — ^{c}) K_2 पुण्यानि; D_5 T_3 शल्यानि; T_4 कल्याणि (for कुल्यानि). K_3 D_1 संयुज्य (for संयोज्य). — ^{d}) D_9 तदा चक्रुर्. M_1 महीपते. K_2 ते प्रचख्युर्महीपते; $K_{3,4}$ तदा चक्रुर्महीपतिः (K_4 °ते); B_2 तदाचक्षुर्महीपतिः (sic).

24 ^{a}) K_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{2,3,7,9}$ तु (for च). K_2 स समाश्वास्य राजानं. — ^{c}) $D_{4-6,8}$ $T_{1,2,4}$ G_{3-5} $M_{1,2}$ प्रीतः (for राजन्). T_3 G_1 M_3 नारदोप्य(M_3 °दोत्य)गमत्प्रीतः. — ^{d}) G_1 स देवर्षिर् (for परमर्षिर्). — After 24, $K_{2,3,5}$ ins.:

107* द्वारकायां ततः कृष्णं वासुदेवं जनार्दनम् ।
अनादिनिधनं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
रहस्यकथने युक्तं नारायणमनामयम् ।

[(L. 1) $K_{3,5}$ तदा द्रष्टुं (for ततः कृष्णं). K_5 देवदेवं (for वासु°). — (L. 3) $K_{3,5}$ युक्तो (for युक्तं).]

25 ^{a}) K_2 पंच (for एवं). — ^{b}) T_3 धृतराष्ट्रमहीपतेः. — ^{c}) K_1 $B_{1,4,5}$ Dn $D_{1,2,7,9}$ $T_{1,3}$ $G_{3,4}$ तथा (for तदा).

26 ^{b}) K_4 $D_{1,3}$ G_1 तदा (for सदा). — ^{c}) $D_{4-6,8}$ S नृपतेः (M_4 ददतः) पुत्रपौत्राणां. — ^{d}) $D_{1-6,8}$ S मित्राणां (for भ्रातृणां). G_1 च (for स्व-).

27 ^{a}) D_3 च; M_2 स (for तु). T_2 नृपते. — ^{b}) K_1 राजा (for नाति-). $K_{1,3,5}$ $B_{2,4}$ D_9 G_1 M_4 -प्रीतिमनास् (for -प्रीत°). $T_{2,3}$ तथा (for तदा). M_1 सह भ्रातृभिरच्युतः. — ^{c}) $K_{2,3,5}$ D_3 T_1 $G_{3,4}$ कारयामास; T_3 पाल°; G_1 शास° (for धार°). K_1 तद्राष्ट्रं. — ^{d}) $K_{3,4}$ विगत- (for निहत-). K_{2-5} D_5 $T_{1,4}$ $G_{1,3,4}$ M_2 -बांधवं (for -बान्धवः). — After 27, $D_{2,7}$ Cal. ed. ins.:

108* तथाश्रमवासिके तु पर्वण्यपि समाहितः ।
गन्धमाल्यादियुक्तं च हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।

Colophon. — *Adhy. name:* K_3 श्राद्धक्रिया; T_4 धृतराष्ट्रश्राद्धकरणं; M_3 युधिष्ठिरसमाश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 42; K_4 $D_{1,6,8}$ $T_{1,2}$ G_2 45; K_5 D_5 $T_{3,4}$ $G_{1,3-5}$ M_{1-4} 46; B_4 Dn_2 D_4 39; M_5 40. — *Śloka no.:* K_4 75; D_9 27.

After the last colophon, K_1 concludes with:

समाप्तं आश्रमवासिकपर्व । शुभम् । शुभम् ।

K_2 concludes with:

इति आश्रमवासिके पर्वणि संपूर्णं ॥ संवत् १८२८ ॥ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्ण २ गुरुवासरे । लिपिकृतं मिश्र भगवानवासी आभांनेरिको॰

K3 concludes with :

समाप्तं चाश्रमवासिकं पर्व ॥ १५ ॥ अथ मौसलं । तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥

षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

[(sec. m.) अत्र वृत्तान्ताः । धृतराष्ट्रसेवनं । धृतराष्ट्रवनाभिगमनं । तत्र व्यासदर्शनं । तत्र शतयूपराजर्षिसंवादः । धर्मराजस्य वनं प्रति गमनं । तत्र धृतराष्ट्रस्य धर्मं प्रति प्रश्नः । व्यासदर्शनं । भागीरथीजले भीष्मादीनां दर्शनं । धर्मराजस्य हस्तिनापुरगमनं । धृतराष्ट्रदाहो नारदेन धर्मं प्रति कथितः ।]

K4 concludes with :

आश्रमवासिकपर्व समाप्तः । अथ संवत् १८१२ शालिवाहनशाके १६७७ प्रवर्तमाने हेमन्तऋतौ युवा नाम संवत्सरे मार्गशीर्षकृष्णे सप्तमी गुरुवारे ॥ भगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकं ।

K5 concludes with :

समाप्तमिदमाश्रमवासिकं नाम भारतस्य पञ्चदशमं पर्व समाप्तं १५ ॥ अस्यानु मौशलपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

षट्त्रिंशेति ।

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । ... ... । शुभं भूयात् । श्रीहरये नमः ।

B1, 2, 5 conclude with :

आश्रमवासिकं समाप्तम् ।

B4 concludes with :

आश्रमवासिकपर्व समाप्तम् । अतः परं मौसलं पर्व भविष्यति ।

B6 concludes with :

समाप्तं । ॐ ।

तथाश्रमनिवासे तु हविष्ये भोजयेद्विजान् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके स गच्छति ॥

ॐ । श्रीहरिः शरणम् ॥

Dn1 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तं । शुभमस्तु । सिद्धिरस्तु ॥ श्रीसीतापतेरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ संख्या ११२० ॥

Dn2 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तमिति शुभमस्तु ।

D1 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तमिति ॥ संवत् १६७२ समये भाद्रपदवदि ८ इन्दुवासरे तद्दिनलिखितं । नारायण अनंत वाराणसीमणिकर्णिकाविश्वेश्वरसंनिधौ ॥ छ ॥ अतः परं मौसलं पर्व ॥

वैशंपायनः ।

षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

D2 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तमिति ॥ शुभमस्तु ॥

संवत् १६६९ समये आश्विनवदि चतुर्दशि लिखितं रघुनाथेन ॥ भा ॥ ६ ॥

D3 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तं ॥ संवत् १७१८ कार्तिकवदि ७ शुक्रे ॥ प॰ पुरुषोत्तमेन लिखितं ॥ रामकृष्णजयकृष्णशिवकृष्णपठनार्थं च ॥ भा १२० ॥

D4 concludes with :

आश्रमपर्वं समाप्तं ॥ श्रीसाम्बशिवाय नमः ॥ श्रीसाम्बसदाशिवाय नमः ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्रीः ॥ भा १२० ॥

D5 concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामाय नमः ॥

अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

आनन्दसंवत्सर श्रावणशुद्धपञ्चमी बुधवार इदं आश्रमवासपर्व पुस्तकं राजश्री मोरोकृष्णपंडितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्तलिखितं ॥ श्रीकाशीविश्वनाथार्पणमस्तु ॥ आश्रमवासपर्व समाप्तं ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ छ ॥ भाद छ ॥

D6 concludes with :

आश्रमपर्वं समाप्तं ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीराम ॥ श्रीरस्तु ॥

D8 concludes with :

श्रीसदाशिवाय नमः ॥ आश्रमवासपर्वं समाप्तम् ॥ छ ॥ करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ छ ॥

D9 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तं ॥ अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः ॥ धृतराष्ट्रपूजा । भीमसेनामर्षः । धृतराष्ट्रवैराग्यं । व्यासवाक्यं । धृतराष्ट्रवनानुज्ञा । राजनीत्युपदेशः । पौरजानपदानुनयः । सात्वतवाक्यं । विदुरप्रेषणं । विदुरवाक्यं । धृतराष्ट्रनिर्याणं । कुन्ती-

23 माल्यैर्गन्धैश्च विविधैः पूजयित्वा यथाविधि ।
कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः ॥ २३
समाश्वास्य च राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
नारदोऽप्यगमद्राजन्परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ २४
एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
वनवासे तदा त्रीणि नगरे दश पञ्च च ॥ २५
हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा ।
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ २६
युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमना‌स्तदा ।
धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ नारदागमनपर्व समाप्तम् ॥

॥ समाप्तमाश्रमवासिकं पर्व ॥

तुल्यानि; T_2 (second time) कार्याणि; T_4 कल्याणि (for कुल्यानि). D_6 T_3 संकाल्य तेषां (T_3 कृत्वा) शल्यानि; G_1 संकल्पकृतकुल्यानि; G_6 $M_{2,8}$ °ल्पयित्वा कु°. ❀ Cn: संकल्प्य एकीकृत्य, कुल्यानि अस्थीनि, प्रत्यागमन्, गङ्गामिति शेषः । संयोज्य गङ्गयेति शेषः । ❀ — The word कुल्य, in the context denotes a receptacle for bones. — ^{d}) K_1 प्रत्यागमत्; $K_{4,5}$ °गमस्; T_2 (first time) पुत्र्यागमंस् (sic). K_{2-5} तदा (for ततः). $D_{4,6,8}$ T_2 G_2 (last four second time) $M_{1,4}$ नित्रापानि च सर्वशः; T_3 सवनानि च सर्वशः; G_1 M_3 ते चापि न्यवसन्सुखं; G_5 M_2 ते चापि परिमार्जनं.

23 ^{b}) K_1 $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{1-3,7,9}$ T_1 M_5 अर्चयित्वा (for पूज°). $K_{1,5}$ यथा विधिः; G_1 महात्मनः. — ^{c}) K_2 पुण्यानि; D_6 T_3 शल्यानि; T_4 कल्याणि (for कुल्यानि). K_3 D_1 संयुज्य (for संयोज्य). — ^{d}) D_9 तदा चक्रुर्. M_1 महीपते. K_2 ते प्रचख्युर्महीपते; $K_{3,4}$ तदा चक्रुर्महीपतिः (K_4 °ते); B_2 तदाचक्षुर्महीपतिः (sic).

24 ^{a}) K_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn $D_{2,3,7,9}$ तु (for च). K_2 स समाश्वास्य राजानं. — ^{c}) $D_{4-6,8}$ $T_{1,2,4}$ G_{2-5} $M_{1,2}$ प्रीतः (for राजन्). T_3 G_1 M_3 नारदोऽप्य (M_3 °दोत्य) गमत्प्रीतः. — ^{d}) G_1 स देवर्षिर् (for परमर्षिर्). — After 24, $K_{2,3,5}$ ins.:

107* द्वारकायां ततः कृष्णं वासुदेवं जनार्दनम् ।
अनादिनिधनं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
रहस्यकथने युक्तं नारायणमनामयम् ।

[(L. 1) $K_{3,5}$ तदा द्रष्टुं (for ततः कृष्णं). K_5 देवदेवं (for वासु°). — (L. 3) $K_{3,5}$ युक्तो (for युक्तं).]

25 ^{a}) K_2 पंच (for एवं). — ^{b}) T_3 धृतराष्ट्रमहीपतेः. — ^{c}) K_1 $B_{1,4,6}$ Dn $D_{1,2,7,9}$ $T_{1,3}$ $G_{3,4}$ तथा (for तदा).

26 ^{b}) K_4 $D_{1,3}$ G_1 तदा (for सदा). — ^{c}) $D_{4-6,8}$ S नृपतेः (M_4 ददतः) पुत्रपौत्राणां. — ^{d}) $D_{4-6,8}$ S मित्राणां (for भ्रातॄणां). G_1 च (for स्व-).

27 ^{a}) D_3 च; M_2 स (for तु). T_2 नृपते. — ^{b}) K_1 राजा (for नाति-). $K_{1,3,5}$ $B_{2,4}$ D_9 G_1 M_4 -प्रीति-मनास् (for -प्रीत°). $T_{2,3}$ तथा (for तदा). M_1 सह भ्रातृभिरच्युतः. — ^{c}) $K_{2,3,5}$ D_3 T_1 $G_{3,4}$ कारयामास; T_3 पाल°; G_1 शास° (for धार°). K_1 तद्राष्ट्रं. — ^{d}) $K_{3,4}$ त्रिगत- (for निहत-). K_{2-5} D_5 $T_{1,4}$ $G_{1,3,4}$ M_2 -बांधवं (for -बान्धवः). — After 27, $D_{2,7}$ Cal. ed. ins.:

108* तथाश्रमवासिके तु पर्वण्यपि समाहितः ।
गन्धमाल्यादियुक्तं च हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।

Colophon. — *Adhy. name:* K_3 श्राद्धक्रिया; T_4 धृतराष्ट्रश्राद्धकरणं; M_3 युधिष्ठिरसमाश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 42; K_4 $D_{1,6,8}$ $T_{1,2}$ G_2 45; K_5 D_5 $T_{3,4}$ $G_{1,3-5}$ M_{1-4} 46; B_1 Dn D_1 39; M_5 40. — *Śloka no.:* K_4 75; D_5 27.

After the last colophon, K_1 concludes with:

समाप्तं आश्रमवासिकपर्व । शुभम् । शुभम् ।

K_2 concludes with:

इति आश्रमवासिके पर्वणि संपूर्णं ॥ संवत् १८२८ ॥ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्ण ३ गुरुवासरे । लिपिकृतं मिश्र भगवानवासी आभांनेरिको.

K3 concludes with :

समाप्तं चाश्रमवासिकं पर्व ॥ १५ ॥ अथ मौसलं । तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥

षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

[(*sec. m.*) अत्र वृत्तान्ताः । धृतराष्ट्रसेवनं । धृतराष्ट्रवनाभिगमनं । तत्र व्यासदर्शनं । तत्र शतयूपराजार्षिसंवादः । धर्मराजस्य वनं प्रति गमनं । तत्र धृतराष्ट्रस्य धर्मं प्रति प्रश्नः । व्यासदर्शनं । भागीरथीजले भीष्मादीनां दर्शनं । धर्मराजस्य हस्तिनापुरगमनं । धृतराष्ट्रदाहो नारदेन धर्मं प्रति कथितः ।]

K4 concludes with :

आश्रमवासिकपर्वं समाप्तः । अथ संवत् १८१२ शालिवाहनशके १६७७ प्रवर्तमाने हेमन्तऋतौ युवा नाम संवत्सरे मार्गशीर्षकृष्णे सप्तमी गुरुवारे ॥ भगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकं ।

K5 concludes with :

समाप्तमिदमाश्रमवासिकं नाम भारतस्य पञ्चदशमं पर्व समाप्तं १५ ॥ अस्यातु मौशलपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

षाट्त्रिंशेति ।

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । ... ... । शुभं भूयात् । श्रीहरये नमः ।

B1, 2, 5 conclude with :

आश्रमवासिकं समाप्तम् ।

B4 concludes with :

आश्रमवासिकपर्वं समाप्तम् । अतः परं मौसलं पर्व भविष्यति ।

B6 concludes with :

समाप्तं । ॐ ।
तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
ॐ । श्रीहरिः शरणम् ॥

Dn1 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तं । शुभमस्तु । सिद्धिरस्तु ॥ श्रीसीतापतेरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ संख्या ११२० ॥

Dn2 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तमिति शुभमस्तु ।

D1 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तमिति ॥ संवत् १६४२ समये भाद्रपदवदि ८ इन्दुवासरे तद्दिनलिखितं । नारायण अनंत वाराणशीमणिकर्णिकाविश्वेश्वरसंनिधौ ॥ छ ॥ अतः परं मौसळं पर्व ॥

वैशंपायनः ।

षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

D2 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तमिति ॥ शुभमस्तु ॥

संवत् १६६९ समये आश्विनवदि चतुर्दशि लिखितं रघुनाथेन ॥ भा ॥ ६ ॥

D3 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तं ॥ संवत् १७१८ कार्तिकवदि ७ शुक्रे ॥ प. पुरुषोत्तमेन लिखितं ॥ रामकृष्णजयकृष्णशिवकृष्णपद्मनाभपठनार्थं च ॥ भा १२० ॥

D4 concludes with :

आश्रमपर्वं समाप्तं ॥ श्रीसाम्बशिवाय नमः ॥ श्रीसाम्बसदाशिवाय नमः ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्रीः ॥ भा १२० ॥

D5 concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामाय नमः ॥
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

आनन्दसंवत्सर श्रावणशुद्धपञ्चमी बुधवार इदं आश्रमवासपर्वं पुस्तकं राजश्री मोरोकृष्णपंडितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्तलिखितं ॥ श्रीकाशीविश्वनाथार्पणमस्तु ॥ आश्रमवासपर्वं समाप्तं ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ छ ॥ भाद छ ॥

D6 concludes with :

आश्रमपर्वं समाप्तं ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीराम ॥ श्रीरस्तु ॥

D8 concludes with :

श्रीसदाशिवाय नमः ॥ आश्रमवासपर्वं समाप्तम् ॥ छ ॥ करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ छ ॥

D9 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्व समाप्तं ॥ अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः ॥ धृतराष्ट्रपूजा । भीमसेनामर्षः । धृतराष्ट्रवैराग्यं । व्यासवाक्यं । धृतराष्ट्रवनानुज्ञा । राजनीत्युपदेशः । पौरजानपदानुनयः । सात्वतवाक्यं । विदुरप्रेषणं । विदुरवाक्यं । धृतराष्ट्रनिर्याणं । कुन्ती-

वाक्यं । युधिष्ठिरनिवर्तनं । व्यासाश्रमगमनं । नारदवाक्यं । शतयूपप्रश्नः । पाण्डवशोकः । पाण्डवप्रयाणं । आश्रमप्राप्तिः । पाण्डववर्णनं । विदुरोत्क्रान्तिः । व्यासवाक्यं । व्यासदर्शनं । पुत्रदर्शनाश्चर्यं । कुन्तीवाक्यं । मृतपुत्राणां दर्शनं । परीक्षिद्दर्शनं । नगरप्रवेशः । नारदागमनं । धृतराष्ट्रनिर्याणं । उदकदानकथनं । अतः परं मौशलपर्व । यस्यायमभिसन्धिः ॥

षड्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते ॥

T1 concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तम् ॥

T2 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । आश्रमपर्व समाप्तः ।

T3 concludes with :

श्रीसीतारामार्पणमस्तु । आश्रमवासपर्व समाप्तं । आङ्गीरसनाम संवत् श्रावणमासं आदिवारं कोचर्लकोटिवेंकटरायः नोरिलक्ष्मन्नस्य प्रति(ग्रन्थः) क्रमेण प्रगडसुब्बय्यः आश्रमवासपर्व संपूर्णं लिखितवान् । श्री ७८ कृत्वा लिखितं । श्रीरामार्पणमस्तु ॥

T4 concludes with :

रामचन्द्राय नमः ॥ छ ॥ पर्व समाप्तं ॥ छ ॥ मंगळम् ॥

G1 concludes with :

हरि ॐ ॥

G2 concludes with :

आश्रमवासपर्व समाप्तम् । हरिः ॐ ॥ शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

हरिः ॐ ॥

G3 concludes with :

आश्रमवासपर्व समाप्तम् ।

G4 concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते निगमांतमहादेशिकाय नमः । श्रीमदप्पय्यामृतमहादेशिकाय नमः । अस्मद्गुरुपरंपराभ्यो नमः ॥

G5 concludes with :

श्रीकृष्णः शरणं मम ॥ ॐ ॥ आश्रमपर्व संपूर्णं ॥ ॐ तत्सत् । सीतारामाभ्यां नम ॥ ॐ । ॐ (एवं २४ कृत्वः ॐ इति लिखितं) ॐ । ॐ । शुभमस्तु ॥

M1 concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तम् ।

M2 concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय परब्रह्मणे नमः ।

M3 concludes with :

आश्रमपर्वः समाप्तः ।
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति ।

M4 concludes with :

हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ।

M5 concludes with :

आश्रमवासिकं समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

CRITICAL NOTES

On the Āśramavāsika-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. Nīlakaṇṭha and Vādirāja are the only commentators available for Parvans 15–18, the latter in MS. No. C 1577, belonging to the Mysore University, besides in P. P. S. Sastri's copy.

A few corrections and additions to the Critical Apparatus given below the *constituted* Text, are included in the following Notes at the proper places, enclosed within square brackets. The Āśramavāsika-parvan contains the following sub-parvans: Āśramavāsa (adhy. 1–35); Putradarśana (adhy. 36–44); and Nāradāgamana (adhy. 45–47).

1

8 f) श्वश्वोः, कुन्तीगान्धार्योः (Cv).

17 ab) आरालिकाः — **Cv** quotes Amara, 2. 9. 28 (आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः); cf. also हलायुध, 2. 164. The word आरालिक etymologically would mean आरया (आरा = shoe-maker's awl or knife) लुनातीति आरालु, a special kind of *vegetable* (*cf.* Marathi अ[आ]ळूं). The word आरालिक would hence denote an expert cook who can prepare different kinds of preparations from the vegetable. **Cv** (reading पाडविकाः for खाण्डविकाः) explains: षण्णां रसानां संबन्धि पाडवं, चित्रान्नं भक्ष्यलेह्यपेयादिकम्। तत्कुर्वन्तीति पाडविकाः।

3

16 b) निष्टनन्, found in D1, 6, 8 T2–4 G M2, 3, 'murmuringly', gives a good sense.

5

10 e) For तृष्णाविनयनं ('just to allay hunger and thirst'), like our D8 T2 G2, PPS. reads तृष्णापनयनं.

6

9 b) Contrary to the usual sense of परवान् = dependent, **Cv** explains the word परवान् by नाथवान्, observing, परवान् नाथवानित्यमरः (3. 16).

9

8 cd) The seven अङ्गs or प्रकृतिs of the राज्य as enumerated by Manu (9. 294 : namely, स्वामि, अमात्य, पुर, राष्ट्र, कोश, दण्ड and सुहृद्) as also by Yājñavalkya (आचाराध्याय *13. 353* : namely, स्वामि, अमात्य, जन, दुर्ग, कोश, दण्ड and मित्राणि) are enumerated as eight अङ्गs *in* **Cv** *as follows*: स्वाम्यमात्यं सुहृत्कोशं राष्ट्रं दुर्गबलानि च। राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च॥ There follows after this the advice to Yudhiṣṭhira as to the duties of the *king* (*15. 5. – to 15. 12. 23*) which — after Bhīṣma's advice to Yudhiṣṭhira in the Rājadharma and the Āpaddharma — seems here hardly called for.

13 b) वाजिवत् — cf. the well-known metaphor in Kaṭha Upaniṣad (I. iii. 4–13).

14 a) उपधातीतान् — cf. अमर 2. 8. 21 : भेदोपजापावुपधा.

16 e) अट्टाट्टालकसंबाधम् — 'In the way in which अट्टालिकs, or high watch-towers, are formed'. Cf. Amara 2. 2. 12.

10

8 a) आत्ययिकाः, 'brooking no delay': cf. Manu. 7. 165.

9 [c]) द्विविधस्य, gold and silver : cf. Amara 2. 9. 91 — हेमरूप्ये कृताकृते ।

13 [c]) पौरोगवाः (usually in plural) 'household officers' : cf. Āraṇyakaparvan 141. 4.

11

1 The Maṇḍals are summarized in Kauṭilya's Arthaśāstra in Sections 124–126, styled मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि.

2 [a]) चतुर्णां — ❀ Cn : शत्रुः, शत्रुमित्रं, उभयोर्जयार्थी, पराजयार्थी चेति (both so as to preserve *status quo*) । ❀

3 [b]) The दुर्ग्s or fortifications of various kinds are dealt with in Kauṭilīya Sections 21–22, styled दुर्गविधान and दुर्गनिवेश. Cf. 12. 87.

4 For ते च, वादिराज reads पञ्च, and explains it thus : सहायः साधनोपाये विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते ॥ — इति वचनात् । — ❀ Cn : द्वादश गुणाः । चत्वारः शत्रुजाताः, षट् आततायिनः, मित्रं, अमित्रमित्रं चेति ❀ । Cv, reading मन्त्रप्रधानाः, gives the following list of twelve guṇas : अध्ययनं, यजनं, दानं, शस्त्रास्त्रकौशलं, युद्धेष्वपलायनं, बाह्याभ्यन्तरशत्रुजयः, क्षमाशीलत्वं, दयाशीलत्वं, गाम्भीर्यं, स्थैर्यं, शौर्यं, अनहंकारश्च इति द्वादश । — The sixty मन्त्रिप्रधाना गुणाः are, according to Cn, कृष्यादीन्यष्टौ संधानकर्माणि (8), बालादयो विंशतिः (+20), नास्तिक्यादयश्चतुर्दश (+14), and मन्त्रादीन्यष्टादश (+18 = 60) । Cn further observes : एतेषु केचिद् हानार्थं ज्ञातव्याः केचिदुपादानार्थम् । Cv, on the other hand, reading षट् च द्वादश च स्मृताः, makes a total of 6 गुण्s (संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वैध and आश्रय) *plus* four triads consisting of three शक्तिs (viz. प्रभुशक्ति, उत्साहशक्ति and मन्त्रशक्ति) + three सिद्धिs (viz. शत्रुजय, स्थानसिद्धि, and कोशवृद्धि) + three उदयs (viz. धर्मोदय, कीर्त्युदय, and जयोदय) plus चारसंचारण, चोरनिवारण, and न्यायान्यायविचारणे. This makes a total of 18 मन्त्रिप्रधानगुणs. — [Crit. App., line 7 : *before* मंत्र-, *ins.* Cv]

5 [c]) Cv : अत्र, सप्तदशराजगुणेषु, षाड्गुण्यं — स्वरक्षणं, स्वदेशरक्षणं, स्वमित्ररक्षणं, शत्रुसंहरणं, शत्रुदेशापहरणं, शत्रुमित्रापहरणं चेति षाड्गुण्यमायत्तम् ।

7 [d]) ❀ Cv : यायात्, दण्डयात्रां कुर्यात् । ❀

12

1 [cd]) Cn explains : प्रबलप्रतियोगिकौ दुर्बलप्रतियोगिकौ चेति द्वियोनी संधिविग्रहौ । Cv : स्वस्य दौर्बल्यं परस्य प्राबल्यं चेति सन्धेर्योनिद्वयम् । स्वस्य प्राबल्यं परस्य दौर्बल्यं चेति विग्रहस्य योनिद्वयम् । — [Crit. App., line 5 : *before* [d]), add : ❀ Cv : सामकरणं, द्रव्यदानं, संबन्धकरणं चेति सन्धेरुपायत्रयम् । यानमासनमस्त्रशस्त्रादिदण्डनं चेति विग्रहस्योपायत्रयम् ।]

2 [b]) [Crit. App., line 4 : *before* स्थित्वा, *ins.* : Cn (gloss : स्थिरो भूत्वा). — Line 10 : *before* — [c]) *ins.* ❀ Cn : स्थित्वा द्वैविध्यं, बलाबलं ज्ञात्वा, शत्रुं पर्युपास्वेति भावः । ❀ — Line 20 : *after* M1-3. 5, *ins.* Cv and *after* M5 °r, *ins.* a semi-colon, followed by Cv °रेत्.]

5 [b]) After वर्तयेत् in line 5, ins. : ❀ Cv : त्रिविधं, वक्ष्यमाणशक्तित्रयम् (i. e., in 6[ab]).

7 [b]) Cn explains मौलं by धनबलम्. — [cd]) Cv explains श्रेणीबलं by सैन्यं, and भृतं by वेतनधनेन रक्षितम्.

12 [b]) Cv explains षड्भिः by हस्तिबलं, अश्वबलं, रथबलं, पदातिबलं, धनबलं, बुद्धिबलं चेति षड्भिर्बलैः ।

13 [d]) [Crit. App., at the end, *ins.* Cv (❀ अमृतसदृशं भोजनं विहाय । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी ।)]

14 [a]) For स्थूणाश्मानं, Cv reads सुबन्धिनीं (gloss : शोभनसेतुबन्धनवतीं) कृत्वा.

15 [ab]) शकट, पद्म, वज्र etc. are, according to Cv, different varieties of Vyūhas.

16 [b]) For बलहर्षणं, Cv reads बलकर्षणं and explains it by धनादिकम्, adding : धनदानादिना यथा कोपो न भवति तथा कुर्यात् ।

15

11 [a]) Cv explains स्वचरणे (= स्वे चरणे) by स्वकीयाचारे, अर्थविचारणे. Bom. ed. reads स्वाचरणो (i. e. शोभनाचरणः).

15 [b]) [Crit. App., line 3 : *add* Cv *after* G1. 2.]

22 [a]) For वर्षसहस्राय ('for the next thousand years'). Cv reads वर्षसहस्राणि and explains : वर्षसहस्राण्यारभ्य ये तव पूर्वे राजानः.

16

13 [a]) 'Whose valour (अपदान) has been witnessed by us'. Cn, reading दृष्टिप्रदान, explains : दृष्टिप्रदानं, अस्मदवेक्षार्थं पाण्डवेष्वस्माकं समर्पणम् । Cf. 40[c].

17

5 [f]) सैन्धवापसदस्य, i. e., of Jayadratha whose

capture of द्रौपदी forms the topic of 3. 248–256, and whose death at the hands of Arjuna is described in 7. 121. Hence the clause यदि चाभ्यनुजानीषे.

19–20 The reference is to the concluding portion of the अनुद्यूतपर्व (2. 60 onwards).

19

10 [b]) इच्छति is more regular with भवान्, but इच्छसि (influenced by the vocative पार्थिव) is adequately supported.

20

5 [c]) [Text: *read* जयद्रथपुरोगांश्च *for* जयद्रथपुरोगाश्च. — Crit. App., line 3: *for* K1.4.5 B Dn D1-3.5.9 T1 G4 -पुरोगांश्च, *read* K2.3 पुरोगाश्च; and line 5: *for* °गाश्च, *read* °गांश्च.]

22

3 [a]) वर्धमानद्वारेण — an entrance or exit other than the southern: दक्षिणाद्वारहीनं तु वर्धमानमुदाहृतम्। — Varāhamihira, Br. Saṃhitā, 53. 33. 36; also in some MSS. of the मत्स्यपुराण, adhy. 241. — It is also the name of a specific gate of Hastināpura.

20 [cd]) Cf. the admonition by विदुरा(ला) of her son संजय in the Udyogaparvan, 131–134, as narrated by कुन्ती. Cf. also 23. 14[c].

23

Colophon Cv: कुन्तीवनप्रस्थानम्।

25

9 [a]) शतयूप — not much is known about this king beyond what Nārada narrates in adhy. 26 about him and about the other sage-kings leading वानप्रस्थ life.

26

22 [c]) [In the text, *read* ते वै *for* ते व.]

Colophon Cv: नारदवचनम्।

28

Colophon Cv: पाण्डवशोककथनम्।

20

29

11 [d]) '*Pierced and wounded by* कुश *and* काश *grass*'. Cf. Rāmāyaṇa 2. 29. 22.

30

15 [a]) युयुत्सुः, the son of धृतराष्ट्र from his Vaiśya-caste wife. Yuyutsu had gone over to the Pāṇḍavas from before the war: cf. 6. 41. 95.

Colophon Cv: युधिष्ठिरवनप्रस्थानम्।

32

5–9 This standardized description is met (with *occasional var.*) in the Virāṭaparvan 1136* as far as stanzas 5, 6, 7, 8 (reading राज्ञः समीपे for कुन्तीसमीपे), and st. 9 (with change in the first two lines).

10 This is the description of the second wife of Arjuna, सुभद्रा, the sister of Kṛṣṇa, and mother of अभिमन्यु. — The third wife of Arjuna, चित्राङ्गदा, the mother of बभ्रुवाहन, is mentioned in 15. 32. 10, 51*.

11 The *stanza* is a crux. The description must belong to Bhīma's अग्र-परिग्रह, first wife, whose marriage must have preceded the marriage of Draupadī with the five Pāṇḍavas. This can only be Bhīma's marriage with हिडिम्बा after killing her demon brother हिडिम्ब — see 1. 143. 19–38. Her description as प्रवृद्धनीलोत्पलदाम(*v. l.* श्याम)वर्णा — as compared with द्रौपदी's description as नीलोत्पलाभा — will suit the case. The extra passage 1. 1561* states that it was not a regular and permanent marriage; but that is partly contradicted by 1570*. That the marriag withe हिडिम्बा was prior to that of द्रौपदी is clear from the sequence in 1. 90. 79 (88). Can हिडिम्बा, however, be described as राजचमूपति, and as a नृप who was a rival to कृष्ण, as 15. 32. 11 clearly says? — Another way out would be to suppose that the reference is to a third wife of भीम, namely, बलधरा of Kāśī (cf. 1. 90. 84), who happens to be mentioned only once in the Epic. The description राजचमूपतेः can be understood as somehow (but not precisely) suiting the context. The reference पस्पर्धे कृष्णेन can possibly be — with reference to बलधरा's brother — explained by an incident described in the Bhāgavata Purāṇa, 10, उत्तरार्ध, adhy. 66; but that

is not mentioned in the Mbh. — It is possible that the person mentioned in 11^c as the rival of Kṛṣṇa might be identified with हिडिम्ब, who might be supposed to have functioned — like Śiśupāla — as the Senāpati of Jarāsaṁdha; and हिडिम्ब could be called a नृप in the sense that he was, possibly, the chief of some tribe. C. V. Vaidya in his *Mahābhārata-upasaṁhāra* (in Marathi), p. 214, suggests that as Śiśupāla was the Senāpati of Jarāsaṁdha, a *sister of* Śiśupāla might have been meant here. But Śiśupāla's sister is not known to the Epic. His daughter करेणुमती was married to नकुल. — The commentator Vādirāja understands कृष्णेन to mean अर्जुनेन, quoting नानार्थरत्नमाला for the purpose; but that does not help much. — Stanza 12 describes नकुल's wife करेणुमती of चेदी (cf. 1. 90. 86; 3. 23. 47), and stanza 13 सहदेव's wife विजया of the मद्र country (cf. 1. 90. 87).

15 ^{ab}) सीमन्तशिरोरुहाः and शुक्लोत्तरीयाः indicate very probably their *widowed condition*; cf. comm. of Nīlakaṇṭha.

16 ^{b}) [Crit. App., line 7: *add after* सत्त्वाः). ❀ Cn : ब्राह्मण्येत्यादिपादः संबोधनम् । ❀]

33

16 ^{b}) धमनिसंततः, 'marked by protruberant veins'.

28 ^{b}) [In the text, *read* बहुगुणं *for* बहुगुण.] — Colophon : [Line 3: *after* विदुरसायुज्यं, *ins.* a semicolon and *add* : Cv : विदुरस्य युधिष्ठिरप्रवेशः.]

34

1 ^{c}) [In the text, *for* नक्षत्रसंपन्ना *read* नक्षत्रसंपन्ना.]

5 ^{a}) [In the text, *read* शर्वर्यां *for* शर्वर्यां.]

8 ^{b}) [Crit. App., in line 3, after M1–4, and line 4, after D1 *ins.* Cv. — Line 5: before — T1, *ins.* Cv इव (for अपि). — Line 8: after M1–3, *ins.* Cv.]

35

12 For a critical investigation into the story of the sage Aṇi-Māṇḍavya, cf. N. B. Utgikar: Report of the Second Session of the All-India O[riental] Conference, Calcutta, 1923. The story recu[rs in] fuller form in 1. 101. 1–27 (cf. also Bom. Ed. [...] 40ff.); in the Mārkaṇḍeya Purāṇa, adhy. [...] (पथि शूले तदा प्रोतमचोरं चोरशङ्कया । माण्डव्यमतिदुः[...] करि.....चालयामास); in the Padma (5. 48. 51ff.[)], Garuḍa (142. 21ff.), and the Skanda (3. 169 [...]) Purāṇas, and elsewhere. The stray analogies [...] story, as discovered in some Jātakas, are inter[esting] but not quite convincing. The curse is refer[red to] in 1. 57. 77–81.

Colophon Cv : व्यासवाक्यम् ।

36

15 ^{b}) प्रज्ञाचक्षुषम् 'unto the blind Dhṛtarāṣṭr[a]

17 ^{d}) [In the text, *read* द्रौपद्याश्च *for* द्रापद्याश्च.

18 ^{b}) [In the text, *read* पुत्रविनाशजम् *for* °विन[...]

25 ^{a}) दर्शनादेव भवतां sounds queer in the m[outh] of the blind धृतराष्ट्र, as also his belated grie[f for] दुर्योधन's past अनाचारs.

31 ^{c}) [In the text, *read* शान्तनवं *for* शान्तवनं

32 ^{b}) सुहृद्द्विषा — the variants सुकृत-, सुहृदां, च सुहृद्- and the paraphrase अकृतबुद्धिना appear t[o be] deliberate attempts to correct the use of सुहृद् as अकारान्त noun. Cf. Mbh., Cal. Ed. 13. 1214 (B[om.] ed. 13. 17. 100^d) for a similar use.

Colophon Cv : धृतराष्ट्रशोकवचनम् ।

37

The story of Karṇa's parentage is already n[ar]rated in 1. 61. 89; 3. 289–291; 5. 138; 6. 11[...] and 11. 27. 7–11. In the present case, the attem[pt] to absolve Kuntī is most pronounced.

9 ^{d}) Cv quotes : विस्तारवल्ल्यो व्रततिर्वसती रात्रिर्दमनो[...]

10 ^{a}) श्वशुरः, really not father-in-law, but gran[d] father-in-law. — ^{cd}) सोमदत्तः पित्रा सह; i. e., t[he] lady's father-in-law and grandfather-in-law.

11 ^{cd}) The reference is to धृतराष्ट्र whom गान्धा[री] does not directly name, but designates him as श्वशु[र's] son.

12 ^{a}) The reference is to गान्धारी's co-wives.

38

17 [e]) [Crit. App., line 6 : *after* Cv, ins. — (gloss : जायमानं दोषमित्यर्थः ।)]

23 [a]) Cv glosses बलवतां by तपोबलवताम्.

Colophon Cv : कुन्तीवचनम् ।

40

Colophon, line 3 : *after* मृतदर्शने ins. a semi-colon and *add* Cv हतबन्धुदर्शनम्.

41

26ff. This फलश्रुति is a clear indication that the पुत्रदर्शनपर्व is a very late addition to the आश्रमवासिकपर्व. This is further confirmed by the shift from the वैशंपायन-जनमेजय stage of the Epic narration to the later सूत-शौनक stage, and the revival of the dead परिक्षित् and his दर्शन — along with that of his ministers and of the sage शमीक whom परिक्षित् had insulted (1. 37) — granted to जनमेजय by the great Vyāsa. A further question naturally suggests itself. If Vyāsa was ready to revive the dead-warriors of the Kaurava-Pāṇḍava war, and on their return to heaven, also send their wives, to heaven in their company, could not the same have been done for the dead वृष्णिs and their wives, rather than allow the latter to be captured by the Mlecchas as narrated at the end of the Mausalaparvan ? There will be occasion to further comment upon the incident.

42

15 [ab]) Cv (reading परावरज्ञः and नातिमानात्) gives as *gloss* : परावरज्ञोऽपि नरः, अतिमानात्, दोषात् । उदीरितः, ऊर्ध्वं गतो, न भवतीति योजना ।

Colophon Cv : कर्मस्वरूपपरिग्रहकथनम् ।

43

18 [a]) [In the text, correct पप्रच्छ to पप्रच्छ.]

Colophon Cv : जनमेजयस्वपितृदर्शनम् ।

44

32-33 Cf. 7. 164. 58ff. and 10. 8. 9-137.

48 [f]) Cn has the following gloss : ꙮ निवारणे स्तनपानादिति शेषः । ꙮ The reference is to a calf restrained by the milkman from sucking its mother.

Colophon Cv : युधिष्ठिरपुनरागमनम् ।

45

Colophon Cv : धृतराष्ट्रस्वर्गारोहणम् ।

46

Colophon Cv : पाण्डवप्रलापः ।

is not mentioned in the Mbh. — It is possible that the person mentioned in 11[c] as the rival of Kṛṣṇa might be identified with हिडिम्ब, who might be supposed to have functioned — like Śiśupāla — as the Senāpati of Jarāsaṁdha; and हिडिम्ब could be called a नृप in the sense that he was, possibly, the chief of some tribe. C. V. Vaidya in his *Mahābhārata-upasaṁhāra* (in Marathi), p. 214, suggests that as Śisupāla was the Senāpati of Jarāsaṁdha, a sister of Śisupāla might have been meant here. But Śisupāla's sister is not known to the Epic. His daughter करेणुमती was married to नकुल. — The commentator Vādirāja understands कृष्णेन to mean अर्जुनेन, quoting नानार्थरत्नमाला for the purpose; but that does not help much. — Stanza 12 describes नकुल's wife करेणुमती of चेदी (cf. 1. 90. 86; 3. 23. 47), and stanza 13 सहदेव's wife विजया of the मद्र country (cf. 1. 90. 87).

15 [ab]) सीमन्तशिरोरुहाः and शुक्लोत्तरीयाः indicate very probably their widowed condition; cf. comm. of Nīlakaṇṭha.

16 [b]) [Crit. App., line 7 : *add after* सत्त्वाः). ❀ **Cn** : ब्राह्मण्येत्यादिपादः संबोधनम् । ❀]

33

16 [b]) धमनिसंततः, 'marked by protruberant veins'.

28 [b]) [In the text, *read* बहुगुणं *for* बहुगुण.] — Colophon : [Line 3 : *after* विदुरसायुज्यं, *ins.* a semicolon and *add* : **Cv** : विदुरस्य युधिष्ठिरप्रवेशः.]

34

1 [c]) [In the text, *for* नक्षत्रसंपन्ना *read* नक्षत्रसंपन्ना.]

5 [a]) [In the text, *read* शर्वर्या *for* शर्वर्म्या.]

8 [b]) [Crit. App., in line 3, after M1–4, and line 4, after D1 *ins.* **Cv**. — Line 5 : before — T1, *ins.* **Cv** इव (for अपि). — Line 8 : after M1–3, *ins.* **Cv**.]

35

12 For a critical investigation into the story of the sage Aṇi-Māṇḍavya, cf. N. B. Utgikar : Report of the Second Session of the All-India Oriental Conference, Calcutta, 1923. The story recurs in a fuller form in 1. 101. 1–27 (cf. also Bom. Ed. 13. 18. 40ff.); in the Mārkaṇḍeya Purāṇa, adhy. 16. 28. (पथि शूले तदा प्रोतमचोरं चोरशङ्कया । माण्डव्यमतिदुःखार्तमन्धकारे.....चालयामास); in the Padma (5. 48. 51ff.), the Garuḍa (142. 21ff.), and the Skanda (3. 169. 170) Purāṇas, and elsewhere. The stray analogies to the story, as discovered in some Jātakas, are interesting, but not quite convincing. The curse is referred to in 1. 57. 77–81.

Colophon **Cv** : व्यासवाक्यम् ।

36

15 [b]) प्रज्ञाचक्षुषम् 'unto the blind Dhṛtarāṣṭra'.

17 [d]) [In the text, *read* द्रौपद्याश्च *for* द्रापद्याश्च.]

18 [b]) [In the text, *read* पुत्रविनाशजम् *for* °विनशा°.]

25 [a]) दर्शनादेव भवतां sounds queer in the mouth of the blind धृतराष्ट्र, as also his belated grief for दुर्योधन's past अनाचारs.

31 [c]) [In the text, *read* शान्तनवं *for* शान्तवनं.]

32 [b]) सुहृद्द्विषा — the variants सुकृत-, सुहृदां, and च सुहृद्- and the paraphrase अकृतबुद्धिना appear to be deliberate attempts to correct the use of सुहृद as an अकारान्त noun. Cf. Mbh., Cal. Ed. 13. 1214 (Bom. ed. 13. 17. 100[d]) for a similar use.

Colophon **Cv** : धृतराष्ट्रशोकवचनम् ।

37

The story of Karṇa's parentage is already narrated in 1. 61. 89; 3. 289–291; 5. 138; 6. 117; and 11. 27. 7–11. In the present case, the attempt to absolve Kuntī is most pronounced.

9 [d]) **Cv** quotes : विस्तारवल्ल्यो मततिर्वसती रात्रिर्वेदमनोः ।

10 [a]) श्वशुरः, really not father-in-law, but grand-father-in-law. — [cd]) सोमदत्तः पित्रा सह; i. e., the lady's father-in-law and grandfather-in-law.

11 [cd]) The reference is to धृतराष्ट्र whom गान्धारी does not directly name, but designates him as व्यास's son.

12 [a]) The reference is to गान्धारी's co-wives.

38

17 [e]) [Crit. App., line 6 : *after* Cv, ins. — (gloss : जायमानं दोपमित्यर्थः ।)]

23 [a]) Cv glosses बलवतां by तपोबलवताम्.

Colophon Cv : कुन्तीवचनम् ।

40

Colophon, line 3 : *after* मृतदर्शनं ins. a semi-colon and *add* Cv हतबन्धुदर्शनम्.

41

26ff. This फलश्रुति is a clear indication that the पुत्रदर्शनपर्व is a very late addition to the आश्रमवासिकपर्व. This is further confirmed by the shift from the वैशंपायन-जनमेजय stage of the Epic narration to the later सूत-शौनक stage, and the revival of the dead परिक्षित् and his दर्शन — along with that of his ministers and of the sage शमीक whom परिक्षित् had insulted (1. 37) — granted to जनमेजय by the great Vyāsa. A further question naturally suggests itself. If Vyāsa was ready to revive the dead-warriors of the Kaurava-Pāṇḍava war, and on their return to heaven, also send their wives, to heaven in their company, could not the same have been done for the dead वृष्णिs and their wives, rather than allow the latter to be captured by the Mlecchas as narrated at the end of the Mausalaparvan ? There will be occasion to further comment upon the incident.

42

15 [ab]) Cv (reading परावरज्ञः and नातिमानात्) gives as gloss : परावरज्ञोऽपि नरः, अतिमानात्, दोपात् । उदीरितः, ऊर्ध्वं गतो, न भवतीति योजना ।

Colophon Cv : कर्मस्वरूपपरिग्रहकथनम् ।

43

18 [a]) [In the text, correct पप्रच्छ to पप्रच्छ.]

Colophon Cv : जनमेजयस्वपितृदर्शनम् ।

44

32-33 Cf. 7. 164. 58ff. and 10. 8. 9-137.

48 [f]) Cn has the following gloss : ꣾ निवारणे, स्तनपानादिति शेषः । ꣾ The reference is to a *calf* restrained by the milkman from sucking its mother.

Colophon Cv : युधिष्ठिरपुनरागमनम् ।

45

Colophon Cv : धृतराष्ट्रस्वर्गारोहणम् ।

46

Colophon Cv : पाण्डवप्रलापः ।

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
1. $1\text{–}7^{cd}$	1. 1–7	1–7	1. 1–7
1. 7^{ef}	1. 8^{ab}	8^{ab}	1. $7\frac{1}{2}$
4*	—	—	—
5*	—	—	—
1. 8^{abcd}	1. $8^{cd}\text{–}9^{ab}$	$8^{cd}\text{–}9^{ab}$	1. $8\frac{1}{2}$
1. 8^{ef}	1. 9^{cd}	9^{cd}	1. 9
1. 9^{abcd}	1. 10	10	1. 10
1. $9^{ef}\text{–}10^{cd}$	1. $11\text{–}12^{ab}$	$11\text{–}12^{ab}$	1. $11\text{–}12^{ab}$
1. $10^{ef}\text{–}14$	1. $12^{cd}\text{–}16$	$12^{cd}\text{–}16$	[illegible]
1. 15^{ab}	1. 17^{ab}	17^{ab}	[illegible]
1. 15^{cd}	1. 17^{cd}	17^{cd}	[illegible]
1. $16\text{–}22^{ab}$	1. $18\text{–}24^{ab}$	$18\text{–}24^{ab}$	[illegible]
6*	1. 24^{cd}	24^{cd}	1. [illegible]
1. 22^{cd}	1. 25^{ab}	25^{ab}	1. [illegible]
1. $23\text{–}25^{ab}$	1. $25^{cd}\text{–}27^{ab}$	$25^{cd}\text{–}27$	1. 9
1. 25^{cd}	1. 27^{cd}	28	1. 27
2. 1–3	2. 1–3	29–31	2. 1
2. 4^{ab}	2. 4^{ab}	32^{ab}	2. 2
2. 4^{cdef}	2. $4^{cd}\text{–}5^{ab}$	$32^{cd}\text{–}33^{ab}$	2. 4
2. $5\text{–}13^{ab}$	2. $5^{cd}\text{–}13$	$33^{cd}\text{–}41$	2. [illegible]
2. 13^{cd}	2. 14^{ab}	42	2. $13\frac{1}{2}^{c}$
3. 1–6	2. $14^{cd}\text{–}20^{ab}$	43–48	2. $14\frac{1}{2}\text{–}1$[illegible]
3. 7^{ab}	2. 20^{cd}	49^{ab}	2. 20
3. 7^{cd}	2. 21^{ab}	49^{cd}	2. $20\frac{1}{2}$
3. $8\text{–}17^{ab}$	2. $21^{cd}\text{–}30^{cd}$	$50\text{–}59^{ab}$	2. $21\frac{1}{2}\text{–}30\frac{1}{2}^{ab}$
3. 17^{cd}	2. 30^{ef}	59^{cd}	2. $30\frac{1}{2}^{cd}$
4. 1–2	3. 1–2	60–61	3. 1–2
4. 3	3. 3	62	—
7* (subst. for 3)	—	—	3. 3

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
1. 1–7^{cd}	1. 1–7	1–7	1. 1–7
1. 7^{ef}	1. 8^{ab}	8^{ab}	1. $7\frac{1}{2}$
4*	—	—	—
5*	—	—	—
1. 8^{abcd}	1. 8^{cd}–9^{ab}	8^{cd}–9^{ab}	1. $8\frac{1}{2}$
1. 8^{ef}	1. 9^{cd}	9^{cd}	1. 9
1. 9^{abcd}	1. 10	10	1. 10
1. 9^{ef}–10^{cd}	1. 11–12^{ab}	11–12^{ab}	1. 11–12^{ab}
1. 10^{ef}–14	1. 12^{cd}–16	12^{cd}–16	1. 12^{cd}–16
1. 15^{ab}	1. 17^{ab}	17^{ab}	1. $16\frac{1}{2}$
1. 15^{cd}	1. 17^{cd}	17^{cd}	1. 17
1. 16–22^{ab}	1. 18–24^{ab}	18–24^{ab}	1. 18–24^{ab}
6*	1. 24^{cd}	24^{cd}	1. 24^{cd}
1. 22^{cd}	1. 25^{ab}	25^{ab}	1. $24\frac{1}{2}$
1. 23–25^{ab}	1. 25^{cd}–27^{ab}	25^{cd}–27	1. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
1. 25^{cd}	1. 27^{cd}	28	1. $27\frac{1}{2}^{cd}$
2. 1–3	2. 1–3	29–31	2. 1–3
2. 4^{ab}	2. 4^{ab}	32^{ab}	2. $3\frac{1}{2}$
2. 4^{cdef}	2. 4^{cd}–5^{ab}	32^{cd}–33^{ab}	2. $4\frac{1}{2}$
2. 5–13^{ab}	2. 5^{cd}–13	33^{cd}–41	2. $5\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}^{ab}$
2. 13^{cd}	2. 14^{ab}	42	2. $13\frac{1}{2}^{cd}$
3. 1–6	2. 14^{cd}–20^{ab}	43–48	2. $14\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
3. 7^{ab}	2. 20^{cd}	49^{ab}	2. 20
3. 7^{cd}	2. 21^{ab}	49^{cd}	2. $20\frac{1}{2}$
3. 8–17^{ab}	2. 21^{cd}–30^{cd}	50–59^{ab}	2. $21\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}^{ab}$
3. 17^{cd}	2. 30^{ef}	59^{cd}	2. $30\frac{1}{2}^{cd}$
4. 1–2	3. 1–2	60–61	3. 1–2
4. 3	3. 3	62	—
7* (subst. for 3)	—	—	3. 3

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
4. 4	3. 4	63	3. 4
8*	—	—	—
9*	3. 5^{ab}	64^{ab}	—
10*	—	—	3. $4\frac{1}{2}$
4. $5–7^{ab}$	3. $5^{cd}–7$	$64^{cd}–66$	3. $5\frac{1}{2}–7\frac{1}{2}^{ab}$
4. 7^{cd}	3. 8^{ab}	67^{ab}	3. $7\frac{1}{2}^{cd}$
11* (subst. 7^{cd})	—	—	—
4. 8	3. $8^{cd}–9^{ab}$	$67^{cd}–68^{ab}$	—
12* (subst. 8)	—	—	3. $8\frac{1}{2}$
4. $9–10^{ab}$	3. $9^{cd}–10$	$68^{cd}–69$	3. $9\frac{1}{2}–10\frac{1}{2}^{ab}$
4. 10^{cd}	3. 11^{ab}	70^{ab}	—
13* (subst. 10^{cd})	—	—	3. $10\frac{1}{2}^{cd}$
4. 11	3. $11^{cd}–12^{ab}$	$70^{cd}–71^{ab}$	3. $11\frac{1}{2}$
14*	—	—	—
4. 12	3. $12^{cd}–13^{ab}$	$71^{cd}–72^{ab}$	3. $12\frac{1}{2}$
15* (subst. 12)	—	—	3. $13\frac{1}{2}$
4. $13–15^{ab}$	3. $13^{cd}–15$	$72^{cd}–74$	3. $14\frac{1}{2}–16\frac{1}{2}^{ab}$
4. 15^{cd}	3. 16^{ab}	75	3. $16\frac{1}{2}^{cd}$
16*	—	—	—
17*	—	—	—
5. 1–3	3. $16^{cd}–19^{ab}$	76–78	4. 1–3
5. 4^{ab}	3. 19^{cd}	79^{ab}	4. $3\frac{1}{2}$
5. $4^{cd}–5^{ab}$	3. 20	$79^{cd}–80^{ab}$	4. $4\frac{1}{2}$
5. 5^{cd}	3. 21^{ab}	80^{cd}	4. 5
5. 6–7	3. $21^{cd}–23^{ab}$	81–82	4. 6–7
18*	—	—	—
5. 8–12	3. $23^{cd}–28^{ab}$	83–87	4. 8–12
5. 13^{ab}	—	—	4. 13^{ab}
19* (subst. 13^{ab})	3. 28^{cd}	88^{ab}	—
5. 13^{cdef}	3. 29	$88^{cd}–89^{ab}$	4. 13^{cd}, $13\frac{1}{2}$
5. 14^{ab}	3. 30^{ab}	89^{cd}	4. 14
5. $14^{cd}–15^{cd}$	3. $30^{cd}–31$	$90–91^{ab}$	4. $15–16^{ab}$
5. $15^{ef}–20^{cd}$	3. $32–37^{ab}$	$91^{cd}–96$	4. $16^{cd}–21$
5. $20^{ef}–21^{ab}$	3. $37^{cd}–38^{ab}$	97	4. 22
5. 21^{cd}	3. 38^{cd}	98^{ab}	4. $22\frac{1}{2}$
5. $22–23^{ab}$	3. $39–40^{ab}$	$98^{cd}–99$	4. $23\frac{1}{2}–24\frac{1}{2}^{ab}$
5. 23^{cd}	3. 40^{cd}	100	4. $24\frac{1}{2}^{cd}$
21*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 1–28	3. 41–68	101–128	5. 1–28
7. 1	3. 69	129	5. 29
22*	—	—	—
7. 2–10	3. 70–78	130–138	5. 30–38
7. 11	3. 79	139	5. 38½, 39
7. 12–17	3. 80–85	140–145	5. 40–45
7. 18	3. 86	146	5. 45½, 46
7. 19	3. 87	147	5. 47
8. 1–4	4. 1–4	148–151	6. 1–4
23*	—	—	6. 5^{ab}
8. 5	4. 5	152	6. 5^{cd}, 5½
8. 6–20	4. 6–20	153–167	6. 6½–20½
8. 21	4. 21	168	6. 21, 21½
8. 22	4. 22	169	6. 22½
9. 1–18	5. 1–18	170–187	7. 1–18
9. 19^{ab}	5. 19^{ab}	188^{ab}	7. 18½
9. 19^{cdef}	5. 19^{cd}–20^{ab}	188^{cd}–189^{ab}	7. 19½
9. 20–26	5. 20^{cd}–27^{ab}	189^{cd}–196^{ab}	7. 20½–26½
10. 1	5. 27^{cd}–28^{ab}	196^{cd}–197^{ab}	7. 27½
24*	—	—	—
10. 2–4^{cd}	5. 28^{cd}–31^{ab}	197^{cd}–200^{ab}	7. 28½–30½
10. 4^{ef}	5. 31^{cd}	200^{cd}	7. 31
25*	—	—	7. 32–35
10. 5–8^{cd}	5. 32–35	201–204	7. 36–39
26*	—	—	—
10. 8^{ef}	5. 36^{ab}	205^{ab}	7. 39½
10. 9–16^{ab}	5. 36^{cd}–43^{cd}	205^{cd}–212	7. 40½–47½^{ab}
10. 16^{cd}	5. 43^{ef}	213	7. 47½^{cd}
11. 1–7^{e}	6. 1–8^{a}	214–221^{a}	8. 1–8^{a}
27*	6. 8^{bc}	221^{bc}	—
11. 7^{f}–9^{ab}	6. 8^{d}–10^{ab}	221^{d}–223^{ab}	8. 8^{b}–9
11. 9^{cd}	6. 10^{cd}	223^{cd}	8. 9½
11. 10–11^{cd}	6. 11–12	224–225	8. 10½–11½
11. 11^{ef}–13^{ab}	6. 13–14	226–227	8. 12½–13½
11. 13^{cd}	6. 15^{ab}	228^{ab}	8. 14
11. 14–19^{ab}	6. 15^{cd}–20^{cd}	228^{cd}–233	8. 15–20^{ab}
11. 19^{cd}	6. 20^{ef}	234	8. 20^{cd}
12. 1–23	7. 1–23	235–257	9. 1–23

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
13. 1–4	8. 1–4	258–261	10. 1–4
13. 5	8. 5	262	10. $4\frac{1}{2}$, 5
13. $6–9^{cd}$	8. 6–9	263–266	10. 6–9
28*	—	—	—
29*	—	—	—
13. 9^{ef}	8. 10^{ab}	267	10. $9\frac{1}{2}$
13. 10	8. $10^{cd}–11^{ab}$	268	10. $10\frac{1}{2}$
13. 11^{abcd}	8. $12^{cd}–13^{ab}$	270	10. $11\frac{1}{2}$
13. 11^{ef}	8. 13^{cd}	271^{ab}	10. $12\frac{1}{2}^{ab}$
30*	8. 14^{ab}	271^{cd}	—
13. 12	8. $14^{cd}–15^{ab}$	272	10. $12\frac{1}{2}^{cd}$, 13
13. 13	8. $11^{cd}–12^{ab}$	269	10. 14
13. $14–16^{cd}$	8. $15^{cd}–18^{ab}$	273–275	10. 15–17
13. 16^{ef}	8. 18^{cd}	276^{ab}	10. $17\frac{1}{2}$
13. $17–22^{ab}$	8. $19–24^{ab}$	$276^{cd}–281$	10. $18\frac{1}{2}–23\frac{1}{2}^{ab}$
13. 22^{cd}	8. 24^{cd}	282	10. $23\frac{1}{2}^{cd}$
14. 1^{abcd}	9. 1	283	11. 1
14. 1^{ef}	9. 2^{ab}	284^{ab}	11. $1\frac{1}{2}$
31* (subst. 1^{ef})	—	—	—
14. 2	9. $2^{cd}–3^{ab}$	$284^{cd}–285^{ab}$	11. $2\frac{1}{2}$
32*	—	—	11. $3\frac{1}{2}$
14. 3	9. $3^{cd}–4^{ab}$	$285^{cd}–286^{ab}$	—
14. 4–5	9. $4^{cd}–6^{ab}$	$286^{cd}–288^{ab}$	11. $4\frac{1}{2}–5\frac{1}{2}$
33*	—	—	11. 6
14. $6–10^{cd}$	9. $6^{cd}–11^{ab}$	$288^{cd}–293^{ab}$	11. 7–11
14. 10^{ef}	9. 11^{cd}	293^{cd}	11. $11\frac{1}{2}$
14. 11	9. 12	294	11. $12\frac{1}{2}$
34*	—	—	11. $13\frac{1}{2}^{ab}$
14. 12^{ab}	9. 13^{ab}	295^{ab}	11. $13\frac{1}{2}^{cd}$
35*	—	—	11. $14\frac{1}{2}^{ab}$
14. $12^{cd}–13^{cd}$	9. $13^{cd}–14$	$295^{cd}–296$	11. $14\frac{1}{2}^{cd}–15\frac{1}{2}$
14. 13^{ef}	9. 15^{ab}	297^{ab}	11. 16
14. 14–16	9. $15^{cd}–18^{ab}$	$297^{cd}–300^{ab}$	11. 17–19
14. 17^{ab}	9. 18^{cd}	300^{cd}	11. 20^{ab}
36* (subst. 17^{ab})	—	—	—
14. 17^{cd}	9. 18^{ef}	301	11. 20^{cd}
15. 1–16	10. 1–16	302–317	12. 1–16
37*	—	—	12. 17^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
15. 17	10. 17	318	12. 17^{cd}, 17$\frac{1}{2}$
15. 18–20	10. 18–20	319–321	12. 18$\frac{1}{2}$–20$\frac{1}{2}$
15. 21^{ab}	10. 21^{ab}	322^{ab}	12. 21
15. 21^{cdef}–23	10. 21^{cd}–24^{ab}	322^{cd}–325^{ab}	12. 22–24
15. 24	10. 24^{cd}–25^{ab}	325^{cd}–326^{ab}	12. 24$\frac{1}{2}$, 25
15. 25–26^{ab}	10. 25^{cd}–26	326^{cd}–327	12. 26–27^{ab}
15. 26^{cd}	10. 27^{ab}	328	12. 27^{cd}
16. 1–7	10. 27^{cd}–34^{ab}	329–335	12. 28–34
16. 8^{ab}	—	—	12. 35^{ab}
38* (subst. 8^{ab})	10. 34^{cd}	336^{ab}	—
16. 8^{cd}–12^{ab}	10. 35–38	336^{cd}–340^{ab}	12. 35^{cd}–39^{ab}
39*	—	—	—
16. 12^{cd}	10. 39^{ab}	340^{cd}	—
40* (subst. 12^{cd})	—	—	12. 39^{cd}
16. 13^{ab}	—	—	12. 40^{ab}
41* (subst. 13^{ab})	10. 39^{cd}	341^{ab}	—
16. 13^{cd}–27^{ab}	10. 40–53^{ab}	341^{cd}–355^{ab}	12. 40^{cd}–54^{ab}
16. 27^{cd}	10. 53^{cd}	355^{cd}	—
42* (subst. 27^{cd})	—	—	12. 54^{cd}
17. 1–5^{cd}	11. 1–5	356–360	13. 1–5
17. 5^{ef}	11. 6^{ab}	361^{ab}	13. 5$\frac{1}{2}$
17. 6–20^{ab}	11. 6^{cd}–22^{ab}	361^{cd}–377^{ab}	13. 6$\frac{1}{2}$–21$\frac{1}{2}$
17. 20^{cdef}–21^{ab}	11. 22^{cd}–23	377^{cd}–378	13. 22, 23
17. 21^{cd}	11. 24^{ab}	379^{ab}	13. 23$\frac{1}{2}$
17. 22–23^{ab}	11. 24^{cd}–25^{cd}	379^{cd}–380	13. 24$\frac{1}{2}$–25$\frac{1}{2}^{ab}$
17. 23^{cd}	11. 25^{ef}	381	13. 25$\frac{1}{2}^{cd}$
18. 1–2	12. 1–2	382–383	14. 1–2
43*	12. 3	384	—
18. 3–5	12. 4–6	385–387	14. 3–5
18. 6	12. 7	388	14. 5$\frac{1}{2}$, 6
18. 7–12	12. 8–13	389–394	14. 7–12
19. 1–4	13. 1–4	395–398	15. 1–4
44*	—	—	—
19. 5–15	13. 5–15	399–409	15. 5–15
45*	—	—	—
20. 1–4^{cd}	14. 1–4	410–413	16. 1–4
20. 4^{ef}	14. 5^{ab}	414^{ab}	16. 4$\frac{1}{2}$
20. 5^{abcd}	14. 5^{cd}–6^{ab}	414^{cd}–415^{ab}	16. 5$\frac{1}{2}$
21			

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 5^{ef}–6^{ab}	14. 6^{cd}–7^{ab}	415^{cd}–416^{ab}	16. $6\frac{1}{2}$
20. 6^{cd}–7	14. 7^{cd}–8	416^{cd}–417	16. 7, 8
20. 8	14. 9	418	16. $8\frac{1}{2}$, 9
20. 9–13	14. 10–14	419–423	16. 10–14
20. 14	14. 15	424	16. $14\frac{1}{2}$, 15
20. 15–17	14. 16–18	425–427	16. 16–18
21. 1–13	15. 1–13	428–440	17. 1–13
22. 1–6	16. 1–6	441–446	18. 1–6
22. 7^{ab}	16. 7^{ab}	447^{ab}	18. $6\frac{1}{2}$
22. 7^{cd}–8^{ab}	16. 7^{cd}–8^{ab}	447^{cd}–448^{ab}	18. $7\frac{1}{2}$
22. 8^{cd}	16. 8^{cd}	448^{cd}	18. 8
22. 9–13^{cd}	16. 9–13	449–453	18. 9–13
22. 13^{ef}–14^{ab}	16. 14	454	18. 14
22. 14^{cd}	16. 15^{ab}	455^{ab}	18. $14\frac{1}{2}$
22. 15–16^{ab}	16. 15^{cd}–16^{cd}	455^{cd}–456	18. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
22. 16^{cd}	16. 16^{ef}	457	18. $16\frac{1}{2}^{cd}$
22. 17–32	16. 17–32	458–473	18. $17\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}$
23. 1–10	17. 1–10	474–483	19. 1–10
23. 11	17. 11	484	19. $10\frac{1}{2}$, 11
23. 12–21	17. 12–21	485–494	19. 12–21
24. 1–17^{ab}	18. 1–17^{ab}	495–511^{ab}	20. 1–17^{ab}
24. 17^{cdef}	18. 17^{cd}–18^{ab}	511^{cd}–512^{ab}	20. 17^{cd}, $17\frac{1}{2}$
24. 18–23^{cd}	18. 18^{cd}–24^{ab}	512^{cd}–518^{ab}	20. $18\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
24. 23^{ef}–24	18. 24^{cd}–25	518^{cd}–519	20. 24, 25
25. 1–18	19. 1–18	520–537	21. 1–18
26. 1–7^{ab}	20. 1–7^{ab}	538–544^{ab}	22. 1–7^{ab}
26. 7^{cd}	20. 7^{cd}	544^{cd}	—
46* (subst. 7^{cd})	—	—	22. 7^{cd}
26. 8–18	20. 8–18	545–555	22. 8–18
26. 19^{ab}	20. 19^{ab}	556^{ab}	22. $18\frac{1}{2}$
26. 19^{cd}	20. 19^{cd}	556^{cd}	22. 19
26. 20–22	20. 20–22	557–559	22. 20–22
27. 1–8	20. 23–30	560–567	23. 1–8
47*	—	—	—
27. 9–16	20. 31–38	568–575	23. 9–16
28. 1	21. 1	576	24. 1
28. 2^{ab}	21. 2^{ab}	577^{ab}	24. $1\frac{1}{2}$
28. 2^{cd}	21. 2^{cd}	577^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48*	—	—	24. 2
28. 3–16	21. 3–16	578–591	24. 3–16
49*	—	—	—
29. 1–4	22. 1–4	592–595	25. 1–4
29. 5	22. 5	596	25. 4$\frac{1}{2}$, 5
29. 6–8	22. 6–8	597–599	25. 6–8
29. 9	22. 9	600	25. 8$\frac{1}{2}$, 9
29. 10–26	22. 10–26	601–617	25. 10–26
30. 1–18	23. 1–18	618–635	26. 1–18
31. 1–12	24. 1–12	636–647	27. 1–12
50*	—	—	27. 12$\frac{1}{2}$
31. 13–20	24. 13–20	648–655	27. 13$\frac{1}{2}$–20$\frac{1}{2}$
32. 1–10	25. 1–10	656–665	28. 1–10
51*	25. 11	666	28. 11
32. 11–18	25. 12–19	667–674	28. 12–19
33. 1–2	26. 1–2	675–676	29. 1–2
52*	26. 3^{ab}	677^{ab}	—
33. 3–7	26. 3^{cd}–8^{ab}	677^{cd}–682^{ab}	29. 3–7
53*	—	—	—
33. 8–9^{ab}	26. 8^{cd}–9	682^{cd}–683	29. 8–9^{ab}
33. 9^{cd}	26. 10^{ab}	684	29. 9^{cd}
33. 10	26. 10^{cd}–11^{ab}	685	29. 10
33. 11^{ab}	26. 11^{cd}	686^{ab}	29. 10$\frac{1}{2}$
33. 11^{cdef}	26. 12	686^{cd}–687^{ab}	29. 11$\frac{1}{2}$
33. 12	26. 13	687^{cd}–688^{ab}	29. 12$\frac{1}{2}$
33. 13	26. 14	688^{cd}–689^{ab}	29. 13, 13$\frac{1}{2}$
33. 14^{ab}	26. 15^{ab}	689^{cd}	29. 14$\frac{1}{2}^{ab}$
33. 14^{cd}	26. 15^{cd}	690	29. 14$\frac{1}{2}^{cd}$
33. 15	26. 16	691	29. 15, 15$\frac{1}{2}$
33. 16	26. 17	692	29. 16, 16$\frac{1}{2}$
33. 17^{a}	26. 18^{a}	693^{a}	29. 17$\frac{1}{2}^{a}$
54*	—	—	—
33. 17^{bcd}	26. 18^{bcd}	693^{bcd}	29. 17$\frac{1}{2}^{bcd}$
33. 18^{ab}	26. 19^{ab}	694^{ab}	29. 18$\frac{1}{2}^{ab}$
55*	—	—	29. 18$\frac{1}{2}^{cd}$
56*	—	—	—
33. 18^{cd}–19^{ab}	26. 19^{cd}–20^{ab}	694^{cd}–695^{ab}	29. 19$\frac{1}{2}$
33. 19^{cd}	26. 20^{cd}	695^{cd}	29. 20

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
33. 20–31	26. 21–32	696–707	29. 21–32
57*	—	—	—
33. 32–34	26. 33–35	708–710	29. 33–35
33. 35^{ab}	26. 36^{ab}	711^{ab}	29. $35\frac{1}{2}$
58* (subst 35^{ab})	—	—	—
33. 35^{cd}–36^{ab}	26. 36^{cd}–37^{ab}	711^{cd}–712^{ab}	29. $36\frac{1}{2}$
33. 36^{cdef}	26. 37^{cd}–38^{ab}	712^{cd}–713^{ab}	29. $37\frac{1}{2}$
33. 37^{ab}	26. 38^{cd}	713^{cd}	29. $38\frac{1}{2}^{ab}$
33. 37^{cd}	26. 38^{ef}	714	29. $38\frac{1}{2}^{cd}$
34. 1–14	27. 1–14	715–728	30. 1–14
59*	—	—	—
34. 15–26	27. 15–26	729–740	30. 15–26
35. 1–18	28. 1–18	741–758	31. 1–18
60*	—	—	—
35. 19–25	28. 19–25	759–765	31. 19–25
36. 1–5	29. 1–5	766–770	32. 1–5
61*	—	—	32. 6–7
36. 6–15^{cd}	29. 6–15	771–780	32. 8–17
36. 15^{ef}	29. 16^{ab}	781^{ab}	32. $17\frac{1}{2}$
36. 16–19^{ab}	29. 16^{cd}–19	781^{cd}–784	32. $18\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}^{ab}$
36. 19^{cd}	29. 20^{ab}	785^{ab}	32. $21\frac{1}{2}^{cd}$
62* (subst. 19^{cd})	—	—	—
36. 20–28	29. 20^{cd}–29^{ab}	785^{cd}–794^{ab}	32. $22\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
36. 29^{ab}	29. 29^{cd}	794^{cd}	32. $31\frac{1}{2}^{ab}$, $35\frac{1}{2}^{ab}$
63*	—	—	32. $35\frac{1}{2}^{cd}$
36. 29^{cd}	29. 30^{ab}	795^{ab}	32. $31\frac{1}{2}^{cd}$ (= 36)
36. 30–32	29. 30^{cd}–33^{ab}	795^{cd}–798^{ab}	32. $32\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
36. 33^{abcd}	29. 33^{cd}–34^{ab}	798^{cd}–799^{ab}	32. 37
36. 33^{ef}	29. 34^{cd}	799^{cd}	32. $37\frac{1}{2}$
37. 1–3	29. 35–37	800–802	33. 1–3
64*	—	—	33. 4
37. 4–12^{cd}	29. 38–46	803–811	33. 5–13
37. 12^{ef}	29. 47^{ab}	812^{ab}	33. $13\frac{1}{2}$
37. 13–18^{ab}	29. 47^{cd}–52^{cd}	812^{cd}–817	33. $14\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}^{ab}$
37. 18^{cd}	29. 52^{ef}	818	33. $19\frac{1}{2}^{cd}$
38. 1–3	30. 1–3	819–821	34. 1–3
38. 4^{ab}	—	—	34. 4^{ab}
65*	30. 4^{ab}	822^{ab}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
38. 4^{cd}	30. 4^{cd}	822^{cd}	34. 4^{cd}
66*	—	—	—
38. 5–8^{cd}	30. 5–8	823–826	34. 5–8
38. 8^{ef}–9^{ab}	30. 9	827	34. $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
38. 9^{cdef}	30. 10	828	34. $9\frac{1}{2}^{cd}$, 10
38. 10–18	30. 11–19	829–837	34. 11–19
67*	—	—	—
38. 19	30. 20	838	34. $19\frac{1}{2}$, 20
38. 20–23	30. 21–24	839–842	34. 21–24
39. 1–11^{cd}	31. 1–11	843–853	35. 1–11
39. 11^{ef}	31. 12^{ab}	854^{ab}	35. $11\frac{1}{2}$
39. 12^{abcd}	31. 14	854^{cd}–855^{ab}	35. $12\frac{1}{2}$
39. 12^{ef}	31. 12^{cd}	855^{cd}	35. $13\frac{1}{2}^{ab}$
68*	—	—	35. $13\frac{1}{2}^{cd}$
39. 13	31. 13	856	35. $14\frac{1}{2}$
39. 14–15^{ab}	31. 15–16^{ab}	857–858^{ab}	35. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
39. 15^{cd}	31. 16^{cd}	858^{cd}	—
69* (subst. 15^{cd})	—	—	35. $16\frac{1}{2}^{cd}$
39. 16–24	31. 17–25	859–867	35. $17\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
40. 1–5	32. 1–5	868–872	36. 1–5
70*	—	—	36. $5\frac{1}{2}$
40. 6–14^{ab}	32. 6–14^{ab}	873–881^{ab}	36. $6\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}^{ab}$
40. 14^{cd}	32. 14^{cd}	881^{cd}	—
71* (subst. 14^{cd})	—	—	36. $14\frac{1}{2}^{cd}$
40. 15–21	32. 15–21	882–888	36. $15\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
41. 1–4	33. 1–4	889–892	37. 1–4
72*	—	—	—
41. 5	33. 5	893	37. 5
73*	33. 6^{ab}	894^{ab}	—
41. 6–10	33. 6^{cd}–11^{ab}	894^{cd}–899^{ab}	37. 6–10
74* lines 1–2	—	—	37. 11
74* line 3^{a}	—	—	37. 12^{a}
75*	—	—	—
74* line 3^{b}	—	—	37. 12^{b}
76*	—	—	—
74* lines 4–6	—	—	37. 12^{cd}–13
41. 11–17^{cd}	33. 11^{cd}–18^{ab}	899^{cd}–906^{ab}	37. 14–20
41. 17^{ef}	33. 18^{cd}	906^{cd}	37. $20\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
41. 18-19	33. 19-20	907-908	37. 21½, 22½
77*	—	—	—
41. 20-21abc	33. 21-22abc	909-910abc	37. 23½, 24½abc
78*	—	—	—
41. 21d	33. 22d	910d	37. 24½d
41. 22-25	33. 23-26	911-914	37. 25½-28½
79*	—	—	37. 29½
41. 26-27	33. 27-28	915-916	37. 30½-31½
80*	33. 29ab	917ab	—
41. 28ab	33. 29cd	917cd	37. 32½ab
81*	33. 30	918	—
41. 28cd	33. 31ab	919ab	37. 32½cd
82*	—	—	37. 33½
41. 28ef	33. 31cd	919cd	37. 34
42. 1-2	34. 1-2	920-921	38. 1, 1½, 2
42. 3-11	34. 3-11	922-930	38. 3-11
42. 12ab	34. 12ab	931ab	38. 11½
42. 12cdef	34. 12cd-13ab	931cd-932ab	38. 12½
42. 13abcd	34. 13cd-14ab	932cd-933ab	38. 13½
42. 13ef	34. 14cd	933cd	38. 14
42. 14-17ab	34. 15-18ab	934-937ab	38. 15-18ab
42. 17cd	34. 18cd	937cd	—
42. 17ef	34. 18ef	938	38. 18cd
43. 1-9	35. 1-9	939-947	39. 1-9
43. 10-17ab	35. 10-17ab	948-955ab	39. 10½-17½ab
†84*	—	—	—
43. 17cd	35. 17cd	955cd	39. 17½cd
85*	—	—	39. 9½
43. 18	35. 18	956	39. 18½
44. 1-5ab	36. 1-5ab	957-961ab	40. 1-5ab
44. 5cd	36. 5cd	961cd	—
86* (subst. 5cd)	—	—	40. 5cd
44. 6ab	36. 6ab	962ab	40. 5½
44. 6cd-7	36. 6cd-7	962cd-963	40. 6½, 7
87*	—	—	—
44. 8-22	36. 8-22	964-978	40. 8-22

† Star-number 83* om. in the Edition by oversight.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
44. 23^{ab}	36. 23^{ab}	979^{ab}	40. $22\frac{1}{2}$
88*	—	—	—
44. 23^{cd}–24^{ab}	36. 23^{cd}–24^{ab}	979^{cd}–980^{ab}	40. $23\frac{1}{2}$
44. 24^{cd}	36. 24^{cd}	980^{cd}	40. 24
44. 25–28^{ab}	36. 25–28^{ab}	981–984^{ab}	40. 25–28^{ab}
89*	—	—	—
44. 28^{cd}–33^{cd}	36. 28^{cd}–33	984^{cd}–989	40. 28^{cd}–33
44. 34^{abcd}	36. 34	990	40. $33\frac{1}{2}$, $34\frac{1}{2}^{ab}$
90*	—	—	—
44. 34^{ef}–38	36. 35–39^{ab}	991–995^{ab}	40. $34\frac{1}{2}^{cd}$–$38\frac{1}{2}$
44. 39^{ab}	36. 39^{cd}	995^{cd}	40. 39
44. 39^{cd}–41^{ab}	36. 40–41	996–997	40. 40–41
44. 41^{cd}	36. 42^{ab}	998^{ab}	40. $41\frac{1}{2}$
44. 42–43^{ab}	36. 42^{cd}–43	998^{cd}–999	40. $42\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}^{ab}$
44. 43^{cd}	36. 44^{ab}	1000	40. $43\frac{1}{2}^{cd}$
44. 44^{ab}	36. 44^{cd}	1001^{ab}	40. $44\frac{1}{2}^{ab}$
91* (subst. 44^{ab})	—	—	—
44. 44^{cd}–48^{ab}	36. 45–48	1001^{cd}–1005^{ab}	40. $44\frac{1}{2}^{cd}$–$48\frac{1}{2}^{ab}$
44. 48^{cdef}	36. 49	1005^{cd}–1006^{ab}	40. $48\frac{1}{2}^{cd}$–$49\frac{1}{2}^{ab}$
44. 49–50^{cd}	36. 50–51	1006^{cd}–1008^{ab}	40. $49\frac{1}{2}^{cd}$–$51\frac{1}{2}^{ab}$
44. 50^{ef}–52	36. 52–53^{ef}	1008^{cd}–1010	40. $51\frac{1}{2}^{cd}$–$53\frac{1}{2}$
45. 1^{ab}	37. 1^{ab}	1011^{ab}	41. 1^{ab}
92*	—	—	—
45. 1^{cd}–2^{ab}	37. 1^{cd}–2^{ab}	1011^{cd}–1012^{ab}	41. 1^{cd}–2^{ab}
45. 2^{cd}	37. 2^{cd}	1012^{cd}	41. 2^{cd}
93* (subst. 2^{cd})	—	—	—
45. 3	37. 3	1013	41. 3
94*	—	—	—
45. 4–6^{ab}	37. 4–6^{ab}	1014–1016^{ab}	41. 4–6^{ab}
45. 6^{cd}	37. 6^{cd}	1016^{cd}	41. 6^{cd}
95* (subst. 6^{cd})	—	—	—
45. 7–11	37. 7–11	1017–1021	41. 7–11
45. 12^{ab}	37. 12^{ab}	1022^{ab}	—
96* (subst. 12^{ab})	—	—	41. 12^{ab}
45. 12^{cd}–21^{cd}	37. 12^{cd}–21	1022^{cd}–1031	41. 12^{cd}–21
45. 21^{ef}	37. 22^{ab}	1032^{ab}	41. $21\frac{1}{2}$
45. 22–23	37. 22^{cd}–24^{ab}	1032^{cd}–1034^{ab}	41. $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
45. 24^{ab}	37. 24^{cd}	1034^{cd}	41. 24

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
41. 18–19	33. 19–20	907–908	37. $21\frac{1}{2}$, $22\frac{1}{2}$
77*	—	—	—
41. 20–21^{abc}	33. 21–22^{abc}	909–910^{abc}	37. $23\frac{1}{2}$, $24\frac{1}{2}^{abc}$
78*	—	—	—
41. 21^{d}	33. 22^{d}	910^{d}	37. $24\frac{1}{2}^{d}$
41. 22–25	33. 23–26	911–914	37. $25\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
79*	—	—	37. $29\frac{1}{2}$
41. 26–27	33. 27–28	915–916	37. $30\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
80*	33. 29^{ab}	917^{ab}	—
41. 28^{ab}	33. 29^{cd}	917^{cd}	37. $32\frac{1}{2}^{ab}$
81*	33. 30	918	—
41. 28^{cd}	33. 31^{ab}	919^{ab}	37. $32\frac{1}{2}^{cd}$
82*	—	—	37. $33\frac{1}{2}$
41. 28^{ef}	33. 31^{cd}	919^{cd}	37. 34
42. 1–2	34. 1–2	920–921	38. 1, $1\frac{1}{2}$, 2
42. 3–11	34. 3–11	922–930	38. 3–11
42. 12^{ab}	34. 12^{ab}	931^{ab}	38. $11\frac{1}{2}$
42. 12^{cdef}	34. 12^{cd}–13^{ab}	931^{cd}–932^{ab}	38. $12\frac{1}{2}$
42. 13^{abcd}	34. 13^{cd}–14^{ab}	932^{cd}–933^{ab}	38. $13\frac{1}{2}$
42. 13^{ef}	34. 14^{cd}	933^{cd}	38. 14
42. 14–17^{ab}	34. 15–18^{ab}	934–937^{ab}	38. 15–18^{ab}
42. 17^{cd}	34. 18^{cd}	937^{cd}	—
42. 17^{ef}	34. 18^{ef}	938	38. 18^{cd}
43. 1–9	35. 1–9	939–947	39. 1–9
43. 10–17^{ab}	35. 10–17^{ab}	948–955^{ab}	39. $10\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
†84*	—	—	—
43. 17^{cd}	35. 17^{cd}	955^{cd}	39. $17\frac{1}{2}^{cd}$
85*	—	—	39. $9\frac{1}{2}$
43. 18	35. 18	956	39. $18\frac{1}{2}$
44. 1–5^{ab}	36. 1–5^{ab}	957–961^{ab}	40. 1–5^{ab}
44. 5^{cd}	36. 5^{cd}	961^{cd}	—
86* (subst. 5^{cd})	—	—	40. 5^{cd}
44. 6^{ab}	36. 6^{ab}	962^{ab}	40. $5\frac{1}{2}$
44. 6^{cd}–7	36. 6^{cd}–7	962^{cd}–963	40. $6\frac{1}{2}$, 7
87*	—	—	—
44. 8–22	36. 8–22	964–978	40. 8–22

† Star-number 83* om. in the Edition by oversight.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
44. 23^{ab}	36. 23^{ab}	979^{ab}	40. 22½
88*	—	—	—
44. 23^{cd}–24^{ab}	36. 23^{cd}–24^{ab}	979^{cd}–980^{ab}	40. 23½
44. 24^{cd}	36. 24^{cd}	980^{cd}	40. 24
44. 25–28^{ab}	36. 25–28^{ab}	981–984^{ab}	40. 25–28^{ab}
89*	—	—	—
44. 28^{cd}–33^{cd}	36. 28^{cd}–33	984^{cd}–989	40. 28^{cd}–33
44. 34^{abcd}	36. 34	990	40. 33½, $34½^{ab}$
90*	—	—	—
44. 34^{ef}–38	36. 35–39^{ab}	991–995^{ab}	40. $34½^{cd}$–38½
44. 39^{ab}	36. 39^{cd}	995^{cd}	40. 39
44. 39^{cd}–41^{ab}	36. 40–41	996–997	40. 40–41
44. 41^{cd}	36. 42^{ab}	998^{ab}	40. 41½
44. 42–43^{ab}	36. 42^{cd}–43	998^{cd}–999	40. 42½–$43½^{ab}$
44. 43^{cd}	36. 44^{ab}	1000	40. $43½^{cd}$
44. 44^{ab}	36. 44^{cd}	1001^{ab}	40. $44½^{ab}$
91* (subst. 44^{ab})	—	—	—
44. 44^{cd}–48^{ab}	36. 45–48	1001^{cd}–1005^{ab}	40. $44½^{cd}$–$48½^{ab}$
44. 48^{cdef}	36. 49	1005^{cd}–1006^{ab}	40. $48½^{cd}$–$49½^{ab}$
44. 49–50^{cd}	36. 50–51	1006^{cd}–1008^{ab}	40. $49½^{cd}$–$51½^{ab}$
44. 50^{ef}–52	36. 52–53^{ef}	1008^{cd}–1010	40. $51½^{cd}$–53½
45. 1^{ab}	37. 1^{ab}	1011^{ab}	41. 1^{ab}
92*	—	—	—
45. 1^{cd}–2^{ab}	37. 1^{cd}–2^{ab}	1011^{cd}–1012^{ab}	41. 1^{cd}–2^{ab}
45. 2^{cd}	37. 2^{cd}	1012^{cd}	41. 2^{cd}
93* (subst. 2^{cd})	—	—	—
45. 3	37. 3	1013	41. 3
94*	—	—	—
45. 4–6^{ab}	37. 4–6^{ab}	1014–1016^{ab}	41. 4–6^{ab}
45. 6^{cd}	37. 6^{cd}	1016^{cd}	41. 6^{cd}
95* (subst. 6^{cd})	—	—	—
45. 7–11	37. 7–11	1017–1021	41. 7–11
45. 12^{ab}	37. 12^{ab}	1022^{ab}	—
96* (subst. 12^{ab})	—	—	41. 12^{ab}
45. 12^{cd}–21^{cd}	37. 12^{cd}–21	1022^{cd}–1031	41. 12^{cd}–21
45. 21^{ef}	37. 22^{ab}	1032^{ab}	41. 21½
45. 22–23	37. 22^{cd}–24^{ab}	1032^{cd}–1034^{ab}	41. 22½–23½
45. 24^{ab}	37. 24^{cd}	1034^{cd}	41. 24

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45. 24^{cd}–25^{ab}	37. 25	1035	41. 25
45. 25^{cd}–26^{ab}	37. 26	1036	41. 25$\frac{1}{2}$; 26
45. 26^{cd}–38^{ab}	37. 27–38	1037–1048	41. 26$\frac{1}{2}$–38$\frac{1}{2}^{ab}$
45. 38^{cd}	37. 39^{ab}	1049	41. 38$\frac{1}{2}^{cd}$
45. 39–41^{cd}	37. 39^{cd}–42^{ab}	1050–1052	41. 39$\frac{1}{2}$–41$\frac{1}{2}$
45. 41^{ef}	37. 42^{cd}	1053^{ab}	41. 42$\frac{1}{2}^{ab}$
97*	—	—	41. 42$\frac{1}{2}^{cd}$
45. 42^{ab}	37. 43^{ab}	1053^{cd}	—
98* (subst. 42^{ab})	—	—	41. 43$\frac{1}{2}^{ab}$
45. 42^{cd}–44^{ab}	37. 43^{cd}–45^{ab}	1054–1055	41. 43$\frac{1}{2}^{cd}$–45$\frac{1}{2}^{ab}$
45. 44^{cd}	37. 45^{cd}	1056	41. 45$\frac{1}{2}^{cd}$
46. 1–12^{cd}	38. 1–12	1057–1068	42. 1–12
46. 12^{ef}	38. 13^{ab}	1069^{ab}	42. 12$\frac{1}{2}$
99*	—	—	—
46. 13–16	38. 13^{cd}–17^{ab}	1069^{cd}–1073^{ab}	42. 13$\frac{1}{2}$–16$\frac{1}{2}$
46. 17^{ab}	38. 17^{cd}	1073^{cd}	42. 17$\frac{1}{2}^{ab}$
100* (subst. 17^{ab})	—	—	—
46. 17^{cd}–20^{ab}	38. 18–20	1074–1076	42. 17$\frac{1}{2}^{cd}$–20$\frac{1}{2}^{ab}$
46. 20^{cd}	38. 21	1077	42. 20$\frac{1}{2}^{cd}$
101*	—	—	—
47. 1–17	39. 1–17	1078–1094	42. 21$\frac{1}{2}$–37$\frac{1}{2}$
47. 18^{ab}	39. 18^{ab}	1095^{ab}	42. 38$\frac{1}{2}^{ab}$
102*	—	—	—
47. 18^{cd}	39. 18^{cd}	1095^{cd}	42. 38$\frac{1}{2}^{cd}$
103* (subst. 18^{cd})	—	—	—
47. 19^{ab}	39. 19^{ab}	1096^{ab}	42. 39$\frac{1}{2}^{ab}$
104* (subst. 19^{ab})	—	—	—
47. 19^{cd}–21	39. 19^{cd}–21	1096^{cd}–1098	42. 39$\frac{1}{2}^{cd}$–41$\frac{1}{2}$
105*	—	—	—
47. 22^{ab}	39. 22^{ab}	1099^{ab}	42. 42$\frac{1}{2}^{ab}$
106*	—	—	—
47. 22^{cd}	39. 22^{cd}	1099^{cd}	42. 42$\frac{1}{2}^{cd}$
47. 23–24	39. 23–24	1100–1101	42. 43$\frac{1}{2}$–44$\frac{1}{2}$
107*	—	—	—
47. 25–27	39. 25–27	1102–1104	42. 45$\frac{1}{2}$–47$\frac{1}{2}$
108*	—	1105	—

ADDENDA ET CORRIGENDA TO THE ĀŚRAMAVĀSIKAPARVAN

(i) TEXT

Page	Adhy.	Śloka				
4	1	8[f]	*read*	श्वश्वो	*for*	श्वश्रो
6	,,	22[b]	,,	जरासंधस्य	,,	जरासन्धस्य
11	4	1[b]	,,	दुर्योधन	,,	दुर्योधन
30	10	3[b]	,,	परदाराभिमर्शकाः	,,	परदाराभिमर्शनः
33	11	4[a]	,,	द्वादश	,,	द्वाद्दश
60	20	5[e]	,,	पुरोगांश्च	,,	पुरोगाश्च
64	22	1[d]	,,	त्रिस्वनो	,,	त्रिःस्वनो
79	26	22[c]	,,	वै	,,	व
93	,,	15[a]	,,	याः	,,	या
99	33	32[a]	,,	संतानका	,,	सन्तानका
109	36	18[b]	,,	विनाशजम्	,,	विनशाजम्
110	,,	36	,,	शांतनवं	,,	शान्तवनं
114	38	4[e]	,,	ग्रहीतव्य	,,	गृहीतव्य
125	41	25[c]	,,	जहृपु	,,	जहृपु
128	42	14[c]	,,	असङ्गे	,,	असंगे
136	44	46[b]	,,	सान्त्वयामास	,,	सांत्वयामास

(ii) CRITICAL APPARATUS

Page	Adhy.	Śloka	Line				
3	1	1	8	*read*	G1 °वीर्या	*for*	G2 °वीर्या
4	,,	8	9	,,	श्वश्वोर्	,,	श्वश्रोर्
,,	,,	,,	,,	*before*	K2, *ins.* ❀ Cv : श्वश्वोः, कुन्तीगान्धार्योः । ❀		
7	,,	Colophon	2	*ins.*	; Cv धृतराष्ट्रशुश्रूषणे	*before*	— *Adhy. no.*
10	3	13	4	*read*	यत्किं-	*for*	यत्क-
14	5	2	1	*ins.*	in the beginning :		With 3, cf. 5. 126. 47.
15	,,	7	8	*after*	ins.	*add*	(cf. 5. 122. 60-61).
17	,,	20	7	*read*	20[e]	*for*	20[c]
20	6	19	8	,,	T1 G3. 4	,,	G3. 4 T1
25	8	12	3	*ins.*	K1	*before*	[अ]भवन्
30	10	3	2	,,	K4. 5 D7. 9 परदाराभिमर्शनः	*before*	B1. 5 Dn D2
31	,,	8, 26*	2	*read*	पारिहार्यं	*for*	°हार्यं
33	11	4	7	*ins.*	Cv	*before*	मंत्र-

22*

Page	Adhy.	Śloka	Line				
33	11	5	1	*ins.*	[c])	*for*	)
34	,,	7	8	,,	Bom. ed.	*before*	ज्ञेयः
36	,,	17	4	*read*	नृप	*for*	नृप
,,	12	2	,,	*ins.*	Cn (gloss स्थिरो भूत्वा)	*before*	स्थित्वा.
,,	,,	,,	10	,,	before — [c]) ❀ Cn: स्थित्वा [छित्वा] *v. l.* स्थित्वा [स्थिरो भूत्वा] द्वैविध्यं, बलाबलं ज्ञात्वा, शत्रुं पर्युपास्वेति भावः ❀		
38	,,	13	17	,,	at the end: ❀ Cv: अमृतसदृशं भोजनं विहाय । ❀		
39	,,	14	25	*read*	D_5	*for*	D_2
,,	,,	15	8	*delete*	G_5		
,,	,,	16	5	*read*	कृत्वा	*for*	कृत्वा-
41	13	9	10	,,	after K_2	*ins.*	(both times)
42	,,	16	9	,,	ऽन्या भूद्	*for*	ऽन्याभूद्
,,	,,	17	3	*delete*	T_1	*before*	$G_{1,2}$
45	14	11	6	*read*	-कामार्थ-	*for*	कामार्थ-
,,	,,	13	,,	,,	T_3	,,	T_4
,,	,,	,,	,,	,,	$T_{2,4}$	,,	T_{2-4}
47	15	7	3	,,	D_6	,,	D_4
48	,,	15	,,	*ins.*	Cv	*before*	किंचित्
49	,,	24	,,	*read*	समनुयास्येष	*for*	समनुयात्येष
50	16	3	,,	,,	G_{2-4}	,,	G_{1-4}
55	17	17	1	*ins.*	At the beginning,	D_8 om. 17 (cf. v. l. 15). —	
,,	,,	21	7	*read*	; T_1 स्वत्	*after*	T_3 G_2 क
56	18	1	2	,,	B_{1-5}	*for*	B
60	20	5	5	,,	°गांश्च	,,	°गाश्च
61	,,	17	1	,,	T_2	,,	T_1
64	22	1	5	,,	निःस्वनो	,,	निस्वनो
72	24	,,	3	,,	तंत	,,	वंत
73	,,	17	,,	,,	-श्रेष्ठैस्	,,	-श्रेष्टैस्
,,	,,	19	2	*ins.*	;	*after*	(K_1 °था)
80	27	2	3	*read*	$G_{1,6}$	*for*	$G_{1,2,6}$
,,	,,	,,	1	*read*	K_8 अभ्य-	,,	अभ्य
85	29	17	7	,,	चेमं	,,	चेम
86	,,	23	4	*delete*	; $T_{2,3}$ सर्वश्		
88	30	11	8	*read*	Dn_2	*for*	K_8
90	31	,,	3–4	,,	; D_1 दूयमाना	*after*	— [d])
92	32	4	,,	,,	[अ]न्याः	*for*	[अ]न्या
93	,,	51*	7	,,	सवर्णाभ्य-	,,	°भ्य-
94	,,	15	3	,,	$D_{4,6}$	,,	D_{4-6}
94	,,	16	3–4	*delete*	(M_2 आ)		
95	33	3	4	*read*	दायाद्	*for*	दायान्

Page	Adhy.	Śloka	Line				
99	33	32	6	*read*	संतानका	"	सन्ता°
104	35	4	4	*delete*	hyphen	*after*	-पीडिता-
108	36	11	9	"	Ms	*before*	शुभेषु ;
111	37	5	3	*read*	D_4 T_1	*for*	T_1
114	38	4	1	"	Some MSS. *read* गृहीतव्यम् *for* Dn ग्रहीतव्यम्		
118	39	19	5	"	K_4	*for*	K_6
122	41	4	7	The last words are: — After 4,			
"	"	78*	L. 2	*read*	ततस्ता:	*for*	ततस्ता
"	"	"	L. 3	"	17^{ef}	"	17^{cd}
125	"	25	5	"	जह्नुपुर्	"	जह्नुपुर्
"	"	80*		*ins.*	a *daṇḍa* at the end of the line.		
"	"	81*		"	a *daṇḍa* at the end of the second line.		
128	42	14	8	*read*	असङ्गे	*for*	°गे
129	43	7	1	*ins.*	(hapl.)	*after*	om.
"	"	9	2	*read*	D_4	*for*	B_4
132	44	17	1	"	17–44	"	17–43
133	"	19	2	"	$D_{1, 3, 7}$	"	$D_{1, 3, 4, 7}$
"	"	50	10	"	-वक्तव्यं	"	वक्तव्यं
143	46	12	1	*om.*	For 12^{ab}, cf. 1. 215. 2. —		
"	"	"	2	*ins.*	— For 12^{cd}, cf. 1. 215. 2.	*before*	— °)
147	47	102*	1	*read*	बहूनि	*for*	बहुनि

(iii) Critical Notes

Page	Adhy.	Śloka	Line				
151	1	8	1	*read*	श्वश्वो:,	*for*	श्वश्रो:
152	16	13	"	"	valour	"	valowr
153	17	5	4	*ins.*	at the end :— Kuntī, the widowed mother of Karṇa and of the three Pāṇḍavas, was entitled to perform the *Śrāddha* of her son Karṇa, as Karṇa had no human father. cf. Pāṇini 4. 1. 116, कन्यायाः कनीन च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।		
153	32	11	12	*read*	The first two words as : marriage with		
155	45			*ins*	the following note— 12 °) For वीटा (Marathi इ[वि]टी), used in the tip-cat play, cf. 1. 122. 12ff.		

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE

MAUSALAPARVAN

BEING THE SIXTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1959

☞ The Āśramavāsikaparvan (No. 15), forming the first part ; the Mausalaparvan (the second part ; the Mahāprasthānikaparvan (No. 17), the third part ; an the Svargārohaṇaparvan (No. 18), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

Printed at the cost of subvention from
The State of Orissa
given at the instance of
Dr. Hare Krushna Mahtab
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4 ; and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.

CONTENTS OF VOLUME NINETEEN, Part II

[Mausalaparvan]

ILLUSTRATIONS

MAUSALAPARVAN

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
33	8	37^a	*read*	षद् च	*for*	षट्च
37	"	70^c	"	वज्रेणाक्रूरदारास्तु	"	वज्रेणाक्रुरदारास्तु

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
3	1	Introd. Mantra	12	*read*	नमः	*for*	नम
5	2	3	4	*delete*	G_4		
"	"	8	2	*read*	15^b	*for*	15^{ab}
11	4	16*	1	"	प्यसंगताः	"	प्यंसगताः
15	4	31	7	"	$T_{2,4}$ $G_{1,2}$	"	$G_{2,4}$ $T_{1,2}$
17	5	3	4	*ins.*	hyphen after यादव and before विप्र		
18	"	5	18	*read*	कूटे	*for*	कुटे
"	"	"	20	*ins.*	after कूटोन्मुक्तं a semicolon, and add — Cn कूटे मुक्तं (❀ कूटे, लोहमुद्गरे, मुक्तं, यद्रम् । ❀)		
"	"	6	3	"	full-point	*for*	semi-colon
20	"	13	14	*read*	$T_{1,2,4}$	"	$T_{1,2,6}$
"	"	15	20	"	K_4	"	D_4
"	"	16	7	"	विचरंश्च	"	वि-
22	"	28*	1–4	"	the lines thus : तथानुतापात्कर्मणो जन्मनश्च । दृष्ट्वा तथा देवमनन्तवीर्यं देवैः स्वर्गं प्रापितस्त्यक्तदेहः । गणैर्मुनीनां पूजितस्तत्र कृष्णः		
26	7	3	6	"	सरम्भौरि	"	स्परम्भौरि
"	"	4	4	"	G_3	"	G_1
"	"	6	6	"	G_3	"	G_1

Page	Adhy.	Stanza	Line				
27	7	11, 36*	1	*ins.*	(hapl.)	*after*	om.
29	8	5	6	*read*	D_8	*for*	B_3
30	8	7	4	"	[ऽ]शोचमानो	"	[अ]शोचमानो
"	"	9	6	"	T_1 हत-	"	T_1 ·हत-
31	"	19	3	"	D_5	"	D_6
"	"	20	"	"	G_3	"	G_4
33	"	38	"	*ins.*	full point after end of the line.		
39	9	4, 51*	1	"	hyphen	*before*	वारिणासि
41	"	20	"	"	B_2 यः प्र-; after ᵃ) and *delete* ; at the end.		
"	"	"	2	*delete*	B_2 यः प्र-		
43	"	38	5	"	38^{cd}		

(iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza		
47	2	17, 7*	*ins.*	The सावे[व]रक tree mentioned in 7* is probably the same as the Marathi शेवरी. Cf. Amara 2.4.13.
19	8	at the end	"	71^{ab}) Cf. 40*.

MAUSALAPARVAN

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
33	8	37^a	*read*	पद् च	*for*	पद्च
37	,,	70^c	,,	वज्रेणाक्रूरदारास्तु	,,	वज्रेणाक्रुरदारास्तु

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
3	1	Introd. Mantra	12	*read*	नमः	*for*	नम
5	2	3	4	*delete*	G_4		
,,	,,	8	2	*read*	15^b	*for*	15^{ab}
11	4	16*	1	,,	प्यसंगताः	,,	प्यंसगताः
15	4	31	7	,,	$T_{2,4}$ $G_{1,2}$	,,	$G_{2,4}$ $T_{1,2}$
17	5	3	4	*ins.*	hyphen after यादव and before विप्र		
18	,,	5	18	*read*	कूटे	*for*	कुटे
,,	,,	,,	20	*ins.*	after कूटोन्मुक्तं a semicolon, and add — Cn कूटं युक्तं (❀ कूटे, लोहमुद्गरे, युक्तं, बद्धम् । ❀)		
,,	,,	6	3	,,	full-point	*for*	semi-colon
20	,,	13	14	*read*	$T_{1,2,4}$	,,	$T_{1,2,3}$
,,	,,	15	20	,,	K_4	,,	D_4
,,	,,	16	7	,,	विचरंस्तु	,,	वि-
22	,,	28*	1–4	,,	the lines thus : तथानुतापात्कर्मणो जन्मनश्च । दृष्ट्वा तथा देवमनन्तवीर्यं देवैः स्वर्गं प्रापितस्त्यक्तदेहः । गणैर्मुनीनां पूजितस्तत्र कृष्णः		
26	7	3	5	,,	स्मरन्धौरिं	,,	स्मरन्धौरिं
,,	,,	4	4	,,	G_3	,,	G_1
,,	,,	6	6	,,	G_3	,,	G_1

Page	Adhy.	Stanza	Line				
27	7	11, 36*	1	*ins.*	(hapl.)	*after*	om.
29	8	5	6	*read*	D8	*for*	B8
30	8	7	4	„	[ऽ]शोचमानो	„	[अ]शोचमानो
„	„	9	6	„	T1 हत-	„	T1 -हत-
31	„	19	3	„	D5	„	D6
„	„	20	„	„	G3	„	G4
33	„	38	„	*ins.*	full point after end of the line.		
39	9	4, 51*	1	„	hyphen	*before*	वारिणासि
41	„	20	„	„	B2 यः प्र-; after ᵃ) and *delete* ; at the end.		
„	„	„	2	*delete*	B2 यः प्र-		
43	„	38	5	„	38^{cd}		

(iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza		
47	2	17, 7*	*ins.*	The सावे[व]रक tree mentioned in 7* is probably the same as the Marathi शेवरी. Cf. Amara 2.4.13.
49	8	at the end	„	71^{a3}) Cf. 40*.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The following thirty-five MSS. of the Mausalaparvan, the sixteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (22 MSS.)

(a) *North-western Group*

Kaśmīrī Version [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal; No. 207. Undated.

K_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 29c of 1879–80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755–56).

K_5 = Jammu, State Library; No. 3730. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

B_1 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B_2 = Dacca, University Library; No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B_3 = Dacca, University Library; No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B_4 = Dacca, University Library; No. 580. Undated.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nil. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation.*

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

Ć denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The following thirty-five MSS. of the Mausalaparvan, the sixteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (22 MSS.)

(*a*) *North-western Group*

Kaśmīrī Version [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal; No. 207. Undated.

K_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 29c of 1879–80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755–56).

K_5 = Jammu, State Library; No. 3730. Undated.

(*b*) *Central Group*

Bangali Version [B]

B_1 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B_2 = Dacca, University Library; No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B_3 = Dacca, University Library; No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B_4 = Dacca, University Library; No. 580. Undated.

B_5 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. (Dated 17th century A. D.).

B_6 = Dacca, University Library; No. 1891. Undated.

Devanāgarī Version [D]: sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Indore, Kibe Collection; unnumbered. Undated.

Dn_2 = Jammu, State Library; No. 3975. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1172. Dated Saṁvat 1542 (A. D. 1485).

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1121. Dated Saṁvat 1669 (A. D. 1612).

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1368. Dated Śaka 1577 (A. D. 1655).

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1219. Undated.

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1242. Undated.

D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Undated.

D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1196. Undated.

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 70 of 1902–7. Undated.

D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 536 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (13 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and undated.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library; No. 5615. Undated.

T_3 = Adyar Library ; No. 29 L 28. Undated.

T_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 11815. Undated.

Grantha Version [G]

G_1 = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. ; without number. Undated.

G_2 = Pudukotah, State Library ; No. 322. Undated.

G_3 = Adyar Library ; No. 29 E 25. Undated.

G_5 = Ponnokothu Mana Library. Without number. Undated.

Malayālam Version [M]

M_1 = Nareri Mana Library ; No. 553. Undated.

M_2 = Cochin, State Library ; No. 43. Undated.

M_3 = Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Undated.

M_4 = Calicut, Pandiññare Kovilakam. Without number. Undated.

M_5 = Malabar, Poomulli Mana Estate Library ; No. 306. Undated.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Cn = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in Dn.

Cv = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library ; No. C 1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).

(ii) *Epitomes, Translations and Adaptations*

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvyamālā series, No. 64).

Āndhra Bhāratamu : continuation by Tikkana (vāvilla Rāmaswāmi Sastrillu & Sons, Madras, 1919).

Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie Boeken van der Oudjavaansche Mahâbhârata (in Kawi-tekst in Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-texst : H. H. Juynboll, Leiden, 1893.

DETAILED. ACCOUNT OF THE MSS.

NORTHERN RECENSION (22 MSS.)

(*a*) *North-western Group*

(This Version is in most cases a copy from the original Śāradā script normally into the Devanāgarī.)

THE KASHMIRI VERSION

K_1

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhak Mandal, No. 207. The Mausalaparvan covers folios 31^a–38^b. Total number of folios 8. For the detailed description of K_1, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. — Amongst additional passages in Mausala, K_1 gives 21*, which is peculiar to it. The stars in K_1 are shared by a group consisting of N (except D_6) $T_{2.3}$, as illustrated in 8*, 11*. Solitary departures from the group are : 35*, and 36* (both minus D_5). Two departures are illustrated in 5* (minus B_6 T_2), 12* (minus D_6 T_3), 15* (minus D_4, plus D_6), and 41* (minus $T_{2.3}$). The star 27* is shared by $K_{2.3}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M, 29* by $K_{2.3.5}$ T_1 $G_{3.5}$ M, and 32* by $K_{2.3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5}. Amongst omitted passages, K_1 is peculiar in omitting 7. 19 (hapl.) and 9. 36^{cd}. The following two omissions are shared by K_1 with K_2 : 2. 7 and 9. 38, while 8. 37^b–38^a [with $K_{2.4}$; hapl.]. — K_1 joins together adhyāyas 2–3.

K_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 9, with about 14 lines to a page. The MS. is dated Saṁvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत् १८२८, मिति वं. कृ. ६ भृ. । लिपिकृतं मिश्रभगवानदास शु. The MS. for Mausala begins from fol. 1^b and ends with fol. 9^a. For the detailed description of K_2, see the description of the same MS. in Āśramavāsikaparvan. The stars in K_2 are shared by a group consisting of N (except D_5) $T_{2.3}$ as illustrated in 8* and 11*. For a detailed description of the additional passages in K_2, see the same under K_1. Amongst omitted passages, K_2 is peculiar in omitting 2. 17, 2. 8* prior half, and 3. 4^c–5^b. The omissions of 2. 7 and 9. 38 are shared by K_2 with K_1 ; and that of 8. 37^b–38^a with $K_{1.4}$ (hapl.). — K_2 joins together adhyāyas 2–3.

K_3

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 566 of 1882–83. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 7.

lines to a page and about 48 letters to a line. The MS. for Mausala begins from fol. 24^a and ends with folio 30^a. For the detailed description of K_3, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages in Mausala, K_3 gives 14*, 23* and 30*, which are peculiar to it. Stars 10*, 16*, 42*, 49* and 56* are shared by K_5 alone. The star 29* is shared with $K_{1.2.5}$ T_1 $G_{3.5}$ M; 32* with $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5}; 50* with K_5 Dn_2 D_9, and 51* with K_5 Dn $D_{2-5.8.9}$ T_3 G_1. For the description of other stars in K_3, see the same under K_1. — Amongst omitted passages, K_3 is peculiar in omitting : 5. 15^{ab}, 20^{ef}; 7. 2^{cd}; 7, 37* line 1; 8. 6, and 8. 62^c–64^b (last two hapl.).

K_4

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute); No 29^c of 1879–80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 8. Size 12″ × 7.15″, with 19–20 lines to a page, and 36–38 letters in a line. The MS. ends with — शके १६७७ (A. D. 1755) युवानामसंवत्सरे मार्गशीर्षकृष्ण ३० गुरौ दिने भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं । The Mausalaparvan begins from folio 1^b and ends with folio 8^b. For a detailed description of K_4, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan (pp. XIV–XV). Amongst additional passages K_4 gives 9*, which is peculiar to it. The star passage 6* is shared by B D (except D_8) T_3; and 19* by K_3 B D (except $D_{5.6}$) $T_{2.3}$. The stars in K_4 are shared by a group consisting of N (except D_8) $T_{2.3}$, as illustrated in 8* and 11*. Solitary departures from the group are : 35* and 36* (both minus D_5). Two departures are illustrated in 5* (minus B_6 T_2), 12* (minus D_5 T_2), 15* (plus D_8 minus D_4), and 41* (minus $T_{2.3}$). Amongst omitted passages, K_4 is peculiar in omitting 3. 14^d, 15^b; 4. 10^d–12^a; 4, from महातेजा (in 30^e) up to युयुधान (in 31^c); 7, 36* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 9; and 9 from सुहृद् (in 23^d) up to भवान (in 24^d). The following omissions are shared by K_4 with the MSS. mentioned : 7. 14^{cd} and 8. 52 (both with D_7); 8. 34^b–36^a (with $D_{6.7}$; hapl.); and 8. 37^b–38^a (with $K_{1.2}$; hapl.). — K_4 joins together adhyāyas 1–2.

K_5

Jammu, State Library; No. 3730. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14\frac{1}{2}$″ × $8\frac{3}{4}$″, with 12–15 lines to a page and 42 letters to a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadipa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. The MS. begins from folio 1^b and ends with folio 12^b. Amongst additional passages, K_5 gives 10*, 16*, 42*, 49* and 56*, which are shared by K_3 alone. For detailed description of the stars in K_5, see the same under K_3. The only peculiar omissions in K_5 are adhy. 7, 36* line 7, and 8. 48^e–49^b.

B_1

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24″×1¾″, with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is Shri Ramakrishnadeva Sarmahah. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. — The stars in B_1 are shared by a group consisting of N (except D_6) $T_{2,3}$, as illustrated in 8*, 11*. Solitary departures from the group are: 35* and 36* (both minus D_5). Two departures are illustrated in 5* (with minus B_6 T_2), 12* (with minus D_5 T_3), 15* (with plus D_6 minus D_4) and 41* (with minus $T_{2,3}$). The star 6* is shared by K_4 B_{2-6} D (except D_6) T_3, and 19* by $K_{3,4}$ B_{2-6} D (except $D_{5,6}$) $T_{2,3}$. There is neither peculiar nor shared omissions in B_1. — B_1 joins together adhyāyas 1–2.

B_2

Dacca, University Library; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size 16″×3⅞″, with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 (= A. D. 1787). It contains all the four concluding parvans. Amongst additional passages, B_2 gives 45* which is shared by B_3 alone. For detailed description of other additional passages in B_2, see the same under B_1. There is neither peculiar nor shared omissions in B_2. — B_2 joins together adhyāyas 1–2.

B_3

Dacca, University Library; No. 1482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24″×1¾″, with 4–5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). The MS. contains the five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B_3 gives 45* which is shared by B_2 alone. For the detailed description of the star-passages in B_3, see the same under B_1. The only peculiar omission in B_3 is 8. 54^{ab}.

B_4

Dacca, University Library; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 27″×1¾″, with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. For the detailed description of additional passages in B_4, see the same under B_1. The only omission in B_4 is 8. 47^{a5} (hapl.). — B_4 joins together adhyāyas 1 and 2.

B_5

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding parvans. For the description of star-passages in B_5, see the same under B_1. The only omission in B_5 is 4. 18^{cd}. — B_5, like B_1, joins adhyāyas 1 and 2 together.

B_6

Dacca, University Library; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size $19\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old and worn-out, and is undated. It contains the four concluding parvans. Amongst additional passages, B_6 gives 33* which is peculiar to it. For detailed description of other star-passages in B_6, see the same under B_1. Amongst omitted passages, B_6 is peculiar in omitting 2. 8^{a}–15^{b} (hapl.), 4. 36^{cd}, 7. 9^{c}–11^{d}, 7. 36* lines 1–6, 7. 36*, lines 8–9, 7. 12–13, 8. 36^{a}, 8. 38–40, 8. 41* (prior half of line 1). — B_6, like B_1, joins together adhyāyas 1–2.

Dn_1

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $16'' \times 6''$, with about 11 lines to a page, and 50 letters in a line. Margins carefully ruled in black and red, with double daṇḍas in red ink given throughout, as also stanza-numbers. The colophon and references are indicated with red chalk, while yellow pigment is occasionally used for correction. The MS. is written in a neat and legible hand, and is fairly correct. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text, as usual. The MS., seems to have formed part of a complete MS. of the Mahābhārata, of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karṇa, Śalya, Sauptika, Strī and Śānti. The extant parvans are in the same handwriting and on the same quality and size of paper except the Ādiparvan, which is on a larger-sized paper. Amongst additional passages, Dn_1 gives 26*, which is shared by Dn_2 $D_{2.5.6.9}$ S (G_4 absent), and 51*, shared by $K_{3.5}$ Dn_2 $D_{2-5.8.9}$ T_3 G_1. For the description of other star-passages in Dn_1, see the same under B_1. As in $B_{1.2}$, so in Dn_1, there is neither peculiar nor shared omissions. — Dn_1 joins together adhyāyas 1–2.

Dn_2

Jammu, State Library; No. 3975. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{2}'' \times 7''$, with 12 lines to a page and 40 to 44 letters in a line. The text is written

in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. Total number of folios 12. The MS. begins from folio 1^b and ends with fol. 13^b. It is undated. For the description of star-passages in Dn_2, see the same under B_1. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn_2. — Dn_2 joins together adhyāyas 1–2.

D_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1172. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $11\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 11–12 lines to a page. Total number of folios 13. The MS. is dated Saṁvat 1542 (= A. D. 1485). The MS. ends with — संवत् १५४२, समये श्रावणमासे सुदद्वादशीबुधवासरे विश्वेश्वरकाश्या समीपे । Amongst additional passages, *D_1 gives 34**, which is peculiar to it. For the description of star-passages and that of omissions in *D_1*, see the same under B_1. — D_1 joins together adhyāyas 1–2.

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1121. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 12. The MS. is dated Saṁvat 1669 (= A. D. 1612). Amongst additional passages, D_2 gives 26* which is shared by Dn $D_{5.6.9}$ S (G_4 absent), and 51* shared by $K_{3.5}$ Dn $D_{3-5.8.9}$ T_3 G_1. For detailed description of additional-passages and of omissions in D_2, see the same under B_1. — D_2 joins together adhyāyas 1 and 2.

D_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1368. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $11'' \times 4\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 14. The MS. is dated Śaka 1577 (= A. D. 1655). The MS. ends with — शके १५७७ मन्मथनामसंवत्सरे फाल्गुन शु. ७ तद्दिनी धूतपापस्थितनारायणभट्टस्यात्मजेन कोनेरभट्टेनेदं पुस्तकं लिखितं. Amongst the additional passages, D_3 gives 51*, which is shared by $K_{3.5}$ Dn $D_{2.4.5.8.9}$ T_3 G_1. For the detailed description of stars in D_3, see the same under B_1. Adhyāya 8. 44^b–45^a is the only omssion in D_3. — D_3 joins together adhyāyas 1–2.

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1219. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is undated. Amongst additional passages, *D_4 gives 51**, which is shared by $K_{3.5}$ Dn $D_{2.3.5.8.9}$ T_3 G_1. For the detailed description of stars in *D_4*, see the same under B_1. There is neither peculiar nor shared *omissions in D_4*. — D_4 joins adhyāyas 1–2 together.

D_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1242. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13½″ × 6″, with 8 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old and worn-out. It is undated. MSS. $D_{5.6}$, although written in Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension by the number of exclusively S Recension stars that they give, as will be clear from the following. In Mausala, D_5, gives 22*, which is shared by D_6 S (G_4 absent). — The same could be said about the solitary Appendix No. 1, which is given by $D_{5.6}$ S. — Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 18* (with D_6 S minus T_3 G_3), and 24* (with D_6 S minus T_3 M_5); while still greater deficiencies are found in 2*, 54* (both, with D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1); 3*, 25*, 48* and 58* (all, with D_6 T_{2-4} $G_{1.2}$); 17* and 28* (both, with D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2}$); 39* (with D_6 T_{2-4} $G_{1.2}$ M_1); 47* (with D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.4}$); 57* (with D_6 T G_{1-3}); and 59* (with D_6 T_{2-4} $G_{1.2}$ $M_{1.4}$). The other stars in D_5 are shared by a group consisting of N (except D_6) $T_{2.3}$, as can be seen in 8*, 11*. Two departures from the group are : 5* (minus B_6 T_2), 15* (minus D_4, plus D_6) and 41* (minus $T_{2.3}$). The star-passage 6* is shared by K_4 B D (except D_6) T_3; 26*, by Dn $D_{2.6.9}$ S (G_4 absent); 27*, by $K_{1.2.5}$ D_6 S (except T_3); 32*, by $K_{1-3.5}$ D_6 S (except T_3 M_1); and 51*, by $K_{3.5}$ Dn $D_{2-4.8.9}$ T_3 G_1. The only peculiar omission in D_5 is 8. 59^{a}–60^{b} (hapl.). The following omissions are shared by D_5 with the MSS. mentioned in brackets : 5. 3^{ab} (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M), 5. 25^{d} and 8. 67^{c}–68^{d} (both, with D_6; the latter hapl.), 8. 44^{c}–45^{d} (with D_6 T_4), 8. 61 (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1-3.5}$), 9. 9^{cd} (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M), and 9. 17^{cd} (with D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1).

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13½″ × 5½″, with 10 lines to a page. Total number of folios 11 (42–53). The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. The MS. D_6, although written in Devanāgarī characters, shows its relationship to the S Recension by the number of S Recension stars that it gives, as will be clear from the following. In Mausala, D_6 gives 22*, which is shared by D_5 S (G_4 absent). Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 18* (with D_5 S minus T_3 G_3), and 24* (with D_5 S minus T_3 M_5); while still greater deficiencies are found in 2*, 54* (both, with D_5 $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1); 3*, 25*, 48* and 58* (all, with D_5 T_{2-4} $G_{1.2}$); 17*, 28* (both, with D_5 $T_{2.4}$ $G_{1.2}$); 39* (with D_5 T_{2-4} $G_{1.2}$ M_1); 47* (with D_5 $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.4}$); 57* (with D_5 T G_{1-3}); and 59* (with D_5 T_{2-4} $G_{1.2}$ $M_{1.4}$). The star-passage 15* is shared by N (except D_4) $T_{2.3}$, 26* by Dn $D_{2.5.9}$ S (G_4 absent), 27* by $K_{1.2.5}$ D_5 S (except T_3), and 32* by $K_{1-3.5}$ D_5 S (except T_3 M_1). The only peculiar omission in D_6 is 8. 19^{a}–21^{b}. The following omissions are shared by D_6 with the MSS.

mentioned in brackets: 2. 11^{cd} (with S except T_3); 5. 3^{ab} (with D_5 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M); 5. 25^{d} and 8. 67^{e}–68^{d} (both, with D_5: latter hapl.); 8. 34^{b}–36^{a} (with K_4 D_7; hapl.); 8. 44^{e}–45^{d} (with D_5 T_4); 8. 61 (with D_5 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1-3.5}$); 9. 9^{cd} (with D_5 $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M); and 9. 17^{cd} (with D_5 $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1).

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1196. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15″ × 5½″, with 11 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is old and worn out. Undated. For the detailed description of the additional passages in D_7, see the same under B_1. Amongst omitted passages, D_7 is peculiar in omitting 1. 3^{c}–4^{b} (hapl.), 2. 2, 4. 35, 7, 36* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 8 (hapl.), and 9. 24^{ab}. The following omissions are shared by D_7 with the MSS. mentioned in brackets: 7. 14^{cd} and 8. 52 (both, with K_4) and 8. 34^{b}–36^{a} (with K_4 D_6; hapl.). — D_7 joins together adhyāyas 1–2.

D_8

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 70 of 1902–07. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15. 5 and 15. 7, with 10-12 lines to a page, and 44–46 letters in a line. Total number of folios 11. The MS. contains the four parvans Śalya, Gadā, Mausala and Mahāprasthānika. There is a commentry (Cn) for the last two parvans only, giving the text in the centre and the commentary above and below the text as usual. The MS. is undated. Amongst additional passages, D_8 gives 51* which is shared by $K_{3.5}$ Dn $D_{2-5.9}$ T_3 G_1. For the detailed description of the star-passages in D_8, see the same under B_1. The only omission in D_8 is 5. 15^{ef}. — D_8 joins together adhyāyas 1–2.

D_9

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 536 of Viśrāmbāg I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14″ × 6. 2″, with 6–7 lines to a page, and 31 letters in a line. Total number of folios 24. It is undated. It contains the Mausalaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS. begins from folio 1^{b} and ends with fol. 24^{a}. Amongst additional passages, D_9 gives 26* which is shared by Dn $D_{2.5.6}$ S (G_4 absent); 50*, shared by $K_{3.5}$ Dn_2; and 51* shared by $K_{3.5}$ Dn $D_{2-5.8}$ T_3 G_1. For detailed description of the additional passages in D_9, see the same under B_1. There is neither peculiar nor shared omissions in D_9. — D_9 joins together adhyāyas 1–2.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library; unnumbered and undated. Written

in Telugu characters on palm-leaves. Size 19. 9″×1. 8″, with 11–13 lines to a page, and 88–98 letters in a line. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) Parvans. Total number of folios for Mausala 5. It begins from fol. 95 and ends with fol. 99. Amongst additional passages, T_1 gives 13*, 38*, which are peculiar to it. The star 4* is shared with T_3 G_3 M_5, and 29* with $K_{1-3.5}$ $G_{3.5}$ M. The stars in T_1 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as in 22*. Two departures are illustrated in 18* (minus T_3 G_3), and 24* (minus T_3 M_5). The star 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S (G_4 absent); 27* by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1-3.5}$ M; and 32* by $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 M_1). Amongst omitted passages, T_1 is peculiar in omitting 3. 13^{c}–14^{d}, 17^{ab}, 18–20; 4. 21^{ab}, 25^{c}–26^{a}, 31^{a}–35^{b}; 5. 17; 7. 6^{c}–7^{c}; 8. 34^{cd}, 35, 69, 70^{cd}; and 9. 4^{ab}, 5^{a}. The following omissions are shared by T_1 with the MSS. mentioned: 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{2.4}$ $G_{1-3.5}$ M); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1-3.5}$ M); 7. 10–11 (with G_1); 7. 20–21 and 8. 64^{cd} (both, with G_3); 8. 61 (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1-3.5}$ $M_{1-3.5}$); and 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.3.5}$ M).

T_2

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. Folios 206, with 8–11 lines to a page, and 80–94 letters in a line. Total number of folios for Mausala 7. It begins from fol. 137 and ends with fol. 143. The MS. contains Parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The MS. is undated. The stars in T_2 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures are illustrated in 18* (minus T_3 G_3) and 24* (minus T_3 M_5). Larger S deficiencies amongst the sharers (short of an entire version) are illustred in 2*, 54*, (both, with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ M_1); 3*, 25*, 48* and 58* (all with $D_{5.6}$ $T_{3.4}$ $G_{1.2}$); 17*, 28* (both, with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$); 39* (with $D_{5.6}$ $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ M_1); 47* (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ $M_{1.4}$); 57* (with $D_{5.6}$ $T_{1.3.4}$ G_{1-3}); and 59* (with $D_{5.6}$ $T_{3.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.4}$). The star 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S; 27* is shared by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M; and 32* by $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 M_1). There are other stars in T_2 which are shared by another group consisting of N (except D_6) T_3, as illustrated in 8* and 11*. Solitary departures from the group are 35* and 36* (both, minus D_6); two departures being illustrated in 15* (plus D_6 minus D_4). The star-passage 19* is shared by $K_{3.4}$ B D (except $D_{5.6}$) T_3. The following omissions are shared by T_2 with the MSS. given in brackets: 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M) and 9. 17^{cd} (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ M_1).

T_3

Madras, Adyar Library; No. 29 L28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa.

The MS. is undated. Amongst additional passages, T_3 gives 22*, which is shared by $D_{5.6}$ S (G_4 absent). Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 3*, 25*, 48* and 58* (all, with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$), 4* (with T_1 G_3 M_5), 39* (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1), 57* (with $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-3}) and 59* (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.4}$). The star 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S (G_4 absent). The sharers of the remaining star-passages arrange themselves into the group N (except D_6) $T_{2.3}$, as illustrated in 8* and 11*. Solitary departures from the group are : 35* and 36* (both minus D_5). Two departures from the group are illustrated in 5* (minus B_6 T_2), 12* (minus D_5 T_2), and 15* (plus D_6 minus D_4). The star-passage 6* is shared by K_4 B D (except D_8), 19* is shared by $K_{3.4}$ B D (except $D_{5.6}$) T_2, and 51* by $K_{3.5}$ Dn $D_{2-5.8.9}$ G_1. The only omission in T_3 is 5. 13[c].

T_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 7 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is undated but looks fairly old. It contains Parvans from Mausala up to Svargārohaṇa. The stars in T_4 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S as illustrated in 22*. Two departures from the group are illustrated in 18* (minus T_3 G_3) and 24* (minus T_3 M_5). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S (G_4 absent), 27* by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 ; G_4 absent), and 32* by $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5}. Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 2* and 54* (both, with $D_{5.6}$ T_2 $G_{1.2}$ M_1); 3*, 25*, 48* and 58* (all, with $D_{5.6}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$); 17* and 28* (both, with $D_{5.6}$ T_2 $G_{1.2}$); 39* (with $D_{5.6}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ M_1); 47* (with $D_{5.6}$ T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.4}$); 57* (with $D_{5.6}$ T_{1-3} G_{1-3}); and 59* (with $D_{5.6}$ $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ $M_{1.4}$). The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets : 2. 11[cd] (with D_6 $T_{1.2}$ $G_{1-3.5}$ M) : 5. 3[ab] (with $D_{5.6}$ T_1 $G_{1-3.5}$ M) ; 8. 44[c]–45[d] (with $D_{5.6}$) ; 8. 61 (with $D_{5.6}$ T_1 $G_{1-3.5}$ $M_{1-3.5}$) ; 9. 9[cd] (with $D_{5.6}$ T_1 $G_{1.2.5}$ M) ; and 9. 17[cd] (with $D_{5.6}$ T_2 $G_{1.2}$ M_1).

G_1

Poona, B. O. R. I. MS. Collection ; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 532 ; with 16–22 lines to a page, and 65–75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12–18. The number of folios for the Mausalaparvan is 4 only. The MS. is used for the Śāntiparvan also. It is undated. The stars in G_1 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures from the group are : 18* (minus T_3 G_3) and 24* (minus T_3 M_5). For the detailed description of the other stars in G_1, see the same under T_4. The star-passage 51* is shared by $K_{3.5}$ Dn $D_{2-5.8.9}$ T_3. The only peculiar omission in G_1 is 8. 54[a]–56[b]. The following omissions are shared by G_1 with the MSS.

given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.2.4}$ $G_{2.3.5}$ M); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{2.3.5}$ M); 7. 10–11 (with T_1 alone); 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{2.3.5}$ $M_{1-3.5}$); 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{2.5}$ M); and 9. 17^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G_2 M_1).

G_2

Pudukottah, State Library ; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 18·3″ × 1·6″, with 10–14 lines to a page, and 75–85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 and Parvans 14–18. Total number of folios 306. The number of folios for the Mausalaparvan is 7. It begins from fol. 292 and ends with folio 298. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_2 gives 37* and 52*, which are peculiar to it. For the detailed description of the star-passages in G_2, see the same under T_4. The following omissions are shared by G_2 with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.2.4}$ $G_{1.3.5}$ M); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3.5}$ M); 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3.5}$ $M_{1-3.5}$); 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.5}$ M); and 9. 17^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G_1 M_1).

G_3

Madras, Adyar Library ; No. 29 E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11, and 14–18. Total number of folios for the Mausalaparvan is 7. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_3 gives 31*, which is peculiar to it. The stars in G_3 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures are illustrated in 24* (minus T_3 M_5). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S ; 27* shared by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 ; G_4 absent) ; and 32* shared by $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5} ; while the rest are more or less sporadic : 4* (with $T_{1.3}$ M_5), 29* (with $K_{1-3.5}$ T_1 G_5 M), and 57* (with $D_{5.6}$ T $G_{1.2}$). Amongst omitted passages, G_3 is peculiar in omitting 3. 7–9, 4. 17–19, 8. 44^{ab}, 9. 8^{c}–9^{d} and 9. 16–17. The following omissions are shared by G_3 with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 S [except T_3 ; G_4 absent]) ; 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M); 7. 20–21 and 8. 64^{cd} (both, with T_1); and 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1-3.5}$).

G_5

Ponnokothu, Mana Library ; No. 132. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios is 188. The MS. for Mausala begins from fol. 162 and ends with fol. 174. Total number of folios for the Mausala is 13. The MS. is undated. The stars in G_5 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures from the group are : 18* (minus T_3 G_3), and 24* (minus T_3 M_5). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S (G_4 absent), 27* by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 ; G_4 absent), 29* by $K_{1-3.5}$ T_1 G_3 M, and 32* by

$K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 M_1 ; G_4 absent). The following omissions are shared by G_5 with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.3.4}$ G_{1-3} M); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-3} M); and 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-3} $M_{1-3.5}$).

M_1

Malabar, Nareri Mana Library ; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. It begins from fol. 136 and ends with fol. 145. Amongst additional passages, M_1 gives 40*, 44* and 46*, which are peculiar to it. The stars in M_1 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures from the group are : 18* (minus T_3 G_3) and 24* (minus T_3 M_5). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S (G_4 absent), 27* by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 ; G_4 absent), and 29* by $K_{1-3.5}$ T_1 $G_{3.5}$ M_{2-5} . Larger deficiencies amongst the sharers are illustrated in 2* and 54* (both with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$); 39* (with $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{1.2}$); 47* (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_4); and 59* (with $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{1.2}$ M_4). Amongst omitted passages, M_1 is peculiar in omitting 5 from रोदसी (in 23^e) up to गन्धर्वाप्स्यै (in 24^e); 7. 9^c–10^d ; 8. 53^b ; and 71–72. The following omissions are shared by M_1 with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 S (except T_3 ; G_4 absent); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5}); 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{2.3.5}$); 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M_{2-5}); and 9. 17^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$).

M_2

Cochin, State Library ; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14″ × 2″, with 8–12 lines to a page and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 165. The MS. begins from fol. 137 and ends with fol. 150. The stars in M_2 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S , as illustrated in 22*. Two departures from the group are : 18* (minus T_3 G_3) and 24* (minus T_3 M_5). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S , 27* by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 ; G_4 absent) ; 29*, by $K_{1-3.5}$ T_1 $G_{3.5}$ $M_{1.3-5}$; and 32* by $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{3-5} . The following omissions are shared by M_2 with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 S [except T_3 ; G_4 absent]); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1.3-5}$) ; 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1.3.5}$) and 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1.3-5}$).

M_3

Cochin, Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Mausala begins from fol. 133 and ends with fol. 142. The MS. is undated. For detailed description of star-passages in M_3, see the same under M_2. The following omissions are

shared by M_3, with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 S [except T_3 ; G_4 absent]) ; 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1.2.4.5}$) ; 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1.2.5}$) and 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1.2.4.5}$).

M_4

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7–8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Mausala begins from fol. 172 and ends with fol. 185. Amongst additional passages, M_4 gives 7*, 43*, 53*, 55* and 60*, which are all peculiar to it. The star-passage 47* is shared by $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1 and 59* by $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{1.2}$ M_1. For the detailed description of the other stars in M_4, see the same under M_2. The only peculiar omission in M_4 is 4. 26^{cd}. The following omissions are shared by M_4, with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.2.4}$ $G_{-13.5}$ $M_{1-3.5}$) ; 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1-3.5}$) and 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1-3.5}$).

M_5

Malabar, Poomulli Mana Library ; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10–11 lines to a page and 50–60 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Mausala-parvan portion begins from fol. 102 and ends with fol. 112. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages, M_5 gives 4* which is shared by $T_{1.3}$ G_3. For the description of other stars in M_5, see the same under M_2. The only peculiar omissions in M_5 are 4. 32^{c}–34^{b} (hapl.) and 5. 15^{f}. The following omissions are shared by M_5 with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{1-4}) ; 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{1-4}) ; 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{1-3}) and 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4}).

TESTIMONIA

(*i*) *Commentaries*

Cn

The commentary of Nīlakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used, in the present edition of the Mausalaparvan, from MS. Dn_1 which was available for the last four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been supplied in the Critical Apparatus, and Critical notes of this Parvan.

Cv

Vādirāja's Commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library; No. C 1577. Dated Śaka 1597 (Ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the so-called "Southern Recension" of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's Commentary in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the strength of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says :

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।
भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।
अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४
भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।
कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५
व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।
अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied where necessary in the Critical Apparatus, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(*ii*) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvyamālā No. 64), which summarizes the contents of the Mausalaparvan in just 71 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the Textual Variations.

Next comes the Andhrabhāratamu, being continuation of Tikkana, Vāvilla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not, however, offer much worth noting. — More important, however, is the Javanese version of this Parvan.

The Javanese Mausalaparvan

While the Āśramavāsika, which constitutes the fifteenth Parvan of the Mbh., is given in the Javanese version as Parvan No. 8, the sixteenth or the Mausala is given as Parvan No. 4. The stanza षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते (16. 1. 1), which begins the Mausalaparvan, is given in the Javanese version as the concluding verse of the Āśramavāsikaparvan. This is probably due to the Javanese version not understanding the normal habit of Indian MSS. to give, at the end of the preceding parvan, the initial verse of the following parvan. That verse nevertheless is repeated, in its proper place, in the parvan that is to follow, which the Javanese version has not done. Thereafter the Javanese gives the following stanzas :

16. 2. 3[c], with the *v. l.* पुरुषव्याघ्र for द्विजवर्य त्वं ;

16. 4. 17[a], with the *v. l.* कः क्षत्रियोत्तमो हन्यात् (for कः क्षत्रियो मन्यमानः ; $B_{1, 8}$ $D_{2-6, 9}$ T $G_{1, 2}$ M_4 read the last word as हन्यमानः) ;

16. 4. 17[b], with the *v. l.* पश्च for हन्यात् ;

16. 4. 17[c], with the *v. l.* तद्विमृष्यन्ति for न तन्मृष्यन्ति ; K_5 gives the *v. l.* तत्तन्मृपति ;

16. 4. 20 — as in our text ;

16. 4. 31[a] — मद्यपान- for ते तु पान- ;

16. 9. 36[cd] — एतच्छ्रेयोहं ते मन्ये परं भरतसत्तम । for एतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ (pāda 36[c] in T_1 G_3 M_5 reading [अ]हं for वो).

In between the parts quoted from the original Sanskrit stanzas, the connecting links are given by a Javanese paraphrase or abridgment of the original. The agreements in reading may possibly imply some affinity of the T G and some B MSS. with the O. J. Version.

(*i*) *The Kashmirian Version*

This Kashmirian Version, as in the case of the other Parvans, is a specific version normally written in the Devanāgarī characters and closely related to the Śāradā version. The manuscripts comprising this version are mostly copies of the Śāradā original, and may in part represent the version of the province or region adjoining the Śāradā zone, which it has not been here possible to localize more precisely.

Five MSS. are included under this version, one of which — K_3 — is from Nasik, another — K_5 — is from Jammu, while the original locations of the rest are not specified. The oldest of them is K_3, dated A. D. 1694. Of the five MSS., $K_{2, 4}$ seem from their colophons, to belong to the North. K_1 gives 21* ; K_3 gives 14*, 23* and 30* ; and K_4 9* ; which are all peculiar to these MSS. respectively. Stars 10*, 16*, 42*, 49* and 56* are found in K_3 and K_5 alone. The other stars in K are shared by

4*

a group consisting of N (except D_6) plus $T_{2.3}$ (with a few sporadic exceptions), as illustrated in 5*, 8*, 11*, 12*, 15*, 35*, 36* and 41*. As to the omissions, K_1 omits 7. 19 (hapl.) and 9. 36^{cd}; K_2 omits 2. 17, 2. 8* prior half, and 3. 4^{c}–5^{b}; K_3 omits 5. 15^{ab}, 20^{cf}; 7. 2^{cd}; 7, 35* line 1; 8. 6; and 8. 62^{e}–64^{b} (last two, by hapl.); K_4 omits 3. 14^{d}, 15^{b}; 4. 10^{d}–12^{a}; 4, from महातेजा (in 30^{e}) up to युयुधान (in 31^{c}); 7, 36* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 9; and 9 from सुसुह (in 23^{d}) up to भवान (in 24^{d}); while the only peculiar omissions in K_5 are 7, 36* line 7, and 8. 48^{c}–49^{b}. The following two omissions are shared by K_1 with K_2 : 2. 7, and 9. 38. — The omissions, in which MSS. beyond the K group are associated, are 7. 14^{cd} and 8. 52 (both with D_7); and 8. 34^{b}–36^{a} (with $D_{6.7}$: hapl.). There are not any shared omissions either in K_3 or in K_6. The version sub-divides itself into two, or rather three, somewhat divergent sub-groups : $K_{1.2}$, K_3, and $K_{4.5}$: the first two, for instance, joining together adhyāyas 2 and 3, while K_4 joins together adhyāyas 1 and 2.

(*ii*) *The Bangālī Version*

The six Bangālī manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The version shows pronounced affinities with the K and D versions. B_6 — by way of an exception — gives 33*. The stars in this version are otherwise shared by the group consisting of N (except D_6) and $T_{2.3}$ (with a few occasionally added or omitted MSS.) as illustrated in 5*, 8*, 11*, 12*, 15*, 19*, 35*, 36* and 41*. The star 45* is found in $B_{2.3}$ alone. B_3 is alone in omitting 8. 54^{ab}; B_4, in omitting 8. 47^{ab} (hapl.); B_5, in omitting 4. 18^{bc}; and B_6, in omitting 2. 8^{a}–15^{d} (hapl.), 4. 36^{cd}, 7. 9^{c}–11^{d}, 7, 36*, lines 1–6 and lines 8–9, 7. 12–13, 8. 36^{a}, 8. 38–40, and 8. 41* (prior half of line 1). There is neither any solitary nor shared omission in $B_{1.2}$. Like K_4, B (except B_3) joins together adhyāyas 1–2.

(*iii*) *The Devanāgarī Version*

(*a*) The Vulgate

Two manuscripts of *Nīlakaṇṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this* Parvan. There is neither solitary nor shared omission in either of them. The stars in Dn are common to the group consisting of N (except D_6) plus $T_{2.3}$ (with a few additional or omitted MSS.), as illustrated in 5*, 6*, 8*, 11*, 12*, 15*, 19*, 26*, 35*, 36* and 41*. Both Dn_1 and Dn_2 combine adhyāyas 1 and 2 into one adhyāya.

(*b*) The Composite Devanāgarī Version

In all, nine manuscripts of this composite class have been utilized for this *Parvan*. These manuscripts may be roughly divided into two groups : There is the group $D_{1-4.7-9}$, which generally agrees with K B Dn, plus $T_{2.3}$. Of the remaining Devanāgarī

manuscripts, $D_{5.6}$ invariably agree with $T_{1.4}$ G M. Examples of insertions common to $T_{1.4}$ G M and $D_{5.6}$ are : 18*, 22* and 24*. The MSS. $D_{5.6}$, although written in Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension.

As for omissions, D_3 is peculiar in omitting 8. 44^{b}–45^{c} ; D_5 in omitting 8. 59^{a}–60^{b} (hapl.) ; D_6 in omitting 8. 19^{a}–21^{b} ; D_7 in omitting 1. 3^{c}–4^{b} (hapl.), 2. 2, 4. 35, 7. 36* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 8 (hapl.), and 9. 24^{ab} ; while, finally, D_8 is alone in omitting 5. 15^{ef}. There is neither solitary nor shared omission in $D_{1, 2, 4, 9}$. The MSS. D_{1-4} $_{7-9}$ read adhyāyas 1–2 as one adhyāya.

(*iv*) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other. The MSS. may be roughly divided into two groups. The group $T_{2.3}$, which generally agrees with K B D (except D_6); and $T_{1.4}$ which generally agrees with D_6 G M. T_1 gives star-passages 13* and 38*, which are peculiar to it. As to omissions, T_1 omits by itself 3. 13^{c}–14^{d}, 17^{ab}, 18–20 ; 4. 21^{ab}, 25^{d}–26^{a}, 31^{a}–35^{b} ; 5. 17 ; 7. 6^{c}–7^{e} ; 8. 34^{cd}, 35, 69, 70^{cd} ; and 9. 4^{ab}, 5^{a} ; while T_3 alone omits 5. 15^{e}.

(*v*) *The Grantha Version*

There are four manuscripts of this version used in the present edition. The stars in G are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S (with occasional exceptions), as illustrated in 18*, 22* and 24*. G_2 alone gives 37* and 52*, and G_3 alone, 31*. Amongst omitted passages, G_1 similarly omits 8. 54^{a}–56^{b} ; and G_3, 3. 7–9, 4. 17–19, 8. 44^{ab}, 9. 8^{e}–9^{d} and 16–17. — $G_{2.5}$ have no special omissions.

(*vi*) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M_1 gives 40*, 44* and 46*, which are found in this MS. alone. The stars 7*, 43*, 53*, 55* and 60* are found only in M_4. $M_{2.3.5}$ have no specific additional passages. Amongst omitted passages, M_1 alone omits 5, from रोदसी (in 23^{e}) up to गन्धर्वाप्स्वै (in 24^{c}), as also 7. 9^{c}–10^{d}, 8. 53^{b} and 71–72. The omission of 4. 26^{cd} belongs exclusively to M_4 ; while that of 4. 32^{c}–34^{b} (hapl.) and of 5. 15^{f}, to M_5. $M_{2.3}$ have no individual omissions. The version M is not altogether free from contamination with some Northern sources, as indicated by the additional passages 27* and 29*.

THE RECENSIONS OF THE MAUSALAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Mausalaparvan, thus far studied, group themselves into two main recensions : the Northern consisting of the first three versions, and the Southern including the last three.

There are some nine additional passages (a total of 21 lines) presented by the entire Northern recension, with a few sporadic exceptions, viz. —

5*, 8*, 11*, 12*, 15*, 19*, 35*, 36* and 41*.

The entire Southern recension gives — besides App. I, No. 1 (20 lines) — some six additional passages (a total of 31 lines), also with a few sporadic exceptions : viz. —

18*, 22*, 24*, 26*, 27*, 32*.

We can hence generalize that the Southern recension is an inflated version of the original Text, although, in a few instances, its readings exhibit an originality of their own.

Though the important K version of the Northern recension agrees fairly well with the Southern recension as regards the general extent of the Parvan, there are nevertheless numerous specific readings distinguishing the two recensions sharply from one another. Here is a selection of readings peculiar to the two recensions, the references being by adhyāyas and ślokas.

	N (with few exceptions)	S (with few exceptions)
1. 6^b	भयशंसिनः	भयदर्शिनः
2. 11^b	दुरात्मभिः	ते महर्षयः
2. 12^b	ततः केशवमभ्ययुः	यथागतमथो ययुः
2. 16^a	असूत	प्रसूतं, text
2. 16^c	विषण्णरूपस्	विवर्ण°
2. 18^b	इह	अथ
2. 20^b	नियमं चक्रिरे तदा	नियतं तं न चक्रिरे
2. 20^d	रामस्याक्लिष्टकर्मणः	तस्य राज्ञो महात्मनः, text
3. 5^b	विरुतं तथा	वृष्णिवेश्मसु
3. 7^b	करभा	खराश्व
3. 8^e	प्राद्विषन्	अर्दयन्
3. 12^b	संस्कृते	ससूपे (?)
3. 12^c	आहार्यमाणे	अवतार्यमाणाः
3. 15^b	वृष्ण्यन्धकनिवेशने	°पुरस्कृतं
3. 17^a	चतुर्दशी	त्रयोदशी
3. 21^a	तीर्थयात्रामरिंदम	तीर्थं घोषयतेति च
4. 2^a	छत्रं च	शस्त्राणि
4. 3^c	आचक्रमे	आरूढवच्
4. 4^d	चतुरो वाजिमुख्याः	मेघपुष्पादिवाहाः
4. 5^c	दिवानिशं	च देवा
4. 7^a	भोज्यं च भक्ष्यं च	मनोहरं हृष्टाः
4. 7^b	चान्धकवृष्णयः	मांसं मधूनि च
4. 10^c	वीरान्	सर्वान्
4. 15^{ab}	रामः सहितः	कामं सहिताः
4. 43^d	भारत	मन्युमान्
5. 7^e	स्त्रियो	सर्वं
5. 13^d	पुण्याः	सर्वाः
6. 1^d	उपसंहृतान्	अभिसंहतान्
6. 8^c	वादित्ररथघोषौघां	°स्तुतिनिर्घोषां
7. 6^b	मतौ	स्मृतौ
7. 8^e	रौक्मिणेयं	रौहिणेयं
7. 9^b	जगतः	हतवान्
7. 9^d	बलगर्वितम्	मधुसूदनः
7. 13^b	कुलस्य	कालस्य
7. 14^c	तु श्रुत्वा	हि नूनं
7. 14^d	यदूनां	श्रुत्वैवम्
7. 15^b	योऽर्जुनः सोऽहमेव तु	फल्गुनं विद्धि मामपि
8. 4^b	कालोऽयं वर्तते ध्रुवम्	कामोयं नित्यमेव हि
8. 8^c	नैगमाश्	नागराश्
8. 12^b	उह्यते	उद्यते

	N (with few exceptions)	S (with few exceptions)		N (with few exceptions)	S (with few exceptions)
8. 29^b	कदने भृशदुःखितः	भूतले दुःखितो भृशं	8. 64^a	पार्थो	राजन्
8. 37^a	पौत्रं	गोत्रं	8. 66^d	धनंजयः	समंततः
8. 43^a	निवासम्	निवेशम्	8. 67^d	हृतशेषं	भृत्यांश्चैपां
8. 44^a	लोभः	कामः	8. 68^c	वीरैर्विहीनान्सर्वांस्तान्	विधेर्विहीनान्स तदा
8. 46^e	नयति	नयते	8. 71^b	शैव्या हैमवतीत्यपि	वैशाख्या हैमवत्यपि
8. 50^b	स्थ न	स्थान-	9. 6^d	क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि	शंस मे कुरुपुंगव
8. 50^c	शरनिर्भिन्नाः	शरनिर्दग्धाः	9. 11^c	समनुप्राप्तं	समरे प्राप्तं
8. 50^d	शोचध्वं	शोच्यध्वं	9. 14^b	शार्ङ्गधन्वनः	सर्वसात्वतां
8. 52^b	अजरं महत्	अजयं युधि	9. 22^d	ऽपि च	मुने
8. 57^d	प्रवव्रजुः	प्रदुद्रुवुः	9. 27^c	प्रसहेद्	प्रभुरेव
8. 59^b	अजिह्मगाः	पतत्रिणः	9. 29^c	मोक्षयित्वा	मोहयित्वा
8. 60^a	पाकशासनिः	भरतर्षभ	9. 33^b	जगद्बीजं धनंजय	सर्वं भरतसत्तम

THE EXTENT OF THE MAUSALAPARVAN

In the Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 220-229), we have the following description of the contents and extent of the Mausalaparvan :

अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शसहा युधि ।
ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०
आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५
स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराज्यं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ २२८

There are some nine additional passages (a total of 21 lines) presented by the entire Northern recension, with a few sporadic exceptions, viz. —

5*, 8*, 11*, 12*, 15*, 19*, 35*, 36* and 41*.

The entire Southern recension gives — besides App. I, No. 1 (20 lines) — some six additional passages (a total of 31 lines), also with a few sporadic exceptions : viz. —

18*, 22*, 24*, 26*, 27*, 32*.

We can hence generalize that the Southern recension is an inflated version of the original Text, although, in a few instances, its readings exhibit an originality of their own.

Though the important K version of the Northern recension agrees fairly well with the Southern recension as regards the general extent of the Parvan, there are nevertheless numerous specific readings distinguishing the two recensions sharply from one another. Here is a selection of readings peculiar to the two recensions, the references being by adhyāyas and ślokas.

	N (with few exceptions)	S (with few exceptions)
1. 6^{b}	भयशंसिनः	भयदर्शिनः
2. 11^{b}	दुरात्मभिः	ते महर्षयः
2. 12^{b}	ततः केशवमभ्ययुः	यथागतमथो ययुः
2. 16^{a}	असूत	प्रसूतं, text
2. 16^{c}	विषण्णरूपस्	विवर्ण°
2. 18^{b}	इह	अथ
2. 20^{b}	नियमं चक्रिरे तदा	नियतं तं न चक्रिरे
2. 20^{d}	रामस्याक्लिष्टकर्मणः	तस्य राज्ञो महात्मनः , text
3. 5^{b}	विरुतं तथा	वृष्णिवेश्मसु
3. 7^{b}	करभा	खराश्व
3. 8^{e}	प्राद्विषन्	अर्दयन्
3. 12^{b}	संस्कृते	ससूपे (?)
3. 12^{c}	आहार्यमाणे	अवतार्यमाणाः
3. 15^{b}	वृष्ण्यन्धकनिवेशने	°पुरस्कृते
3. 17^{a}	चतुर्दशी	त्रयोदशी
3. 21^{a}	तीर्थयात्रामरिंदम	तीर्थं घोषयतेति च
4. 2^{a}	छत्रं च	शस्त्राणि
4. 3^{c}	आचक्रमे	आरूढवच्
4. 4^{d}	चतुरो वाजिमुख्याः	मेघपुष्पादिवाहाः
4. 5^{c}	दिवानिशं	च देवा
4. 7^{a}	भोज्यं च भक्ष्यं च	मनोहरं हृष्टाः
4. 7^{b}	चान्धकवृष्णयः	मांसं मधूनि च
4. 10^{c}	वीरान्	सर्वान्
4. 15^{ab}	रामः सहितः	कामं सहिताः
4. 43^{d}	भारत	मन्युमान्
5. 7^{e}	स्त्रियो	सर्व
5. 13^{d}	पुण्याः	सर्वाः
6. 1^{d}	उपसंहृतान्	अभिसंहतान्
6. 8^{c}	वादित्ररथघोषौघां	°स्तुतिनिर्घोषां
7. 6^{b}	मतौ	स्मृतौ
7. 8^{e}	रौक्मिणेयं	रौहिणेयं
7. 9^{b}	जगतः	हतवान्
7. 9^{d}	बलगर्वितम्	मधुसूदनः
7. 13^{b}	कुलस्य	कालस्य
7. 14^{c}	तु श्रुत्वा	हि नूनं
7. 14^{d}	यदूनां	श्रुत्वैवम्
7. 15^{b}	योऽर्जुनः सोऽहमेव तु	फल्गुनं विद्धि मामपि
8. 4^{b}	कालोऽयं वर्तते ध्रुवम्	कामोयं नित्यमेव हि
8. 8^{c}	नैगमाश्	नागराश्
8. 12^{b}	उद्धते	उद्यते

	N (with few exceptions)	S (with few exceptions)
8. 29^{b}	कदने भृशदुःखितः	भूतले दुःखितो भृशं
8. 37^{a}	पौत्रं	गोत्रं
8. 43^{a}	निवासम्	निवेशम्
8. 44^{a}	लोभः	कामः
8. 46^{e}	नयति	नयते
8. 50^{b}	स्थ न	स्थान-
8. 50^{c}	शरनिर्भिन्नाः	शरनिर्दग्धाः
8. 50^{d}	शोचध्वं	शोच्यध्वं
8. 52^{b}	अजरं महत्	अजय्यं युधि
8. 57^{a}	प्रवव्रजुः	प्रदुद्रुवुः
8. 59^{b}	अजिह्मगाः	पतत्रिणः
8. 60^{a}	पाकशासनिः	भरतर्षभ
8. 64^{a}	पार्थो	राजन्
8. 66^{d}	धनंजयः	समंततः
8. 67^{d}	हृतशेषं	भृत्यांश्चैषां
8. 68^{c}	वीरैर्विहीनान्सर्वांस्ताव्	विधेर्विहीनान्स तदा
8. 71^{b}	शैव्या हैमवतीत्यपि	वैशाख्या हैमवत्यपि
9. 6^{d}	क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि	शंस मे कुरुपुंगव
9. 11^{c}	समनुप्राप्तं	समरे प्राप्तं
9. 14^{b}	शार्ङ्गधन्वनः	सर्वसात्वनां
9. 22^{d}	ऽपि च	मुने
9. 27^{c}	प्रसहेद्	प्रभुरेव
9. 29^{c}	मोक्षयित्वा	मोहयित्वा
9. 33^{b}	जगद्बीजं धनंजय	सर्वं भरतसत्तम

THE EXTENT OF THE MAUSALAPARVAN

In the Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 220-229), we have the following description of the contents and extent of the Mausalaparvan :

अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शसहा युधि ।
ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०
आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५
स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराज्यं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ २२८

इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ॥ ३२९

Now, as regards the total number of adhyāyas being 8 in the Parvasaṁgraha enumeration, but 9 in the Critical Edition, that is due to the present edition splitting the traditional adhyāya 1 of 31 stanzas into two adhyāyas of 11 and 20 stanzas, the first giving the gist of the whole Parvan in a short statement, while the second commencing the reply to the same. The difference is not very important, and can be ignored.

The total number of stanzas as given in the Parvasaṁgraha is 300, while our total official number of stanzas is 273. This total also includes stanzas of one-line and three-line Anuṣṭubhs, and six-line Triṣṭubhs. If we convert them into stanzas of two-line Anuṣṭubh and four-line Triṣṭubh, that operation results in four additional stanzas in all. If we add to these, the total of उवाच letters (converted into stanzas of 32 letters each), the total addition becomes 4 + 4 + 1 (= 9) stanzas of introductory maṅgalācaraṇa. Thus our official number of stanzas becomes 282, which is 18 less than the traditional number 300, as given in the Parvasaṁgraha. This discrepancy is due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. The total number of such star-passages is 59 (including substitute stars). If, in the next place, we consider the total number of "mathematical" stanzas in the Mausala, it comes to 296·82. This is calculated by taking 32 syllables for each stanza. Further, to the total of such stanzas is added the number of thirtytwo-line units we get by converting the 'uvāca' letters and the colophons also into "mathematical" stanzas. The number of such stanzas (viz. 296·82) seems to come very near to the Parvasaṁgraha number of 300; but this is due to the addition of these superfluous stanzas, which have no textual value. So the argument that the mathematical stanza-number very nearly approaches the Parvasaṁgraha number is fallacious. If the scribe's labour is alone to be taken into account, why omit the daṇḍas and the stanza-numbers given in every manuscript? The safer way out would be to regard the number 300 as a more or less approximate round figure.

CONTENTS OF THE MAUSALAPARVAN

The Sixteenth Parvan of the Great Epic is intended to describe the havoc caused amongst the entire Vṛṣṇi and Bhoja clans by the mischievous attempt of Sāraṇa, one of the brothers of Kṛṣṇa, and of his Yādava colleagues, to dress up Sāmba, the son of Kṛṣṇa and Jāmbavatī, as a woman *enciente*, and pose the question to the worthy sages like Viśvāmitra, Kaṇva and Nārada, who had just come to Dvārakā — the capital city of the Yādavas — as to the would-be sex of the expected issue. The enraged sages reply that the issue is to be an iron-club (*musala**), which is fated to destroy the entire

* The Parvan gets its name "Mausala" from this circumstance.

Yādava clan, including Kṛṣṇa and his elder brother Halāyudha (= Balarāma) : cf. 16. 2. 10. When the news reached Kṛṣṇa, he understood it as the impending destruction of the entire Vṛṣṇi clan, involving the terminus of his own *avatāra*. Simultaneously, there appeared the usual omens and portents predicting the havoc of the Yādava clan, exactly thirty-six years after the fatal Kaurava-Pāṇḍava fight (16. 3-4 : cf. 6. 3. 28, 30). The 'Iron-club' was born, presaging evil luck; and although it was reduced to powder and thrown into the ocean, out of it there was produced, in the near-by sea-water, the *Sāveraka* (= Śevarī) grass which — as it grew — was used by the Yādavas as a handy and fatal weapon in their mutual fight at Prabhāsa* (where they had gone, under Kṛṣṇa's order, by way of a Tīrthayātrā), even Kṛṣṇa using the weapon (16. 4. 35) against whoever were within reach. Kṛṣṇa's own sons and grandsons did not escape death, and a wholesale catastrophe followed.

Expecting an all-round destruction of the fighters, Kṛṣṇa sent his own charioteer Dāruka for summoning Arjuna from Hastināpura, and, in the meanwhile, assigned all the ladies of the royal household to the care of Akrūra. Unfortunately, Akrūra himself met his death in the fight, and there was not available any other competent protector for them. So he requested his old father † to look after the ladies, pending Arjuna's arrival (16. 5. 7). Then he had to go to look after his elder brother, who, however, was seated alone on the coast, steadily and slowly breathing out his last (16. 5. 12). Kṛṣṇa thereupon felt that it was time for him also to conclude his career. So he took a solitary seat in a Yogic posture, and was killed in that position by a hunter named Jarā, who mistook him for a sleeping deer. The hunter discovered his mistake too late. Kṛṣṇa went to Heaven and was received and felicited by the denizens of that place (16. 5. 25) for his achivements on earth. ‡

Dāruka goes to Hastināpura, conveys the *sad news to* Arjuna, who was exceedingly grieved to find, on his arrival, the capital city of Dvārakā, desolate and without protector, with only the old father of Kṛṣṇa left behind to protect all the widows and Kṛṣṇa's own harem of traditional 16,000 inmates with eight chief queens ¶. Then he

* If powdered *musala* was thrown into sea at Dvārakā, and the Sāveraka grew at Prabhāsa, the two places ought to be near each other.

† It is noteworthy that Kṛṣṇa does not himself, take the responsibility but transfers it to his father.

‡ It is to be incidently noted that *this particular adhyāya*, describing these miraculous events, is the only adhyāya of this Parvan *composed in* regular ślokas of 11×4 (or 11×6) syllables, and can probably be a relatively later addition.

¶ Namely, (1) Rukmiṇī, the daughter of the king of Vidarbha, (2) Satyabhāmā, the daughter of Satrājit, (3) Jāmbavatī, the daughter of Jāmbavat, (4) Kālindī, the daughter of a king ruling some territory on the bank of the river Yamunā, (5) Mitravindā, the daughter of the king of Avanti, (6) Satyā, the daughter of the king of Ayodhyā, (7) Bhadrā, the daughter of the king of Kaikaya, and (8) Lakṣmaṇā, the daughter of the Madra king : these being the eight most beloved queens.

goes to meet Kṛṣṇa's father Vasudeva, who informs him that Pradyumna and Sātyaki, whom Arjuna had all along valued so much, were responsible for all the tragedy that had taken place (16.7.6). The old man complains bitterly that Kṛṣṇa paid no attention to prevent the tragedy (16. 7. 11), and felt very sad that the whole Yādava family was soon going to perish, and that it was Arjuna alone who was available to safeguard the helpless male and female population of the Yādavas. Arjuna feels much depressed at the news, and confesses that it would be beyond his individual prowess — such as it then was — to protect the ladies and sustain the great burden placed upon his shoulders. He was nevertheless going to take them all to Hastināpura, along with Vajra, the surviving grandson of Kṛṣṇa, who was expected thenceforward to rule the Yādavas from Indraprastha (16.8.11). Arjuna thereafter summons a council of the prominent Yādava personages and advises them to prepare themselves, in a week's time, to leave their native country for good. This was done.

The day after Arjuna's interview, old Vasudeva himself dies, thereby further intensifying the tragic situation. Arjuna had to necessarily prolong his stay, pending the funeral ceremonies of Vasudeva*. Proper funeral rites were performed also for Balarāma and Kṛṣṇa. After the ladies of the harem of Vasudeva and of Kṛṣṇa and the forlorn ladies of the Bhoja, Vṛṣṇī, Andhaka and other families left Dvārakā, the city itself, we are told, got submerged (16. 8. 40) under the abnormally rising tides of the Western Sea.

The first stage in the journey of Arjuna and his protègèes that is mentioned is the Pañcanada† Country (16. 8. 43), i. e., the 'Land of Five Rivers'. Seeing that the goal of Arjuna's journey was Hastināpura — to be reached as early as possible and with the help of such conveyances as could be mustered together—it would be difficult to believe that Pañcanada, the first stage in the journey, can be interpreted as equal to the modern Panjab. The equation is familiar to our times, but what could have induced Arjuna, from the very first, to choose such a circuitous route via Panjab? In the *Bhāgavatapurāṇa*‡, the normal route from Dvārakā to Hastināpura does not (and ought not to) include the Panjab, although *vinaśana*, the place where the river Sarasvatī disappears in the sandy desert, is not omitted from the route. The Purāṇa reads (X. 71. 21–22):

आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।
गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥
ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोऽथ सरस्वतीम् ।
पञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥

* Vasudeva's wives, Devakī, Bhadrā, Rohiṇī and Madirā become Satīs on *his funeral pile (16.8.18)*.

† For *Pañcanada*, there is the variant *Pañcajana*.

‡ I have to thank Shri V. D. Patwardhan of the Mbh. Department for supplying me these references.

The return journey of the same traveller Kṛṣṇa is described in the same Purāṇa (I. 10. 34–35) as follows:

कुरुजाङ्गलपाञ्चालाञ्छूरसेनान्सयामुनान् ।
ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान्सारस्वतानथ ॥
मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
*आनर्तान्भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभुः ॥

Both these descriptions contain no reference to the present Land of Five Rivers. The reading पञ्चनद in 16.8.43[a] cannot, however, be altered in view of the available MS. evidence. Hence we have to suppose that, like the present-day Pañca-nada or Panjab — which does not, in the current enumeration, include the river Sarasvatī — there was, in more ancient times, another Pañca-nada or "Land of Five Rivers": the five rivers including (i) the Sarasvatī; (ii) the Dṛṣadvatī (cf. Ṛv. 3. 23. 4) which unites with the Sarasvatī; as also the river (iii) Aruṇā which, according to the Vanaparvan (3.81.131), also joins the Sarasvatī at what was known as the Medhyatīrtha; next, (iv) the "Bias" or *Vyāsanadī*, flowing along the hermitage of Sage Vyāsa; and (v) probably the river Lunī, — or, failing that — some other river that cannot be definitely named: all these rivers, at some period, terminating their streams, singly or in some cases jointly, in the Raṇa of Cutch†. If this region was then called the Pañca-nada, it was — as compared with the Panjab — nearer enough to the Yādava cow-herds of Kathiawad, and reachable from Dwārakā in less than a week. This hypothesis suits all the details, and our note to 16. 8. 43 (pp. 48–49) will have to be modified accordingly. We have also to remember that the Ābhīra tribes, although coming from Panjab and beyond, had also marched further to the South and the West, and had already inhabited the major part of the sandy region to the North-west of the Aravalli Hills, as also the region round about Mathurā, which would be another confirmation of our proposed theory‡.

Elliot and Dowson (*Mahammedan Historians*, 2. 40) inform us that even in Gazni's days — some 2,500 or more years after the events narrated in the Mahābhārata — "Sarasvatī was a deep stream of stony bottom strewn with large pebbles. It later became completely silted with some thirty feet of fine sand". It would be nothing abnormal, therefore, if the powerful stream of the river Sarasvatī, suppressed from above by the sand-storm, made an underground way to the south, and led to the formation, near its mouth, of a new *Prabhāsatīrtha* close to the relatively modern Somanāthapattan on the south-eastern coast of Kathiawad. It is also to be noted

* Here the word भार्गव = शौनक is in the vocative case, the construction being: हे भार्गव, विभुः (= कृष्णः), आनर्तान् उपागात् ।

† Other possibilities such as the inclusion in the 'Five Rivers' of the streams of some other substitute rivers will be found discussed in B. C. Law's *Indological Studies*, Pt. 1, pp. 54 ff., and in his *Tribes in Ancient India*, Chap. XV.

‡ See Mbh. 2. 99. 9, 3. 186. 30, 14. 8. 32; also the *Pradīpa* on the *Vyākaraṇamahābhāṣya* 1. 2. 3,

goes to meet Kṛṣṇa's father Vasudeva, who informs him that Pradyumna and Sātyaki, whom Arjuna had all along valued so much, were responsible for all the tragedy that had taken place (16.7.6). The old man complains bitterly that Kṛṣṇa paid no attention to prevent the tragedy (16. 7. 11), and felt very sad that the whole Yādava family was soon going to perish, and that it was Arjuna alone who was available to safeguard the helpless male and female population of the Yādavas. Arjuna feels much depressed at the news, and confesses that it would be beyond his individual prowess — such as it then was — to protect the ladies and sustain the great burden placed upon his shoulders. He was nevertheless going to take them all to Hastināpura, along with Vajra, the surviving grandson of Kṛṣṇa, who was expected thenceforward to rule the Yādavas from Indraprastha (16.8.11). Arjuna thereafter *summons a council of the prominent Yādava* personages and advises them to prepare themselves, in a week's time, to leave their native country for good. This was done.

The day after Arjuna's interview, old Vasudeva himself dies, thereby further intensifying the tragic situation. Arjuna had to necessarily prolong his stay, pending the funeral ceremonies of Vasudeva*. Proper funeral rites were performed also for Balarāma and Kṛṣṇa. After the ladies of the harem of Vasudeva and of Kṛṣṇa and the forlorn ladies of the Bhoja, Vṛṣṇī, Andhaka and other families left Dvārakā, the city itself, we are told, got submerged (16. 8. 40) under the abnormally rising tides of the Western Sea.

The first stage in the journey of Arjuna and his protègèes that is mentioned is the Pañcanada† Country (16. 8. 43), i. e., the 'Land of Five Rivers'. Seeing that the goal of Arjuna's journey was Hastināpura — to be *reached as early as possible* and with the help of such conveyances as could be mustered together — it would be difficult to believe that Pañcanada, the first stage in the journey, can be interpreted as equal to the modern Panjab. The equation is familiar to our times, but what could have induced Arjuna, from the very first, to choose such a circuitous route via Panjab? In the *Bhāgavatapurāṇa*‡, the normal route from Dvārakā to Hastināpura does not (and ought not to) include the Panjab, although *vinaśana*, the place where the river Sarasvatī disappears in the sandy desert, is not omitted from the route. The Purāṇa reads (X. 71. 21–22):

आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।
गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥
ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोऽथ सरस्वतीम् ।
पञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥

* Vasudeva's wives, Devakī, Bhadrā, Rohiṇī and Madirā become Satīs on his funeral pile (16.8.18).

† For *Pañcanada*, there is the variant *Pañcajana*.

‡ I have to thank Shri V. D. Patwardhan of the Mbh. Department for supplying me these references.

that when the Yādavas — going on a Tīrthayātrā after the sages' curse — indulged in drink and quarrel at Prabhāsa, it would be too much to imagine that they thought it necessary to travel for the Tīrthayātrā along the whole coast-line, from the modern Dwārakā to the *modern* Somanāth, to achieve that object. Nor should we forget that when the powdered *musala* was thrown into the sea-water at Dwārakā (16. 2. 17), that heavy substance could not have floated along the whole coast-line of Southern Kathiawad and had there weighed down the *Sāveraka* grass, which proved for the Yādavas a handy weapon in fighting. Context demands a much shorter journey (16. 3. 22).

Like Kṛṣṇa himself sometime before (see next para), so had Arjuna also lost his former prowess, and was unable to check the Ābhīras. Many of the ladies voluntarily preferred to go with them. A few others, like Rukmiṇī and Jāmbavatī, *entered* the fire, while some others, like Satyabhāmā, decided to lead an ascetic life in the forest. Arjuna takes the remaining ladies and orphans to the Kurukṣetra (16. 8. 65), and installs the Yādava prince Vajra as ruler at Indraprastha. Having made all these arrangements, Arjuna finally goes to the hermitage of Vyāsa to report the tragic happenings and seek their explanation. Vyāsa's only answer was that, while Arjuna (as well as Kṛṣṇa) had, till then, done all that was possible and creditable, times had thereafter changed. So it was now but proper for all to accept the facts, and terminate their earthly career (16. 9. 36).

Although Arjuna seems to have been quite satisfied with Vyāsa's reply regarding Lord Kṛṣṇa's somewhat inexplicable conduct at the close of his *avatāra* on this earth, the explanation would not probably fully satisfy the layman, who expects the divine Avatāra to always do the right thing and save the sufferers. He would accordingly ask why Kṛṣṇa did not prevent the misconduct of the Yādavas, overrule the curse of the sages (from the consequences of which he himself was not exempted [16. 2. 13]), and protect the Yādava ladies from the clutches of the Ābhīras. Kṛṣṇa had done similar wholesome and righteous acts in the Kaurava-Pāṇḍava warfare. He not only did not prevent the evil, but even participated personally in the Mausala fight (16. 4. 35). His Sudarśanacakra flies away (16. 4. 3), the sound of his Pāñcajanya conch, which once inspired terror into the hearts of listeners, was being even ridiculed by the loud braying of asses (16. 3. 15) ! How are we to explain such happenning and such conduct in the case of the reputed promulgator of the *Bhagvadgītā* teaching ?

The solution probably would be that Kṛṣṇa knew that the time was ripe for the termination and winding up of his *avatāra*, which *comes into being when most needed, achieves the most outstanding deeds when they are essential for the safety and proper guidance of mankind* (Bh. Gītā 4. 7–8), *and comes to an end when the time for the renovation of the whole world, consequent upon the prevailing excessive durācāra, is close at hand, inviting terrific catastrophe* (comparable, in our modern terminology, to " the terrific World-War " and the innumerable chastisements and sufferrings that it is

expected to bring in its train). Such is the orthodox theory concerning to incoming, continuance, and the out-going of an Avatāra. It is necessary to point out, however, that what applies to the world-period as a whole, does not always apply to every single individual within that world-period. There are exceptions both ways, so that an individual *qua* individual has his duties and their appropriate rewards, as well as misconduct and its answering punishment. Man in fact is the Maker of his own Fate. Compare the Bhagavadgītā, 18. 45–47.

*** *** *** ***

While working on the Critical Edition of the Mahābhārata during well over twenty years; on that of the Bhīṣmaparvan during 8 years between 1935–47, and later, continuously on the four volumes of the Śāntiparvan during the years 1947–56, and finally, on the present edition of the concluding Four Parvans of the Epic during the years 1956–59, there arose several occasions when I had to deal with many textual and philosophical problems— either through personal discussions, or in public lectures on specific occasions, or through editorial replies to critical book-reviews on the same— with the late Shriyut Janardan Sakharam alias Tatyasaheb Karandikar who, about three weeks parior to his tragic death on the 13th of March last, inquired of me, as we met casually in one of the streets of Poona, whether I had arrived at any novel solutions to some of the out-of-the-way problems belonging to the concluding Four Parvans of the Mahābhārata. I replied that I had proposed some special solutions to problems pertaining to the route of the Pāṇḍavas' Pṛthvīpradakṣiṇā; about the region where the Ābhīras captured the Yādava ladies; and particularly regarding Lord Kṛṣṇa's conduct in the Mausala tragedy, which I would much like to discuss with him on some early and convenient opportunity. He was glad to hear of it and agreed, before long, to fix a suitable occasion for the purpose. Soon thereafter, unexpectedly, Tatyasaheb fell seriouly ill; and when I went to see him on Thursday, March 5, 1959, and had some twenty-minutes' talk with him, I earnestly expressed the hope that he would be soon cured of his illness and able to discuss with me the problems mentioned. Tatyasaheb unfortunately died about a week later, and I was denied that privilege. This I shall always consider as a great misfortnne, since every time that I had discussed literary matters with the late Tatyasaheb pertaining to the B. O. R. I. edition, which he had carefully studied from its very beginning, I invariably learnt something new. Almost the last scholarly publication of Shri J. S. Karandikar was the Marathi booklet entitled महाभारत, कथाभाग आणि शिकवण, to which he desired me to contribute a short Foreword. I could not say 'no' to his wish, and that remains as the very last witness of our common literary interests and efforts. — इति शम्।

Poona, B. O. R. I.
चैत्र शुद्ध प्रतिपदा,
9th April, 1959.

S. K. Belvalkar

वैशंपायन उवाच ।
षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १
ववुर्वाताः सनिर्घाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः ।
अपसव्यानि शकुना मण्डलानि प्रचक्रिरे ॥ २
प्रत्यगूहुर्महानद्यो दिशो नीहारसंवृताः ।
उल्काश्चाङ्गारवर्षिण्यः प्रपेतुर्गगनाद्भुवि ॥ ३
आदित्यो रजसा राजन्समवच्छन्नमण्डलः ।
विरश्मिरुदये नित्यं कबन्धैः समदृश्यत ॥ ४
परिवेषाश्च दृश्यन्ते दारुणाः चन्द्रसूर्ययोः ।
त्रिवर्णाः श्यामरूक्षान्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः ॥ ५
एते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः । C. 16. B. 16. K. 16.

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K5 B3.5.6 D5.6). K2.4 D3 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1 B4 ins. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; K2.4 D1.2.4.7.9 श्रीगणेशाय नमः ।; K3 ॐ नमो वक्रतुण्डाय ।; B2 ॐ नमो गणेशाय ॥; Dn ॐ; D3 श्रीगणाधिपतये नमः ।; D8 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, K6 begins with ॐ; D5 with श्रीवेदव्यासाय नम ।; T1 with श्रीराम । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । मौसलपर्व । ब्रह्मणे नमः ।; T2 (marg.) with शुभमस्तु । मौसलपर्व ।; T3 with श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।; T3 (marg.) with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । मौसलपर्व ।; T4 शुभमस्तु ।; G2 (marg.) with हरिः ॐ । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । मौसलपर्वणि ।; G3 (marg.) मौसलपर्व ।; G5 with हरिः । श्रीगणपतये नमः । ॐ ।; M2 with स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः ।

1 M4 om. the ref. — ^{a}) B1 षट्त्रिंशेषु (for °शे तु). B5 दुःख- (for त्वथ). — ^{b}) B2 राजा (for वर्षे). K2.3.5 B3 D7 G3 M1 -नंदन; K4 °नं (for °नः).

2 ^{a}) D5 partly damaged. G3 तत्र (for ववुर्). K4 Dn D1-4.9 च; D7.8 सु-; G1 स्व- (for स-). D7 -निर्वाता (for -निर्घाता). — ^{b}) K1 -वर्षणः; B2 M1.5 -कर्षिणः; B5 -कर्शिनः; G3 -वर्षिताः (for °णः). — ^{c}) B6 अवकुप्यानि शकुना. — ^{d}) K5 D8 मंगलानि (for मण्ड°). K5 विचक्रिरे; T2 प्रचक्रमे (for °क्रिरे).

3 ^{a}) K2 प्रत्यगृहन्; K5 °गूह्य; B6 प्रत्यागृहुर्; D4 (marg. as in text) प्रत्यगृहुर्; T3 प्रत्यमाहर् (sic); M5 °ग्रहं (for °गूहुर्). — ^{b}) D7 -मंडलाः (for -संवृताः). — D7 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. — ^{d}) D5 damaged. K1 निपेतुर्; B5.6 Dn D2-4.9 T3 M5 प्रा(T3 प्र)पतन्; T4 उत्पेतुर् (for प्रपेतुर्). D6 G5 M दिवः; T1 क्षितौ; G3 विभो (for भुवि).

4 D7 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{b}) G2 समवच्छिन्न-; G3.5 M2 समप्रच्छन्न- (for °वच्छन्न-). — ^{c}) B2.6 G3 निरश्मिर् (for वि°). — ^{d}) D5.6 T4 G1.2.5 M1-4 कबंधैः समलंकृतः; T1 G3 M5 °धैः समलक्ष्यत; T2 °धैः सह संवृतः.

5 With 5^{ab}, cf. 6. 108. 10^{ab}. — ^{a}) K1.2.6 B (except B5) G1 परिवेशाश् (for °वेषाश्). — ^{b}) K3.5 शशि- (for चन्द्र-). G5 M1-4 दारुणाः सूर्यचंद्रयोः. — ^{c}) D5 partly damaged. B6 विवर्णाः; M5 त्रिवर्ण-; Bom. ed. °र्णिः (for °र्णाः). K4.5 D1.6.7 -रूक्षांश्च; B5 -रूक्षाश्चास् (for °न्तास्). K3 त्रिवर्णश्यामरूक्षाश्च; M1 त्रिवर्ण*****.

6 ^{b}) K5 -शंसिना; D1.7 -शंकिनः; D5.6 -दर्शनाः; D9 -शंशिनः; T2.4 G1.2.5 M1-4 -दर्शिनः (for -शंसिनः). — ^{c}) K1.2 बहुधा; B1.2.4-6 Dn D2-4.8.9 T3 M3-5 बहवो (for ऽहरहो). — ^{d}) K3.5 T1 G3 -कारिणः; D9 -कारकः (for °काः). — For 6^{cd}, D5.6 T2.4 G1.2 M1 subst.:

2* दृश्यन्ते जगतो नाशे दिवमारोढुमिच्छति ।

— After 6, D5.6 T2-4 G1.2 ins.:

दृश्यन्तेऽहरहो राजन्हृदयोद्वेगकारकाः ॥ ६
कस्यचित्त्वथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
शुश्राव वृष्णिचक्रस्य मौसले कदनं कृतम् ॥ ७
विमुक्तं वासुदेवं च श्रुत्वा रामं च पाण्डवः ।
समानीयाब्रवीद्भ्रातॄन्किं करिष्याम इत्युत ॥ ८
परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात्कृतान् ।
वृष्णीन्विनष्टांस्ते श्रुत्वा व्यथिताः पाण्डवाभवन् ॥ ९
निधनं वासुदेवस्य समुद्रस्येव शोषणम् ।
वीरा न श्रद्दधुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १०
मौसलं ते परिश्रुत्य दुःखशोकसमन्विताः ।
विषण्णा हतसंकल्पाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

जनमेजय उवाच ।

कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह ।
पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

षट्त्रिंशेऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो महान् ।
अन्योन्यं मुसलैस्ते तु निजघ्नुः कालचोदिताः ॥ २

3* यस्य प्रसादाद्धर्मोऽयं कृते यद्वत्कलावपि ।
पाण्डवास्तु महाभागा युक्तास्तु यशसानघाः ।

[(L. 1) T_2 कृतो यद्वत्खला अपि ; T_3 कृते तद्वत्कथा अपि (for the post. half). —(L. 2) T_3 च (for तु). G_1 महाभाग (for °भागा).]

7 ^{b}) $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ [ऽ]तिशंकितः (for युधिष्ठिरः). —^{c}) K_3 शुश्रुवे (for शुश्राव). G_3 -वीरस्य (for -चक्रस्य). —^{d}) K_{2-4} $D_{8.9}$ मौशले ; K_5 मौशल्य- ; B मौषले ; D_4 मौसलैः (for °ले). T_3 कथनं (for कदनं). K_3 महत् (for कृतम्). $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M मुसलोत्सा-द(G_3 °त्पात)नं कृतं.

8 ^{a}) K_{1-3} B_1 $D_{3.5.6}$ $T_{1.2}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1-3.5}$ वियुक्तं ; T_3 विमुक्त- ; G_3 नियुक्तं (for विमुक्तं). T_1 G_3 M_5 स (for च). K_5 वियुक्तं वासुदेवस्य. —^{b}) K_5 रामस्य (for रामं च). $K_{2.3}$ पांडवाः (for °वः). —^{c}) K_3 राजन् (for भ्रातॄन्). —^{d}) $K_{1.2}$ करिष्यामि (for °म).

9 ^{b}) K_1 -बलात्कृतं ; $D_{8.9}$ -बलात्कृतात् (for °तान्). —^{c}) K_{1-3} $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.3.5}$ श्रुत्वा ते (K_3 वै) (by transp.); K_5 वै श्रुत्वा ; B_3 ताञ्श्रुत्वा. —^{d}) K_1 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M भृशं (for [अ]भवन्). K_2 पांडवा व्यथिता भृशं ; K_4 व्यथिताः पांडवान्हतः (sic).

10 ^{a}) $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M वासुदेवस्य निधनं. —^{b}) T_1 च (for [इ]व). —^{c}) B_2 धीरा (for वीरा). K_1 राजन् ; K_2 चैव (for तस्य). —^{d}) K_1 D_5 शार्ङ्गधन्विनः.

11 ^{a}) K_{3-5} Dn_2 $D_{8.9}$ मौशलं ; B मौषलं (for मौसलं). K_4 $D_{1.7}$ तु (for ते). Dn_2 $D_{2-4.9}$ T_3 समाश्रित्य ; G_1 परिश्रित्य (for °श्रुत्य). —^{b}) $K_{1.2}$ -परिप्लुताः ; K_3 -परायणाः ; K_4 $B_{1.3-5}$ $D_{6.8}$ -समाहुताः ; B_6 D_7 -समाहिताः (for -समन्विताः). —^{c}) $K_{1.3}$ D_9 M_3 विषण्ण- ; B_6 विनष्टा (for विषण्णा). $K_{1.3}$ भय- ; K_4 B_{2-4} $D_{1.5-8}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M गत- (for हत-). K_2 विषण्णा भवसंकल्पात्.

Colophon om. in K_4 B (except B_3) Dn $D_{1-4.7-9}$. — *Adhy. name :* K_4 पांडवविषादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 $D_{5.6}$ T $G_{1-3.5}$ M 1 (as in text). — *Śloka no.* : K_4 12; Dn_1 D_9 11.

2

1 ^{a}) T_1 अभवन् (for भगवन्). D_3 केनाथ शस्त्र भगवन्. —^{c}) B_6 निधने (for पश्यतो). —^{d}) $K_{1.2}$ महाबलाः ; K_5 G_3 °रथः (for °रथाः). — After 1, $T_{1.3}$ G_3 M_5 ins. :

जनमेजय उवाच ।
केनानुशप्तास्ते वीराः क्षयं वृष्ण्यन्धका ययुः ।
भोजाश्च द्विजवर्य त्वं विस्तरेण वदस्व मे ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च तपोधनम् ।
सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकागतान् ॥ ४
ते वै साम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा ।
अब्रुवन्नुपसंगम्य दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ५
इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः ।
ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ ६
इत्युक्तास्ते तदा राजन्विप्रलम्भप्रधर्षिताः ।
प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ७
वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् ।
वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति ॥ ८
येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः ।
उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ ॥ ९
समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः ।
जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति ॥ १०

4* एतद्भवन्तं पृच्छामि संमान्याभिप्रणम्य च ।

2 D7 om. 2. After the ref., G3 reads 4^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. —^{a}) D4 -विंशे (for -त्रिंशे). T1 G3 M5 तु (for ऽथ). K2 त्वथ; K3.5 तदा; D5.6 T2.4 G1.2.5 M1–4 गते (for ततो). K1 षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते. —^{b}) K3 B5 [ऽ]भवत् (B5 °न्) (for महान्). K1 वृष्णयः पर्ययोधयन्; K5 वृष्णीनामभवोभवत्. —^{c}) K3.4 Dn2 मुशलैस्; B मुषलैस्; M5 उल्सवैस् (for मुसलैस्). G3 तैस् (for ते). K1 [ऽ]पि; K2.3.5 हि (for तु). —^{d}) M1 निजग्मुः (for °घ्नुः). K3.5 D8 -नोदिताः (for -चो°). T1 G3 M5 जघ्नुः कालेन चोदिताः.

3 D7 om. the ref. —^{a}) K1 केनाति-; M5 कदा नु (for केनानु-). T1 -शापात्ते; G3 -शापिता (for -शप्तास्ते). —^{b}) T1 G3 कथं (for क्षयं). K4 B Dn D1–4.7–9 T1.3 G4 गताः; G3 मिथः (for ययुः). —^{c}) K5 तु (for च). —^{d}) K1.2 D5.6 T1.2.4 G1–3 M1.3–5 तत् (for मे).

4 G3 reads 4^{ab} for the first time after the ref. in st. 2. —^{a}) K5 काण्वं; D5 कर्णं (for कण्वं). —^{b}) K1–3.5 D5.6 T2.4 G1.2.5 M यशस्विनं; T1 G3 (both times) तपस्विनं (for तपोधनम्). —^{c}) B2 शारण- (for सा°). K2 भीमान्; K5 भोजा; D5.6 T4 G1.2 M2.5 भीमा; T1 ते वै; M1 हीमान् (for वीरा). K1 G3 सारणप्रमुखान्वीरान्. —^{d}) K3.4 Dn D1–3.9 T1 G3 M1.5 ददृशुर्द्वारकां गतान्.

5 ^{a}) K2 तं वै; K4 ततो; B1 तान्वै; B2.4–6 Dn D1–4.7.9 T3 ते तान्; D8 तेथ (for ते वै). K2 B D1.6 शांबं. —^{b}) K5 वेषयित्वा (for भू°). D5.6 T1.2.4 G1–3.5 यथा स्त्रियं (T1 °यः) (by transp.). तथा (for यथा). —^{c}) D5.6 T2.4 G1.2 -संगृह्य (-संगम्य). —^{d}) B1.3 T4 G1.5 M2.3.5 देव- (for दैव K2 B1 -दंडेन; G2 -दंडानि (for -दण्डनि-). K4 -पातिताः; K5 -योजिताः (for -पीडिताः).

6 ^{a}) B5 -काम्यस्य; G3 -कामा च (for -कामस्य). —^{b}) G3 पुत्रीम् (for बभ्रोर्). —^{d}) D3.5 T2 G5 अयं (for इयं). K3.5 किमि(K5 °म)यं प्रसविष्यति.

7 K1.2 om. 7. —^{a}) K5 तथा राजन्; D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M महाराज. —^{b}) B4 -प्रहार्पिताः; B5 D3 G5 -प्रदर्शिताः. —^{d}) K3.5 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु).

8 Before 8, K3.5 T1.3 G3 M3.5 ins. ऋषय ऊचुः. B6 om. (hapl.) 8^{a}–15^{ab}. —^{b}) K3.4 Dn2 D9 मुशलं; B1–5 मुषलं (for मुसलं). K1.2 घोरं मुसलमायसं; K5 मुसलं ह्येवमायसं. —^{d}) K2 संबोधं (sic); B (B6 om.) D1 शांबोयं.

9 B6 om. 9 (cf. v. l. 8). —^{a}) K1 येयं (for यूयं). K4 सुवृत्तानां; K5 सुदुःखार्ता; B5 सुदुर्बुद्धं; D3 सुवृत्तास्ते; D6 T2.4 G1.2 सुनिर्वृत्ता (for सुदुर्वृत्ता). —^{b}) K1 धृत-; K2 यत- (for जात-). —^{c}) K2 संछेत्तारः; G3 उच्छेत्तारं. K1–3 D5.6 T G1.3.5 M सर्वम्; K5 सर्वं (for कृत्स्नम्). —^{d}) K5 मत्तः कामवशं गतः; D7 ऋते रामजनार्दनात्.

10 B6 om. 10 (cf. v. l. 8). —^{a}) K5 यास्यते (for °ति). —^{b}) K1.2.4 B1.2 D5–8 T1.2.4 G1–3.5 M मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K3 जनार्दनः (for हलायुधः). —^{c}) D5.6 शिवं; T1 G1.2 व्याधः; T4 शीलं; G3 जले (for जरा). K4 कृष्णे (for कृष्णं). K3.5 D5.6 T1.2.4

इत्यब्रुवन्त ते राजन्प्रलम्भास्तैर्दुरात्मभिः ।
मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् ॥ ११
तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ॥ १२
अथाब्रवीत्तदा वृष्णीञ्श्रुत्वैवं मधुसूदनः ।
अन्तज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ॥ १३
एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुनर्गृहान् ।
कृतान्तमन्यथा नैच्छत्कर्तुं स जगतः प्रभुः ॥ १४
श्वोभूतेऽथ ततः साम्बो मुसलं तदसूत वै ।
वृष्ण्यन्धकविनाशाय किंकरप्रतिमं महत् ॥ १५
प्रसूतं शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् ।
विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् ॥ १६
प्राक्षिपन्सागरे तच्च पुरुषा राजशासनात् ।
अघोषयंश्च नगरे वचनादाहुकस्य च ॥ १७
अद्य प्रभृति सर्वेषु वृष्ण्यन्धकगृहेष्विह ।

G1–3. 5 M महाभागं (for °ह्मानं). — d) D8 तु वि- (for भुवि). K B4 D1. 5. 6 T2. 4 G1. 2. 5 M वेत्स्यति; T1 विध्यति; G3 विद्यते (for भेत्स्यति).

11 B6 om. 11 (cf. v. l. 8). — a) K1 ब्रुवंस्तु ते; K3 Dn D4–6. 8 T G1–3. 5 M [अ]ब्रुवंस्ततो; K5 [उ]क्त- वंतस्ते; D1. 7 [अ]ब्रुवंतस्ते (for °वन्त ते). B4 (marg. as in text) सर्वे (for राजन्). — b) K3. 5 प्रलु(K5 दुर्लु)ब्धास् (for प्रल°). D7 ते (for तैर्). D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M प्रल(G3 °लु)ब्धास्ते महर्षयः. — D6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M om. 11cd; D5 reads the same on marg.

12 B6 om. 12 (cf. v. l. 8). — a) D8. 9 T3 तथो- क्ता. K3 तथेत्युक्त्वाथ मुनयः; K4 B4 तथो(B4 अथो)- क्ता मुनिभिस्ते तु. — b) K1 तथा (for ततः). K1. 2. 5 कौरवम् (sic) (for केशवम्). K2 अत्ययुः (for अभ्ययुः). K3 क्रौबेरमथमभ्ययुः (sic); D5. 6 T2. 4 G1. 2. 5 M1–4 यथागतमथो ययुः; T1 G3 M5 यथायातं त(T1 थ)था ययुः; T3 यथायांतं ततो ययुः.

13 B6 om. 13 (cf. v. l. 8). — a) K1 ततो; K3 B1. 3. 5 D5. 6 T3. 4 G1. 2 M1. 4 तथा (for तदा). T2 विष्णुः (for वृष्णीञ्). — b) K1. 2 B1. 3–5 Dn2 D2–4. 9 T3 श्रुत्वैव; D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M1–4 श्रुत्वैतन्; D8 श्रुत्वेदं; M5 श्रुत्वेमं (for श्रुत्वैवं). — d) K1–3 -च; K5 D5. 6 T4 G1 तत् (for तान्).

14 B6 om. 14 (cf. v. l. 8). — a) M5 उक्तो (for उक्त्वा). — b) K4 B1–5 Dn D1–4. 7–9 T3 पुरं तदा; G5 M2–5 पुनर्गृहं (for °हान्). G3 आदिदेश पुनः पुनः. — cd) K1–3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M transp. नैच्छत् and कर्तुं. K1 जगतां (for °तः). G3 पतिः (for प्रभुः).

15 B6 om. 15ab (cf. v. l. 8). — a) K1 D5. 6 T2. 4 G1–3. 5 M1. 2. 5 तु (for ऽथ). K4 B (B6 om.) D1. 6 शांबो. — b) K3 Dn2 D9 मुशलं; B1–5 D8 मुषलं (for मुसलं). K5 मुसलं तदसैवतं (sic); D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M °लं तद(T2 सम)सूयत; G3 °लं समजायत. — After 15ab, K B1–5 Dn D1–4. 5 (marg.). 7–9 T3 ins.:

5* येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः ।

[K2. 5 -कुलं. D8 गताः.]

— d) K3. 4 D1. 7 मुद्गर- (for किंकर-). T1 -प्रभवं (for -प्रतिमं).

16 a) N (except D5. 6) असूत; G3. 5 M3. 4 प्रसूत- (for प्रसूतं). K1 मुसलं; K4 D1. 7 चायसं; B6 पापजं; G5 -शापलं (sic) (for शापजं). — b) K1 D8. 9 राज्ञो (for राज्ञे). K1. 5 B3. 4 T3 G1. 2. 5 M2. 3 न्यवेदयत्; K3 निवेदितं; D4 निवेदयन् (for न्यवे°). — c) K4 विषस्स (sic); D5. 6 T2. 4 G1. 2. 5 M विवर्ण- (for विषण्ण-). T3 तु तदा (for तद्राजा). T1 विवर्णवदनो राजा; G3 विवर्णरूपवदनः. — d) K1 D5 T2 G3. 5 M सूक्ष्म- (for सूक्ष्मं). M1 अचारयत् (for अका°). T1 ततश्च व्यथितोभवत्. — After 16, K2 ins. 8*.

17 K2 om. 17. — a) K1 G2 M3–5 प्राक्षिपत् (for °पन्). K5 सागरं. — For 17ab, K4 B D (except D6) T3 subst.:

6* तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन्पुरुषा नृप ।

[B5 प्राक्षिपन्पुरुषोत्तम (for the post. half).]

— After 17ab, M4 ins.:

7* जज्ञे सावे[व?]रकाश्चूर्णं प्रक्षुप्तं तैर्महोदधौ ।

— c) K1 D8 आघोषयंश्च; K5 अघोषयच्च; D4 अघो- षयंश्च (for अघोष°). D7 ते (for च). K4 D1 अघो- षयंत नगरे. — d) K1 T2 M1. 3. 4 ह; B1. 4 (marg.). 5. 6 Dn D2–4. 9 T3 ते (for च). — After 17, K (K2 after 16) B Dn D1–4. 5 (marg.). 7–9 T2. 3 ins.:

सुरासवो न कर्तव्यः सर्वैर्नगरवासिभिः ॥ १८
यश्च नोऽविदितं कुर्यात्पेयं कश्चिन्नरः क्वचित् ।
जीवन्स शूलमारोहेत्स्वयं कृत्वा सबान्धवः ॥ १९
ततो राजभयात्सर्वे नियमं चक्रिरे तदा ।
नराः शासनमाज्ञाय तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धकैः सह ।
कालो गृहाणि सर्वेषां परिचक्राम नित्यशः ॥ १
करालो विकटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः ।

8* जनार्दनस्य रामस्य बभ्रोश्चैव महात्मनः ।
[K2 om. the prior half.]

18 ^{b}) B1. 5. 6 Dn D2–4. 9 T3 -कुलेषु (for -गृहेषु). K3–5 B3–6 D1. 7 च; D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M [अ]थ (for [इ]ह). — ^{c}) K4 कर्तव्यं (for °व्यः). — ^{d}) K4 सर्वं (for सर्वैर्). K1–3. 5 विषय- (for नगर-).

19 ^{a}) T3 यच्च नो; G3 यच्चापि; M3 यदि न (for यश्च नो). K1 [ऽ]विधितं; B4 °दिते; D5. 6 T4 °तथं; D7 °हितं (for °दितं). K5 यश्च वो विधिना कुर्याद्. — ^{b}) K1 येयं; K3 B4 एवं; D8 G3 स्वयं (for पेयं). B3 कुर्यान्; D5. 6 T2. 4 G2 किंचित् (for कश्चिन्). K1–3 D5. 6 T1. 2. 4 M transp. नरः and क्वचित्. K5 एवं क्वापि कश्चिन्नरः. — ^{c}) K3. 5 स जीवन् (by transp.); G3 दीप्तः स. K5 शीलम् (sic); D7 कीलम् (for शूलम्). — ^{d}) D8 पेयं (for स्वयं). K5 [अ]थ (for स-). D5. 6 T4 M4 सहान्वयैः (M4 °यः); D7. 9 सबां (D7 च बां)-धवाः. T1 स्वयं गच्छेरस चानयः; T2 G1–3. 5 M1–3. 5 क्षयं कृत्वा सहान्वयैः (T2 G3 M5 °यः; M2. 3 °यं).

20 ^{a}) K5 सतो (for ततो). — ^{b}) K1–3. 5 नियमं (K3 विनयं) तत्र चक्रिरे; D5 °मं च प्रचक्रिरे; D6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M नियतं तं न (T2 °तं न च; M1 °तास्तं म; M2 °तस्तं न) चक्रिरे. — ^{d}) N (except D5. 6) रामस्याक्लिष्टकर्मणः.

Colophon om. in K1. 2. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K4 Dn1 D3. 7 1; K5 D6 T G1–3. 5 M 2 (as in text). — *Śloka no.*: K4 32; Dn1 D8 31; D3 34.

3

1 M5 repeats (without var.) 1^{a}–10^{a} after the end of this adhy. K1. 2 om. the ref. — ^{b}) K1 यदूनाम् (for वृष्णीनाम्). K1 मत्कुणैः; K5 बांध (for अन्धकैः). — ^{c}) K1–3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 3. 5 सर्वाणि (for सर्वेषां). — ^{d}) B1. 6 सर्वशः (for नित्यशः M3 परिक्रामति नित्यशः.

2 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. — ^{a}) B1 कराल-; D5. 6 T G1–3. 5 M कराळो. K1 किकलो; K2 विकलो (for °टो). — ^{b}) D5. 6 T G1–3. 5 -पिंगळः; D9 -पिंगलाः (sic). — For 2^{ab}, K4 subst.:

9* करटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गललोचनः ।

— After 2^{ab}, K3. 5 ins.:

10* समूहिनि महाकेतुर्जपापुष्पावतंसकः ।
कृकलासवाहनगः काकपक्षविभूषणः ।

[(L. 1) K5 समूहिणी (for °हिनि). K5 -पुष्पावतंसकाः. — (L. 2) K5 करालमाहनयनः (sic) (for the prior half).]

— ^{c}) K4 D1 गृहान्; G1 गृहानि. K3 अवेक्षन्; Dn D2–4. 7. 9 M3 आवेक्ष्य (for अवे°). — ^{d}) B5 नावेक्ष्य च; T1 अदृश्यच्च (for नादृश्यत). B1. 3. 5. 6 Dn D2–4. 9 T3 कश्चित् (for पुनः). G1. 2 पुनः (for क्वचित्). — After 2, N (except D6) T2. 3 ins.:

11* तमघ्नन्त महेष्वासाः शरैः शतसहस्रशः ।
न चाशक्यत वेद्धुं स सर्वभूतात्ययस्तदा ।

[(L. 1) K1–3. 5 अभ्यघ्नन् (for अघ्नन्त). D8 शत-

गृहाण्यवेक्ष्य वृष्णीनां नादृश्यत पुनः कचित् ॥ २
उत्पेदिरे महावाता दारुणाश्च दिने दिने ।
वृष्ण्यन्धकविनाशाय बहवो रोमहर्षणाः ॥ ३
विवृद्धमूषका रथ्या विभिन्नमणिकास्तथा ।
चीचीकूचीति वाश्यन्त्यः सारिका वृष्णिवेश्मसु ।
नोपशाम्यति शब्दश्च स दिवारात्रमेव हि ॥ ४

अनुकुर्वन्नुलूकानां सारसा विरुतं तथा ।
अजाः शिवानां च रुतमन्वकुर्वत भारत ॥ ५
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः ।
वृष्ण्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरंस्तदा ॥ ६
व्यजायन्त खरा गोषु करभाश्वतरीषु च ।
शुनीष्वपि विडालाश्च मूषका नकुलीषु च ॥ ७

शोथ (for शरैः शत-). K5 शरैः संनतपर्वभिः (for the post. half). — (L. 2) D8.9 अशक्यंत. K5 न चाशक्यंत ते वोढुं ; B2 न चाशक्यंत वेढुं तं ; D8 न च शक्यत वेढाक्यं ; D6 न च शक्यंत*** (for the prior half). D5 om. the post. half. B1-3.5.6 -भूताभ्ययस् ; B2 (also marg. as above) -भूतांतकं ; B4 -भूताशयस् (for °त्ययस्). T2.3 तथा (for तदा). K5 सर्वभूताश्रयस्तथा (for the post. half).]

3 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. — ^{a}) D1.7 उत्पेतिरे (for °दिरे). K3.5 T3 G3 M1.2 (*inf. lin.* as in text) महोत्पाता ; D5 (before corr.).6 T4 G2 तु भावानां (sic) ; G1 तु भगवन् (for महावाता). K1.2.4 उत्पेतिरे महोत्पाता (K2 °हावाता) ; T1.2 उत्पेतुश्च महोत्पाता. — ^{b}) K3.5 हि (for च). K1.2.5 दिशो दश (for दिने दिने). — ^{d}) K1-3.5 B D (except D5) लोम- ; K4 लोक- (for रोम-).

4 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. — ^{a}) D4 प्रबद्ध- ; D5.6 T2.4 G1 प्रवृद्ध- ; T1 M5 विवर्ध- (*for* विवृद्ध-). Some MSS. -मूषिका (for -मूषका). — ^{b}) K3.5 विभग्न- ; T1 विच्छिन्न- (for विभिन्न-). D5.6 -वणिकास् (for -मणिकास्). K5 तदा (for तथा). K1 विभिन्नापणिकास्तथा ; D7 °न्ना भित्तिकास्तथा. — After 4^{ab}, N (except D5.6) T3 ins. :

12* केशा नखाश्च सुप्तानामद्यन्ते मूषकैर्निशि ।

[K2.5 अखादन् ; B3 नखांश्च (for नखाश्च). K1 केशानखाद्वंद्रुसानां (*sic*) (for the prior half). K6 D7 भंक्ष्यंते ; D8 आद्यंते (for अद्यन्ते). B4 बिलं (for निशि). K1.2.5 यूनां (K5 नृणां) युवतयो निशि (for the post. half).]

— ^{c}) K1.2 चीचीकूची च (K2 °चीची) ; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M वीचीकूचीति (for चीची°). K5 B1 वासंती ; B5 Dn D1-4 वाशं(B5 D2.3 °सं)ति (for वाशन्त्यः). K3 B2-4.6 D7-9 T3 चि(K3 D7.9 वी)चीकूचीति वाशं(K3 B3.4 D8.9 °सं- ; T3 °चं)ति ; K4 चीचीकूचिति वासंति. — ^{d}) K1.2.5 B4 D8 T1.2 शारिका. B3 -वेश्मनि (for °सु). D5.6 T3.4 G1-3.5 M शारिका वृष्णिवेश्मनि. — K2 om. 4^{c}–5^{b}. — ^{e}) B4 -सर्पति ; D5 G5 M2-4 -श्याम्यत (for °ति). K3 T3 शब्दस्तु ; K5 [अ]सौ शब्दः ; B1.5 Dn1 D2-4 शब्दः स (for शब्दश्च). K1 न चाशाम्यत शब्दः स. — ^{f}) K3.4 B6 -रात्रिम् (for -रात्रम्). K3-5 D1.5-7 T2.4 G1.2 M1.3 च ; B4 G5 M2.4.5 ह (for हि). K1 दिवा रात्रौ तथैव च ; T1 राज्यहानि सदैव तु.

5 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. K2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) B4 Dn D5.6 T2 G1.2.5 M1-4 अन्वकुर्वन् (for अनु°). K3 D1.7 अनुकुर्वंति भूतानां ; K4.5 अनु(K5 °न्व)कुर्वंतु सू(K5 लो)कानां ; M5 अन्वकुर्वन्नकूलानां. — ^{b}) K1 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M सारसा (K1 शारिका) वृष्णिवेश्मसु (G5 M2.5 °नि) ; K3.5 वायसा वृष्णिवेश्मसु (K3 °नि) ; D7 सारिका विरुतं यथा. — ^{c}) K4 Dn D1-4.6.7.9 T3.4 G1.2 वि- (for च). — ^{d}) K1.3 B4 D1-4.6 T G1.2 M4.5 अन्वकुर्वंत (D4 °ति) ; K4 महत्कुर्वंत ; K5 शृण्वन्कुर्वंत ; B1-3.5.6 D7.8 G3 अनुकुर्वंत (D7 °ति) (for अन्वकुर्वंत).

6 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. — ^{a}) B D5.6 T2.4 G5 M2-5 पांडरा (for पाण्डुरा). — ^{b}) K1 B2.3 Dn T2 G5 M1.2.4.5 विहंगाः. K3.5 D8 -नोदिताः (for -चो°). — ^{c}) K3.5 वृष्ण्यंधकगृहेष्वेव. — ^{d}) K1 विचरंस्. B2 D6 T2.3 G3 तथा (for तदा). M3 कपोता विचरंत्युत.

7 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. G3 om. 7–9. — ^{a}) K2 पुरा ; G5 M1-3.5 तदा (for खरा). D5.6 T2.4 G1.2 अजा गोषु व्यजायंत ; M4 व्यजायत अजा गोषु. — ^{b}) D5.6 T2.4 G1.2.5 M ख(M4 क)राश्च ; T1 श्वानश्च (for करभा). K5 करभाश्वखरेषु च. — ^{c}) K1 G2 शुनिषु (sic). *K1* च (for [अ]पि). D1.7 विडालश् ; D5 (before corr.).6 G5 M1 M2 (*inf. lin.*) बिलालाश् ; T2 G1.2 विडाळाश् ;

नापत्रपन्त पापानि कुर्वन्तो वृष्णयस्तदा ।
प्राद्विषन्ब्राह्मणांश्चापि पितॄन्देवांस्तथैव च ॥ ८
गुरूंश्चाप्यवमन्यन्त न तु रामजनार्दनौ ।
पत्न्यः पतीन्व्युच्चरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ ९
विभावसुः प्रज्वलितो वामं विपरिवर्तते ।
नीललोहितमाञ्जिष्ठा विसृजन्नर्चिषः पृथक् ॥ १०

उदयास्तमने नित्यं पुर्यां तस्यां दिवाकरः ।
व्यदृश्यतासकृत्पुंभिः कबन्धैः परिवारितः ॥ ११
महानसेषु सिद्धेऽन्ने संस्कृतेऽतीव भारत ।
आहार्यमाणे कृमयो व्यदृश्यन्त नराधिप ॥ १२
पुण्याहे वाच्यमाने च जपत्सु च महात्मसु ।
अभिधावन्तः श्रूयन्ते न चादृश्यत कश्चन ॥ १३ C. B. K.

विडालाश्; M_{3-5} विलालाश् (for बिडालाश्). —^{d}) Some MSS. मूषिका. $K_{3,5}$ नकुले(K_5 °ले)षु (for °लीषु). D_{4-6} $T_{1,2,4}$ $G_{1,2,5}$ M [अ]पि (for च).

8 For the repetition in M_5, cf. v. l. 1. G_3 om. 8 (cf. v. l. 7). —^{a}) $K_{1,2}$ T_1 $M_{1,3,5}$ नापत्रपंति; K_3 नापारमंत; $B_{2,3}$ नामंत्रयत; B_2 (marg.) $D_{1,7}$ नानुतप्यंति (B_2 °त); D_8 नान्वतप्यंत (for नापत्रपन्त). —^{b}) K_2 $B_{2,4,6}$ $D_{4-6,8}$ $T_{1,3}$ तथा (for तदा). —^{c}) K_5 तेद्विषन्; $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1,2,5}$ M अ(G_5 आ)र्दयन् (for प्राद्विषन्). $K_{1,2}$ अद्विषन्ब्राह्मणांश्चैव; K_3 ते-द्विषन्ब्राह्मणान्गाश्च. —^{d}) K_3 $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1,2,5}$ $M_{1-3,5}$ पितृ- (for पितॄन्).

9 For the repetition in M_5, cf. v. l. 1. G_3 om. 9 (cf. v. l. 7). —^{a}) M_2 पितॄंश्च (for गुरूंश्च). K_2 अवामन्यंत; K_3 Dn_1 T_1 M_5 अवमन्यंते (for °मन्यन्त). —^{b}) K_3 ऋते (for न तु). — Dn_2 reads 9^{cd} on marg. —^{c}) K_4 अभ्यचरन्; $B_{1,3}$ व्यचरंत; B_4 व्युच्चरंति; Dn $D_{2-4,9}$ उच्चरंत (D_4 °तः); $D_{1,7}$ अत्य-चरन्; T_3 उच्चरंति (for व्युच्चरन्त). $K_{1-3,5}$ भार्याः पतीन्व्यभिचरन्; $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1,2,5}$ M भार्याः पतीनु- (T_1 M_2 [*inf. lin.*] °न्व्यु)च्चरंति. —^{d}) $K_{1-3,5}$ पुरुषास् (for पतयस्). $D_{1,7}$ तदा (for तथा). K_4 पत्नीषु पतयस्तदा; $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1,2,5}$ M भार्याश्च ($D_{5,6}$ T_2 °र्यां च) पुरुषास्तथा.

10 For the repetition in M_5, cf. v. l. 1. —^{a}) K_3 (*sup. lin.*) प्रचलितो; B_6 प्रज्वा° (for प्रज्व°). —^{b}) K_3 वामो; K_5 वातो (for वामं). D_8 -वर्तत (for -वर्तते). —^{c}) $K_{1,2}$ B_3 Dn $D_{2-4,9}$ -मंजिष्ठा; K_5 -मांजिष्ठं; D_8 -मांजिष्ठो (for -माञ्जिष्ठा). —^{d}) $K_{1,2}$ व्य(K_2 व्या)चरन्; D_8 $T_{1,2}$ $G_{2,3}$ M_4 व्य(G_3 अ)सृजन्; T_3 विचरन् (for विसृजन्). G_3 (also as in text) M_1 क्वचित् (for पृथक्). K_5 विसृज्य चार्चिषः पृथक्; D_4 °जन्नर्चिषा परे.

11 ^{a}) $K_{1,2,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M उदयास्तमये (K_5 °मिते) नित्यं (T_1 G_3 तस्यां). —^{b}) K_4 $D_{1,7}$ तस्यां पुर्यां (by transp.); D_8 पूर्यंतेस्यां; T_1 G_3 पूर्यां नित्यं. —^{c}) K_1 T_2 वि(T_2 अ)दृश्यत; $K_{3,4}$ $D_{1,7}$ दृश्यते हि (for व्यदृश्यत). $D_{5,6}$ T_4 $G_{1,2}$ व्यदृश्यतां च कूजद्भिः. —^{d}) D_9 सबंधैः परिवर्तितः.

12 ^{a}) K_2 सिद्धेन्न-; $K_{3,4}$ $D_{1,7}$ T_2 $M_{4,5}$ सिद्धान्ने; B_5 सिद्धार्थे-; Dn $D_{2-4,9}$ सिद्धेषु; G_3 सिद्धिः स्यात् (for सिद्धेऽन्ने). K_5 $D_{5,6}$ T_4 G_2 महानसे सुसिद्धा(K_5 तु सिद्धा-; D_6 T_4 G_2 सुसिद्धे)न्ने. —^{b}) D_5 $T_{1,2,4}$ $G_{1,2,5}$ M ससूपे (for संस्कृते). G_3 सूपविष्टेषु भारत. —^{c}) $K_{1,2}$ $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M अवतार्यमाणाः (K_1 °णे); $K_{3,5}$ उत्तार्यमाणे (for आहा°). $B_{3,5,6}$ T_1 $G_{1,2,5}$ क्रिमयो (for कृ°). D_4 आतार्यमाणाः कृतयो. —^{d}) K_1 विदृश्यंत; D_5 T_2 ह्यदृश्यंत (for व्य°). $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{2-4,8,9}$ T_3 सहस्रशः (for नराधिप). K_5 $D_{1,7}$ विदृश्यंते सहस्रशः.

13 ^{a}) B_4 पुण्याह-; $D_{5,6}$ पूर्वाह्णे (for पुण्याहे). K_1 वाश्यमाने (sic); K_5 वाद्य° (for वाच्य°). $B_{1-3,5,6}$ Dn $D_{2-4,9}$ T_3 तु (for च). D_8 पुण्याहे वाच्यमानेषु. —^{b}) $K_{3,5}$ पठत्सु; B_3 संसत्सु; $T_{1,3}$ G_3 M_5 यजत्सु (for जपत्सु). T_2 महत्सु च (for महात्मसु). K_1 संसत्सु च सभासु च; K_2 संवदत्सु सभासु च. — After 13^{ab}, T_1 ins.:

13* अश्रूयन्त शुनां शब्दाः सर्वतः कर्णवेधकाः ।

— T_1 om. 13^{c}–14^{d}. —^{c}) K_1 अभिधायेत; $K_{2,3,5}$ °धावेति; T_3 अधावंत स्म; G_1 अभिधावमानाः (for °धावन्तः). K_3 श्रूयेत (for श्रूयन्ते). $D_{5,6}$ विधाव-माना दृश्यंते; T_2 अभिधावमानो दृश्येत; T_4 G_2 अपि धावमाना दृश्यंते; G_3 अथा भस्मानि दृश्यंते; G_5 M_{1-3} अभिधावतामदृश्यंत; M_4 °धावता च दृश्यंते; M_5 आधा-वंतः स्म दृश्यंते. —^{d}) M_1 तु (for च). B_2 [अ]दृश्यंत. K_2 D_7 कंचन (for कश्चन).

14 T_1 om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) D_6 $T_{2,4}$ $G_{1-3,5}$ M तु (for च). $K_{1-3,5}$ B_{2-6} $D_{1,7,8}$ परस्परस्य

परस्परं च नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः ।
ग्रहैरपश्यन्सर्वे ते नात्मनस्तु कथंचन ॥ १४
नदन्तं पाञ्चजन्यं च वृष्ण्यन्धकनिवेशने ।
समन्तात्प्रत्यवाश्यन्त रासभा दारुणस्वराः ॥ १५
एवं पश्यन्हृषीकेशः संप्राप्तं कालपर्ययम् ।
त्रयोदश्याममावास्यां तान्दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् ॥ १६
चतुर्दशी पञ्चदशी कृतेयं राहुणा पुनः ।
तदा च भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः ॥ १७

विमृशन्नेव कालं तं परिचिन्त्य जनार्दनः ।
मेने प्राप्तं स षट्त्रिंशं वर्षं वै केशिसूदनः ॥ १८
पुत्रशोकाभिसंतप्ता गान्धारी हतबान्धवा ।
यदनुव्याजहारार्ता तदिदं समुपागतम् ॥ १९
इदं च तदनुप्राप्तमब्रवीद्यद्युधिष्ठिरः ।
पुरा व्यूढेष्वनीकेषु दृष्ट्वोत्पातान्सुदारुणान् ॥ २०
इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षन्सत्यमेव तत् ।
आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिंदम ॥ २१

नक्षत्रं ; D5 °रं तु तत्क्षत्रं (sic). — b) K3 हन्यते च ; G3 ह्यनुरूपं (for हन्यमानं). — c) M4 गृहैर् (sic) (for ग्रहैर्). T3 अपश्यत् (for °श्यन्). K5 सर्वैस्तैर् (for सर्वे ते). K3 ग्रहैः प्रदृश्यते सर्वैर् ; K4 गृहैरपतयन्सर्वे. — K4 om. 14d. — d) B5 च (for तु). K5 नात्मनस्त्वथ कंचन.

15 a) K5 नदतं (sic) ; G3 न कृतं (for नदन्तं). K1 पंचजन्मं (sic). K3 नर्दंतं पांचजन्यस्य ; D9 न दत्तं च पांचजन्यं. — K4 om. 15b. — b) K1–3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M -पुरस्कृतं (for -निवेशने). — c) M5 समंतं (for समन्तात्). K1 प्रतिभाषंत ; K2 B2 D6 T4 M1 प्रत्यवाशंत ; K3 B1. 5. 6 Dn1 D1–4. 9 पर्यवा(D4 °भा)संत ; K4. 5 B3. 4 D8 प्रत्यवासंत ; Dn2 D7 T3 पर्यवाशंत ; M3 प्रत्यपश्यंत ; M4 °श्यंत (for °वाश्यन्त). — d) K2–4 B2 D1. 7 T1. 3 G2. 3 -स्वनाः (for -स्वराः). K5 रासभा दारुणा स्वनी (sic).

16 a) D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M अपश्यत्स (T2 °न्स ; G2 °त्सु) ; D9 एव पश्यन्. — b) K5 संप्राप्त- (for °प्तं). D5. 6 T4 -पर्ययात् (for -पर्ययम्). T3 संप्राप्तं कालमच्युतः. — c) K1–3 B2 D5. 6 T G1–3. 5 M त्रयोदशीम् ; K5 °दशे (for °दश्याम्). K1 अमावस्यां. — d) K1 T2. 4 M1. 2 तां ; M5 ता (for तान्). K3 दृष्ट्वाथ (for तान्दृष्ट्वा). K5 B3 D5. 6 T2. 4 प्रब्रवीद् ; D1 चाब्र° ; D7 त्वब्र° ; M5 [अ]था° (for प्राब्र°).

17 T1 om. 17ab. — a) K1–3. 5 B2 T2. 3 G1–3. 5 M त्रयोदशी (T2 G2. 3 °शीं) (for चतुर्दशी). T2 G2. 3 पंचदशीं. — b) K2 क्षतेयं ; D7 हृतेयं (for कृ°). K1 राहुना ; B1 दारुणा. B2 (marg.) D8 पुरा ; M1 ततः (for पुनः). — c) K2. 4 B2 तदा मे (K2 B2 वा) ; B1 Dn D2–4. 9 T3 प्राप्ते वै ; B3. 5 प्राप्तेयं ; D1. 7 प्राप्ते च ; D5. 6 T1. 2. 4 G3 त(T1 य)था च (for तदा च). K1 पुरासीद्भारती युद्धे. — d) K4 प्राया (sic) ; T1. 2 G5 M प्राप्ते (for प्राप्ता). T1 वा (for च). K5 प्राप्ता चाद्य क्षपा पुनः ; D7 प्राप्तोद्य क्षणमद्य नः ; G3 प्राप्ते चाद्य क्षयाय च.

18 T1 om. 18–20. — a) K2 B विमृषन्. K3 transp. कालं and तं. K1 G3 विमृश्यमेवं (G3 °श्य तं च) कालं तं. — c) K5 पार्थं (for प्राप्तं). K3–5 D1. 5. 7 M2 च ; B4 om. (for स). — d) D5. 6 T2. 4 G1–3. 5 M तु (M5 तं) मधु- ; D9 वै केसि- (for वै केशि-). K1–4 B3. 4 D1. 7 वर्षं केशि(K3 °षि)निषू(K1 °सू)दनः ; K5 वर्षं केशनिसूदन (sic).

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) K4 D1. 7 -शोकेन ; M5 -शोकाव- (for -शोकाभि-). — c) K1 यत्पूर्वं (for यदनु-). — d) K3. 5 B3. 4 G3 M3 समुपस्थितं ; B1. 5 Dn D2. 4. 9 °पागमत् (for °पागतम्). K2 तदिदं मनसागतं.

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) K3 D5. 6 T2–4 G2. 3. 5 M1–4 समनु- ; K5 [अ]यमनु- ; M5 तमनु- (for तदनु-). K4 D1. 7 इदं तदनुसंप्राप्तम्. — b) K3 च ; D1 om. (for यद्). K1. 5 युधिष्ठिरं. — c) K1 पूर्णेषु ; Dn व्यूहेषु (for व्यूढेषु). K2 अनेकेषु (for अनी°). — d) K2 दृष्टोत्पातान् (sic). — After 20, K3 ins. :

14* पुण्यदानप्रदाच्चापि शान्तिहोमाच्च केवलात् ।
पुण्यकर्मप्रयोगाच्च नान्यच्छ्रेयो भवेदिति ।

21 b) K2 Dn D1. 7. 9 चिकीर्षुः (for °र्षन्). K5 नान्यम् (for सत्यम्). K3. 5 च ; B2. 3 D8 तु ; B5 om. (for तत्). K4 चिकीर्षुः पुरुषर्षभः. — c) K5 आराधयामास तदा. — d) K3 परंतपः (for अरिंदम). D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M तीर्थं घोष(D5. 6 रोच)यतेति च ; G3 तीर्थं हि विषये तपः.

22 a) K1 क्षयोपर्यंतः ; K2 क्षावोपयंत. — b) K4

अघोषयन्त पुरुषास्तत्र केशवशासनात् । तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्येति पुरुषर्षभाः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।
काली स्त्री पाण्डुरैर्दन्तैः प्रविश्य हसती निशि ।
स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति ॥ १
अलंकाराश्च छत्रं च ध्वजाश्च कवचानि च ।
ह्रियमाणान्यदृश्यन्त रक्षोभिः सुभयानकैः ॥ २
तच्चाग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयस्मयम् ।
दिवमाचक्रमे चक्रं वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ३
युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं

तदा (for तत्र). — c) K1, 2, 4 वै; K3 [s]द्य; D4 T4 श्वः; T2 च (for वः). T1 M1 तीर्थयात्रा समुद्रस्य (M1 °यात्रासमुदयः). — d) T3 कार्या वः (for कार्येति). K1, 2 Dn2 D4, 7 T4 G2 M1 कार्येति पुरुषर्षभ (Dn2 °भः); K3, 5 T2 °ति भरतर्षभ.

Colophon. — *Adhy. name:* K1 उत्पातदर्शनं; K5 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2, 4 B2, 6 Dn2 D3, 7 2; K5 D5, 6 T G1–3, 5 M 3 (as in text). — *Śloka no.:* D3, 8, 9 24.

4

1 M5 om. the ref. — a) K4 कलि-; D4 काल-; D7 T1, 2 G1, 5 M काळा; T3 काळी. B2–4, 6 G1, 5 M1–3 पांडरैर् (for पाण्डु°). K2 मत्तैः (for दन्तैः). D5, 6 T4 G2 क(G2 का)ळा तु पांडरैर्दंतैः (D5 °डैः); G3 कालोस्त्रि[स्त्रि]पांडरैर्दंतैः. — b) K5 T3 हसते; B3 महती; D4 सहती; T1 [इ]ह महा-; G3 [इ]ह सती (for हसती). — c) K5 सुसेषु; D4 M1 स्वप्ने तु (for स्वप्नेषु). K4 T2 मुह्यंती; B3 मुंचती; D7 तून्मत्ता (for मुष्णन्ती). D5, 6 T4 G1, 2 स्त्रियः स्वप्नेपि मुह्यंति (T4 °ती). ❀ Cn: मुष्णन्ती, स्त्रीणां मङ्गलसूत्रादिकं चोरयन्ती । ❀ — d) K1, 2 B3 M4 प्रति- (for परि-). K2 G2 -धावती (for °ति). — After 1, N (except D4) T2, 3 ins.:

15* अग्निहोत्रनिकेतेषु वास्तुमध्येषु वेश्मसु ।
वृष्ण्यन्धकानखादन्त स्वप्ने गृध्रा भयानकाः ।

[(L. 1) K2 वसु- (for वास्तु-). T2 -मध्ये तु (for -मध्येषु). — (L. 2) K3, 5 वृष्ण्यंधकाः प्रदृ(K5 °प)श्यंति (for the prior half). Dn D3, 8 स्वप्नेपूल्का (D8 °ह्वा) (for स्वप्ने गृध्रा). K1 उष्ट्रा; K2 तृष्ट्रा; B2 दृष्टा (for गृध्रा). K3 स्वप्ने गृध्रान्भयानकान्; K4 स्वप्ने गृध्र भयानकं; K5 स्वप्ने वोष्ट्रा भयानिकं (sic) (for the post. half).]

K3, 5 cont.:

16* कुर्वन्तो भीषणान्नादान्करालाश्चाप्यसंगताः ।
तथा द्विशिरसो रौद्राश्चतुर्बाहव एव च ।
स्त्रीणां गर्भेषु जायन्ते राक्षसा गुह्यकास्तथा ।

[(L. 1) K5 कुर्वता (for कुर्वन्तो). K5 कुकुटाश्चापसर्गमाः (sic) (for the post. half). — (L. 2) K5 द्विशिरसा.]

2 a) K1 अलंकाराणि; K5 D9 अलंकारश्. K3, 5 छत्राणि; D5, 6 T1, 2, 4 G1–3, 5 M श्च(T1 श्चा)त्राणि (for छत्रं च). — b) K1 ध्वजं. — c) B3, 5 G1 क्रियमाणानि (B3 °न्); D9 ह्रियमाणान्; T2 ह्रियमाणा हि (for °माणानि). K2 दृश्यंत. K5 ह्रीयमाणा न दृश्यंते; T1 ह्रियमानानि दृश्यंते; G3 पायमानानि दृश्यंते; G5 M1–3, 5 ह्रियमाणानि (G5 M2 °श्च) दृश्यंते. — d) K2 स्व-; D5, 6 G1, 2 M3 स-; D8 च (for सु-). K5 रक्षोभिर्भयकारकैः; D4 °भिः शुभकारकैः; T4 °भिः सह यानकैः.

3 a) K4 D1, 7 तथा; B2 M3 यथा; Dn2 G3 तत्र; G5 तद्वा (for तच्च). G3 -वर्णं (for -दत्तं). D9 लब्धस्य (for कृष्णस्य). — b) B3 वज्रदत्तम्; D5 °कल्पम् (for °नाभम्). B1, 2 (marg. as in text), 4–6 Dn D2–4, 8, 9 T1, 3 G3 अयोमयं; G1 अयस्वयं (for °स्मयम्). K4 वज्रनाभमयं न भृत् (sic). — c) D5, 6 T2, 4 G1–3, 5 M आरूढवच (for आचक्रमे). T1 तच्चक्रं दिवमारूढं.

हयाहरन्पश्यतो दारुकस्य ।
ते सागरस्योपरिष्ठादवर्त-
न्मनोजवाश्चतुरो वाजिमुख्याः ॥ ४
तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ
सुपूजितौ रामजनार्दनाभ्याम् ।
उच्चैर्जह्रुरप्सरसो दिवानिशं
वाचश्चोचुर्गम्यतां तीर्थयात्रा ॥ ५
ततो जिगमिषन्तस्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नरर्षभाः ॥ ६
ततो भोज्यं च भक्ष्यं च पेयं चान्धकवृष्णयः ।
बहु नानाविधं चक्रुर्मद्यं मांसमनेकशः ॥ ७
ततः सीधुषु सक्ताश्च निर्ययुर्नगराद्बहिः ।
यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमन्तस्तिग्मतेजसः ॥ ८
ततः प्रभासे न्यवसन्यथोद्देशं यथागृहम् ।
प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ ९
निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रान्ते स योगवित् ।

—d) G3 तथा (for तदा). K1. 2 वृष्णीनामेव पश्यतां.

4 a) K1 दिवा सा (for दिव्यम्). —b) K1. 2. 5 हया जह्रुः (K1 °ह्रुः); K3 भयावहं; T1. 2 G3. 5 M हरे- हँयैः (for हयाहरन्). D5. 6 T4 G1. 2 हरेर्हयैः पश्यति दारुके तु. —c) D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M अगच्छन्; G3 (also) अधश्च (for अवर्तन्). K1 ये वर्तते सागरस्योपवि- ष्टान्. —d) K1. 5 महाजवा(K5 °व)श्च (for मनो°). K1 चोत्तम- (for चतुरो). D5. 6 T1 G1–3. 5 M मनो- (M1–4 °हा)जवा मेघपुष्पादिवाहाः (G5 M3. 5 °दिवाजिनः).

5 a) K1. 2. 5 G5 M2. 3. 5 तालं; T2. 3 G3 ताळः. K1. 2 G5 M2. 3. 5 सुपर्णं. K5 om.; B3 तु (for तौ). —b) D9 सपूजितौ; T1 om. (for सु°). —c) D7 T1 जगुर्; G3 अगाद् (for जह्रुर्). T1. 2. 4 G1–3. 5 M च देवा (T1 दिव्या) (for दिवानिशं). D5. 6 उच्चैस्तुजह्रुरप्स- रसश्च देवा. —d) K1. 5 वाचं चोचुर्; K2 वाचमूचुर्; D5 T2. 4 G2 M ऊ(G2 M4 चो)चुर्दिव्या; D6 G1 ऊचु- र्दिव्यं; T1 भूतानि चोचुर्; G3 चोचुर्वाहान् (for वाच- श्चोचुर्). K3. 5 Dn2 D1. 3. 4. 6–9 M1. 3–5 -यात्रां (for -यात्रा). — After 5, D5. 6 T2. 4 G1. 2 ins. :

17* भगवद्दर्शनस्पर्शस्नेहैर्विततभोगिनाम् ।
दिवः प्रवेशनार्थं ते विमानैर्दिवमाययुः ।

[(L. 1) D5. 6 -स्पर्शैर् (for -स्पर्श-). D5. 6 देहैर् (for -स्नेहैर्). T2 विहित- (for वितत-). G1. 2 -भोगिनः (for °नाम्). — (L. 2) T4 समानैर् (for वि°).]

6 a) G1 ततो जिगिषमि[? गमि]षंतं ते. —c) K1–3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M तीर्थयात्राम्; B1 तदा यात्राम्; D7 T3 तथा तीर्थ- (for तदा तीर्थ-). —d) K1 ऐहंत स; K2. 3. 5 ईहंते स; B1 ईहंतस्ते; D1. 7 -यात्रां ते वै (for -यात्रामैच्छन्). D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M ई- (M1 ऐ)हंतः (D5. 6 M1 °त; T1 °ते) पुरुषर्षभाः.

7 a) K3 परं हृष्टाः; B4 च भक्षं च; Dn1 च भोक्ष्यं च. K1. 2 त आसवं परं हृष्टाः; K5 पायसं परमं दृष्ट्वा; D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M ततो मनोहरं हृष्टाः (T1 दृष्ट्वा). —b) T3 ये ये (for पेयं). K2 वेश्मसु; K3 चैव तु; T1 G3. 5 M वेश्मनि (for चान्धक°). K1 पेये वेश्मसु वृष्णयः; K5 पये चोष्णं च वृ°; D5. 6 T2. 4 G1. 2 पेयं मांसं मधूनि च. —c) D8 तं तु (for बहु). K1. 2 भोज्यं च विविधं चकुर्; T4 G1. 2 बहून्नानाविधांश्चकुर्. —d) K4 B D8 च नैकशः; D1. 7 अनेकशः (for अने°). K1–3. 5 T1 G3. 5 M मांसानि विविधानि च; D5. 6 T2. 4 G1. 2 त्वरिताः काल(T2 सुर)चोदिताः.

8 a) D5. 6 T4 G2 M1. 4 शीधुषु; T1. 2 G1 शीधुषु; G3 सिंधुषु; M3 शीथिषु; M5 शिथिषु (for सीधुषु). D6 युक्ताश्च (for सक्ताश्च). K1. 5 ततः शीधुषु बु(K5 ब)- द्धेषु; K2 ततः शीघ्रेषु बद्धेषु; K3 ततः साधुषु सिद्धेषु; K4 Dn D1–4. 7. 9 ततः सैनिकवर्गा(K4 °र्गै)श्च; B D8 ततः शिबिकबंधैश्च; G5 ततः शीथिष्वसक्ताश्च. —b) K3 चाश्वेषु (for निर्ययुर्). —c) T2 हयैर् (for अश्वैर्). B2 (marg. as in text) च ते वीराः (for गजैश्चैव). —d) K5 -तेजसा.

9 a) K3 B2 (marg. as in text) D8 M प्रभाते; B3 प्रभाषे; B4 प्रकाशे (for प्रभासे). K1. 3 न्य(K3 नि)विशन्; K2 प्राविश्य; K5 विवसन् (for न्यव°). D7 प्रभाते न्यवसन्सर्वे. —b) K4 यथोद्देशे; K5 यथा- देशं; B1. 3. 5 Dn D1–4. 9 T3 यथोद्दिष्टं; B6 यथादृष्टं; D5. 6 T2. 4 G1. 2 यथोत्साहं (for °द्देशं). K1 यथासुखं (for °गृहम्). —c) K1. 4. 5 T3 -भक्ष- (for -भक्ष्य-). D6 तु (for ते). —d) K1 B1. 3 D1. 6. 7 तथा (for तदा).

10 a) K1 निविष्टां; D3. 5–7 निविष्टास् (for °ष्टांस्). B6 निविश्य (for निशम्य). —c) K4 ते च; D5. 6 T1. 2. 4 G2. 5 M सर्वान् (for वीरान्). — K4 om.

जगामामन्त्र्य तान्वीरानुद्धवोऽर्थविशारदः ॥ १०
तं प्रस्थितं महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिम् ।
जानन्विनाशं वृष्णीनां नैच्छद्वारयितुं हरिः ॥ ११
ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
अपश्यन्नुद्धवं यान्तं तेजसावृत्य रोदसी ॥ १२
ब्राह्मणार्थेषु यत्सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम् ।
तद्वानरेभ्यः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १३
ततस्तूर्यशताकीर्णं नटनर्तकसंकुलम् ।
प्रावर्तत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ १४
कृष्णस्य संनिधौ रामः सहितः कृतवर्मणा ।
अपिबद्युयुधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव च ॥ १५
ततः परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ।
अब्रवीत्कृतवर्माणमवहस्यावमन्य च ॥ १६
कः क्षत्रियो मन्यमानः सुप्तान्हन्यान्मृतानिव ।
न तन्मृष्यन्ति हार्दिक्य यादवा यत्त्वया कृतम् ॥ १७
इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः ।
प्रद्युम्नो रथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ १८
ततः परमसंक्रुद्धः कृतवर्मा तमब्रवीत् ।

10^{d}–12^{a}. — ^{d}) B_6 $D_{1.7}$ [ऽ]थ (for ऽर्थ-).

11 K_4 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D_7 ते (for तं). K_5 संस्थितं (for प्र°). $K_{1.2}$ महाभागम् (for °त्मानम्). — ^{b}) D_5 अभिवंद्य (for °वाद्य). $K_{2.5}$ B_2 $D_{3.5}$ (by corr.).7.8 $T_{1.2.4}$ $G_{2.3.5}$ M_{1-4} कृतांजलिः (for °लिम्). — ^{d}) K_1 नैच्छन् (for °द्).

12 K_4 om. 12^{a} (cf. v. l. 10). — ^{c}) K_5 यातं (for यान्तं). — ^{d}) $K_{3.5}$ [आ]दीप्य (for °वृत्य). K_2 रोधसी (for रोदसी).

13 ^{a}) $K_{1.2.5}$ B_4 ब्राह्मणार्थे तु (B_4 च); K_3 °र्थाय; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.5}$ M °र्थे तु (for °र्थेषु). D_8 om. यत्सिद्धं. — ^{b}) $K_{3.5}$ T_1 $G_{3.5}$ M विशां पते; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ उपाग(T_2 °ह)तं (for महात्मनाम्). — ^{c}) B_3 न (for तद्). K_3 वै नरेभ्यः; G_3 ब्राह्मणेभ्यः (for वानरेभ्यः). — ^{d}) $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ रस- (for सुरा-). K_3 T_1 G_5 M -रसान्वितं; T_2 -समन्विताः (for -समन्वितम्). G_3 शू[सु]रागंधरसान्वरान्.

14 ^{a}) M_5 तत्र (for ततस्). D_8 सूर्य- (for तूर्य-). $G_{1.2}$ -शतानीकं (for °कीर्णं). — ^{b}) $K_{2.5}$ D_6 -नर्तन- (for -नर्तक-). — ^{c}) $B_{1-3.5}$ Dn $D_{2-4.6-9}$ अ(B_3 D_6 प्र-; D_8 आ)वर्तत; B_6 आवर्तित- (for प्रावर्तत). D_4 महानादं (for °पानं). K_3 अवर्तत महोत्साहं. — ^{d}) K_3 G_1 M_5 प्रभाते; B_6 °घे (for °से). T_2 [ऽ]मित- (for तिग्म-). $K_{2.5}$ T_2 -तेजसं.

15 ^{ab}) $D_{5.6}$ T $G_{1-3.5}$ M कामं सहिताः (T_1 °तः) (for रामः सहितः). G_1 कृष्णवर्त्मना. — ^{c}) D_5 $T_{2.3}$ $M_{3.4}$ अपिबन्; G_3 यः पिबन् (for अपिबद्). — ^{d}) K_5 गदाभुवस् (sic) (for गदो बभ्रुस्).

16 ^{a}) T_3 परिषदां. K_5 ततः परो[री]वादमध्ये. — ^{c}) G_3 अब्रवीत्कृतवर्मा वै. — ^{d}) $K_{2.4}$ $B_{1.3.5.6}$ D_1 $D_{1.2.4}$ T_3 अवहास्य; D_7 अपहास्य (for अवहस्य). E अवमान्य (for °मन्य). K_3 अवमान्यावमान्य च; D_5. $T_{1.4}$ $G_{1.2}$ M_{1-4} अप(T_1 M_4 °व)हास्यावमत्य च; T_2 अवमत्यापहास्य च; G_3 सापहासं तथा रुषा; G_5 अपहस्यावमत्य च; M_5 अवहस्यावमत्य च.

17 G_3 om. 17–19. K_4 reads 17 on marg. — ^{a}) $B_{3.4}$ D_7 यः (for कः). K_1 क्षत्रियं; K_5 °ये (for °यो). $B_{1.5}$ $D_{2-6.9}$ T $G_{1.2}$ M_4 हन्यमानः (for मन्य°). — ^{b}) K_5 सुतान् (for सुप्तान्). D_5 तत्र; D_8 वाक्यान् (for हन्यान्). K_3 इमान् (for इव). — $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.5}$ M read 17^{cd} after 18. — ^{c}) K_4 तन्वि-; B (except B_4) Dn $D_{1-4.7.9}$ तन्न (by transp.). K_1 B_4 मृषंति. K_2 हार्मिक्य (sic). K_5 ततन्मृषति हार्दिक्य. — ^{d}) B_2 साधवो; $B_{3.6}$ D_8 यदवो (for यादवा). K_5 तथा (for त्वया). — For 17^{cd}, $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.5}$ M subst.:

18* न तन्मृष्यति हार्दिक्यो यदवोचत्तदा रुषा ।

[D_5 तं (for तन्).]

18 G_3 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K_5 इत्युक्तं; $B_{3.4}$ T_1 G_1 °क्तो (for °क्ते). — B_5 om. 18^{bc}. — ^{d}) $K_{1.2}$ अवह(K_2 °हा)स्य; D_{5-7} T $G_{1.2.5}$ M °मत्य (for °मन्य). $K_{3.5}$ हार्दिक्यं सम(K_3 °क्यमव)भर्त्सयन्; D_8 °क्यमवमन्यत. — After 18, $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.5}$ M read 17^{cd}.

19 G_3 om. 19 (cf. v. l. 17). $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M om. 19. — ^{a}) K_5 ततः (for ततः). — K_4 repeats 19^{bc} after 20^{ab}. — ^{b}) Dn_2 तद् (for तम्). K_4 (both times) कृतवर्माणमब्रवीत्. — ^{c}) D_8 निर्दिश्यन्.

निर्दिशन्निव सावज्ञं तदा सव्येन पाणिना ॥ १९
भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया ।
वधेन सुनृशंसेन कथं वीरेण पातितः ॥ २०
इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
तिर्यक्सरोषया दृष्ट्या वीक्षांचक्रे स मन्युमान् ॥ २१
मणिः स्यमन्तकश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत् ।
तां कथां स्मारयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा केशवस्याङ्कमगमद्रुदती तदा ।
सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ २३
तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।
पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ॥ २४
एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ।
सौप्तिके ये च निहताः सुप्तानेन दुरात्मना ॥ २५
द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ।
समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चापि सुमध्यमे ॥ २६
इतीदमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः ।
अभिद्रुत्य शिरः क्रुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः ॥ २७
तथान्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः ।

K_1 सारज्ञं; K_4 (both times) $D_{1.7}$ वाग्वज्रं (for सावज्ञं). K_2 निर्दिशन्निह साराज्ञस् (sic). —^{d}) D_{n1} $D_{2.4}$ तथा (for तदा).

20 ^{a}) $K_{1.2.4}$ D_n $D_{1.7.9}$ भूरिश्रवा (sic) (for °श्रवाश्). K_4 $D_{1.7}$ भिन्न- (for छिन्न-). —^{b}) B_3 प्राण- (for प्राय-). K_1 स्वयं; K_5 M_3 तया (for त्वया). —After 20^{ab}, K_4 repeats 19^{bc}. —^{c}) K_1 भवता सु-; K_2 वधता स; $K_{3.5}$ व्याधेनेव; D_3 मृधे च सु-; $D_{5.6}$ युद्धेन सु-; D_7 वचनेन; T_1 हतः सन्सु-; T_4 उपायेन; G_2 क्रुद्धेन सु- (for वधेन सु-). —^{d}) K_2 वीरो नि-; $D_{5.6}$ T_4 G_1 वीर्येण (for वीरेण). K_3 घातितः (for पा°). K_5 कथं वीरोपघातितः.

21 T_1 om. 21^{ab}. —^{a}) $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1-3.5}$ M transp. तस्य and श्रुत्वा. —^{c}) $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M तिर्यक्सरो($D_{5.6}$ °घो)षं दृष्ट्वा (T_1 G_3 $M_{1.5}$ °ष्ट्या) च. —^{d}) $K_{4.5}$ वीक्ष्यांच(K_5 °क्ष्य च)क्रे. $D_{1.5}$ समं पुमान्; D_7 परः पुमान् (for स मन्युमान्).

22 ^{a}) $K_{1.3}$ $D_{1.7}$ नाम (for चैव). K_2 मणिः स्याना-मको नाम (sic); D_6 $T_{1.2.4}$ $G_{1.2}$ मणिं स्यमंतकं चैव. —^{b}) K_4 स ह; T_4 यत्स्वं; G_1 यः स्वं; G_2 स्वयं (for यः स). $K_{3.4}$ सत्राजिते; T_2 °जिनो. T_3 भवेत् (for ऽभवत्). K_2 यः ससुद्राजितोभवत्. —^{c}) $B_{1.3.5.6}$ D_n $D_{2-4.9}$ T_3 श्रावयामास; $D_{5.6}$ स्मर°; G_1 वार° (for स्मार°). —^{d}) K_1 G_3 सात्यकिं; T_4 $G_{1.2}$ हार्दिक्यो (for सात्यकिर्). $D_{5.6}$ G_5 $M_{1.2}$ सात्यकिं ($D_{5.6}$ हार्दिक्यो) मधुसूदनः; M_{3-5} °किर्मधुसूदनः (sic).

23 ^{a}) K_5 तं (for तत्). K_2 अंकाद् (for अङ्कम्). —^{b}) K_1 अग्रसद्; $D_{1.5-7}$ $T_{2.4}$ $M_{1.3-5}$ अगच्छद् (for °मद्). $K_{3.5}$ सती; B_2 सदा; D_3 T_3 तथा (for तदा).

24 ^{a}) K_{1-3} संक्रुद्धः; K_4 $D_{1.7}$ सक्रोधं (for सक्रोधः). —^{c}) $K_{1.2.5}$ पंचानां द्रौपदीयानां. —^{d}) K_2 -शिखं-डिनौ; K_4 $D_{1.7}$ °डिनां (for °डिनोः).

25 ^{a}) T_2 गच्छेद्धि- (for गच्छामि). —^{b}) K_1 सत्ये तव (for सत्येन च). $K_{3.4}$ G_5 M_2 महामणेः; D_3 महायते; $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ महामुनेः; T_1 $M_{1.3.5}$ महारणे; T_2 महाद्युते; T_2 (*inf. lin.*) शपे तथा (by transp.). K_5 सत्ये तव मणौ तथा; D_1 सत्ये तव महामणेः; D_7 सत्यमेव महामते; G_3 सत्येनैव महारणे; M_4 सत्येनैव महामणेः. —^{c}) D_5 T_1 $G_{3.5}$ M_5 येन (for ये च). $K_{3.5}$ सौप्तिके निहता ये तु (K_5 च). —T_1 om. 25^{d}–26^{a}. —^{d}) K_1 सुप्तास्तेन; K_4 B_6 D_n $D_{1-4.6.7.9}$ T_3 सुप्ता येन; B_1 सुप्तानेव; D_5 T_4 सुप्तेनेन (sic); G_3 संप्राप्तेन (for सुप्तानेन).

26 T_1 om. 26^{a} (cf. v. l. 25). —^{b}) B_3 शापेन (for पा°). $K_{1.2}$ कृतवर्म(K_2 °र्मै)णः. —M_4 om. 26^{cd}. —^{c}) K_5 समाप्तिम्. D_5 आसाद्य; G_2 M_1 अद्यास्य (by transp.); M_3 अप्यद्य. —^{d}) $B_{1.3.5.6}$ D_n $D_{2-4.8.9}$ T_3 G_5 M_2 चैव (for चापि). K_3 सुदी-प्सितम् (for सुमध्यमे).

27 Before 27, M_4 ins. वैशंपायनः. —^{a}) $K_{2.4.5}$ B D (except $D_{5.6}$) $T_{1.3}$ एवम् (for इदम्). —^{b}) T_2 M_4 [अ]पि (M_4 हि) पश्यतः (for समीपतः). —^{c}) D_6 $G_{1.2}$ तस्य (for क्रुद्धश्). D_5 आवृत्य शिरस्तस्य; D_6 अद्दत्य शिखरस्तस्य; $T_{1.2.4}$ $G_{3.5}$ M अभिसृत्य शिरस्तस्य.

28 ^{a}) T_1 अथ (for तथा). K_1 हि वि-; K_5 च वि-; T_2 G_2 M_1 अभि- (for अपि). —^{b}) K_1 B_4 समीपतः (for समन्ततः). —^{c}) $K_{1.2.5}$ $B_{1-4.6}$ D_3 $T_{1.2}$ $G_{3.5}$ M अन्व(K_1 °नु)धावद् (K_5 °न्); $K_{3.4}$ $D_{1.7}$ अथा-

अभ्यधावद्धृषीकेशो विनिवारयिषुस्तदा ॥ २८
एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ।
भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्यवारयन् ॥ २९
तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिक्रुद्धाञ्जनार्दनः ।
न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥ ३०
ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताश्चैव मन्युना ।
युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३१
हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
तदन्तरमुपाधावन्मोक्षयिष्यञ्शिनेः सुतम् ॥ ३२
स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह ।
बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ३३
हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ।
एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ॥ ३४
तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् ।
जघान तेन कृष्णस्तान्येऽस्य प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३५
ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ।

ब्रवीद् (for अभ्यधावद्). —^{d}) K_5 T_2 G_3 तथा (for तदा). $K_{3,4}$ B D (except $D_{5,6}$) T_3 विनिवारयितुं तदा.

29 ^{a}) $K_{1,5}$ एकीभूतस्. —^{b}) $K_{1,2}$ Dn_2 -पर्यय- (for -पर्याय-). $K_{3,5}$ -नोदिताः (for -चो°).

30 ^{a}) B_1 तथा (for दृष्ट्वा). K_3 त्त्रापतस्; B_3 स ततस् (for पततस्). K_4 $D_{1,7}$ तान्दृष्ट्वापि तत(D_7 °ष्ट्वा पितर)स्तूष्णीम्. —^{b}) $K_{1,2}$ Dn $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M आभिक्रु(K_1 °पि क्रु-; K_2 °तिक्रु)द्धो; $B_{1,2,5}$ अतिक्रुद्धान्; D_8 अभ्यक्रुद्धन् (for अभिक्रुद्धान्). —^{c}) K_4 स (for न). K_4 om. from महातेजा up to युयुधान (in 31^{c}). —^{d}) M_4 ज्ञात्वा (for जानन्).

31 K_4 om. up to युयुधान (cf. v. l. 30). T_1 om. 31^{a}–35^{b}. —^{a}) G_3 तेन (for ते तु). —^{b}) K_5 om. चैव. K_2 मृत्युना (for मन्युना). K_3 B D (except $D_{5,6}$) T_3 चोदिताः कालध(B_3 °क)र्मणा. —^{c}) K_4 अथो न्यघ्नन्; M_1 °थाभिघ्नन् (for °भ्यघ्नन्). D_5 T_4 $G_{1,2}$ अभ्यघ्नन्युयुधानस्तान् (G_1 °नं ते). —^{d}) K_1 भाजिनैस्; $D_{7,9}$ M_2 भोजनैस् (for भा°). B_3 D_8 $G_{2,4}$ $T_{1,2}$ M_5 तथा (for तदा). $D_{5,6}$ G_3 उच्छिष्टैर्भोजनैस्तथा.

32 T_1 om. 32 (cf. v. l. 31). —^{a}) $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ G_{1-3} $M_{2,4,5}$ पात्यमाने (for हन्य°). K_5 हन्यमानं तु शैनेयं. —^{b}) Dn क्रुद्धे (for क्रुद्धो). — M_5 om. (hapl.) 32^{c}–34^{b}. —^{c}) $K_{1-3,5}$ अथाधा(K_5 °थो धा)वन् (for उपाधा°). K_4 B D (except $D_{5,6}$) तदनंतरमागच्छन् (D_4 °गत्य); G_3 तदा तं समुपाधावन्. —^{d}) K_5 शिनि- (for शिनेः).

33 T_1 M_5 om. 33 (cf. v. l. 31, 32). —^{a}) K_3 D_5 $T_{2,4}$ G_5 M_{1-3} संसक्तः ($M_{1,3}$ °क्तैः); K_4 संक्रुद्धः; G_3 संयुक्तैः (for °क्तः). —^{b}) K_1 सात्यकिश्चांधिके तथा. — After 33^{ab}, $K_{3,4}$ B D (except $D_{5,6}$) $T_{2,3}$ ins.:

19* व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ ।

[K_3 व्यायत्तमानौ; K_4 (marg.) प्रयच्छमानौ (for व्यायच्छ°).]

—^{c}) K_3 वीरौ (for तत्र). $K_{1,2,5}$ D_4 $T_{2,4}$ $G_{1-3,5}$ M_1– बहुत्वात्तौ हतौ (K_5 °त्वात्सह तौ; G_3 $M_{1,3,4}$ °त्वात्तैर्हतौ वीरौ (G_5 M_{1-3} °रैर्; M_4 °र्याव्). —^{d}) K_3 पार्श्वत (for पश्यतः).

34 T_1 om. 34 (cf. v. l. 31). M_5 om. 34^{ab} (cf v. l. 32). —^{a}) K_4 $D_{1,7}$ G_3 हतौ (for हतं). K सु-; $K_{3,5}$ T_2 च (for तु). —^{c}) $K_{1,4,5}$ B D_1– T_4 एर(B_5 °ड)कानां (for °णां). $K_{1,2}$ Dn_2 M_1 ततो $D_{1,7}$ तथा (for तदा). —^{d}) K_5 कोप्य; T_4 रोपाज (for कोपाज्).

35 T_1 om. 35^{ab} (cf. v. l. 31). D_7 om. 3 —^{a}) K_5 यद् (for तद्). $K_{3,4}$ Dn D_9 मुशलं; K मुसुलं; B मुषलं. K_2 उद्धर्तुं मुशलं घोरं; D_8 उद्दहन् शलं घोरं. —^{b}) $K_{1-3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1,2,5}$ M अयस्म (for अयोमयम्). G_3 वज्रसारमयस्मयं. —^{c}) $B_{1,5}$ Dn $D_{1-4,9}$ T_3 जघान कृष्णस्तांस्तेन. —^{d}) K_1 यों (sic); K_4 येत्र; B Dn $D_{1-4,9}$ T_3 ये ये; T_1 ये च T_2 G_3 यस्य; G_1 अस्य (for येऽस्य). $K_{3,5}$ स्थिताः (f ऽभवन्).

36 ^{a}) K_1 अथ; K_2 $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1-3,5}$ M त (for ततो). K_3 शैनेया; K_5 शैनेये (sic); शिनयो (for भोजाश्च). —^{b}) K_1 शिवयो; K_2 $G_{1,2,5}$ M शिनयो; K_3 भोजका (for शैनेया). B_4 G_3 M_{1-4} तदा (for तथा). K_5 कुकुरान्कृ[न्वृ]ष्णयस्तथा; वृष्णयश्च तथा परे. — B_6 om. 36^{cd}. —^{c}) $K_{1-3,5}$ $G_{2,3}$ $M_{1,2}$ न्य(K_5 नि)घ्नन् (for जघ्नुर्). K_1 आक्रु T_1 आसाद्य (for आक्रन्दे). $D_{5,6}$ T_4 G_1 न्यघ्नन्नन्योन्य

20 निर्दिशन्निव सावज्ञं तदा सव्येन पाणिना ॥ १९
21 भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया ।
वधेन सुनृशंसेन कथं वीरेण पातितः ॥ २०
इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
तिर्यक्सरोषया दृष्ट्या वीक्षांचक्रे स मन्युमान् ॥ २१
मणिः स्यमन्तकश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत् ।
तां कथां स्मारयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा केशवस्याङ्कमगमद्रुदती तदा ।
सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ २३
तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।
पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ॥ २४
एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ।
सौप्तिके ये च निहताः सुप्तानेन दुरात्मना ॥ २५
द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ।
समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चापि सुमध्यमे ॥ २६
इतीदमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः ।
अभिद्रुत्य शिरः क्रुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः ॥ २७
तथान्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः ।

K1 सारज्ञं; K4 (both times) D1.7 वाग्वज्रं (for सावज्ञं). K2 निर्दिशन्निह साराज्ञस (sic). — ^{d}) Dn D2.4 तथा (for तदा).

20 ^{a}) K1.2.4 Dn D1.7.9 भूरिश्रवा (sic) (for °श्रवाश्). K4 D1.7 भिन्न- (for छिन्न-). — ^{b}) B3 प्राण- (for प्राय-). K1 स्वयं; K5 M3 तया (for त्वया). — After 20^{ab}, K4 repeats 19^{bc}. — ^{c}) K1 भवता सु-; K2 वधता स; K3.5 व्याधेनेव; D3 मृधे च सु-; D5.6 वृद्धेन सु-; D7 वचनेन; T1 हतः सन्सु-; T4 उपायेन; G3 क्रुद्धेन सु- (for वधेन सु-). — ^{d}) K2 वीरो नि-; D5.6 T4 G1 वीर्येण (for वीरेण). K3 घातितः (for पा°). K5 कथं वीरोपघातितः.

21 T1 om. 21^{ab}. — ^{a}) D5.6 T2.4 G1–3.5 M transp. तस्य and श्रुत्वा. — ^{c}) D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M तिर्यक्सरो(D5.6 °घो)पं दृष्ट्वा (T1 G3 M1.5 °ष्ट्या) च. — ^{d}) K4.5 वीक्ष्यांच(K5 °क्ष्य च)क्रे. D1.5 समं पुमान्; D7 परः पुमान् (for स मन्युमान्).

22 ^{a}) K1.3 D1.7 नाम (for चैव). K2 मणिः स्माना-मको नाम (sic); D6 T1.2.4 G1.2 मणिं स्यमंतकं चैव. — ^{b}) K4 स ह; T4 यत्स्वं; G1 यः स्वं; G2 स्वयं (for यः स). K3.4 सत्राजिते; T2 °जितो. T3 भवेत् (for ऽभवत्). K2 यः समुद्राजितोभवत्. — ^{c}) B1.3.5.6 Dn D2–4.9 T3 श्रावयामास; D5.6 स्मर°; G1 वार° (for स्मार°). — ^{d}) K1 G3 सात्यकिं; T4 G1.2 हार्दिक्यो (for सात्यकिर्). D5.6 G5 M1.2 सात्यकिं (D5.6 हार्दिक्यो) मधुसूदनः; M3–5 °किर्मधुसूदनः (sic).

23 ^{a}) K5 तं (for तत्). K3 अंकाद् (for अङ्कम्). — ^{b}) K1 अग्रसद्; D1.5–7 T2.4 M1.3–5 अगच्छद् (for °मद्). K3.5 सती; B2 सदा; D3 T3 तथा (for तदा).

24 ^{a}) K1–3 संक्रुद्धः; K4 D1.7 सक्रोधं (for सक्रोधः). — ^{c}) K1.2.5 पंचानां द्रौपदीयानां. — ^{d}) K2 -शिखं-डिनौ; K4 D1.7 °डिनां (for °डिनोः).

25 ^{a}) T2 गच्छेद्धि (for गच्छामि). — ^{b}) K1 सत्ये तव (for सत्येन च). K3.4 G5 M2 महामणेः; D8 महायते; D5.6 T4 G1.2 महामुने:; T1 M1.3.5 महारणे; T2 महाद्युते; T2 (*inf. lin.*) शपे तथा (by transp.). K5 सत्ये तव मणौ तथा; D1 सत्ये तव महामणेः; D7 सत्यमेव महामते; G3 सत्येनैव महारणे; M4 सत्येनैव महामणेः. — ^{c}) D5 T1 G3.5 M5 येन (for ये च). K3.5 सौप्तिके निहता ये तु (K5 च). — T1 om. 25^{d}–26^{a}. — ^{d}) K1 सुप्तास्तेन; K4 B6 Dn D1–4.6.7.9 T3 सुप्ता येन; B1 सुप्तानेव; D5 T4 सुप्तेनेन (sic); G3 संप्राप्तेन (for सुप्तानेन).

26 T1 om. 26^{a} (cf. v. l. 25). — ^{b}) B8 शापेन (for पा°). K1.2 कृतवर्म(K2 °र्मं)णः. — M4 om. 26^{cd}. — ^{c}) K5 समाप्तिम्. D5 आसाद्य; G2 M1 अद्यास्य (by transp.); M3 अप्यद्य. — ^{d}) B1.3.5.6 Dn D2–4.8.9 T3 G5 M2 चैव (for चापि). K3 सुदी-प्तिमत् (for सुमध्यमे).

27 Before 27, M4 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K2.4.5 B D (except D5.6) T1.3 एवम् (for इदम्). — ^{b}) T2 M4 [अ]पि (M4 हि) पश्यतः (for समीपतः). — ^{c}) D6 G1.2 तस्य (for क्रुद्धश्). D5 आवृत्य शिरस्तस्य; T1.2.4 G3.5 M अभिसृत्य शिर-अद्दत्य शिरस्तस्य; स्तस्य.

28 ^{a}) T1 अथ (for तथा). K1 हि वि-; K5 च वि-; T2 G2 M1 अभि- (for अपि). — ^{b}) K1 B4 समीपतः (for समन्ततः). — ^{c}) K1.2.5 B1–4.6 D8 T1.2 G3.5 M अन्व(K1 °नु)धावद् (K5 °न्); K3.4 D1.7 अथा-

अभ्यधावद्धृषीकेशो विनिवारयितुस्तदा ॥ २८
एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ।
भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्यवारयन् ॥ २९
तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिक्रुद्धाञ्जनार्दनः ।
न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥ ३०
ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताश्चैव मन्युना ।
युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३१
हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
तदन्तरमुपाधावन्मोक्षयिष्यञ्शिनेः सुतम् ॥ ३२
स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह ।
बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ३३
हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ।
एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ॥ ३४
तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् ।
जघान तेन कृष्णस्तान्येऽस्य प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३५
ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ।

ब्रवीद् (for अभ्यधावद्). —^{d}) K5 T2 G3 तथा (for तदा). K3, 4 B D (except D5, 6) T3 विनिवारयितुं तदा.

29 ^{a}) K1, 5 एकीभूतस्. —^{b}) K1, 2 Dn2 -पर्यय- (for -पर्याय-). K3, 5 -नोदिताः (for -चो°).

30 ^{a}) B1 तथा (for दृष्ट्वा). K3 चापतस्; B3 स ततस् (for पततस्). K4 D1, 7 तान्दृष्ट्वापि तत(D7 °ष्ट्वा पितर)स्तूष्णीम्. —^{b}) K1, 2 Dn D5, 6 T1, 2, 4 G1–3, 5 M आभिक्रु(K1 °पि क्रु-; K2 °तिक्रु)द्धो; B1, 2, 5 अतिक्रुद्धाञ्; D8 अभ्यक्रुद्धञ् (for अभिक्रुद्धाञ्). —^{c}) K4 स (for न). K4 om. from महातेजा up to युयुधान (in 31^{c}). —^{d}) M4 ज्ञात्वा (for जानन्).

31 K4 om. up to युयुधान (cf. v. l. 30). T1 om. 31^{a}–35^{b}. —^{a}) G3 तेन (for ते तु). —^{b}) K5 om. चैव. K2 मृत्युना (for मन्युना). K3 B D (except D5, 6) T3 चोदिताः कालध(B3 °क)र्मणा. —^{c}) K4 अथो न्यघ्नन्; M1 °थाभिघ्नन् (for °भ्यघ्नन्). D5 T4 G1, 2 अभ्यघ्नन्युयुधानस्तान् (G1 °नं ते). —^{d}) K1 भाजिनैस्; D7, 9 M2 भोजनैस् (for भा°). B3 D8 G2, 4 T1, 2 M5 तथा (for तदा). D5, 6 G3 उच्छिष्टैर्भोजनैस्तथा.

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 31). —^{a}) D5, 6 T2, 4 G1–3 M2, 4, 5 पात्यमाने (for हन्य°). K5 हन्यमानं तु शैनेयं. —^{b}) Dn क्रुद्धे (for क्रुद्धो). — M5 om. (hapl.) 32^{c}–34^{b}. —^{c}) K1–3, 5 अथाधा(K5 °थो धा)वन् (for उपाधा°). K4 B D (except D5, 6) तदनंतरमागच्छन् (D4 °गत्य); G3 तदा तं समुपाधावन्. —^{d}) K5 शिनि- (for शिनेः).

33 T1 M5 om. 33 (cf. v. l. 31, 32). —^{a}) K3 D5 T2, 4 G5 M1–3 संसक्तः (M1, 3 °क्तैः); K4 संक्रुद्धः; G3 संयुक्तैः (for °क्तः). —^{b}) K1 सात्यकिश्चांधिके तथा. — After 33^{ab}, K3, 4 B D (except D5, 6) T2, 3 ins

19* व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ ।

[K3 व्यायत्तमानौ; K4 (marg.) प्रयच्छमानौ (for व्यायच्छ°).]

—^{c}) K3 वीरौ (for तत्र). K1, 2, 5 D4 T2, 4 G1–3, 5 M1–4 बहुत्वात्तौ हतौ (K5 °त्वात्सह तौ; G3 M1, 3, 4 °त्वात्तैर्हतौ) वीरौ (G5 M1–3 °रैर्; M4 °र्याव्). —^{d}) K3 पार्श्वतः (for पश्यतः).

34 T1 om. 34 (cf. v. l. 31). M5 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). —^{a}) K4 D1, 7 G3 हतौ (for हतं). K2 सु-; K3, 5 T2 च (for तु). —^{c}) K1, 4, 5 B D1–7 T4 एर(B5 °ड)कानां (for °णां). K1, 2 Dn2 M1 ततो; D1, 7 तथा (for तदा). —^{d}) K5 कोप्य; T4 रोषाज् (for कोपाज्).

35 T1 om. 35^{ab} (cf. v. l. 31). D7 om. 35. —^{a}) K5 यद् (for तद्). K3, 4 Dn D9 मुशलं; K5 सुसुलं; B मुषलं. K2 उद्धृतं मुशलं घोरं; D8 उदहन्मुशलं घोरं. —^{b}) K1–3, 5 D5, 6 T2, 4 G1, 2, 5 M अयस्मयं (for अयोमयम्). G3 वज्रसारमयस्मयं. —^{c}) B1, 5, 6 Dn D1–4, 9 T3 जघान कृष्णस्तांस्तेन. —^{d}) K1 येसि (sic); K4 येत्र; B Dn D1–4, 9 T3 ये ये; T1 ये च; T2 G3 यस्य; G1 अस्य (for येऽस्य). K3, 5 स्थिताः (for ऽभवन्).

36 ^{a}) K1 अथ; K2 D5, 6 T2, 4 G1–3, 5 M तथा (for ततो). K3 शैनेया; K5 शोनेये (sic); T1 शिनयो (for भोजाश्च). —^{b}) K1 शिवयो; K2 T2 G1, 2, 5 M शिनयो; K3 भोजका (for शैनेया). B4 G3, 5 M1–4 तदा (for तथा). K5 कुकुरान्क्ष[न्वृ]ष्णयस्तथा; T1 वृष्णयश्च तथा परे. — B6 om. 36^{cd}. —^{c}) K1–3, 5 T2 G2, 3 M1, 2 न्य(K5 नि)घ्नन् (for जघ्नुर्). K1 आक्रुद्धे; T1 आसाद्य (for आक्रन्दे). D5, 6 T4 G1 न्यघ्नन्नन्योन्यमा-

6 .20 निर्दिशन्निव सावज्ञं तदा सव्येन पाणिना ॥ १९
.21 भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धे प्रायगतस्त्वया ।
वधेन सुनृशंसेन कथं वीरेण पातितः ॥ २०
इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
तिर्यक्सरोषया दृष्ट्या वीक्षांचक्रे स मन्युमान् ॥ २१
मणिः स्यमन्तकश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत् ।
तां कथां स्मारयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा केशवस्याङ्कमगमद्रुदती तदा ।
सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ २३
तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।
पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ॥ २४
एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ।
सौप्तिके ये च निहताः सुप्तानेन दुरात्मना ॥ २५
द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ।
समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चापि सुमध्यमे ॥ २६
इतीदमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः ।
अभिद्रुत्य शिरः क्रुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः ॥ २७
तथान्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः ।

K1 सारज्ञं; K4 (both times) D1.7 वाग्वज्रं (for सावज्ञं). K2 निर्दिशन्निह साराज्ञस् (sic). — d) Dn D2.4 तथा (for तदा).

20 a) K1.2.4 Dn D1.7.9 भूरिश्रवा (sic) (for °श्रवाश्). K4 D1.7 भिन्न- (for छिन्न-). — b) B3 प्राण- (for प्राय-). K1 स्वयं; K5 M3 तया (for त्वया). — After 20ab, K4 repeats 19bc. — c) K1 भवता सु-; K2 वधता स; K3.5 व्याधेनेव; D3 मृधे च सु-; D5.6 क्रुद्धेन सु-; D7 वचनेन; T1 हतः सन्सु-; T4 उपायेन; G2 क्रुद्धेन सु- (for वधेन सु-). — d) K2 वीरो नि-; D5.6 T4 G1 वीर्येण (for वीरेण). K3 घातितः (for पा°). K5 कथं वीरोपघातितः.

21 T1 om. 21ab. — a) D5.6 T2.4 G1–3.5 M transp. तस्य and श्रुत्वा. — c) D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M तिर्यक्सरो(D5.6 °घो)पं दृष्ट्वा (T1 G3 M1.5 °ष्ट्या) च. — d) K4.5 वीक्ष्यांच(K5 °क्ष्य च)क्रे. D1.5 समं पुमान्; D7 परः पुमान् (for स मन्युमान्).

22 a) K1.3 D1.7 नाम (for चैव). K2 मणिः स्याना-मको नाम (sic); D6 T1.2.4 G1.2 मणिं स्यमंतकं चैव. — b) K4 स ह; T4 यत्स्वं; G1 यः स्वं; G2 स्वयं (for यः स). K3.4 सत्राजिते; T2 °जिनो. T3 भवेत् (for ऽभवत्). K2 यः समुद्राजितोभवत्. — c) B1.3.5.6 Dn D2–4.9 T3 श्रावयामास; D5.6 स्मर°; G1 वार° (for स्मार°). — d) K1 G3 सात्यकिं; T4 G1.2 हार्दिक्यो (for सात्यकिर्). D5.6 G5 M1.2 सात्यकिं (D5.6 हार्दिक्यो) मधुसूदनः; M3–5 °किर्मधुसूदनः (sic).

23 a) K5 तं (for तद्). K2 अंकाद् (for अङ्कम्). — b) K1 अग्रसद्; D1.5–7 T2.4 M1.3–5 अगच्छद् (for °मद्). K3.5 सती; B2 सदा; D3 T3 तथा (for तदा).

24 a) K1–3 संक्रुद्धः; K4 D1.7 सक्रोधं (for सक्रोधः). — c) K1.2.5 पंचानां द्रौपदीयानां. — d) K2 -शिख-ण्डिनौ; K4 D1.7 °ण्डिनां (for °ण्डिनोः).

25 a) T2 गच्छेद्धि- (for गच्छामि). — b) K1 सत्ये तव (for सत्येन च). K3.4 G5 M2 महामणेः; D3 महायते; D5.6 T4 G1.2 महामुनेः; T1 M1.3.5 महारणे; T2 महाद्युते; T2 (inf. lin.) शपे तथा (by transp.). D7 K5 सत्ये तव मणौ तथा; D1 सत्ये तव महामणेः; D7 सत्यमेव महामते; G3 सत्येनैव महारणे; M4 सत्येनैव महामणेः. — c) D5 T1 G3.5 M5 येन (for ये च). K3.5 सौप्तिके निहता ये तु (K5 च). — T1 om. 25d–26a. — d) K1 सुप्तास्तेन; K4 B6 Dn D1–4.6.7.9 T3 सुप्ता येन; B1 सुप्तानेव; D5 T4 सुसेनेन (sic); G3 संप्राप्तेन (for सुप्तानेन).

26 T1 om. 26a (cf. v. l. 25). — b) B3 शापेन (for पा°). K1.2 कृतवर्म(K2 °र्म्म)णः. — M4 om. 26cd. — c) K5 समाप्तिम्. D5 आसाद्य; G2 M1 अद्यास्य (by transp.); M3 अप्यद्य. — d) B1.3.5.6 Dn D2–4.8.9 T3 G5 M2 चैव (for चापि). K3 सुदी-क्षित (for सुमध्यमे).

27 Before 27, M4 ins. वैशंपायनः. — a) K2.4.5 B D (except D5.6) T1.3 एवम् (for इदम्). — b) T2 M4 [अ]पि (M4 हि) पश्यतः (for समीपतः). — c) D6 G1.2 तस्य (for क्रुद्धश्). D5 आवृत्य शिरस्तस्य; D6 अहत्य शिखरस्तस्य; T1.2.4 G3.5 M अभिसृत्य शिर-स्तस्य.

28 a) T1 अथ (for तथा). K1 हि त्रि-; K5 च वि-; T2 G2 M1 अभि- (for अपि). — b) K1 B4 समीपतः (for समन्ततः). — c) K1.2.5 B1–4.6 D8 T1.2 G3.5 M अन्व(K1 °नु)धावद् (K5 °न्); K3.4 D1.7 अथा-

अभ्यधावद्धृषीकेशो विनिवारयिषुस्तदा ॥ २८
एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ।
भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्यवारयन् ॥ २९
तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिक्रुद्धाञ्जनार्दनः ।
न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥ ३०
ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताश्चैव मन्युना ।
युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३१
हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
तदन्तरमुपाधावन्मोक्षयिष्यञ्शिनेः सुतम् ॥ ३२
स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह ।
बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ३३
हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ।
एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ॥ ३४
तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् ।
जघान तेन कृष्णस्तान्येऽस्य प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३५
ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ।

ब्रवीद् (for अभ्यधावद्). — d) K5 T2 G3 तथा (for तदा). K3.4 B D (except D5.6) T3 विनिवारयितुं तदा.

29 a) K1.5 एकीभूतस्. — b) K1.2 Dn2 ॰पर्यय॰ (for ॰पर्याय॰). K3.5 ॰नोदिताः (for ॰चो॰).

30 a) B1 तथा (for दृष्ट्वा). K3 चापतस्; B3 स ततस् (for पततस्). K4 D1.7 तान्दृष्ट्वापि तत(D7 ॰ष्ट्वा पितर)स्तूष्णीम्. — b) K1.2 Dn D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M अभिक्रु(K1 ॰पि क्रु॰; K2 ॰तिक्रु)द्धो; B1.2.5 अतिक्रुद्धान्; D8 अभ्यक्रुद्धन् (for अभिक्रुद्धान्). — c) K4 स (for न). K4 om. from महातेजा up to युयुधान (in 31c). — d) M4 ज्ञात्वा (for जानन्).

31 K4 om. up to युयुधान (cf. v. l. 30). T1 om. 31a–35b. — a) G3 तेन (for ते तु). — b) K5 om. चैव. K2 मृत्युना (for मन्युना). K3 B D (except D5.6) T3 चोदिताः कालध(B3 ॰क)र्मणा. — c) K4 अथो न्यघ्नन्; M1 ॰थाभिघ्नन् (for ॰भ्यघ्नन्). D5 T4 G1.2 अभ्यघ्नन्युयुधानस्तान् (G1 ॰नं ते). — d) K1 भाजिनैस्; D1.9 M2 भोजनैस् (for भा॰). B3 D8 G2.4 T1.2 M5 तथा (for तदा). D5.6 G3 उच्छिष्टैर्भोजनैस्तथा.

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 31). — a) D5.6 T2.4 G1-3 M2.4.5 पात्यमाने (for हन्य॰). K5 हन्यमानं तु शैनेयं. — b) Dn क्रुद्धे (for क्रुद्धो). — M5 om. (hapl.) 32c–34b. — c) K1-3.5 अथाधा(K5 ॰थो धा)वन् (for उपाधा॰). K4 B D (except D5.6) तदनंतरमागच्छन् (D4 ॰गत्य); G3 तदा तं समुपाधावन्. — d) K5 शिनि॰ (for शिनेः).

33 T1 M5 om. 33 (cf. v. l. 31, 32). — a) K3 D5 T2.4 G5 M1-3 संसक्तः (M1.3 ॰क्तैः); K4 संक्रुद्धः; G3 संयुक्तैः (for ॰क्तः). — b) K1 सात्यकिश्चांधिके तथा. — After 33ab, K3.4 B D (except D5.6) T3 ins.:

19* व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ ।

[K3 व्यायत्तमानौ; K4 (marg.) प्रयच्छमानौ (for व्यायच्छ॰).]

— c) K3 वीरौ (for तत्र). K1.2.5 D4 T2.4 G1-3.5 M1 बहुत्वात्तौ हतौ (K5 ॰त्वात्सह तौ; G3 M1.3.4 ॰त्वात्तैर्हतं वीरौ (G5 M1-3 ॰रैर्; M4 ॰र्याव्). — d) K3 पार्श्वे (for पश्यतः).

34 T1 om. 34 (cf. v. l. 31). M5 om. 34ab (cf. v. l. 32). — a) K4 D1.7 G3 हतौ (for हतं). K2 सु॰; K3.5 T2 च (for तु). — c) K1.4.5 B D1-7 T4 एर(B5 ॰ड)कानां (for ॰णां). K1.2 Dn2 M1 ततो; D1.7 तथा (for तदा). — d) K5 कोप्य; T4 रोषाज् (for कोपाज्).

35 T1 om. 35ab (cf. v. l. 31). D7 om. 35. — a) K5 यद् (for तद्). K3.4 Dn D9 मुशलं; K5 मुसुलं; B मुषलं. K2 उद्धतुं मुशलं घोरं; D8 उदहन्मुशलं घोरं. — b) K1-3.5 D5.6 T2.4 G1.2.5 M अयसमयं (for अयोमयम्). G3 वज्रसारमयस्मयं. — c) B1.5.6 Dn D1-4.9 T3 जघान कृष्णस्तांस्तेन. — d) K1 येसि (sic); K4 येत्र; B Dn D1-4.9 T3 ये ये; T1 ये च; T2 G3 यस्य; G1 अस्य (for येऽस्य). K3.5 स्थिताः (for ऽभवन्).

36 a) K1 अथ; K2 D5.6 T2.4 G1-3.5 M तथा (for ततो). K3 शैनेया; K5 शैनेये (sic); T1 शिनयो (for भोजाश्च). — b) K1 शिवयो; K2 T2 G1.2.5 M शिनयो; K3 भोजका (for शैनेया). B4.G3.5 M1-4 तदा (for तथा). K5 कुकुरान्कु[न्वृ]ष्णयस्तथा; T1 वृष्णयश्च तथा परे. — B6 om. 36cd. — c) K1-3.5 T2 G2.3 M1.2 न्य(K5 नि)घ्नन् (for जघ्नुर्). K1 आक्रुद्धे; T1 आसाद्य (for आक्रन्दे). D5.6 T4 G1

जघ्नुरन्योन्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोदिताः ॥ ३६
यस्तेषामेरकां कश्चिज्जग्राह रुषितो नृप ।
वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो ॥ ३७
तृणं च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत ।
ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ३८
आविध्याविध्य ते राजन्प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् ।
तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ ३९
अवधीत्पितरं पुत्रः पिता पुत्रं च भारत ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म पोथयन्तः परस्परम् ॥ ४०
पतंगा इव चाग्नौ ते न्यपतन्कुकुरान्धकाः ।
नासीत्पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ४१
तं तु पश्यन्महाबाहुर्जानन्कालस्य पर्ययम् ।
मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः ॥ ४२
साम्बं च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णं च माधवः ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च ततश्चुक्रोध भारत ॥ ४३
गदं वीक्ष्य शयानं च भृशं कोपसमन्वितः ।

क्रम्य. —^{d}) K_{2-4} Dn $D_{8,9}$ मुशलैः; K_{5} मुसुलैः; B (B_{6} om.) मुषलैः. K_{1} -चोदितः; $K_{3,5}$ $D_{1,7}$ -नोदिताः (for -चो°).

37 ^{a}) K_{5} स्वेकाम् (for तेषाम्). K_{1} एरकं; G_{3} °कान् (for °कां). T_{1} यास्त्विषीकां करेणाथ. —^{b}) K_{2} त्रूष्णिको; $B_{1,5,6}$ Dn $D_{2-4,9}$ $T_{2,3}$ कुपितो (for रुषितो). K_{5} नरः; B_{6} D_{8} G_{3} नृपः (for नृप). K_{3} कोपाज्जग्राह मानवः. —^{c}) K_{5} वज्रभूतं च; $B_{2,4}$ $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M °घातेवं (for °भूतेव). $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ तस्य (for राजन्). —^{d}) K_{1} $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1-3,5}$ M_{1-3} व्यदृश्यत; K_{4} $D_{1,7}$ दृश्यते च; T_{3} अपश्यत (for अदृश्यत). M_{1} तथा (for तदा). K_{3} प्रभो (for विभो).

38 ^{a}) K_{5} नृणां; D_{8} भृशं (for तृणं). K_{1} मुसले; $K_{3,4}$ Dn $D_{8,9}$ मुशली-; K_{5} मुसुलं; B मुषली-; T_{2} मुसलं (for °ली-). B_{6} -भूय (for -भूतम्). —^{b}) K_{5} D_{9} अग्नि (for अपि). B_{3} तत्तु (for तत्र). K_{1} विदृश्यत; K_{3} $D_{5,6}$ T_{4} $G_{1,2}$ [ए]व दृश्यते (for व्यदृश्यत). —^{c}) K_{4} $D_{1,7}$ वज्र- (for ब्रह्म-). D_{9} -दंडं (for -दण्ड-). $D_{5,6}$ T_{4} G_{1} ब्रह्मदंडमिदं सर्वम्. —^{d}) D_{5} इदं (for इति). K_{4} B_{4} (marg. as in text) $D_{1,7}$ भारत; $D_{5,6}$ T_{4} $G_{1,2}$ पांडव (for पार्थिव).

39 ^{a}) K_{1} अविश्य; K_{2} आविद्य; $K_{3,4}$ M_{3} आविध्य (for आ°). K_{5} आविद्याविद्य ते राजन्; B_{6} Dn $D_{2-4,9}$ T_{3} आवि(T_{3} °व)ध्यान्विध्य ते राजन्; $D_{5,6}$ आविध्यन्विध्य ते रा°. —^{b}) $K_{1,2}$ प्रहरंति (for प्रक्षिपन्ति). K_{1} च (for स्म). K_{4} $D_{1,7,8}$ तं (D_{8} ये) भृशं; $B_{5,6}$ तद्भृशं (for यत्तृणम्). $K_{3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M प्रहरंति स्म तैस्तृणैः (T_{1} G_{3} M_{5} तत्तृणैः; G_{5} M_{1-4} तत्तृणं). —^{c}) K_{4} $D_{1,7}$ यद् (for तद्). D_{8} वनं (for वज्र-). B_{6} D_{8} T_{3} -भूत- (for -भूतं). $K_{3,4}$ Dn $D_{2,8,9}$ मुशलं; K_{5} मुसुलं; B मुषलं (for मुसलं). —^{d}) $K_{3,5}$ अदृश्यत (for व्य°). K_{4} $D_{1,7}$ भृशं; B_{4} तृणं (for दृढम्).

40 ^{a}) D_{8} अब्रवीत् (for अवधीत्). K_{5} पुत्रं (for पुत्रः). —^{b}) $D_{5,6}$ T_{4} $G_{1,2}$ पांडव (for भारत). —^{c}) K_{1} मृतः; K_{2} संतः; D_{6} यत्तः; M_{5} मार्ताः (for मत्ताः). —^{d}) K_{1} पोषयंतः; K_{3} प्रार्थ°; K_{4} $B_{1,5,6}$ Dn $D_{1-4,7,9}$ $T_{2,3}$ योध°; K_{5} प्राद्रवंतः; $G_{1,3}$ बोधयंतः (for पोथ°).

41 ^{a}) K_{1} वह्नौ (for चाग्नौ). K_{5} पतंगानेव चाग्नौ*. —^{b}) K_{4} $B_{1,3-6}$ Dn $D_{1-4,7}$ T_{3} निपेतुः; B_{2} नृत्यंतः; D_{5} [ऽ]भ्यपतन् (for न्यप°). $K_{3,5}$ न्यपतन्यदुपुंगवाः; D_{9} निपेतुः कुकुरांधकाः. — D_{5} reads 41^{c}–44^{d} on marg. —^{c}) D_{8} प्रत्ययने. K_{2} नासीत्सफला यत्ने बुद्धिर् (sic). —^{d}) K_{5} बाध्यमानस्य (for वध्य°). T_{1} G_{3} केनचित् (for कस्य°).

42 D_{5} reads 42 on marg. —^{a}) $K_{1,2}$ तत्तत्पश्यन्; K_{4} B Dn $D_{2-4,7-9}$ $T_{1,3}$ M_{3} तत्रापश्यन्; K_{5} D_{6} T_{2} G_{5} $M_{1,2,4,5}$ तत्तु पश्यन्; G_{1} तं तु रामो (for तं तु पश्यन्). D_{6} T_{4} G_{2} तं तु रामो महाबुद्धिर्. —^{b}) K_{5} जातं (for जानन्). —^{c}) $K_{3,4}$ Dn $D_{8,9}$ मुशलं; K_{5} पिप्पलं; B मुषलं (for मुसलं). M_{3} तमवष्टभ्य (for सम°).

43 D_{5} reads 43 on marg. —^{a}) K_{1} सांपं; B_{1} शांतं; B_{2-6} D_{8} शांबं (for साम्बं). $D_{6,7}$ $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ $M_{1,2,4,5}$ तु (for च). —^{b}) $K_{1,2}$ चारुधो(K_{2} °दो)ष्णं (for °देष्णं). —^{c}) K_{1-3} $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M अनि(M_{1} °नु)रुद्धं; D_{4} चारुदेष्णं (for चानिरुद्धं). —^{d}) $B_{1,5,6}$ Dn $D_{2-5,9}$ T_{3} माधवः; D_{6} $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M मन्युमान् (for भारत).

44 D_{5} reads 44 on marg. —^{b}) $K_{1,2}$ D_{8} $T_{1,2}$

स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ४४

तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरंजयः ।
दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् ॥ ४५

भगवन्संहृतं सर्वं त्वया भूयिष्ठमच्युत ।
रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।
ततो ययुर्दारुकः केशवश्च
बभ्रुश्च रामस्य पदं पतन्तः ।
अथापश्यन्राममनन्तवीर्यं
वृक्षे स्थितं चिन्तयानं विविक्ते ॥ १

ततः समासाद्य महानुभावः
कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत् ।
गत्वा कुरूञ्शीघ्रमिमं महान्तं
पार्थाय शंसस्व वधं यदूनाम् ॥ २

ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु
श्रुत्वा मृतान्यादवान्ब्रह्मशापात् ।
इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन

G2. 3. 5 M शोक- (for कोप-). — [c]) T3 तथा (for तदा). — [d]) K4 शार्ङ्गचक्रं; K5 शंखचक्र-; B4 (marg. as in text) शार्ङ्गधन्वा- (for °चक्र-).

45 [a]) K3 महाबाहुर् (for °तेजा). — [b]) B4 बभ्रुः परपुरंजयं. — [c]) T1 चापि (for चैव). — [d]) B4 D5. 6 T1. 2. 4 G2. 3 तन् (for यन्). B4 D5. 6 T4 G1. 2 यत्; T1 मे (for तत्). B2 ऊचतुर्यन्निबोधत.

46 [a]) K2 निहतं (for संहृतं). K4 B D (except D5. 6) भगवन्निहताः सर्वे. — [b]) K3 अल्प- (for त्वया). K4 B D (except D5. 6) त्वया भूयिष्ठशो नराः (B2–4 D8 जनाः). — [c]) G1 M3 पादम्. B3 D4. 5 अन्विच्छंस् (अन्विच्छ). K2. 5 य(K5 रा)मस्य पदवीं गच्छ. — [d]) K1 गच्छाव (for °म).

Colophon. — *Adhy. name :* K1. 2 वृष्ण्यंधकादिविनाशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B6 Dn D3. 7. 9 3; K5 D5. 6 T G1–3. 5 M 4 (as in text). — *Śloka no.*: K4 99; Dn1 D9 47; D3 50.

5

1 K2 D6 T4 G1. 2 om. the ref. — [a]) T1 ययौ (for ययुर्). — [b]) B3 om. (hapl.) बभ्रुश्च. B1. 3. 5. 6 D1. 2. 4. 7 T3 यतंतः; D3 च ततः; D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M नयंतः (for पतन्तः). K1. 2 बभ्रुश्च रामस्य पदान्वि (K2 पदानि यंतं). — [c]) K5 T2 अपश्यद् (for °श्यन् — [d]) D5. 6 T2 G1. 2. 5 M वृक्षाश्रितं; D7 वित्ते [illegible] (sic); T3 वृक्षस्थितं; T4 वृक्षाश्रयं (for वृक्षे स्थितं K3. 5 वृक्षे स्थि(K5 °क्षस्थि)तं चिंतयंतं विविक्ते; T1 वृक्षाश्रितं ते (G3 °श्रयं तं) विजने विविक्ते.

2 [a]) K3 तमासाद्य; B3 समाहृत्य (for °साद्य). महामनुष्यं; K3. 4 B Dn D1–4. 8. 9 T3 M4. 5 °नुः (for °नुभावः). K2. 5 ततस्तमासाद्य महामनुष्यं (K5 °[illegible] — [b]) G3 M1 अन्वशासन् (sic) (for °शासत्). — K1 गच्छ (for गत्वा). B1. 3. 5 Dn1 D1–4. 9 स[illegible] M3 शीलम् (for शीघ्रम्). K4 B1. 3. 5 Dn2 D1–4 इदं (for इमं). — [d]) K4 D1. 7 यथोपशंसस्व (पार्थाय शंसस्व). K1 वधूनां; K3 D5. 6 T4 G1. 2. [illegible] मधूनां (for यदूनाम्).

3 D5. 6 T1. 4 G1–3. 5 M om. 3[ab]. — [a]) D1. 7 (for ततो). K1. 2 [उ]पयाता; K3 प्रयातु (for [उप]यातु). — [b]) K2. 4. 5 B2. 4. 6 D1. 7 हतान् (for मृता K3 यादव (for °वान्). K3 विप्र- (for ब्रह्म-). — K3. 5 D5. 6 T4 G1. 2. 5 M इदम् (for एवम्). K5 (for उक्तः). B6 तु; D7 प्र- (for स). — [d] om.; D9 कुरूस्तथा (sic) (for कुरूंस्तदा). K4 दीन-; D7 [उ]दार- (for नष्ट-).

4 [a]) B8 याते (for गते). K4 D1. 7 माधवो

3

कुरूंस्तदा दारुको नष्टचेताः ॥ ३
ततो गते दारुके केशवोऽथ
दृष्ट्वान्तिके बभ्रुमुवाच वाक्यम् ।
स्त्रियो भवान्रक्षतु यातु शीघ्रं
नैता हिंस्युर्दस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४
स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो
मदातुरो ज्ञातिवधार्दितश्च ।
तं वै यान्तं संनिधौ केशवस्य
त्वरन्तमेकं सहसैव बभ्रुम् ।
ब्रह्मानुशस्तमवधीन्महद्वै
कूटोन्मुक्तं मुसलं लुब्धकस्य ॥ ५
ततो दृष्ट्वा निहतं बभ्रुमाह
कृष्णो वाक्यं भ्रातरमग्रजं तु ।
इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम
यावत्स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि ॥ ६
ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य
जनार्दनः पितरं प्राह वाक्यम् ।
स्त्रियो भवान्रक्षतु नः समग्रा
धनंजयस्यागमनं प्रतीक्षन् ।
रामो वनान्ते प्रतिपालयन्मा-
मास्तेऽद्याहं तेन समागमिष्ये ॥ ७
दृष्टं मयेदं निधनं यदूनां
राज्ञां च पूर्वं कुरुपुंगवानाम् ।
नाहं विना यदुभिर्यादवानां

केशवो). K5 ततोद्के दारुके केशवेन. —b) K1. 2 दृष्ट्वागतं ; K3 एवं तदा ; D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M दृष्ट्वाग्रतो (for दृष्ट्वान्तिके). B4 वाक्यमुवाच बभ्रुं (by transp.). K5 तं बभ्रु वाचाथ तदा स वाक्यं (sic). —c) K4 B Dn D1–4. 8. 9 T3 रक्षितुं ; T4 रक्षकौ (for रक्षतु). T1 G3 M1. 5 याहि ; T4 वाथ (for यातु). —d) K5 हंस्युर् (for हिंस्युर्). K3 D1 द्रव्य- (for वित्त-). D5–7 T4 G1–3. 5 M2. 4. 5 -भावात् (for -लोभात्).

5 a) K3 D1. 5–8 T1. 2. 4 G1–3. 5 M1–4 संप्रस्थितः ; K4 सखा स्थितः (for स प्रस्थितः). T2 अविशिष्टो (for अनु°). K5 प्रतस्थिता केशवेनानुविष्टो. —b) K5 तदातुरो ; B2 मदार्दितो ; D5. 6 T4 G2 भृशातुरो ; D7 (before corr. as in text) महा° ; G3 ह्यवाक्शिरा (for मदातुरो). K1 -वधांदितश्च ; K3 -वधातुरश्च ; B6 °र्दिताश्च ; G5 M2 °र्दितस्य (for °र्दितश्च). T1 राज्ञां यदूनां च वधार्दितश्च. —c) K3. 4 B3. 6 Dn D1–4. 7. 9 तं विश्रांतं ; K5 तं *यांतं ; B1. 2 तं वै श्रांतं ; B5 तीर्थप्राप्तं ; M1 तं प्रयांतं (for तं वै यान्तं). B9 om. संनिधौ. —d) B5 हरंतम् ; Dn D2–4. 9 द्रु(D4 द्रू)रंतम् ; T3 रुदंतम् ; G3 पतंतम् (for त्वरन्तम्). K5 एवं ; B5 एतं (for एकं). K1 इव (for एव). K4 बभ्रुः (for बभ्रुम्). —e) K4 D7 ब्रह्मार्थ- ; K5 ब्रह्माण- ; D1 ब्रह्मास्त्र- (for °नु-). K3 -शास्तम् ; D7 -शब्दम् ; G3 -शस्तम् (for -शसम्). B6 अवध्यन् (for °धीन्). K1 एरकानां ; K2. 5 महाद्भिः ; K3 महांतं ; G3 महन्वै (for °द्वै). —f) K1. 2. 4 B1. 2 Dn D2. 3. 9 T G1. 2. 5 M1. 2. 4. 5 कुटे यु(K4 D3 मु)क्तं ; K5 हयैर्युक्तैर् ; D5 तथैव युक्तं ; D6 कूले युक्तं ; D7 कूपे मुक्तं ; D8 कूटान्मुक्तं (for कूटोन्मुक्तं). K3–5 D8 मुशलं ; B मुषलं ; M1 मुसले (for °लं). B5 केशवस्य (for लुब्धकस्य).

6 a) K1 निहितं (for निहतं). —b) K1. 2 G3 तं ; K5 वै ; D5. 6 T4 G1. 2 च (for तु). K4 B Dn D1–4. 7–9 T3 कृष्णो(B6 °ष्णा)ग्रजं भ्रातरमु(T3 °म)ग्रतेजाः ; —c) K1 G1 M1 मा ; K3 सं- (for मां). K2 इहैव तं मा प्रतीक्षस्व तावद् ; K5 इहैव मा संप्रतीक्षेश्च राम. —d) K1. 2 स्त्रीवैं (for स्त्रियो). K1 M1 ज्ञातिवशः ; K2 °वशात् ; K3 °वश्याः ; D6 T1. 4 °वशं ; G1. 2 °वशे (for °वशाः).

7 a) D9 पुरिं (for पुरीं). D5. 6 निशम्य (for प्रविश्य). —b) T2 चाह (for प्राह). —c) K1. 2 स्त्रीवैं ; D5. 6 T1. 4 G1–3. 5 M सर्वं ; D7 सर्वान् (for स्त्रियो). K3 रक्षति (for रक्षतु). K3. 4 D1 वै ; K5 ताः (for नः). D5–7 T1. 4 G1–3 M1–3 समग्रं (for °ग्रा). —d) K1 प्रतीक्षः ; T1 °क्ष (for °क्षन्). —e) K4 T1 प्रतिपालयेन् ; T2 परिपालयन् (for प्रति°). —f) K3 आस्तेथ ; B5 आस्तेति ; T1 G3 अद्यापि (for आस्तेऽद्य).

8 a) K5 इष्टं (for दृष्टं). K3 मयेष्टं (for °दं). K1–3 D5. 6 T1. 4 G1. 2. 5 M मधूनां (for यदूनां). —b) K4 D1. 7 अजात- (for राज्ञां च). D9 om. पुंगवानाम्. —c) K4 यावदद्य ; B2–4 यादवाऽद्य ; D1. 7 यादवर

पुरीमिमां द्रष्टुमिहाद्य शक्तः ॥ ८
तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे
रामेण सार्धं वनमभ्युपेत्य ।
इतीदमुक्त्वा शिरसास्य पादौ
संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम ॥ ९
ततो महान्निनदः प्रादुरासी-
त्सस्त्रीकुमारस्य पुरस्य तस्य ।
अथाब्रवीत्केशवः संनिवर्त्य
शब्दं श्रुत्वा योषितां क्रोशतीनाम् ॥ १०
पुरीमिमामेष्यति सव्यसाची
स वो दुःखान्मोचयिता नराग्र्यः ।
ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श
रामं वने स्थितमेकं विविक्ते ॥ ११
अथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य
नागं मुखान्निःसरन्तं महान्तम् ।
श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो
महार्णवो येन महानुभावः ॥ १२
सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्ष्मा

(for °वानां). K_1 नाहं मधूनां निधनं नृवीर; K_2 T_2 नाहं विहीनां (T_2 °नो) यदुभिर्नृवीर; $K_{3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ M नाहं विहीनां (G_5 M_2 °नो; $M_{4,5}$ °ना) मधुभिर्नृवीर (K_3 °रैः; K_5 °रः). — ^{d}) K_3 इहाथ; $M_{4,5}$ इच्छेद्य (for इहाद्य). K_1 G_3 शक्तिः (for शक्तः). K_4 B D (except $D_{5,6}$) T_3 पुरीमिमामशकं द्रष्टुमद्य.

9 ^{a}) G_3 महच्च (for निबोध). K_4 मां; $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M वै (for मे). — ^{b}) T_1 G_3 साकं (for सार्धं). $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ अभ्युपेतः (for °पेत्य). — ^{c}) B_2 D_8 T_1 G_3 इत्येवम् (for इतीदम्). $K_{1,2}$ $B_{3,4}$ तस्य; K_3 अथ; K_4 $B_{1,5,6}$ Dn $D_{1-4,7,9}$ T_3 च; D_8 नु; T_1 G_3 स (for [अ]स्य). — ^{d}) $K_{1-3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M प्रगृह्य कृष्णोथ ज($D_{5,6}$ T_4 G_1 °ष्णोधिज)गाम तूर्णं.

10 ^{a}) $K_{1-3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ M शब्दो दारुणः; K_4 B_6 महानिनदः (for महान्नि°). — ^{b}) D_1 om. (hapl.) पुरस्य. $K_{1,2}$ प(K_2 पु)रे जनस्य; $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M जनस्य तस्य (for पुरस्य तस्य). — ^{c}) $K_{1-3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M ततो; $B_{2,6}$ तथा (for अथ). G_3 केशवं (for °वः). $K_{1-3,5}$ B_{2-4} T_3 G_2 M_2 संनिवृत्य; $D_{5,6}$ T_4 G_1 M_2 (*inf. lin.*) तं निवृत्य; G_3 संनिपत्य; G_5 $M_{1,3-5}$ तं निवर्त्य (for संनि°). — ^{d}) $K_{1,2}$ श्रुत्वा शब्दं (by transp.); M_3 शब्दं कृत्वा.

11 ^{a}) K_3 D_4 इमां नेष्यति; K_4 $D_{1,7}$ इहाभ्येष्यति (for इमामेष्यति). — ^{b}) K_3 D_5 स वै; G_3 सर्वान् (for स वो). K_1 मोचयता (sic); $K_{3,5}$ B_{1-5} $D_{2-4,7-9}$ T_3 मोक्षयिता (D_7 °चयेत्ता); G_3 मोचयितुं (for मोचयिता). — ^{c}) K_4 $D_{6,7}$ सं- (for तं). — ^{d}) K_{1-3} $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M रामं तदैकं (K_1 तथैव; $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ तमेकं; T_1 तदेकं; G_3 तथैकं) स्थितमेक ए(K_2 T_4 °कमे)व; K_5 रामं तदेकं स्थितमेकपाविक्ते (sic).

12 ^{a}) $K_{3,4}$ $D_{1,7}$ नागं (for तस्य). — ^{b}) K_3 $D_{1,7}$ तस्मान्; T_1 om. (for नागं). B_{2-4} Dn $D_{2-6,9}$ T_2 G_5 M निश्चरंतं (for निःसरन्तं). K_4 स कृष्ण T_1 नरेंद्रं (for महान्तम्). — ^{c}) $K_{3,5}$ ततो; K_4 I श्वेतो (for श्वेतं). K_2 अपि तम्; K_3 $D_{5,6}$ T_2 $G_{1,5}$ M स च तं; K_4 स्वतनुं; K_6 स च तौ; I G_2 सततं; G_3 स धरन् (for स ततः). K_2 ईक्षमाणो K_5 प्रेक्ष्यमाणौ; $B_{2,6}$ D_1 T_1 $G_{3,5}$ M प्रेक्षमाणो; I वीक्ष्य°; $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ वीक्ष्य वीक्ष्य (for प्रेक्ष्यमाणो). — ^{d}) $K_{2,3,5}$ $T_{1,3}$ G_3 M_2 (*inf. lin.*) महार्णवं; $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ G_2 °र्णवे (for °र्णवो). T_1 यः स (for येन). K_4 $D_{1,7}$ सहोत्तरीयेन (K_4 °ण) महानुभावः. — For 12^{cd}, K_1 subst.:

21* श्वेतो ययौ चापि महानुभावो
महार्णवं येन तमीक्षमाणः ।

13 ^{a}) K_1 G_3 सहस्रशीर्षा; $D_{5,6}$ T_4 G_2 °शीर्षं (for °शीर्षः). B_4 om. शीर्षः पर्वताः. $D_{8,9}$ पर्वतोभोग- (for °ताभोग-). D_1 -धर्मा; $D_{5,6}$ T_4 -वर्ष्मं; G_2 -वर्णं (for -वर्ष्मा). — ^{b}) K_3 $D_{5,6}$ T_4 G_2 रक्ताननं (for °ननः). $K_{3,5}$ स्वतनुं; G_3 तां तनुं (for स्वां तनुं). K_2 om.; T_1 वै (for तां). $K_{2,3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M विसृज्य (for विमुच्य). K_1 रक्ताननस्तां तन्वं स्वां विसृज्य. — After 13^{ab}, $D_{5,6}$ T $G_{1-3,5}$ M ins.:

22* संदृश्य तं सागरान्तं विशन्तं ।

[T_4 समृश्य तं; G_3 स दृश्यते; M_3 संदृश्य वै (for °श्य तं). $D_{5,6}$ $T_{3,4}$ G_3 सागरं तं (for °रान्तं). T_1 G_3 सहांतं (for विशन्तं).]

— T_3 om. 13^{c}. — ^{c}) B_4 स सम्यक् (for सम्यक्च).

रक्ताननः स्वां तनुं तां विमुच्य ।
सम्यक्च तं सागरः प्रत्यगृह्णा-
न्नागा दिव्याः सरितश्चैव पुण्याः ।। १३
कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च
पृथुश्रवा वरुणः कुञ्जरश्च ।
मिश्री शङ्खः कुमुदः पुण्डरीक-
स्तथा नागो धृतराष्ट्रो महात्मा ।। १४
ह्रादः क्राथः शितिकण्ठोऽग्रतेजा-
स्तथा नागौ चक्रमन्दातिपण्डौ ।
नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाम्बरीषः
स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन् ।
प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनन्दं-
स्तेऽपूजयंश्चार्घ्यपाद्यक्रियाभिः ।। १५
ततो गते भ्रातरि वासुदेवो
जानन्सर्वा गतयो दिव्यदृष्टिः ।
वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो
भूमौ ततः संविवेशाग्र्यतेजाः ।। १६
सर्वं हि तेन प्राक्तदा वित्तमासी-

D4 धूतं; D5.6 T1.2.5 G1.2.5 M तदा; D7.8 कृत्तं; G3 तथा (for च तं). K3 सागरं (for °रः). — ^{d}) D5.6 सनागा (for नागा). D1.7 [आ]दित्याः (for दिव्याः). D4 चापि (for चैव). K1–3.5 D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M सर्वाः (for पुण्याः).

14 ^{a}) K1.5 D5.6 T G1–3.5 M कार्कोटको. K5 वासुकि- (for °किस्). M1 om. तक्षकश्च. — ^{b}) T1 G3 अपृथुश्रवा (for पृथु°). K1.2 Dn1 D7 T1.3 G1.3 वारुणः; B2 चारुणः; D5.6 T2 G2 पारणः; D8 अरुणः (for व°). K4 कुंभजश्; K5 कुंतरश् (for कुञ्जरश्). — ^{c}) T1 वीरः (for मिश्री). B3 शंखश्च; T1 शंकुः; T3 शंखं (for शङ्खः).

15 K3 om. 15^{ab}. — ^{a}) D7 क्रथः; T3 क्रादः (for क्राथः). K1.2 ह्रा(K1 ह्र)दः क्राथः शतपृष्ठोरितेजास्; K5 ह्रादः क्राथः शितिपृष्ठो विचेतास्; D5.6 T4 G1.2 ह्रदः क्रा- (D5.6 ह्रादक्रा)सः शितिपृष्ठो निकेतुस्; T1 ह्रादः पद्मः स च दृष्ट्वा निजेशं; T2 M1.4.5 ह्रादः क्राथः (T2 क्रोधः) शिनि- (M5 °थि)पृष्ठो निकेतुस्; G3 प्रदः पद्मः शितिपृष्ठो निजेशस्; G5 M2.3 ह्रा(M2 ह्र)दः क्र(M3 क्रा)थः शिनिपृष्ठोग्निजे(M3 °के)तुस्. — ^{b}) K1.2 चक्रषंडाभिषंडौ; K4 D1.7 °मंदाभिषंगौ; K5 B2 D8 °मंदाभिषंडौ; T2 G1 वक्र(G1 °ज्र)मंदौ विषाणौ; T3 चक्रमदानिषंडौ (for चक्रमन्दातिषण्डौ). D5.6 T4 G2 तथा नाकौ (T4 °को; G2 °क्रौ) वक्रमंदौ विपाणौ; T1 ततो नागो नक्रमंदाभिधानो; G5 M ततो नागौ व(G5 M2 च)क्रमं- (M3 °नं)दाभिषण्णौ (M3 °भिषंडौ; M5 °तपण्णौ). — ^{c}) B6 om.; D1.3 नागः श्रेष्ठो. T2 विमुखश् (for दुर्मु°). K1.2.5 चाग्रधी(K1 °णी)श्च; K3 चाशुगश्च; B1.5 चांबुरीषः; T1 G3 शाबरी च; T2 G1 M1.3.5 चाश्वधीश्च; M5 चाश्वती च (for चाम्बरीषः). D5.6 T4 G1.2.5 M2 नागश्रेष्ठौ दुर्मुखश्चाश्वधीश्च. — ^{d}) T1 सभाजिता; G3 सभ्राजो वै (for स्वयं राजा). D4 D1.6.7 T2.3 चैव (for चापि). D5.6 T2.4 G1.2 देवैः (for राजन्). — D8 om. 15^{ef}. — ^{e}) K4 D1.7 प्रत्युद्गत- (for °द्गम्य). K5 [अ]भिनंद; T1.4 G1.2 M2 [अ]भ्यनंदत्; M3.5 [अ]भिनंदत् (for [अ]भ्यनन्दंस्). — M5 om. 15^{f}. — ^{f}) K1.2.5 T1 G5 M1–4 चार्घ्यं(K2.5 °र्घ्य-; T1 °र्घं)विधि- (K1 M1 °धिः); D5.6 T2.4 G1–3 चार्यविधि- (for चार्घ्यपाद्य-). — For 15^{ef}, K3 subst.:

23* समागतास्ते नरदेवरूपै-
रनन्दन्त पूजयंश्चाद्यदेवम् ।

— After 15, D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M1–4 ins.:

24* संकर्षणं भूधरं शुद्धबुद्धिम् ।

[M3 संघर्षणं. T1 G3 भूधरासिद्ध- (for भूधरं शुद्ध-). T2 (also as above) -सत्त्वं (for -बुद्धिम्).]

16 ^{a}) K1.2 तथा(K2 °त्रा)गते (for ततो गते). G1 M1 वासुदेवे (for °देवो). — ^{b}) K3 दृष्ट्वा जनान्; K1.2 सर्वाः स्व(K2 स)- G3 राजन्सर्वा (for जानन्सर्वा). K1.2 सर्वाः स्व(K2 स)- गतीर्; K5 सर्वंसतयो; G5 स सर्वगतीर् (for सर्वा गतयो). T1 राजं- K1.4 -दृष्टः; D8 -दृष्टेः (for -दृष्टिः). T1 राजं- K5 स्तदा केवलदिव्यदृष्टिः. — ^{c}) D9 वन- (for वने). K5 D5.6 T4 शूरे; T3 शून्यं (for शून्ये). K3 स वि-; K5 D5.6 T4 G1.2 M4.5 व्यचरंश्; T1 G5 M1–3 व्यचरच्; T2 विचरच्; G3 [ऽ]प्यचरच् (for विचरंश्). — ^{d}) B1.5.6 Dn D2–4.9 चाथ; D5.6 T4 G1.2 गतः (for ततः). T4 G1.2 संविविशे (for °वेश). K3.5 B2–4.6 D1.5–7 T1.2 G3.5 M2.3.5 उग्र(B6 °ग्र्य)तेजाः; M1 अग्र° (for अग्र्य°).

17 T1 om. 17. — ^{a}) K5 B5.6 Dn D2–6.9 T3 om. हि. D5.6 T2.4 G1–3 तथा (for तदा). K5 B4

स केशवं योगयुक्तं शयानं मृगाशङ्की लुब्धकः सायकेन ।
जराविध्यत्पादतले त्वरावांस्तं चाभितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ १६.५.२०

गान्धार्या यद्वाक्यमुक्तः स पूर्वम् ।
दुर्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते
यच्चाप्युक्तं तच्च सस्मार कृष्णः ॥ १७
स चिन्तयानोऽन्धकवृष्णिनाशं
कुरुक्षयं चैव महानुभावः ।
मेने ततः संक्रमणस्य कालं
ततश्चकारेन्द्रियसंनिरोधम् ॥ १८
स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु
शिश्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः ।
जराथ तं देशमुपाजगाम
लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुरुग्रः ॥ १९
स केशवं योगयुक्तं शयानं
मृगाशङ्की लुब्धकः सायकेन ।
जराविध्यत्पादतले त्वरावां-
स्तं चाभितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ।
अथापश्यत्पुरुषं योगयुक्तं

ज्ञातम्; B1.5 विदम्; B2 (marg. as in text).3 वित्तम्; Dn D2-4.9 चिंत्यम्; D5.6 T2.4 G1.2 M1 प्राप्तम्; G3 वृत्तम् (for वित्तम्). K3.4 D1.7 सर्वं हि तेन प्राग्विदितं तदासीद्. — For the incident, cf. 11. 25. 40-42. — b) K1.5 transp. गान्धार्या and यद्. K2 om. यद्. K1.4 B2.4 D1.7 T3 G3 उक्तं हि (B2 च; B5 स; T3 G3 तु) (for उक्तः स). K3.5 उक्तं महार्थं; B3 उक्तं तदानीं; D6 T2.4 G1.2 M1 उक्तं (M1 °क्तः) स्वधर्मात् (for उक्तः स पूर्वम्). — For the incident, cf. B. 13. 159 (particularly, st. 42-44). — c) M5 दुर्वाससः. K3 D5.6 T2.4 G2.5 M1-3 -लिप्तो; K4 -लिप्तो; T3 -लिप्ता; G3 -लेपाद् (for -लिप्ते). K5 दुर्वाससः पयसोच्छिष्टलिप्तो. — d) K5 D8 T3 G5 M3 उक्तस् (for उक्तं). K4 तत्र (for तच्च). K4 B1.2.4-6 Dn D1-4.7.8 T3 वाक्यं (for कृष्णः). — D5.6 T2.4 G1.2 ins. after 17: T3 after 18[ab]:

25* कुलस्त्रीणां सुव्रतानां गवां च
द्विजेन्द्राणां बलमादाय धर्मे ।
योनिर्देवानां वरदो ब्रह्मदेवो
गोविन्दाख्यो वासुदेवोऽथ नित्यः ।

[(L. 1) T3 सुव्रमाणां; G2 सव्रतानां (for सु°). — (L. 2) G1 गजेंद्राणां (for द्विजेन्द्रा°). T2 वधम् (for बलम्). T3 आधाय (for आदाय). — (L. 3) D5.6 T1 योन्निर् (for योनिर्). T2.3 लोकानां (for देवानां). — (L. 4) T3 नित्यं (for नित्यः).]

18 a) K4 D1.5-7 T1.2.4 G1.5 M संचिंतयानो; K5 B1-3.5.6 Dn D2-4.8.9 T3 संचिं(K5 B2.3.6 T3 स चिं)-तयन् (for स चिन्तयानो). — After 18[ab], T3 ins. 25*. — c) K3.5 तदा; K4 स्वस्य (for ततः). — d) K5 च कालं (for चकार). K4 -संनिरोहं (for °रोधम्). — After 18, Dn D2.5.6.9 T G1-3.5 M ins.:

26* यथा च लोकस्थितिपालनार्थं
दुर्वासवाक्यप्रतिपालनार्थम् ।
देवोऽपि संदेहविमोक्षहेतो-
र्निमित्तमैच्छत्सकलार्थतत्त्ववित् ।

[(L. 1) Dn D2 तथा (for यथा). Dn D2.9 T3 -स्थित- (for -स्थिति-). — (L. 2) M3 -वाक्यं (for -वाक्य-). T1.3 G3.5 M3-5 -स्थिति- (for -प्रति-). G3.5 M5 -रक्षणार्थं (for -पालनार्थम्). Dn D2.9 अ वाक्यप्रतिपालनाय. — (L. 3) D5.6 T2.4 G1.2 वा देह-; T3 M5 देहस्य; G5 M2 च स्वस्य; M1.4 स्वं देह- (for संदेह-). T1 जयोपदेशस्य विमोक्षहेतोर्; G3 देवोपदेशस्य विमो°. — (L. 4) Dn D2.9 निर्णीतम्; G3 समीपम् (for निमित्तम्). T1 G3.5 M इच्छन् (M3.5 °त्) (for ऐच्छत्).]

19 a) K5 D1 समं (for स सं-). K5 -निरुद्धेंद्रिय- (for -निरुद्धेन्द्रिय-). K3 G2 M2 -वाङ्मनस्तु; D5.6 T1 G1.2 °नांसि (for °नास्तु). — b) K1-4 B3 D8.9 G2 शिष्ये; G3 शुचे (for शिश्ये). K3 -योगपथेन (for °मुपेत्य). — c) D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M च (for [अ]थ). — d) Dn -संलिप्सुर् (for -लिप्सुर्). D3 अग्रतः (for उग्रः).

20 a) K3.4 D1.7 योगयुतं (for °युक्तं). — b) B2 मृगाकांक्षी; D4 °शंसी; Bom. cd. °सक्तो (for °शङ्की). B3 शायकेन. — c) B2 om. पादतले. — d) D1 तत्र (for तं च). B2 सं-; D7 तं (for तज्). K3 D1 दिदृक्षुर् (for जिघृक्षुर्). — For 20[abcd], K1.2.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M subst.:

27* कृष्णं शयानं स विकृष्य बाणं
विव्याध पादे मृगशङ्कया जरा ।

[(L. 1) K1.2.5 दिर्घं; T1 G3 M5 चापं (for बाणं).

पीताम्बरं लुब्धकोऽनेकबाहुम् ॥ २०
मत्वात्मानमपराद्धं स तस्य
जग्राह पादौ शिरसा चार्तरूपः ।
आश्वासयत्तं महात्मा तदानीं
गच्छन्नूर्ध्वं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ २१
दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ च
रुद्रादित्या वसवश्चाथ विश्वे ।
प्रत्युद्ययुर्मुनयश्चापि सिद्धा
गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ २२
ततो राजन्भगवानुग्रतेजा
नारायणः प्रभवश्चाव्ययश्च ।
योगाचार्यो रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या
स्थानं प्राप स्वं महात्माप्रमेयम् ॥ २३
ततो देवैर्ऋषिभिश्चापि कृष्णः

.. 2) K2 T1. 2 G3 M1. 2 पादं (for पादे). K1 ा (for -शङ्कया). T2 जडः (for जरा).]

: om. 20^{ef}. — ^{e}) B6 तथा (for अथ). G2 for -युक्तं). — ^{f}) K5 पीतांशुकं (for °म्बरं). ब्धके (for °को). K4. 5 B3 D5. 6 T4 G2 नैक-; ह (sic) (for ऽनेक-).

^{a}) G5 M2 तमात्मानम् (for मत्वा°). K3. 5 सा- स्वा)पराधं ; B Dn D2–4. 8. 9 T3 M3–5 त्वपराद्धं द्धश्); D5. 6 T4 G1. 2 परमार्थं ; G3 अपराधं (for . K1–3. 5 D4–6 T1. 4 G1–3. 5 M च ; T2 तु (for K4 D1. 7 मत्वात्मानं लुब्धकः सापराधं. — ^{b}) तु ; K4 damaged ; G3 आर्त- (for चार्त-). K4 स तस्य पादौ जगृहे शंकितात्मा ; B Dn D2–4. ादौ जरा जगृहे शंकितात्मा. — ^{c}) Dn D3. 4. 8. 9 ्यंस् (for °यत्). D5. 6 T2. 4 G1. 2 आश्वासितः ्तेन भक्त्या ; T3 आश्वासयामास तदा महात्मा. ter 21^{abc}, D5. 6 T2. 4 G1. 2 ins. :

* तथानुतापात्कर्मणो जन्मनश्च ।
दृष्ट्वा तथा देवमनन्तवीर्यं
देवैः स्वर्गं प्रापितस्त्यक्तदेहो ।
गणैर्मुनीनां पूजितस्तत्र कृष्णः

L. 1) D5. 6 तदा (for तथा). — (L. 2) G1 -वीर्यः -वीर्यं).]

Dn1 गच्छत्यूर्ध्वं ; D3 °त्पूर्वं (for °न्नूर्ध्वं). K4 ह्यात्मशक्त्या (for व्याप्य लक्ष्म्या). D5. 6 T2. 4 ऊर्ध्वं गच्छन्व्या(D5. 6 °न्प्रा)प्य लोकान्स लक्ष्म्या. · 21^{cd}, K1–3. 5 T1 G3. 5 M subst. :

* आश्वासयामास ततश्च कृष्ण
ऊर्ध्वं गच्छन्व्याप्य लोकान्स्वलक्ष्म्या ।

L. 1) K1. 2 तु तं स ; K3. 5 च तं स (for ततश्च). ष्णम्. — (L. 2) K1 व्यापि- ; K2 प्राप्य ; K5 वाथ ; G3 प्राप (for व्याप्य). G3 लोकं (for लोकान्). K5 हि लुब्धाः (for स्वलक्ष्म्या). K3 ऊर्ध्वं गच्छन्पुरुषं चाप्य लोकान्.]

— After 21, K3 ins. :

30* तं योगयुक्त्या सहसा हि लक्ष्य.

22 ^{a}) K5 दिव्यं ; D5. 6 T2. 4 G1. 2 दिवि (for दिवं). B3 M3 प्राप्तो ; D8 व्याप्तं (for प्राप्तं). K1. 4 B3. 4 D8 T1. 2 G1–3. 5 M3–5 वसवो (for वा°). D1. 7 अश्वि- नेयौ (for °नौ च). — K3 repeats 22^{b} and reads 22^{c} after 22^{d}. — ^{b}) K1. 2. 5 मरुतो वा(K5 °तोथा)- पि ; K4 B1–4 D1. 6–8 म(K4 मा)रुतश्चाथ (for वसव°). B2 सर्वे ; B3 विश्वैः (for विश्वे). K3 (first time) विश्वे देवा मरुतश्चैव सर्वे ; K3 (second time) विश्वे देवा वसवश्चापि राजन् ; D5 T1. 2. 4 G1–3. 5 M रुद्रादित्या मरुतो विश्वसंघाः. — ^{c}) K3 प्रत्युद्गता ; K4 D7 प्रत्याययुर् ; K5 प्रत्युद्गम्य ; D5. 6 T4 G1. 2 प्रत्युद्गच्छन् ; T1. 2 G3. 5 M1–4 °द्गमन् (for °द्ययुर्). K1–3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M1–4 ऋषयश् ; G3 पुरुषाश् (for मुनयश्). K3 चाथ ; K4 D7 येपि (for चापि). D1 प्रत्याययुर्मानवा येपि सिद्धा ; M5 प्रत्युद्गमन्नृषयः सिद्धसंघा. — ^{d}) T3 महाप्स- रोभिः ; G5 M2–4 तथा(G5 °तो)प्स° (for सहाप्स°). D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2 सब्रह्मकाः (T1 °ह्माणः) पतयश्च प्रजानां ; G3 सब्रह्मणा प्रययुश्च प्रजानां. — After 22, G3 ins. :

31* गन्धर्वमुख्या उरगाश्चैव सर्वे
प्रतुष्टुवुस्तत्र वराप्सरोभिः ।

23 ^{a}) D5. 6 भगवन् (for °वान्). T1 G3 M5 उग्र- धन्वा (for °तेजा). — ^{b}) K5 प्रतवश् (for प्रभ°). K1 T1 M4. 5 अप्ययश् (for [अ]व्य°). — ^{c}) K5 M1 योगाचार्यैः ; D7 °धारो (for °चार्यो). M1 om. from रोदसी up to गन्धर्वाद्यै (in 24^{c}). K2 [अ]वाप्य ; K5 चाप्य ; T1 प्राप्य (for व्याप्य). K5 लक्ष्माः (sic). — ^{d}) K1 T1 प्राप्य (for व्याप्य). K5 लक्ष्माः (sic). — ^{d}) K1 स्वमृत्यूग्रतेजाः ; B2. 4 महात्माप्रमेयः (for °प्रमेयम्). K3. 5

समागतश्चारणैश्चैव राजन् ।
गन्धर्वाढ्यैरप्सरोभिर्वराभिः
सिद्धैः साध्यैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २४
ते वै देवाः प्रत्यनन्दन्त राज-
न्मुनिश्रेष्ठा वाग्भिरानर्चुरीशम् ।
गन्धर्वाश्चाप्युपतस्थुः स्तुवन्तः
प्रीत्या चैनं पुरुहूतोऽभ्यनन्दत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।
दारुकोऽपि कुरून्गत्वा दृष्ट्वा पार्थान्महारथान् ।
आचष्ट मौसले वृष्णीनन्योन्येनोपसंहृतान् ॥ १
श्रुत्वा विनष्टान्वार्ष्णेयान्सभोजकुकुरान्धकान् ।

स्थानं चाप स्व(K_5 °प्रत्स्व)यमत्युग्र(K_5 °प्युग्र)तेजाः ; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ स्थानं चाग्र्यं मंडलं ($D_{5.6}$ °नं) प्राप योगात् ; T_1 M_4 स्थानं प्राप स्वय(T_1 °क)मत्युग्रतेजाः ; $G_{3.5}$ $M_{2.3.5}$ स्थानं चाप (M_3 चावाप ; M_5 प्राप) स्वकमत्रोग्रतेजाः.

24 M_1 om. up to गन्धर्वाढ्यै (cf. v. l. 23). —^{a}) K_4 देवो (for देवैर्). —^{b}) D_8 समागतैश् (for °गतश्). — For 24^{ab}, $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5} subst. :

32* ततः समेतो मधुसूदनस्तै-
दैवैः सर्वैर्ऋषिभिश्चारणैश्च ।

[(L. 1) $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ समेतैर् (for °तो). K_3 om. ; $D_{5.6}$ T_4 मधुसूदनाद्यैर् (for °नस्तैर्). — (L. 2) K_3 च ; $D_{5.6}$ G_2 स्वर्गैर् ; T_4 स्वर्ग्यैर् (for सर्वैर्). K_1 चोरगैश् (for चारणैश्).]

—^{c}) D_8 T_2 G_2 गंधर्वाग्र्यैर् ; M_2 सर्वैरग्र्यैर् (for गन्धर्वाढ्यैर्). B_2 च दिव्यैः ; B_4 om. (for वराभिः). —^{d}) D_7 सिद्धः ; G_3 सिद्धैश्च (for सिद्धैः). $K_{1.2}$ चारणैः ; $K_{3.5}$ नंद्यते ; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ M सन्नतैः ; D_8 चाततैः ; T_1 किंनरैः ; G_3 सन्नुतैः (for चानतैः). K_5 पूज्यमानं.

25 ^{a}) K_5 देवैः ; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G_2 देवं ; M_5 देव्यां (for देवाः). K_2 चाभ्यनंदत ; T_4 G_2 प्रत्यवंदंत (for °नन्दन्त). K_1 ततो वै देवाश्चाभ्यनंदंत राजन्. —^{b}) T_2 ऋषि- (for मुनि-). B_{1-5} D (except D_8) $T_{3.4}$ ऋग्भिर् (for वाग्भिर्). B_6 आवर्तुर् (for आनर्चुर्). K_{1-3} ईड्यं (for ईशम्). K_5 मुनिश्रेष्ठा ऋग्भिराजन्पुरीड्यं (sic). — After 25^{ab}, B_6 ins. :

33* शिवब्रह्माद्यैर्लोकपालैः समेत्य
संस्तूयमानः सुरसिद्धसंघैः ।

—^{c}) B_3 D_8 om उप-. $D_{5.6}$ om. स्तुवन्तः. $B_{1.2.5.6}$ Dn $D_{2-4.8}$ T_3 ते गंधर्वाश्चापि तस्थुः (T_3 कृष्णं) स्तुवंतः. — $D_{5.6}$ om. 25^d. —^{d}) K_2 प्रैत्य (for प्रीत्या). K_5 [ऽ]भ्यनंदन् ; M_5 ह्यनंदत् (for ऽभ्य°). K_3 प्रीत्या चैनं पुरतो ह्यभ्यनंदन्. — T $G_{1-3.5}$ M ins. a passage given in App. I (No. 1) after 25 ; $D_{5.6}$ after 25^{abc}.

Colophon. — *Adhy. name :* K_1 कृष्णस्वर्गारोहणं ; T_4 रामकृष्णावतारसमाप्तं. — *Adhy. no.* (*figures, words or both*) : K_2 B_6 Dn_1 $D_{8.7.9}$ 4 ; $D_{5.6}$ T $G_{1-3.5}$ M 5 (as in text). — *Śloka no. :* Dn_1 28 ; $D_{8.9}$ 27.

6

1 ^{a}) $K_{1-3.5}$ B_4 [ऽ]थ ; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M तु (for ऽपि). T_2 दृष्ट्वा (for गत्वा). —^{b}) $K_{1.2.5}$ M_5 स्थितांस्तदा ; K_4 महागतान् (for °रथान्). K_3 D_5 $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{1-4} दृष्ट्वा पार्थं स्थितं तदा. —^{c}) K_1 B_5 आचष्टौ (B_5 °ष्टे) ; $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ °ख्यौ (for °ष्ट). K_2 मौसलान् ; K_3 Dn_1 $D_{8.9}$ मौशले ; K_5 मौसली ; $B_{1-4.6}$ मौषले ; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M मुसलैर् (for मौसले). —^{d}) $K_{1.2}$ अभिसंच्छ(K_2 °स्कृ)तान् ; $D_{2-4.7}$ T_3 अ($D_{3.4.7}$ T_3 उ)पसंहृ(D_3 °हृ)तान् ; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.5}$ M अभिसंहृ(M_4 °हृ- ; M_5 °ग)तान् ; D_8 उप-

पाण्डवाः शोकसंतप्ता वित्रस्तमनसोऽभवन् ॥ २
ततोऽर्जुनस्तानामन्त्र्य केशवस्य प्रियः सखा ।
प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ३
स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो ।
ददर्श द्वारकां वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ४
याः स्म ता लोकनाथेन नाथवत्यः पुराभवन् ।
तास्त्वनाथास्तदा नाथं पार्थं दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥ ५
षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
तासामासीन्महान्नादो दृष्ट्वैवार्जुनमागतम् ॥ ६
तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो बाष्पेण पिहितोऽर्जुनः ।
हीनाः कृष्णेन पुत्रैश्च नाशकत्सोऽभिवीक्षितुम् ॥ ७
तां स वृष्ण्यन्धकजलां हयमीनां रथोडुपाम् ।
वादित्ररथघोषौघां वेश्मतीर्थमहाग्रहाम् ॥ ८
रत्नशैवलसंघाटां वज्रप्राकारमालिनीम् ।
रथ्यास्रोतोजलावर्तां चत्वरास्तिमितह्रदाम् ॥ ९
रामकृष्णमहाग्राहां द्वारकासरितं तदा ।
कालपाशग्रहां घोरां नदीं वैतरणीमिव ॥ १०
तां ददर्शार्जुनो धीमान्विहीनां वृष्णिपुंगवैः ।

संवृतान् (for °संहतान्). K4 नष्टानन्योन्यसंगतान्; K5 अन्योन्ये चोपसंहतान्; G3 °न्यैश्चाभिसंहतान्.

2 a) B6 विरत- (for विनष्टान्). K2 वार्ष्णीयान्. — b) T1.3 G3 M5 सभोजान् (for °ज-). K1.2.4 B Dn D1–4.7–9 सभोजां(K1.2 °वृष्ण्यं)धककौकु(D8 °कुक्कु)रान्; D5.6 T2.4 G1.2 सभोजाञ्जनमेजय; G5 M1.2 सभोजान्सह कूकु(M1 कुंकु-; M2 कुकु)रान्; M3 सह-भोजान्सहांधकान्; M4 सभोजान्सहकेकयान्. — c) K5 -संतप्त- (for °प्ता). — d) T2 संत्रस्त- (for वित्रस्त-).

3 b) G3 प्रियेप्सया (for प्रियः सखा). — d) K3 एतद् (for इदम्). K5 नैतदस्तीति चाब्रुवन्.

4 a) D9 अवृष्णि- (for स वृष्णि-). — b) K1.2 D3 दारुकेन. T1 प्रभुः (for प्रभो). B5 दारुणं सहसा प्रभो. — d) K4 M1 हतनाथाम्; B6 सूत° (for मृत°). T3 श्रियं (for स्त्रियम्). K5 मृगनाथमिव स्थितं.

5 a) K3.5 तु ता; G5 M2 त्राता (for स्म ता). — b) K2 B1 Dn1 D9 M3 नाथवंत्यः (for °वत्यः). — c) K1.2 D5.6 T1.2.4 G1.2 M1–4 स्म; K4 D7 च; G3 M5 ता (for तु). T2 G2.3 तथा (for तदा). K5 नार्यः (for नाथं). — d) B6 [अ]पि (for वि-). — For 5cd, D1 subst.:

34* अर्जुनं ताः स्म नाथं च दृष्ट्वानाथं विचुक्रुशुः ।

6 b) K1.5 B2 D5.6.7 (before corr.).8 T G1–3 M3–5 -परिग्रहाः (for °ग्रहः). — c) K3 B1–5 Dn2 D1.3–7.9 T G2.3 M1.2 महा- (for महान्). K1.2 तासां नादो महानासीद्. — d) K5 इव (for एव).

7 a) B6 तां; D8 तांस् (for तास्). D5.6 T2.4 G1.2.5 M स; T1 G3 [अ]थ (for [ए]व). — b) K1.2.4 B Dn D2.4.7.9 [अ]पिहितेक्षणः; D1.3.8 T3 [अ]पि-(T3 पि)हितेक्षणाः; G2 पिहितेक्षणः (for पिहितोऽर्जुनः). G1 M4.5 [अ]पिहितो. K3.5 बाष्पेणाभिह(K5 °पिहि)तोभवत्; G5 M2.3 वार्ष्णेय वि(M3 पि)हितोर्जुनः. — c) K5 तु (for च). K2 T2 हीनाः पुत्रैश्च कृष्णेन.

8 a) K1.2 T1 तां तु; B (except B4) Dn D2–4.7–9 T3 स तां (by transp.); D5.6 T2 G1.3.5 M1–3.5 तां स्म; T4 G2 ताः स्म. — b) D4 ध्वजमीनां (for हय°). B5.6 रथमीनां हयोडुपां. — c) K4 B2 D1.7.8 -घोषां वै; B4 -घोषाद्वै; D3 -घोषो वा (for -घोषौघां). K5 D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M वादित्रस्तुति(T2 °स्वन)नि-र्घोषां. — d) K4 D1 -द्रुमां; K5 -गुहां; B (except B4) Dn D2.4.7–9 -ह्रदां; D3 -ह्रदं (for -ग्रहाम्).

9 a) D5.6 T4 रक्त- (for रत्न-). K3.5 G3 -शैवाल- (for -शैवल-). K3–5 B D1–4.7–9 T3 G3 M4 -संघातां (for -संघाटां). K1.2 रत्नशे(K2 °से)वालसंबाधां. — b) K2.3.5 D5.6 T1.2.4 G2.3 M वप्र- (for वज्र-). K1 वप्रप्राकारशालिनीं. — c) T2 M5 रत्न- (for रथ्या-). K3.5 B2–4 D1.2.4 रथ्याश्रोतोज(K3 °स्रोतां ज-; K5 °श्रौतोव)लावर्तां. — d) K1.5 चतुर- (for चत्वर-). K2.3 चत्वरास्तिमितह्रदां.

10 a) K3 -ग्रहां द्वारा (for -महाग्राहां). — b) K3.4 B5 D (except D5.6) द्वारकां (for °का-). M4 -सरितां (for -सरितं). B3 G3 तथा (for तदा). K5 द्वारिका-स्तरितस्तदा. — c) K4 B1.5.6 Dn D1–4.7.9 T3 भीमां (for घोरां). K5 B3 कालपाशमहाघोरां (B3 °ग्राहां).

11 a) K1 वीरो (for धीमान्). K4 B D (except D5.6) T3 ददर्श वासविर्धीमान्. — b) K5 विहीनान् (for °नां). — c) D9 गताश्रियं नीरानंदां (sic). — d) K2

गतश्रियं निरानन्दां पद्मिनीं शिशिरे यथा ॥ ११
तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः ।
सस्वनं बाष्पमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ १२
सात्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशां पते ।
अभिपत्य प्ररुरुदुः परिवार्य धनंजयम् ॥ १३
ततस्ताः काञ्चने पीठे समुत्थायोपवेश्य च ।
अब्रुवन्त्यो महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४
ततः संस्तूय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डवः ।
आश्वास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।
तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुन्दुभिम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं ददर्श कुरुपुंगवः ॥ १
तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः ।
आर्तस्यार्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत ॥ २
समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः स भुजाभ्यां महाभुजः ।

शिखरे; K5 शशिरे (for शि°).

12 a) K5 द्वारिकां. — c) K6 ससुरं; D5.6 G1 सुस्वनं; T2 सस्वरं (for °नं).

13 a) K2.5 Dn1 D3 T3 G3 सत्राजि(G3 °ज)ती. K1.2.5 D5.6 T1.3.4 G1-3.5 M सत्यभामा (for ततः सत्या). — b) K1.5 रुक्मिनी (sic). — c) K2 अभ्युपेत्य; D1 अभिपद्य; T1 अभ्युद्गम्य; M5 अभिपाद्य (for °पत्य).

14 a) K1-4 B Dn D1-4.7-9 T1.3 ततस्तं; D5.6 ततस्तां; G3 ततस्तु; G5 M2 तास्तदा (for ततस्ताः). K1 कांचनी- (for °ने). — b) K1.2.5 B Dn1 D1.3-5.7.8 T3 G5 M1-4 समुत्थाप्य (for °स्थाय). K1 -विश्यत (for -वेश्य च). — c) K1.2 अब्रवल्यो (sic); K3.5 अर्चयंत्यो; D5.6 T4 G1.2 अभिनंद्य; T1 उपध्यात्वा; T2 G5 M1.2 अभिपत्य; G3 अवर्ध्य तं; M4 अधिपल्यो; M5 अभिधात्ये (for अब्रुवन्त्यो). — d) T3 वितस्थिरे (for उपतस्थिरे).

15 c) T1 च; G2 तां (for ताः). K3.5 T1 सर्वा (for चापि). — d) K5 अभ्ययात्; D5.6 T1.2.4 G1.2.5 M आगमत्; G3 आगतः (for अभ्यगात्).

Colophon. — *Adhy. name:* K1.2 अर्जुनागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B6 Dn1 D4.9 5: K5 D6-7 T G1-3.5 M 6 (as in text). — *Śloka no.:* K4 41; Dn1 D9 15.

7

1 K2 om. the ref. — a) D5.6 T4 G1.2 प्रविष्टं (for शयानं). — b) K4 D1.7 वृद्धम् (for वीरम्). D5.6.9 T4 G2 -दुंदुभिः (for °भिम्). — c) K4.5 B D (except D5.6) T3 -शोकेन (for -शोकाभि-). K6 D5.6 T4 G2 -संतप्तो (for -संतप्तं). — d) K1-3.5 T1 G1.3.5 M -नंदनः; D5.6 T4 G2 -नंदनं (for -पुंगवः).

2 a) T1 ततो (for तस्य). K5 अस्रु-. D9 -पूर्णाक्ष्यो. K1 तथासुपरिपूर्णाख्यो (sic). — K3 om. 2cd. — c) D8 आर्ताद् (for आर्तस्य). D5.6 आर्ततरं. — d) M5 पादे (for पादौ). — After 2, N (except D5.6; K3 after 2ab) T2.3 ins.:

35* तस्य मूर्धानमाघ्रातुमियेषानकदुन्दुभिः ।
स्वस्रीयस्य महाबाहुर्न शशाक च शत्रुहन् ।

[K3 om. line 1. — (L. 1) K1.2.5 इयेष च स बु- (K1 स च बु-; K5 सर्वबु)द्धिमान्; B2.4 D8 °प स तु पार्थिव (D8 °वः) (for the post. half). — (L. 2) T3 स्वप्रियः स (for स्वस्रीयस्य). K1.2.5 महाबाहो (for °बाहुर्). K1 च शंसितुं; K2.4.5 B2-4 D1.7.8 T3 च शत्रुहा; K3 स पार्थिवः (for च शत्रुहन्).]

3 a) D5.6 T1.4 G1-3.5 M अर्जुनो वृद्धं (for °नं वृद्धः). K4 वीरः (for वृद्धः). — b) K4 स्व-; T1 सु- (for स). K1.2 महाभुजं (for °भुजः). — c) D8 स्वकान् (for स्मरन्). K1.2.4 B1 D1.7.8 शूरान्; K3.5

रुदन्पुत्रान्स्मरन्सर्वान्विललाप सुविह्वलः ।
भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रांश्च सखीनपि ॥ ३
वसुदेव उवाच ।
यैर्जिता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन ।
तान्दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ॥ ४
यौ तावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा ।
तयोरपनयात्पार्थ वृष्णयो निधनं गताः ॥ ५
यौ तौ वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ मतौ ।
प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन्कत्थसे च यौ ॥ ६
नित्यं त्वं कुरुशार्दूल कृष्णश्च मम पुत्रकः ।
तावुभौ वृष्णिनाशस्य मुखमास्तां धनंजय ॥ ७
न तु गर्हामि शैनेयं हार्दिक्यं चाहमर्जुन ।
अक्रूरं रौक्मिणेयं च शापो ह्येवात्र कारणम् ॥ ८
केशिनं यस्तु कंसं च विक्रम्य जगतः प्रभुः ।
विदेहावकरोत्पार्थ चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ९
नैपादिमेकलव्यं च चक्रे कालिङ्गमागधान् ।

वीरान् (for सर्वान्). D5. 6 T2. 4 G1-3. 5 M रुरोदाथ स्मरञ्छौरिः; T1 रुरोद स स्मरं चालिं (sic). — ^{d}) K3 B2 G3 स; K4 D1. 7 च (for सु-). K3. 5 D5. 6 T4 G1. 2 -दुःखितः; K4 वीर्यवान् (for -विह्वलः). — After 3^{cd}, K3 reads 11^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{e}) T4 पितॄंश्च (for पुत्रांश्च). K2 om.; K3 पौत्रान्स; K4 D1. 5-7 T4 G1. 2 दौहित्रान् (for पौत्रांश्च). — ^{f}) K1. 2 सुहृदश्च; K4 D1. 7 पौत्रांश्चैव; K5 दौहित्रादीन् (for °त्रांश्च). K3 B Dn D2. 3. 8. 9 स; D4 स्व- (for च). K1 सखीनथ; T2 G6 M1-4 तथैव च (for सखीनपि). D5. 6 T4 G1. 2 प्रियान्बंधूंस्तथैव च; T1. 3 G3 M5 सुहृदश्च तथैव च.

4 K1. 4 वासुदेवः (for वसु°). — ^{a}) M3 जाता (for जिता). K1. 2 यैर्निर्जिता भूमिपाला. — After 4^{ab}, G3 reads 8^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) Dn1 दृष्ट्वा; T1. 3 G4 पुत्रान् (for दृष्ट्वा). K2 [अ]हं न (for नेह). K1 तान्द्रष्टुमह-मिच्छामि. — ^{d}) K1 दुर्मतिः; K2 दुर्मदं; K3 °रं; B5 D5-7 T G1-3. 5 M °नाः (for °रः). K5 जीवस्यात्तु न दुर्मरं (sic).

5 ^{a}) K3 T3 तौ (for ते). — ^{b}) T3 बलमतौ (for बहु°). Dn G5 M4 तदा (for सदा). — After 5^{ab}, G3 reads 7^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K4 अप्यनयत्; D5. 6 T2. 4 G2. 5 M1-4 अपनये; M5 °त्ययोः (for °नयात्). — ^{d}) K5 मतः (sic) (for गताः).

6 ^{b}) K3 द्वाविह (for द्वावेव). M3 रथिनौ (for [अ]तिरथौ). K1. 2 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M स्मृतौ (for मतौ). — T1 om. 6^{c}–7^{c}. — ^{d}) K2. 3 T4 G1. 2 M1 कथायां (for कथयन्). K3 D6 कथ्यसे. M4 ययौ (for च यौ). K1. 5 corrupt; K4 D1. 7 कथं कथयसे च तौ; G4 कथयत्कथसे*यान्.

7 T1 om. 7^{abc} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K4 D1. 7 त्वं चैव; B D3 सदा त्वं; Dn D2-4. 9 T3 तौ सदा; G3 M5 नित्यं तु (M5 तं); M4 नित्यस्त्वं (for नित्यं त्वं). — ^{b}) K5 पुत्रिकाः (for पुत्रकः). Dn D2-4. 9 T3 कृष्णस्य प्रियभाज(D2 °भाजि-; D4 °भोजि-; T3 °भागि)नौ. — G3 reads 7^{cd} for the first time after 5^{ab}. — ^{c}) K4 D1. 7 उभौ तौ (by transp.); D5. 6 T2. 4 G1. 2 तावेव. D5. 6 -नाशाय; D9 -नाथस्य (for -नाशस्य). — ^{d}) K4 मुखं स्यातां (sic); K5 मुखमास्ते; T1. 3 G3 (first time) M5 मूलमास्तां; G3 (second time) प्रादुर्भूतौ (for मुखमास्तां). K3 मुखमासा परंतपौ.

8 ^{a}) K5 गर्हामि; D5 गार्हामि (sic). — ^{b}) K3 अहम्; B1-4. 6 वाहम् (for चाहम्). — G3 reads 8^{cd} for the first time after 4^{ab}. — ^{c}) K1. 2 B2. 4 D6. 8. 8 T1. 2. 4 G1. 2. 3 (both times) M1. 4 रौहिणेयं (for रौक्मिणेयं). K1. 2 B D1. 7. 8 T1 G3 (both times). 5 M2-5 वा; Dn1 D4. 9 वै (for च). K4 अक्रूरं रौहिणेयेवं (sic). — ^{d}) K4 एवात्र; K5 दैवात्र (sic) (for ह्ये°). G3 (first time) कृष्णं प्रद्युम्नमेव च.

9 ^{a}) D8 केशिनं यश्च कंसस्य; G3 केन सिंहासनं तं च. — ^{b}) D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M हृ(D5. 6 ग)तवान् (for जगतः). M1 पुरा (for प्रभुः). — B6 om. 9^{c}–11^{d}. M1 om. 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) K1-3 M3 विदेहान्; K5 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M2. 4. 5 °हम् (for °हाव्). — ^{d}) D8 दैत्यं; D9 वैद्यं (for चैद्यं). K1-3. 5 चैद्यं (K2 वैश्यं) च बलिनां वरं; D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M2-5 चैद्यं च (M5 °त्यांश्च) मधुसूदनः.

10 B6 M1 om. 10 (cf. v. l. 9). T1 G1 om. (hapl.) 10-11. — ^{a}) K2 नैपाधिम्; K5 °सिम्; G3 °दीम् (for °दिम्). — ^{b}) K3 B2 चक्र-; B3 चक्षु- (for चक्रे). T2. 3 कालिंग-. D5. 6 T2. 4 -मागधौ; D7 °धं (for °धान्). K1 वंगकालिंगकामधान्; K5 पिंग-

गान्धारान्काशिराजं च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ १०
प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयांस्तथा नृपान् ।
सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयं मधुसूदनः ॥ ११
ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातॄनथ सखीनपि ।
शयानान्निहतान्दृष्ट्वा ततो मामब्रवीदिदम् ॥ १२
संप्राप्तोऽद्यायमस्यान्तः कुलस्य पुरुषर्षभ ।
आगमिष्यति बीभत्सुरिमां द्वारवतीं पुरीम् ॥ १३
आख्येयं तस्य यद्वृत्तं वृष्णीनां वैशसं महत् । C. 16. B. 16. K. 16.

कालिंगमागदान् (sic); G2. 5 M2–5 चक्रं का(G2 चक्रका ; G5 M2 [*sup. lin.*] चक्रं का)लिंगमागधौ; G3 नक्रं कालिंगमागधौ. — ᶜ) D1 गंधारान्. K3 काशिराजश्च; D8 कासिराजं. K5 गांधारान्केलराज्ञांश्च. — ᵈ) K4 D1. 7 वशे पार्थिव पार्थिवान्.

11 B6 T1 G1 om. 11 (cf. v.l. 9, 10). K3 reads 11ᵃᵇ for the first time after 3ᶜᵈ. — ᵃᵇ) K3 (first time). 4 D7 सौभं; K3 (second time) नाव्यांश्च; D1 सौभ्यं (for प्राच्यांश्च). G5 M2 transp. दाक्षिणात्यांश्च and पार्वतीयांस्. K2 पार्वतेयांस्. B4 [पु]त्र च; M3 परान् (for नृपान्). — ᶜ) B2 D5. 6 T4 G2. 5 M1–3 [ऽ]प्युपेक्षितवान् (for ऽभ्युपे°). K4 D1. 7 T2 नूनम्; K5 D5. 6 T4 G2 एवम्; D8. 9 एनम्; T3 एतान् (for एतम्). — ᵈ) Dn D2–4. 9 T3 अनयान् (for °यं). — K B1–5 D (except D5. 6) T2. 3 ins. after 11: B6 after 9ᵃᵈ:

36* त्वं हि तं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनम् ।
गोविन्दं परमं देवमभिजानीध्वमच्युतम् ।
प्रत्यपश्यच्च स विभुर्ज्ञातिक्षयमधोक्षजः ।
उपप्रेक्षितवान्नित्यं स्वयं स मम पुत्रकः ।
गान्धार्या वचनं यत्तदृषीणां च परंतप । [5]
तन्नूनमन्यथा कर्तुं नैच्छत्स जगतः प्रभुः ।
प्रत्यक्षं भवतश्चापि तव पौत्रः परंतप ।
अश्वत्थाम्ना हतश्चापि जीवितस्तस्य तेजसा ।
इमांस्तु नैच्छत्स्वान्ज्ञातीन्रक्षितुं स सखा तव ।

[B6 om. lines 1–6. — (L. 1) K5 स (for त्वं). — (L. 2) B1–3. 5 Dn D2–4. 8. 9 T2. 3 अनघं (for परमं). K5 अनु-; D1. 7 अपि (for अभि-). B2 -जानीतम् (for °ध्वम्). K2 इत्युत (for अच्युतम्). K1 अभिजानंति माधवं (for the post. half). — (L. 3) T3 transp. च and स. K1. 3. 5 समपश्यद्धि स (K3 °श्यदपि; K5 °श्यन्हि स) विभुर्; K2 समपश्यद्धि सवितुर् (for the prior half). —(L. 4) K5 चैनं (for नित्यं). K1 उपप्रेक्षितमासीनं; K2 °प्रेक्षत्तदाप्यैनं; K3 °प्रेक्षित चाप्येनं; B3. 5 Dn D2–4. 8 समुपेक्षितवान्नित्यं (for the prior half). K2 D2. 4 मम स (by transp.). K5 पुत्रक. — With line 5, cf. 16. 5. 17ᵇᶜ; 11. 25. 40–42; B. 13. 159. 42–44. —(L. 5) K3 श्रुत्वा; K4 D7 यस्तु; K5 यच्च; D1 T2 यत्तु (for यत्तद्). T2 वृष्णीनां (for ऋषीणां). K3. 5 महात्मनां; D1 परंतपः (for °तप). — (L. 6) K3 न नैच्छज् (for नैच्छत्स). K1 जगतां (for °तः). — K5 om. line 7. — (L. 7) D9 भवनश्च (for °तश्च). K3 प्रत्यक्षं तव यच्चापि (for the prior half). K4 om. from post. half up to prior half of line 9. D7 om. (hapl.) the post. half of *line 7 and the prior half of line 8*. K1. 2 यत्ते (for तव). B3 परंतपः. — B6 om. lines 8–9. For the incident about the death and revival of परीक्षित्, cf. 10. 16. 8 and B. 14. 69. 16–24. — (L. 8) K2 अश्वत्थामा (for °त्थाम्ना). K1–3. 5 जातो (for चापि). K5 तेजसः. — (L. 9) D1 च (for तु). K1 ज्ञातीन्वै; K2 ज्ञातीन्स्वान् (by transp.); T2. 3 तान्ज्ञातीन्. K3. 5 इमान्स नैच्छज्ज्ञातीन्स्वान् (K3 om. स्वान्); D3 इमं नैच्छद्धताज्ज्ञातीन्; D7 इमांश्च नैच्छत्स्वान्सर्वान् (for the prior half). D4 च (for स). T3 रक्षितुं चानघांस्तदा (for the post. half).]

12 B6 om. 12–13. — ᵃ) K1. 2 च पुत्र-; D5. 6 सुपुत्रान्; T1. 2 G1–3. 5 M1–4 स पुत्रान्; M5 स पुत्र- (for पुत्रांश्च). K1 स (for च). — ᵇ) K1. 2 ज्ञातीन् (for भ्रातॄन्). K3. 5 B3 T1–3 M5 अपि; G3 चापि (for अथ). B1. 2. 5 Dn D2–4. 9 अयं; B3 अथ (for अपि). — ᵈ) K1–3 कृष्णो; K5 om.; D7 तात (for ततो). *B2 D5. 6* T1. 2. 4 G1–3. 5 *M* कृष्णो (B2 ततो) मामिदमब्रवीत्.

13 B6 om. 13 (cf. v.l. 12). K3 transp. 13ᵃᵇ and 13ᶜᵈ. — ᵃ) G5 न (for सं-). K4 पापमस्य; T1 चायमद्य; G3 ह्यमद्य; G5 M [ऽ]स्यायमद्य (for ऽद्यायमस्य). K1. 2 संप्राप्तोस्यद्यमस्यांते (K2 °तं); K3 °प्तोस्यमद्य त्वं; K5 °प्तोथ * * स्यातः. — ᵇ) T1. 2. 4 G1–3. 5 M1. 2 कालस्य (for कु°). K1. 3. 4 B1–3. 5 D (except D5. 6) T3 कुलस्य भरतर्षभ; B4 कुलस्य यादवर्षभ. — ᶜ) K1 भीभत्सुर् (*sic*).

14 ᵃ) D2–4 T1 G3 M4 तद् (for यद्). G5 M2 आचख्येयं वृत्तं तच्च (sic). — ᵇ) T1 कदनं; G3 नाशकं (for वैशसं). D5 मतात् (for महत्). — K4 D7 om. 14ᶜᵈ. — ᶜ) K1. 2 D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M1–3. 5 हि नूनं; K5 M4 हि श्रुत्वा; D1 तच्छ्रुत्वा (for तु श्रुत्वा). K5 बाहुं

स तु श्रुत्वा महातेजा यदूनामनयं प्रभो ।
आगन्ता क्षिप्रमेवेह न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १४
योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोऽहमेव तु ।
यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति बुध्यस्व माधव ॥ १५
स स्त्रीषु प्राप्तकालं वः पाण्डवो बालकेषु च ।
प्रतिपत्स्यति बीभत्सुर्भवतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ १६
इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनंजये ।
प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ १७
अहं हि देशे कस्मिंश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ।
कालं कर्ता सद्य एव रामेण सह धीमता ॥ १८
एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्यपराक्रमः ।
हित्वा मां बालकैः सार्धं दिशं कामप्यगात्प्रभुः ॥ १९
सोऽहं तौ च महात्मानौ चिन्तयन्भ्रातरौ तव ।
घोरं ज्ञातिवधं चैव न भुञ्जे शोककर्शितः ॥ २०
न च भोक्ष्ये न जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव ।
यदुक्तं पार्थ कृष्णेन तत्सर्वमखिलं कुरु ॥ २१

(for -तेजा). K3 स श्रुत्वा हि महाबाहुर्. — ^{a}) K1. 2 D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M श्रुत्वैव(K1 T2 °न-; K3 T1 G5 M1–4 °त)म् (for यदूनाम्). B Dn D2–4. 8. 9 T3 निधनं; T2 M4 अयनं (for अनयं). K1 B6 M1 विभो (for प्रभो). K3. 5 बीभत्सुरनयं मम; D1 यदूनां निधनं महत्. — ^{b}) T3 एवात्र; G3 एवाहं (for एवेह). G5 आगंता क्षिप्रवेगेन. — ^{f}) K4 D1. 7 transp. मे and ऽत्र.

15 ^{a}) K4 सो (for यो). G3 त्वं माम् (for ऽहं तम्). — ^{b}) K4 इत्युत; K5 अच्युतः; B3 एव च (for एव तु). D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M फल्गुनं विद्धि मामपि (T1. 2 G5 M °मिति). — After 15^{ab}, G2 ins.:

37* यथा जीवं परं ब्रह्म महावाक्यस्य निश्चयात् ।

— ^{c}) K1–3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 5 M स यद्ब्रूयात्; K4 G3 तत्स ब्रूयात्; T3 स ध्याय (sic) तत् (for यद्ब्रूयात्तत्). — ^{d}) K2. 4 B D (except D5. 6) M3 भारत (for माधव). K1 इति बुद्ध्यस्व यादव.

16 ^{a}) T4 G1. 2 स्व- (for स). K4 B D (except D5. 6) T3 G1 -कालासु (for -कालं वः). K2 वा; K3. 5 च (for वः). — ^{b}) K5 लघुकेषु (for बाल°). D3 वा (for च). — ^{d}) D5. 6 T1. 2. 4 G1–3. 5 M भवतां (for °तश्). K3 वा (for च). K1. 2 D1. 5–7 T1. 3 M2. 5 चौ(T3 चो)र्ध्वदेहिकं; D2. 4. 9 G3 चोर्ध्वदेहिकं.

17 ^{a}) K1–3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M1–4 हि; B2 तु (for च). K1. 2 D5. 6 T4 G2 सम्यक्; T2 अद्य; T3 सत्यः (for सद्यः). — ^{c}) K1 प्राकारांठालकोपीतां (sic). — ^{d}) G3 समुद्रः स्थापयिष्यति.

18 ^{a}) K2 हि देशं; B1–3. 5. 6 Dn D2–4. 9 देशे तु; D8 तु देशे; T4 देशेषु; M4 हि देहे (for °शे). — ^{b}) K5 नियतम् (for °मम्). — ^{c}) K2 कालं हर्ता; K3 कालकर्ता; K5 अहं कर्ता; D1. 7 कालं गंता; D3 G3 कालः कर्ता; D5 T4 G1. 2. 5 M1–4 कालं कांक्षे; D6 T2 कालकांक्षी (for कालं कर्ता). B5 Dn D2–4. 8 T1 सत्य; D9 सत्यम् (for सद्य). — ^{d}) K1–3. 5 रामेण सहितः प्रभो (K5 °भुः); D5. 6 T2. 4 G1–3. 5 M °ण प्र(G1. 3 स)हितं हि मे (T4 G1. 2 वने); T1 °ण सहितो ह्ययं.

19. K1 om. (hapl.) 19. — ^{a}) K2 उक्तो (for उक्त्वा). — ^{b}) G5 ममाचिंत्य-; M3 मामा° (for माम°). — ^{c}) B6 हत्वा (sic) (for हित्वा). — ^{d}) K2 गाम् (for काम्). B2 M3 अभ्यगात् (for अप्य°). K3 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2 M1. 2 (*inf. lin.*). 3–5 प्रभो (for प्रभुः). G3 विशंको मत्पुरात्प्रभुः.

20 T1 G3 om. 20–21. Before 20, G5 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) M4. 5 तौहं (for सोऽहं). — ^{b}) D5 (before corr.). 6 T2–4 G1. 2. 5 M चिंतयन्रामकेशवौ. — ^{c}) K4 इति (for ज्ञाति-). K2 -वधश् (for -वधं). K2. 3 चेमं (for चैव). K5 घोरबंधं तथा चेमं. — ^{d}) K1. 2 द्रक्ष्ये; K4 D1 भुंक्षे (D1 °क्ष्वे); K5 भुंक्ते (for भुञ्जे). K1. 5 B1–4 D1. 2. 4. 7 -कर्षितः (for -कर्शितः).

21 T1 G3 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) G5 तव (for न च). N (except D5. 6) T3 M3 Bom. ed. भोक्ष्ये (K4 Bom. ed. मोक्ष्ये) न च (for च भोक्ष्ये न). — ^{b}) K2. 3. 5 D5. 6 T2. 4 G2. 5 M दृष्टो (for प्राप्तो). K1 दिष्ट्या दिष्टोसि पार्थिव. — ^{d}) B2 अचिरं (for अखिलं).

22 ^{a}) K3 तु (for च). T1 G3 पार्थ राज्यं च तेजश्च (G3 देशं च). — ^{b}) K3 भारत; K4. 5 B3 Dn D1. 2. 7–9 T3. 4 G1–3 चैव हि (for चैव ह). — After 22^{ab}, T1 ins.:

38* प्राप्य वृष्णिप्रवीरेण यदुभिश्चैव पालितः ।
तैर्हीनां पृथिवीं द्रष्टुं न च शक्ष्यामि फल्गुन ।

एतत्ते पार्थ राज्यं च स्त्रियो रत्नानि चैव ह ।
इष्टान्प्राणानहं ह्रीमांस्त्यक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २२

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स बीभत्सुर्मातुलेन परंतपः ।
दुर्मना दीनमनसं वसुदेवमुवाच ह ॥ १

नाहं वृष्णिप्रवीरेण मधुभिश्चैव मातुल ।
विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्तश्चिरमिह प्रभो ॥ २

राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च पाण्डवः ।
नकुलो याज्ञसेनी च षडेकमनसो वयम् ॥ ३

राज्ञः संक्रमणे चापि कालोऽयं वर्तते ध्रुवम् ।
तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां वर ॥ ४

सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालवृद्धांस्तथैव च ।
नयिष्ये परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिंदम ॥ ५

इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्यमाह धनंजयः ।

—c) K4 वीर; T1 चापि; M2 ह्रीमांस् (for ह्रीमांस्). —d) K1 तिक्षामि (sic). B2 D8 त्यक्ष्याम्यरिनिसू(D8 °षू)दन; Dn D3.9 °मि मधुसूदन; G3 °म्यद्यारिसूदन.

Colophon. — *Adhy. name*: K1.2 व(K1 वा)सुदेववाक्यं; K3 वसुदेवविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.6 Dn1 D3 6; K5 D5.6 T G1-3.5 M 7 (as in text). — *Śloka no.*: K5 Dn1 D9 28; D3 27.

8

1 a) K5 उक्त्वा (for उक्तः). K1-3.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M ततः (D5 T4 G1.2 तदा; D6 सदा) पार्थो (for स बीभत्सुर्). —b) K1.2.5 B4 D1.8 परंतप; B2 धनंजयः. —c) K5 दुर्मनो (for °ना). K5 हीन- (for दीन-). K4 D1 -वदनो (for -मनसं). —d) D5.6 वाक्यमेवमुवाच ह.

2 b) K2 B (except B4) Dn D2.4.8.9 T3 बंधुभिश्; K3.4 D1.7 यदु° (for मधु°). K1 पार्थिव (for मातुल). —c) K6 दृष्टो (for द्रष्टुं). —d) M5 इव (for इह). K1.3.5 शक्ति(K3 °क्त)श्चिरमिचा(K1 °हा)नघ; K2 सक्तश्चिरं नराधिप; K4 B D (except D5.6) T3 शक्या(K4 D1.2.4.7 °क्ष्या)मीह कथं(B2 D8 °दा)चन.

3 b) K2 सुदेवश् (sic) (for सहदेवश्). T1 G3 माधव (for पाण्डवः). K1 नकुलश्चैव पांडव[वः]. —c) K3.5 यज्ञसेनी. K1 सहदेवो याज्ञसेने[नी]. —d) G3 षडैक-.

4 a) K1 राज्ञाः; B2.3 D7 G5 M1-3 राज्य- (for राज्ञः). G1 संक्रमयोश् (for °णे). T1 M6 चैव (for चापि). D5.6 T4 G2 राज्यसंक्रमयोश्चापि; G3 राज्ञः संक्रमणाच्चैव. —b) K1.2.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M कामोयं (K2 °मे ये; D5.6 T1.2.4 G3 M5 °लोयं) नित्यमेव हि; K3 नित्यं कालो हि वर्तते. —c) K5 बुद्धि (for विद्धि).

5 a) B2 D1.7 T4 G1.2 सर्वदा (for °था). K repeats (without var.) from वृष्णिदारांस्तु up to धनंजय (in 6b) after अमात्यान् (in 6c). K2 B3.6 T1 -दासांस् G5 M2-5 -वीरांस् (for -दा°). K4.5 D1 च (for तु) K3 सर्वेषां वृष्णिवीराणां. —b) K1.5 B3 वृद्धबालं (K °लांस्); K2 B6 B3 बालवृद्धं; K3 स्त्रियो बालांस्; K B2.4 D1.7.8 वृद्धं बालं; B1.5 Dn D2.4.9 बालं वृ (for बालवृद्धांस्). B3 तु (for च). —c) K1. नेष्यामि (for नयिष्ये). T1 प्रतिगृह्य (for परि°). K B4 D1.7 (marg. as in text) अथ (for अहम्). K परिगृह्य प्रयास्यामि. —d) K4 अरिं चिरं (for अरिंदम).

6 For the repetition in K2, cf. v. l. 5. K om. (hapl.) 6. —a) K5 दारुणम् (for °कम्). D इमं (for इदं). —b) K5 वाचाम् (for वाक्यम्). P धनंजयं. —c) B6 अमात्य- (for °त्यान्). B4 -वीरां

अमात्यान्वृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि माचिरम् ॥ ६
इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मां यादवीं सभाम् ।
प्रविवेशार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ७
तमासनगतं तत्र सर्वाः प्रकृतयस्तथा ।
ब्राह्मणा नैगमाश्चैव परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८
तान्दीनमनसः सर्वान्निभृतान्गतचेतसः ।
उवाचेदं वचः पार्थः स्वयं दीनतरस्तदा ॥ ९
शक्रप्रस्थमहं नेष्ये वृष्ण्यन्धकजनं स्वयम् ।
इदं तु नगरं सर्वं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ १०
सज्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च ।
वज्रोऽयं भवतां राजा शक्रप्रस्थे भविष्यति ॥ ११
सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल उद्गते ।
बहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत मा चिरम् ॥ १२
इत्युक्तास्तेन ते पौराः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
सज्जमाशु ततश्चक्रुः स्वसिद्ध्यर्थं समुत्सुकाः ॥ १३
तां रात्रिमवसत्पार्थः केशवस्य निवेशने ।
महता शोकमोहेन सहसाभिपरिप्लुतः ॥ १४
श्वोभूतेऽथ ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् ।

(for -वीराणां). — d) T_4 माधवं (for मा चिरम्).

7 a) $K_{1-3, 5}$ इत्युक्त्वा वृष्णिहीनां तां (K_1 तु; K_2 भोः); $D_{5, 6}$ $T_{1, 2, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M इत्युक्त्वा वृष्णिवीराणां (T_2 $M_{3, 4}$ °सिंहानां). — b) B_3 स्व- (for सु-). — c) K_1 वीरः (for शूरः). — d) K_5 Dn_2 [अ]शोचमानो (for शोच°). $K_{3, 5}$ महारथः; $D_{5, 6}$ $T_{2, 4}$ $G_{1, 2, 5}$ M °भुजः; T_1 G_3 मुहुर्मुहुः (for महारथान्).

8 a) K_4 $D_{1, 7}$ वीरं (for तत्र). K_1 G_2 तमसा- [°मास]नगतास्त(G_2 °तं त)त्र; M_5 तमासाद्य गतं तत्र. — b) K_1 D_5 $T_{1, 2, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M तदा (for तथा). — c) K_4 $D_{1, 7}$ निगमाश्; K_5 चा°; $D_{5, 6}$ $T_{1, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M_{2-5} नागराश् (for नैगमाश्). $B_{1, 5, 6}$ Dn $D_{2-4, 9}$ $T_{2, 3}$ तत्र (for चैव). — d) B_3 अव- (for उप-).

9 b) K_1 निर्मृज्यान्; K_2 निःसृजान्; K_5 G_3 निर्विण्णान्; B_2 (marg.) निर्मृजान्; Dn_1 D_8 विमूढान्; Dn_2 $D_{1-4, 9}$ निहतान्; D_5 विभग्नान्; D_6 T_4 G_2 विभग्न-; T_1 विषण्णान्; T_2 G_5 M_{1-3} निर्भग्न-; G_1 विभिन्न-; M_4 निर्मुग्न-; M_5 निर्विग्न- (for निभृतान् as in $B_{1-3, 5, 6}$ D_7). T_1 -हत-; M_5 om. (for गत-). K_3 निर्विण्णांस्त्रस्तचेतसः; K_4 निहतानार्तचेतसः; B_4 विमृषन्नष्टचे°; T_3 निर्विण्णागतचे°. — c) D_8 ततः (for वचः). K_1 T_2 $G_{1, 2, 5}$ $M_{1, 5}$ पार्थं (sic); $B_{1, 5, 6}$ Dn $D_{2-4, 9}$ T_3 काले (for पार्थः). — d) K_5 स*; $B_{1, 5, 6}$ Dn D_{2-4} T_3 पार्थो; D_7 ताप- (sic) (for स्वयं). D_{1-6} T_4 $G_{1, 2}$ दीनमनास् (for °तरस्). K_{3-5} D (except D_8) $T_{2, 3}$ G_3 तथा (for तदा).

10 Before 10, M_2 ins. अर्जुनः. — a) K_3 इंद्रप्रस्थम् (for शक्र°). — b) B_2 -कुलं (for -जनं). K_1 M_2 (*inf. lin.* as in text) स्वकं (for स्वयम्). K_4 $D_{1, 7}$ वृष्ण्यंधकधनं स्वयं. — c) B_4 $D_{1, 5-7}$ $T_{1, 2, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M हि (for तु). $K_{1, 2, 5}$ इमां हि नगरीं सर्वां.

11 a) G_3 सज्जं (for सज्जी-). — b) T_3 स्वस्थानि (for रत्नानि). — c) $K_{1, 2, 4, 5}$ हि; $D_{5, 6}$ $T_{1, 2, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M तु (for ऽयं). — d) M_3 इंद्रप्रस्थे (for शक्र°).

12 a) $K_{1, 2}$ $D_{5, 6}$ T_4 $G_{1, 3, 5}$ M चेतो; D_9 चैवं (for चैव). — b) $D_{5, 6}$ T_{2-4} $G_{1, 2, 5}$ M उद्यते (for उद्गते). $K_{3, 5}$ रवौ विमलतां गते; T_1 विमलेभ्युदिते रवौ; G_3 रविर्विमल उच्यते. — c) G_3 बहिवसामहे सर्वं (sic). — d) G_3 सज्जीभवतु.

13 a) K B_{2-4} $D_{1, 7, 8}$ T_1 G_3 M_5 वीराः; $B_{1, 5, 6}$ Dn $D_{2-4, 9}$ T_3 सर्वे (for पौराः). M_1 इत्युक्तास्ते पुनः पौराः. — c) $K_{1, 4}$ B_4 $D_{1, 7}$ T_2 $G_{2, 3, 5}$ M सर्वम् (for सज्जम्). K_1 T_1 $G_{2, 3, 5}$ M तथा (for ततश्). $K_{2, 3, 5}$ G_1 सर्वमेव (K_2 °मास्था; G_1 °माह) तथा चक्रुः; $D_{5, 6}$ $T_{2, 4}$ सर्वमाशु तदा चक्रुः. — d) K $B_{2, 4}$ $D_{1, 5-7}$ $T_{1, 2, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M संसि(G_2 M °वि)द्ध्यर्थं; B_6 स्वत्युद्धार्थं (sic) (for स्वसिद्ध्यर्थं). K_1 समुत्सुकः (for °काः).

14 a) K_2 रात्र्ये (*sic*) (*for* रात्रिम्). K_4 न्यवसत् (for अ°). — b) G_5 मातुलस्य (for केशवस्य). — c) B_3 महता मोहशोकेन. — d) D_3 मनसा (for सहसा). K_4 सं-; $D_{1, 7}$ [अ]पि (for [अ]भि-). $K_{3, 5}$ सर्वतः समभिप्लु(K_5 °ष्टु)तः.

15 a) K_{1-3} च; D_6 $T_{2, 4}$ $G_{1, 2}$ M_4 तु (for ऽथ). K_2 G_3 शौरी; K_4 सौरिर्. D_5 श्वोभूते तु तदा तत्र. — b) K_5 B_6 वसुदेव-; G_2 वासुदेवः. — c) K_1 D_1

युक्त्वात्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ १५
ततः शब्दो महानासीद्वसुदेवस्य वेश्मनि ।
दारुणः क्रोशतीनां च रुदतीनां च योषिताम् ॥ १६
प्रकीर्णमूर्धजाः सर्वा विमुक्ताभरणस्रजः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो व्यलपन्करुणं स्त्रियः ॥ १७
तं देवकी च भद्रा च रोहिणी मदिरा तथा ।
अन्वारोढुं व्यवसिता भर्तारं योषितां वराः ॥ १८
ततः शौरिं नृयुक्तेन बहुमाल्येन भारत ।
यानेन महता पार्थो बहिर्निष्क्रामयत्तदा ॥ १९
तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमाहताः ।
द्वारकावासिनः पौराः सर्व एव नरर्षभ ॥ २०
तस्याश्वमेधिकं छत्रं दीप्यमानाश्च पावकाः ।
पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययुः ॥ २१
अनुजग्मुश्च तं वीरं देव्यस्ता वै स्वलंकृताः ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृता वधूभिश्च सहस्रशः ॥ २२
यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मनः ।
तत्रैनमुपसंकल्प्य पितृमेधं प्रचक्रिरे ॥ २३
तं चिताग्निगतं वीरं शूरपुत्रं वराङ्गनाः ।
ततोऽन्वारुरुहुः पत्न्यश्चतस्रः पतिलोकगाः ॥ २४
तं वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्दनः ।

युक्ता (sic); K_6 B_5 $D_{1,3,7,8}$ मुक्त्वा; B_1 त्यक्त्वा (for युक्त्वा).

16 ^{b}) $B_{1,5,6}$ Dn $D_{2-4,9}$ T_3 वसुदेवनिवेशने. —^{c}) $G_{1,2}$ दारुणं (for °णः). D_1 G_3 दारुणं शोचतीनां च. —^{d}) K_4 रुव्रतीनां (for रुद°). K_3 रुदतीनां समंततः.

17 ^{a}) B_3 विकीर्ण-. —^{b}) D_9 -स्रजाः (for -स्रजः). — D_5 reads 17^{c}–23^{b} on marg. —^{c}) D_7 G_{1-3} पाणिना; T_2 बाहुभिर् (for पाणिभिर्). —^{d}) K_2 व्यालपन्; B_3 व्यरुदन्.

18 D_5 reads 18 on marg. —^{b}) $K_{1-3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M मदिरा रोहिणी तथा. —^{c}) K_2 B_4 अन्वारोहन् (for °रोढुं). $B_{1,5,6}$ Dn $D_{2-4,9}$ T_3 अन्वारोहंत च तदा.

19 D_6 om. 19^{a}–21^{b}. D_5 reads 19 on marg. —^{a}) B_4 D_1 सौरिं; D_7 सौति- (for शौरिं). K_2 D_7 $M_{1,4}$ नियुक्तेन; B_2 D_6 त्रि° (for नृ°). —^{b}) K_3 Dn_1 $D_{2,4,9}$ -मौल्येन; K_4 -मानेन; B_2 $T_{1,3}$ -सूल्येन; B_{3-5} -मान्येन (for -माल्येन). K_1 बाहुल्येन च भारत. —^{d}) B_4 तथा (for तदा). $K_{1,2}$ तं निष्कामितवान्बहिः.

20 D_6 om. 20 (cf. v. l. 19). D_5 reads 20 on marg. —^{a}) K_1 transp. तं and अन्वयुस्. $K_{1,4,5}$ B_{2-4} $D_{1,7,8}$ T_{1-3} G_4 $M_{1,4,5}$ ततस् (for the first तत्र). —^{b}) K_4 B_{2-4} $D_{1,4,7,8}$ $T_{1,2}$ -समन्विताः; K_5 G_3 M_5 -समाहिताः (for °हताः). —^{c}) $B_{1,5,6}$ Dn $D_{3-5,9}$ T_3 सर्वे. —^{d}) $K_{2,6}$ नरर्षभाः; K_3 विशां पते; K_4 B_{2-4} $D_{1,7,8}$ समाहिताः (for नरर्षभ). $B_{1,5,6}$ Dn $D_{2-6,9}$ T_2 पौरजानपदा हि(D_5 ह)ताः.

21 D_6 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). D_5 reads 21 on marg. —^{a}) G_2 अश्वमेधकं. T_2 जग्मुर्; T_3 चक्रुर्; G_1 चाग्रं; M_5 om. (for छत्रं). T_1 तस्याश्वमेधिकांश्चक्रुर्; T_4 तस्याहं मेधिकश्चित्र-; G_3 तस्यौर्ध्वदेहिकं चक्रुर्. —^{b}) D_8 दीप्यमानश्च पावकः; T_1 G_3 °मानांश्च पावकान्. —^{c}) K_{1-3} महतो; K_5 गृह्यतो (for यानस्य). T पुरस्ताद्यजमानस्य. —^{d}) K_4 याचकाश्; D_7 जनकाश् (sic) (for याज°). K_3 स्तुवतो (for च ततो). K ततो ययौ; T_2 समाययुः; $G_{1,2}$ ततोन्वयुः (for ततो ययुः).

22 D_5 reads 22 on marg. —^{a}) K_6 G_5 M ; (for तं). K_4 $D_{1,7}$ देशं (for वीरं). —^{b}) K_4 D_1, M_1 च (for वै). —^{c}) G_3 त्रि- (for स्त्री-). K_2 परिवृतो (for °वृता). —^{d}) T_3 बंधुभिश् (for वधू°).

23 D_5 reads 23^{ab} on marg. —^{b}) $K_{4,5}$ G_2, जीवितो (for जीवतो). T_2 वै (for ऽभून्). —^{c}) D यत्र (for तत्र). K_5 एतम्; T_3 एवम् (for एनम्). K_3 -संगम्य; T_1 -निक्षिप्य (for -संकल्प्य). —^{d}) D पित्रमेधं (sic); G_2 पितृमेधः (sic). $K_{1-3,5}$ प्रचक्रुः (for °क्रिरे).

24 ^{ab}) K_5 शूरवीर- (for वीरं शूर-). —^{c}) K_1, G_6 M_{2-4} तदा; T_2 M_1 तद्; G_3 तम् (for ततो). $K_{3,5}$ $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1,2}$ M_5 समन्वा($K_{3,5}$ अभ्रावा)रुरुः पत्न्यश्. —^{d}) K_5 नव सुप्र[प]तिलोकगाः; T_3 चतः पतिवोनगाः (sic).

अदाहयच्चन्दनैश्च गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ २५
ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावसोः ।
सामगानां च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ २६
ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्णिवीरकुमारकाः ।
सर्व एवोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव महात्मनः ॥ २७
अलुप्तधर्मस्तं धर्मं कारयित्वा स फल्गुनः ।
जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ २८
स तान्दृष्ट्वा निपतितान्कदने भृशदुःखितः ।
बभूवातीव कौरव्यः प्राप्तकालं चकार च ॥ २९
यथाप्रधानतश्चैव चक्रे सर्वाः क्रियास्तदा ।
ये हता ब्रह्मशापेन मुसलैरेरकोद्भवैः ॥ ३०
ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः ।
अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३१
स तेषां विधिवत्कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डवः ।
सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमारुह्य सत्वरः ।
अश्वयुक्तै रथैश्चापि गोखरोष्ट्रयुतैरपि ॥ ३२
स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदत्यः शोककर्शिताः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनंजयम् ॥ ३३

---

25 ᵃ) K5 नव-; B6 तस्यै; T3 तं चेच् (for तं वै). K1.2 D9 तं चैव तिसृभिः स्त्रीभिर्. —ᶜ) D3 आवाहयेच् (for अदाहयच्). K1 अदाहयेश्चंधनैश्च (sic); K3.5 अदहच्चं(K5 °च्चां)दनैः काष्टैर्. —ᵈ) K2 संधैर् (for गन्धैर्). K1.2 D4 तथा (for अपि).

26 ᶜ) K2 निर्घोषा; K4 D1.7 निर्घोषैर् (for °षो). —ᵈ) D7 नदताम् (for रु°). K2.5 यथा; B5 इह (for अपि). K1 नरानां रुधतामपि (sic).

27 ᵃ) M1 -मुखा ये (for -प्रधानास्). D8 तं (for ते). —ᵇ) K2 T2 वृष्णिवीरा; K4 वृष्णयः सु-; B D (except D5.6) T3 वृष्ण्यंधक- (for वृष्णिवीर-). —ᶜ) K4 D1 ते च; B Dn D2-4.8.9 T3 चैव (for एव). G3 चितां (for [उ]दकं).

28 ᵃ) K1.3.5 B2-4.6 D1.7.8 G3 M5 -धर्मा तं; K4 -धर्मजं; B1 G1.2.5 M1-4 -धर्मं तं (for -धर्मस्तं). B1 धर्म्यैः; B4 धर्म्यं (for धर्मं). T1 अलुप्तं पैतृकं कर्म; T4 °प्तधर्मं तद्धर्मं. —ᵇ) D7 कालयित्वा (for कार°). M1.2 [अ]थ (for स). Some MSS. फाल्गुनः. —ᵈ) K1-3.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M विनष्टाः पुरुषर्षभाः (T2 M4 °भ).

29 ᵃ) K4 तान्स (by transp.); D1.7 तांस्तु. D1.7 तु (for नि-). —ᵇ) K4 B2-4.6 D1.7.8 भूतले; D1.7 तु (for नि-). T3 कथने (sic) (for कदने). K1-3.5 D5.6 Dn1 कंदने; T3 कथने (sic) (for कदने). K1-3.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M भूतले दुःखितो भृशं. —ᶜ) K1.5 B3 G2 कौरव्य (for °व्यः). —ᵈ) K2 B1.3.5.6 Dn D2-4.8 T2.3 M3 चकार ह; K3 °र सः; G3 च कौरव (for चकार च).

30 ᵃ) K1.2 तेषां; K3 T3 G5 M2.4.5 चैषां (for चैव). K5 यथा प्रधावतश्चैषां; D5.6 T1.2.4 G1-3 M1.3 यथा प्रधानकं चै(G3 °कश्चै)षां. —ᵇ) K3 D5.6 G2.3 क्रियास्तथा; K4 B2.4 D1.7.8 T3 तदा क्रियाः (by transp.); B1.3.6 Dn D2-4.9 तथा क्रियाः; B5 शुभाः क्रियाः. —ᶜ) T1 हतानां; G3 निहता (for ये हता). —ᵈ) K2-4 Dn2 D8.9 मुशलैर्; K5 मुसुलैर्; B मुषलैर्; M4 मुसलेन (for मुसलैर्). D1 सेरकोद्भवैः; T3 एतको° (for एरको°). — After 30, D5.6 T2-4 G1.2 M1 ins.:

39* ततो भगवतो देहं दृष्ट्वा शिष्यः प्रलप्य च ।
स्मृत्वा तद्वचनं सर्वं मोहशोकोपबृंहितम् ।

[(L. 1) T2.3 M1 शिष्य (for शिष्यः). —(L. 2) G1 M1 -संहितं; G2 -बृंहितः (for °तम्). T2 शोकमोहोप° संहितं (for the post. half).]

31 ᵃ) K1.3.5 D8.9 T1 G3 शरीरं (for °रे). —ᶜ) K5 अन्विष्यद्; D5.6 T1.3.4 G1-3.5 M अन्वीक्ष्य (for अन्विष्य). —ᵈ) K5 पौरुषैर् (for पु°). — After 31, M1 ins.:

40* अष्टौ महिष्यः कृष्णस्य रुक्मिणीप्रमुखा नृप ।
रेवती च महाभागा विविशुर्जातवेदसम् ।
तयोः शरीरे संश्लिष्य तत्सङ्गाह्लादशीतले ।

32 ᵃ) K3 सर्वेषां (for स तेषां). —ᵇ) K5 पांडव. —ᶜ) K5 प्राप्ते (for प्रायाद्). —ᵉ) K1 अश्वियुक्तै —ᶠ) K1 (for अश्व°). K4 D1.7 चैव (for चापि). —ᶠ) K1 T4 G2 B3.4 D1.7 T2 G5 M -रथैर्; B2 G3 -गजैर्; T1 गोखर- -युजैर् (for -युतैर्). K5 गोचरेषु रथैरपि; T1 गोखरोष्ट्रैर्गजैरपि.

33 ᵃ) K4 तु; D5.6 T2.4 G1-3 च (for ता). —ᵇ) K3-5 B3.4.6 Dn2 D2-6.9 T G1-3.5 M3-5 रुदंत्यः; D8 रुरुदुः (for रुदत्यः). K2.5 B Dn D1-4.7.9 -कार्षिताः

भृत्यास्त्वन्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ।
वीरहीनं वृद्धबालं पौरजानपदास्तथा ।
ययुस्ते परिवार्याथ कलत्रं पार्थशासनात् ॥ ३४
कुञ्जरैश्च गजारोहा ययुः शैलनिभैस्तथा ।
सपादरक्षैः संयुक्ताः सोत्तरायुधिका ययुः ॥ ३५
पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे पार्थमनुव्रताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः ॥ ३६
दश षट्च सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् ।
पुरस्कृत्य ययुर्वज्रं पौत्रं कृष्णस्य धीमतः ॥ ३७
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रीणां हतनाथानि निर्ययुः ॥ ३८
तत्सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रं महर्धिमत् ।
उवाह रथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरंजयः ॥ ३९
निर्याते तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः ।
द्वारकां रत्नसंपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४०
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।

(for -कर्शिताः). K1 रुधंत्यशोककर्षताः (sic).

34 ^{a}) K3 च (for तु). B4.5 -वीराणां (for -वृष्णीनां). — K4 D6.7 om. (hapl.) 34^{b}–36^{a}. — ^{b}) K5 सादिनां; T3 साधिनो (for सादिनो). — T1 om. 34^{cd}. — ^{c}) D3 -हीना (for -हीनं). B3 वृद्धपालं; B6 om.; D8 वृद्धबाल- (for °बालं). D5 T4 G1.2 वीरहीना वृद्धबालाः. — ^{d}) B6 om. पौरजान. K5 -पदं (for -पदास्). D1 T4 G1 तदा (for तथा). — ^{e}) K5 D8 युयुस (sic) (for ययुस्). — D4 reads 34^{f}–35^{a} twice. — ^{f}) D3.5 T3.4 G2.3 M1.2 कळत्रं.

35 For the repetition in D4, cf. v. l. 34. K4 D6.7 om. 35 (cf. v. l. 34). T1 om. 35. — ^{b}) K1.2.5 D5 T3.4 G1–3.5 M महा- (for ययुः). K5 -निभस्तथा; D1 T3 G5 M -निभै(M2 °भा)स्तदा (for -निभैस्तथा). — ^{c}) K1.2 आपाद- (for स°). K5 D3 -रक्ष-; D1 -रक्ष्यैः; G3 M3 -लक्षैः (for -रक्षैः). — ^{d}) K3 सेतरायुधिका; K5 B1.3–5 Dn D1–4.8.9 T3 सांतरा° (for सोत्तरा°).

36 K4 D6.7 om. 36^{a} (cf. v. l. 34). B6 om. 36^{a}. — ^{a}) K3 अंधक-; D3 om. (for चान्धक-). — ^{b}) D9 सर्व- (for सर्वे). K5 पार्थान् (for पार्थम्). D9 अनुवृताः. B3 सादिनो रथिनश्च ये; G3 सर्वैश्च मनुजैर्वृताः. — ^{c}) M1 चैव (for वैश्याः). — ^{d}) D5.6 T4 G1.2 महारथाः (for °धनाः). K5 शूद्रश्चैव समागतः.

37 ^{a}) B2 दश षष्ठ-; D7 दशषट्क-; M1 शोडशस्त्री- (for दश षट् च). — K1.2.4 om. (hapl.) 37^{b}–38^{a}. — ^{c}) B3 वज्री (for वज्रं). — ^{d}) D5.6 T1.4 G1.2.5 M1–3.5 गोत्रं (for पौत्रं). — After 37, B6 ins. 41*.

38 K1.2.4 om. 38^{a} (cf. v. l. 37). B6 om. 38–40. — ^{b}) B3 अयुतानि (for प्र°). — ^{c}) D3 -त्रासो (for -स्त्रीणां). — ^{d}) K5 पार्थ- (f[or] K1.2.4 B1.3.5 D (except Dn1) T2.4 G2, नाथा विनिर्युयुः; K3 पार्थनाथानि निर्ययुः.

39 B6 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) G1.2 ततः सागरसंप्रख्यं. — ^{b}) G3 विष्णु- (fo[r] B4 G3 समृद्धिमत्; M5 समर्धि° (for महर्धि°).

40 B6 om. 40 (cf. v. l. 38). D5 reads 40–42 on marg. — ^{a}) K3 फाल्गुने; K5 भुज्यते (sic); B3 तु वने (for तु जने). — ^{b}) D4.6 T4 G1.2 सागरो वरुणालयः. — ^{c}) K5 द्वारिकां (for °रकां). D1 रथ- (for रत्न-). — K B1–5 D (except D6) ins. after 40: B6 after 37:

41* यद्यद्धि पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यमुञ्चत ।
तत्तत्संप्लावयामास सलिलेन स सागरः ।

[(L. 1) B6 om. the prior half. K3.5 स (for हि). D4 -व्याघ्र (for -व्याघ्रो). K2.5 B3 पार्थो (for तस्या). Dn2 विमुंचत. K1.3 भूमेः पार्थो विमुंचत (K3 °ति) (for the post. half). — (L. 2) K2 ततस्; K5 तत्र; D3.5 एतत् (for तत्तत्). K1 वै; K2 तत् (for सं-). K4 D1.7 संप्लावयामास तत्तु; D8 तत्सर्वं प्लावयामास (for the prior half).]

— K3.5 cont.:

42* अब्रवीच्च तदा सर्वान्प्राणिनस्तत्र सागरः ।
त्यक्त्वा सुवर्णनिचयान्रत्नानि विविधानि च ।
भाजनानि च हैमानि रौप्याणि विविधानि च ।
परित्यज्येह संयातमभेद्यं द्रव्यसत्तमम् ।
सवेश्मका पुरी चेयं हरेः पाल्या मयाधुना । [5]
पुनर्यत्रावतारश्च भविष्यति कृते युगे ।
कोशाध्यक्षोऽस्म्यहं तस्य तस्यैतान्यपि नो धनम् ।

अदाहयच्चन्दनैश्च गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ २५
ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावसोः ।
सामगानां च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ २६
ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्णिवीरकुमारकाः ।
सर्व एवोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव महात्मनः ॥ २७
अलुप्तधर्मस्तं धर्मं कारयित्वा स फल्गुनः ।
जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ २८
स तान्दृष्ट्वा निपतितान्कदने भृशदुःखितः ।
बभूवातीव कौरव्यः प्राप्तकालं चकार च ॥ २९
यथाप्रधानतश्चैव चक्रे सर्वाः क्रियास्तदा ।
ये हता ब्रह्मशापेन मुसलैरेरकोद्भवैः ॥ ३०
ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः ।
अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३१
स तेषां विधिवत्कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डवः ।
सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमारुह्य सत्वरः ।
अश्वयुक्तै रथैश्चापि गोखरोष्ट्रयुतैरपि ॥ ३२
स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदत्यः शोककर्शिताः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनंजयम् ॥ ३३

---

25 ^{a}) K_5 नव-; B_6 तस्यै; T_3 तं चेच् (for तं वै). $K_{1.2}$ D_9 तं चैव तिसृभिः स्त्रीभिर्. — ^{c}) D_3 आवाहयेच् (for अदाहयच्). K_1 अदाहयेश्चंधनैश्च (sic); $K_{3.5}$ अदहच्चं(K_5 °च्चां)दनैः काष्टैर्. — ^{d}) K_2 संघैर् (for गन्धैर्). $K_{1.2}$ D_4 तथा (for अपि).

26 ^{c}) K_2 निर्घोषा; K_4 $D_{1.7}$ निर्घोषैर् (for °षो). — ^{d}) D_7 नदताम् (for रु°). $K_{2.5}$ यथा; B_5 इह (for अपि). K_1 नरानां रुधतामपि (sic).

27 ^{a}) M_1 -मुखा ये (for -प्रधानास्). D_8 तं (for ते). — ^{b}) K_2 T_2 वृष्णिवीरा; K_4 वृष्णयः सु-; B D (except $D_{5.6}$) T_3 वृष्ण्यंधक- (for वृष्णिवीर-). — ^{c}) K_4 D_1 ते च; B Dn $D_{2-4.8.9}$ T_3 चैव (for एव). G_3 चितां (for [उ]दकं).

28 ^{a}) $K_{1.3.5}$ $B_{2-4.6}$ $D_{1.7.8}$ G_3 M_5 -धर्मा तं; K_4 -धर्मजं; B_1 $G_{1.2.5}$ M_{1-4} -धर्मं तं (for -धर्मस्तं). B_1 धर्म्यैः; B_4 धर्म्यं (for धर्मं). T_1 अलुप्तं पैतृकं कर्म; T_4 °प्तधर्मं तद्धर्मं. — ^{b}) D_7 कालयित्वा (for कार°). $M_{1.2}$ [अ]थ (for स). Some MSS. फाल्गुनः. — ^{d}) $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M विनष्टाः पुरुषर्षभाः (T_2 M_4 °भ).

29 ^{a}) K_4 तान्स (by transp.); $D_{1.7}$ तांस्तु. $D_{1.7}$ तु (for नि-). — ^{b}) K_4 $B_{2-4.6}$ $D_{1.7.8}$ भूतले; Dn_1 कंदने; T_3 कथने (sic) (for कदने). $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M भूतले दुःखितो भृशं. — ^{c}) $K_{1.5}$ B_3 G_2 कौरव्य (for °व्यः). — ^{d}) K_2 $B_{1.3.5.6}$ Dn $D_{2-4.9}$ $T_{2.3}$ M_3 चकार ह; K_3 °र सः; G_3 च कौरव (for चकार च).

30 ^{a}) $K_{1.2}$ तेषां; K_3 T_3 G_5 $M_{2.4.5}$ चैषां (for चैव). K_5 यथा प्रधावतश्चैषां; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-3} $M_{1.3}$ यथा प्रधानकं चै(G_3 °कश्चै)षां. — ^{b}) K_3 $D_{5.6}$ $G_{2.3}$ क्रियास्तथा; K_4 $B_{2.4}$ $D_{1.7.8}$ T_3 तदा क्रियाः (by transp.); $B_{1.3.6}$ Dn $D_{2-4.9}$ तथा क्रियाः; B_5 शुभाः क्रियाः. — ^{c}) T_1 हतानां; G_3 निहता (for ये हता). — ^{d}) K_{2-4} Dn_2 $D_{8.9}$ मुशलैर्; K_5 मुसुलैर्; B मुषलैर्; M_4 मुसलेन (for मुसलैर्). D_1 सेरकोद्भवैः; T_3 एतको° (for एरको°). — After 30, $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{1.2}$ M_1 ins.:

39* ततो भगवतो देहं दृष्ट्वा शिष्यः प्रलप्य च ।
स्मृत्वा तद्वचनं सर्वं मोहशोकोपबृंहितम् ।

[(L. 1) $T_{2.3}$ M_1 श्लिष्य (for शिष्यः). — (L. 2) G_1 M_1 -संहितं; G_2 -बृंहितः (for °तम्). T_2 शोकमोहोपसंहितं (for the post. half).]

31 ^{a}) $K_{1.3.5}$ $D_{8.9}$ T_1 G_3 शरीरं (for °रे). — ^{c}) K_5 अन्विष्यद्; $D_{5.6}$ $T_{1.3.4}$ $G_{1-3.5}$ M अन्वीक्ष्य (for अन्विष्य). — ^{d}) K_5 पौरुषैर् (for पु°). — After 31, M_1 ins.:

40* अष्टौ महिष्यः कृष्णस्य रुक्मिणीप्रमुखा नृप ।
रेवती च महाभागा विविशुर्जातवेदसम् ।
तयोः शरीरे संश्लिष्य तत्सङ्गाह्लादशीतळे ।

32 ^{a}) K_3 सर्वेषां (for स तेषां). — ^{b}) K_5 पांडव. — ^{c}) K_5 प्राप्ते (for प्रायाद्). — ^{e}) K_1 अभियुक्तै (for अश्व°). K_4 $D_{1.7}$ चैव (for चापि). — ^{f}) K_1 T_4 G_2 $B_{3.4}$ $D_{1.7}$ T_2 G_5 M -रथैर्; B_2 G_3 -गजैर्; T_1 गोखर-युजैर् (for -युतैर्). K_5 गोचरेषु रथैरपि; T_1 गोखरोष्ट्रैर्गजैरपि.

33 ^{a}) K_4 तु; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G_{1-3} च (for ता). — ^{b}) K_{3-5} $B_{3.4.6}$ Dn_2 $D_{2-6.8}$ T $G_{1-3.5}$ M_{3-5} रुदंत्यः; D_8 रुरुदुः (for रुदत्यः). $K_{2.5}$ B Dn $D_{1-4.7.9}$ -कर्षिताः

भृत्यास्त्वन्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ।
वीरहीनं वृद्धबालं पौरजानपदास्तथा ।
ययुस्ते परिचार्याथ कलत्रं पार्थशासनात् ॥ ३४
कुञ्जरैश्च गजारोहा ययुः शैलनिभैस्तथा ।
सपादरक्षैः संयुक्ताः सोत्तरायुधिका ययुः ॥ ३५
पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे पार्थमनुव्रताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः ॥ ३६
दश षट्च सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् ।
पुरस्कृत्य ययुर्वज्रं पौत्रं कृष्णस्य धीमतः ॥ ३७
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रीणां हतनाथानि निर्ययुः ॥ ३८
तत्सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रं महर्धिमत् ।
उवाह रथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरंजयः ॥ ३९
निर्याते तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः ।
द्वारकां रत्नसंपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४०
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।

(for -कर्शिताः). K_1 रुधंत्यशोककर्षंताः (sic).

34 ^{a}) K_3 च (for तु). $B_{5,6}$ -वीराणां (for -वृष्णीनां). — K_4 $D_{6,7}$ om. (hapl.) 34^{b}–36^{a}. — ^{b}) K_6 सादिनां ; T_3 साधिनो (for सादिनो). — T_1 om. 34^{cd}. — ^{c}) D_3 -हीना (for -हीनं). B_3 वृद्धपालं ; B_6 om. ; D_8 वृद्धबाल- (for °बालं). D_5 T_4 $G_{1,2}$ वीरहीना वृद्धबालाः. — ^{d}) B_6 om. पौरजान. K_5 -पदं (for -पदास्). D_1 T_4 G_1 तदा (for तथा). — ^{e}) K_5 D_8 युयुस् (sic) (for ययुस्). — D_4 reads 34^{f}–35^{a} twice. — ^{f}) $D_{3,5}$ $T_{3,4}$ $G_{2,3}$ $M_{1,2}$ कळत्रं.

35 For the repetition in D_4, cf. v. l. 34. K_4 $D_{6,7}$ om. 35 (cf. v. l. 34). T_1 om. 35. — ^{b}) $K_{1,2,5}$ D_5 $T_{2,4}$ $G_{1-3,5}$ M महा- (for ययुः). K_3 -निभस्तथा ; D_1 T_3 G_5 M -निभै(M_2 °भा)स्तदा (for -निभैस्तथा). — ^{c}) $K_{1,2}$ आपाद- (for स°). K_5 D_3 -रक्ष- ; D_1 -रक्ष्यैः ; G_3 M_3 -लक्षैः (for -रक्षैः). — ^{d}) K_3 सेतरायुधिका ; K_5 $B_{1,3-6}$ Dn $D_{1-4,8,9}$ T_3 सांतरा° (for सोत्तरा°).

36 K_4 $D_{6,7}$ om. 36^{a} (cf. v. l. 34). B_6 om. 36^{e}. — ^{a}) K_3 अंधक- ; D_3 om. (for चान्धक-). — ^{b}) D_9 सर्व- (for सर्वे). K_5 पार्थान् (for पार्थम्). D_9 अनुवृताः. B_3 सादिनो रथिनश्च ये ; G_3 सर्वैश्च मनुजैर्वृताः. — ^{c}) M_1 चैव (for वैश्याः). — ^{d}) $D_{5,6}$ T_4 $G_{1,2}$ महारथाः (for °धनाः). K_5 शूद्रश्चैव समागतः.

37 ^{a}) B_2 दश षष्ठ- ; D_7 दशषट्क- ; M_1 शोडशस्त्री- (for दश षट् च). — $K_{1,2,4}$ om. (hapl.) 37^{b}–38^{a}. — ^{c}) B_3 वज्री (for वज्रं). — ^{d}) $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1,2,5}$ $M_{1-3,5}$ गोत्रं (for पौत्रं). — After 37, B_6 ins. 41*.

38 $K_{1,2,4}$ om. 38^{a} (cf. v. l. 37). B_6 om. 38–40. — ^{b}) B_3 अयुतानि (for प्र°). — ^{c}) D_3 -त्रासो (for -स्त्रीणां). — ^{d}) K_5 पार्थ- (for हत-) $K_{1,2,4}$ $B_{1,3,5}$ D (except Dn_1) $T_{2,4}$ $G_{2,3}$ M हतनाथा विनिर्ययुः ; K_3 पार्थनाथानि निर्ययुः.

39 B_6 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) $D_{5,6}$ T $G_{1,2}$ ततः सागरसंप्रख्यं. — ^{b}) G_1 विष्णु- (for वृष्णि-) B_4 G_3 समृद्धिमत् ; M_5 समर्धि° (for महर्धि°).

40 B_6 om. 40 (cf. v. l. 38). D_5 reads 40–4 on marg. — ^{a}) K_3 फाल्गुने ; K_5 मुज्यते (sic); I तु वने (for तु जने). — ^{b}) $D_{5,6}$ T_4 $G_{1,2}$ सागरो वरुणलयः. — ^{c}) K_5 द्वारिकां (for °रकां). D_1 रथ- (fo रत्न-). — K B_{1-5} D (except D_6) ins. after 4(B_6 after 37 :

41* यद्यद्धि पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यमुञ्चत ।
तत्तत्संप्लावयामास सलिलेन स सागरः ।

[(L. 1) B_6 om. the prior half. $K_{3,5}$ स (f हि). D_4 -व्याघ्र (for -व्याघ्रो). $K_{2,5}$ B_3 पार्थो (f तस्या-). Dn_3 विमुंचत. $K_{1,3}$ भूमेः पार्थो विमुंचत (I °ति) (for the post. half). — (L. 2) K_2 ततस् ;] तत्र ; $D_{3,5}$ एतत् (for तत्तत्). K_1 वै ; K_2 तत् (f सं-). K_4 $D_{1,7}$ संप्लावयामास तत्तु ; D_8 तत्सर्वं प्लावमास (for the prior half).]

— $K_{3,5}$ cont. :

42* अब्रवीच्च तदा सर्वान्प्राणिनस्तत्र सागरः ।
त्यक्त्वा सुवर्णनिचयान्रत्नानि विविधानि च ।
भाजनानि च हैमानि रौप्याणि विविधानि च ।
परित्यज्येह संयातमभेद्यं द्रव्यसत्तमम् ।
सवेश्मका पुरी चेयं हरेः पाल्या मयाधुना । [
पुनर्यत्रावतारश्च भविष्यति कृते युगे ।
कोशाध्यक्षोऽस्म्यहं तस्य तस्यैतान्यपि नो धनम् ।

5

तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ४१
काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च ।
निवसन्नानयामास वृष्णिदारान्धनंजयः ॥ ४२
स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् ।
देशे गोपशुधान्याढ्ये निवासमकरोत्प्रभुः ॥ ४३
ततो लोभः समभवद्दस्यूनां निहतेश्वराः ।
दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ॥ ४४
ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः ।
आभीरा मन्त्रयामासुः समेत्याशुभदर्शनाः ॥ ४५
अयमेकोऽर्जुनो योद्धा वृद्धबालं हतेश्वरम् ।
नयत्यस्मानतिक्रम्य योधाश्चेमे हतौजसः ॥ ४६
ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः ।
अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः ॥ ४७
महता सिंहनादेन द्रावयन्तः पृथग्जनम् ।

[(L. 3) K5 रौप्यानि च सहस्रशः (for the post. half). — (L. 4) K5 संजातम् (for संया°). K3 ममेदं द्रव्यमुत्तमं (for the post. half). — (L. 5) K5 पुनः (for [अ]-धुना). — (L. 6) K3 [ऽ]स्य (for च). — (L. 7) K5 ह्यहं (for ऽस्म्यहं). K5 तार** पतो धनं (for the post. half).]

41 D5 reads 41 on marg. — ^{a}) K3 इव (for अभि-). — ^{b}) K1–3, 5 D5, 6 T G1–3, 5 M द्वारकानिलयो जनः. — ^{c}) B2 D5, 6 T2, 4 G1–3, 5 M2, 3 तूर्णं (for तूर्णात्). K1–3, 5 D5, 6 T G1–3, 5 M प्रायाद् (for जग्मुर्). — ^{d}) K1 ध्रुवं (for ब्रुवन्). K5 अहोयमिति चाब्रुवन्.

42 D5 reads 42 on marg. K3 reads 42^{a} twice. — ^{a}) K1, 2, 3 (first time), 5 D5, 6 T1, 2, 4 G1–3, 5 M तान्वनेषु; K3 (second time) पर्वतेषु (for काननेषु). K5 न-; T4 [अ]नु-; G1, 2 सु- (for च). K3 (first time) रण्येषु (sic) (for रम्येषु). — ^{b}) K5 दरीषु; D2 T4 G1, 2 वनेषु (for नदीषु). — ^{c}) K4 व्यवसन्; D7 न्यवसन्; T1 निविशन् (for निवसन्). K1, 2 नाययामास (for आन°). G5 M2–4 दिवसानि (M3, 4 °साना) नयामास. — ^{d}) K1 वृष्णिधारां (sic); K3 B3, 5 D5–7 T1, 2, 4 G1–3 °वीरान्; K4 °दारा (for °दारान्).

43 ^{a}) K4 T1 G3 M5 पंचजनम् (for °नदम्). — ^{b}) K5 भीमान्; T2 G5 M2, 3 श्रीमान् (for धी°). K3 इति (for अति-). K1, 3, 5 Dn1 T4 G1, 2 -समृद्धि (K1 °द्ध) मान्; D3, 9 -समृद्धमत् (for -समृद्धि°). K4 D1, 7 आभीराभिसमृद्धिमत्. — ^{c}) T2 देशो (for देशे). G3 गोपति- (for गोपशु-). B5 -धानाढ्ये; D8 -धान्यार्थे; M5 °ढ्यौ (for °ढ्ये). K5 देशे गोपश्शुदान्याढ्यौ (sic); D4 देशे गोपे सुधान्यानि. — ^{d}) K5 [अ]भिवासम्; D5, 6 T2, 4 G1, 2, 5 M1–4 निवेशम् (for निवासम्).

44 G3 om. 44^{ab}. — ^{a}) D6 T1, 2, 4 G1, 2 M1, 5 कामः; G5 M2–4 काळः (for लोभः). — D3 om. 44^{b}–45^{c}. D5, 6 T4 om. 44^{c}–45^{d}.

45 D3 om. 45^{abc}; D5, 6 T4 om. 45 (for all, cf. v. l. 44). — ^{b}) G3 क्रोधोप- (for लोभोप-). — ^{c}) K3, 4 अभीरा; G3 अभितो (for आभीरा). — ^{d}) B2, 4 D1, 7, 8 -दर्शिनः (for -दर्शनाः). B5 Dn1 D2–4, 9 T3 सामात्याशुभदर्शनाः.

46 ^{a}) G5 एव (for एको). K1, 3 वीरो; K5 om.; B1, 5, 6 Dn D2–4, 9 T3 धन्वी; B2–4 D6 योधो; T4 G1, 2 योध; M4 योद्धुं (for योद्धा). — ^{b}) K1, 2 बालवृद्धं; B6 G1, 5 M1–3 वृद्धबाल- (for °बालं). K4 D1–7 वृद्धबाले (K4 °ल्ये) श्वरं धनं. — After 46^{ab}, M4 ins.:

43* हत्वा गर्वं समारूढो भीष्मकर्णजयद्रथान् ।
यष्टिहस्तानवेक्ष्यास्मानवजानाति दुर्मतिः ।

— ^{c}) K1, 2, 5 D5, 6 T1, 2, 4 G2, 3 M नयते (for °ति). — ^{d}) G2 M1 यौधाश्च. B4 सहस्रशः; T1 हततेजसः; T2 महौजसः (for हतौजसः). K2, 5 योधाश्च महतौजसः. — After 46, M1 ins.:

44* भीष्मद्रोणमुखान्हत्वा निवातकवचानपि ।
जित्वा शक्रं च रुद्रं च सोऽस्मानद्यावमन्यते ।

47 B4 om. (hapl.) 47^{ab}. — ^{a}) K3 -प्रहारेण (for -प्रहरणा). — ^{c}) K4 अभ्यधावत; K5 अभिधावंतः; D5, 6 T1, 2, 4 G1–3, 5 M अन्व° (for अभ्य°). — ^{d}) D5, 6 T2, 4 G1, 2, 5 M जनं तं (by transp.). K3 लोध्र- (for लोप्त्र-). K2 -कारिणं; D9 -हारिणा (for -हारिणः). K5 तं जनं लोप्त्रकारिणा; T1 धनं लोप्त्रमहारिणः; G3 धनं तं तु प्रहा°.

48 ^{b}) K3 कंपयंतः; B1, 2, 5, 6 Dn D2–4, 9 त्रास°; T2 प्राद्रवंत; T3 प्रासयंतः; M1 नाद° (for द्राव°). B3 D5, 6 T G1–3, 5 M पृथक् (for -जनम्). — K5 om. 48^{c}–49^{b}. — ^{c}) K1 B1, 2, 4–6 D (except D5, 6) T3

अभिपेतुर्धनार्थं ते कालपर्यायचोदिताः ॥ ४८

ततो निवृत्तः कौन्तेयः सहसा सपदानुगः ।
उवाच तान्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ४९

निवर्तध्वमधर्मज्ञा यदि स्थ न मुमूर्षवः ।
नेदानीं शरनिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया ॥ ५०

तथोक्तास्तेन वीरेण कदर्थीकृत्य तद्वचः ।
अभिपेतुर्जनं मूढा वार्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ५१

ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत् ।
आरोपयितुमारेभे यत्नादिव कथंचन ॥ ५२

चकार सज्यं कृच्छ्रेण संभ्रमे तुमुले सति ।
चिन्तयामास चास्त्राणि न च सस्मार तान्यपि ॥ ५३

वैकृत्यं तन्महद्दृष्ट्वा भुजवीर्ये तथा युधि ।
दिव्यानां च महास्त्राणां विनाशाद्व्रीडितोऽभवत् ॥ ५४

वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाश्वरथयायिनः ।
न शेकुरावर्तयितुं ह्रियमाणं च तं जनम् ॥ ५५

कलत्रस्य बहुत्वात्तु संपतत्सु ततस्ततः ।

M4 वधार्थं ते; T1 धनं हर्तुं (for धनार्थं ते). K3 वै (for ते). — ^{d}) K3, 4 -नोदिताः (for -चो°). K1 कालपर्ययचोदिता (sic).

49 K5 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). B2 reads 49^{ab} twice. — ^{a}) K1, 2 B4 D5, 6, 8 T1, 2, 4 G1–3, 5 M निवृत्य; K3 निर्वृत्य (for निवृत्तः). B2 (second time) ततस्ते दस्यवो हृष्टाः. — ^{b}) K1 सहसापसदानुगः; B2 (second time) T1 G3 सहसा सपदातिनः (B2 G3 °तयः).

50 ^{a}) D1, 7 निवर्तयंत धर्मज्ञा. — ^{b}) K1, 2 D5, 6 T2, 4 G1–3 M3, 4 स्थान- (for स्थ न). K3, 4 B Dn D1–4, 7–9 T3 यदि जीवितुमिच्छथ; K5 यदिच्छथ मुमूर्षवः. — ^{c}) B1–3, 5, 6 Dn D2–4, 9 T3 G5 इदानीं; T2 तेदानीं (for ने°). K2, 3 T1, 2 G3, 5 M -निर्दग्धाः (for -निर्भिन्नाः). K1 नेदानीं शिननिर्दग्धाः; K5 ममेदानीं शर*ग्धाः; D5, 6 T4 G1, 2 ममे(T4 G2 मामे)दानीं तु निर्दग्धाः. — ^{d}) D5, 6 T1, 2, 4 G1–3 M1, 5 शेव्यध्वं; G5 M2–4 शोषध्वं (for शोचध्वं).

51 ^{a}) K5 तथोक्तास्ते नृवीरेण. — ^{c}) K4 जनमुखे; D5, 6 G3 M3 [अ]र्जुनं मूढा; D7 जना मूढा (for जनं मूढा). B5 om. मूढा. T4 G1, 2 निपेतुरर्जुनं मूढा. — ^{d}) K3, 5 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

52 K4 D7 om. 52. — ^{b}) K1–3, 5 T1, 2 G3 युधि (for महत्). B3 गांडीवं समकर्षत; D5, 6 T4 G1, 2, 6 M °वमजयं युधि. — After 52^{ab}, B2, 3 ins.:

45* आक्रोष्टुं नाशकज्जिष्णुः सर्वप्राणैश्च भारत ।

[B2 आकर्णं (for आक्रोष्टुं).]

53 ^{a}) K2–4 Dn1 D8, 9 T2 G3 सज्जं. K1, 2, 4 B2–4 D1, 7, 8 T1 G3, 5 M कृच्छ्रात्स (G3 M1 °च); K3 कृत्वाथ (for कृच्छ्रेण). K5 स चकार सज्जं कृच्छ्रात्. — After 53^{a}, M1 ins.:

46* तच्चाभूच्छिथिलं पुनः ।
त्वग्भेदं न शराश्चक्रुस्ता गाण्डीवधन्वना ।

— M1 om. 53^{b}. — ^{b}) K3 तुमले. — ^{c}) K1 सास्त्राणि B5 D2–4, 9 T3 श° (for चा°). — ^{d}) K1, 5 G2 M संस्मार (for स°).

54 G1 om. 54^{a}–56^{b}. B3 om. 54^{ab}. — ^{a}) K1, 5 Dn2 D5, 6 T2–4 G2, 3, 5 M1–4 वैकृतं; D7 नैकृत्यं; M5 वैभूतं (for वैकृत्यं). K4 च; D7 तु (for तन्). — ^{b}) K1, 2 तेजो- (for भुज-). K2–5 B2, 4–6 Dn D1–4, 7–9 T3 -वीर्यं (for -वीर्ये). K1, 2, 5 तथाविधे (K5 °धं); B2 तदा युधि; D5, 6 T2, 4 G2, 5 M तथायुधे (for तथा युधि). T1 भुजवीर्यगतं युधि. — ^{c}) K1 दिव्याणां (sic). K1, 2, 5 T1, 2 G3, 5 M च तथास्त्राणां; Dn D2–4, 8 T3 महद° (for च महा°). K3 दिव्यास्त्राणामपि तथा; B1, 5 दिव्यानां स सशस्त्राणां; T4 G2 °नां च सहस्त्राणां. — ^{d}) K1–3, 5 T1 G3 M5 विनाशे; T2 G5 M1–4 °शं (for °शाद्). D5, 6 T2, 4 G2, 3, 5 M व्रीळितो.

55 G1 om. 55 (cf. v. l. 54). — ^{a}) G2 -यौधाश्च. G3 ये (for ते). M1 वीरा (for सर्वे). — ^{b}) K4 B5 Dn D1–4, 7 T3 M5 -योधिनः; D9 -योषितः (for -यायिनः). — ^{d}) K1–3, 5 स्व तं; B2–4 D1, 7 तु तं; T1, 2 G2 M1, 2 स्वकं (for च तं). D3 जनाः. D5, 6 T4 G5 M3–5 ह्री(D5, 6 T4 ह्री-; M5 मि)यमाणं स्वकं धनं; G3 स्त्रीधनानि स्वकं धनं.

56 G1 om. 56^{ab} (cf. v. l. 54). — ^{a}) D5, 6 T2–4 G2 M1, 2 कळत्रस्य; G3 कळत्रास्ते. K3 च; B1, 5, 6 Dn D2, 3, 7, 9 T3 हि (for तु). K4 कलत्रस्य बहुत्वार्थं. — ^{b}) K3 सपत्सुत (sic); K4 सर्पत्स्वेव; D1 सर्पत्सु च; T2 संपतन्वै; G2 संपतं स; G3, 5 M2–5 संपतंतस्; M1 °तन्स; M2 (*inf. lin.*) °तंस्तु (for °तत्सु). B1 समं-

प्रयत्नमकरोत्पार्थो जनस्य परिरक्षणे ॥ ५६
मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ।
समन्ततोऽवकृष्यन्त कामाच्चान्याः प्रवव्रजुः ॥ ५७
ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनंजयः ।
जघान दस्यून्सोद्वेगो वृष्णिभृत्यैः सह प्रभुः ॥ ५८
क्षणेन तस्य ते राजन्क्षयं जग्मुरजिह्मगाः ।
अक्षया हि पुरा भूत्वा क्षीणाः क्षतजभोजनाः ॥ ५९
स शरक्षयमासाद्य दुःखशोकसमाहतः ।
धनुष्कोट्या तदा दस्यूनवधीत्पाकशासनिः ॥ ६०
प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः ।
जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समन्ताज्जनमेजय ॥ ६१
धनंजयस्तु दैवं तन्मनसाचिन्तयत्प्रभुः ।
दुःखशोकसमाविष्टो निःश्वासपरमोऽभवत् ॥ ६२
अस्त्राणां च प्रणाशेन बाहुवीर्यस्य संक्षयात् ।
धनुषश्चाविधेयत्वाच्छराणां संक्षयेण च ॥ ६३
बभूव विमनाः पार्थो दैवमित्यनुचिन्तयन् ।
न्यवर्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ६४
ततः स शेषमादाय कलत्रस्य महामतिः ।

ततः (for ततस्ततः). B3 दस्यवस्ते प्रहारिणः; D5.6 T4 संपतन्स्म समंततः; T1 संवत्सत गतस्ततः. — d) K1.2 -मोक्षणे; G3 -रक्षणात् (for °णे).

57 a) G1.2 M1.4.5 -यौधानां. — c) K1 विकृष्यंतः; K2 विकुष्यंत; K3 विकृष्यंते; K4 D7 वाहयंतः (D7 °त); K5 विकृष्यंत; D1 ऽयहृयंत (sic); D5.6 T4 G1.2 [ऽ]पकर्षंत; T2 ह्यकर्षंत; T3 ऽयकृष्यंत; G3.5 M [ऽ]भ्यकर्षंत (for ऽवकृष्यन्त). T1 समंतादभ्यकर्षंत. — d) B3 कालाश् (for कामाच्). G5 M1.2 (*inf. lin.*).3.4 चान्ये (for चान्याः). D5.6 T1.2.4 G1.2.5 M प्रदुद्रुवुः (for प्रवव्रजुः). G3 रामाश्वास्य प्रदुद्रुवुः.

58 a) K3 गांडिव-. — c) K4 D1 शत्रून् (for दस्यून्). K1 सततं; K2 स नृगो (sic); K5 नोद्वेगैः; M1 कौंतेयो (for सोद्वेगो). D7 जघान शोकाद्वेगेन. — d) T1 -भृत्य- (for -भृत्यैः). K1 सहाभितः; K2 सहाभिभोः; K3 सहानघ; D5.6 T2.4 G1.2 समाहितः; T1 G3 M1 समन्वितः; G5 M2-5 सहान्वितः (for सह प्रभुः). K5 कृष्णिभूतैः सहानघ.

59 D5 om. (hapl.) 59a–60b. — b) K1-3.5 D6 T1.2.4 G1-3.5 M पतत्रिणः (for ऽजिह्मगाः). — c) T2 च (for हि). — d) B4 (marg. as in text) -शोभनाः; D9 G1 -भोजनः (for °नाः). K5 क्षीणान्सततभोजनः; M5 क्षीणामक्षतभोजनाः.

60 D5 om. 60ab (cf. v. l. 59). — a) T4 G1.2 तु तत् (for शर-). — b) D6.7 T4 G2.3 -समाहितः; T1 -समन्वितः (for -समाहतः). — c) K1.3.5 D6 T3 तथा; D5 [ऽ]थ तान्; M5 ततो (for तदा). K4 D1.7 शत्रून् (for दस्यून्). — d) K1-3.5 D5.6 T2.4 G1-3.5 M अवधीद्भरतर्षभ (K2.5 G5 M1.2.4 °भः); T1 °त्पुरुषर्षभः.

61 D5.6 T1.4 G1-3.5 M1-3.5 om. 61. — a) B3 D8 त्वथ; D7 T3 ते च (for त्वेव). T2 प्रेक्षितस्य च पार्थस्य; M4 प्रेक्षतः पांडुपुत्रस्य. — Dn reads 61d on marg. — d) T3 समेता (for समन्ताज्). K1-3.5 M4 समंताद्भ(M4 °मस्ता भ)रतर्षभ.

62 a) K1 तु तं वीरं; K2 तु तं देवं; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M तदा दै(T1 M5 °था दै-; T2 G3.5 M3 °दा दे)वं (for तु दैवं तन्). D1.7 तु (for तन्). — b) K2 K1.5 B1-3.5.6 D8 चिंतयन् (for [अ]चिंतयत्). K2 प्रभुं. K3 स मनसा संविचिंतयन्; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M निश्चित्य मनसा प्रभुः. — K3 om. (hapl.) 62c–64b. — d) Some MSS. निश्वास- (for निःश्वास-).

63 K3 om. 63 (cf. v. l. 62). — a) K1 D5.6 T2.4 G1.3.5 M1.2.4 तु (for च). D7 [अ]प्रभासेन (for प्रणाशेन). — b) B3.4 D1.8 G1 च; D7 तत् (for सं-). K1.2.5 D5.6 T1.2.4 G2.3.5 M भुजवीर्यस्य च क्षयात्. — d) G3 इषूणां (for शराणां). K1.2 T3 संक्षयेन; K5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M प्रक्षयेण (for सं°).

64 K3 om. 64ab (cf. v. l. 62). — a) K1.2.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M राजन् (for पार्थो). — b) K2 D5.6 T4 K1.5 T2 G3.5 M एव वि- (for इत्यनु-). K2 D5.6 T4 G1.2 दैवमेव व्यचिंतयन् (G1.2 °त); T1 दैवमेव विचिंतयत्. — T1 G3 om. 64cd. — c) T2 निवर्तत (for न्य°). K3.5 तदा (for ततो). D5.6 T2.4 G1.2 धीमान् (for राजन्). — d) K2 इदम् (for नेदम्). B1 (marg. as in text) D5.6 T2.4 G1.2.5 M चिंतयन् (for चाब्रवीत्).

हतभूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ ६५
एवं कलत्रमानीय वृष्णीनां हतशेषितम् ।
न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनंजयः ॥ ६६
हार्दिक्यतनयं पार्थो नगरं मार्तिकावतम् ।
भोजराजकलत्रं च हतशेषं नरोत्तमः ॥ ६७
ततो वृद्धांश्च बालांश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः ।
वीरैर्विहीनान्सर्वांस्ताञ्शक्रप्रस्थे न्यवेशयत् ॥ ६८
यौयुधानिं सरस्वत्यां पुत्रं सात्यकिनः प्रियम् ।
न्यवेशयत धर्मात्मा वृद्धबालपुरस्कृतम् ॥ ६९
इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा ।
वज्रेणाक्रूरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवव्रजुः ॥ ७०
रुक्मिणी त्वथ गान्धारी शैब्या हैमवतीत्यपि ।
देवी जाम्बवती चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ७१
सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य संमताः ।

65 ^{a}) K2. 4 Dn2 ततः शेषं समादाय. — ^{b}) D5. 6 T2-4 G3. 5 M1. 2 कळत्रस्य. K3. 5 महामते. — ^{c}) K3. 4 Dn2 D1-4. 7. 9 हत-; G3 गृह्य (for हत-). K3. 5 M1 -रत्नस्तु; T1 G3 M5 -रत्नं च (for -रत्नस्य). — ^{d}) K5 गुरु- (for कुरु-). K1 अवातरम्.

66 ^{a}) T3 M2 कळत्रम्. K1. 2 D8 T1 G3. 5 M2-5 आदाय; K3. 5 आनीतं (for °य). — ^{b}) K3. 4 D2 (*sup. lin.* as in text). 4. 7 T1 G3 M4 हृत- (for हत-). K1 -शोषतं (sic); K2 -योषितां (for -शेषितम्). — D5. 6 T2. 4 G1. 2 M1 subst. for 66^{ab}, while M4 ins. after 66^{ab}:

47* युधिष्ठिरस्यानुमते वंशकर्तॄंकुमारकान् ।

[T2 तत्र तत्र; M1 वंशकर्तॄन् (for °कर्तॄ-). M4 वशे कुर्वन्कुमारकान् (for the post. half).]

— ^{c}) K3 न्यवेशयच्च कौरव्यस्; K5 °यंश्च सर्वं च; G3 अवेदयानः कौरव्यस्; M5 आवेदयत कौ°. — ^{d}) G1 ततस् (for the first तत्र). D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M समंततः (for धनंजयः).

67 ^{a}) K1. 3 हार्दिक्याननयत्पार्थो. — ^{b}) G2 नगरे. K1. 2 पतिकावतं; K5 मृत्तिकावनं; D2. 7 मार्तिकावृतं; D4 नातिकावतं; T2 सुक्तिकावदे (for मार्तिकावतम्). D5. 6 T4 G1 M2 (*inf. lin.*) नगरे मृतिकाव(D5 °वृ)ते; T1 M5 °रे चा(M5 मा)र्तिकावते; T3 °रे मार्तिकावते; G3 °रे कार्तिकावते; G5 M1-3 °रे वृ(M1 मृ)त्तिकावते (M1 °ति); M4 °रे वृत्तिका च ते. — After 67^{ab}, D5. 6 T2-4 G1. 2 ins.:

48* दग्धेऽत्र खाण्डवारण्ये राज्ये तं संन्यवेशयत् ।

[D5. 6 दग्धत्रि-; T4 दंडेत्र (for दग्धेऽत्र). T2. 3 राष्ट्रे (for राज्ये). D5. 6 संनिवेशयत्.]

— D5. 6 om. (hapl.) 67^{c}–68^{d}. — ^{c}) T2. 3 G3 M2 -कळत्रं. — ^{d}) K1-3. 5 T1. 2. 4 G1-3. 5 M भृत्यांश्चैषां; D2 (*sup. lin.*). 4 हतशेषं (for हत°). K1 M1 नरोत्तमाः; K3 G2 °त्तम. K4 हतशेषमरिंदमः.

68 D5. 6 om. 68 (cf. v. l. 67). — ^{a}) T2. 4 G2 (for ततो). Dn D2. 4. 9 ततो बालाश्च वृद्धाश्च. — D1 प्रियाश् (for स्त्रियश्). K1 पांडव; K3 पार्थिव. — T3 दारैर् (for वीरैर्). K4 D1. 7 सहितान्; B1. 2 स तदा (for सर्वांस्तान्). K1-3. 5 B3 D8 वीरैर्विहीनाः स तदा; B4 वीरैः*हीनान्स तदा; T1. 2. 4 G1. 2. 5 M2-5 विधेर्वि(G5 M2. 3 °धिवि-; M4 °धिं वि)हीनान्स तदा; G3 विधेर्विहीनान्परराट्; M1 विधिना स तदा पार्थः. — ^{d}) G3 न्यवेदयन् (for °शयत्).

69 T1 om. 69. — ^{a}) K1. 2 G1 युयुधानिं; K3 युगंधरं; B4 पुर्वकुले (sic); Dn D4 यौयुधानं; D9 °धानीं; T3 M3-5 युधां वरं; G3 युधां परां; G5 M2 युद्धं व(M2 प)रं; M1 युधां परं (for यौयुधानिं). K5 युयुधाना सरस्वत्या; D5. 6 T2. 4 G2 युधां वरं सरस्वत्याः; D3 यौयुधानं सरस्वत्या. — ^{b}) D3 सदा (for पुत्रं). K4 सात्युंविनः (sic); G1 सात्यकिनं; G3 सत्यवतः (for सात्यकिनः). K2 प्रभुं; B2 प्रियः; B3. 6 प्रभो; D4 स्वयं (for प्रियम्). — ^{c}) T2 न्यवेदयत; T4 G1. 2 निवेशयति (for न्यवेशयत). K1 कौरव्यो (for धर्मात्मा). — ^{d}) K1 -पुरःसरं; K3 G3 -पुरस्कृतः (for °स्कृतम्). K2 बालवृद्धपुरःसरं.

70 ^{b}) T1. 2. 4 G1-3. 5 M वज्रस्य (for वज्राय). — T1 om. 70^{cd}. — ^{c}) K4 -दाशस् (for -दारास्). B3 च (for तु). K3 वज्रेण तेक्रूरदारा. — ^{d}) D1 धार्यमाणाः (for वार्य°). — After 70, K3. 5 ins.:

49* सरस्वतीं प्रविविशुस्तथान्याः शुद्धचेतसः ।

71 M1 om. 71–72. — ^{b}) B6 वैश्या (for शैब्या). K1-3. 5 शैव्या(K2 °वा)ख्या है(K3 हि)मवत्यपि; D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M2-5 वैशाख्या है(D5. 6 °खा है-; T2 °खे है-; T4 G1. 2 °खा है)मवत्यपि. — ^{c}) K5 जांबुवती.

72 M1 om. 72 (cf. v. l. 71). — ^{a}) K1 वान्या;

250 7. 74 8. 75 वनं प्रविविशू राजंस्तापस्ये कृतनिश्चयाः ॥ ७२
द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमन्वयुः ।
यथार्हं संविभज्यैनान्वज्रे पर्यददज्जयः ॥ ७३
स तत्कृत्वा प्राप्तकालं बाष्पेणापिहितोऽर्जुनः ।
कृष्णद्वैपायनं राजन्ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः ।
ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १
स तमासाद्य धर्मज्ञमुपतस्थे महाव्रतम् ।
अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः ॥ २
स्वागतं तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः ।
आस्यतामिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ॥ ३
तमप्रतीतमनसं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।

$K_{3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5} [अ]न्याश्च ; T_2 चान्या (for [ए]वान्या). — c) $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.3.5}$ M_{2-5} सर्वास् (for राजंस्). — d) T_2 G_3 M_3 तपसे (for तापस्ये). $K_{1.2.4}$ B Dn $D_{2-4.9}$ T_3 धृत- (for कृत-). K_3 $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{2.4.5}$ तपसे धृतनिश्चयाः ; $D_{1.7}$ तपस्याधृतनिश्चयाः. — After 72, $K_{3.5}$ Dn_2 D_9 ins.:

50* फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन् ।

[(L. 1) K_5 -भोजिन्या (for °न्यो). — (L. 2) Dn_2 D_9 अभि- (for अति-). D_9 आविशत्. K_5 कल्पग्रामं समाविशन् (for the post. half).]

73 a) $K_{2.5}$ द्वारिका-. K_1 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M च (for तु). — b) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3.4.8.9}$ T_3 अभ्ययुः (for अन्वयुः). $D_{1.7}$ पुरुषास्ते (D_7 °स्तं) समभ्ययुः. — c) Dn यथार्थं सं- ; T_1 G_3 यथावत्सु- (for यथार्हं सं-). K_6 D_8 $T_{2.3}$ एतान् (for एनान्). — d) K_3 पर्यददाज्. K_5 वज्रो पर्यदधज्जयः ; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M वज्राय प्रददौ जयः ; T_3 वज्रानार्पयदर्जुनः.

74 a) T_1 स तु ; G_3 सत्यं (for स तत्). B_1 om. तत्. T_1 ज्ञात्वा ; M_5 कृतौ (for कृत्वा). K_4 $D_{1.7}$ स कृत्वा प्राप्तकालं च. — b) T_3 बाष्पेन. D_3 $T_{1.3}$ G_3 M_{3-5} पिहितो (for [अ]पि°). K_1 जयः ; K_3 [ऽ]भवत् (for ऽर्जुनः). K_5 बाष्पेणापिहतोर्जुनं ; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1 विनिश्वस्य शुचान्वितः ; G_5 M_2 बाष्पौघविहितोर्जुनः. — c) K_3 पार्थो ; $B_{1.3.5.6}$ Dn $D_{2-4.9}$ $T_{2.3}$ G_2 व्यासं (for राजन्). — d) B_1 अंतिके ; B_3 $D_{1.7}$ आसने ; D_4 आश्रये (for °मे).

Colophon. — *Adhy. name :* $K_{1.2}$ वज्राभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_2 B_6 Dn $D_{3.4.9}$ 7 ; K_5 $D_{5.6}$ T $G_{1-3.5}$ M 8 (as in text). — *Śloka no. :* K_5 83 ; Dn_1 D_9 71 ; D_3 76.

9

1 T_4 om. the ref. ; D_5 reads it on marg. — a) $K_{3.5}$ D_{5-7} $T_{2.4}$ G_{1-3} $M_{1.3.4}$ प्रविश्य तु (K_5 च ; G_3 हि) (for प्रविशन्). $K_{1.2}$ प्रविवेशाश्रमं राजन् ; G_5 M_2 °श्य त्वाश्रमं रा°. — b) $D_{1.7}$ -वादिनं (for °नः). — d) K_4 व्यासं (for मुनिं).

2 a) D_4 M_5 धर्मज्ञ (for °ज्ञम्). K_5 तस्मात्साद्य [?] धर्मज्ञम् (sic). — b) $K_{3.5}$ महामुनिं (for °व्रतम्). — c) K_5 नामान्नि ; D_{5-7} $T_{2.4}$ $G_{2.3.5}$ M_{1-3} नाम्ना वै ; M_5 नामा वै (for नामास्मै). — d) K_3 निबोध्य (for निवेद्य). K_5 अभिवदत् ; G_1 अभ्यवसत् ; G_5 °भवत् (for °वदत्). B_2 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M तदा (for ततः).

3 b) $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M स मुनिः सत्यसंगरः ($D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ °पुंगवः ; M_3 °सागरः). — c) K_3 Dn_1 D_3 G_5 $M_{2.4.5}$ ह (for च). — d) K_6 संप्रीतो (for प्रसन्नात्मा).

4 T_1 om. 4ab. — c) T_2 स [illegible] ; G_1 [illegible]

निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थं व्यासोऽब्रवीदिदम् ॥ ४
अवीरजोऽभिघातस्ते ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ।
युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव लक्ष्यसे ॥ ५
न त्वा प्रत्यभिजानामि किमिदं भरतर्षभ ।
श्रोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ६

अर्जुन उवाच ।
यः स मेघवपुः श्रीमान्बृहत्पङ्कजलोचनः ।
स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ७
मौसले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः ।
बभूव वीरान्तकरः प्रभासे रोमहर्षणः ॥ ८

तमप्रतिममन्यूनं. —^{b}) $K_{2.4}$ Dn_1 $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ नि(K_4 वि)श्वसंतं. —^{c}) K_5 उद्विग्न-; B_3 M_2 विपण्ण-; T_3 निर्विन्न- (for निर्विण्ण-). K_3 उद्विग्नमानसं पार्थं. —^{d}) K_3 दृष्ट्वा (for पार्थं). $T_{1.2}$ $G_{1.3.5}$ M_{1-4} वचः (for इदम्). $D_{5.6}$ T_4 G_2 पार्थिवं सोब्रवीद्वचः. — After 4, $K_{3.5}$ Dn $D_{2-5.8.9}$ T_3 (marg.) G_1 ins. :

51* नखकेशदशाकुम्भवारिणा किं समुक्षितः ।

[D_8 वारिणासि समुक्षितः (for the post. half).]

On the other hand, G_2 ins. :

52* परिचारकेषु यः कश्चित्तिष्ठन्नेव विनिद्रितः ।
पतितस्तवोपरिषदाद्गत.................. ।
सर्वोपनिषदामर्थं यो ब्रूते स महागुरुः ।
तेन संपूजितं लिङ्गमुद्दिश्य प्रतिवासरम् ।
निष्कदाने नमस्कारे नियमे केन विघ्नितः । [5]
अहन्यहनि वेदान्तश्रवणं घटिकाद्वयम् ।

5 T_1 om. 5^{a}. —^{a}) K B $D_{1.8}$ T_3 M_5 अ(T_3 आ)वीरजो वानुगतो (K_4 B_{1-5} °तं; M_5 °ते); Dn $D_{2.4.9}$ M_3 अ(M_3 सु)वीरजानुगमनं; D_7 अजारजो वानुगतं; T_2 आभीरजोपघातस्ते; G_3 अहो रजो वानुगतं; G_5 M_2 सुवीरजा यदि त्वा ते; M_4 सुवीरजान्विदित्वा ते. — T_1 reads 5^{bc} twice (by transp.). —^{b}) B_2 [s]थ; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ नि- (for वा). —^{c}) K_3 चासि; K_4 $D_{1.7}$ वाथ; B_3 वापि; T_1 (first time) वा त्वं (for वासि). $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ M पराजितो वा युद्धेसि ($D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ °द्धे त्वं); T_1 (second time) प्रतिज्ञा विफला वासीद्. —^{d}) $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2}$ उप- (for इव). K_1 B_6 D_9 लक्षसे; K_5 वक्ष्यसे (for लक्ष्यसे).

6 ^{a}) $K_{3.4}$ B $D_{1.7.8}$ T_3 G_5 M न त्वां; K_5 तं त्वां; $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ न वा (for न त्वा). K_1 प्रतिभि- (for प्रत्यभि-). Dn $D_{2-4.9}$ न त्वां प्रभिन्नं जानामि; T_1 न यथावद्विजा°. —^{b}) $K_{1-3.5}$ किमिदं पुरुषर्षभ. —^{d}) $K_{1-3.5}$ तदा(K_5 °था)ख्यातुमिहार्हसि; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M शंस मे कुरुपुंगव. — After 6, M_4 ins. :

53* वैशंपायनः ।
ततः पार्थो विनिःश्वस्य श्रूयतां भगवन्निति ।
प्रोक्त्वा यथावदाचष्टे व्यासायात्मपराभवम् ।

7 D_6 om. the ref. —^{a}) T_3 चामेय- (for स मेघ-). —^{d}) $K_{3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{2.3.5}$ M transp. त्यक्त्वा and देहं. — After 7, $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1 ins. :

54* तदनुस्मृत्य संमोहं सदा शोकं महामते ।
प्रयामि सर्वदा मह्यं मुमूर्षा चोपजायते ।
त्वद्वाक्यस्पर्शनालोकसुखं चामृतसंनिभम् ।
संस्मृत्य देवदेवस्य प्रमुह्यामि महात्मनः ।

[(L. 2) M_1 नैव (for चोप-). — (L. 3) $D_{5.6}$ -सुखं (for -सुखं). T_2 तद्वाक्यस्पर्शनं लोके (for the prior half). T_2 M_1 तु (for च). — (L. 4) T_2 M_1 [अ]-मृतात्मनः (for महात्मनः). $D_{5.6}$ प्रमुह्यत्यमृतात्मनः (for the post. half).]

On the other hand, M_4 ins. after 7 :

55* भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्योधनादयः ।
यत्प्रभावेण निर्दग्धाः स कृष्णस्त्यक्तवान्भुवम् ।

8 ^{a}) K_2 मौसुले; K_{3-5} Dn $D_{8.9}$ मौशले; B मौषले; T_1 मुसलैर् (for मौसले). —^{b}) $B_{1.5}$ -शापतः (for °जः). K_5 $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-4} विनाशं ब्रह्मशापजं (D_6 °सनं); D_1 °शो ब्राह्मणाग्रज; D_7 वीराणां ब्राह्मणाग्रज. — G_3 om. 8^{c}–9^{d}. —^{c}) K_5 $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ बभूव वीरांतकरं; T_1 °व मुनिशार्दूल. —^{d}) B_6 प्रभाषे. Some MSS. लोम-. K_5 $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1.2}$ -हर्षणं (for -हर्षणः).

9 G_3 om. 9 (cf. v. l. 8). —^{a}) $D_{4.7-9}$ M_3 एते; $D_{5.6}$ T $G_{1.2.5}$ $M_{1.2.4.5}$ ये तु (for ये ते). G_5 M_3 वीरा (for शूरा). — $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M om. 9^{cd}. —^{c}) D_8 भोजा (for भोज-). K_5 -वृष्ण्यंधक- (for °का). K_2 राजंस् (for ब्रह्मन्). —^{d}) $K_{1-3.5}$ $D_{1.7}$ transp. अन्योन्यं and तैः. B_2 ते (for तैर्). K_4 तैरन्यैर्निहतं युधि.

वनं प्रविविशू राजंस्तापस्ये कृतनिश्चयाः ॥ ७२
द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमन्वयुः ।
यथार्हं संविभज्यैनान्वज्रे पर्यददज्जयः ॥ ७३
स तत्कृत्वा प्राप्तकालं बाष्पेणापिहितोऽर्जुनः ।
कृष्णद्वैपायनं राजन्ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः ।
ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १
स तमासाद्य धर्मज्ञमुपतस्थे महाव्रतम् ।
अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः ॥ २
स्वागतं तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः ।
आस्यतामिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ॥ ३
तमप्रतीतमनसं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।

K3.5 D5.6 T1.4 G1–3.5 M2–5 [अ]न्याश्च ; T2 चान्या (for [ए]वान्या). — c) D5.6 T1.2.4 G1.3.5 M2–5 सर्वास् (for राजंस्). — d) T2 G3 M3 तपसे (for तापस्ये). K1.2.4 B Dn D2–4.9 T3 धृत- (for कृत-). K3 D5.6 T1.4 G1.2.5 M2.4.5 तपसे धृतनिश्चयाः ; D1.7 तपस्याधृतनिश्चयाः. — After 72, K3.5 Dn2 D9 ins.:

50* फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन् ।

[(L. 1) K5 -भोजिन्या (for °न्यो). — (L. 2) Dn2 D9 अभि- (for अति-). D9 आविशत्. K5 कल्पग्रामं समाविशन् (for the post. half).]

73 a) K2.5 द्वारिका-. K1 D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M च (for तु). — b) K4 B (except B3) Dn D3.4.8.9 T3 अभ्ययुः (for अन्वयुः). D1.7 पुरुषास्ते (D7 °स्तं) समभ्ययुः. — c) Dn यथार्थं सं-; T1 G3 यथावत्सु- (for यथार्हं सं-). K5 D8 T2.3 एतान् (for एनान्). — d) K3 पर्यददाज्. K5 वज्रो पर्यदधज्जयः ; D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M वज्राय प्रददौ जयः ; T3 वज्रानार्पयदर्जुनः.

74 a) T1 स तु ; G3 सत्यं (for स तत्). B1 om. तत्. T1 ज्ञात्वा ; M5 कृतौ (for कृत्वा). K4 D1.7 स कृत्वा प्राप्तकालं च. — b) T3 बाष्पेन. D3 T1.3 G3 M3–5 पिहितो (for [अ]पि°). K1 जयः ; K3 [ऽ]भवत् (for ऽर्जुनः). K5 बाष्पेणापिहतोर्जुनं ; D5.6 T2.4 G1.2 M1 विनिश्चित्य शुचान्वितः ; G5 M2 बाष्पेणाविहितोर्जुनः. — c) K3 पार्थो ; B1.3.5.6 Dn D2–4.9 T2.3 G4 व्यासं (for राजन्). — d) B1 अंतिके ; B3 D1.7 आसने ; D9 आश्रये (for °मे).

Colophon. — *Adhy. name:* K1.2 वज्राभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B6 Dn D3.4.9 7 ; K5 D5.6 T G1–3.5 M 8 (as in text). — *Śloka no.:* K5 83 ; Dn1 D9 71 ; D8 76.

9

1 T4 om. the ref. ; D6 reads it on marg. — a) K3.5 D5–7 T2.4 G1–3 M1.3.4 प्रविश्य तु (K5 च ; G3 हि) (for प्रविशन्). K1.2 प्रविवेशाश्रमं राजन् ; G5 M2 °श्य त्वाश्रमं रा°. — b) D1.7 -वादिनं (for °नः). — d) K4 व्यासं (for मुनिं).

2 a) D4 M5 धर्मज्ञ (for °ज्ञम्). K5 तस्मात्साद्य गु धर्मज्ञम् (sic). — b) K3.5 महामुनिं (for °व्रतम्). — c) K5 नामानि ; D5–7 T2.4 G2.3.5 M1–3 नाम्ना वै ; M5 नामा वै (for नामास्मै). — d) K3 निबोध्य (for निवेद्य). K5 अभिवदत् ; G1 अभ्यवसत् ; G5 °भवत् (for °वदत्). B2 D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M तदा (for ततः).

3 b) K1–3.5 D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M स मुनिः सत्यसंगरः (D5.6 T4 G1.2 °पुंगवः ; M3 °सागरः). — c) K3 Dn1 D3 G5 M3.4.5 ह (for च). — d) K5 संप्रहृष्टो (for प्रसन्नात्मा).

4 T1 om. 4ab. — a) T2 स तमप्रीतमनसं ; G3

निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थं व्यासोऽब्रवीदिदम् ॥ ४
अवीरजोऽभिघातस्ते ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ।
युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव लक्ष्यसे ॥ ५
न त्वा प्रत्यभिजानामि किमिदं भरतर्षभ ।
श्रोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

यः स मेघवपुः श्रीमान्बृहत्पङ्कजलोचनः ।
स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ७
मौसले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः ।
बभूव वीरान्तकरः प्रभासे रोमहर्षणः ॥ ८

तमप्रतिममन्यूनं. — ^{b}) K2.4 Dn1 T2.3 G2.3 नि(K4 वि)श्वसंतं. — ^{c}) K5 उद्विग्न-; B3 M2 विपण्ण-; T3 निर्विन्न- (for निर्विण्ण-). K3 उद्विग्नमानसं पार्थं. — ^{d}) K8 दृष्ट्वा (for पार्थं). T1.3 G1.3.5 M1-4 वचः (for इदम्). D5.6 T4 G2 पार्थिवं सोऽब्रवीद्वचः. — After 4, K3.5 Dn D2-5.8.9 T3 (marg.) G1 ins.:

51* नखकेशदशाकुम्भवारिणा किं समुक्षितः ।

[D8 वारिणासि समुक्षितः (for the post. half).]

On the other hand, G2 ins.:

52* परिचारकेषु यः कश्चित्तिष्ठन्नेव विनिद्रितः ।
पतितस्तवोपरिपदाद्भूत.................. ।
सर्वोपनिषदामर्थं यो ब्रूते स महागुरुः ।
तेन संपूजितं लिङ्गमुद्दिश्य प्रतिवासरम् ।
निष्कदाने नमस्कारे नियमे केन विघ्नितः । [5]
अहन्यहनि वेदान्तश्रवणं घटिकाद्वयम् ।

5 T1 om. 5^{a}. — ^{a}) K B D1.8 T3 M5 अ(T3 आ)वीरजो वानुगतो (K4 B1-5 °तं; M5 °ते); Dn D2.4.9 M3 अ(M3 सु)वीरजानुगमनं; D1 अजारजो वानुगतं; T2 आभीरजोपघातस्ते; G3 अहो रजो वानुगतं; G5 M2 सुवीरजा यदि त्वा ते; M4 सुवीरजान्विदित्वा ते. — T1 reads 5^{bc} twice (by transp.). — ^{b}) B2 [ऽ]थ; D5.6 T2.4 G1.2 नि- (for वा). — ^{c}) K3 चासि; K4 D1.7 चाथ; B8 वापि; T1 (first time) वा त्वं (for वासि). D5.6 T2.4 G1.2.5 M पराजितो वा युद्धेसि (D5.6 T4 G1.2 °द्धे त्वं); T1 (second time) प्रतिज्ञा विफला वासीद्. — ^{d}) D5.6 T2.4 G1.2 उप- (for इव). K1 B6 D9 लक्षसे; K5 वक्ष्यसे (for लक्ष्यसे).

6 ^{a}) K3.4 B D1.7.8 T3 G5 M न त्वां; K5 तं त्वां; D5.6 T4 G1.2 न वा (for न त्वा). K1 प्रतिभि- (for प्रत्यभि-). Dn D2-4.9 न त्वां प्रभिन्नं जानामि; T1 न यथावद्विजा°. — ^{b}) K1-3.5 किमिदं पुरुषर्षभ. — ^{d}) K1-3.5 तदा(K5 °था)ख्यातुमिहार्हसि; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M शंस मे कुरुपुंगव. — After 6, M4 ins.:

53* वैशंपायनः ।
ततः पार्थो विनिःश्वस्य श्रूयतां भगवनिति ।
प्रोक्त्वा यथावदाचष्टे व्यासायात्मपराभवम् ।

7 D6 om. the ref. — ^{a}) T3 चामेय- (for स मेघ-). — ^{d}) K3.5 D5.6 T1.2.4 G2.3.5 M transp. त्यक्त्वा and देहं. — After 7, D5.6 T2.4 G1.2 M1 *ins.*:

54* तदनुस्मृत्य संमोहं सदा शोकं महामते ।
प्रयामि सर्वदा मह्यं मुमूर्षा चोपजायते ।
त्वद्वाक्यस्पर्शनालोकसुखं चामृतसंनिभम् ।
संस्मृत्य देवदेवस्य प्रमुह्यामि महात्मनः ।

[(L. 2) M1 नैव (for चोप-). — (L. 3) D5.6 -सुखं (for -सुखं). T2 तद्वाक्यस्पर्शनं लोके (for the prior half). T2 M1 तु (for च). — (L. 4) T2 M1 [अ]-मृतात्मनः (for महात्मनः). D5.6 प्रमुह्यत्यमृतात्मनः (for the post. half).]

On the other hand, M4 ins. after 7:

55* भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्योधनादयः ।
यत्प्रभावेण निर्दग्धाः स कृष्णस्त्यक्तवान्भुवम् ।

8 ^{a}) K2 मौसुले; K3-5 Dn D8.9 मौशले; B मौषले; T1 मुसलैर् (for मौसले). — ^{b}) B1.5 -शापत (for °जः). K5 D5.6 T2.4 G1.2.5 M1-4 विनाशं ब्रह्मशापजं (D8 °सनं); D1 °शो ब्राह्मणाग्रज; D7 वीराण ब्राह्मणाग्रज. — G3 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{c}) K5 D5.6 T2. G1.2 M1.2 बभूव वीरांतकरं; T1 °व मुनिशार्दूल. — ^{d} B6 प्रभाषे. Some MSS. लोम-. K5 D5.6 T2.4 G2.5 M1.2 -हर्षणं (for -हर्षणः).

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) D4.7-9 M3 पुरे. D5.6 T G1.2.5 M1.2.4.5 ये तु (for ये ते). G5 M वीरा (for शूरा). — D5.6 T1.4 G1.2.5 M om. 9^{cd}. — ^{c}) D8 भोजा (for भोज-). K5 -वृष्ण्यंधक- (fc °का). K2 राजंस् (for ब्रह्मन्). — ^{d}) K1-3.5 D1 transp. अन्योन्यं and तैः. B2 ते (for तैर्). K4 तैन्यैर्निहतं युधि.

वनं प्रविविशू राजंस्तापस्ये कृतनिश्चयाः ॥ ७२
द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमन्वयुः ।
यथार्हं संविभज्यैनान्वज्रे पर्यददज्जयः ॥ ७३
स तत्कृत्वा प्राप्तकालं बाष्पेणापिहितोऽर्जुनः ।
कृष्णद्वैपायनं राजन्ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः ।
ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १
स तमासाद्य धर्मज्ञमुपतस्थे महाव्रतम् ।
अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः ॥ २
स्वागतं तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः ।
आस्यतामिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ॥ ३
तमप्रतीतमनसं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।

$K_{3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5} [अ]न्याश्च ; T_2 चान्या (for [ए]वान्या). — [c]) $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.3.5}$ M_{2-5} सर्वास् (for राजंस्). — [d]) T_2 G_3 M_3 तपसे (for तापस्ये). $K_{1.2.4}$ B Dn $D_{2-4.9}$ T_3 धृत- (for कृत-). K_3 $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{2.4.5}$ तपसे धृतनिश्चयाः ; $D_{1.7}$ तपस्याधृतनिश्चयाः. — After 72, $K_{3.5}$ Dn_2 D_9 ins. :

50* फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन् ।

[(L. 1) K_5 -भोजिन्या (for °न्यो). — (L. 2) Dn_2 D_9 अभि- (for अति-). D_9 आविशत्. K_5 कल्पग्रामं समाविशन् (for the post. half).]

73 [a]) $K_{2.5}$ द्वारिका-. K_1 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M च (for तु). — [b]) K_4 B (except B_3) Dn $D_{3.4.8.9}$ T_3 अभ्ययुः (for अन्वयुः). $D_{1.7}$ पुरुषास्ते (D_7 °स्तं) समभ्ययुः. — [c]) Dn यथार्थं सं- ; T_1 G_3 यथावत्सु- (for यथार्हं सं-). K_6 D_8 $T_{2.3}$ एतान् (for एनान्). — [d]) K_3 पर्यददाज्. K_5 वज्रो पर्यदधज्जयः ; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M वज्राय प्रददौ जयः ; T_3 वज्रानार्पयदर्जुनः.

74 [a]) T_1 स तु ; G_3 सत्यं (for स तत्). B_1 om. तत्. T_1 ज्ञात्वा ; M_5 कृतौ (for कृत्वा). K_4 $D_{1.7}$ स कृत्वा प्राप्तकालं च. — [b]) T_3 बाष्पेन. D_3 $T_{1.3}$ G_3 M_{3-5} पिहितो (for [अ]पि°). K_1 जयः ; K_3 [ऽ]भवत् (for ऽर्जुनः). K_5 बाष्पेणापिहतोर्जुनं ; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_1 विनिश्चित्य शुचान्वितः ; G_5 M_2 वार्ष्णेयविहितोर्जुनः. — [c]) K_3 पार्थो ; $B_{1.3.5.6}$ Dn $D_{2-4.9}$ $T_{2.3}$ G_2 व्यासं (for राजन्). — [d]) B_1 अंतिके ; B_3 $D_{1.7}$ आसने ; D_9 आश्रये (for °मे).

Colophon. — *Adhy. name* : $K_{1.2}$ वज्राभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_2 B_6 Dn $D_{3.4.9}$ 7 ; K_5 $D_{5.6}$ T $G_{1-3.5}$ M 8 (as in text). — *Śloka no.* : K_5 83 ; Dn_1 D_9 71 ; D_3 76.

9

1 T_4 om. the ref. ; D_6 reads it on marg. — [a]) $K_{3.5}$ D_{5-7} $T_{2.4}$ G_{1-3} $M_{1.3.4}$ प्रविश्य तु (K_5 च ; G_5 M_2 हि) (for प्रविशन्). $K_{1.2}$ प्रविवेशाश्रमं राजन् ; G_3 °श्य स्वाश्रमं रा°. — [b]) $D_{1.7}$ -वादिनं (for °नः). — [c]) K_4 व्यासं (for मुनिं).

2 [a]) D_4 M_5 धर्मज्ञ (for °ज्ञम्). K_5 तस्मात्साद्य तु धर्मज्ञम् (sic). — [b]) $K_{3.5}$ महामुनिं (for °व्रतम्). — [c]) K_5 नामानि ; D_{5-7} $T_{2.4}$ $G_{2.3.5}$ M_{1-3} नाम्ना वै ; M_5 नामा वै (for नामास्मै). — [d]) K_3 निबोध्य (for निवेद्य). K_6 अभिवदत् ; G_1 अभ्यवसत् ; G_5 °भवत् (for °वदत्). B_2 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M तदा (for ततः).

3 [b]) $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M स मुनिः सत्यसंगरः ($D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ °पुंगवः ; M_3 °सागरः). — [c]) K_3 Dn_1 D_3 G_5 $M_{2.4.5}$ ह (for च). — [d]) K_5 संप्रोसौ (for प्रसन्नात्मा).

4 T_1 om. 4^{ab}. — [a]) T_2 स तमप्रीतमनसं ; G_3

निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थं व्यासोऽब्रवीदिदम् ॥ ४
अवीरजोऽभिघातस्ते ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ।
युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव लक्ष्यसे ॥ ५
न त्वा प्रत्यभिजानामि किमिदं भरतर्षभ ।
श्रोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

यः स मेघवपुः श्रीमान्बृहत्पङ्कजलोचनः ।
स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ७
मौसले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः ।
बभूव वीरान्तकरः प्रभासे रोमहर्षणः ॥ ८ C. 16. B. 16. K. 16.

तमप्रतिममन्यूनं. — b) K2, 4 Dn1 T2, 3 G2, 3 नि(K4 वि)श्वसंतं. — c) K5 उद्विग्न-; B3 M2 विषण्ण-; T3 निर्विन्न- (for निर्विण्ण-). K3 उद्विग्नमानसं पार्थं. — d) K3 दृष्ट्वा (for पार्थं). T1, 2 G1, 3, 5 M1–4 वचः (for इदम्). D5, 6 T4 G2 पार्थिवं सोऽब्रवीद्वचः. — After 4, K3, 5 Dn D2–5, 8, 9 T3 (marg.) G1 ins.:

51* नखकेशदशाकुम्भवारिणा किं समुक्षितः ।

[D8 वारिणासि समुक्षितः (for the post. half).]

On the other hand, G2 ins.:

52* परिचारकेषु यः कश्चित्तिष्ठन्नेव विनिद्रितः ।
पतितस्त्वोपरिपदाद्गत.................. ।
सर्वोपनिषदामर्थं यो ब्रूते स महागुरुः ।
तेन संपूजितं लिङ्गमुद्दिश्य प्रतिवासरम् ।
निष्कदाने नमस्कारे नियमे केन विघ्नितः । [5]
अहन्यहनि वेदान्तश्रवणं घटिकाद्वयम् ।

5 T1 om. 5a. — a) K B D1, 8 T3 M5 अ(T3 आ)वीरजो वानुगतो (K4 B1–5 °तं; M5 °ते); Dn D2, 4, 9 M3 अ(M3 सु)वीरजानुगमनं; D1 अजारजो वानुगतं; T2 आभीरजोपवातस्ते; G3 अहो रजो वानुगतं; G5 M2 सुवीरजा यदि त्वा ते; M4 सुवीरजन्विदित्वा ते. — T1 reads 5bc twice (by transp.). — b) B2 [ऽ]थ; D5, 6 T2, 4 G1, 2 नि- (for वा). — c) K3 चासि; K4 D1, 7 वाथ; B3 वापि; T1 (first time) वा त्वं (for वासि). D5, 6 T2, 4 G1, 2, 5 M पराजितो वा युद्धेसि (D5, 6 T4 G1, 2 °द्धे त्वं); T1 (second time) प्रतिज्ञा विफला वासीद्. — d) D5, 6 T1, 4 G1, 2 उप- (for इव). K1 B6 D9 लक्षसे; K5 वक्ष्यसे (for लक्ष्यसे).

6 a) K3, 4 B D1, 7, 8 T3 G5 M न त्वां; K5 तं त्वां; D5, 6 T4 G1, 2 न वा (for न त्वा). K1 प्रतिभि- (for प्रत्यभि-). Dn D2–4, 9 न त्वां प्रभिन्नं जानामि; T1 न यथावद्विजा°. — b) K1–3, 5 किमिदं पुरुषर्षभ. — d) K1–3, 5 तदा(K5 °था)ख्यातुमिहार्हसि; D5, 6 T1, 2, 4 G1–3, 5 M शंस मे कुरुपुंगव. — After 6, M4 ins.:

53* वैशंपायनः ।
ततः पार्थो विनिःश्वस्य श्रूयतां भगवन्निति ।
प्रोक्त्वा यथावदाचष्टे व्यासायात्मपराभवम् ।

7 D6 om. the ref. — a) T3 चामेय- (for स मेघ-). — d) K3, 5 D5, 6 T1, 2, 4 G2, 3, 5 M transp. त्यक्त्वा and देहं. — After 7, D5, 6 T2, 4 G1, 2 M1 ins.:

54* तदनुस्मृत्य संमोहं सदा शोकं महामते ।
प्रयामि सर्वदा मह्यं मुमूर्षा चोपजायते ।
त्वद्वाक्यस्पर्शनालोकसुखं चामृतसंनिभम् ।
संस्मृत्य देवदेवस्य प्रमुह्यामि महात्मनः ।

[(L. 2) M1 चैव (for चोप-). — (L. 3) D5, 6 -मुखं (for -सुखं). T2 तद्वाक्यस्पर्शनं लोके (for the prior half). T2 M1 तु (for च). — (L. 4) T2 M1 [अ]-मृतात्मनः (for महात्मनः). D5, 6 प्रमुह्यत्यमृतात्मनः (for the post. half).]

On the other hand, M4 ins. after 7:

55* भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्योधनादयः ।
यत्प्रभावेण निर्दग्धाः स कृष्णस्त्यक्तवान्भुवम् ।

8 a) K2 मौसुले; K3–5 Dn D8, 9 मौशले; B मौषले; T1 मुसलैर् (for मौसले). — b) B1, 5 -शापतः (for °जः). K5 D5, 6 T2, 4 G1, 2, 5 M1–4 विनाशं ब्रह्मशापजं (D6 °सनं); D1 °शो ब्राह्मणाग्रज; D7 वीराणां ब्राह्मणाग्रज. — G3 om. 8c–9d. — c) K5 D5, 6 T2, 4 G1, 2 M1, 2 बभूव वीरांतकरं; T1 °व मुनिशार्दूल. — d) B6 प्रभाषे. Some MSS. लोम-. K5 D5, 6 T2, 4 G1, 2, 5 M1, 2 -हर्षणं (for -हर्षणः).

9 G3 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) D4, 7–9 M3 एते; D5, 6 T G1, 2, 5 M1, 2, 4, 5 ये तु (for ये ते). G5 M2 वीरा (for शूरा). — D5, 6 T1, 4 G1, 2, 5 M om. 9cd. — c) D8 भोजा (for भोज-). K5 -वृष्ण्यंधक- (for °का). K2 राजंस् (for ब्रह्मन्). — d) K1–3, 5 D1, 7 transp. अन्योन्यं and तैः. B2 ते (for तैर्). K4 तैरन्यैर्निहतं युधि.

ये ते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः ।
भोजवृष्ण्यन्धका ब्रह्मन्नन्योन्यं तैर्हतं युधि ॥ ९
गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः ।
त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०
हतं पञ्चशतं तेषां सहस्रं बाहुशालिनाम् ।
निधनं समनुप्राप्तं समासाद्येतरेतरम् ॥ ११
पुनः पुनर्न मृष्यामि विनाशममितौजसाम् ।
चिन्तयानो यदूनां च कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ १२
शोषणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनम् ।
नभसः पतनं चैव शैत्यमग्नेस्तथैव च ॥ १३
अश्रद्धेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ।
न चेह स्थातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाकृतः ॥ १४
इतः कष्टतरं चान्यच्छृणु तद्वै तपोधन ।
मनो मे दीर्यते येन चिन्तयानस्य वै मुहुः ॥ १५
पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन्सहस्रशः ।
आभीरैरनुसृत्याजौ हृताः पञ्चनदालयैः ॥ १६
धनुरादाय तत्राहं नाशकं तस्य पूरणे ।
यथा पुरा च मे वीर्यं भुजयोर्न तथाभवत् ॥ १७

---

10 a) K5 महा- (for गदा-). K3 -शक्तानां (for -शक्तीनां). — b) K2.5 महा-; K3 ग्रहाः; K4 संघाः; B2 om.; G5 सहायाः (for सहाः). — c) K4 D1.7 चैर(D1 °ड)काभिर्; K5 एरि° (for एर°). K1 निहिताः. D5.6 त एरकाविनिहताः. — d) G3 कालवि- (for कालस्य).

11 a) K2 D5 (before corr.).6 T4 G1.2 व्राताः; K3 भ्रातृ-; K4 B D1.3.8 T3 द्रुतं; D7 जुष्टं; T1 यत्र; T2 वृताः; G3 पुत्राः; G5 M2–4 प्रातः; M1 व्रताः; M5 प्रायः (for हतं). B4 येषां (for तेषां). K1 व्रताः पंचशतास्तेषां. — b) M1 सहस्र- (for °स्रं). T2.4 G1.2 M1.3–5 -पालिनां (for -शालिनाम्). — c) D5.6 T2.4 G1–3.5 M समरे (for समनु-). K2.4 T2 G1–3 प्राप्ताः (for -प्राप्तं). — d) D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M परस्परं (for [इ]तरेतरम्).

12 a) K4 corrupt. B3 न मुंचामि; D7 न मृष्यामो; T1 स्मरिष्यामि; G3 गमिष्यामि (for न मृष्यामि). — c) K5 चिंतयानां (sic) (for °यानो). — d) D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M महात्मनः (for यशस्विनः).

13 a) K1 T3 [ए]व (for [इ]व). — b) K1.2 D5.6 T2.4 G1–3.5 M मंदरस्य (for पर्वतस्य). G1 [ए]व (for [इ]व). K1 शालनं (for चा°). K3.5 चलनं (K5 चलंति) हिमवद्गिरेः; T1 मंदरस्येव दारुणः. — c) K2 पातनं (for प°). — d) T1 इव प्रभो; T2 यथैव च; T3 M2 इवेह च; G3 इव स्म हि; M1 यथैव ह; M3 इवेव हि; M4.5 इवैव ह (for तथैव च).

14 a) K4 इदं (for अहं). — b) T3 -धन्विनः. K1–3.5 B3 D5.6 T1.2.4 G1–3.5 M विनाशं सर्वसा(M2 स)त्वतां. — c) B3 चाहं; D8 चाव- (for चेह). K5 इच्छामो (for °मि). — d) K1 कृष्णेन च (for लोके कृष्ण-).

15 a) K1.2 ततः; K6 तत्रः; B4 इदं; D5.6 T2.4 G1–3.5 M अतः (for इतः). G3 वाक्यं (for चान्यत्). — b) K4 शृणुयाद् (for शृणु तद्). K1.2 [इ]दं मे; K3.5 मे यत्; B2 युद्धे; D1.7 (marg.).8 यद्वै (for तद्वै). D5.6 T2–4 G1–3 M शृणु मे त्वं म(T2 मेन्यन्म)हामुने; T1 शृणु मे मुनिपुंगव. — c) K3 वै (for मे). B3 जीर्यते (for दी°). T1 नूनं (for येन). — d) B2–4 D8 चैव ह (D8 हि) (for वै मुहुः).

16 G3 om. 16–17. — a) K1–3.5 प्रेक्ष(K1 °क्षि)तो वृष्णिदारास्तु (K1 °रांश्च); D5.6 T1.2.4 G1.2.5 M प्रेक्षमाणस्य मे (T2 M5 वै) ब्रह्मन्. — b) D5.6 T1.2.4 G1.2.5 M वृष्णिदाराः (M3 °रान्) (for मम ब्रह्मन्). Dn2 ब्रह्मात्मन् (for ब्रह्मन्). — c) K5 अनुसृज्य; B4 अभिभूय; T1.2.4 G1.2.5 M अभिहत्य (M4 °त्वा) (for अनुसृत्य). K4 D1 अद्य; D7 अथ (for आजौ). D5 (before corr.).6 आभीरैरभिभूताजौ. — d) K5 कृताः; D4 हताः (for हृताः). K3 G5 M2.3 -नदालये; K4 B3.5.6 Dn1 D1–4.7.8 T1 -जनालयैः (K4 D1.7 °ये) (for -नदालयैः).

17 G3 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) Dn D2–4.9 तस्य (for तत्र). K B2–4 D1.5–8 T1.2.4 G1.2.5 M तत्रा(K3 M2 यत्रा-; B4 तदा)हं धनुरादाय (K1 °धाय; K3 D5.6 T4 G2 [also].5 M2.4 °यच्छन्; T1 °दातुं; M5 °यंतुं). — b) K5 तत्र (for तस्य). D4 धारणे (for पू°). K1 छिन्नं तस्य गुणं तथा; D5.6 T1.2.4 G2.5 M न शक्नोमि प्रपूरणे; G1 छंदतः कोटिपू°. — D5.6 T2.4 G1.2 M1 om. 17cd. — c) K1.2 पुराणं; K3.5 D8 पुरा न; T1 पुरं न; G5 M4.5 [अ]हरंत; M3 हरंति

अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि महामुने ।
शराश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः ॥ १८
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शङ्खचक्रगदाधरः ।
चतुर्भुजः पीतवासा श्यामः पद्मायतेक्षणः ॥ १९
यः स याति पुरस्तान्मे रथस्य सुमहाद्युतिः ।
प्रदहन्रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमद्य तम् ॥ २०
येन पूर्वं प्रदग्धानि शत्रुसैन्यानि तेजसा ।
शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैरहं पश्चाद्व्यनाशयम् ॥ २१
तमपश्यन्विषीदामि घूर्णामीव च सत्तम ।
परिनिर्विण्णचेताश्च शान्तिं नोपलभेऽपि च ॥ २२
विना जनार्दनं वीरं नाहं जीवितुमुत्सहे ।
श्रुत्वैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुहुर्दिशः ॥ २३
प्रनष्टज्ञातिवीर्यस्य शून्यस्य परिधावतः ।
उपदेष्टुं मम श्रेयो भवानर्हति सत्तम ॥ २४

व्यास उवाच ।

ब्रह्मशापविनिर्दग्धा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।

(for पुरा च). K_{4} यथा च मे पुरा वीर्यं. —^{d}) K_{3} च (for न). $T_{1.5}$ M_{3-5} चिंतयानस्य वै मुहुः.

18 ^{a}) K_{1} D_{3} च (for मे). $K_{1.2}$ $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ प्रणष्टानि; K_{4} [ऽ]पि नष्टानि; $D_{1.7}$ विनष्टानि; M_{5} प्रवि° (for प्रन°). —^{b}) K_{1-3} महाद्युते; T_{1} °मते (for °मुने). —^{d}) $K_{1.2.5}$ $G_{3.5}$ M ममास्यतः; K_{3} च पश्यतः (for समन्ततः). $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ तदानीं च पुनर्मम; T_{1} क्षणेन मम पश्यतः. — After 18, $K_{3.5}$ ins.:

56* तद्धनुस्तानि चास्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।
सर्वमेकपदे भ्रष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ।

19 With 19–21, cf. 7. 173. 4–7. —^{a}) $K_{1-3.5}$ ईश्वरश्च (for पुरुषश्च). —^{d}) D_{1} श्याम- (for श्यामः). K_{4} B Dn $D_{1-4.7-9}$ पद्मदलेक्षणः; $T_{2.3}$ पद्मनिभे(T_{3} °दले)क्षणः.

20 ^{a}) $B_{3.5.6}$ Dn $D_{2-4.9}$ $T_{2.3}$ $M_{3.4}$ यश्च; B_{2} यः प्र- (for यः स). T_{1} प्रयाति पुरतस्तावद्; G_{3} स्वर्याति पुरुषस्तान्वै. —^{b}) K_{1} $T_{1.2.4}$ $G_{1.2}$ स (for सु-). K_{5} -महद्द्युतिः. —^{c}) M_{5} प्रसहन् (for प्रद°). K_{3} $D_{1.7}$ नृप-; K_{5} एव; M_{3} युधि (for रिपु-). —^{d}) K_{1} इह (for अहम्). K_{2} $B_{3.4}$ Dn $D_{2-6.9}$ अच्युतं; K_{5} उद्यतं; M_{4} तद्युतं (for अद्य तम्). T_{1} तदापश्यं महाद्भुतं; G_{3} न पश्यन्नहमद्य तं.

21 ^{a}) T_{2} $G_{1.2}$ तेन (for येन). M_{5} त्रि- (for प्र-). —^{d}) $K_{2.3}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M व्य(K_{3} वि)शातयं; K_{4} इवानिशं; B_{3} विनाशिनं; $D_{5.6}$ अशातयं (for व्यनाशयम्). K_{1} अहं पंचाद्यशातयं (sic); K_{5} अहं चापद्व्यशांतये; T_{3} अहं पश्याद्य नाशनं (sic).

22 ^{a}) K_{2} विचिंत्योस्मि; $K_{3.5}$ विचिंतोस्मि; B_{3} विसीदामि; B_{4} विमुह्यामि; $D_{1.7.8}$ निषीदामि; D T$_{2.4}$ $G_{1.2}$ विरक्तोस्मि; T_{1} महात्मानं; $G_{3.5}$ M वि क्तोस्मि (G_{3} °स्मिन्) (for विषीदामि). K_{4} अपश्यं विचिंतोस्मि. —^{b}) K_{3} पूर्णानिव; T_{1} मुह्यामीव; $G_{1.2}$ मुमूर्षामि; G_{5} $M_{2.5}$ पूर्णमेव (for घूर्णामीव K_{4} $D_{1.7}$ इह; K_{5} एव (for इव). B_{1} नर- ([इ]व च). $K_{1.2}$ मूर्च्छामीव पुनः पुनः; B_{4} घूर्णमा दिवानिशं; $D_{5.6}$ संपूर्णमिव सत्तम; G_{3} मुह्यामि मु सत्तम. —^{c}) K_{3} -निर्वाण- (for -निर्विण्ण-). B_{1} -तेज (for -चेताश्च). B_{3} तु (for च). K_{5} परे निर्वाण*ता —^{d}) B_{3} नोपालभे. $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1-3.5}$ (for ऽपि च). $K_{1-3.5}$ D_{7} T_{1} शांतिं नोपलभामि (K_{5} °म वै); Dn T_{3} शांतिं नोपलभेति च (sic); M_{4} शांतिं नोपलभामहे. — After 22, $D_{5.6}$ T G ins.:

57* देवकीनन्दनं देवं वासुदेवमजं प्रभुम् ।

[(T_{1} G_{3} वीरं (for देवं). T_{1} G_{3} जगद्- (for अज T_{4} $G_{1.2}$ विभुं (for प्रभुम्).]

23 ^{a}) K_{3} कृष्णं च तं (for जनार्दनं). B_{4} G_{3} (for वीरं). —^{c}) $K_{1.2}$ B_{3} च; K_{3-5} $B_{2.5.6}$ 4.7.8 वि-; B_{4} M_{1} तु (for हि). $K_{1-3.5}$ T_{1} M गतं कृष्णं; $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ मृतं कृष्णं (for विष्णुं). —^{d}) K_{4} om. from मुमुहु up to भवान 24^{d}). K_{3} ममाद्य; T_{3} मर्माणि (for ममापि). ममापि च पराभवं; T_{1} उद्भ्रमामि पुनः पुनः.

24 K_{4} om. up to भवान (in 24^{d}) (cf. v. l. 2 D_{7} om. 24^{ab}. —^{a}) $K_{1.2.5}$ $T_{2.3}$ G_{1-3} प्रणष्ट-; प्रनष्टं (for °ष्ट-). K_{5} -जात-; $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{1-3.}$ -ज्ञान- (for -ज्ञाति-). —^{b}) $K_{1.2}$ शून्येस्मिन् (शून्यस्य). —^{d}) K_{4} सत्तमः. G_{3} यथोक्तेनापि सत्तम

25 After the ref., $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{1.2}$ ins.:

79 26 . 29 विनष्टाः कुरुशार्दूल न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ २५
भवितव्यं तथा तद्धि दिष्टमेतन्महात्मनाम् ।
उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम् ॥ २६
त्रैलोक्यमपि कृष्णो हि कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसहेदन्यथा कर्तुं किमु शापं मनीषिणाम् ॥ २७
रथस्य पुरतो याति यः स चक्रगदाधरः ।
तव स्नेहात्पुराणर्षिर्वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥ २८
कृत्वा भारावतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः ।
मोक्षयित्वा जगत्सर्वं गतः स्वस्थानमुत्तमम् ॥ २९
त्वया त्विह महत्कर्म देवानां पुरुषर्षभ ।
कृतं भीमसहायेन यमाभ्यां च महाभुज ॥ ३०
कृतकृत्यांश्च वो मन्ये संसिद्धान्कुरुपुंगव ।
गमनं प्राप्तकालं च तद्धि श्रेयो मतं मम ॥ ३१
बलं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ।
भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ॥ ३२
कालमूलमिदं सर्वं जगद्बीजं धनंजय ।

58* देवांशा देवदेवेन संभूतास्ते गताः सह ।
धर्मव्यवस्थारक्षार्थं देवेन समुपेक्षिताः ।

[(L. 1) T3 देवांशौ; G1 देवांशं (for °शा). D5.6 -भूतेन (for -देवेन). T3 सहस्रशः (for गताः सह).]
— ^{a}) K1 -शापाद् (for -शाप-). — ^{c}) D5.6 T2.4 G1.2 याता जनार्दनेनैव. — ^{d}) M1 त्वं (for ताञ्).

26 ^{a}) K3 D1 यथा; D6 T1 तदा (for तथा). K3 T2 विद्धि; K4 D1–4, 7–9 T3 तच्च (for तद्धि). — ^{b}) K1, 3, 5 T3 G3, 5 दृष्टम् (for दि°). K3 B2 D1, 5–7 T2 G2, 3, 5 M2–4 महात्मना; K5 T4 M1, 5 °त्मनः (for °त्मनाम्). — ^{c}) K2 B1, 2, 4–6 D3 उपेक्षितश्च (for °क्षितं). K3 हि (for च). K1 उपेक्षतानां कृष्णेन (sic). — ^{d}) G3 शक्तेन विनिवारितुं.

27 ^{a}) K4 B D (except D5, 6) T3 गोविंदः; G3 कृष्णेन (for कृष्णो हि). T1 [ऽ]यं; M1 [ऽ]पि (for हि). — ^{b}) G3 सृष्टं (for कृत्स्नं). K1 स्थास्नु च; K3 सस्थाणु-; K5 संस्थानु- (for स्थावर-). — ^{c}) K1–3, 5 G5 M1–3, 5 प्रतरेद्; D5, 6 T G1–3 प्रभुरेव (for प्रसहेद्). — ^{d}) G3, 5 M कुतः (for किमु). K1–3 महर्षिजं (K1 °तं); B3 महात्मनां (for मनीषिणाम्). K4 B1, 2, 4–6 D (except D5, 6) T1, 4 कुतः शापं महात्मनां (T1 °हर्षिणां); K6 किमुतार्थमहर्षितं (sic). — After 27, D5, 6 T2–4 G1, 2 M1, 4 ins.:

59* स्त्रियश्च ताः पुरा शप्ताः प्रहासकुपितेन वै ।
अष्टावक्रेण मुनिना तदर्थं त्वद्बलक्षयः ।

[(L. 1) D5, 6 प्रहासे; G1 M4 प्रभास- (for प्रहास-). — (L. 2) D5 तद्- (for त्वद्-). T2 तदर्थं वै बलक्षयं (for the post. half).]

28 ^{b}) K3 यस्ते; K4 D7 शंख-; T3 G3 यस्य (for यः स). — ^{c}) D1, 7 पुराणर्षेर् (for °णर्षिर्).

29 ^{b}) K6 पृथिव्यां (for °व्याः). K1 पृथिव्यायतलोचनः. — ^{c}) K1–3, 5 T1, 3 G1–3, 5 M मोहयित्वा (for मोक्ष°). K4 B D (except D5, 6) तनुं प्राप्तः; T3 जगत्प्राप्तः (for जगत्सर्वं). — ^{d}) K1, 5 G2 M1 गत-; K4 B D (except D5, 6) T2, 3 कृष्णः; M5 हृतः (for गतः). B2 G3 स्वं (for स्व-). G5 गतः स्थानमनुत्तमं.

30 ^{a}) K4 B D (except D5, 6) T3 [अ]पि (for तु).

31 ^{b}) K6 संसिद्धा. B2 °पुंगवान्; D1 -नंदन (for -पुंगव). K3 संसिध्यै कुरुपुंगवान्; D7 °धान्पुरुषर्षभ; G5 M2–4 °द्धाः कुरुपुंगवाः. — ^{c}) K1 वै; K2 B3, 6 Dn1 D5, 6, 8 T1, 2, 4 G1, 2, 5 M वस् (for च). — ^{d}) K1 तद्वत्; G3 सिद्धि- (for तद्धि). K6 मते (for मतं). B D (except D6–7) T3 इदं श्रेयस्करं विभो.

32 ^{a}) B (except B3) Dn D1–4, 8, 9 एवं (for बलं). — D1 reads the three lines, 32^{c}–33^{d}, at the end of the adhy. — ^{c}) K1, 2 तव; T2 भाव-; T4 G1, 2 भव्य- (for भव-). K3 भवंति भाग्यकाले तु. — ^{d}) D5, 6 T1, 2, 4 G1–3, 5 M विपद्यंति (for °द्यन्ते). — After 32, M4 ins.:

60* त्वयैकेन हताः पूर्वं भीष्मकर्णादयो नृपाः ।
ते मामर्जुन कालोत्थकर्मणाभिभवो न सः ।
त्वया यत्कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवाञ्जितः ।

33 For the sequence in D1, cf. v. l. 32. — ^{a}) K3 -शून्यम् (for -मूलम्). B3 मतं; D1, 6 यतः (for इदं). K1, 2, 4 D5–7 T G1–3, 5 विद्धि (for सर्वं). — ^{b}) B3, 4 D3 हीदं (for बीजं). K1, 2, 4, 5 D5–7 T G1–3, 5 M सत्रं भरतसत्तम; K3 विद्धि त्वं भरतर्षभ. — ^{c}) G2 समादत्त; G3 °धत्ते (for °दत्ते). — ^{d}) T1 सर्वम्

काल एव समादत्ते पुनरेव यदृच्छया ॥ ३३
स एव बलवान्भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।
स एवेशश्च भूत्वेह परैराज्ञाप्यते पुनः ॥ ३४
कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ।
पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालो भविष्यति ॥ ३५
कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत ।
एतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ ॥ ३६
एतद्वचनमाज्ञाय व्यासस्यामिततेजसः ।
अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३७
प्रविश्य च पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् ।
आचष्ट तद्यथावृत्तं वृष्ण्यन्धककजनं प्रति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ मौसलपर्व समाप्तम् ॥

(for पुनर्). $D_{4.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.5}$ M एतद् (for एव).

34 ^{b}) D_1 पश्चाद् (for पुनर्). K_1 निर्बलः (for दुर्बलः). D_7 परैराजप्यते पुनः. — ^{c}) K_2 एवेशं; T_1 योगेशश्; M_4 एवेड्यश् (for एवेशश्). $K_{1.2}$ भूतेह (for भूत्वेह). K_{3-5} स एव चे(K_3 ते)श्वरो भूत्वा; T_2 स देवेशश्च भूत्वा हि; G_3 स विवेकश्च भूत्वैव; G_5 $M_{2.3}$ स एवेह पतिर्भूत्वा; M_1 सर्व एव इसेतिर्भू (sic). — ^{d}) T_2 पुरा (for परैर्). B_3 आतप्यते; D_4 आप्याय तत् (for आज्ञाप्यते). M_1 परैरांचप्यते पुनः (sic).

35 ^{a}) K_1 M_5 शास्त्राणि; K_3 T_3 श° (for चा°). — ^{b}) K_3 च; B_3 [इ]ह; B_6 [अ]पि; D_1 [ए]व (for [अ]द्य). D_8 गतागतं (for यथा°). — ^{c}) D_9 T_3 एष्यति. K_4 हस्तं ते (by transp.); Bom. ed. ते हस्ते. — ^{d}) G_5 कार्यो (for कालो). D_8 भवति (for भविष्यति).

36 ^{a}) D_4 कालो गतिं गतां मुख्यां. — K_1 om. 36^{cd}. — ^{c}) D_1 ते; T_1 G_3 M_5 [अ]हं (for वो). — ^{d}) K_5 गमनं; D_3 परं च (for परमं). B_2 परमं पुरुषर्षभ; $D_{5.6}$ T_4 परमं भरत ध्रुवं; $T_{1.2}$ $G_{1-3.5}$ M °मं भवतां (G_5 M_{3-5} °ता) ध्रुवं.

37 ^{a}) $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ M_{1-3} एवं (for एतद्). T_4 $G_{1.2}$ आस्थाय (for आज्ञाय). — ^{c}) $K_{1.2}$ अनुज्ञाप्य; M_1 °ज्ञाय (for °ज्ञातो). — ^{d}) K_5 नगरं गजसाह्वयं.

38 $K_{1.2}$ om. 38. — ^{a}) K_4 स प्रविश्य (for प्रविश्य च). K_3 D_8 T_3 पुरं (for पुरीं). M_1 रम्यां (for वीरः). — ^{b}) K_3 [इ]तरेतरं; $K_{4.5}$ D_7 परस्परं (for युधिष्ठिरम्). — D_3 reads 38^{cd} *inf. lin.* after colophon 38^{cd}. — ^{c}) K_5 आचष्टेत यथावृत्तं; D_3 आचष्ट तदा वृद्ध-. — ^{d}) $B_{1.5.6}$ Dn $D_{2-4.9}$ $T_{1.3}$ -कुलं; G_3 -वधं (for -जनं). — After 38, D_1 reads 32^{c}–33^{d}.

Colophon. — *Adhy. name:* K_{1-3} व्यासार्जुनसमागमः; G_2 अर्जुनपरिभवकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 Dn_2 $D_{3.9}$ 8; D_5 T $G_{1-3.5}$ M 9 (as in text); D_6 7. — *Śloka no.:* Dn D_9 38.

After the last colophon, K_1 concludes with:

समाप्तं चेदं मौसलपर्वणि । शुभम् । अस्यानु महाप्रास्थानिकं नाम पर्व यस्यायं प्रतिसंधिः ।

जनमेजयः ।

वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलं भृशदारुणम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वंस्ते तथा कृष्णे दिवं गते ॥

मौसले पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । वृष्णिशापः । मुसलप्रमाथः । उत्पातदर्शनं । प्रभासतीर्थयात्रा । भोजवृष्ण्यन्धकादिनाशः । दारुकविसर्जनम् । वासुदेवार्जुनसमागमः । वासुदेवोत्क्रमणम् । बलदेववासुदेवयोः स्वस्थानगमनं । स्त्रीप्रलापः । और्ध्वदैहिकं । द्वारकानिर्याणं । सागरेण द्वारकाप्लवनं । अर्जुनस्यास्त्रादिनाशः । स्त्रीहरणम् । वज्राभिषेकः । व्यासार्जुनसमागमश्चेति ।

इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्याया अष्टौ संख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।

K2 concludes with :

मुसुलेऽमी वृत्तान्ताः । वृष्णिशापः । मुसुलप्रसूतिः । उत्पातदर्शनं । प्रभासतीर्थयात्राप्रयाणं । भोजवृष्ण्यन्धकादीनां परस्परविनाशः । दारुकविसर्जनं । बलदेववासुदेवयोः स्वस्थानगमनं । वसुदेवार्जुनसमागमः । वसुदेवोत्क्रमणं । स्त्रीप्रलापः । और्ध्वदेहिकं । द्वारकानिर्याणं । सागरेण द्वारकाप्लावनं । अर्जुनस्यास्त्रादिनाशः । स्त्रीहरणं । कुरुक्षेत्रावसरणं । वज्राभिषेकः । व्यासार्जुनसमागमश्चेति । समाप्तं मुसुलपर्व ।

इत्येतन्मौसुलं पर्व षोडशं परिकीर्तितः ।
अध्याया अष्टौ संख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ।
विंशतिश्च ततः श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।

अध्याय ८ । श्लोक ३२० । संवत् १८२८ मि० वै० कृ० ६ भृ० । लिपिकृतं मिश्रभगवानदास शु० ।

K3 concludes with :

मौशळं पर्व समाप्तं षोडशम् । अत्र वृत्तान्ताः । १ यदुशापः । २ वज्रमुशलप्रवेशः । ३ उत्पातदर्शनं । ४ प्रभासतीर्थयात्रा । ५ भोजवृष्ण्यन्धकादीनां विनाशः । ६ दारुकविसर्जनं । ७ वासुदेवस्वर्गगमनं । ८ अर्जुनवसुदेवसमागमः । ९ वसुदेवस्त्रीविलापः । १० वसुदेवोर्ध्वदेहिकं । ११ अर्जुनस्य द्वारकागमनं । १२ निर्वाणं । १३ पुरीप्लावनं । १४ अर्जुनस्यास्त्रनाशः । १५ वृष्णिकलत्रहरणं । १६ कुरुक्षेत्रावतारः । १७ वज्राभिषेकः । १८ व्यासार्जुनसमागमश्चेति ॥ समाप्तं मौशलं पर्व । अतः परं महाप्रास्थिनिकं (sic) पर्व भविष्यति । तस्यायं प्रतिसंधिः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।
एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौशलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तदा कृष्णे दिवं गते ॥ १ ॥

शुभं भवतु ।

K4 concludes with :

संपूर्णं शके १६७७ युवा नाम संवत्सरे मार्गशीर्षकृष्ण ३० अमावास्या गुरौ दिनं । भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं । श्रीमहाभारते मौशलपर्व समाप्तं ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ।

K5 concludes with :

मौशलपर्वं षोडशं समाप्तं ॥ अस्यातु महाप्रस्थानिकं भविष्यति ॥ श्रीरामाय नमः ।

B1, 3, 4 conclude with :

मौषलं पर्व समाप्तं ।

B2 concludes with :

मौषलं पर्व समाप्तं । श्रीहरिः शरणमास्तां । श्रीहरिः । श्रीः श्रीकृष्णो जयतां । श्रीवामनाय नमः ।

B5 concludes with :

मौषलं पर्व समाप्तं ।

जनमेजय उवाच ।
एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥

B6 concludes with :

मौषलं पर्व समाप्तम् । अतः परं महाप्रस्थानिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।
एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौषलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥

Dn1 concludes with :

मौशलपर्वेदं समाप्तमिति ।

D1 concludes with :

मौसलपर्व समाप्तमिति शुभमस्तु ॥ संवत् १५४२ समये श्रावणमासे सुदद्वादसिबुद्धवासरे विश्वेश्वरकाश्यां समीपे ॥ शुभं ॥ भैरवाय नमः ॥ अतः परं महाप्रस्थानिकं ॥

जनमेजयः ।
एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥

D2 concludes with :

मौसलपर्व समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १६६९ समये आश्विनवदि ८ ॥ भा ६ ॥

D3 concludes with :

कृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहसिद्धेश्वरार्पणमस्तु । श्रीशके १५७७ मन्मथसंवत्सरे फाल्गुनशुद्धसप्तम्यां तद्दिनी धूतपापास्थितनारायणभट्टस्य आत्मजेन कोनेरभट्टेनेदं पुस्तकं लिखितं ॥ शुभं भवतु ।

D4 concludes with :

मौसलं पर्व समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ अस्यानन्तरं महाप्रस्थानिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥

श्रीरस्तु ॥ भा ४२ ॥

D5 concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्च्य वाचकम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या वेदवेदान्तपारगान् ॥

मौसलपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ ग्रंथसंख्या २६० ॥ भा ५७ ॥

D6 concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्च्य वाचकम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ॥

मौसलपर्व समाप्तं ॥

D7 concludes with :

मौसलपर्वं समाप्तं । श्रीः ॥ श्री अरुणगिरीशाय नमः ॥ ॥ श्रीः ॥ श्रीराम ॥ भा ३३ ॥

D8 concludes with :

मौशलं पर्व समाप्तं । अत्रामी वृत्तान्ताः । ऋषिशापः । दुर्निमित्तं । तीर्थयात्रा । वृष्णिनाशः । हलधरोत्क्रान्तिः । दारुकविसर्जनं । वासुदेवोत्क्रान्तिः । अर्जुनागमनं । स्त्रीविलापः । वृष्णिदाहः । द्वारकानिर्याणं । समुद्रप्लावनं । दस्यूनां युद्धं । गाण्डीवपराभवः । अस्त्रविपत्तिः । कलत्रहरणं । कुरुक्षेत्रावतरणं । वज्राभिषेकः ॥ व्यासवाक्यं । अतः परं महाप्रस्थानिकं । तस्यायमभिसंधिः ।

एवं वृष्ण्यन्धककुलेत्यादि ।

D9 concludes with :

मौशलपर्वणि समाप्तं ।

T2 concludes with :

अभ्रश्यामः पिंगजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्व सुरूपं विवृणोतु ॥

मौसलपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः ।

T3 concludes with :

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

मौसलपर्वं समाप्तं । श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे । कृष्णार्पणमस्तु आङ्गिरसनामसंवत्सरश्रावणमासः । भङ्गारकवरं नोरि लक्ष्मणय्यगारि प्रतिनुक्रमानु मौसलपर्वं कोचल्ल कोटि वेंकटारिगारिकिमत्रिप्रग्लसुव्वय्य समाप्तमुगावाशियिचेनु श्रीसीतारामार्पणमस्तु । श्रीः ८७ कृत्वा लिखितं ज्ञेयम् ।

T4 concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्च्य वाचकम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ॥

इति मौसलं पर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः ॥

G1 concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैरर्च्य वाचकम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ।

मौसलपर्वं समाप्तं । हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

हरिः ॐ । ॐ । श्री श्री श्री ॥

G3 concludes with :

मौसलपर्वसमाप्तिर्जाता ।

G5 concludes with :

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ तत्सत् ॥ मौसलं पर्व संपूर्णं ॥

M1 concludes with :

समाप्तं च मौसलपर्वं । श्रीगणपतये नमः ।

M2 concludes with :

मौसलपर्व समाप्तं ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।
केशवाराधने साक्षाज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥

M3 concludes with :

मौसलपर्वं समाप्तं । वासुदेवाय नमः । शुभं भवतु । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

M4, 5 conclude with :

मौसलं समाप्तं ।

APPENDIX 1

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS. which was too long for being included in the footnotes to the constituted text. The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star) passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS., while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected.

1

T G1–3, 5 M ins. after 16. 5. 25 : D5, 6 after 15. 5. 25^{abc} :

नमो नमस्ते भगवञ्शार्ङ्गधन्व-
न्धर्मस्थित्या प्रादुरासीर्धरायाम् ।
कंसाख्यादीन्देवशत्रूंश्च सर्वा-
न्हत्वा भूमिः स्थापिता भारतस्मा ।
दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयं
दुर्विज्ञेयं चागमैर्गम्यमव्ययम् ।
गच्छ प्रभो रक्ष चार्तिं प्रपन्ना-
न्कल्पे कल्पे जायमान स्वमूर्त्या ।
इत्येवमुक्त्वा देवसंघोऽनुगम्य
श्रिया युक्तं पुष्पवृष्ट्या ववर्ष ।
वाणी ह्यासीत्संश्रिता रूपिणी सा
भानोर्मध्ये प्रविश त्वं तु राजन् ।
भुजैश्चतुर्भिः समुपेतं ममेदं
रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च ।
भूमौ गतं पूजयताप्रमेयं
सदा हि तस्मिन्निवसामि देवाः ।
देवा निवृत्तास्तत्पदं नाप्नुवन्तो
बुद्ध्वा देवं संस्मरन्तः प्रतीताः ।
ब्रह्माद्यास्ते तद्गुणान्कीर्तयन्तः
शुभाँल्लोकान्स्वान्प्रपेदुः सुरेन्द्राः ।

1

[(L. 1) D5, 6 om. from नमो up to पूजयता (in line 15). T4 G2 नमस्ते (for नमो). — (L. 2) T2 धर्मे स्थित्वा; G3 धर्मस्थित्यां; G5 M °स्थित्यर्थं (for °स्थित्या). T4 G2, 5 M4, 5 प्रादुरासीद् (for °रासीर्). T2 M3 धरण्यां; M5 तमायां (for धरायाम्). — (L. 3) T1 कंसादिकान्; T3 °धाख्यान्; G3 °ख्येयान् (for °ख्यादीन्). — (L. 5) T1 G3 त्वजरं (for अ°). T3 तु (for च). — (L. 6) T4 om. दुर्विज्ञेयं. M3 दिव्यम् (for गम्यम्). T1 G3 आद्यं; G5 M2, 3 अस्य; M5 अद्य (for अव्ययम्). — (L. 7) T1, 3 G3 M5 चास्मान् (for चार्तिं). — (L. 8) T1 M3 जायमानान्; T4 G1, 2 M2 °मानः (for °मान). T1 स्वमर्त्यान्; T4 G1 च मर्त्यान्; G2 च मूर्त्या (for स्वमूर्त्या). — (L. 9) T1 -संघाः प्रणम्य (for -संघोऽनुगम्य). — (L. 10) T1 भक्त्या युक्ताः; T3 श्रेयोयुक्तं; G3, 5 M5 श्रद्धायुक्ताः (G5 °क्तं; M5 °क्तः) (for श्रिया युक्तं). T1 -वृष्टिं (for -वृष्ट्या). T1 G3 ववर्षुः (for °र्ष). — (L. 11) T2 [अ]श्रावीत्; T4 G1, 2 चासीत् (for ह्या°). M2, 4 संश्रुता; M5 संश्रिणी (for संश्रिता). M5 च (for सा). — (L. 12) T1, 3 G3 विशतस्तस्य; G5 M2 प्रविश तं तु; M1, 3, 4 प्र(M1 प्रा)विश(M3 °शं)तस्तु (for प्रविश त्वं तु). T2 च (for तु). — (L. 13) T4 शुभैश् (for भुजैश्). G2 M5 समुपेदं (for °पेतं). T2 ए[इ]दं; G3 एतद्; M5 एतं (for ममेदं). — (L. 14) T3 दिवि वै; G1, 2 जीवितं (for दिवि). — (L. 15) T1 भूमिं (for भूमौ). T2, 3 पूजयिता (for °यता). D5, 6 प्रगेयं (for [अ]प्रमेयं). — (L. 16) G3 तथा (for सदा). G2 [अ]स्मि (for हि). D5, 6 निवसाव; T3 °साम; T4 °संति; G1, 2 °सामीति; G5 M1–3 प्रवसामि (for निव°). D5, 6 देवे (for देवाः). — (L. 17) T1 श्रुत्वा देवास्; G3 M1, 2, 4, 5 निवृत्ता देवास् (by transp.). T2 -पथं (for -पदं). T1 नोद्गतं तं (sic); T2, 3 G5 प्राप्नुवंतो (for नाप्नु°). — (L. 18) T1 प्रत्यदेशं (sic); G3 बुद्ध्यादेशं; M4 बुद्ध्या देवाः (for बुद्ध्वा देवं). — (L. 19) T1 G3 ब्रह्मेशाद्यास्; T2 ब्रह्मादयस्ते (for °द्यास्ते). G5 M1–4 -गुणं (for -गुणान्). — (L. 20) T1 सुखाल्लँ (for शुभाल्लँ).

CRITICAL NOTES

On the Mausala-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, and in the Critical Apparatus given below the same, are included in the following Notes, enclosed within square brackets.

2

4 [c]) सारण, son of रोहिणी, वसुदेव's wife, was a brother of Kṛṣṇa. He is mentioned as being present in the Sabhāparvan (2. 4. 26[d]).

6 [b]) बभ्रु was the name not only of one of the Yādavas (commonly designated अक्रूर, a reliable devotee of Kṛṣṇa), but also the name of a son of sage Viśvāmitra; and the question as posed by Sāraṇa and his associates would hence all the more enrage the sages. As Cv points out, the word अमिततेजसः can be, *prima facie*, vocative plural; but in another sense it can also be an adjective qualifying बभ्रोः (gen. sing.) as referring to the sage's son.

10 [c]) [Line 5, *om.* (for जरा), and in its place, *ins.* Cv जरः (gloss: जरनामको व्याधः); Cn (gloss: जरा नामा कश्चित्कैवर्तः) जरा (as in text).] — [d]) [Line 2, *before* वेत्स्यति, *ins.* Cv (gloss: शरवेधं करिष्यति).]

3

☞ Compare the omens listed in 6. 2. 17 to 3. 42, and the Critical Notes on the same.

4 [b]) On विभिन्नमणिकाः Cv gives the following gloss: भिभिन्नाः मणिकाः, वस्त्रादिस्थापनार्थं कृतानि मृण्मयभाण्डानि, — quoting Amara 2. 9. 31.

16 [d]) See note on 6. 3. 28 and 30. — [*Text: read* तां दृष्ट्वा *for* तान्दृष्ट्वा. — *Crit. App.: after* [d]), *substitute* — K1 T2. 4 M1. 2 तां; M6 ता (for तान्), *for* — N (except K1), T1. 3 G1–3. 5 M3. 4 तान्; M5 ता (for तां).].

19 Compare 11. 25. 40–42. In 11. 25. 45, Kṛṣṇa himself definitely says: परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः। [Colophon: after वासुदेववाक्यं, insert a semicolon, and add Cv: कृष्णवाक्यं.]

4

3 For the gift to Kṛṣṇa of the *cakra* named Vajranābha, cf. 1. 216. 21.

9 The प्रभास is generally identified with what became known, in later times, as सोमनाथ in Gujarat.

16ff. In the inglorious night-attack by अश्वत्थामन् on the Pāṇḍava camp, as described in the Sauptikaparvan, कृप and कृतवर्मा (=हार्दिक्य) assisted the murder by preventing the victims escaping (cf. 10. 8. 5, 100). Hence the charge made by युयुधान (=सात्यकि=शैनेय), which was approved by प्रद्युम्न. In the counterattack (4. 20), Kṛtavarmā refers to सात्यकि's own unchivalrous act in cutting off the head of भूरिश्रवस् (=यूपकेतु) — whose right hand was already cut off in the battle — an act disapproved by Kṛṣṇa and others (see 7. 118. 34–36). In defending his conduct, सात्यकि refers to the charge laid — wrongly as it turned out later — upon Kṛṣṇa himself regarding the stealing of the स्यमन्तक jewel. This offended सत्यभामा who sought Kṛṣṇa's sympathy and help. [अङ्के, Cv: समीपे। cf. अङ्को नाटकविच्छेदे संख्यायां युधि भूषणे। समीपे रूपके स्थाने, quoted by Cv as from Amara). Sātyaki, however, replies by cutting off Kṛtavarman's head (st. 27), and is himself attacked and killed by the opponents (st. 31). Kṛṣṇa's son प्रद्युम्न interferes and is himself killed (st. 33). Kṛṣṇa also joins in, and a general slaughter ensues (st. 36ff.).

[Colophon: line 2, *for* नाश *read* नाशः; Cv: यादवसंहारः.]

5

4-6 This Babhru (alias अक्रूर), upon whom Kṛṣṇa placed greatest reliance, and to whose care he wanted, pending Arjuna's arrival, to entrust the women-folk, was unfortunately himself killed; and the women at द्वारका had to be, under the circumstance, entrusted to the care of Kṛṣṇa's old father, वसुदेव.

10^d–11^b Kṛṣṇa's present assurance to the women would seem to be inconsistent with his divine nature and omniscience. He must have, as such, known that Arjuna was not likely to save them.

12 If श्वेत = श्वेतद्वीप, the geographical position assigned to it here would be different from the position assigned to it in the Śāntiparvan, 12. 322. 8^a — क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः।

21 [Line 4 : *after* M, *ins.* **Cv.**] — 29*, line 2 : at the end of the para, *add :* **Cv** — स्वलक्ष्म्या सह ऊर्ध्वं गच्छन्नित्यत्र रुक्मिण्याः स्वस्य च ऊर्ध्वं गमनमेव, न तु देहत्याग इति सूचितम्। The P. P. S. edition and **Cv** here give much additional matter emphasizing Kṛṣṇa's divine nature. This is not supported by most of the N MSS. used for our Critical Apparatus (vide Appendix No. I). For instance, **Cv** observes on 8. 31 : वासुदेवस्य शरीरं स्वर्गारोहणसमये जनमोहनार्थं कृतं कृत्रिमं शरीरम्। सहजविश्वरूपदेहस्य दाहायोगात्।

6

3 [^{d}) *Add* — ❀ **Cv** : नैतदस्तीति चाब्रवीत् — कृष्णस्योपेक्षणादेतद्राज्यमेव नास्तीत्यब्रवीत्। ❀]

8-10 For the river-simile, which is of frequent occurrence in the Epic, see Droṇaparvan, adhy. 13. 8-18, and Notes on the same, p. 1145.

7

5 ^{ab}) The two pupils of अर्जुन are (1) सात्यकि (= शैनेय = युयुधान) and (2) प्रद्युम्न (= रौक्मिणेय).

9 ^{d}) चैद्य = शिशुपाल; see 2. 42. 21.

10 For the death of एकलव्य, cf. 7. 156. 19ff.

11 ^{cd}) Even वसुदेव, the father of Kṛṣṇa — it should be noted — was puzzled to find his son taking no steps to prevent the ignominous end of the family.

15 ^{ab}) Cf. 7. 10. 38^{ab}. — ^{d}) माधव, descendant of मधु, here used by कृष्ण to address his father वसुदेव.

8

1 बीभत्सुः = अर्जुनः. Cf. 4. 39. 16 — न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन। तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः॥

9 ^{b}) निभृतान् — the several variants are nothing but marginal explanations of the somewhat unfamiliar original word.

17 ^{cd}) This mode of lamentation is still current in this particular region.

18 ^{e}) अन्वारोढुं — the wife's burning herself on the funeral pile of her husband — the custom of सती — is evidenced in the Epic in the case of Pāṇḍu's wife माद्री (1. 117. 28); Vasudeva's wives देवकी, भद्रा, रोहिणी and मदिरा mentioned in the present stanza; and Kṛṣṇa's eight wives mentioned in 40*. Some widows, such as the wives of अक्रूर (st. 70), take to प्रव्रज्या or ascetic life; cf. also st. 72, where सत्यभामा and other wives of Kṛṣṇa are stated to have taken to *tapas* in forest. The custom was therefore ancient but not compulsory. It is also to be noted that the widow who actually burns herself (सहगमन) on the funeral pile *along with the husband's corpse* (cf. 8. 24) is alone entitled to be called सती (see Dr. P. V. Kane's History of Dharmaśāstra, Vol. II, pt. 1, p. 627).

21 ^{a}) Vasudeva, Kṛṣṇa's father, is described as having the आश्वमेधिक छत्र in the front of his funeral procession, as he had actually performed an अश्वमेध sacrifice. Compare also 2. 42. 9.

35 ^{cd}) पादरक्षौ, foot soldiers or infantry along with the उत्तरायुधिकाs or reserve fighting-battalions.

43 ^{a}) The first goal of the journey from द्वारका is said to be the पञ्चनद, the land of five rivers. These rivers are named शतद्रु (= Sutlej), विपाश (= Beas), इरावती (= Rāvi), चन्द्रभागा (= Chenab), and वितस्ता (= Jhelum or Behub), which water the region known as the Punjab. Before द्वारका was submerged under the ocean (*S. 40*), *we will have to assume*

that the modern Rana of Cutch was a region of considerable dry land allowing a straight north-western journey between Dvārakā and the Punjab, without being required to pass through the modern Sindh. The five rivers probably did not, in the pre-Epic age, unite into the one large river named Sindhu, flowing through modern Sindh. At least some of them, e. g., the Sarasvatī, joined the sea by independent south-western course, or following her course much longer than at present, was eventually dried up in the desert. This region was at the time inhabited by the Ābhīras, as mentioned in 9. 16. There are enough *indications in the area* of a violent geological transformation in a relatively modern period.

47 [d]) लोप्त्रहारिणः, 'plunderers.'

9

5 [*]) The first guess of Vyāsa is expected to be correct: viz. अवीरजाभिघात or an attack from आभीरs (who cannot be designated as real वीरs or heroes). The **Cn** variant अवीरजानुगमन (of which the commentator *gives* a word for-word explanation not at all appropriate to the context) has therefore to be rejected.

27, 58* The incident here mentioned can be read in the Brahmapurāṇa, 212. 83-84, 86—

यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना ।
भवतीभिः कृता तस्मादेष शापं ददामि वः ॥ ८३
मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् ।
मच्छापोपहताः सर्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ८४
एवं तस्य मुनेः शापादष्टावक्रस्य केशवम् ।
भर्तारं प्राप्य ताः प्राप्ता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥ ८६

The curse of Aṣṭāvakra refers to the ladies being seized and taken away by the आभीरs.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
1. 1–6^{ab}	1. 1–6^{ab}	1–6^{ab}	1. 1–6^{ab}
1. 6^{cd}	1. 6^{cd}	6^{cd}	—
2* (subst. 6^{cd})	—	—	1. 6^{cd}
3*	—	—	1. 7
1. 7–11	1. 7–11	7–11	1. 8–12
2. 1	1. 12	12	1. 13
4*	—	—	—
2. 2–11^{ab}	1. 13–22^{ab}	13–22^{ab}	1. 14–23^{ab}
2. 11^{cd}	1. 22^{cd}	22^{cd}	—
2. 12	1. 23^{ab}	23^{ab}	1. 23^{cd}
2. 13–15^{ab}	1. 23^{cd}–25	23^{cd}–25	1. 24–26^{ab}
5*	1. 26^{ab}	26^{ab}	—
2. 15^{cd}	1. 26^{cd}	26^{cd}	1. 26^{cd}
2. 16^{ab}	1. 27^{ab}	27^{ab}	1. 26$\frac{1}{2}$
2. 16^{cd}	1. 27^{cd}	27^{cd}	1. 27$\frac{1}{2}^{ab}$
2. 17^{ab}	—	—	1. 27$\frac{1}{2}^{cd}$
6* (subst. 17^{ab})	1. 28^{ab}	28^{ab}	—
7*	—	—	—
2. 17^{cd}	1. 28^{cd}	28^{cd}	1. 28$\frac{1}{2}^{ab}$
8*	1. 29^{ab}	29^{ab}	1. 28$\frac{1}{2}^{cd}$
2. 18–20^{ab}	1. 29^{cd}–31^{cd}	29^{cd}–31	1. 29$\frac{1}{2}$–31$\frac{1}{2}^{ab}$
2. 20^{cd}	1. 31^{ef}	32	1. 31$\frac{1}{2}^{cd}$
3. 1	2. 1	33	2. 1
3. 2^{ab}	2. 2^{ab}	34^{ab}	2. 2^{ab}
9* (subst. 2^{ab})	—	—	—
10*	—	—	—
3. 2^{cd}	2. 2^{cd}	34^{cd}	2. 2^{cd}
11*	2. 3	35	—
3. 3–4^{ab}	2. 4–5^{ab}	36–37^{ab}	2. 3–4^{ab}
12*	2. 5^{cd}	37^{cd}	—
3. 4^{cdef}	2. 6	38	2. 4^{cd}, 4$\frac{1}{2}$
3. 5–13^{ab}	2. 7–15^{ab}	39–47^{ab}	2. 5$\frac{1}{2}$–13$\frac{1}{2}^{ab}$
13*	—	—	—

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
1. 1–6^{ab}	1. 1–6^{ab}	1–6^{ab}	1. 1–6^{ab}
1. 6^{cd}	1. 6^{cd}	6^{cd}	—
2* (subst. 6^{cd})	—	—	1. 6^{cd}
3*	—	—	1. 7
1. 7–11	1. 7–11	7–11	1. 8–12
2. 1	1. 12	12	1. 13
4*	—	—	—
2. 2–11^{ab}	1. 13–22^{ab}	13–22^{ab}	1. 14–23^{ab}
2. 11^{cd}	1. 22^{cd}	22^{cd}	—
2. 12	1. 23^{ab}	23^{ab}	1. 23^{cd}
2. 13–15^{ab}	1. 23^{cd}–25	23^{cd}–25	1. 24–26^{ab}
5*	1. 26^{ab}	26^{ab}	—
2. 15^{cd}	1. 26^{cd}	26^{cd}	1 26^{cd}
2. 16^{ab}	1. 27^{ab}	27^{ab}	1. 26$\frac{1}{2}$
2. 16^{cd}	1. 27^{cd}	27^{cd}	1. 27$\frac{1}{2}^{ab}$
2. 17^{ab}	—	—	1. 27$\frac{1}{2}^{cd}$
6* (subst. 17^{ab})	1. 28^{ab}	28^{ab}	—
7*	—	—	—
2. 17^{cd}	1. 28^{cd}	28^{cd}	1. 28$\frac{1}{2}^{ab}$
8*	1. 29^{ab}	29^{ab}	1. 28$\frac{1}{2}^{cd}$
2. 18–20^{ab}	1. 29^{cd}–31^{cd}	29^{cd}–31	1. 29$\frac{1}{2}$–31$\frac{1}{2}^{ab}$
2. 20^{cd}	1. 31^{ef}	32	1. 31$\frac{1}{2}^{cd}$
3. 1	2. 1	33	2. 1
3. 2^{ab}	2. 2^{ab}	34^{ab}	2. 2^{ab}
9* (subst. 2^{ab})	—	—	—
10*	—	—	—
3. 2^{cd}	2. 2^{cd}	34^{cd}	2. 2^{cd}
11*	2. 3	35	—
3. 3–4^{ab}	2. 4–5^{ab}	36–37^{ab}	2. 3–4^{ab}
12*	2. 5^{cd}	37^{cd}	—
3. 4^{cdef}	2. 6	38	2. 4^{cd}, 4$\frac{1}{2}$
3. 5–13^{ab}	2. 7–15^{ab}	39–47^{ab}	2. 5$\frac{1}{2}$–13$\frac{1}{2}^{ab}$
13*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 13^{cd}–20	2. 15^{cd}–22	47^{cd}–54	2. $13\frac{1}{2}^{cd}$–$20\frac{1}{2}$
14*	—	—	—
3. 21–22	2. 23–24	55–56	2. $21\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
4. 1	3. 1	57	3. 1
15*	3. 2	58	3. 2
16*	—	—	—
4. 2–5	3. 3–6	59–62	3. 3–6
17*	—	—	3. 7
4. 6–17^{ab}	3. 7–18^{ab}	63–74^{ab}	3. 8–19^{ab}
4. 17^{cd}	3. 18^{cd}	74^{cd}	3. 19^{cd}
18* (subst. 17^{cd})	—	—	3. 21^{ab}
4. 18	3. 19	75	3. 20
4. 19^{ab}	3. 20^{ab}	76^{ab}	—
4. 19^{cd}	3. 20^{cd}	76^{cd}	3. 21^{cd}
4. 20–23	3. 21–24	77–80	3. 22–25
4. 24^{ab}	3. 25^{ab}	81^{ab}	3. $25\frac{1}{2}$
4. 24^{cd}–26^{ab}	3. 25^{cd}–27^{ab}	81^{cd}–83^{ab}	3. $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
4. 26^{cd}	3. 27^{cd}	83^{cd}	3. 28
4. 27–33^{ab}	3. 28–34^{ab}	84–90^{ab}	3. 29–35^{ab}
19* †	3. 34^{cd}	90^{cd}	3. 35^{cd}
4. 33^{cd}	3. 35^{ab}	91^{ab}	3. $35\frac{1}{2}$
4. 34–46^{ab}	3. 35^{cd}–47^{cd}	91^{cd}–103	3. $36\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}^{ab}$
4. 46^{cd}	3. 47^{ef}	104	3. $48\frac{1}{2}^{cd}$
5. 1	4. 1	105	4. 1
5. 2^{ab}	4. 2^{ab}	106^{ab}	4. $1\frac{1}{2}$
5. 2^{cd}–4^{ab}	4. 2^{cd}–4^{ab}	106^{cd}–108^{ab}	4. $2\frac{1}{2}$–$3\frac{1}{2}$
5. 4^{cd}	4. 4^{cd}	108^{cd}	4. 4
5. 5^{ab}	4. 5^{ab}	109^{ab}	4. $4\frac{1}{2}$
5. 5^{cde}	4. 5^{cd}–6^{ab}	109^{cd}–110^{ab}	4. $5\frac{1}{2}$
5. 6^{ab}	4. 6^{cd}	110^{cd}	4. 6
5. 6^{cd}	4. 7^{ab}	111^{ab}	4. $6\frac{1}{2}$
5. 7^{ab}	4. 7^{cd}	111^{cd}	4. 7
5. 7^{cdef}	4. 8	112	4. 8
5. 8	4. 9	113	4. 9
5. 9^{ab}	4. 10^{ab}	114^{ab}	4. $9\frac{1}{2}$
5. 9^{cd}–10^{ab}	4. 10^{cd}–11^{ab}	114^{cd}–115^{ab}	4. $10\frac{1}{2}$

† Star no. 20* is omitted through oversight.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
5. 10^{cd}	4. 11^{cd}	115^{cd}	4. 11
5. 11	4. 12	116	4. $11\frac{1}{2}$, 12
5. 12^{ab}	4. 13^{ab}	117^{ab}	4. 13^{ab}
5. 12^{cd}	4. 13^{cd}	117^{cd}	4. 13^{cd}
21* (subst. 12^{cd})	—	—	—
5. 13^{ab}	4. 14^{ab}	118^{ab}	4. $13\frac{1}{2}$
22*	—	—	4. 14^{a}
5. 13^{e}	4. 14^{e}	118^{e}	4. 14^{b}
5. 13^{d}	4. 14^{d}	118^{d}	4. 15^{a}
5. $14–15^{abcd}$	4. 15–16	119–120	4. $15^{b}–16^{a}$, $16\frac{1}{2}^{a}$
5. 15^{ef}	4. 17^{ab}	121^{ab}	4. $16\frac{1}{2}^{b}$, 17^{a}
23* (subst. 15^{ef})	—	—	—
24*	—	—	4. 17^{b}
5. 16–17	4. $17^{cd}–19^{ab}$	$121^{cd}–123^{ab}$	4. 18–19
25*	—	—	4. 20
5. 18	4. $19^{cd}–20^{ab}$	$123^{cd}–124^{ab}$	4. 21
26*	4. $20^{cd}–21^{ab}$	$124^{cd}–125^{ab}$	4. 22
5. 19	4. $21^{ef}–22^{ab}$	$125^{cd}–126^{ab}$	4. 23
5. 20^{abcd}	4. $22^{cd}–23^{ab}$	$126^{cd}–127^{ab}$	—
27* (subst. 20^{abcd})	—	—	4. $23\frac{1}{2}$
5. 20^{ef}	4. 23^{cd}	127^{cd}	4. $24\frac{1}{2}^{ab}$
5. 21^{abe}	4. 24^{abe}	128^{abe}	4. $24\frac{1}{2}^{cd}$, $25\frac{1}{2}^{a}$
28*	—	—	4. $25\frac{1}{2}^{bcd}$, 26^{a}
5. 21^{d}	4. 24^{d}	128^{d}	4. 26^{b}
29* (subst. 21^{cd})	—	—	—
30*	—	—	—
5. 22	4. 25	129	4. 27
31*	—	—	—
5. 23	4. 26	130	4. 28
5. 24^{ab}	4. 27^{ab}	131^{ab}	—
32* (subst. 24^{ab})	—	—	4. 29^{ab}
5. $24^{cd}–25^{ab}$	4. $27^{cd}–28^{ab}$	$131^{cd}–132^{ab}$	4. $29^{cd}–30^{ab}$
33*	—	—	—
5. 25^{ef}	4. 28^{cd}	132^{cd}	4. 30^{cd}
App. I, 1–16	—	—	4. 31–35
6. $1–5^{ab}$	5. $1–5^{ab}$	$133–137^{ab}$	5. $1–5^{ab}$
6. 5^{cd}	5. 5^{cd}	137^{cd}	5. 5^{cd}
34* (subst. 5^{cd})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 6–15	5. 6–15	138–147	5. 6–15
7. 1–2	6. 1–2	148–149	6. 1–2
35*	6. 3	150	6. 3
7. 3^{abcd}	6. 4	151	6. 4
7. 3^{ef}	6. 5^{ab}	152	6. $4\frac{1}{2}$
7. 4–10	6. 5^{cd}–12^{ab}	153–159	6. $5\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$
7. 11	6. 12^{cd}–13^{ab}	160	6. 12, $12\frac{1}{2}$
36* lines 1-8	6. 13^{cd}–17^{ab}	161–164	6. $13\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
36* line 9	6. 17^{cd}	165^{ab}	6. 17
7. 12–13	6. 18–19	165^{cd}–167^{ab}	6. 18–19
7. 14^{ab}	6. 20^{ab}	167^{cd}	6. $19\frac{1}{2}$
7. 14^{cdef}	6. 20^{cd}–21^{ab}	168	6. $20\frac{1}{2}$
7. 15^{ab}	6. 21^{cd}	169^{ab}	6. $21\frac{1}{2}^{ab}$
37*	—	—	—
7. 15^{cd}–22^{ab}	6. 22–28^{cd}	169^{cd}–176^{ab}	6. $21\frac{1}{2}^{cd}$–$28\frac{1}{2}^{ab}$
38*	—	—	—
7. 22^{cd}	6. 28^{ef}	176^{cd}	6. $28\frac{1}{2}^{cd}$
8. 1–5	7. 1–5	177–181	7. 1–5
8. 6	7. 6	182	7. $5\frac{1}{2}$, 6
8. 7–30	7. 7–30	183–206	7. 7–30
39*	—	—	7. 31
8. 31	7. 31	207	7. 32
40*	—	—	—
8. 32^{abcd}	7. 32	208	7. 33
8. 32^{ef}–34^{ab}	7. 33–34	209–210	7. 34–35
8. 34^{cdef}	7. 35	211	7. 36
8. 35–40	7. 36–41	212–217	7. 37–42
41*	7. 42	218	7. 43
42*	—	—	—
8. 41–46^{ab}	7. 43–48^{ab}	219–224^{ab}	7. 44–49^{ab}
43*	—	—	—
8. 46^{cd}	7. 48^{cd}	224^{cd}	7. 49^{cd}
44*	—	—	—
8. 47–52^{ab}	7. 49–54^{ab}	225–230^{ab}	7. 50–55^{ab}
45*	—	—	—
8. 52^{cd}–53^{a}	7. 54^{cd}–55^{a}	230^{cd}–231^{a}	7. 55^{cd}–56^{a}
46*	—	—	—
8. 53^{bcd}	7. 55^{bcd}	231^{bcd}	7. 56^{bcd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 54–60	7. 56–62	232–238	7. 57–63
8. 61	7. 63	239	—
8. 62–63	7. 64–65	240–241	7. 64–65
8. 64^{ab}	7. 66^{ab}	242^{ab}	7. $65\frac{1}{2}$
8. 64^{cd}	7. 66^{cd}	242^{cd}	—
8. 65	7. 67	243	7. $66\frac{1}{2}$
8. 66^{ab}	7. 68^{ab}	244^{ab}	—
47* (subst. 66^{ab})	—	—	7. $67\frac{1}{2}^{ab}$
8. 66^{cd}–67^{ab}	7. 68^{cd}–69^{ab}	244^{cd}–245^{ab}	7. $67\frac{1}{2}^{cd}$–$68\frac{1}{2}^{ab}$
48*	—	—	7. $68\frac{1}{2}^{cd}$
8. 67^{cd}–70	7. 69^{cd}–72	245^{cd}–248	7. 69, 70–72
49*	—	—	—
8. 71–72	7. 73–74	249–250	7. 73–74
50*	—	251	—
8. 73–74	7. 75–76	252–253	7. 75–76
9. 1–4	8. 1–4	254–257	8. 1–4
51*	8. 5^{ab}	258^{ab}	8. 5^{ab}
52*	—	—	—
9. 5–6	8. 5^{cd}–7^{ab}	258^{cd}–260	8. 5^{cd}–6, $6\frac{1}{2}$
53*	—	—	—
9. 7	8. 7^{cd}–8^{ab}	261	8. $7\frac{1}{2}$
54*	—	—	8. $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
55*	—	—	—
9. 8–18	8. 8^{cd}–19^{ab}	262–272	8. $10\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
56*	—	—	—
9. 19–22	8. 19^{cd}–23^{ab}	273–276	8. $21\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
57*	—	—	8. $25\frac{1}{2}^{ab}$
9. 23–24^{ab}	8. 23^{cd}–24	277–278^{ab}	8. $25\frac{1}{2}^{cd}$, $26\frac{1}{2}$
9. 24^{cd}	8. 25^{ab}	278^{cd}	8. 27
58*	—	—	8. 28
9. 25–27	8. 25^{cd}–28^{ab}	279–281	8. 29–31
59*	—	—	8. 32
9. 28–32	8. 28^{cd}–33^{ab}	282–286	8. 33–37
60*	—	—	—
9. 33–38^{ab}	8. 33^{cd}–38^{cd}	287–292^{ab}	8. 38–43^{ab}
9. 38^{cd}	8. 38^{ef}	292^{cd}	8. 43^{cd}

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE

MAHĀPRASTHĀNIKA-PARVAN

BEING THE SEVENTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute
SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1959

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1959

THE

MAHĀPRASTHĀNIKA-PARVAN

BEING THE SEVENTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1959

☞ The Āśramavāsikaparvan (No. 15), forming the first part ; the Mausalaparvan (No. 16), the second part ; the Mahāprasthānikaparvan (No. 17), the third part ; and the Svargārohaṇaparvan (No. 18), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

Printed at the cost of subvention from
The State of Orissa
given at the instance of
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4; and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.

CONTENTS OF VOLUME NINETEEN, Part III,

[Mahāprasthānikaparvan]

ILLUSTRATIONS

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, Cd = Comm. of Devabodha; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The following thirty-six MSS. of the Mahāprasthānikaparvan, the seventeenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (22 MSS.)

(a) *North-western Group*

Kaśmīrī Version [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal; No. 207. Undated.

K_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 29c of 1879–80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755–56).

K_5 = Jammu, State Library; No. 3729. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

B_1 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B_2 = Dacca, University Library; No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B_3 = Dacca, University Library; No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B_4 = Dacca, University Library; No. 580. Undated.

B_5 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773; (17th century A. D.)

B_6 = Dacca, University Library; No. 1897. Undated.

Devanāgarī Version [D] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Indore, Kibe Collection; unnumbered. Undated.

Dn_2 = Jammu, State Library; No. 3976. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1173. Undated.

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1122. Dated Saṁvat 1668 (A. D. 1611).

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1345. Undated.

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1220. Undated.

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1243. Undated.

D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Undated.

D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Undated.

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 69 of 1902–7. Undated.

D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 532 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (14 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library. Unnumbered and undated.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library; No. 5615. Undated.

T_3 = Adyar Library; No. 29 L 28. Undated.

T_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Undated.

Grantha Version [G]

G_1 = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. ; without number. Undated.

G_2 = Pudukotah, State Library ; No. 322. Undated.

G_3 = Adyar Library ; No. 29 E 25. Undated.

G_4 = Poona, BORI Mahābhārata Collection ; MS. lately acquired from Krishnaswami Iyengar. Undated.

G_5 = Ponnokothu Mana Library ; without number. Undated.

Malayālam Version [M]

M_1 = Nareri Mana Library ; No. 553. Undated.

M_2 = Cochin, State Library ; No. 43. Undated.

M_3 = Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Undated.

M_4 = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.

M_5 = Malabar, Poomulli Mana Estate Library ; No. 306. Undated.

TESTIMONIA

(*i*) *Commentaries*

Cn = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in Dn.

Cv = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library ; No. C 1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).

(*ii*) *Epitomes, Translations and Adaptations*

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvyamālā series, No. 64).

Āndhra Bhāratamu : continuation by Tikkana (vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu & Sons, Madras, 1919).

Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie Boeken van der Oudjavaansche Mahâbhârata (in Kawi-tekst in Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-texst : H. H. Juynboll, Leiden : 1893.

DETAILED ACCOUNT OF THE MSS.

K_1

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhak Mandal, No. 207. Total number of folios 4. The MS. for Mahāprasthānika begins from fol. 39^a and ends with fol. 42^a. For the detailed description of K_1, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages in the Mahāprasthānika, K_1 gives 13*, which is shared by N (D_8 om.) T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in K_1.

K_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13·1″ × 6·4″, with 14 lines to a page, and 43–45 letters in a line. The MS. is dated Saṁvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत् १८२८ मिति वैशाखकृष्ण ६, भृगुवासरे। लिपिकृतं मिश्रभगवानदासवासी आभानेरीकौ. The MS. for Mahāprasthānika begins from fol. 1^b and ends with fol. 4^b. For the detailed description of K_2, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K_2 gives 2*, which is peculiar to it. Star 10* is shared by K_3 alone; 7* by K_3 $D_{4,7}$ $T_{2,3}$, 9* by K_4 $D_{3,4}$ T_3, 14* by K_3 D_2 $T_{2,3}$, 3* by K_{3-5} Dn $D_{2-4,7}$ $T_{2,3}$, and 13* by N (D_8 om.) T_3. Amongst omitted passages, K_2 is peculiar in omitting 2. 10^{cd} and 2. 13^b–14^a.

K_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882–83. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 3, with 17–18 lines to a page and 48–52 letters in a line. The MS. for the Mahāprasthānika begins from fol. 30^b and ends with fol. 32^b. For the detailed description of K_3, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K_3 gives 12*, which is peculiar to it. The star-passage 3* is shared by $K_{2,4,5}$ Dn $D_{2-4,7}$ $T_{2,3}$, 7* by K_2 $D_{4,7}$ $T_{2,3}$, 10* by K_2 alone, 14* by K_2 D_2 $T_{2,3}$, while 13* by the entire N Recension plus T_3. The only peculiar omission in K_3 is 2. 22.

K_4

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute); No. 29c of 1879–80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 5. Size 12″ × 7·15″, with 18 lines to a page and 32–39 letters in a line. Dated Saṁvat 1812, Śaka 1677 (ca. A. D. 1755–56). The MS. ends with — संवत् १८१२ शालिवाहनशके १६७७ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये हेमन्तऋतौ युवानामसंवत्सरे पौषमासे शुक्लपक्षे शुभतिथौ द्वितीया मन्ददिनं । भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकम्. *For the detailed description* of K_4, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K_4 gives 3*, which is shared by $K_{2,3,5}$ Dn $D_{2-4,7}$ $T_{2,3}$; 9*, by K_2

$D_{3.4}$ T_3; and 13*, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in K_4.

K_5

Jammu, State Library; No. 3729. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14\frac{1}{2}'' \times 8\frac{3}{4}''$, with 15 lines to a page, and 42 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. The MS. is undated. It contains the four concluding Parvans. Total number of folios 5. The Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 1^b, and ends with fol. 5^b. Amongst additional passages, K_5 gives 3*, which is shared by K_{2-4} Dn $D_{2-4,7}$ $T_{2,3}$; and 13*, which is shared by the entire N Recension and T_3. The only peculiar omissions in K_5 are : 2. 7^{ab} and 2. 15.

B_1

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $24'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is shri Ramakrishnadeva Sarmahah. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). The MS. contains the last five Parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The only additional passage in B_1 is 13*, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in B_1.

B_2

Dacca, University Library; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size $16'' \times 3\frac{7}{8}''$, with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 (= A. D. 1787). It contains all the four concluding Parvans. Amongst additional passages, B_2 gives 13* which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in B_2.

B_3

Dacca, University Library; No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $24'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4–5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). The MS. contains the last five Parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B_3 gives 13*, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in B_3.

B_4

Dacca, University Library; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $27'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. The MS. contains the four concluding Parvans

from the Āśramavāsika to Svargārohaṇa. The only additional passage in B_4 is 13*, which is shared by the entire N Recension and T_2. There is neither peculiar nor shared omissions in B_4.

B_5

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding **P**arvans. The only star passage in B_5 is 13*, which is shared by the entire N Recension and T_3. The only omission in B_5 is 1. 1.

B_6

Dacca, University Library; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size $19\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old, worn-out, and undated. It contains the four concluding Parvans. Star No. 13* is the only additional passage in B_6, which is shared by the entire N Recesion and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in B_6, as in B_{1-4}.

Dn_1

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15. $8'' \times 6''$, with about 7–10 lines to a page, and 50–52 letters in a line. Margins carefully ruled in black and red, with double daṇḍas in red ink given throughout, as also stanza-numbers. The MS. is written in a neat and legible hand, and is fairly correct. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS., seems to have formed part of a complete MS. of the Mahābhārata, of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karṇa, Śalya, Sauptika, Strī, and Śānti. Total number of folios 6. The MS. for the Mahāprasthānika begins from fol. 1^b and ends with fol. 6^a. Amongst additional passages, Dn_1 gives 3*, which is shared by K_{2-6} Dn_2 $D_{2-4, 7}$ $T_{2, 3}$; and 13*, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn_1 as in $B_{1-4, 6}$.

Dn_2

Jammu, State Library; No. 3976. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{4}' \times 7''$, with 12 lines to a page and 40–45 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. Total number of folios 7. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 7^b. It is undated. Amongst additional passages, Dn_2 gives 3*, which is shared by K_{2-6} Dn_1 $D_{2-4, 7}$ $T_{2, 3}$; and 13*, which is shared by N T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn_2, as in B_{1-4}.

D_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1173. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $11\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is old, worn-out and undated. D_1 gives the star-passage 13*, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in D_1.

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1122. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is dated Saṁvat 1668 (= A. D. 1611). Amongst additional passages D_2 gives 3*, which is shared by $K_{2,5}$ Dn $D_{3,4,7}$ $T_{2,3}$, 13* by N (D_6 om.) T_3, and 14* by $K_{2,5}$ $T_{2,3}$. There is neither peculiar nor shared omissions in D_2.

D_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1345. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 10–11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D_3 gives 3*, which is shared by K_{2-5} Dn $D_{2,4,7}$ $T_{2,3}$, 9* by $K_{2,4}$ D_4 T_3, and 13* by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in D_3.

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1120. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D_4 gives 3*, which is shared by K_{2-5} Dn $D_{2,3,7}$ $T_{2,3}$, 7* by $K_{2,3}$ D_7 $T_{2,3}$, 9* by $K_{2,4}$ D_3 T_3, and 13* by the entire N Recension and T_3. Amongst omitted passages, D_4 is peculiar in omitting 1. 4^c–5^b (hapl.). The only shared omission in D_4 is 1. 25^c–26^d (with D_6 T_4 $G_{4,5}$ $M_{1,2,4}$; hapl.).

D_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1243. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15'' \times 6''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 4. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D_5 gives 4*, which is shared by D_6 T_4 $G_{1,2,4}$, 5* by D_6 S and 13* by the entire N Recension and T_3. The only shared omission in D_5 is 1. 6^{ab} (with D_6 $T_{1,4}$ G M).

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 6 (53–58). The MS. is old and undated. It contains the four concluding Parvans.

Amongst additional passages, D_6 gives 4*, which is shared by D_5 T_4 $G_{1.2.4}$, and 5*, which is shared by D_5 S. Amongst omitted passages, D_6 is peculiar in omitting 3. 6^{ab}, 10^c–12^a (hapl.), 21^{ab}, and 28^b–30^a. The following omissions are shared by D_6 with the MSS. given in brackets: 1. 6^{ab} (with D_5 $T_{1.4}$ G M), and 1. 25^e–26^d (with D_4 T_4 $G_{4.5}$ $M_{1.2.4}$; hapl.).

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15″ × 5½″, with 11 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old, worn-out and undated. The MS. contains the Mahāprasthānika and Svargārohaṇa Parvans. The MS. for the Mahāprasthānikaparvan begins from 1^b and ends with 3^b. Amongst additional passages, D_7 gives 3*, which is shared by K_{2-5} Dn D_{2-4} $T_{2.3}$, and 13* by the entire N Recension and T_3. The only omission in D_7 is 1. 5^{cd} (hapl.).

D_8

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 69 of 1902–07. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15·5″ × 6·85″, with 11 lines to a page and 45 letters in a line. Total number of folios 5. The MS. is undated. It contains the Mahāprasthānikaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary above and below the text. The name of the commentator is not known. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 5^b. 13* is the only additional passage in D_8, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in D_8.

D_9

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 532, Viśrāma I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 16″ × 6·7″, with 12 lines to a page and 48 letters in a line. Total number of folios 5. It is undated. It contains the Mahāprasthānikaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary above and below the text. The MS. begins from 1^b and ends with fol. 5^a. The name of the commentator is not known. No. 13* is the only additional passage in D_9, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in D_9.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library; unnumbered and undated. Written in Telugu characters on palm leaves. Size 19·9″ × 1·8″, with 11–13 lines to a page, and 88–98 letters in a line. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) Parvans. Total number of folios for Mahāprasthānika is 2. It begins from fol. 100^a and ends with fol. 101^e. Amongst additional passages, T_1 gives 8*, which is peculiar to it. It also gives 5* which is shared by $D_{1.7}$

S. The only peculiar omissions in T_1 are 1. 9^{ab} and 17, 5*, line 2. There is one more omission, and that is 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ T_4 Ġ M).

T_2

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. Folios 206, with 8–11 lines to a page, and 80–94 letters in a line. Total number of folios for the Mahāprasthānika is just 3. It begins from fol. 144^a and ends with fol. 146^a. The MS. contains Parvans from the Śalya up to the Strī, and from the Āśvamedhika up to the Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst the additional passages, T_2 gives 3*, which is shared by K_{2-5} Dn $D_{2-4.7}$ T_3; 5*, shared by $D_{5.6}$ S; 7*, shared by $K_{2.3}$ $D_{4.7}$ T_3; and 14*, shared by $K_{2.3}$ D_2 T_3.

T_3

Madras, Adyar Library; No. 29 L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa: total number of folios 4, from fol. 1^a to fol. 4^a. The MS. is undated. Amongst the additional passages, T_3 gives 3*, which is shared by K_{2-5} Dn $D_{2-4.7}$ T_2; 5*, shared by $D_{5.6}$ S; 7*, shared by $K_{2.3}$ $D_{4.7}$ T_2; 9*, shared by $K_{2.4}$ $D_{3.4}$; 13*, shared by N (D_6 om.); and 14*, shared by $K_{2.3}$ D_2 T_2. There are neither solitary nor shared omissions in T_3.

T_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 7 lines to a page. Total number of folios, 4. The MS. is undated, but looks fairly old. It contains Parvans from the Mausala up to the Svargārohaṇa. Amongst additional passages, T_4 gives 4*, which is shared by $D_{5.6}$ $G_{1.2.4}$; while 5* is shared by $D_{5.6}$ S. Amongst omitted passages, T_4 is peculiar in omitting 1. 33^c–34^d, 2. 9^a–10^b, and 3 from श्रीमान् (in 34^e) up to the end of the Parvan. The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ T_1 G M), and 1. 25^c–26^d (with $D_{4.6}$ $G_{4.5}$ $M_{1.2.4}$; hapl.).

G_1

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection; No. 27. This MS. belongs to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios, 532. Size $15{\cdot}2'' \times 2{\cdot}1''$, with 16–22 lines to a page, and 65–75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12–18. The number of folios belonging to the Mahāprasthānikaparvan is 2 only. It begins from fol. 4^a and ends with fol. 5^b. The MS. is undated. It was used for the Śāntiparvan

Amongst additional passages, D_6 gives 4*, which is shared by D_5 T_4 $G_{1,2,4}$, and 5*, which is shared by D_5 S. Amongst omitted passages, D_6 is peculiar in omitting 3. 6^{ab}, 10^c–12^a (hapl.), 21^{ab}, and 28^b–30^a. The following omissions are shared by D_6 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with D_5 $T_{1,4}$ G M), and 1. 25^e–26^d (with D_4 T_4 $G_{4,5}$ $M_{1,2,4}$; hapl.).

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1197. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15″ × 5½″, with 11 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old, worn-out and undated. The MS. contains the Mahāprasthānika and Svargārohaṇa Parvans. The MS. for the Mahāprasthānikaparvan begins from 1^b and ends with 3^b. Amongst additional passages, D_7 gives 3*, which is shared by K_{2-5} Dn D_{2-4} $T_{2,3}$, and 13* by the entire N Recension and T_3. The only omission in D_7 is 1. 5^{cd} (hapl.).

D_8

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI) ; No. 69 of 1902–07. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15·5″ × 6·85″, with 11 lines to a page and 45 letters in a line. Total number of folios 5. The MS. is undated. It contains the Mahāprasthānikaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary above and below the text. The name of the commentator is not known. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 5^b. 13* is the only additional passage in D_8, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in D_8.

D_9

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI) ; No. 532, Viśrāma I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 16″ × 6·7″, with 12 lines to a page and 48 letters in a line. Total number of folios 5. It is undated. It contains the Mahāprasthānikaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary above and below the text. The MS. begins from 1^b and ends with fol. 5^a. The name of the commentator is not known. No. 13* is the only additional passage in D_9, which is shared by the entire N Recension and T_3. There is neither peculiar nor shared omissions in D_9.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library ; unnumbered and undated. Written in Telugu characters on palm leaves. Size 19·9″ × 1·8″, with 11–13 lines to a page, and 88–98 letters in a line. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) Parvans. Total number of folios for Mahāprasthānika is 2. It begins from fol. 100^a and ends with fol. 101^c. Amongst additional passages, T_1 gives 8*, which is peculiar to it. It also gives 5* which is shared by $D_{5,6}$

S. The only peculiar omissions in T_1 are 1. 9^{ab} and 17, 5*, line 2. There is one more omission, and that is 1. 6^{ab} (with $D_{5, 8}$ T_4 Ġ M).

T_2

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. Folios 206, with 8–11 lines to a page, and 80–94 letters in a line. Total number of folios for the Mahāprasthānika is just 3. It begins from fol. 144^a and ends with fol. 146^a. The MS. contains Parvans from the Śalya up to the Strī, and from the Āśvamedhika up to the Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst the additional passages, T_2 gives 3*, which is shared by K_{2-5} Dn $D_{2-4, 7}$ T_3; 5*, shared by $D_{5, 6}$ S; 7*, shared by $K_{2, 3}$ $D_{4, 7}$ T_3; and 14*, shared by $K_{2, 8}$ D_2 T_3.

T_3

Madras, Adyar Library; No. 29 L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa : total number of folios 4, from fol. 1^a to fol. 4^a. The MS. is undated. Amongst the additional passages, T_3 gives 3*, which is shared by K_{2-5} Dn $D_{2-4, 7}$ T_2; 5*, shared by $D_{5, 6}$ S; 7*, shared by $K_{2, 3}$ $D_{4, 7}$ T_2; 9*, shared by $K_{2, 4}$ $D_{3, 4}$; 13*, shared by N (D_6 om.); and 14*, shared by $K_{2, 8}$ D_2 T_2. There are neither solitary nor shared omissions in T_3.

T_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 7 lines to a page. Total number of folios, 4. The MS. is undated, but looks fairly old. It contains Parvans from the Mausala up to the Svargārohaṇa. Amongst additional passages, T_4 gives 4*, which is shared by $D_{5, 6}$ $G_{1, 2, 4}$; while 5* is shared by $D_{5, 6}$ S. Amongst omitted passages, T_4 is peculiar in omitting 1. 33^c–34^d, 2. 9^a–10^b, and 3 from श्रीमान् (in 34^e) up to the end of the Parvan. The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5, 8}$ T_1 G M), and 1. 25^e–26^d (with $D_{4, 6}$ $G_{4, 5}$ $M_{1, 2, 4}$; hapl.).

G_1

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection; No. 27. This MS. belongs to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios, 532. Size $15{\cdot}2'' \times 2{\cdot}1''$, with 16–22 lines to a page, and 65–75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12–18. The number of folios belonging to the Mahāprasthānikaparvan is 2 only. It begins from fol. 4^a and ends with fol. 5^b. The MS. is undated. It was used for the Śāntiparvan

also. Amongst the additional passages, G_1 gives 4*, which is shared by $D_{5.6}$ T_4 $G_{3.4}$; and 5*, shared by $D_{5.6}$ S. The only omission in G_1 is 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{2-5} M).

G_2

Pudukkottah State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 11·3″ × 1·6″, with 10–14 lines to a page, and 75–85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3, and Parvans 14–18. Total number of folios in the MS., 306; the number of folios for the Mahāprasthānikaparvan being 3. It begins from fol. 299^a and ends with fol. 301^b. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_2 gives 4*, which is shared by $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.4}$; and 5*, shared by $D_{5.6}$ S. The only omission in G_2 is 1. 6^{ab} (shared with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3-5}$ M).

G_3

Madras, Adyar Library; No. 29 E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11 and 14–18. The total number of folios for the Mahāprasthānikaparvan is 4. It begins from fol. 54^a and ends with fol. 57^a. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_3 gives 11*, which is peculiar to it. It also gives 5*, which is shared by $D_{5.6}$ S. The only omission in G_3 is 1. 6^{ab} (shared with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M).

G_4

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection; No. 68. This MS. belonged to Shri Krishnaswami Aiyangar of Mysore, and was recently acquired for the Bhandarkar Oriental Research Institute. The MS. bears no date, but is old in appearance. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. The total number of folios is 91, with 6–7 lines to a page, and 65–75 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17 and 18. It begins the Mahāprasthānikaparvan from fol. 12^a and ends it with fol. 15^b. The total number of folios is 3. Amongst additional passages, G_4 gives 4*, which is shared by $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$; and 5*, which is shared by $D_{5.6}$ S. Amongst omitted passages, G_4 is alone in omitting 2. 23^a–24^b. The following omissions are shared by G_4 with the MSS. given in brackets: 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$), and 1. 25^c–26^d (with $D_{4.5}$ T_4 G_5 $M_{1.2.4}$; hapl.).

G_5

Ponnokothu, Mana Library; No. 132. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios is 188. The portion for the Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 175^a and ends with fol. 179^b. Total number of folios for the Mahāprasthānikaparvan is 4. The MS. is undated. The only additional passage in G_5 is 5*, which is shared by $D_{5.6}$ S. The following omissions are shared

by G_5 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-4} M); 1. 20^{cd} and 2. 10–14 (both, with M_2; the latter, hapl.); and 1. 25^c–26^d (with $D_{4.6}$ T_4 G_4 $M_{1.2.4}$, hapl.).

M_1

Malabar, Nareri Mana Library ; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. It begins from fol. 145 and ends with fol. 149. Total number of folios for the Mahāprasthānika is 5. Amongst additional passages, M_1 gives 6*, which is peculiar to it, and 5* which is shared by $D_{5.6}$ S. The only omission in M_1 is 1. 18^{ab}. The following omissions are shared by M_1 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M_{2-5}), and 1. 25^c–26^d (with $D_{4.6}$ T_4 $G_{4.5}$ $M_{2.4}$; hapl.).

M_2

Cochin, State Library ; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14″ × 2″, with 8–12 lines to a page, and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios, 165. The MS. begins the Mahāprasthānika from fol. 151, and ends it with fol. 156. Total number of folios is 6. The only additional passage is 5*, which is shared by $D_{5.6}$ and the entire S Recension. The following omissions are shared by M_2 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1.3-5}$); 1. 20^{cd} and 2. 10–14 (both, with G_5 ; the latter by hapl.); and 1. 25^c–26^d (with $D_{4.6}$ T_4 $G_{4.5}$ $M_{1.4}$: also by hapl.).

M_3

Cochin, Avanapparambu Mana Library ; written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Mahāprasthānika begins from fol. 142 and ends with fol. 146. Total number of folios for the Mahāprasthānika is 5. The MS. is undated. The only additional passage in M_3 is 5*, which is shared by $D_{5.6}$ plus the entire S Recension. So also the only omission in M_3 is 1. 6^{ab} (shared with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1.2.4.5}$).

M_4

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection ; not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7–8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion containing the Mahāprasthānika begins from fol. 185, and ends with fol. 189. The total number of folios for the Mahāprasthānika is 5. The only additional passage in M_4 is 5*, which is shared by $D_{5.6}$ and the entire Southern Recension. The following omissions are shared by M_4 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1-3.5}$); and 1. 25^c–26^d (with $D_{4.6}$ T_4 $G_{4.5}$ $M_{1.2}$; hapl.).

M_5

Malabar, Poomulli Mana Library; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10–11 lines to a page, and 50–60 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 112, and ends with fol. 116. Total number of folios for the Mahāprasthānika is 5. Dated Kollam 1016. The only additional passage in M_5 is 5*, which is shared by $D_{5.6}$ plus the entire Southern Recension. The only omission in M_5 is 1. 6^{ab} (shared with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M_{1-4}).

TESTIMONIA

(*i*) *Commentaries*

Cn

The commentary of Nīlakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, as it is printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used in the present edition of the Mahāprasthānikaparvan from the MS. Dn_1, which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been supplied, where necessary, in the Critical Apparatus and Critical notes of this parvan.

Cv

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library; No. C 1577, dated Śaka 1597 (*ca.* A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the "Southern Recension" of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's commentary, written in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the evidence of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says:

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।
भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here:

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।
अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४
भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।
कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५

व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।
अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(*ii*) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvyamālā No. 64), which summarizes the contents of the Mahāprasthānikaparvan in just 33 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the textual variations.

Next comes the Āndhrabhāratamu, which is a continuation of Tikkana : Vāvilla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not, however, offer much worth noting. — More important, however, is the Javanese version of this Parvan.

THE JAVANESE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

While the Mausala, which is the sixteenth Parvan of the Great Epic, is given in the Javanese Version as Parvan No. 8, the seventeenth or the Mahāprasthānika, also named the Prasthānika, is given as Parvan No. 5. The Javanese version gives the following stanzas from the Parvan :

17. 1. 34^{c} — as in our text.
17. 2. 6^{c}, with the *v. l.* एव (as in M_1) for एषा ;
17. 2. 6^{d}, with the *v. l.* प्राप्नोति कुलसत्तम for भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ;
17. 2. 10^{ab} — न कस्यचिन्महाप्राज्ञ आत्मनः सदृशो भवेत् । for आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कंचन ।
17. 2. 10^{cd} — as in our text.
17. 2. 16 — as in our text.
17. 2. 21^{ab} — एकाह्ना निर्दहेच्छत्रूनित्युवाच धनंजयः । for एकाह्ना निर्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ।
17. 2. 22^{c} — तथा चैतच्च तथा च । for यथा चोक्तं तथा चैव ।
17. 2. 22^{d}, with the *v. l.* भूमिम् for भूतिम् ;
17. 2. 25^{a} — as in our text.
17. 2. 25^{bc} — भक्षं च व्यक्तयेद्भूदा । अनपेक्ष्य परानिव — for प्राणेन च विकत्थसे । अनवेक्ष्य परं पार्थ ;
17. 2. 25^{d}, with the *v. l.* भुवि for क्षितौ ;

17. 3. 27^{acd} — as in our text.

17. 3. 24^{b}, with the *v. l.* तेजसाव्रस रोदसी for °सा वृत्तसंपदा ;

17. 3. 35^{acd} — as in our text.

17. 3. 35^{b}, with the *v. l.* महादैत्य- for इह दैत्य-.

In between the parts quoted from the original Sanskrit stanzas, the connecting inks are given by a Javanese paraphrase or abridgment of the original.

VERSIONS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

(i) *The Kashmirian Version*

The present Kashmirian version, as in the case of the other Parvans, is a specific ersion normally written in the Devanāgarī characters, and more or less closely related o the Śāradā version. The manuscripts comprising this version are mostly copies of he Śāradā original, and may in part represent the version of the province or region djoining the Śāradā zone.

Five MSS. are included under this version. Thus K_2 gives 2*, and K_5 gives 12* which are peculiar to the MSS. Star 10* is found in $K_{2.5}$ *alone*; while star 13* is hared by the entire N recension plus T_3. As to the omissions, K_2 omits 2. 10^{cd} and . 13^{b}–14^{a}; K_3 omits 2. 22; and K_5 omits 2. 7^{ab} and 2. 15. There are neither peculiar or shared omissions in K_1 and K_4.

(ii) *The Bangālī Version*

The six Bangālī manuscripts used for the Parvan form, on the whole, a very omogeneous group, presenting generally a single common reading. The only additional assage in the Bangālī version is 13*, which is shared by the entire N Recension plus T_3. The only omission in B_5 is 1. 1. There are neither peculiar nor shared omissions n $B_{1-4.6}$.

(iii) *The Devanāgarī Version*

(a) The Vulgate

Two manuscripts of Nīlakaṇṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this Parvan. There is neither solitary nor shared omission in both Dn_1 and Dn_2, which also give the additional passage 13*, shared by the entire N Recension plus T_3. Another star, 3*, is shared by Dn_1 and Dn_2 with K_{2-5} $D_{1-4.7}$ $T_{1.2}$.

(b) The Composite Devanāgarī Version

In all, nine mannscripts of this composite class have been utilized for this Parvan. The star 13* is shared by the entire N Recension plus T_3; while 14* is shared by $K_{2,3}$ D_2 $T_{2,3}$, 9* by $K_{2,4}$ $D_{3,4}$ T_3, and 5* by $D_{5,6}$ S.

As for omissions, D_4 omits 1. 4^c–5^b (hapl.); D_6 omits 3. 6^{ab}, 10^c–12^b (hapl.), 21^{ab}, and 28^b–30^a; while D_7 omits 1. 5^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by D_{4-6} with the MSS. given in brackets: 1. 25^c–26^d (with $D_{4,6}$ T_4 $G_{4,5}$ $M_{1,2,4}$; hapl.), and 1. 6^{ab} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ G M). There are neither peculiar nor shared omissions in $D_{1-3,8,9}$.

(*iv*) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. T_1 — by way of an exception — gives 8*. The star 5* is shared by $D_{5,6}$ together with the entire S Recension; while T_3 gives 13*, which is shared by the entire N Recension. As to omissions, T_1 omits 1. 9^{ab}; T_2 omits 5*, line 2; T_4 omits 1. 33^c–34^d, 2. 9^a–10^b, and 3. 34 from धीमान् (in 34^c) up to the end of the adhyāya. There is neither peculiar nor shared omission in T_3.

(*v*) *The Grantha Version*

There are five manuscripts of this version. G_3 gives 11*, which is peculiar to it. The additional passage 5* is shared by $D_{5,6}$ and the entire S Recension; while the star 4* is shared by $D_{5,6}$ T_4 $G_{1,2,4}$. There is no peculiar omission in the G version, the following omissions being shared by G with the MSS. given in brackets: 1. 6^{ab} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ G M); 1. 25^c–26^d (with $D_{4,6}$ T_4 $G_{4,5}$ $M_{1,2,4}$; hapl.); 1. 20^{cd} and 2. 10–14 (both, with G_5 M_2; the latter by hapl.).

(*vi*) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. M_1 gives 6*, which is peculiar to it; while the additional passage 5* is shared by $D_{5,6}$ plus the entire S Recension. The only peculiar omission in M_1 is 1. 18^{ab}. Omissions 1. 20^{cd} and 2. 10–14 (hapl.) are shared by M_2 with G_5; 1. 6^{ab} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ G M) and 1. 25^c–26^d (with $D_{4,6}$ T_4 $G_{4,5}$ $M_{1,2,4}$; hapl.).

THE RECENSIONS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Mahāprasthānikaparvan, so far examined, group themselves into two main recensions: the Northern, consists of the first three versions, while the Southern includes the last three.

There is one additional passage 13* (a total of 4 lines) presented by the enti Northern Recension, with a few sporadic exceptions; on the other hand, the enti Southern Recension (with few exceptions) gives a single star-passage 5*, a total of lines.

Most of the cases where the Southern recension uniformly gives a variant reac ing, differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by th convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accept ed text, in a large number of cases, is superior to the rejected readings.

THE EXTENT OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

In the Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 230-231), we have the following description of the contents and extent of the Mahāprasthānikaparvan :

महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
द्रौपद्या सहिताः सर्वे सिद्धिं परमिकां गताः ॥ २३०
अत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २३१

Earlier, in 1. 2. 68, the last three parvans, i. e. Mausala, Mahāprasthānika and Svargārohaṇa, are simply mentioned.

According to the Parvasaṁgraha, the extent of the seventeenth Parvan is three adhyāyas giving a total of 120 stanzas. The number of the adhyāyas in the present edition is identical with that in the Parvasaṁgraha, but there is discrepancy in the matter of stanza number. In the B. O. R. I. Edition, the total number of official stanzas is 106, which is 14 less than the traditional number 120. This difference is due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. If we convert official number of stanzas into mathematical stanzas (of 32 syllables each), including उवाच references and colophons, the number we obtain is 116·72, which very nearly comes to the traditional number of the Parvasaṁgraha. The explanation of this small difference is given in details while discussing this specific point in the Mausalaparvan, and so it need not be repeated here.

CONTENTS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

After coming to know of the great havoc caused to the Yādava *clans*, including Kṛṣṇa, his father, brother and the ladies of the harems, and particularly after realizing that the supernatural prowess of Kṛṣṇa (who *formerly* had helped the *Pāṇḍavas* mate-

rially in the war) as well as the heroism of Arjuna have both proved futile, the five Pāṇḍava brothers, along with Draupadī, now unanimously resolve to terminate their earthly career, as a preliminary to which they undertake a *pṛthvīpradakṣiṇā* or circumambulation of the Earth in the then accepted orthodox sense of the term.

Before commencing the Pradakṣiṇā, Yudhiṣṭhira appointed Yuyutsu (Dhṛtarāṣṭra's son) as the chief regent, and Parīkṣit — the son of Abhimanyu — as the Pāṇḍava successor at Hastināpura : the latter under the tutelage of old Kṛpâcārya Vajra, the only surviving Yādava chief, was installed at Indraprastha as the new capital, Subhadrā being requested to supervise the management. Thereafter, the Pāṇḍavas offer the usual *Śrāddhas* for the dead, and give away everything in charity, leaving Hastināpura clad in bark-garments, as they had done years ago when, after their defeat in the game of dice against Duryodhana, they had to undergo twelve years of forest-life, in contrast to which, the present was the *finale* of their earthly career.

With their faces turned towards the auspicious east (in other words, issuing out of the eastern gate-way of their capital), they proceed in the following order : (1) Yudhiṣṭhira alias Dharmarāja, (2) Bhīma, (3) Arjuna, (4) Nakula, (5) Sahadeva, (6) Draupadī, and (7) Dharmarāja's faithful dog, whom also he desired to take with the party. Before reaching the Himālaya, the starting point of their East–South–West–North Pradakṣiṇā, the party passes through many a country, river, mountain, and ocean and eventually reach the Lauhitya Ocean*. From thence, starting on the *Pradakṣiṇā* proper, they follow an eastward (more accurately perhaps, a south-eastward) course along the upper shore of the Lavaṇa Ocean until they reach the region where the river Brahmaputrā takes a sharp west-wending turn around the eastern terminus of the Himālaya, and flows in a southern direction†. From the mouth of the river Brahmaputrā, the party, proceeding straight westwards‡ along the

* Lauhitya forms the western boundary and Lavaṇa the eastern boundary of the Himālaya (cf. Kālidāsa, the initial stanza of the *Kumārasambhava* ; Hemakūṭa is parallel to the Himālaya and north of it : cf. *Vikramorvaśīya*, Act. I. Similarly, we find the *Abhijñānaśākuntala* vii. 8. 3f. describing the Hemakūṭa mountain as पूर्वापरसमुद्रावगाढः. Lauhityā is the name of the ocean (the Mānasasarovara being, possibly, a partial remnant of the same ocean which was in time dried up and sand-silted) from which the Brahmaputrā river at present gets its water, the river itself being also otherwise named the Lavaṇodā. Compare also notes to 17. 1. 44 and 2. 1–2, which describe the conclusion of the *pradakṣiṇā* : East–South–West–North.

† Whether the Brahmaputrā collided with the Ganges as it does now, or whether it joined the ocean straight south, cannot be ascertained from the text as we have it.

‡ There is nothing to show, as one might perhaps imagine, that the party went straight south to Rāmeśvaram, and thence proceeded west-coast-wise up to the Narmadā. No reference is made to any of the sites or the important temples of the Southern India. The Vindhya mountain in fact had once the honour of being the Southernmost terminus of the Āryāvarta. Compare, in that connection, the story of sage Agastya, narrated in the Vanaparvan, 102. 1–14.

Vindhya mountain, obtains a distant view of the Dwārakā (then submerged under the rising Western Ocean). Thence they turned in a northernly direction and saw the Himālaya once more. That completed the *pradakṣiṇā.*

Thereafter the party proceeds (northwards) towards the mountain Meru the reputed abode of the Gods, and here, through fatigue, they drop down one by one. The first to drop down is Draupadī (17. 2. 3). Dharmarāja, on Bhīma's inquiry, attributes Draupadī's fall to her partiality for Arjuna (17. 2. 6). Next to fall is Sahadeva, the fault attributed to him being excessive pride in his own wisdom (17. 2. 10). Next comes the turn of Nakula, whose defect is declared to have been too much pride in his unparalleled beauty (17. 2. 16). It is Arjuna's turn next, whose fault is declared to be pride in his own valour, which had more than once proved utterly futile (17. 2. 21–22) : the last evidence of that being his encounter with the Ābhīras. The person last to fall is Bhīma who ate far too much (17. 2. 25) !

At this point Indra comes in his celestial car to invite Dharmarāja to Heaven. Dharmarāja flatly refuses to go alone. Indra replies that his four brothers as well as Draupadī have already reached the Heaven, each assuming another post-mortem body. Dharmarāja, however, was entitled to ascend Heaven in his present (human) body. " And what about my favourite dog ? " — asks Yudhiṣṭhira. — " There is no place in Heaven for dogs ! " comes the answer from Indra. " In that case, I would not care to go there at all " — is the reply of Dharmarāja. Indra, who was in reality Yamadharma assuming Indra's disguise, warmly congratulates Dharmarāja for his present attitude, declaring that this was the third and the final test that he has succeeded in winning. The Dog in fact was a form assumed by Yamarāja himself. See note to 3. 12ff.

*** *** *** ***

The main interest of this tour around the world consists in the fact that, properly interpreted, it, in some respects, confirms B. G. Tilak's theory of the 'Arctic Home' in the Veda as the original Āryan home, the next home of the Āryans being the " Land of Seven Rivers " in central Asia : see note to the Mahāprasthānikaparvan, adhyāya 2. That in fact seems to have been once the current traditional belief. — In conclusion, I must not fail to record that the Mahābhārata staff of the Institute has loyally helped me in supplying the necessary facts, and the Printing Department in correcting the proofs. Misprints that did nevertheless creep in have been rectified in the Addenda and Corrigenda ; but a few might still have escaped the vigilence of the staff and the editor, for which we crave the readers' indulgence.

Poona,
28-3-59.

S. K. Belvalkar

MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
6	1	28^{d}	*read*	पर्वतां	*for*	सागरां
7	„	34^{d}	„	मां	„	मा
„	„	36^{c}	„	प्रभावेण	„	प्रभावेन
10	2	7^{c}	„	धीमान्	„	धीमन्
17	3	35^{a}	„	नोत्सहे	„	नोत्सह

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
3	1	4	5	*read*	4^{c}	*for*	4^{d}
4	„	9	„	*delete*	T_{1}		
„	„	„	7	*read*	शाक्रप्रस्थेनिरुद्धजं	*for*	शाक्रप्रस्थे निरुद्धजं
7	„	28	5	„	K_{2-5} $B_{1, 2, 4-6}$ D T_{2-4} $G_{1, 2}$ सागरांस्	„	पर्वतांस्
„	„	30	4	„	K_{5} D_{6} भरतसत्तमा	„	K_{5} D_{6} °मा (for °म).
„	„	36	„	„	प्रभावेण	„	प्रभावेन
„	„	38	1	*delete*	the full-point at the end.		
8	„	40	7	*read*	$D_{8, 9}$	*for*	$D_{3, 9}$
„	„	„	8	„	$D_{1-3, 8, 9}$	„	$D_{1-8, 8, 9}$
„	„	42	1	„	the	„	tbe
9	2	2	2	„	वालुकार्णवं	„	वाल(लु)कार्णवं
10	„	11*	1	„	सहदेवो	„	सहेदेवो
14	3	12	„	„	12^{a}	„	12^{ab}

(iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza	Line				
21	1	39	2	*read*	5	*for*	V

॥ महाप्रस्थानिकपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वैव कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत् ।
प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ २

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ।
कर्मन्यासमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ॥ ३

इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन् ।
अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वीर्यवान् ॥ ४

अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा ।
अन्वपद्यन्त तद्वाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना ॥ ५

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in K1. 3. 4 B1–4. 6 Dn D1–4. 8. 9. K4 D3. 4 व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1 ins. ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः ।; K3. 4 D1–4 श्रीगणेशाय नमः ।; B1 ॐ नमो गणेशाय ।; B2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; D8 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, K2 begins with श्रीगणेशाय नमः ।

2* ******सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मधुपुण्यं जगत्पिबति ।;

K5 G5 with ॐ; D5–7 with श्रीगणेशाय नमः ।; T1 with शुभमस्तु । महाप्रस्थानिकपर्व; T2 with शुभमस्तु । महाप्रस्थानं ।; T3 with आदौ हयग्रीवाय नमः । सीतारामाभ्यां नमः ।; T3 (marg.) with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । महाप्रस्थानपर्व ।; G1 (marg.) with हरिः ॐ । महाप्रस्थानम्; G2 with हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । महाप्रस्थानपर्व । हरिः ॐ; G3 with महाप्रस्थानं; G4 with महाप्रस्थानपर्व । हरिः ॐ; M2 with स्वस्ति श्री वेदव्यासाय नमः ।; M3 with हरिः.

1 B5 om. 1. — ^{a}) K2 M4 -कुलं (for -कुले). K1 एवं वृष्ण्यंधिके श्रुत्वा. — ^{b}) K2–4 Dn D2. 8 मौशलम्; K5 मौसल्यम्; B (B5 om.) मौषलम् (for मौसलम्). T2 आहतं (for °वम्). K1 मौसलं भृशदारुणं. — ^{c}) K1 पांडवः [वाः] किमकुर्वंस्ते. — ^{d}) K2. 3 D7 T2 G3 तदा (for तथा).

2 ^{a}) D7 damaged. K2–4 B1–3. 5. 6 Dn D1. 4. T3 M4 [ए]वं; K5 च; B4 तु (for [ए]व). — K2 वृदनं; K4 कंदनं; T1 कथनं; G4 निधनं (कदनं). — ^{c}) K1 आदाय; B3 D3–6. 8. 9 S आस (for आधाय). — ^{d}) K5 वाचा (for वाक्यम्). अर्जुनं वाक्यमब्रवीत्; M1 वाक्यं भ्रातरम्°.

3 Before 3, D6 T1 G3 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) D9 पद्धति (sic); T1 पचतु (for °ति). — ^{b}) K5 सर्वानेव. K4 च; G1 [ए]वं (for [ए]व). K2. 3 D5. 7 T1. 3 G3 M4. 5 विशां पते; G5 M2. 3 धनंजय (for महामते). — ^{c}) K1 कर्मत्यागम्; K5 B D1. 8. 9 कालन्यासम्; Dn D2–4 कालपा(Dn1 °लः पा)शम् (for कर्मन्यासम्). K4 कालपाशं महन्मन्ये. — ^{d}) G3 इमं (for अपि). K2. 3 D7 T3 [उ]त्स्र(K2 °त्स्ट्)ष्टुम् (for द्रष्टुम्).

4 Before 4, D5 T1. 3 G3 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K5 उक्त्वा (for उक्तः). D5. 6 S (except T3) एवमुक्तः स (G4 °क्तस्तु) कौंतेयः. — ^{b}) K4 Dn2 काल-; D9 om. (for कालः). K1 ध्रुवं; D9 ब्रूवन् (sic). — D4 om. (hapl.) 4^{d}–5^{b}. — ^{c}) K2 B5 अनुपद्यत; K5 D1 अभ्य°; M2 अन्वपद्यंत (for °पद्यत). — ^{d}) D5. 6 भातृ- (for भ्रातुर्). K1 शासनात्; K4 Dn D2. 3 धीमतः (for वीर्यवान्).

5 D4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) K2 D5 मतिं (for मतं). D7 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{b}) K3 भीमसेन- (for °सेनो). D5. 6 तदा (for तथा). D7 भीमसेनोपि भारत. — D7 om. (hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) K1 अनुपद्यत; K3. 4 B2. 3 D8. 9 T2 G1 M1. 4. 5 अन्वपद्यत; K5 अभ्यपद्यंत (for अन्व°). — After 5, T2 reads 7^{ab}.

6 D5. 6 T1. 4 G M om. 6^{ab}. — ^{a}) K1. 3 corrupt. K4 आज्ञाय; K5 आनाय; D7 आदाय; T2. 3 आज्ञाप्य

ततो युयुत्सुमानाय्य प्रव्रजन्धर्मकाम्यया ।
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ६
अभिषिच्य स्वराज्ये तु तं राजानं परिक्षितम् ।
दुःखार्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रां पाण्डवाग्रजः ॥ ७
एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरुराजो भविष्यति ।
यदूनां परिशेषश्च वज्रो राजा कृतश्च ह ॥ ८
परिक्षिद्धास्तिनपुरे शक्रप्रस्थे तु यादवः ।
वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ ९
इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः ।
मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ १०
मातृभिः सह धर्मात्मा कृत्वोदकमतन्द्रितः ।
श्राद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥ ११
ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्वान्रथानपि ।
स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यो गवां शतसहस्रशः ॥ १२

(for आनाय्य). — ^{b}) K1 D8. 9 प्राव्रजन्; K3 प्राब्रुवन् (for प्रव्रजन्). — D5. 6 T1. 4 G M transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — ^{c}) D7 damaged. G4 परिदधौ (for °ददौ). — ^{d}) D5–7 T4 G2–4 वेश्या- (for वैश्या-). K5 वंश्यापुत्रो युधिष्ठिरः (sic).

7 D5. 6 T1. 4 G M transp. 6^{cd} and 7^{ab}. T2 reads 7^{ab} after 5. — ^{ab}) D6 T2 G1. 2. 4 M1. 4. 5 अभ्यषिंचन् (G4 M1. 4. 5 °चत); D7 अभिषिंच (for अभिषिच्य). K5 सु-; B2–4 च (for स्व-). K1–4 B1. 3. 5. 6 Dn D2. 4. 6. 7 T2. 3 च; K5 B2. 4 D1. 8 तं (for तु). K1 स राजानं; K2. 3 D7 T2 राजानं स (T2 तं); K4. 5 B Dn D1–4. 8 T3 राजानं च (for तं राजानं). Some MSS. परीक्षितं. D9 अभिषिच्य स्वर ** ****** क्षितं. — ^{c}) K5 G2 दुःखार्तश्च; D6 T2. 4 G1 M1–3 °र्तां (for °र्तश्च). D5 तु (for च). B1 अब्रुवन्; D4 अभवद् (for अब्रवीद्). — ^{d}) K1–3 D5–7 T G1. 2. 4 M सुभद्रामपराजितः; G3 सौभद्रमपराजितं.

8 ^{a}) D3. 4 एवं (for एष). K2. 3 Dn1 D7 T3 transp. ते and पुत्रः. — ^{c}) K1. 3 D5. 6 T4 G1. 2. 4 M परिशेषस्य; T1 G3 अव(G3 °वि)शेषश्च; T3 परिशिष्टश्च (for °शेषश्च). D1 तु (for च). — ^{d}) K5 नः; B5 सः (for ह).

9 T1 om. 9^{ab}. — ^{a}) K4. 5 D7 परीक्षिद्; D5. 6 T4 G1. 2. 4. 5 M अभिषिच्य (T4 G1. 2 M1 °क्तो; M2 °त्य); G3 अतिष्ठद् (for परिक्षिद्). D3. 4 G4 M3. 5 हस्तिनपुरे. K2 परिरक्षत हास्तिनपुरे (sic). — ^{b}) K3 इंद्रप्रस्थे (for शक्र°). K4 B1. 3 Dn D2–4 T1 च (for तु). G5 पादपं; M2 वापदं (for यादवः). M1 वज्रेणानेन बंधुना; M4 शक्रप्रस्थे निरुद्धजं. — ^{c}) D9 वचो; G5 M2 पुत्रो; M1. 3 पौत्रो (for वज्रो). — ^{d}) K2 T2. 3 G5 M2. 3 वाधर्मे; T1 G3 चापरु-; G2 चाधर्म्ये (for चाधर्मे). K2 स्वथ; D1 तथा; D5. 7 कुधाः (for कृथाः).

10 ^{a}) K3 धर्मराजा (for °राजः). K1. 5 D3. 4. 7 T3 तु; K3 [अ]थ; D6 T1. 2. 4 G1. 2. 4 M1 तां (for स). D5 G3 इत्युक्त्वा राजधर्मांस्तान्. — ^{b}) D7 damaged. K2. 3 T3 वीर्यवान्; K5 धीमता (for °तः). — ^{c}) B1 D1. 7 तु (for च). K2 वृद्धश्च; K3 कृष्णस्य (for वृद्धस्य). — ^{d}) M1 राजादीनां (for रामा°).

11 ^{a}) Dn स हि (for सह). — ^{b}) B1. 5 T1 कृतोदकम् (for कृत्वो°). D6 T4 G2. 4 अरिंदमः; D8 अतंद्रितं (for °द्रितः). — ^{c}) K4 D5 G4 M1. 3 श्राद्धान्; K5 श्राद्धम् (for श्राद्धानि). D8. 9 धर्मात्मा (for सर्वेषां). K1 corrupt. — ^{d}) M5 चकार विधिपूर्वकं. — *After* 11, K2–5 Dn D2–4. 7 T2. 3 ins.:

3* द्वैपायनं नारदं च मार्कण्डेयं तपोधनम् ।
भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं हरिमुद्दिश्य यत्नवान् ।
अभोजयत्स्वादु भोज्यं कीर्तयित्वा च शार्ङ्गिणम् ।

[(L. 1) K5 मार्कंडेयं. —(L. 2) D4 T3 भरद्वाजं. K4 अथो वीर्यवान्; K5 दत्त° (for यत्न°). —(L. 3) K4 अथो- जयत्; D3. 4 अभोजयन् (for °यत्). K4 साधु (for स्वादु). K5 भोजं (for भोज्यं). K2 जनार्दनं; T3 तु शार्ङ्गिणं.]

12 ^{a}) D5. 6 T1. 2 G3–5 M ततो (for ददौ). — ^{b}) D9 ग्रामम्; G2 ग्रामाद् (for °न्). K5 D9 रथं (for रथान्). K4. 5 B Dn1 D1–4. 8. 9 तथा; Dn2 तदा (for अपि). K2. 3 ग्रामान(K3 °मम)श्वान्नराधिप (K2 °पः). — ^{c}) K1 स्त्रीश्चैव; D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 कन्याश्च (for स्त्रियश्च). K1 -मुख्येषु (for °भ्यो). — ^{d}) D7 damaged. K1. 2. 4. 5 B Dn D1–4. 8. 9 तदा (K1 B3. 6 °था) शत-; K3 शतशोथ; D5 T1. 3 गा वै शत-; G3 ग्रामाञ्शत- (for गवां शत-).

13 ^{a}) K1 B4 विधिवद्; K4 चेष्ट्वा तम्; B1 (*marg.*) गुरुवद् (for च गुरुम्). K2 कृतमभ्यर्च्य वेध्यासम् (sic); D5 T1–3 G3. 6 M2. 3. 5 कृपमचर्य महेष्वासम्;

ऽभ्यर्च्य च गुरुमर्थमानपुरस्कृतम् ।
ं परिक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तमः ॥ १३
तु प्रकृतीः सर्वाः समानाय्य युधिष्ठिरः ।
ाचष्ट राजर्षिश्चिकीर्षितमथात्मनः ॥ १४
ुत्वैव वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः ।
ुद्विग्नमनसो नाभ्यनन्दन्त तद्वचः ॥ १५
कर्तव्यमिति ते तदोचुस्ते नराधिपम् ।

न च राजा तथाकार्षीत्कालपर्यायधर्मवित् ॥ १६
ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनम् ।
गमनाय मतिं चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा ॥ १७
ततः स राजा कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उत्सृज्याभरणान्यङ्गाज्जगृहे वल्कलान्युत ॥ १८
भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ।
तथैव सर्वे जगृहुर्वल्कलानि जनाधिप ॥ १९

T4 G1.2.4 M1 कृपं (G4 °तं) चापि महेष्वासम्; M4 याचार्यमुख्याय. — b) K4 अर्ध्यमान-; K5 अर्थ-य-; B1 अभिमान-; B3 अनुमान्य; Dn D3-4 अथ -; D1 अथ मान्य-; D6 T4 G1.2 अर्थज्ञान-; G3 धर्म-; G4 वर्धमानं; M3 अर्थदान-; M4 महेष्वासं or अर्थमान-). D7 -पुरःसरं (for -पुरस्कृतम्). B4 . मानपुरःसरं. — After 13ab, D5.6 T4 G1.2.4 .:

4* आहूय भरतश्रेष्ठ संनिवेश्यासने तदा

[D5 तथा (for तदा).]

c) K5 शिष्य- (for शिष्यं). K5 B2 D1.6.7 G2.4.5 परीक्षितं. — d) T2 G1.2.4 M1 संपूज्य (for भरत-). 3-5 B1.5 Dn D3.4.7 T3 -सत्तम; D8 °मं (for °मः).

14 a) K3 D5 T1 G3 ताः (for तु). — b) K1 मानाय; K2 D5-7 S °नीय; K4 °भाष्य (for °नाय्य). — c) K2 हि राज्ञश् (for राजर्षिश्). K5 D1 समाचष्ट (D1 च) राजर्षिश्. — d) D7 damaged. K1 अरिं-मः; K3 इवात्मनः; G3 महामनाः (for अथात्मनः).

15 a) D7 श्रुत्वा च; M3 श्रुत्वैवं. G1 ते श्रुत्वा .चनं तस्य. — b) K3 पौरा जानपदैर्वृताः; K5 पौरा जनपदा जनाः. — d) T1.3 नाभ्य(T3 °त्य)नंदत.

16 a) K3 D7 नैव; B5 मैवं; D3.4 नैक- (for नैवं). K2 D7 T3 च (for ते). — b) K3 T3 G4 तथोचुस्; B4 T2 ततोचुस् (for तदो°). K5 वै; D5 स्म (for ते). K2 Dn1 जनाधिपं (for नरा°). — c) K1 स (for न). D7 स (for च). M1 [ए]व तत् (for राजा). K1 न च; B3 T3 G2.4.5 M2.3.5 तदा (for तथा). — d) B4 -धर्मकृत् (for °वित्). K1-3 D5.6 S कालपर्यायवित्तदा.

17 a) D5 G3 तथा; D7 damaged; G2 M2.4.5 तदा (for ततो). B1 T1 अनुमान्य स धर्मात्मा. — b) M5 -जानपदा (for °पदं). — d) K2 D6.7 T1 ते तथा; B5 तेजसा (for ते तदा). D6 T2.4 G1.2.4 M1 कृप ग(G1 °स्याग)मनादपि (D6 °ति). — After 17, 1 S ins.:

5* वर्तमाने विवादे तु वास्तुविक्रयणं प्रति ।
धनेच्छा युगपत्प्राप्ता क्षेत्रतः स्वामिभूभृताम् ।
प्राप्तं कलियुगं ज्ञात्वा सहदेवो हसन्निव ।
राज्ञस्तु कथयामास धर्मो नष्टस्तु भारत ।
राजा च दुर्मना राजन्पर्यासं जीवितं मम । [5]

[(L. 1) D5.6 T4 वस्तु- (for वास्तु-). T2 G2.3 -विक्रयिणं (for °यणं). — T1 om. line 2. — (L. 2) T2 क्षेतुस्तत्; T3 कृत्वतः; G4 क्रतुतः; M3 तत्रैतत्; M4 ते तत्र (for क्षेत्रतः). D5 दात्रे तत्स्वामिभूभुजां; G3 अनृतं चापि भूभृतां; G5 M2 तत्र तत्र महीभृतां; M1 व्यवहारे सभां प्रति (for the post. half). — (L. 3) M2 (*sup. lin.*) मत्वा (for ज्ञात्वा). — (L. 4) M1 स (for तु). D6 T2.4 G1.2.4 M1 संकरः; T3 G5 M2-5 शंकरः (for भारत). — (L. 5) D6 T2-4 G1.2.4 M1 श्रुत्वा तु दु(T2.3 सुदु)र्मना राजा (for the prior half). D6 G1 जीवनं (for जीवितं).]

M1 cont.:

6* इति चिन्त्य गते राजन्गोविन्दे धर्मधारणे ।

18 M1 om. 18ab. — a) D5 T1 G3 M5 इत्थं स; D6 इतः स; T4 G1.2.5 M2-4 इति स्म (for ततः स). — b) D7 M2 धर्मराजो (for °पुत्रो). — c) K5 उत्सृज्य भरणं न्यंग (sic). — d) D7 damaged. D6 T4 G1.2.4 सः (for [उ]त).

19 a) T1 भीमार्जुन- (for °र्जुनौ). K2.3 D7 T3 चापि (for चैव). K1.4 B1.5.6 Dn D2-4 भीमार्जुनयमाश्चैव. — c) T3 तदा (for तथा). M4 संगृह्य (for जगृहुर्). K4.6 B Dn D1-4.8.9 तथैव जगृहुः सर्वे. — d) K2.4.5 B Dn D1-4.8.9 नराधिप (for जना°). K3 वल्कलान्यजिनानि ते.

विधिवत्कारयित्वेष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ।
समुत्सृज्याप्सु सर्वेऽग्नीन्प्रतस्थुर्नरपुंगवाः ॥ २०
ततः प्ररुरुदुः सर्वाः स्त्रियो दृष्ट्वा नरर्षभान् ।
प्रस्थितान्द्रौपदीषष्ठान्पुरा द्यूतजितान्यथा ॥ २१
हर्षोऽभवच्च सर्वेषां भ्रातॄणां गमनं प्रति ।
युधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमवेक्ष्य च ॥ २२
भ्रातरः पञ्च कृष्णा च षष्ठी श्वा चैव सप्तमः ।
आत्मना सप्तमो राजा निर्ययौ गजसाह्वयात् ।
पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ॥ २३
न चैनमशकत्कश्चिन्निवर्तस्वेति भाषितुम् ।
न्यवर्तन्त ततः सर्वे नरा नगरवासिनः ॥ २४
कृपप्रभृतयश्चैव युयुत्सुं पर्यवारयन् ।
विवेश गङ्गां कौरव्य उलूपी भुजगात्मजा ॥ २५
चित्राङ्गदा ययौ चापि मणिपूरपुरं प्रति ।
शिष्टाः परिक्षितं त्वन्या मातरः पर्यवारयन् ॥ २६
पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी ।
कृतोपवासाः कौरव्य प्रययुः प्राङ्मुखास्ततः ॥ २७
योगयुक्ता महात्मानस्त्यागधर्ममुपेयुषः ।
अभिजग्मुर्बहून्देशान्सरितः सागरांस्तथा ॥ २८
युधिष्ठिरो ययावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।

---

20 a) K5 इष्टि-; D8 इष्टं. — b) K5 D9 -नैष्ठिकी. B3 D1 T4 भरतर्षभाः (T4 °भः). K1-3 D5-7 T1-3 G3-5 M नैष्ठिकीं (K3 °किं; G4 °कं) पुरुषर्षभाः (D6 T2 °भ). — G5 M2 om. 20cd. — c) D6 T3 समुत्सृज (sic). K2, 5 D1, 6 T3 आशु; D8 अथ (for अप्सु). K3 सर्वा (for सर्वे). T1 G4 [ऽ]ग्निन्; G3 ते (for ऽग्नीन्). — d) D7 damaged. K5 B2, 4 D8, 9 -सत्तमाः (K5 °म) (for -पुंगवाः). K1-3 D5, 6 S (G5 M2 om.) प्रत(K5 T1 उत्त)स्थुर्भरतर्षभाः (K1 °भ).

21 a) K1 प्ररुदिताः; G5 M3 प्रदुद्रुवुः (for प्ररुरुदुः). K2 सर्वे (for सर्वाः). — b) K4, 5 B Dn D1-4, 8, 9 नरोत्तमान्; M4 नराधिपान् (for नरर्षभान्). — c) B3 G5 प्रस्थिता (for °तान्). K5 -षष्ठी (for -षष्ठान्). K2, 3 प्रस्थितां द्रौपदीं दृष्ट्वा. — d) K1, 4 इव (for यथा). K2 पुरा द्यूतजितामिव; K3 पुरा द्यूतमिवाजितां; D5, 6 T1, 2, 4 G1-3, 5 M पुनर्द्यूतजितानि(G3 °ता इ)व; D7 पुरा द्यूतजितानि च; G4 पुनर्द्धूतजनानिव (sic).

22 ab) K1 हर्षो बभूवुर् (sic); G3, 4 हर्षोद्भव(G4 °स्सव)श्च (for हर्षोऽभवच्च). K1-3 D5-7 S (except T3) transp. सर्वेषां and भ्रातॄणां. — c) D5 -मतिं (for -मतं). K1-3 T2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — d) D7 damaged. K5 अवेक्षत (for °क्ष्य च).

23 a) K1 कृत्वा; T1 षष्ठी (for कृष्णा). — b) K1 B2, 4 D5, 8 G5 M2-5 चापि; D9 वापि (for चैव). K5 सप्तमी; B6 T2 M1, 2 सत्तमः (T2 M2 °म) (for सप्तमः). T4 कृष्णा श्वा चापि सत्तमः. — c) G4 सप्तमं (for °मो). — d) D5, 6 S (except T3) निर्ययौ नागसाह्वयात्. — e) M3 दूरात् (for दूरं). — f) K2, 3 B4 (marg. as in text) T1 तदा (for तथा).

24 a) K5 चैवम् (for चैनम्). T2 अभवत्; G3 अवदत्; M3 अशकं (sic) (for °कत्). K5 कर्तुं (for कश्चिन्). — b) D7 damaged. K5 भाषितं. — c) K3 निवर्तत; G1, 2, 4 न्यवर्तयंस् (for °र्तन्त). — d) K1, 2 D5-7 T G M1-3 जना (for नरा). D8 नागर- (for न°).

25 a) K5 D1 सर्वे (for चैव). T4 G2 कृतप्रकृतयश्चैव. — b) K1, 3 युयुत्सुं परिवारयन्; M1 परिवार्य परीक्षितं. — D4, 6 T4 G4, 6 M1, 2, 4 om. (hapl.) 25c-26d. — c) G3 कौरव्या (for °व्य). K1 जलं विवेश कौरव्य. — d) K1 D6, 7, 8 T1, 2 G1-3 M5 कौरव्य- (D5 T1 G2 M5 °व्या); T3 तदा तु (for उलूपी). Dn2 उलूपी पन्नगात्मजा.

26 D4, 6 T4 G4, 5 M1, 2, 4 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) B3 ददौ (for ययौ). K3 राजन् (for चापि). — b) B1-5 मणपूर-; D5 T1, 2 G1-3 M3, 5 मणलूर- (D5 G3 °रू-); D8 मणिपूरं (for °पूर-). — c) D7 damaged. G1, 2 प(G1 पा)रीक्षितं.

27 a) K5 पांडवस् (sic). K3, 5 B1-4, 6 D1, 8, 9 तु (for च). D9 महात्मानौ (sic). — b) K5 द्रौपदीं च यशस्विनीं. — c) K5 कृतौपवासः (sic). B2 D5, 6 T2, 4 G2-4 M1, 2, 5 कौरव्याः (for °व्य). — d) K1 प्राङ्मुखस्; B2, 6 K5 वाङ्मुखास्. K2, 3 D5-7 S (except T4) तदा; B2, 6 तथा (for ततः).

28 a) K5 महात्मानो योगयुक्तास् (by transp.). — b) D7 damaged. K1 उपाश्रिताः; K2, 3 T3 उपागताः; D8 उपेपुषः (sic); G4 °यिवान् (for °युषः).

ऽर्जुनस्तस्य चान्वेव यमौ चैव यथाक्रमम् ॥ २९
पृष्ठतस्तु वरारोहा श्यामा पद्मदलेक्षणा ।
द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा ययौ भरतसत्तम ॥ ३०
श्वा चैवानुययावेकः पाण्डवान्प्रस्थितान्वने ।
क्रमेण ते ययुर्वीरा लौहित्यं सलिलार्णवम् ॥ ३१
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं न मुमोच धनंजयः ।
रत्नलोभान्महाराज तौ चाक्षय्यौ महेषुधी ॥ ३२
अग्निं ते ददृशुस्तत्र स्थितं शैलमिवाग्रतः ।
मार्गमावृत्य तिष्ठन्तं साक्षात्पुरुषविग्रहम् ॥ ३३

ततो देवः स सप्तार्चिः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
भो भो पाण्डुसुता वीराः पावकं मां विबोधत ॥ ३४
युधिष्ठिर महाबाहो भीमसेन परंतप ।
अर्जुनाश्विसुतौ वीरौ निबोधत वचो मम ॥ ३५
अहमग्निः कुरुश्रेष्ठा मया दग्धं च खाण्डवम् ।
अर्जुनस्य प्रभावेन तथा नारायणस्य च ॥ ३६
अयं वः फल्गुनो भ्राता गाण्डीवं परमायुधम् ।
परित्यज्य वनं यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ३७
चक्ररत्नं तु यत्कृष्णे स्थितमासीन्महात्मनि ।

— ^{c}) G_3 मुनीन् (for बहून्). — ^{d}) K_5 सरिताः. K_1 B_3 T_1 G_{3-5} M पर्वतांस् (for सागरांस्). K_2 D_6 तदा (for तथा).

29 ^{a}) K_2 T_3 चाग्रे (for अग्रे). — ^{b}) G_3 [ऽ]स्य तद्; G_4 तस्माद् (for तु तद्). — ^{c}) B_2 $D_{8.9}$ चांते च; T_1 तानेव (for चान्वेव). K_2 corrupt; K_3 अर्जुनश्च ततश्चैव; K_5 °श्च यमौ चोभौ; G_3 °श्च ततः पश्चाद्. — ^{d}) K_2 Dn T_1 ययौ (for यमौ). K_{2-4} $B_{5.6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 चापि (for चैव). K_5 ययुश्चैव पराक्रमं.

30 ^{a}) D_8 वरारोहो (for °रोहा). — K_3 transp. 30^{b} and 30^{c}. — ^{b}) K_2 $D_{5.6}$ S श्यामा पद्मायतेक्षणा; K_3 श्यामा पद्मायताक्षी च. — ^{c}) K_3 वरा (for श्रेष्ठा). — ^{d}) T_3 यमौ (for ययौ). K_5 D_6 °म (for °मा).

31 ^{a}) D_5 om. from वा up to वे (in 31^{a}). K_3 चैकः; D_5 T_1 G_5 M_{1-4} चैनान्; T_2 G_4 चैतान्; G_3 चापि; M_5 वैतान् (for एकः). T_4 $G_{1.2}$ स श्वा चैताननुययौ. — ^{b}) K_{1-3} $B_{1.2.4}$ $D_{8.9}$ T_3 G_2 वनं (for °ने). — ^{c}) K_6 D_1 [ए]व (for ते). — ^{d}) $K_{2.3}$ $M_{1-3.5}$ लोहित्यं; K_6 D_5 G_3 लोहितं; $D_{3.4}$ लौहितं; D_7 लौहित्य- (for °त्यं). B_6 लौहित्यं सलिलांतरं; D_6 °त्यं लवणार्णवं; T_1 पांडवा राजसत्तम.

32 ^{a}) K_2 गांजीवं. $K_{1.2}$ $B_{1.3-6}$ Dn $D_{1-4.8.9}$ तु; $K_{3.4}$ B_2 D_7 T_3 तद्; K_5 तं (for च). — ^{b}) K_1 धनजंयं. — ^{c}) D_7 partly damaged. K_3 D_1 T_3 महातेजास् (for °राज). K_2 स्वस्य लोभान्महातेजास्. — ^{d}) D_1 ते चाक्षय्य-; D_5 T_2 $G_{3.5}$ M_{1-3} तावक्षय्यौ; D_6 तदाक्षय्यौ; T_1 भक्षय्यौ च; T_3 तौ च क्षय्यौ; T_4 $G_{1.2}$ तथाक्षय्यौ; G_5 तेक्षयौ च; $M_{4.5}$ ते चाक्षय्ये (for तौ चाक्षय्यौ). K_6 महीपुधी (for महे°).

33 ^{a}) B_3 दीप्तं (for तत्र). K_{1-3} D_{5-7} T $G_{1-3.5}$ M अग्निं ततस्ते ददृशुर्; G_4 अग्निमुग्रं ततस्ते वै. — ^{b}) $K_{1.3}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M दीप्तं; K_5 स्थित-; D_7 T_3 दीप्त- (for स्थितं). — T_4 om. 33^{c}–34^{d}. — ^{c}) K_1 सर्वमावृत्ति तिष्टंतं (sic). — ^{d}) D_3 मानुष-; D_9 परुष- (for पुरुष-).

34 T_4 om. 34 (cf. v. l. 33). — ^{a}) T_1 दिवः (for देवः). T_3 सु- (for स). K_4 सत्यार्चिः (for सप्तार्चिः). K_5 ततो देवाः समभ्यर्च्य. — ^{c}) K_1 $B_{1.2}$ Dn_2 $D_{1.2}$ T_1 G_1 भोः (for the second भो). K_5 धीराः (for वीराः). — ^{d}) D_4 M_1 मा (for मां). K_1 निबोधत (for वि°). D_9 पावकं मातिबोधत; G_4 °कं मा निवर्धतां.

35 ^{b}) T_3 भीमसेनं (for °सेन). — ^{d}) D_9 तेबोधत (for निबो°).

36 ^{a}) K_5 $D_{1.6}$ T_4 G_2 कुरुश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठा). — ^{b}) D_7 damaged. D_6 M_1 कांडवं (for खां°). K_1 मया दग्धश्च खांडवः. — ^{cd}) K_{1-3} D_{5-7} S प्रतापेन तस्य (for प्रभावेन तथा). G_5 M_2 ह (for च).

37 ^{a}) $K_{2.4}$ D_9 च; K_3 D_5 G_3 M_5 ते; D_9 नः (for वः). K_1 फल्गुणो; Some MSS. फाल्गुनो (for फ°). T_1 युधिष्ठिर तव भ्राता. — ^{b}) K_2 गांजीवं; K_4 गांधर्वं. G_4 वरम् (for परम्). — ^{c}) $K_{2.4}$ $B_{1.2.5.6}$ Dn $D_{1.2.8.9}$ वने; B_3 जले (for वनं). — ^{d}) K_2 कश्चिन्नः; D_9 कश्च नः; T_1 G_3 किंचन (for कश्चन).

38 ^{a}) K_1 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M चक्रं पूर्वं हि (D_6 वा).

गतं तच्च पुनर्हस्ते कालेनैष्यति तस्य ह ॥ ३८
वरुणादाहृतं पूर्वं मयैतत्पार्थकारणात् ।
गाण्डीवं कार्मुकश्रेष्ठं वरुणायैव दीयताम् ॥ ३९
ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनंजयमचोदयन् ।
स जले प्राक्षिपत्तत्तु तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ ४०
ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैवान्तरधीयत ।
ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ४१
ततस्ते तूत्तरेणैव तीरेण लवणाम्भसः ।
जग्मुर्भरतशार्दूल दिशं दक्षिणपश्चिमम् ॥ ४२
ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते ।
ददृशुर्द्वारकां चापि सागरेण परिप्लुताम् ॥ ४३
उदीचीं पुनरावृत्य ययुर्भरतसत्तमाः ।
प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः पृथिव्या योगधर्मिणः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यत्कृष्णे; K2. 3 D7 T3 चक्रं सुनाभं यत्कृष्णे. — b) D7 damaged. G3 तिग्मम्; G4 स्थिरम् (for स्थितम्). — c) D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 चैतत् (for तच्च). K1 तत्र; K3 T3 हस्तं (for हस्ते). — d) K1 कालेनैष्यत्ति (sic); K3. 5 B6 D7 T2–4 G1. 2. 4 M3–5 काले नेष्यति; B3 D6 काले नष्यति (sic); D5 कालेनाभ्येति; T1 कालेभ्येति च; G3 कदाभ्येति च (for कालेनैष्यति). T3 तच्च (for तस्य). D3. 6. 8. 9 T2. 4 G1. 2. 4 M1 च for ह).

39 a) D1 सर्वं (for पूर्वं). K4 वरुणादाह ते पूर्वं; K6 वारुणादाहृतं पार्थ. — b) K3 यद् (for मया). K2 पार्थस्य (for [ए]तत्पार्थ-). — c) K1 गांजीवं; K3 गांडिवं. K2 D5. 6 G1. 4 M4 कार्मुकं; K3 कार्मुकात्; K4. 5 B Dn D1–4. 8. 9 धनुषां (for कार्मुक-). — d) K1 देवतां (sic) (for दीयताम्).

40 a) K1 तत्र (for ततस्). M2 तु (for ते). — b) D7 damaged. K1 अयोधयत्; K2 अनोदयन् (for अचो°). — c) B5 om. स. K6 D1 (also as in text) धनुः; G4 बिले (for जले). K1. 2 D7 T2 G5 M1–4 प्रे(M2 प्रै)रयत् (D7 T2 °यंस्); D8 प्राक्षिपन्; T3 प्राक्षिपस् (for °पत्). K4 B1. 5. 6 Dn D1–4 चैतत्; K5 तत्र; B2–4 D3. 9 तच्च (for तत्तु). — d) T3 तदा (for तथा). K4 B Dn D1–3. 8. 9 अक्षय्ये; D7 °य- (for °य्यौ). K5 महीश्वधी (sic). T1 अक्षय्यौ च महेषुधी. — After 40, K2. 3 D1. 7 T2. 3 ins.:

7* यथा घनस्य गगने शब्दो भवति भारत ।
सलिले क्षिप्यमाणस्य गाण्डीवस्य तथा ह्यभूत् ।

[(L. 1) D7 तथा (for यथा). K3 वायोस्तु (for घनस्य). D1 [आ]गमने (for गगने). K2 यथा नभसे गगने (for the prior half). K3 शब्दो भरतसत्तम (for the post. half). — (L. 2) K2 गांजीवस्य; K3 गांडिवस्य. T3 तदा (for तथा). K3 [अ]भवत् (for ह्यभूत्).]

41 K4 reads 41a–42b after 9*. — b) D7 damaged. — c) K1 प्रययुः; K2 T3 ययुस्ते; K3 ततस्ते (for ययुश्च). — d) G3 M5 तत्र ते (for ततस्ते). K2 ततश्च दक्षिणां दिशं.

42 For the sequence in K4, cf. v. l. 41. — a) D7 तु (for ते). K1 उत्तरेण; K2. 3 D5. 6 G3. 5 M1. 2. 4. 5 त्वंतरेण; D7 तेंतरेण; T3 भूत्तरेण; T4 G1. 2. 4 त्वंतरे च (for तूत्तरेण). M1 [इ]व (for [ए]व). — c) K2. 3 B3 D5. 7. 9 T2–4 G2. 4 -शार्दूला (K3 °ला); Dn1 -शार्दूळ (for °ल). — d) M5 दिशं पश्चिमदक्षिणां. — For 42, T1 subst.:

8* जग्मुर्भरतशार्दूल तीरेण लवणाम्भसः ।
ततः पुनः समावृत्ता जग्मुर्दक्षिणपश्चिमाम् ।

43 b) D7 damaged. K5 D1 दक्षिणां (for पश्चिमां). B5 उत्तमां; D6 T1. 2. 4 G1. 2. 4 आश्रिताः (for एव ते). K2. 5 T3 च; D5. 8. 9 G3. 5 M2–5 तु (for ते). K1 पश्चिमं देशमेव ते. — c) D6 ददशेद् (sic); D7 damaged (for °शुर्). K1 द्वारकाश्. — d) K2 सलिलेन (for सागरेण). B4 समाप्लुतां (for परि°). — After 43, K2. 4 D3. 4 T3 ins.:

9* हरिपादाङ्कविन्यासतीर्थीकृतमहाभुवम् ।
मनोभिः पूजयन्तश्च जनार्दनमनिन्दिताः ।

[(L. 1) D3. 4 -पादौक- (for -पादाङ्क-). K2 हरिपादावदविन्यास- (sic) (for the prior half). — (L. 2) K2 अतंद्रिताः (for अनिन्दिताः).]

— After the above, K4 reads 41a–42b.

44 a) K5 उदीचीं; D3 उदीचिं (for °चीं). K1. 3

२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः ।
ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ १
तं चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।
अवैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरम् ॥ २
तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्मिणाम् ।
याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ ३
तां तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
उवाच धर्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ॥ ४
नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या परंतप ।
कारणं किं नु तद्राजन्यत्कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनंजये ।
तस्यैतत्फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ॥ ६

आवृत्ति (for °त्य). — ^{c}) K_1 $B_{1.2}$ $D_{5.6}$ S प्रदक्षिणं; K_5 प्रदक्षिण्यं; D_7 ***णं (for प्रादक्षिण्यं). $K_{1.5}$ corrupt. — ^{d}) K_1 B_3 T_3 G_{3-5} $M_{2.4.5}$ पृथिव्यां (for °व्या).

Colophon. — *Adhy. name:* K_1 पांडवप्रव्राजनं; M_3 गांडीवपरित्यागः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{2.4.5}$ B_6 Dn S 1 (as in text). — *Śloka no.:* Dn_1 D_6 46.

2

1 D_5 om. the ref. — ^{b}) K_3 उदीचिं. K_{1-3} D_5 $T_{1.3}$ $G_{3.5}$ M आश्रिताः; D_7 damaged (for आस्थिताः). — After 1^{ab}, $K_{2.3}$ ins.:

10* ततस्ते ब्राह्मणीं स्नात्वा दृष्ट्वा देवं जले स्थितम् ।
मध्यमांशं शिवं गत्वा दृष्ट्वा रुद्रं महाबलम् ।
प्रयागपञ्चके स्नात्वा गत्वा हिमगिरिं शुभम् ।
ईशानं तु नमस्कृत्य स्नात्वा हंसोदके शुभे ।
देवदेवं तु केदारं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रयत्नतः । [5]
पिण्डं दत्त्वा विधानेन पितॄन्देवांश्च तर्प्य वै ।
उदकं विधिवत्पीत्वा ततो नन्दां जगाम वै ।
महापन्थानमावृत्य हिमवन्तं जगाम ह ।

[(L. 1) K_3 महानद्यां तु ते स्नात्वा (for the prior half). K_3 जलेश्वरं (for जले स्थितम्). —(L. 2) K_3 महालयं (for °बलम्). —(L. 3) K_2 हित्वा (for गत्वा). —(L. 4) K_3 च (for तु). —(L. 6) K_3 ते च नत्वा (for पिण्डं दत्त्वा). —(L. 7) K_3 नंदां जग्मुश्च पांडवाः (for the post. half). —(L. 8) K_3 आश्रित्य (for आवृत्य). K_3 जग्मुर्हिमवतं ततः (for the post. half).]

— ^{cd}) D_7 damaged for 1°. K_1 transp. योगयुक्त and हिमवन्तं. K_3 ते (for च). K_2 गिरीश्वरं (for महागिरिम्).

2 ^{a}) $K_{2.3}$ D_7 T_3 तं चापि (K_3 °ति) समतिक्रम्य T_1 तं चाप्यतिक्रम्य ततो. — ^{b}) $K_{1.5}$ ददृशुर्वाल[ु]कार्णवं G_4 ददर्शुर्वालुकां नदीं. — ^{c}) $K_{1.2}$ D_7 T_3 अवेक्षं(K_1 °क्ष)तो; K_3 वीक्ष्यमाणा (for अवैक्षन्त). K_5 पथा (for महा-). $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M अवेक्षंतो महामेरुं. — ^{d}) $D_{5.6}$ S (except T_3) शैलं; D_7 एकं (for मेरुं).

3 ^{c}) D_7 damaged. $K_{2.3}$ T_3 परिभ्रष्टा; D_6 दृष्टयोगा (for भ्रष्ट°). K_1 याज्ञसेने योगयुक्ता. — ^{d}) $K_{2.3}$ D_7 T_3 पपात (D_7 om. पपात) धरणीतले.

4 ^{a}) K_3 तदा; K_5 तथा (for तु प्र-). K_1 तां तु दृष्ट्वा निपतितां. — ^{b}) K_5 महाबलाः (for °बलः). — ^{c}) D_5 T_3 G_5 $M_{2.4.5}$ -राजं हि; T_1 -राजंतं (for -राजानं). — ^{d}) K_4 G_4 अवेक्ष (for °क्ष्य). K_1 तु; K_2 वै; K_3 B_6 G_5 M_{2-5} च; D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ M_1 तां (for ह). D_5 T_1 G_3 याज्ञसेनीं ह्य(D_5 ह्व)वेक्ष्य तां.

5 ^{a}) K_1 नधर्मश्चरितः कश्चिद्. — ^{b}) K_5 धर्मपुत्रा; G_4 M_3 राजपुत्र्याः (for °पुत्र्या). — ^{c}) $K_{2.5}$ D_4 तु (for नु). K_4 $B_{1.5.6}$ Dn D_{2-4} ब्रूहि; D_7 damaged (for राजन्). — ^{d}) D_7 damaged. D_5 transp. यत् and कृष्णा.

6 ^{a}) T_3 तस्या (for अस्या). — ^{c}) K_1 इदं; D_6 T_4 $G_{1.2.4}$ इह; T_1 तत्; M_1 एव; M_4 एष (for एतत्). K_3 एतेषां; T_2 अप्येषा (for अद्यैषा).

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वानवेक्ष्यैनां ययौ धर्मसुतो नृपः ।
समाधाय मनो धीमन्धर्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ७
सहदेवस्ततो धीमान्निपपात महीतले ।
तं चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ८
योऽयमस्मासु सर्वेषु शुश्रूषुरनहंकृतः ।
सोऽयं माद्रवतीपुत्रः कस्मान्निपतितो भुवि ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कंचन ।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तु समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः ॥ ११
कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पाण्डवम् ।
आर्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ॥ १२
तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चारुदर्शने ।
पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३
योऽयमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ।
रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि ॥ १४
इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

---

7 $K_{1,2,5}$ $D_{5,6}$ T G_{1-4} M om. the ref.; D_7 reads it on marg. K_5 om. 7^{ab}. — ^{a}) K_2 D_7 T_3 इमां (for एनां). — ^{b}) $K_{2,3}$ D_5 $T_{1,2,4}$ M_3 नृप; D_7 damaged (for नृपः). K_4 B Dn $D_{1-4,8,9}$ ययौ भरतसत्तमः (B_3 D_9 °म). — ^{c}) D_7 partly damaged. K_5 ततः (for मनो). K_{1-3} $D_{6,7}$ S विद्वान्; K_5 श्रीमान् (for धीमान्). D_5 ततः समाधाय मनो. — ^{d}) K_2 कृतात्मा; K_3 दांतात्मा; $D_{5,7}$ $T_{1,3}$ $G_{3,5}$ M_{2-5} धृतात्मा; D_6 $T_{2,4}$ $G_{1,2,4}$ M_1 दृढात्मा (for धर्मात्मा). K_1 D_7 M_5 पुरुषर्षभ; D_5 T_1 G_3 भरतर्षभः.

8 ^{a}) $K_{1,4}$ B Dn $D_{2-4,8,9}$ T_2 विद्वान् (for धीमान्). — ^{d}) B_5 वचनम् (for राजानम्).

9 T_4 om. 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) K_3 सर्वासु (for सर्वेषु). — ^{b}) K_2 अनहं ततः; D_5 अनहंकृतं; D_7 damaged; G_4 च रहःकृतः (for अनहंकृतः). D_4 शुश्रूषुर्नरहंसवत्. — ^{c}) D_7 damaged. M_2 मद्रवती-. G_4 सोयं माद्रीसुतो वीरः. — ^{d}) K_1 कथं (for कस्मान्).

10 T_4 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). G_5 M_2 om. (hapl.) 10–14. After the ref., G_3 ins.:

11* सहदेवोऽपि धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ।

— ^{a}) $K_{3,4}$ D_{5-7} $G_{3,4}$ $M_{3,5}$ आत्मना (for °नः). K_1 प्राज्ञा (sic); K_2 ज्ञानं; M_4 प्रज्ञं (for प्राज्ञं). $T_{2,3}$ G_2 M_1 आत्मना सदृशप्र(T_3 °प्रा)ज्ञं; G_1 आत्मनः सदृशप्रख्यं. — ^{b}) K_5 $D_{8,9}$ कश्चन; $G_{1,2}$ किंचन (for कं°). K_1 नरं मेने न कश्चन; K_4 नैष कंचन मन्यत (sic); G_3 M_1 नैषां (M_1 °ष) मन्येत कंचन. — After 10^{ab}, K_3 ins.:

12* कालत्रयविदश्चापि न मे गुह्यं प्रकाशितम् ।
संप्रतिज्ञागतश्चाहं नाकरिष्यं जनक्षयम् ।

— K_2 om. 10^{cd}. — ^{d}) K_1 सहदेवो; B_3 Dn_2 तस्मादेव; G_3 तस्माद्दृष्टि (for °देष). D_5 नृपात्मज.

11 G_5 M_2 om. 11 (cf. v. l. 10). MSS. om. the ref. — ^{b}) D_7 damaged. K_3 नृपः; T_1 तथा (for तदा). — ^{d}) $K_{2,3}$ T_3 शुना चानुगतस्तदा; D_7 शुभाचारगतस्तदा.

12 G_5 M_2 om. 12 (cf. v. l. 10). Before 12, G_1 ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) D_7 T_3 च (for नि-). — ^{b}) K_1 $D_{5,7}$ $T_{1,3}$ $G_{3,4}$ M_{3-5} पांडवः; K_5 °व (for °वम्). — ^{c}) K_1 D_7 T_3 आप्तो (for आर्तो). Dn_2 $D_{4,5,7}$ T_3 बंधुः (for बन्धु-). G_4 आप्तो बंधुस्ततः शूरो. — ^{d}) T_3 [ऽ]पि (for नि-). K_5 नकुलः पतितो भुवि.

13 G_5 M_2 om. 13 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K_3 शूरे; D_7 damaged; T_3 धीरे (for वीरे). — K_2 om. 13^{b}–14^{a}. — ^{b}) D_7 damaged. — ^{c}) G_3 वीरो (for भीमो).

14 G_5 M_2 om. 14 (cf. v. l. 10). K_2 om. 14^{a} (cf. v. l. 13). — ^{a}) B_3 योयं नः क्षत्रधर्मा ते; $D_{6,8}$ S (G_5 M_2 om.) योयमक्षुद्रकर्मा ते. — ^{c}) B_6 प्रथितो; T_3 प्रतिमो (for [अ]प्रतिमो). K_5 नकुलः कर्मणा केन. — ^{d}) K_5 सोयं नि- (for नकुलः). — After 14, K_5 (marg.) ins. an addl. colophon [*Adhy. no.:* K_5 2].

15 K_5 om. 15. 15^{b} is damaged in D_7. — ^{d}) K_3 -धर्मभृतां (for -बुद्धिमतां).

नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ १५
रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ॥ १६
नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर ।
यस्य यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्नुते ॥ १७
तांस्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
पपात शोकसंतप्तस्ततोऽनु परवीरहा ॥ १८
तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्रतेजसि ।
म्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९
अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

एकाह्ना निर्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ।
न च तत्कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१
अवमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वांश्च फल्गुनः ।
यथा चोक्तं तथा चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह ।
पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३
भो भो राजन्नवेक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव ।

---

16 Before 16, K3.5 T3 ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) T2 [अ]प्रतिमो (for मत्समो). — b) K2 अत्यर्थ-; K4 दिव्यस्य (for इत्यस्य)., T1 G3 दर्शने (for °नम्). K1 B3 कश्चिदुर्व्यां तु दर्शने (B3 °नः); T3 °दित्यवमर्शनं. — c) K1 दारकश्च; K2.3 G5 M1-4 चारुकश्च; D5.6 T G1-4 M5 सुरूपश्च (for अधिकश्च). D1 एकम्; G3 इदम् (for एक). — d) K4 एतन् (for अस्य). G2 मनस- (for °सि). G5 M3 स्थितः (for स्थितम्).

17 b) D1 damaged. T1 G3.5 M गच्छ त्वं तु (for आगच्छ त्वं). — c) D6 तद्; D1 damaged (for यद्). K1-3 D5.6 S (except G3) भीम (for वीर). — d) G2 M3.5 तम् (for तद्). K1 स तत्फलमुपाश्नुते; G4 सोवश्यं तापमश्नुते.

18 a) K5 तांस्तथा; D1 तांस्तु सं-; D6 एतांस्तु (for तांस्तु प्र-). — b) K1 पांडवाग्र्; G4 पपात (for पाण्डवः). — d) K2 [ऽ]सौ (for ऽनु).

19 a) D3.4 -व्याघ्र (for -व्याघ्रे). K2 तस्मिंस्तु पतिते राजन्. — b) K2 पांडवे. — c) K4 भ्रियमाणे; D1 damaged (for म्रिय°). K3 अर्जुनं पतितं दृष्ट्वा.

20 a) G1.2 स्मरति (for स्मरामि). T2 अद्य (for अस्य). — b) K3 कथंचन (for महात्मनः). — c) K2 G3 कश्चिद्; D5 कश्च (for कस्य). — d) K1 असौ (for अयं). K5 पतितं (for °तो). K2.3 D5.6 S यदयं पति(T2 प्रय)तोर्जुनः.

21 a) D6 T1 G1.2 एकोहं; G1 एकाह्ने (for एकाह्ना). K1 एकाह्नान्निर्मथेयं वै. — b) K1 corrupt. D1 damaged. — c) K1 तच्च (by transp.). D6 G4 एव (for एष). — d) K2.3 D1 G5 M2-4 शूरो (for शूर-).

22 K3 om. 22. — a) G4 धनुर्ग्राहाद्. — b) T1 येन; G3 इव (for एष). D6 T2.4 G1.2.4 M1 तु (for च). Some MSS. फाल्गुनः (for फ°). — c) M4 चोक्तस् (for चोक्तं). K1.2.4 B D (except D5.6) तथा (K1 तत्र; K2 यथा) चै(D3 वै)तन्न तु (K2 B4 °न्न च; D1-4.9 °न्नतु) तथा; K5 तथा चैवं न तु तथा. — d) M3 इच्छतां.

23 T3 om. the ref. G4 om. 23[a]-24[b]. — a) D1 damaged. K2 उक्तो (for उक्त्वा). D3.4 राजन् (for राजा). — b) T1 वि- (for ऽथ).

24 G4 om. 24[ab] (cf. v. l. 23). — a) K1 ततो (for भो भो). — b) K2.3 D5.6 S (G4 om.) पतितं मां प्रियं तव (K2.3 T3 तव प्रियं). — c) D3.9 T3 हि (for च). D1 (marg. as in text) M5 पतितं (for पतनं). K5 निमित्तं च पतनेन. — d) T3 हा (for ह). G3 ब्रूहि मे यदि चेदिह.

25 D6 om. the ref. — a) B3 -भोक्तासि (for -भुक्तं च). D8.9 स्म (for च). K1 अधिभोक्त्वामि भीम त्वं (sic); K5 अतिभोक्ता तु नवमः; B4 °भोक्ताभिभविता; D1 °भोक्ता त्वमभवः. — b) D1 प्राणने (for प्राणेन). G1.2 [अ]थ; M4 [अ]पि (for च). B3 विकथ्यते; D8 G4 विकत्थसि (for °से). — c) D5 पदान्; D6 [अ]परान्; S (except T3) परान् (for परं). D9 पार्श्वं; T2 पार्थान् (for पार्थं). B4 अनवेक्ष्य परस्यांतं.

26 MSS. om. the ref. — a) K1-3 B3 D5.6 S

किंनिमित्तं च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्थ ह ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकत्थसे ।
अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन् ।
श्वा त्वेकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कीर्तितो मया ॥ २६

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

ततः संनादयञ्शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १
स भ्रातॄन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीच्छोकसंतप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २
भ्रातरः पतिता मेऽत्र आगच्छेयुर्मया सह ।
न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३
सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर ।
सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

भ्रातॄन्द्रक्ष्यसि पुत्रांस्त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् ।
कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५
निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६

महाबुद्धिर् (K3 °द्धिं); D1 °बाहुं (for °बाहुर्). — [c]) K2 श्रुत्वैको ; K3, 1 B2 Dn D2-4 श्वाप्येको ; G3 श्वा एको (for श्वा त्वेको). T1 [s]थ (for ऽनु-). G8 तं तु ; M1 यत्ते (for यस्ते). K1 श्वानेवानुययौ यस्तु (sic); D7 एकोपि तु ययौ यस्ते. — [d]) K2, 3 D6, 6 S कथितो (for कीर्तितो).

Colophon. — *Adhy. name :* K1 पांडवपतनं ; K2 पांडवानां पतनं ; T4 भीमादिपतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K2, 4, 5 B6 Dn1 D5-7 S 2 (as in text). — *Śloka no. :* K4 Dn1 D9 26.

3

1 [a]) K3 [s]वभासयञ् ; K5 स नादयञ् (for संना°). — [b]) D5 पार्थिव (for सर्वशः). — [c]) K1 M6 उपाययौ (for उप°). G1 वाक्यम् (for पार्थम्). — [d]) D8 आरुह (for आरोह). K2 स तं ; D5 S (except T3) तदा (for च तम्). D6 आरुरोहेब्रवीत्तदा (sic).

2 [a]) K2 transp. स and भ्रातॄन्. B1 स्व- ; M5 om. (for स). G3 निहतान् (for पति°).

3 [a]) K1 T3 यत्र ; K2 ये तु ; K8 मे तु ; D1 मेद्य (for मेऽत्र). — [b]) K1, 4, 5 B Dn D1-4, 7-9 गच्छे- युस्ते ; K2, 3 T3 ते गच्छेयुर् (for आग°). — [c]) K1 चाहम् ; D6 T4 G2 सार्धम् (for स्वर्गम्). — [d]) K6 इच्छामि तु (for इच्छे गन्तुं). B4 पुरंदर ; D7 नरेश्वर (for सुरेश्वर). D5, 6 S (except T3) इच्छेयं त्रिदशा- धिप.

4 [a]) K2 सुकुमारा (for °मारी). G8 सुकुमारा द्रौपदी च. — [b]) B1 सुरेश्वर (for पुरंदर). — [c]) T1 अस्माभिः ; G3 श्वा° (for सा°). B2 गच्छेच्च (for °त). K6 अस्माभिः सहिता गच्छेत् ; D5, 6 सा गच्छेत सहास्मा- भिस्.

5 K4, 5 B D (except D5, 6) शक्र (for इन्द्र). — [a]) K1, 5 D1 तत्र ; K3 B2-4 पुत्र ; K4 B1, 5, 6 Dn D2-4, 7-9 स्वर्गे (for पुत्रांस्). T3 ते (for त्वम्). — [b]) K5 D1 अग्रतस्त्रिदिवस्थितान्.

6 D6 om. 6[ab]. — [a]) B2 निःक्षिप्य (for निक्षिप्य). — [b]) K1, 5 D1 मनुजाधिप ; K2, 3 T1, 3 G3, 5 M3, 5 मनुजर्षभ (T1 °भाः) ; K4 त्वं नरर्षभ ; B2 G3 भरतर्षभाः (for °र्षभ). — [c]) G3 अन्येन (for अनेन). — [d])

किंनिमित्तं च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्थ ह ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकत्थसे ।
अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन् ।
श्वा त्वेकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कीर्तितो मया ॥ २६

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

ततः संनादयञ्शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १
स भ्रातॄन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीच्छोकसंतप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २
भ्रातरः पतिता मेऽत्र आगच्छेयुर्मया सह ।
न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३
सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर ।
सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

भ्रातॄन्द्रक्ष्यसि पुत्रांस्त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् ।
कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५
निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६

महाबुद्धिर् (K_2 °द्धिं); D_1 °बाहुं (for °बाहुर्). — ^{c}) K_2 श्रुत्वैको ; $K_{3.4}$ B_5 Dn D_{2-4} श्वाप्येको ; G_3 श्वा एको (for श्वा त्वेको). T_1 [ऽ]थ (for ऽनु-). G_3 तं तु ; M_4 यत्ते (for यस्ते). K_1 श्वानेवानुययौ यस्तु (sic); D_7 एकोपि तु ययौ यस्ते. — ^{d}) $K_{2.3}$ $D_{5.6}$ S कथितो (for कीर्तितो).

Colophon. — *Adhy. name :* K_1 पांडवपतनं ; K_2 पांडवानां पतनं ; T_4 भीमादिपतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : $K_{2.4.5}$ B_6 Dn_1 D_{5-7} S 2 (as in text). — *Śloka no. :* K_4 Dn_1 D_9 26.

3

1 ^{a}) K_3 [ऽ]वभासयञ् ; K_5 स नादयञ् (for संना°). — ^{b}) D_5 पार्थिव (for सर्वशः). — ^{c}) K_1 M_5 उपाययौ (for उप°). G_1 वाक्यम् (for पार्थम्). — ^{d}) D_8 आरुह (for आरोह). K_2 स तं ; D_5 S (except T_3) तदा (for च तम्). D_6 आरुरोहेब्रवीत्तदा (sic).

2 ^{a}) K_2 transp. स and भ्रातॄन्. B_1 स्व- ; M_5 om. (for स). G_3 निहतान् (for पति°).

3 ^{a}) K_1 T_3 यत्र ; K_2 ये तु ; K_3 मे तु ; D_1 मेद्य (for मेऽत्र). — ^{b}) $K_{1.4.5}$ B Dn $D_{1-4,7-9}$ गच्छेयुस्ते ; $K_{2.3}$ T_3 ते गच्छेयुर् (for आग°). — ^{c}) K_1 चाहम् ; D_6 T_4 G_2 सार्धम् (for स्वर्गम्). — ^{d}) K_6 इच्छामि तु (for इच्छे गन्तुं). B_4 पुरंदर ; D_7 नरेश्वर (for सुरेश्वर). $D_{5.6}$ S (except T_3) इच्छेयं त्रिदशाधिप.

4 ^{a}) K_2 सुकुमारा (for °मारी). G_3 सुकुमारा द्रौपदी च. — ^{b}) B_4 सुरेश्वर (for पुरंदर). — ^{c}) T_1 अस्माभिः ; G_3 श्वा° (for सा°). B_2 गच्छेच्च (for °त). K_5 अस्माभिः सहिता गच्छेत् ; $D_{5.6}$ सा गच्छेत सहास्माभिस्.

5 $K_{4.5}$ B D (except $D_{5.6}$) शक्र (for इन्द्र). — ^{a}) $K_{1.5}$ D_1 तत्र ; K_3 B_{2-4} पुत्र ; K_4 $B_{1.5.6}$ Dn $D_{2-4,7-9}$ स्वर्गे (for पुत्रांस्). T_3 ते (for त्वम्). — ^{b}) K_6 D_1 अग्रतस्त्रिदिवस्थितान्.

6 D_6 om. 6^{ab}. — ^{a}) B_2 निःक्षिप्य (for निक्षिप्य). — ^{b}) $K_{1.5}$ D_1 मनुजाधिप ; $K_{2.3}$ $T_{1.3}$ $G_{2.5}$ $M_{3.5}$ मनुजर्षभ (T_3 °भाः) ; K_4 वै नरर्षभ ; B_2 G_3 भरतर्षभाः (for °र्षभ). — ^{c}) G_3 अन्येन (for अनेन). — ^{d})

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह ।
स गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राज-
ञ्श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव कीर्तिम् ।
संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र
शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।
मा मे श्रिया संगमनं तयास्तु
यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९

इन्द्र उवाच ।

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-
मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं C. 1. B. 1. K. 1

G_4 स्वर्गे तान्नात्र संशयः (sic).

7 K_5 om. the ref. —^{a}) D_6 भूतभव्येश्च; G_3 °मव्येश (for °भव्येश). —^{b}) K_5 भजे मां; D_5 $T_{1.2.4}$ G_{1-4} $M_{3.5}$ मद्भक्तो; $D_{8.9}$ रक्तो मां (for भक्तो मां). T_3 अत्र (for एव). K_{2-5} $B_{2.4}$ $D_{1.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G_2 हि; B_1 च (for ह). K_1 भक्तो मां चैव सर्वदा. —^{c}) K_6 D_1 स गच्छतु; D_5 $T_{1.4}$ G_2 $M_{2.4}$ स (D_5 T_4 न) गच्छेद्वा; G_4 आगच्छेत (for स ग°). —^{d}) $K_{1.2}$ आनृशंस्ये ह; K_3 °शंस्ये हि; K_6 B (except B_5) $D_{1.7.9}$ M_1 °शंस्ये हि; D_5 $T_{1.2}$ M_3 आ(D_5 अ)-नृशंसा हि; G_2 M_2 °शंस्यं हि; G_3 °शंसो हि (for °शंस्या हि).

8 $G_{2.3}$ om. the ref. $K_{4.5}$ B D (except $D_{6.8}$) शक्र (for इन्द्र). —^{a}) D_9 असंल्यत्व (sic) (for अमर्त्यत्वं). K_2 प्रयाहि; K_2 श्रियं च (for च राजन्). G_1 अमर्त्यत्वाद्दुरत्ययत्वं च राजन्. —^{b}) Dn $D_{2-4.7}$ श्रियं च कृत्स्नां; D_5 T_2 $M_{1.2}$ श्रेयः कृत्स्नं; T_3 श्रेयश्च कृत्स्नं; G_3 $M_{3.4}$ ज्ञेयः कृत्स्नां (for श्रियं कृत्स्नां). D_8 महातिं; D_9 °ती. K_4 च (for चैव). $K_{4.5}$ B Dn $D_{1-4.7.9}$ सिद्धिं (for कीर्तिम्). K_1 श्रेयश्च कृत्स्नं महतीं च मूर्तिं; K_2 श्रियं च कृत्स्नामपि चैव कीर्तिं; K_3 कृत्स्नां गतिं चैव तथैव कीर्तिं; D_5 T_4 $G_{1.2.4}$ श्रेयः कृत्स्नं भूपतित्वं च कीर्तिं; G_2 श्रेयः कृत्स्नं महतीं चैव कीर्तिं. —^{c}) Dn$_1$ संप्राप्ता (for °प्तो). K_4 $D_{5.6}$ S (except T_2) [ऽ]स्मि; Dn$_1$ स्य[:] (for ऽद्य). T_2 यम् (for च). —^{d}) K_2 राजन् (for त्यज). K_3 स्वानं. K_1 $D_{1.8}$ नृशंस्यम्; D_5 T_1 G_3 समत्वम्; T_3 नृशंस्यम् (sic) (for °सम्).

9 ^{a}) K_1 अनार्यमार्येन; D_6 T_4 °मात्रेण; T_2 °मार्गेण; M_3 °मागेन (sic) (for °मार्येण). —^{b}) K_2 न शक्यं (for शक्यं). $K_{1.2}$ एतदार्यं (K_2 °दार्यः); $D_{7.4}$ एतदीयं; D_5 °दन्यं:; D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ °दद्य; T_1 चैतदार्यः; $G_{3.6}$ $M_{2.5}$ एतदार्येद्; M_3 °दाद्य: (for °दार्य). —^{c}) $K_{2.3}$ T_3 G_3 न मे; B_3 स्या मे; D_5 T_1 स मे; D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4.6}$ M_{1-2} मम (for मा मे). G_3 स्त्रिया (for श्रिया). D_5 $G_{1.2.4}$ M_1 संगमो नानयास्तु (G_1 °या तु; G_4 °योस्तु); T_2 संगमो नाद्ययातु; T_3 °मया तयास्तु (for संगमनं तयास्तु). D_7 स्वचारु; T_1 G_3 तथास्तु; G_6 $M_{2.2}$ स्वयास्तु (for त°). —^{d}) K_2 यस्यांततो; G_6 $M_{2.3}$ यस्याः कृतेयं (for यस्याः कृते). $D_{6.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{2-6} M भक्तमहं (M_3 °हं) (for °जनं). B_5 हतेयं (for त्यजेयम्).

10 $K_{4.5}$ $B_{2.4}$ शक्र (for इन्द्र). —^{a}) B_6 $T_{1.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.2}$ स्वर्ग- (for स्वर्गे). K_6 ष्ववतां (sic); D_6 $T_{2.4}$ G_2 श्वावतां; M_1 श्वपदं (for श्ववतां). D_5 om. नास्ति. —^{b}) $K_{2.3}$ $B_{2.4}$ $D_{1.8.9}$ $T_{2.3}$ इष्टापूर्तं (for °पूर्तं). K_2 क्रोधवशा; D_7 क्रोधवशाद्; G_2 °वशं (for °वशा). D_6 वदंति; D_7 इहास्ति (for हरन्ति). — D_6 om. (hapl.) 10^{c}–12^{a}. —^{c}) K_1 अतोसि त्वं नरदेवा विचार्य; K_2 अतो विरुद्धान्नावदेवा विचीर्य (sic); $K_{3.5}$ B_4 D_1 $T_{1.2.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.3.6}$ त($K_{3.5}$ अ)तो विद्धनरदेवा (K_5 °वो; B_4 D_1 °व) विचार्य; D_6 ततो वै विद्वान्नर-देवोसि चाद्य; T_3 $G_{3.4}$ त(T_3 अ)तो विद्वा(G_4 °द्व)न्न-रदेवोसि चार्य; G_6 M_2 अथोद्दिश नरदेवा विचार्य. —^{d}) K_1 T_1 G_2 विचार्यम्; D_5 विचारणा; D_8 G_4 नृशंस्यम् (for °सम्).

11 D_6 om. 11 (cf. v. l. 10). D_5 om. the ref. —^{a}) D_5 युक्त- (for भक्त-). K_2 -त्यागे (for -त्यागं). $K_{2.3.5}$ $B_{1.6}$ $D_{1.8.9}$ अत्यर्थ-; Dn अनंत- (for अत्यन्त-).

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह ।
स गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राज-
ञ्श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव कीर्तिम् ।
संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र
शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।
मा मे श्रिया संगमनं तयास्तु
यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९

इन्द्र उवाच ।

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-
मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज
त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं

C
B
K

G_4 स्वर्गे तान्नात्र संशयः (sic).

7 K_5 om. the ref. — ^{a}) D_6 भूतभव्यैश्च; G_3 °भप्येश (for °भव्येश). — ^{b}) K_5 भजे मां; D_5 $T_{1, 2, 4}$ G_{1-4} $M_{3, 5}$ मद्भक्तो; $D_{8, 9}$ रक्तो मां (for भक्तो मां). T_3 अत्र (for एव). K_{2-5} $B_{2, 4}$ $D_{1, 6, 8, 9}$ $T_{1, 4}$ G_5 हि; B_1 च (for ह). K_1 भक्तो मां चैव सर्वदा. — ^{c}) K_4 D_1 स गच्छतु; D_5 $T_{1, 4}$ G_3 $M_{3, 5}$ स (D_5 T_4 न) गच्छेद्वा; G_4 आगच्छेत (for स ग°). — ^{d}) $K_{1, 2}$ आनृशंस्ये ह; K_3 °शंसे हि; K_5 B (except B_5) $D_{1, 7, 9}$ M_1 °शंस्ये हि; D_5 $T_{1, 2}$ M_3 आ(D_5 अ)-नृशंसा हि; G_2 M_2 °शंस्यं हि; G_3 °शंसो हि (for °शंस्या हि).

8 $G_{2, 3}$ om. the ref. $K_{4, 5}$ B D (except $D_{5, 6}$) शक्र (for इन्द्र). — ^{a}) D_9 असंत्यत्व (sic) (for अमर्त्यत्वं). K_2 प्रयाहि; K_3 श्रियं च (for च राजन्). G_4 अमर्त्यत्वात्दुत्सवत्वं च राजन्. — ^{b}) Dn $D_{2-4, 7}$ श्रियं च कृत्स्नां; D_6 T_2 $M_{1, 2}$ श्रेयः कृत्स्नं; T_3 श्रेयश्च कृत्स्नं; G_5 $M_{3, 4}$ श्रेयः कृत्स्नां (for श्रियं कृत्स्नां). D_8 महतिं; D_9 °ती. K_4 च (for चैव). $K_{4, 5}$ B Dn $D_{1-4, 7, 9}$ सिद्धिं (for कीर्तिम्). K_1 श्रेयश्च कृत्स्नं महतीं च मूर्तिं; K_2 श्रियं च कृत्स्नामपि चैव कीर्तिं; K_3 कृत्स्नां गतिं चैव तथैव कीर्तिं; D_6 T_4 $G_{1, 2, 4}$ श्रेयः कृत्स्नं भूपतित्वं च कीर्तिं; G_3 श्रेयः कृत्स्नं महतो चैव कीर्तिं. — ^{c}) Dn_1 संप्राप्ता (for °प्तो). K_4 $D_{5, 6}$ S (except T_3) [ऽ]सि; Dn_1 य[:] (for ऽद्य). T_3 यस् (for च). — ^{d}) K_5 राजन् (for त्यज). K_3 स्वानं. K_1 $D_{1, 3}$ नृशंस्यम्; D_5 T_1 G_3 समत्वम्; T_3 नृशंश्यम् (sic) (for °सम्).

9 ^{a}) K_1 अनार्यमार्येन; D_6 T_4 °मात्रेण; T_2 °मार्गेण; M_3 °मार्गेन (sic) (for °मार्येण). — ^{b}) K_2 न शक्यं (for शक्यं). $K_{1, 2}$ एतदार्यं (K_2 °दर्थः); $D_{3, 4}$ एतद्वीर्यं; D_5 °दन्यैः; D_6 $T_{2, 4}$ $G_{1, 2, 4}$ °दद्य; T_1 चैतदार्यैः; $G_{3, 5}$ $M_{2, 5}$ एतदार्यैर्; M_3 °दाद्यः (for °दार्य). — ^{c}) $K_{2, 3}$ T_3 G_3 न मे; B_2 सा मे; D_5 T_1 स मे; D_6 $T_{2, 4}$ $G_{1, 2, 4, 5}$ M_{1-3} मम (for मा मे). G_3 स्त्रिया (for श्रिया). D_6 $G_{1, 2, 4}$ M_1 संगमो नानयास्तु (G_1 °या तु; G_4 °योस्तु); T_2 संगमो नावयातु; T_3 °मया तयास्तु (for संगमनं तयास्तु). D_7 त्वचारु; T_1 G_3 तथास्तु; G_5 $M_{2, 3}$ त्वयास्तु (for त°). — ^{d}) K_2 यस्यांततो; G_5 $M_{2, 3}$ यस्याः कृतेयं (for यस्याः कृते). $D_{5, 6}$ $T_{1, 2, 4}$ G_{2-5} M भक्तमहं (M_3 °हं) (for °जनं). B_5 हतेयं (for त्यजेयम्).

10 $K_{4, 5}$ $B_{3, 4}$ शक्र (for इन्द्र). — ^{a}) B_6 $T_{1, 4}$ $G_{1, 2}$ $M_{1, 2}$ स्वर्ग- (for स्वर्गे). K_5 प्ववतां (sic); D_6 $T_{3, 4}$ G_2 श्वावतां; M_1 श्वपदं (for श्ववतां). D_4 om. नास्ति. — ^{b}) $K_{2, 3}$ $B_{2, 4}$ $D_{1, 8, 9}$ $T_{2, 3}$ इष्टापूर्तं (for °पूर्तं). K_3 क्रोशवशा; D_7 क्रोधवशाद्; G_2 °वशं (for °वशा). D_6 वहंति; D_7 इहास्ति (for हरन्ति). — D_6 om. (hapl.) 10^c–12^a. — ^{c}) K_1 अतोसि त्वं नरदेवा विचार्यं; K_2 अतो विरुन्द्वात्रावदेवा विचीर्यं (sic); $K_{3, 5}$ B_4 D_1 $T_{1, 2, 4}$ $G_{1, 2}$ $M_{1, 3, 5}$ त($K_{3, 5}$ अ)तो विद्धन्नरदेवा (K_5 °वो; B_4 D_1 °व) विचार्य; D_5 ततो वै विद्धान्नर-देवोसि चाद्य; T_3 $G_{3, 4}$ त(T_3 अ)तो विद्धा(G_4 °द्ध)न्न-रदेवोसि चार्य; G_5 M_2 अथोद्विग्नं नरदेवा विचार्य. — ^{d}) K_1 T_1 G_3 विचार्यम्; D_5 विचारणा; D_8 G_4 नृशंस्यम् (for °सम्).

11 D_6 om. 11 (cf. v. l. 10). D_5 om. the ref. — ^{a}) D_6 युक्त- (for भक्त-). K_2 -त्यागे (for -त्यागं). $K_{2, 3}$ [illegible]

तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाहं जातु कथंचनाद्य
त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ११

इन्द्र उवाच ।

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति
यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व
शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥ १२

त्यक्त्वा भ्रातॄन्दयितां चापि कृष्णां
प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न विद्यते संधिरथापि विग्रहो
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या

— With 11^{b}, cf. 12. 273. 10^{c}. — ^{b}) K_{5} त्वलं (sic); D_{5} समं; T_{1} om.; G_{3} पापं (for तुल्यं). K_{1} $B_{3,4}$ D_{5} $T_{1,3,4}$ G_{2-5} $M_{1,2,5}$ ब्रह्महत्या-; K_{5} °वध्यं (for °वध्या-). — ^{c}) K_{4} श्वानं; D_{5} भार्यं (for अद्य). $T_{2,4}$ $G_{1,2,4,5}$ M_{1-4} तस्मान्नाहं ज्ञातिकल्पं त्यजेयं (T_{4} च नाद्य). — ^{d}) B_{6} अहं (for एनं). K_{1} स्वसुखार्थे; $K_{2,5}$ D_{1} °र्थं (for °र्थी). D_{5} T_{1} G_{3} M_{5} त्यक्ष्याम्येनं स्वर्गसु(M_{5} स्वसु)खार्थमिंद्र; $T_{2,4}$ $G_{1,2,4,5}$ M_{1-4} भक्तं श्वानं स्वर्गसुखार्थमिंद्र. — After 11, N (D_{6} om.) T_{3} ins.:

13* भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्तं
प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।
प्राणत्यागादप्यहं नोत मोक्तुं
यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ।

[(L. 1) K_{1} भीरुं भक्तं नान्यदास्तीत्य चार्तं (sic). — (L. 2) T_{3} प्राप्त- (for प्राप्तं). T_{3} रक्षण- (for °णे). $K_{1,3}$ -लिप्सुः; K_{2} -जिष्णुं (for -लिप्सुम्). — (L. 3) $K_{3,4}$ Dn D_{2-4} नैव; K_{5} तत्र; B_{1} नोप-; B_{2} नात्र (for नोत). Dn_{2} (marg.) भक्तं (for मोक्तुं). — (L. 4) K_{1} यतेय; $K_{3,5}$ यतो; Dn_{2} (marg.) त्यजेयं (for यतेयं). D_{7} हितं (for व्रतं).]

12 D_{6} om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). K_{4} B_{4} शक्र (for इन्द्र). — ^{a}) K_{2} शुभां; G_{4} क्रोधं (for शुना). K_{4} दृष्टे; T_{3} दष्टं (for दृष्टं). — ^{b}) B_{3} यद्गतम्; D_{1} यद्व्रतम्; D_{1} (*inf. lin.* marg.) यद्दष्टम्; $D_{3,4,7}$ om. (for यद्दत्तम्). K_{1} विधृतं; D_{3} विवृत्तं (for विवृतम्). B_{3} तथा (for अथो). $K_{1,2}$ कृतं यं (K_{2} च) (for हुतं च). K_{5} यदत्र मिष्टं घृतमथो हुतं च; D_{5} $T_{1,3}$ $G_{3,4}$ यद्दत्त- (T_{3} °द्यन्न-; G_{4} °दास)मिष्टं सुकृतं कृतं च; T_{2} यद्दत्तमिष्टं चरितं प्रधानं; T_{4} दत्तं भुक्तमिहा(also °वा)शितं प्र* *; $G_{1,2}$ दत्तं भुक्तमिष्टमाचरितं प्रदानं; G_{5} M_{2-4} यद्दत्त(G_{5} °द्भुक्त)मिष्टं विप्रकृतं कृतं च; M_{1} दत्तं भुक्तमाचरितं प्रदानं; M_{5} यद्दत्तमिष्टं विकृतं कृतं च. — ^{c}) $K_{2,3}$ D_{7} इदं; T_{4} $G_{1,2,4}$ इतः (for इमं). K_{1} वदंति (for कुरुष्व). — ^{d}) $K_{2,3}$ T_{3} प्राप्यसे; $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1,2,4,5}$ M_{1-4} आप्स्यसि (T_{1} G_{4} °से); G_{3} यास्यति; M_{5} चाप्स्यसि (for प्राप्स्यसे). M_{3} -लोकान् (for -लोकम्).

13 ^{a}) K_{2} भूयतां (sic); D_{6} दैवतां (for दयितां). $K_{1,5}$ $D_{5,6}$ T $G_{1-3,5}$ $M_{1,2,4,5}$ चैव (for चापि). K_{3} त्यक्त्वा भ्रातॄन्भूपतींश्चैव कृत्स्नान्; G_{4} त्यक्त्वा भ्रातॄन्वैदतां देव कृष्णां (sic). — ^{b}) $B_{3,6}$ प्राप्त- (for प्राप्तो). K_{1} D_{5} $G_{3,5}$ M [ऽ]स्येकः; $K_{2,3}$ D_{6} T_{2-4} $G_{1,2,4}$ ह्येकः; $D_{3,4}$ लोकं; D_{8} लोकान्; T_{1} [ऽ]न्वेकः (for लोकः). G_{5} कर्मणां. K_{1} तेन; K_{2} [अ]त्येक-; G_{3} येन (for स्वेन). $K_{1,2}$ D_{3} G_{5} $M_{2,3,5}$ वीरः; K_{3} धीरः; K_{4} राजन् (for वीर). — ^{c}) D_{9} श्वानाद् (for श्वानं). K_{5} न चैनं (by transp.); B_{2} $D_{1,3}$ T_{3} चैकं न; D_{9} एकं न. K_{5} $M_{3,4}$ च; Dn $D_{3,7}$ तु; G_{4} स्म (for नु). — ^{d}) K_{5} न कृत्स्नं हठं (for त्यागं कृत्स्नं). D_{3} यः (for ऽद्य). Dn_{1} त्यागं तत्र मुह्लिसे (sic) वा स्थितोद्य; $D_{5,6}$ $T_{1,3}$ $G_{1-3,5}$ M त्यागं कृत्वा ($G_{1,2}$ कर्तुं) मुह्यसे च (D_{5} °सेव-; D_{6} °ते सं-; T_{2} $G_{1,2}$ M_{1} °से सं-) स्थितोद्य; T_{4} त्यागं कर्तुं माद्यते संस्थितोद्य; G_{4} त्यागं कृत्वा मुह्यसे सिद्धि ते*.

14 With 14^{ab}, cf. Rāmāyaṇa VI. 109. 25^{ab}. — ^{a}) D_{5} $T_{2,4}$ $G_{1-3,5}$ M_{1-3} सन्धिर्; D_{6} तद्धि (for संधिर्). K_{1} यथापि; K_{2} अद्यापि; $G_{1,2}$ अथो हि (for अथापि). T_{1} न विनश्यद्भिरथ चापि विग्रहो; G_{4} न विद्यते सद्भिरथो हि सद्गृहे (sic). — ^{b}) K_{1} मृत्युर्; $K_{1,3,5}$ B_{1} K_{4} मृतिर्; T_{3} M_{1} मृते (for मृतैर्). M_{2} $D_{1,5,6}$ T $G_{1,2,5}$ M मर्त्यानामिति (T_{4} °मपि; M_{2} °मति-); K_{4} मर्त्यैरति-; B_{3} धर्मैरिति; G_{4} मर्त्या वास्ति (G_{3} for मर्त्यैरिति). K_{2} मृतैर्मर्त्यं न मेति लोके प्रनष्टा; ऋतैर्यमानां लोकमस्तीति निष्टा. — ^{c}) K_{5} [ए]ते (for ते). K_{2} न मा; D_{9} ᳚या (for मया). G_{3} जीवहितं

तस्मात्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १४

प्रतिप्रदानं शरणागतस्य
स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र
भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य
धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।
युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं
श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १६

अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १७

पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः ।
पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ॥ १८

भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ ।
मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १९

अयं श्वा भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया ।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिप ॥ २०

(for °यितुं). $D_{3.4}$ न (for हि). K_4 शक्यां; T_3 शक्स्या (for शक्या). — d) K_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{2-4.7-9}$ M_{3-5} ततस्; K_4 तनुस्; K_5 B_3 D_1 शुनस् (for तस्मात्). K_1 om. from स्तेषु up to भक्तत्याग (in 15d). B_3 तेपि (for तेषु). G_2 कृतः (for कृतो). K_5 न जीवनः; B_3 D_1 °तः; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M सुरेंद्र (for न जीवताम्). $K_{2.3}$ T_3 ततस्त्यागं कृतवांस्तेषु देव; G_4 तं स्म त्यागेषु कृतः सुरेंद्र.

15 K_1 om. up to भक्तत्याग (cf. v. l. 14). Before 15, T_1 ins. युधिष्ठिरः. — a) K_4 Dn D_2 भीतिप्रदानं; $D_{4.8}$ प्रतीपदानं; G_5 M_{1-4} अप्रीतिदानं (for प्रतिप्र°). — b) K_{2-4} D_6 T_{2-4} $G_{1-3.5}$ $M_{1.4}$ स्त्रियो (for स्त्रिया). K_2 D_6 T_3 M_3 ब्राह्मणस्यापहारः (D_6 T_3 °रं) (for °स्वापहारः). G_4 स्त्रीद ** ब्रह्मस्वाहारः. — c) G_4 -द्रोहं संस- (for -द्रोहस्तानि). — d) D_5 G_5 M_2 -त्यागं (for -त्यागश्). T_1 सममेतन् (for चैव समो). K_3 D_6 T_{2-4} $G_{1.5}$ $M_{1.2}$ समं मतं; M_4 समो मतं (for समो मतो). K_2 भक्तत्यागेचैव समं मतं मे; D_5 M_5 भक्तत्यागस्य सममेतन्मतं मे; G_3 M_3 भक्तत्यागः सममेतन्मतं मे; G_4 भक्त्यास्त्यागश्चैव समं तमंते.

16 K_2 om. the ref. — a) $K_{1.2}$ $D_{5.6}$ S निशम्य वाक्यं (for वचो निशम्य). — b) D_1 धर्मः (for धर्म-). K_1 -स्वरूपे; K_2 G_2 °पं (for °पी). — c) $K_{2.3}$ T_3 -युतं; D_1 T_2 -युतो (for -युक्तो). K_{3-5} B_2 $D_{1.5-9}$ T_4 $G_{2.4}$ नरेंद्रः (D_6 °द्र) (for °द्रं). — d) K_2 संस्तुमनसैः; K_3 D_3 संस्तु(D_3 °स्त)वन्; B_4 D_5 T_1 M_5 संस्तवैः (for संस्तव-). K_1 श्लक्ष्णैर्वाक्यैः प्रीतियुक्तं मनोज्ञैः.

17 Before 17, MSS. ins. धर्मराज उवाच. — a) K_5 अभिज्ञानासि; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M अनुमान्योसि (D_6 °मान्याश्च; M_2 °मान्यासि); T_3 अभिज्ञातोसि (for °जातोऽसि). — b) K_1 समं चूद्धेन; $K_{2.3}$ B_4 पितृवृ(K_3 °व)त्तेन; D_5 सद्दशेन च; D_6 $T_{1.2.4}$ G_{2-5} M सद्वृत्तेन च; T_3 मया वृत्तेन (for पितुर्वृत्तेन). — c) $K_{1.3}$ $D_{5.6}$ S चैतेन; K_2 वै तेन; K_5 वानेन (for चानेन).

18 a) $K_{1.2.5}$ $B_{2.4}$ D_1 $T_{1.3}$ G_3 M_3 चापि; D_7 वासि (for चासि). — b) $K_{2.3}$ परिक्षितः; K_5 परीक्षितं (for °क्षितः). — c) $K_{2.3}$ $T_{1.3.4}$ $G_{3.5}$ M_{2-5} पानीयार्थं; B_5 °यार्थी; B_6 °यार्था (for °यार्थे). $K_{1.2}$ M_3 परिक्रांता; D_7 समाक्रांत- (for पराक्रान्ता). D_5 पानीयार्थं पराश्रांता; D_6 T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 °र्थमप(G_2 °पा)क्रांता. — d) D_5 T_1 G_3 य एते; D_6 $T_{2.4}$ $G_{2.4}$ M_1 यदा ते; G_5 M_2 ये हि ते (for यत्र ते).

19 c) K_{1-3} T_{2-4} G M मात्रा (K_{1-3} $T_{3.4}$ G_{1-3} M_1 °त्रोः; G_4 °द्रौ) समम्; D_6 मात्रर्थं माम् (for मात्रोः साम्यम्). K_5 अभीप्मन् (sic); D_9 अभीशत् (for °प्सन्). D_5 मात्रोर्वै समधिः सर्वे; T_1 द्वे मात्रे यः समभवन्. — d) $K_{2.5}$ B_2 $D_{1-6.8.9}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.5}$ M_{2-4} नकुले (for °लं). B_2 (marg.) इष्टवान्; G_5 $M_{2.4}$ इच्छता (for °सि).

20 a) K_2 श्वा भुक्ति (sic); T_3 चाभक्त (for श्वा भक्त). K_2 $B_{1.3-5}$ Dn_1 $D_{3.4.7-9}$ एवं (for एव). — b) G_4 त्यक्त्वा देवरथं त्वया. — c) K_1 स्वर्गेव; K_2 G_4 स्वर्गेण; T_4 G_2 स्वर्गो न (for स्वर्गे न). K_1 $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G M तुल्यस्ते (by transp.); T_1 तुल्योस्ति. — d) $K_{2.3}$ नास्ति; T_3 आस्ते (for अस्ति). K_3 $D_{5.6}$ T_{2-4} G_{2-5} M जनाधिप (T_3 °पः) (for नराधिप).

21 D_6 om. 21ab. — a) K_2 ततस् (for अ°). D_7 अक्षया (for अक्षया). D_5 T_1 G_2 अतस्त्वमक्षयाँल्लोकान्. — b) K_5 G_2 सशरीरेन (G_2 °ण). K_2 पांडव (for

अतस्त्वमाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ २१
ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।
देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २२
प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः ।
सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ २३
स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वहः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ २४
ततो देवनिकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ।
उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ २५
येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।
कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति ॥ २६
लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा ।
स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ॥ २७
नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ।
देवानामन्त्र्य धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ॥ २८
शुभं वा यदि वा पापं भ्रातॄणां स्थानमद्य मे ।
तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये ॥ २९

भारत). —^{c}) D_5 T_1 $G_{3,5}$ M_{2-5} प्राप्तोसि वीरसंस्थानं; D_6 T_{2-4} $G_{1,2,4}$ M_1 प्राप्तोसि (T_3 °प्नोषि) वीरस्थानानि. —^{d}) K_5 D_1 दिव्यं (D_1 °व्यां) त्वं गतिमुत्तमां; S दिव्यां च गतिमुत्तमां.

22 Before 22, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^{a}) G_5 तत्र (for ततो). D_9 T_3 om. शक्रश्च. —^{b}) K_1 $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ मारुतश्. —^{c}) G_5 श्चापि (for चैव). —^{d}) $K_{1,5}$ पांडवः.

23 ^{a}) K_1 च; $K_{2,3}$ T_3 G_3 ते; B_6 D_6 T_4 $G_{1,2}$ तैर् (for स्वैर्). $K_{1,3}$ G_3 स्वैः; K_2 $D_{4,9}$ $T_{1,3}$ G_4 तैः (for ते). —^{b}) K_1 सिद्धैः; D_4 दिव्याः (for सिद्धाः). —^{c}) G_4 बिरजसाः (sic). $K_{2,3}$ $D_{5,6}$ S प्रीताः (for पुण्याः). —^{d}) $D_{1,3,4,6}$ T_4 G_1 -कर्मणः; G_5 $M_{2,4}$ -कर्मणा (for -कर्मिणः). K_5 पुण्यमापुर्हि कर्मणः; D_5 ये चापि समुपस्थिताः; T_1 पुण्यसद्बुद्धिकर्मणः; G_3 पुण्याः सद्बुद्धिकर्मिणः; G_4 पुण्यवाग्भिः सुरोत्तमाः.

24 ^{a}) D_7 समं (for स तं). $K_{2,3}$ समासाद्य (for °स्थाय). G_4 सहैव रथमास्थाय. —^{b}) D_6 G_1 राज- (for कुरु-). K_2 D_6 G_2 -कुलोद्वह. —^{c}) $K_{3,4}$ D_8 उर्ध्वम् (sic). G_4 वीर्यं (for शीघ्रं). —^{d}) G_4 तेजसाहत्य (for °वृत्य). K_1 तेजसावृत्तिरोधसि (sic).

25 ^{a}) Dn_1 D_8 -निकाय्यस्थो; $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G_{1-4} M_5 -निकेतस्थो (for -निकायस्थो). —K_5 reads 25^{b} on marg. —^{b}) $K_{2,3}$ $D_{5,6}$ T_{2-4} $G_{1,2,4,5}$ M -लोकजित् (for °वित्). —^{d}) G_5 M_2 बृहद्वाची (for °द्वादी). K_1 बृहत्तदा; G_4 °त्तपः.

26 ^{a}) K_{1-3} B_{2-4} $D_{8,9}$ T_1 G_3 M_5 ये च; K_5 समा; $T_{2,3}$ $G_{1,2,4,5}$ M_{1-4} ये तु (for येऽपि). K_1 $D_{5,6,8}$ S पूर्वे (for सर्वे). —^{b}) K_5 B_4 $D_{5,8,9}$ T_{1-3} G M ये (for ते). D_6 पदवीं समवास्थिताः; T_4 ये चराः समुपस्थिताः. —^{c}) K_2 संच्छाद्य; K_3 संस्थाप्य (for प्रच्छाद्य). —^{d}) G_5 M_2 [ऽ]ति- (for ऽधि-). T_2 (*sup. lin.* as in text) युधिष्ठिरः (for ऽधितिष्ठति).

27 ^{a}) K_1 लोकानावृत्तियससा (sic). —^{b}) $K_{1,5}$ $B_{2,6}$ Dn_2 D_1 G_5 $M_{2,4}$ [आ]वृत्य; D_5 T_1 G_3 $M_{3,5}$ चैव (for वृत्त-). K_1 रोदसी; K_5 -संपदः (for °दा). K_2 तेजसी च वृसंपदा (sic). —^{c}) D_8 स (for सं-). —^{d}) K_5 नात्यशुश्रुम; D_6 नानुशु° (for नान्यं शु°). G_5 M_5 पांडवान् (for °वात्). —After 27, $K_{2,3}$ D_2 $T_{2,3}$ ins. :

14* तेजांसि यानि दृष्टानि भूमिष्ठेन त्वया विभो ।
वेश्मानि कर्मदेवानां पश्यामूनि सहस्रशः ।

[(L. 1) K_2 भूमिस्थेन. —(L. 2) D_2 भुवि; $T_{2,3}$ किल (for कर्म-). $K_{2,3}$ तानि; T_3 मूर्ति (for [अ]मूनि).]

28 D_6 om. 28^{b}–30^{a}. Before 28^{cd}, K_5 D_1 ins. युधिष्ठिर उवाच. —^{c}) K_2 भ्रातॄन्पश्य (submetric); K_3 D_5 S भ्रातॄनपश्यन् ($G_{1,3,4}$ $M_{1,5}$ °द्) (for देवानामन्त्र्य). K_5 $T_{1,4}$ धर्मात्मन् (for धर्मात्मा). —^{d}) G_1 damaged. D_7 स्वपतश् (sic); T_4 स्वान्पक्षांश्; G_5 M_{2-4} स्वपक्ष्यांश् (sic) (for °क्षांश्). G_4 पांडवान् (for पार्थिवान्). M_5 स्वपक्षीयांश्च पार्थिवान्.

29 D_6 om. 29 (cf. v. l. 28). Before 29, T_3 ins. युधिष्ठिरः. —^{b}) $K_{2,3}$ T_3 अद्य वै; T_1 अस्तु मे (for अद्य मे). —^{c}) K_5 इदं; B_4 एतत्; D_1 इह (for एव). T_2 अद्यैव (for इच्छामि). —^{d}) G_3 लोकमन्यन्न कामये.

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ।
आनृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३०
स्थानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र कर्मभिर्निर्जिते शुभैः ।
किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ३१
सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनन्दन ॥ ३२
अद्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वां नराधिप ।
स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन्सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३३
युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम् ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३४
तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिबर्हण ।
गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः ॥ ३५
यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता ।
द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव प्रिया मम ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तम् ॥

---

30 D_6 om. 30^{a} (cf. v. l. 28). —^{a}) $K_{2,3}$ [ऽ]थ; T_2 $G_{1,2,4}$ तद् (for तु). —^{c}) D_3 अनृशंस्य-. —^{d}) G_1 damaged. T_1 युधिष्ठिर: (sic).

31 Before 31, T_{1-3} G_3 ins. इन्द्र:. —^{a}) T_1 partly damaged. $K_{1,2}$ $D_{5,6}$ S सर्व-; K_5 स च; D_8 न स (for वस). —^{b}) K_{2-5} $B_{1,4-6}$ Dn_2 $D_{4,8,9}$ T_2 निर्जि(K_5 °र्सि)तैः (for °ते). K_1 $D_{5,6}$ $T_{1,3,4}$ G M शुभे (for शुभैः). —^{c}) $K_{2,5}$ तु; D_8 $T_{2,4}$ G_4 M_1 तन्; G_2 ते; G_5 $M_{2,4}$ तं (for त्वं). B_6 मानुषकं; D_8 T_2 मानुष्यक-; T_1 मनुष्यकं (for मा°). G_4 देहम् (for स्नेहम्). K_1 किं त्वां मानुष्यकः स्नेहो. —^{d}) K_1 ह्यद्यापि. K_1 परिकर्षति; K_5 D_1 °कृष्यसि. $D_{5,6}$ S अद्यापि न विमुंचसि (G_3 °से).

32 ^{b}) G_4 अस्था (sic) (for यथा). D_9 नान्य-; M_5 मान्यः (for नान्यः). —^{c}) $K_{1,3}$ B_2 $D_{5,6}$ S नैतत्; K_2 मैतत्; K_5 नैत्रं (for नैव). K_4 स्थाने; $B_{1,2,6}$ स्वर्गं (for स्थानं). —^{d}) K_2 प्राप्ताश्च (for संप्राप्ताः). M_5 कुरुनंदनाः.

33 ^{a}) Dn_2 अथ (for अद्य). K_1 मानुष्यो (for °षो). —^{b}) K_2 $B_{2,4}$ $D_{5,6,8,9}$ S स्पृशति (for °ते). $K_{1,3,5}$ स्पृश(K_1 °श्य)ति त्वां युधिष्ठिर. —^{c}) G_4 पंच (for पश्य). B_3 देवादीन्; D_8 $T_{2,4}$ $G_{1,2,4}$ M_1 राजर्षीन् (for देव°). —^{d}) $K_{1,5}$ $B_{3,6}$ D_8 T_2 M_1 सिद्धांश्च त्रिदशालयान् (K_5 °यात्).

34 Before 34, K_5 D_{1-5} $T_{1,3}$ G_3 ins. वैशंपायनः. —^{a}) $K_{2,3}$ च (for तु). —^{b}) G_3 -गाधिनम् (sic) (for -वादिनम्). —^{c}) K_2 ब्रवीद् (for [अ]ब्र°). T_4 from धीमान् up to the end of the adhy. K_1 देव..... G_3 दीनम् (for धीमान्). —^{d}) $K_{1,2}$ B_5 G_5 अब्रवीत्; D_8 अर्थवित् (for °वत्).

35 T_4 om. 35 (cf. v. l. 34). K_2 om. 35. Before 35, T_2 ins. युधिष्ठिरः. —^{b}) M_4 इदं (for इह). K_5 [अ]द्यैव (for दैत्य-). —^{d}) K_3 D_1 $T_{1,3}$ ते (for मे).

36 T_4 om. 36 (cf. v. l. 34). —^{a}) D_6 अत्र (for यत्र). B_2 [अ]पि; D_6 T_2 $G_{2,4}$ [अ]सौ (for सा). —^{b}) $D_{3,4}$ रूप-; G_4 साध्वी (for बुद्धि-). K_1 -गुणोर्जिता: $K_{2,3}$ $D_{5,6}$ T_{1-3} G_{2-5} M -समन्विता (for -गुणा°). —^{d}) $D_{8,9}$ प्रिया (for यत्र). $K_{2,4,5}$ $B_{2,4}$ Dn D_{1-4} गता; $B_{1,3,5,6}$ $D_{5,6}$ T_{1-3} $G_{1-3,5}$ M सुता; D_{7-9} मता (for प्रिया). K_3 तत्र गंतुं मनो मम; G_4 यत्र चैव सुरेश्वर.

Colophon om. in T_4. — *Adhy. name :* K_1 युधिष्ठिरस्वर्गारोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 B_6 $D_{3,6,7}$ T_{1-3} $G_{1,3-5}$ $M_{1,2,4,5}$ 3 (as in text). — *Śloka no. :* K_4 Dn 37.

After the last colophon, K_1 concludes with :

समाप्तं चेदं महाप्रस्थानिकं पर्व । शुभं । अस्यानु स्वर्गपर्व यस्यायं प्रातिसंधिः ।

जनमेजयः ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

अस्मिन्पर्वणीमे वृत्तान्ताः । परिक्षिदभिषेकः । वासुदेवाद्युदकदानं । वल्कलग्रहणं । निर्याणम् । पौरनिवर्तनम् । अग्निदर्शनम् । पाण्डवपतनम् । इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः । धर्मदर्शनं । युधिष्ठिरस्वर्गारोहणं ।

महाप्रस्थानिकं पर्व ह्येतत्सप्तदशं स्मृतम् ।
अत्राध्याय[याः] त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्याताः परमर्षिणा ॥

शुभम् ।

K2 concludes with:

अस्यानु स्वर्गारोहणमिति । वृत्तान्ताश्चास्मिन्पर्वणि । परिक्षिताभिषेकः । वासुदेवप्रभृतीनां श्राद्धक्रिया । वल्कलग्रहं । नगरान्निर्याणं । पौरनिवर्तनं । अग्निदर्शनं । पाण्डवपतनं । युधिष्ठिरेन्द्रसंवादः । युधिष्ठिरस्वर्गारोहणमिति ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १८२८ मिती वैशाख कृष्ण ६ भृगुवासरे । लिपिकृतं मिश्र भगवानदासवासी आभानेरीकौ ॥ अ. ३ । श्लोकसं. १२० ।

K3 concludes with:

महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तमिति सप्तदशमं ॥ अस्यानु स्वर्गारोहणं ।

जनमे[ज]य उवाच ।
स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

परिक्षितोभिषेकः । वासुदेवप्रभृतीनां श्राद्धक्रिया । वल्कलग्रहणं । नगरनिर्याणं । पौरनिवर्तनं । अग्निदर्शनं । गाण्डीवप्रार्थना । पृथ्वीप्रदक्षिणं । पाण्डवपतनं । युधिष्ठिरेन्द्रसंवादः । धर्मदर्शनं । युधिष्ठिरस्वर्गारोहणं ।

K4 concludes with:

महाप्रस्थानपर्व समाप्तमिति ॥ शुभं भवतु ॥ मंगलमस्तु ॥ श्रीराम ॥ पत्रांची संख्या ५ । संवत् विक्रमशके १८१२ शालिवाहनशके १६७७ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये हेमन्तऋतौ युवानामसंवत्सरे पौषमासे शुक्लपक्षे शुभतिथौ द्वितीया मंददिनं ॥ भगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकं ॥

K5 concludes with:

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥

B1–4 conclude with:

महाप्रा(B1 °प्र)स्थानिकं पर्व समाप्तं ॥

B5 concludes with:

महाप्रस्थानिकं समाप्तं ।

B6 concludes with:

महाप्रस्थानिकं समाप्तं ।

अतः परं स्वर्गारोहनिकं भविष्यति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।
स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

Dn1 concludes with:

महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तमिति । इतः परं स्वर्गारोहणं यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

स्वर्गंत्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

D1 concludes with:

प्रास्थानिकं पर्व समाप्तमिति ॥ शुभमस्तु ॥ अतः परं स्वर्गारोहणपर्व ।

जनमेजयः ।
स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ भा २५ ॥

D2 concludes with:

इति श्रीमहाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १६६८ समये मार्ग ॥ भा ६ ॥

D3 concludes with:

महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ अस्यानन्तरं स्वर्गारोहणं पर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।
स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

D4 concludes with:

महाप्रस्थानिकपर्वं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ अस्यानन्तरं स्वर्गारोहणपर्वं ॥

जनमेजयः ।
स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ भा ४२ ॥

D5 concludes with:

॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ महाप्रस्थानपर्वं समाप्तं ॥ इदं भारतमहाप्रस्थानपर्वं राजश्री मोरोपण्डितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्तलिखितं ॥ ग्रन्थसंख्या १२० ॥ पान ४ ॥ भाग ५७ ॥

D6 concludes with:

महाप्रस्थानिके दद्यात्पानीयं क्षीरमेव च ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥

महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तं ॥

D7 concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तं ॥

D8 concludes with :

अत्रामी वृत्तान्ताः । परीक्षिदभिषेकः । वासुदेवाद्युदकदानं । वल्कलग्रहणं । पौरनिवर्तनं । भ्रातृपतनं । इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः । धर्मदर्शनं । युधिष्ठिरस्वर्गारोहणमिति । अतः परं स्वर्गारोहणं भविष्यति यस्यायमभिसंधिः । स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य इति ।

D9 concludes with :

समाप्तमिदं महाप्रस्थानिकं पर्व । अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्त*। परिक्षिदभिषेकः । वासुदेवाद्युदकदानं । वल्कलग्रहणं । पौरनिवर्तनं । भ्रातृपतनं । इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः । धर्मदर्शनं । युधिष्ठिरस्वर्गारोहणमिति । अतः परं स्वर्गारोहणपर्व भविष्यति । यस्यामभिसंधिश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः । इ. ।

T1 concludes with :

श्रीगोपालकृष्णब्रह्मणे नमः । श्रीरामचन्द्रब्रह्मणे नमः ।

T2 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । महाप्रस्थानिकं समाप्तम् ॥

T3 concludes with :

महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तं । श्रीरामाय मंगलं । १४ कृत्वः श्रीः इति लिखितं ।

G1 concludes with :

महाप्रस्थानिके दद्यात्पानीयं क्षीरमेव च ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंकृतम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तं ॥ हरिः ॐ ॥

G2 concludes with :

महाप्रस्थानिके दद्यात्पायसं क्षीरमेव च ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंकृतम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तं । हरिः ॐ ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

G3 concludes with :

महाप्रस्थानपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । ॐ ॥

G4 concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते वेदान्तगुरवे नमः । अपर्याप्तामृतमहादेशिकाय नमः । महाप्रस्थानपर्वणि समाप्तः ॥

G5 concludes with :

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ तत्सत् । ॐ । महाप्रस्था*कं पर्व संपूर्णं । हरिः ॐ ।

M1, 8 conclude with :

महाप्रस्थानं समाप्तं ।

M2 concludes with :

महाप्रस्थानिकं समाप्तं । हरिः ।

जनमेजयः ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

M5 concludes with :

माहाप्रस्थानिकं समाप्तं ।

CRITICAL NOTES

On the Mahāprasthānikaparvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, and in the Critical Apparatus given below the same, are included in the following Notes, enclosed within square brackets.

1

2 ^{c}) प्रस्थाने ❀ Cn: स्वर्गं गन्तुं गृहान्निःसरणे । ❀

9 ^{a}) हास्तिनपुरे ❀ Cv: हस्तिनापुरसमीपस्थे । ❀ — ^{d}) अधर्मे ❀ Cn: परिक्षिद्वज्रयोर्बालयोररक्षणजे अधर्मे । ❀

16 ^{c}) न च राजा, 'no king as such'.

20 ^{b}) नैष्ठिकीं ❀ Cn: पार्यन्तिकीमुत्सर्गेष्टिम् ❀ । — ^{c}) अग्नीन्, i. e, the "Fires" which, as householders, they had to daily worship so far.

25 ^{d}) कौरव्यभुजगात्मजा, the variant for 25^{d} is supported by 1. 206. 18, which says: ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः । तस्यास्मि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥

26 ^{d}) ❀ Cn: अन्या युधिष्ठिरादीनां भार्याः श्रुतसोमादीनां मातरः । ❀

31 ^{d}) ❀ Cn: लौहित्यम, उदयाचलप्रान्तस्थं समुद्रम् । ❀ Lauhitya (= Brahmaputrā) is the name of the stream which channels out eastwards from the मानससरोवर and, maintaining its easternly course right up to the eastern extremity of the Himālaya range, enters the valley of Assam in a south-westernly direction until it meets—along with the Ganges and several other tributaries—the Bay of Bengal. Cv explains लौहित्यं सलिलार्णवं by लौहितस्य अग्नेः संबन्धिनं सलिलार्णवं समुद्रम् ।

36 ^{b}) for खाण्डवदाह, cf. 1. 215–218. The gift of the चक्र to Kṛṣṇa is referred to in 1. 216. 21ff.

39 For Arjuna's bow called गाण्डीव, cf. 1. 216. 17ff; V. 96. 18ff. Its stock of arrows had ceased to be अक्षय्य in the recent encounter with the Ābhīras.

44 ^{c}) प्रादक्षिण्यं — First in the easternly direction, and then southwards, as explained in 41^{d}. Thence westwise along the coast of the Bay of Bengal (such as it was in those ancient times), and thereafter, leaving the bay-coast and following up the land-route due west up to the location of द्वारका (just then already submerged beneath the advancing ocean), and thence northwest-wise along the original आभीर route, thus completing the प्रदक्षिणा, and proceeding due north to the Himalayas.

2

1 The star-passage 10* introduces here portions, probably based on the तीर्थयात्रापर्व in 3. 80ff., which are quite irrelevant to the context. Having crossed the हिमालय, and before reaching the mountain Meru, the party had to cross an extensive sandy-desert (वालुकार्णव). According to B. G. Tilak's *Arctic Home in the Veda*, the old Meru was a circumpolar mountain, the location of which continued to be shifted south-wards with the migration of the Aryans from the Polar region. According to a paper contributed by N. G. Sardesai to the R. G. Bhandarkar Commemoration volume (pp. 93–96), there is, in Central Asia, what is known as The Land of Seven Rivers (Semiretchenski-Krai), which has features that might entitle the region to be called an intermediate or transitional "Home of the Aryans" before they came down to the "Land of Five Rivers (the Panjab)." At present the Merv (or Meru) is an extensive Oasis (वालुकार्णव) north of the Hindukush mountain.

3 ^{c}) अद्ययोगा, 'not being able to concentrate her thoughts on the journey before her'; ❀ Cn: ध्यानात् स्खलितमानसा । ❀

6 ^{a}) पक्षपातः । ❀ Cn: तुल्येषु वैषम्येण पूजा न कार्येति भावः । ❀

7 ^{a}) अनवेक्ष्य । ❀ Cn : स्वर्गान्तरायरूपः स्नेहो माभूदिति भावः । ❀

3

8 ^{d}) ❀ Cn : अस्पृश्यस्य सङ्गत्यागे नृशंसं, निर्दयत्वं नास्ति । ❀

10 ^{b}) ❀ Cn : क्रोधवशा नाम देवगणाः अशुचेरिष्टापूर्तफलं घ्नन्ति । ❀

12ff. We will have to assume that Yudhiṣṭhira had a pet dog who accompanied him on the महाप्रस्थान; but as the great journey was impossible for a mere dog to accomplish on foot, he died on the way — unnoticed by Yudhiṣṭhira — and Yamadharma entered the dead body and, with a view to put Yudhiṣṭhira to test, accompanied the party. Yudhiṣṭhira, as he expressly says (st. 14), left the dead wife and the four brothers behind, but would not leave the dog, because he was alive and followed his master with devotion (st. 14–15). Thereupon Yamadharma came out of the dog's body (17. 3. 16^{b}) and reminded him of a similar test to which he had put the king in the section called the Yakṣapraśna in 3. 296–298. See also 18. 3. 32. As a consequence, Yudhiṣṭhira is able to ascend the Heavan, without the necessity of separation from his mortal body (st. 27^{d}). Now, for the first time, Yudhiṣṭhira comes to know that he is being invited to ascend heavenwards, where his dead wife and brothers might not be present. Hence the concluding stanzas 35–36.

15 ^{b}) स्त्रिया, that is, निमित्तभूतया; 'on account of'.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
1. 1–11	1. 1–11	1–11	1. 1–11
3* lines 1–2	1. 12	12	1. 12
3* line 3	1. 13^{ab}	13^{ab}	1. $12\frac{1}{2}$
1. 12–13^{ab}	1. 13^{cd}–14	13^{cd}–14	1. $13\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}^{ab}$
4*	—	—	1. $14\frac{1}{2}^{cd}$
1. 13^{cd}	1. 15^{ab}	15^{ab}	1. 15
1. 14–17	1. 15^{cd}–19^{ab}	15^{cd}–19^{ab}	1. 16–19
5*	—	—	1. 20–22^{ab}
6*	—	—	—
1. 18^{ab}	1. 19^{cd}	19^{cd}	1. 22^{cd}
1. 18^{cd}	1. 20^{ab}	20^{ab}	1. $22\frac{1}{2}$
1. 19–23^{cd}	1. 20^{cd}–25^{ab}	20^{cd}–25^{ab}	1. $23\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
1. 23^{ef}	1. 25^{cd}	25^{cd}	1. 28
1. 24–33	1. 26–35	26–35	1. 29–38
1. 34^{ab}	1. 36^{ab}	36^{ab}	1. $38\frac{1}{2}$
1. 34^{cd}	1. 36^{cd}	36^{cd}	1. 39
1. 35–40	1. 37–42	37–42	1. 40–45
7*	—	—	1. 46
1. 41	1. 43	43	1. 47
1. 42	1. 44	44	—
8* (subst. 42)	—	—	1. 48
1. 43^{ab}	1. 45^{ab}	45^{ab}	1. $48\frac{1}{2}$
1. 43^{cd}	1. 45^{cd}	45^{cd}	1. $49\frac{1}{2}^{ab}$
9*	—	—	1. $49\frac{1}{2}^{cd}$–$50\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	1. $50\frac{1}{2}^{cd}$
1. 44	1. 46	46	1. $51\frac{1}{2}$
2. 1^{ab}	2. 1^{ab}	47^{ab}	2. 1^{ab}
10*	—	—	—
2. 1^{cd}–10^{ab}	2. 1^{cd}–10^{ab}	47^{cd}–56^{ab}	2. 1^{cd}–10^{ab}
11*	—	—	—
2. 10^{cd}–26	2. 10^{cd}–26	56^{cd}–72	2. 10^{cd}–26
3. 1–11	3. 1–11	73–83	3. 1–11

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12*	3. 12	84	3. 12
3. 12–22	3. 13–23	85–95	3. 13–23
3. 23[ab]	3. 24[ab]	96[ab]	3. 23½
3. 23[cd]	3. 24[cd]	96[cd]	3. 24
3. 24–27	3. 25–28	97–100	3. 25–28
13*	3. 29	—	3. 29
3. 28–36	3. 30–38	101–109	3. 30–38

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON,
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE

SVARGĀROHAṆAPARVAN

BEING THE EIGHTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute
SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1959

☞ The Āśramavāsikaparvan (No. 15), forming the first part ; the Mausalaparvan (No. 16), the second part ; the Mahāprasthānikaparvan (No. 17), the third part ; and the Svargārohaṇaparvan (No. 18), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

Printed at the cost of subvention from
The State of Orissa
given at the instance of
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work

Printed at the Bhandarkar Institute Press,
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Sec

CONTENTS OF VOLUME NINETEEN, Part IV,

[Svargārohaṇaparvan]

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

—— printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

SVARGĀROHAṆAPARVAN

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
6	2	3^{a}	*read*	क	*for*	क:
"	"	5^{a}	"	कच्चिन्न	"	कःचिन्न
8	"	18^{d}	"	समन्ता	"	समंता
14	3	11^{d}	"	सर्वैराजभिः	"	सर्वै राजभिः
15	"	20^{b}	"	कृच्छ्रमितः प्र	"	कृच्छ्रमिव.प्र
19	4	1^{b}	"	सर्पि	"	सर्पि
21	"	17^{b}	"	शांतनवं	"	शान्तनवं
22	5	5^{a}	"	आहो स्विच्छा	"	आहोस्विच्छा
26	"	30^{d}	"	सर्पसत्रे	"	सर्पसद्मे

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
4	1	7	3	*read*	$T_{1,4}$	*for*	T_{1-4}
10	2	33	12	"	33^{cd}	"	34^{cd}
"	"	36	6	"	शुश्राव	"	सुश्राव
13	3	2	7	"	षत्राज°	"	सत्रा°
14	"	9	2	"	शांत्वपूर्वं	"	शांत्व°
15	"	19	1	"	17	"	18
19	4	in the beginning		*ins.*	adhy. no. 4		
20	"	13	9	*read*	पुरुषर्षभः	*for*	पुरुषर्षभ
22	5	4	11	"	संगताः	"	सगताः
23	"	13	12	"	कम्पो)	"	कम्पो
24	"	23*	1	"	भुजंगमः	"	भुजङ्गमः
"	"	"	2	"	महातेजाः	"	महातेजा
"	"	25*	"	"	हितः स्थितः	"	हितास्थितः
25	"	28*	4	"	जरासंधः	"	जरासन्धः
"	"	"	9	"	कलिङ्गाः	"	कालिंगाः

Page	Adhy.	Stanza	Line				
26	5	30	6	*read*	सर्पसत्रं	*for*	सर्पसत्रे
"	"	"	"	"	°सत्रे	"	°सत्रे
28	"	38*	4	"	संतान	"	सन्तान
31	"	53	6	"	53	"	53*

(iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza	Line				
37	4	7	1	*read*	पञ्चकन्या·	*for*	पञ्चकन्य
38	"	9	2	"	चन्द्रेति	"	चन्देति
"	"	9	3-4	*delete*	from श्रीरित्येव up to भारत्यपि		
"	"	26ff	1	*read*	words	*for*	werds

(iv) Appendix

Page	App.	Line				
36	3	51 post. half.	*read*	स्नातं स्नातं	*for*	स्नातं स्नातं

*** In the framing of all the Addenda et Corrigenda for the concluding Four Parvans of the Mahābhārata, I have to gratefully mention the painstaking labours of Shri. K. V. Anantanarayan Shastri of the Mahābhārata Department.

INTRODUCTION

The following thirty-six MSS. of the Svargārohaṇaparvan, the eighteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (22 MSS.)

(a) *North-western Group*

Kaśmīrī Version [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal; No. 207. Undated.

K_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 29[c] of 1879–80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755–56).

K_5 = Jammu, State Library; No. 3731. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

B_1 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B_2 = Dacca, University Library; No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B_3 = Dacca, University Library; No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B_4 = Dacca, University Library; No. 580. Undated.

Page	Adhy.	Stanza	Line				
26	5	30	6	*read*	सर्पसत्रं	*for*	सर्पसघे
"	"	"	"	"	°सत्रे	"	°सघे
28	"	38*	4	"	संतान	"	सन्तान
31	"	53	5	"	53	"	53*

(iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza	Line				
37	4	7	1	*read*	पञ्चकन्या·	*for*	पञ्चकन्य
38	"	5	2	"	चन्द्रेति	"	चन्देति
"	"	9	3–4	*delete*	from श्रीरित्येव up to भारत्यपि		
"	"	26ff	1	*read*	words	*for*	werds

(iv) Appendix

Page	App.	Line				
36	3	51 post. half.	*read*	स्रातं स्रातं	*for*	स्नातं स्नातं

*** In the framing of all the Addenda et Corrigenda for the concluding Four Parvans of the Mahābhārata, I have to gratefully mention the painstaking labours of Shri. K. V. Anantanarayan Shastri of the Mahābhārata Department.

INTRODUCTION

The following thirty-six MSS. of the Svargārohaṇaparvan, the eighteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (22 MSS.)

(*a*) *North-western Group*

Kaśmīrī Version [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal; No. 207. Undated.

K_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 29^c of 1879–80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755–56).

K_5 = Jammu, State Library; No. 3731. Undated.

(*b*) *Central Group*

Bangali Version [B]

B_1 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B_2 = Dacca, University Library; No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B_3 = Dacca, University Library; No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B_4 = Dacca, University Library; No. 580. Undated.

B_5 = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. (17th century A. D.)

B_6 = Dacca, University Library; No. 1891. Undated.

Devanāgarī Version [D] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Indore, Kibe Collection; unnumbered. Undated.

Dn_2 = Jammu, State Library; No. 3975. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1174. Undated.

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1123. Dated Saṁvat 1669 (A. D. 1612).

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. B. L. 1047. Undated.

D_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1221. Undated.

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1244. Undated.

D_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Undated.

D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Undated.

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 77 of 1902–7. Undated.

D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 528 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (14 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library. Unnumbered and undated.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library; No. 5615. Undated.

T_3 = Adyar Library; No. 29 L 28. Undated.

T_4 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Undated.

rantha Version [G]

G_1 = Mysore, Sreenivas Iyengar MS.; without number. Undated.

G_2 = Pudukotah, State Library; No. 322. Undated.

G_3 = Adyar Library; No. 29 E 21. Undated.

G_4 = Poona, BORI Mahābhārata Collection; MS. recently acquired from Shri Krishnaswami. Undated.

G_5 = Ponnokothu Mana Library; without number. Undated.

Malayālam Version [M]

M_1 = Nareri Mana Library; No. 553. Undated.

M_2 = Cochin, State Library; No. 43. Undated.

M_3 = Avanapparambu Mana Library; No. 77. Undated.

M_4 = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.

M_5 = Malabar, Poomulli Mana Estate Library; No. 306. Dated Kollam 1016.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Cn = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in Dn.

Cv = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library; No. C 1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).

(ii) *Epitomes, Translations and Adaptations*

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvyamālā series, No. 64).

Āndhrabhāratamu : continuation by Tikkana (vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu & Sons, Madras, 1919).

Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie Boeken van der Oudjavaansche Mahâbhârata (in Kawi-tekst in Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-texst : H. H. Juynboll, Leiden : 1893.

DETAILED ACCOUNT OF THE MSS.

K_1

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhak Mandal, No. 207. The Svargārohaṇaparvan covers folios 42^a–47^a. Total number of folios 6. For the detailed description of K_1, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. — Amongst additional passages in the present Parvan, K_1 gives 18*, which is peculiar to it; 5* and 34* which it shares with K_2 alone. The other stars in K_1 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The star 11* is shared by $K_{2.3}$ $B_{2.3}$ $D_{5.8}$ T_4; 12* by $K_{2.3}$ $D_{5.6.8}$ S; 32* by Dn $D_{5.6}$ S; and 57* by K_{2-5} B $D_{1.9}$. Amongst omitted passages, K_1 is peculiar in *omitting* 1. 2, 3. 10^{cdef} (hapl.), 5. 1^{cd}, 5^{ab}, 5. 17^c–18^b, 32* l. 1 (hapl.) and 5. 37–51. The following omissions are shared by K_1 with the MSS. given in brackets: 1. 17 (with D_3; hapl.); 2. 9^{ab}, 50^{cd}; 3. 17^b–19^a, 25 (hapl.), 35^{ab}; 4. 7^c–9^b; 5. 9^{cd} (all, with K_2); 2. 19 (with K_2 D_4); 3. 40^c–41^b (with K_2 M_1; hapl.), and 5. 6 (with K_2 D_9 G_4 M_5).

K_2

Poona, BORI, Mbh. Collection; No. 15. Folios 6, with about 14 lines to a page. The MS. is dated Saṁvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत १८२८ मिति वै. क्र. ७ शनिवासरे लिपिकृतं मिश्रभगवानवासी आभानेरीको पुस्तकलिष्यो भरतपुरमध्ये। The MS. *for* Svargārohaṇa begins from fol. 1^b and ends with fol. 6^b. The MS. omits the श्रवणविधि chapter. For detailed description of K_2, see the description of the same MS. in the *Āśramavāsikaparvan*. — Amongst additional passages, K_2 gives 33* and 58*, which are peculiar to it; and 5* and 34* which it shares with K_1 alone. The stars in K_2 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The star 11* is shared by $K_{1.3}$ $B_{2.3}$ $D_{5.8}$ T_4, 12* by $K_{1.3}$ $D_{5.6.8}$ S, and 57* by $K_{1.3-5}$ B $D_{1.9}$. Amongst omitted passages, K_2 is peculiar in omitting 2. 2^c–3^a (hapl.), 5. 17^b–18^c, 37–39, 41–47 and 49–51. The following omissions are shared by K_2 with the MSS. given in brackets: 1. 22 (with G_5 M_{1-4}); 2. 9^{ab}, 50^{cd}; 3. 17^b–19^a, 25 (hapl.), 35^{ab}; 4. 7^c–9^b; and 5. 9^{cd} (all, with K_1); 2. 19 (with K_1 D_4); 3. 40^c–41^b (with K_1 M_1; hapl.) and 5. 6 (with K_1 D_9 G_4 M_5).

K_3

Poona, Bombay Govt. Collection (*deposited at the* B. O. R. I.); No. 566 of 1882–83. Written on paper in Devanāgarī characters. *Foilos* 6. *Size* 15″ × 6″, with 16 lines to a page and about 48 letters in a line. The MS. for Svargārohaṇa begins from fol. 33^a and ends with fol. 38^b. The MS. is dated Śaka 1616 (A. D. 1694). It omits

the श्रवणविधि chapter. For the detailed description of K_3, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K_3 gives 2*, 3*, 23*, 28*, 29*, App. I, No. 3 and 61* which are peculiar to it. The star 8* is shared by D_8 alone. The stars in K_3 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with, namely: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The additional passage 11* is shared by $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ $D_{5.8}$ T_4, 12* by $K_{1.2}$ $D_{5.6.8}$ S, 22* by $K_{4.5}$ $D_{1.4.8}$, 24* by K_4 B Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, 27* by $D_{5.8.9}$ S (except G_1), 51* by $K_{4.5}$ D_1, 57* by $K_{1.2.4.5}$ B $D_{1.9}$, and 60* by B_2 Bom. ed. The only peculiar omission in K_3 is 2. 17 (hapl.). The omission of 5. 2^d–3^a is shared by K_3 with $D_{8.9}$.

K_4

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute); No. 29^c of 1879-80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 6. Siza 12″ × 7·15″, with 18–19 lines to a page and 39 letters in a line. The Svargārohaṇaparvan begins from fol. 1^b and ends with fol. 6^b. It omits the श्रवणविधि chapter. For the detailed description of K_4, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. The stars in K_4 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The star 22* is shared by $K_{3.5}$ $D_{1.4.8}$, 24* by K_3 B Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, 51* by $K_{3.5}$ D_1, and 57* by $K_{1-3.5}$ B $D_{1.9}$. The only peculiar omission in K_4 is 3. 12^{abcd}. The omission of 2. 20^{cd} is shared by K_4 with $D_{5.6}$ S (except T_3; hapl.).

K_5

Jammu, State Library; No. 3731. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 9. Size $14\frac{1}{2}$″ × $8\frac{3}{4}$″, with 15 lines to a page and 42 letters in a line. It contains the Svargārohaṇa only. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa, of Nīlakaṇṭha, above and below the text. The Svargārohaṇaparvan begins from fol. 1^b and ends with fol. 9^b. It omits the श्रवणविधि chapter. The stars in K_5 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The star 22* is shared by $K_{3.4}$ $D_{1.4.8}$, 51* by $K_{3.4}$ D_1, and 57* by K_{1-4} B $D_{1.9}$. Amongst omitted passages, K_5 is peculiar in omitting 5. 12^{ab}, 19^d–20^a and 35*, line 4 (hapl.). The omission of 3. 21^e–23^c is shared by K_5 with $B_{1.4-6}$ $D_{4.7}$ (hapl.).

B_1

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24″ × 1¾″, with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is Shri Ramakrishnadeva Sarmaha. The MS. is old and worn-out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). The MS. contains the last five Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. The stars in B_1 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) plus T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{3.9}$, plus T_2). The star 24* is shared by $K_{3.4}$ B Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, and 57* by K B_{2-6} $D_{1.9}$. The following omissions are shared by B_1 with the MSS. given in brackets: 3. 21^c–23^c (with K_5 B_{4-6} $D_{4.7}$; hapl.) and 5, 35*, line 3 (with $B_{5.6}$ T_3; hapl.).

B_2

Dacca, University Library; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size 16″ × 3⅞″, with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 (= A. D. 1787). It contains all the four concluding Parvans. Amongst additional passages, B_2 gives 11*, which is shared by K_{1-3} B_3 $D_{5.8}$ T_4, 24* by $K_{3.4}$ $B_{1.3-6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, 57* by K $B_{1.3-6}$ $D_{1.9}$, and 60* by K_3 Bom. ed. The stars in B_2 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{3.9}$, plus T_2). The only peculiar omission in B_2 is 5, 50* from the post. half of line 1 up to the prior half of line 2 (hapl.). The omission of 3. 23 is shared by B_2 with B_3 alone.

B_3

Dacca, University Library; No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24″ × 1¾″, with 4–5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). The MS. contains the five Parvans, from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. The stars in B_3 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{3.9}$, plus T_2). The star 11* is shared by K_{1-3} B_2 $D_{5.8}$ T_4, 24* by $K_{3.4}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, and 57* by K $B_{1.2.4-6}$ $D_{1.9}$. The only omission in B_3 is 3. 23, which is shared with B_2 alone.

B_4

Dacca, University Library; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $27'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. The MS. contains the four concluding Parvans from Āśramavāsika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B_4 gives 24* which is shared by $K_{3.4}$ $B_{1-3.5.6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, and 57* shared by K $B_{1-3.5.6}$ $D_{1.9}$. The other stars in B_4 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{3.9}$, plus T_2). The only omission in B_4 is 3. 21^c–23^c, which is shared by K_5 $B_{1.5.6}$ $D_{4.7}$ (hapl.).

B_5

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding Parvans. For the description of star-passages in B_5, see the same under B_4. Amongst omitted passages, B_5 is peculiar in omitting 2. 24–26 and from शतानि (in 5. 47^b) up to संसारेष्वनु (in 47^c). The following omissions are shared by B_5 with the MSS. given in brackets: 3. 21^c–23^c (with K_5 $B_{1.4.6}$ $D_{4.7}$; hapl.) and 5, 35* line 3 (with $B_{1.6}$ T_3; hapl.).

B_6

Dacca, University Library; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size $19\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old, worn-out and undated. It contains the four concluding Parvans. For the description of star-passages in B_6, see the same under B_4. Amongst omitted passages, B_6 is peculiar in omitting 1. 1. The following omissions are shared by B_6 with the MSS. given in brackets: 3. 21^c–23^c (with K_5 $B_{1.4.5}$ $D_{4.7}$; hapl.) and 5. 35*, line 3 (with $B_{1.5}$ T_3; hapl.).

Dn_1

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15. $8'' \times 6''$, with about 7–10 lines to a page and 50–52 letters in a line. Total number of folios 14. The Svargārohaṇa in the MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 14. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS. omits the श्वगविधि chapter. For detailed description of Dn_1, see the description of the same

B_1

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 3674 A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24″ × 1¾″, with 4 lines to a page. *Total number of folios* 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is Shri Ramakrishnadeva Sarmaha. The MS. is old and worn-out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). The MS. contains the last five Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. The stars in B_1 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) plus T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The star 24* is shared by $K_{3.4}$ B Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, and 57* by K B_{2-6} $D_{1.9}$. The following omissions are shared by B_1 with the MSS. given in brackets: 3. 21^c–23^c (with K_5 B_{4-6} $D_{4.7}$; hapl.) and 5, 35*, line 3 (with $B_{5.6}$ T_3; hapl.).

B_2

Dacca, University Library; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size 16″ × 3⅞″, with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 (= A. D. 1787). It contains all the four concluding Parvans. Amongst additional passages, B_2 gives 11*, which is shared by K_{1-3} B_3 $D_{5.8}$ T_4, 24* by $K_{3.4}$ $B_{1.3-6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, 57* by K $B_{1.3-6}$ $D_{1.9}$, and 60* by K_3 Bom. ed. The stars in B_2 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The only peculiar omission in B_2 is 5, 50* from the post. half of line 1 up to the prior half of line 2 (hapl.). The omission of 3. 23 is shared by B_2 with B_3 alone.

B_3

Dacca, University Library; No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 24″ × 1¾″, with 4–5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). The MS. contains the five Parvans, from the Āśvamedhika *to the* Svargārohaṇa. The stars in B_3 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The star 11* is shared by K_{1-3} B_2 $D_{5.8}$ T_4, 24* by $K_{3.4}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, and 57* by K $B_{1.2.4-6}$ $D_{1.9}$. The only omission in B_3 is 3. 23, which is shared with B_2 alone.

B_4

Dacca, University Library; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $27'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. The MS. contains the four concluding Parvans from Āśramavāsika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B_4 gives 24* which is shared by $K_{3.4}$ $B_{1-3.5.6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, and 57* shared by K $B_{1-3.5.6}$ $D_{1.9}$. The other stars in B_4 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The only omission in B_4 is 3. 21^c–23^c, which is shared by K_5 $B_{1.5.6}$ $D_{4.7}$ (hapl.).

B_5

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding Parvans. For the description of star-passages in B_5, see the same under B_4. Amongst omitted passages, B_5 is peculiar in omitting 2. 24–26 and from शतानि (in 5. 47^b) up to संसारेष्वनु (in 47^e). The following omissions are shared by B_5 with the MSS. given in brackets : 3. 21^c–23^c (with K_5 $B_{1.4.6}$ $D_{4.7}$; hapl.) and 5, 35* line 3 (with $B_{1.6}$ T_3; hapl.).

B_6

Dacca, University Library; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size $19\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old, worn-out and undated. It contains the four concluding Parvans. For the description of star-passages in B_6, see the same under B_4. Amongst omitted passages, B_6 is peculiar in omitting 1. 1. The following omissions are shared by B_6 with the MSS. given in brackets : 3. 21^c–23^c (with K_5 $B_{1.4.5}$ $D_{4.7}$; hapl.) and 5. 35*, line 3 (with $B_{1.5}$ T_3; hapl.).

Dn_1

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15.8'' \times 6''$, with about 7–10 lines to a page and 50–52 letters in a line. Total number of folios 14. The Svargārohaṇa in the MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 14. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS. omits the श्वगविधि chapter. For detailed description of Dn_1, see the description of the same

MS. in the Mausalaparvan. The stars in Dn_1 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_8 as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_8). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The star 24* is shared by $K_{3.4}$ B Dn_2 $D_{2-4.7}$ T_3 G_1, 32* by K_1 Dn_2 $D_{5.6}$ S, and 56* by Dn_2 $D_{2-4.7}$ T_2. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn_1.

Dn_2

Jammu, State Library; No. 3975. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$, with 11 lines to a page, and 42 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. Total number of folios 14. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 14. It contains the Mausala and the Svargārohaṇa parvans. For the description of the star-passages in Dn_2, see the same under Dn_1. There is neither any peculiar nor shared omissions in Dn_1.

D_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1174. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $11\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 9. The MS. is undated. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, D_1 gives 22*, which is shared by K_{3-5} $D_{4.8}$, 51* shared by K_{3-5}, and 57* shared by K B D_6. The stars in D_1 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_8, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_8). Following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). There is neither peculiar nor shared omission in D_1.

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1123. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{4}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is dated Saṁvat 1669 (= A. D. 1612). The MS. ends with — १६६९ समये आश्विन शुदि पञ्चमी लिखितं रघुनाथेन. Amongst additional passages, D_2 gives 24*, which is shared by $K_{3.4}$ B Dn $D_{3.4.7}$ T_3 G_1, and 56* shared by Dn $D_{3.4.7}$ T_2. The stars in D_2 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_8, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_8). Following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). There is neither peculiar nor shared omission in D_2.

D_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. B. L. 1047. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 14 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is old, worn-out and undated. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, D_3 gives 24*, which is shared by $K_{3.4}$ B Dn $D_{2.4.7}$ T_3 G_1, and 56* shared by Dn $D_{2.4.7}$ T_2. The stars in D_3 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{5.6}$, plus T_2). Amongst omitted passages, D_3 is peculiar in omitting 3. 13^{b}, 3. 27 and 3. 38^{c}–39^{b}.

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1221. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old and undated. It omits the श्रवणविधि chapter. For the detailed description of the star-passages in D_4, see the same under D_3. Amongst omitted passages, D_4 is peculiar in omitting 5. 20^{bcd}. The following omissions are shared by D_4 with the MSS. given in brackets: 2. 19 (with $K_{1.2}$) and 3. 21^{c}–23^{c} (with K_5 $B_{1.4-6}$ D_7; hapl.).

D_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1244. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15'' \times 6''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is old and undated. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is Shri Moropandita Viśvanātha Bhatta. Amongst additional passages, D_5 gives 43*, which is shared by $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$; and 47*, shared by T_1 $G_{3.4}$. The star 10* is shared by D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ $M_{1.3}$, 11* by K_{1-3} $B_{2.3}$ D_6 T_4, 12* by K_{1-3} $D_{6.8}$ S, and 27* by K_3 $D_{8.9}$ S (except G_1). The other stars in D_5 are shared by the group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, minus T_3); two departures from the sharing group are seen in 41* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32* (plus K_2 Dn). Amongst omitted passages, D_5 is peculiar in omitting 5. 7^{ef}. The following omissions are shared by D_6 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40–42, 44–54 (all, with D_6 $T_{1.4}$ G M); 1. 22^{cd} (with D_6 $T_{1.4}$ G_{1-4} M_3); 2. 2^{c}–4^{b} (with D_6 T_4 G M; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 D_6 $T_{1.2.4}$ G M; hapl.); 4. 2^{ab} (with D_6 $T_{1.2.4}$ G M; hapl.); and 5. 7^{ab} (with T_1 G_3).

D_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios about 58–64.

The MS. is old and undated. The name of the owner, Shri Shāmaji Nayak Punde, is preserved on the fly-leaf of this Parvan. The MS. omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, D_6 gives 6* which is shared by T_2 $G_{1.2.4}$ M_1, 10* shared by D_5 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ $M_{1.3}$, 12* shared by K_{1-3} $D_{5.8}$ S, and 37* shared by $D_{5.9}$ S Bom. ed. The other stars in D_6 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49*, and 52* (all, minus T_3). Two departures from the sharing group are met with in 41* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). As regards omitted passages, D_6 is peculiar in omitting 2. 17^c–19^b, 2. 40^d–41^a (hapl.), 3. 12^{ef} (hapl.), 17^{cd}, 26^a–28^a (? hapl.), and 5. 4^d–5^a (? hapl.). The following omissins are shared by D_6 with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40–42 and 44–54 (all, with D_5 $T_{1.4}$ G M); 1. 22^{cd} (with D_5 $T_{1.4}$ G_{1-4} M_5); 2. 2^c–4^b (with D_5 T_4 G M; hapl.); 20^{cd} (with K_4 D_5 $T_{1.2.4}$ G M, hapl.); 4. 2^{ab} (with D_5 $T_{1.2.4}$ G M, hapl.); 5. 16^a–17^b (with $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M); and 23^c–25^b (with G_1).

D_7

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15″ × 5½″, with 11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old, worn-out and undated. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, D_7 gives 24* which is shared by $K_{3.4}$ B Dn D_{2-4} T_3 G_1, and 56* shared by Dn D_{2-4} T_3. The other stars in D_7 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the sharing group is seen in 21* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The only peculiar omission in D_7 is 2. 23^a–24^b. The omission of 3. 21^c–23^e is shared by D_7 with K_6 $B_{1.4-6}$ D_4 (hapl.).

D_8

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 77 of 1902-7. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15·45″ × 6·7″, with 14 lines to a page and 46 letters in a line. Total number of folios 6. The MS. begins from 1^b and ends with fol. 6^b. It is undated. The MS. omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, D_8 gives 8*, which is shared by K_3 only; while it gives 22*, which is shared by K_{3-5} $D_{1.4}$. The star 11* is shared by K_{1-3} $B_{2.3}$ D_5 T_4, 12* shared by K_{1-3} $D_{5.6}$ S, and 27* shared by K_3 $D_{5.9}$ S (except G_1). The other stars in D_8 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3); while three departures from the sharing group are illustrated in 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.). Amongst omitted passages, D_8 is peculiar in omitting 1. 14–15, 24^a; 3, from आत्र (in 3^a) up to देवेषु (in 3^c) (hapl.); and 5. 38–54. The following omissions are shared

by D_8 with the MSS. given in brackets : 1. 17 (with K_1 ; hapl.), and 5. 2^b–3^a (with K_3 D_9 ; hapl.). — D_8, like K_3, gives App. I, No. 3.

D_9

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.) ; No. 528 of Viśrāma I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 16. 5″ × 6. 15″, with 13 lines to a page and 48 letters in a line. Total number of folios 9. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 9^a. It is undated. It contains the Svargārohaṇaparvan (with the commentary of Nīlakaṇṭha). It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, D_9 gives 19*, 38* and 59* which are peculiar to it. The star 27* is shared by K_3 $D_{5.8}$ S (except G_1), 37* shared by $D_{5.6}$ S Bom. ed., and 57* shared by K B D_1. The other stars in D_9 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T_3) ; three departures being illustrated in 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.). Amongst omitted passages, D_9 is peculiar in omitting 5. 35* lines 1–2 (hapl.), 38–44, and 46–51. The following omissions are shared by D_9 with the MSS. given in brackets : 5. 2^b–3^a (with K_3 D_8 ; hapl.) and 5. 6 (with $K_{1.2}$ G_4 M_5).

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library ; without number. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 19. 9″ × 1. 8″, with 11–13 lines to a page, and 88–98 letters in a line. The MS. contains the last six (that is, from the Anuśāsana up to the Svargārohaṇa) Parvans. The Svargārohaṇa begins from fol. 102^a and ends with fol. 104^b. The MS. is undated. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, T_1 gives 7*, 31*, 40*, 42*, 46* and 48* which are peculiar to it. The star 12* is shared by $K_{1–3}$ $D_{5.6.8}$ $T_{2–4}$ G M ; 27* shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1) ; 37* shared by $D_{5.6.9}$ S Bom. ed. ; 43* shared by D_5 T_2 $G_{1.3.4}$; and 47* shared by D_5 $G_{3.4}$. The other stars in T_1 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, minus T_3). Two departures from the sharing group are illustrated in 41* (minus $G_{1.4}$) ; while three departures are seen in 32*, (plus K_1 Dn). Amongst omitted passages, T_1 is peculiar in omitting 1. 13^a–15^b ; 2. 2^a–4^b, 13, 38 ; 3. 6^b–8^c, 24^c–26^d, 28^{ab}, 32^{cd} ; 4. 9^{cd} ; 5. 32^{cd} and 33^{cd}. The following omissions are shared by T_1 with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd}, 40–42, and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ T_4 G M) ; 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1–4}$ M_5) ; 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G M ; hapl.) ; 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3] ; hapl.) ; 5. 7^{ab} (with D_5 G_3) ; and 5. 16^a–17^b (with D_5 T_4 $G_{1–3.5}$ M).

T_2

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab) ; No. 5615. Written on paper in Telugu characters, with 8–11 lines to a page

and 80–94 letters in a line. The MS. contains Parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The Svargārohaṇaparvan extends over 4 pages, beginning on fol. 147^a and ending with fol. 150^b. The MS. is undated. Amongst additional passages, T_2 gives 6*, which is shared by D_9 $G_{1.2.4}$ M_1; 10* shared by $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2.4}$ $M_{1.3}$; 12* shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S; 27* shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1); 37* shared by $D_{5.6.9}$ S Bom. ed.; 43* shared by D_5 T_1 $G_{1.3.4}$; 50* shared by K_{3-5} B Dn $D_{1-4.7}$ T_3; and 56* shared by Dn $D_{2.4.7}$. The other stars in T_2 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, minus T_3). Two departures from the sharing group are seen in 41* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). Amongst omitted passages, T_2 is peculiar in omitting 5. 53. The following omissions are shared by T_2 with the MSS. given in brackets: 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M; hapl.), and 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; hapl.).

T_3

Madras, Adyar Library; No. 29 L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five Parvans, from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios for the Svargārohaṇa is 8. The MS. begins from fol. 1^a and ends with fol. 8^a. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, T_3 gives 62*, which is peculiar to it. The stars in T_3 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. The following departures from the sharing group are met with: 35* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The star 24* is shared by $K_{3.4}$ B Dn $D_{2-4.7}$ G_1, and 27* shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1). The remaining stars in T_3 also constitute the group $D_{5.6}$ S, as illustrated in 30*. Two departures from this group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.) and 41* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). The star 12* is shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S. The omission of 5. 35*, line 3, is shared by T_3 with $B_{1.5.6}$ (hapl.).

T_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 7 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is undated but looks fairly old. It contains Parvans from the Mausala up to the Svargārohaṇa. The MS. omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, T_4 gives 10* which is shared by $D_{5.6}$ T_2 $G_{1.2.4}$ $M_{1.3}$; 11*, shared by K_{1-3} $B_{2.3}$ $D_{5.3}$; 12* shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S; and 27*, shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1). The stars in T_4 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, minus T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37*, (plus D_9 Bom. ed.), and 41* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn)

Amongst omitted passages, T_4 is peculiar in omitting 3. 26^{ab} and 5. 24^{a}–25^{b}. The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd}, 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40–42, 44–54 (all, with $D_{5.6}$ T_1 G M); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ T_4 G_{1-4} M_5); 2. 2^{c}–4^{b} (with $D_{5.6}$ G M; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2}$ G M; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; hapl.); and 5. 16^{a}–17^{b} (with D_6 T_1 $G_{1-3.5}$ M).

G_1

Poona, B. O. R. I. Manuscript Collection; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 532. Size 15. 2″ × 2. 1″, with 16–22 lines to a page, and 65–75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12–18. The Svargārohaṇa begins from fol. 5^{b} and ends with fol. 8^{a}. Amongst additional passages, G_1 gives 6*, which is shared by D_6 T_2 $G_{2.4}$ M_1; 10*, shared by $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{2.4}$ $M_{1.3}$; 12* shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S; 24* shared by $K_{3.4}$ B Dn $D_{2-4.7}$ T_3; and 43* shared by D_5 $T_{1.2}$ $G_{3.4}$. The remaining stars constitute the group $D_{5.6}$ S, as is seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, minus T_3). Two departures from the group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.); while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). Amongst omitted passages, G_1 is peculiar in omitting 3. 26^{d} and 28^{a}. The following omissions are shared by G_1 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}; 40–42 and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{2-5} M); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{2-4} M_5); 2. 2^{c}–4^{b} (with $D_{5.6}$ T_4 G_{2-5} M; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{2-5} M; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; hapl.); 5. 16^{a}–17^{b} (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{2.3.5}$ M); and 5. 23^{c}–25^{b} (with D_6).

G_2

Pudukottah, State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 18. 3″ × 1. 6″, with 10–14 lines to a page, and 75–85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 and Parvans 14–18. The number of folios for the Svargārohaṇa is 6. It begins from fol. 301^{b} and ends with fol. 306^{b}. The MS. omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, G_2 gives App. I, No. 1 which is peculiar to it. The star 6* is shared by D_6 T_2 $G_{1.4}$ M_1, 10* by $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.4}$ $M_{1.3}$, 12* by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S, and 27* by K_3 $D_{5.8.9}$ T G_{3-5} M. The remaining stars in G_2 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.), and 41* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). The following omissions are shared by G_2, with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd},

40–42; and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3-5}$ M); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3.4}$ M_5); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.3-5}$ M); hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.3-5}$ M; hapl.) and 5. 16^a–17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1.3.5}$ M).

G_3

Madras, Adyar Library; No. *29 E 21.* *Written in Grantha characters on palm-leaves.* The MS. contains Parvans 10, 11 and 14–18. Total number of folios for the Svargārohaṇaparvan is 6. It begins from fol. 58^a and ends with fol. 63^b. The MS. is undated. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, G_3 gives 12*, which is shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S; 27* shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1); 43* shared by D_5 $T_{1.2}$ $G_{1.4}$; and 47* shared by D_5 T_1 G_4. The remaining stars are shared by G_3 with the MSS. which constitute the *group: $D_{5.6}$ S, as instanced in 30*.* Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49*, and 52* (all, minus T_3). Two departures from the group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.) and in 41* (minus $G_{1.4}$). Amongst omitted passages, G_3 is peculiar in omitting 2. 29^c–30^b. The following omissions are shared by G_3 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40–42, and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.4}$ M_5); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2.4.5}$ M; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; *hapl.*); 5. 7^{ab} (with D_5 T_1) and 5. 16^a–17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M). — G_3 gives App. I, No. 3.

G_4

Poona, *B. O. R. I.* MSS. Collection, No. 49. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. The total number of folios for the Svargārohaṇa is 8, with 6-7 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17 and 18. The MS., *for the Svargārohaṇa,* begins from fol. 15^b, and ends with fol. 22^a. It is undated. The MS. omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, G_4 gives 4*, 16* and 54*, which are peculiar to it. The star 6* is shared by D_6 T_2 $G_{1.2}$ M_1, 10* by $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.8}$, 12* by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S, 27* by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1), 43* by D_5 $T_{1.2}$ $G_{1.3}$, and 47* by D_5 T_1 G_3. The remaining stars in G_4 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the sharing group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures from the group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.), and three departures seen in 32* (plus K_1 Dn). Amongst omitted passages, G_4 is peculiar in omitting 3. 7^b–8^a. The following omissions are shared by G_4 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd}; 2. 29. 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40–42, 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ *M*); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-3} M_5); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1-3.5}$ M; hapl.); 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [*except* T_3]; hapl.); and 5. 6 (with $K_{1.2}$ D_5 M_5).

G_5

Ponookkothu Mana Library; No. 132. Written in Grantha characters on palm leaves; with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The total number of folios is 188. The MS. for the Svargārohaṇa begins from fol. 180^a and ends with fol. 188^a, the total number of folios being 9. The MS. is undated. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, G_5 gives 12*, which is shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S. The remaining stars in G_5 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.), and in 41* (minus $G_{1.4}$), while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). The following omissions are shared by G_5, with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd}, 40–42, 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-4} M); 1. 22 (with K_2 M_{1-4}); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.6}$ T_4 G_{1-4} M ; hapl.); 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-4} M ; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; hapl.), and 5. 16^a–17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1.3}$ M).

M_1

Malabar, Nareri Mana Library; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. It begins from fol. 149 and ends with fol. 154. Amongst additional passages, M_1 gives 13* and 55* which are peculiar to it. It gives stars 25* and 53* which are shared by M_3 alone. The star 6* is shared by D_6 T_2 $G_{1.3.4}$; 10* shared by $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ M_3; 12* shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S ; and 27* shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1). The remaining stars in M_1 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.) and 41* (minus $G_{1.4}$), while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). Amongst omitted passages, M_1 is peculiar in omitting 3. 8^{ab}, 16^{ab}, and from किंप्रमुखा (in 4. 14^c) up to महेष्वा (in 16^a). The following omissions are shared by M_1 with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd}, 40–42 and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M_{2-5}); 1. 22 (with K_2 G_5 M_{2-4}); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.6}$ T_4 G M_{2-5} ; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M_{2-5} ; hapl.); 3. 40^c–41^b (with $K_{1.2}$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3] ; hapl.); and 5. 16^a–17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1.3.5}$ M_{2-5}).

M_2

Cochin, State Library; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14″ × 2″, with 8–12 lines to a page and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 165. The MS. for the Svargārohaṇa begins from fol. 157, and continues up to fol. 165. Amongst additional passages, M_2 gives 12* which is shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S, and 27*

shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1). The remaining stars in M_2 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.) and 41* (minus $G_{1.4}$); three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). The following omissions are shared by M_2, with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd}, 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40–42 and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1-3.5}$); 1. 22 (with K_2 G_5 $M_{1.3.4}$); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.6}$ T_4 G $M_{1.3-5}$; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{1.3-5}$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; hapl.); and 5. 16^a–17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1.3-5}$).

M_3

Cochin, Avanapparambu Mana Library; No. 77. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Svargārohaṇa begins from fol. 146 and continues up to fol. 152. The MS. is undated. Amongst additional passages, M_3 gives 44* which is peculiar to it. It also gives stars 25* and 53* which are shared by M_1 alone. The star 10* is shared by $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ M_1; 12*, shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S; and 27*, shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1). The remaining stars in M_3 are shared by $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.), and 41* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). The following omissions are shared by M_3, with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40–42 and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1.2.4.5}$); 1. 22 (with K_2 G_5 $M_{1.2.4}$); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.6}$ T_4 G $M_{1.2.4.5}$; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{1.2.4.5}$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; hapl.); and 5. 16^a–17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1.2.4.5}$).

M_4

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7–8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Svargārohaṇa begins from fol. 189, and ends with fol. 198. Amongst additional passages, M_4 gives 12*, which is shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S; while 27* is shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1). The remaining stars in M_4 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.) and 41* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). The following omissions are shared by M_4 with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd}, 2. 29, 34^{ab}, 5. 19^{cd}, 40–42 and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1-3.5}$); 1. 22 (with K_2 G_5 M_{1-3}); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.6}$ T_4 G $M_{1-3.5}$;

hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G $M_{1-3.5}$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]); and 5. 16^a–17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M).

M_5

Malabar, Poomulli Mana Library; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves with 10–11 lines to a page and 50–60 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Svargārohaṇa portion begins from fol. 116 and ends with fol. 122. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages, M_5 gives 12* which is shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S, and 27* shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1). The remaining stars in M_5 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.) and 41* (minus $G_{1.4}$); three departures are seen in 32* (plus K_1 Dn). Amongst omitted passages, M_5 is peculiar in omitting from 3. 26 up to the end of adhy. 3. The following omissions are shared by M_5 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40–42, and 44–54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M_{1-4}); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-4}); 2. 2^c–4^b (with $D_{5.8}$ T_4 G M_{1-4}; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M_{1-4}; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]); 5. 6 (with $K_{1.2}$ D_9 G_4); and 5. 16^a–17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{1-4}).

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Cn

The commentary of Nīlakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa (or -dīpikā), as it is printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used in the present edition of the Svargārohaṇaparvan from the MS. Dn_1, which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been supplied, where necessary, in the Critical Apparatus and the Critical notes of this parvan.

Cv

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library; No. C1577, dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the "Southern Recension" of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's commentary, written in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the present Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार, as seen from the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says:

4*

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।
भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his comme tary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are repi duced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।
अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४
भारतस्य श्लोकलक्ष्यार्थविस्तरणात्मकम् ।
कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५
व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।
अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occa sionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(*ii*) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvyamālā No. 64), which summarizes the contents of the Svargārohaṇaparvan in just 31 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text; but the extreme brevity of the narration does not permit any definite inference as to textual variations.

Next comes the Āndhrabhāratamu, which is just a continuation of Tikkana : publishers, Vāvilla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not offer much worth noting. — More important, in some respects, is the Javanese version of the Parvan.

The Javanese Version

The Svargārohaṇaparvan is given in the Javanese Version as parvan No. 6 in place of No. 18. The Parvan has only one solitary stanza (58^{b}) quoted in the original Sanskrit, the rest of the parvan being reproduced in an abridged Javanese translation.

(*i*) *The Kashmirian Version*

Understanding the Kashmirian Version, as was done in the case of the other Parvans, we have five MSS. of that version available for the Svargārohaṇaparvan. Of

these, as to extra passages, K_1 gives 18*; K_2 gives 33* and 58*; and K_3 gives 2*, 3*, 23*, 28*, 29* and 61*, together with App. I, No. 3, which are all peculiar to these MSS. individually. While the stars 5* and 34*, are shared by K_1 with K_2 alone. The other stars in the K version are shared by the group consisting of N (except $D_{5,6}$) and T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20*, 21* (minus T_3), and 26*. As to omissions, K_1 omits 1.2; 3.10^{cdef} (hapl.); 5.1^{cd}, 5^{ab}, and 17^{c}–18^{b}; 32*, line 1 (hapl.); and 5.37–51; while K_2 omits 2.2^{c}–3^{a} (hapl.), 5.17^{b}–18^{c}, 37–39, 41–47 and 49–51; and K_5 omits 5.12^{ab}, 19^{d}–20^{a} and 35*, line 4 (hapl.). The following omissions are shared by K_1 with K_2 alone: 2.9^{ab}, 50^{cd}; 3.17^{b}–19^{a}, 25 (hapl.), and 35^{ab}; 4.7^{c}–9^{b}; and 5.9^{cd}. The omissions in which MSS. beyond the K group are associated are: 1.17 (K_1 with D_8; hapl.); 2.19 ($K_{1,2}$ with D_4); 3.40^{c}–41^{b} ($K_{1,2}$ with M_1; hapl.); and 5.6 ($K_{1,2}$ with D_9 G_4 M_5). The other omissions to be noted are: 1.22 (K_2 with G_6 M_{1-4}); 5.2^{b}–3^{a} (K_3 with $D_{8,9}$; hapl.); 2.20^{cd} (K_4 with $D_{5,6}$, S [except T_3; hapl.]); and 3.21^{c}–23^{c} (K_5 with $B_{1,4-6}$ $D_{4,7}$; hapl.).

(ii) The Bangālī Version

The six Bangālī Manuscripts form, on the whole, a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The stars in this version are shared by the group consisting of N (except $D_{5,6}$) plus T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20*, 21* (minus T_3) and 26*. The only peculiar omission in B_2 is 5.50* from the post. half of line 1 up to the prior half of line 2 (hapl.). The omission of 3.23 is shared by B_2 with B_3 alone. The few omissions, in which MSS. beyond the B group are associated, are: 3.21^{c}–23^{c} (B_1 with K_5 B_{4-6} $D_{4,7}$; hapl.); and 5.35*, line 3 ($B_{1,5,6}$ with T_3; hapl.).

(iii) The Devanāgarī Version

(a) The Vulgate

Two Manuscripts of Nīlakaṇṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this Parvan. There is neither solitary nor shared omission in Dn_1 as well as in Dn_2. The stars in Dn are common to the group consisting of N (except $D_{5,6}$) plus T_3, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20*, 21* (minus T_3) and 26*.

(b) The Composite Devanāgarī Version

Altogether nine manuscripts of this composite class have been utilized for this Parvan. These manuscripts may be roughly divided into two groups. There is the group $D_{1-4,7-9}$, which generally agrees with K B Dn, plus T_3; while the remaining Devanāgarī manuscripts, $D_{5,6}$, invariably agree with $T_{1,2,4}$ G M. Examples of insertions common to $T_{1,2,4}$ G M and $D_{5,6}$ are: 30*, 41*, 45*, 49*, 52* (last, three minus

T_3); and 41* (minus $G_{1.4}$). — The MSS. $D_{5.6}$, although written in the Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension. Thus, as regards omissions, D_3 omits 3. 13^{b}, 27 and 3. 38^{a}–39^{b}; D_4 omits 5. 20^{bcd}; D_5 omits 5. 7^{ef}; D_6 omits 2. 17^{c}–19^{b}, 2. 40^{d}–41^{a} (hapl.), 3. 12^{ef} (hapl.), 17^{cd}, and 26^{d}–28^{a} (? hapl.); and 5. 4^{d}–5^{a} (? hapl.); D_7 omits 2. 23^{a}–24^{c}; D_8 omits 1. 14–15, 24^{a}; 3, from भास्वर (in 3^{a}) up to देवेषु (in 3^{c}) (hapl.); and 5. 38–54. Finally, D_9 omits 5. 35*, lines 1–2 (hapl.), 38–44, and 46–51. There are neither peculiar nor shared omissions in $D_{1.2}$.

(*iv*) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. T_1 gives 7*, 31*, 40*, 42*, 46* and 48*; while T_3 gives 62*: these all being, respectively, characteristic of the MSS. As for omissions, T_1 omits 1. 13^{a}–15^{b}; 2. 2^{a}–4^{b}, 13, 38; 3. 6^{b}–8^{c}, 24^{e}–26^{d}, 28^{ab}, 32^{cd}; 4. 9^{cd}; 5. 32^{cd} and 33^{cd}; and T_2 omits 5. 53; while T_4 omits 3. 26^{ab} as also 5. 24^{a}–25^{b}.

(*v*) *The Grantha Version*

There are five manuscripts of this version. G_2 gives App. I, No. 1; G_4 gives 4*, 16* and 54*; which are all peculiar to these MSS. respectively. The other stars in this version are in evidence in the group $D_{5.6}$ S, as seen in 30*, 39*, 45*, 49* and 52* (last four minus T_3); and 37* (plus D_9; Bom. ed.). As for omissions, G_1 omits 3. 26^{d} and 28^{a}; G_3 omits 3. 29^{c}–30^{b}; while G_4 omits 3. 7^{b}–8^{a}. MSS. $G_{2.5}$ do not have any special omissions.

(*vi*) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M_1 gives 13*, 55* and M_3 gives 44*, which are limited to these two MSS. respectively. As for omissions, M_1 omits 3. 8^{ab}, 16^{ab}, and from किप्रमुखा (in 4. 14^{c}) up to महेष्वा (in 16^{a}); M_5 omits from 3. 26 up to the end of the adhy. 3; while M_{2-4} have no special omissions.

THE RECENSIONS OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Svargārohaṇaparvan thus far studied group themselves into two main recensions. The Northern consists of the first three versions, and the Southern includes the last three.

There are some six additional passages (a total of ten lines) presented by the entire Northern Recension, with a few sporadic exceptions, viz. 14*, 15*, 17*, 20*, 21*, and 26*.

The entire Southern Recension gives some nine additional passages (a total of eighteen lines), also with a few occasional exceptions. These are: 9*, 12*, 30*, 32*, 37*, 45*, 49*, and 52*. Most of the cases, where the Southern Recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by the device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is *superior to the rejected readings.*

THE EXTENT OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

In the Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 232), we have the following description of the contents and extent of the Svargārohaṇaparvan :

स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ।
अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वैतदभिसंख्यया ।
श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ॥ २३२

In the Critical Edition the total number of adhyāyas is 5, which is identical with that in the Parvasaṁgraha. However, there is a discrepancy in the matter of stanza number. The total number of stanzas in the Critical Edition is 194, while it is 200 in the Parvasaṁgraha. The difference is only of 6 stanzas. In the Critical Edition, out of the total number of stanzas, namely, 194, there are 11 three-lined Anuṣṭubhs, one Triṣṭubh, and one in the Vasantatilakā metre. If we convert all these 13 stanzas into units of 32 letters each, we get about 8·50 stanzas more. Thus the number becomes 194 + 8·50 = 202·50, which is only 2·50 more than the Parvasaṁgraha figure of 200. Now if we were to convert the official stanzas into mathematical units (in which उवाच and the colophon letters are also taken into consideration) the number comes to 206·31, which exceeds the Parvasaṁgra figure by 6·31. The case is more or less similar to the three preceding parvans. Thus, it is clear, that neither the official stanza-number, nor the mathematical, coincides with the traditional Parvasaṁgraha number in the case of most of the parvans. So, in Dr. Sukthankar's words*, we might conclude : " It will thus have to be admitted that the Parvasaṁgraha argument is of secondary importance, and must not be pressed too far " ; and the same argument holds true in the case of the so-called ' mathematical ' stanza-number.

THE CONTENTS OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

The Mahāprasthānika narrated the completion of the tour round the " Earth " of the party of seven, of whom Dharmarāja and his faithful dog alone survived. Indra (really, Yamadharma assuming the form of Indra [17. 3. 16]), comes in his heavenly car and desires Yudhiṣṭhira to get into it. He, however, refuses to go alone, and wants Draupadī and the four brothers — along with his surviving companion, the faithful dog —

* Ādiparvan, Prolegomena, p. xcviii.

to accompany him. Indra replies that his brothers and Draupadī have already preceded him, and, as to the dog, he cannot go to heaven in his present living form : the exception being made, only in the case of Yudhiṣṭhira, on account of his great merit. Yudhiṣṭhira, however, refuses flatly to go to heaven without his faithful companion. This was the third time that his fidality has been put to test (18. 3. 30–33). So he is, by virtue of his exemplary merit, entitled to enter Heaven in his human form, unlike Draupadī and the four brothers, who could reach there only after abandoning their mortal forms, which they had in fact already done, when they dropped down dead on their way to the Meru Mountain.

*** *** *** ***

I happened to be in Bonn (Germany) on the 1st of August, 1914, only some twelve hours prior to the commencement of the First European War, my object being to obtain an interview with Professor H. Jacobi, with whom I was in correspondence for some time regarding the date he had assigned to the Brahmasūtras (JAOS, 1911, Vol. xxxi, pp. 1–29). At the end of the interview, he advised me not to spend any more time in Germany, but to return back straight to Paris that same afternoon, and by the train which was the very last one kept available for foreigners desirous of leaving Germany. I never dreamt of the war, and so had no option but to follow Jacobi's advice ; and so I was eventually able to fortunately return to India without being caught into the vortex of the Great World War. — Now, one of the inevitable consequences of the War, naturally, was the abandonment of the scheme for the Critical Edition of the Mahābhārata as planned by the reputed scholars of Europe like Winternitz, Lüders and others, who in fact had collected funds and even started collations from the MSS. of the Epic available in the several Libraries of Germany, France, England, and other countries. This was a serious disaster to Oriental Scholarship, created by the Great War, and it set me thinking as to whether Indian scholarship might not, under the circumstances, itself achieve what European scholarship was compelled to give up.

The movement for the erection of the Bhandarkar Oriental Reserch Institute (1915–18), and the inauguration of the plan for the biennial All-India Oriental Conferences to be held at different centres in India (1919), which were the results of the combined co-operation of Oriental scholars in the various Arts Colleges and other allied Institutions of Poona, infused much confidence amongst our local workers and scholars ; and when, in another context, I happened to suggest that India ought to take up the Critical Edition of the Mahābhārata now abandoned by the scholars of the West, it not only appealed to the members, sympathisers and workers in the B. O. R. Institute, but even to would-be donors of the required costs, which included States, Universities, Trusts, and individuals, in and outside India, amongst whom prominent men-

tion is due to the late Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, the Rajasaheb of Aundh, the first reputed donor for the present Mahābhārata project. — Nor must it be forgotten that the distinguished Prime Minister of India, when he paid a visit to the B. O. R. Institute on the 1st of August 1956, gave us a gracious assurance to the effect that he would see to it that our Mahābhārata work would not be allowed to suffer for want of necessary funds.

Accordingly, on the auspicious *caitra-śuddha-pratipadā* of the Śaka year 1841 — a day corresponding to the 1st of April 1919 (!) — Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar was requested, in the presence of a select audience gathered together in the newly-built Central Hall of the Institute, to write in his own hand, on one of the specially prepared collation sheets, the initial benedictory stanza of the Great Epic :

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव* ततो जयमुदीरये† ॥

The Hall was crowded to its capacity. After the copying out of the above *maṅgala* stanza, the Rajasaheb of Aundh gave a part of the first instalment of his promised annual donation, which — it must be gratefully recorded — has since been completely fulfilled. It is not certain how many of those who then witnessed the ceremony hope to see the actual completion of this great and national undertaking so auspiciously commenced. Of the eighteen parvans of the main Epic, only one has not as yet reached the printing stage. There is, besides, the supplementary Harivaṁśa, which is still in the collation stage. The undersigned, at any rate, when he gave the *imprimatur* to page 31 of the Svargārohaṇaparvan, containing the concluding line :

॥ इति श्रीमहाभारतं संपूर्णम् ॥

felt much elated, and deeply grateful to the Benign Giver of all Blessings for very graciously permitting him to witness this auspicious day. He has been more or less connected with the undertaking for the last forty years. May the great sage Vyāsa " the impartial witness and judge of all men's achievements ", accept this humble service of the undersigned for all that it might be worth !

31-3-1959

S. K. BELVALKAR

---

* व्यासं for चैव is incorrect, as the author of the *JAYA* was Vyāsa himself.

† उदीरयेत् is not suitable, as the author of the *udīraṇa* was also Vyāsa himself.

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वविच्चासि मे मतः ।
महर्षिणाभ्यनुज्ञातो व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्वपितामहाः ।
युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वत तच्छृणु ॥ ३
स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
दुर्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ ४
भ्राजमानमिवादित्यं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतम् ।
देवैर्भ्राजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्मभिः ॥ ५
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः ।
सहसा संनिवृत्तोऽभूच्छ्रियं दृष्ट्वा सुयोधने ॥ ६ C. 18. 6 B 18. 1. 6 K. 18. 1. 6

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in K B_{1-3} Dn $D_{1-4, 9}$ G_2. K_{2-5} read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K_1 ins. ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; K_{2-4} $D_{1, 2, 4}$ श्रीगणेशाय नमः ।; K_5 श्रीगणेशाय नमः ॐ ।; B_1 ॐ नमो गणेशाय ॥; B_2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय ।; D_3 श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः; D_9 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः । .

Of the MSS. which om. the introductory mantra, B_4 begins with : ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय ।; D_5 with : श्रीगणेशाय नमः ।; D_6 with : हरिः ॐ ।; D_7 with : श्रीः ।; D_8 with : श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ।; T_2 G_3 (both marg.) with : स्वर्गारोहणपर्व ।; T_3 with : श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीसीतारामाभ्यां नमः ।; T_3 (marg.) with : शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । स्वर्गारोहणपर्व ।; G_3 (marg.) with : हरिः ॐ । स्वर्गारोहणं ।; G_6 with ॐ ।; M_2 with : स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः ।.

1 B_6 om. 1. D_8 om. (hapl.) 1–3. — ^{a}) D_8 स्वर्ग- (for स्वर्गं). B_{1-4} त्रिपिष्टपं. T_1 G_3 प्राप्ता (for प्राप्य). — ^{b}) G_1 तव (for मम).

2 D_6 om. 2 (cf. v. l. 1). K_1 om. 2. — ^{b}) K_4 (marg.) सर्वविद्योसि; K_4 (before corr.) °विच्च ह्यसि; B_2 सर्वविद्ध्यसि; $B_{3, 4}$ सर्वविद्ध्यसि; T_3 सर्वमिच्छासि (sic) (for सर्वविच्चासि). B_8 मतिः; B_5 ततः (for मतः). $K_{2, 3}$ $D_{5, 8}$ G_4 सर्वं वेत्सीति मे मतं (D_5 G_4 °तिः); K_5 सर्वविद्यासि मे मतिः; D_1 सर्वविद्ध्यसि मे मतिः; $T_{1, 2}$ सर्वज्ञोसीति मे मतिः; T_4 $G_{1-3, 5}$ M सर्वं वि(G_1 $M_{4, 5}$ वेवि)द्धीति मे मतिः. — After 2^{ab}, K_3 ins. :

2* न हि तृप्यामि सर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ।

— ^{d}) $T_{2, 4}$ $G_{1, 2, 4}$ M_1 अमित- (for अद्भुत-). — After 2, K_3 ins. :

3* भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं वै वेत्सि तत्त्वतः ।

3 D_6 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_5 स्वर्ग- (for स्वर्गं). B (except B_5) त्रिपिष्टपं. T_4 स्वर्गप्रतिष्ठितं प्राप्य. — ^{b}) T_2 मम (for तव). K_6 पूर्वं (for पूर्व-). — ^{d}) K_{3-5} B (except B_5) Dn_2 $D_{2-4, 9}$ $G_{3, 5}$ $M_{3, 5}$ अकुर्वंत. D_8 यदकुर्वंत तच्छृण.

4 ^{a}) K_1 स्वर्गे (for स्वर्गं). B त्रिपिष्टपं. — ^{c}) $K_{1, 2}$ $D_{5, 6}$ $T_{1, 4}$ G M युक्तं; $K_{4, 5}$ $D_{1, 9}$ विष्टं (for जुष्टं).

5 ^{a}) $K_{2, 3}$ $D_{5, 8}$ T_1 M_5 यथादित्यं; D_6 T_4 $G_{1, 2, 4, 5}$ M_{1-4} महावीरं (D_6 T_4 G_4 M_1 °र्यं); T_2 श्रिया दीप्तं; G_3 यथा दिव्यं (for इवादित्यं). — ^{b}) M_1 वीक्ष्य (for वीर-). G_4 -लक्ष्म्याति- (for -लक्ष्म्याभि-). — ^{c}) G_4 देव- (for देवैर्). K_1 साद्यैः; K_2 सख्यैः; G_4 सर्वैः (for साध्यैः). — ^{d}) B_5 सहितैः (for °तं). D_1 -कर्मिभिः. G_4 सहितं कर्मभिस्तदा.

6 ^{a}) $D_{5, 6}$ $T_{1, 2, 4}$ G M राजा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) K_4 अमर्षिणं (for °र्षितः). K_1 दुर्योधनसमर्पितः; D_4 युधिष्ठिर अमर्षणः (sic). — ^{c}) G_4 किंनिमित्तो (for संनिवृत्तो). — ^{d}) D_9 स्वयं (for श्रियं). $K_{4, 5}$ $B_{2, 3}$ $D_{1, 9}$ प्रेक्ष्य; B_4 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). $K_{1, 2}$ $D_{5, 6, 8}$ S (except T_3) दृष्ट्वा दुर्योधनश्रि(D_8 G_3 °ने श्रि)यं.

ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान्वै नाहं दुर्योधनेन वै ।
सहितः कामये लोकाँल्लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥ ७
यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो बान्धवास्तथा ।
हतास्माभिः प्रसह्याजौ क्लिष्टैः पूर्वं महावने ॥ ८
द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्मचारिणी ।
परिक्लिष्टानवद्याङ्गी पत्नी नो गुरुसंनिधौ ॥ ९
स्वस्ति देवा न मे कामः सुयोधनमुदीक्षितुम् ।
तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ॥ १०

मैवमित्यब्रवीत्तं तु नारदः प्रहसन्निव ।
स्वर्गे निवासो राजेन्द्र विरुद्धं चापि नश्यति ॥ ११
युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वोचः कथंचन ।
दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२
एष दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह ।
सद्भिश्च राजप्रवरैर्य इमे स्वर्गवासिनः ॥ १३
वीरलोकगतिं प्राप्तो युद्धे हुत्वात्मनस्तनुम् ।
यूयं सर्वे सुरसमा येन युद्धे समासिताः ॥ १४

7 ^{a}) K_1 वशस् (for वचस्). D_5 स त्वं; T_1 तत्त्वं; G_3 तन्वन्; M_3 तान्यैर् (for तान्वै). K_2 अब्रवीच्च वचस्तान्वै; K_4 ब्रुवन्वै वर्चयस्तान्वै. — ^{c}) $D_{5,6}$ T_{1-4} G_{1-4} M सहितः (M_2 °तं) कामयेयं वै. — ^{d}) D_7 उग्रेण (for लुब्धेन). B_5 दीर्घ- (for [अ]दीर्घ-). K_5 -दर्शना (for -दर्शिना).

8 ^{a}) D_9 om. सर्वा. K_5 यत्कृते पृथिवीं सर्वाः (sic). — ^{b}) $K_{1,2}$ हताः (for तथा). — ^{c}) K_5 हतास्साभिः; D_6 अहोस्माभिः (for हता°). K_3 प्रगृह्य (for प्रसह्य). $M_{1,3}$ आदौ (for आजौ). K_1 अस्माभिः संप्रयुज्याजौ; T_1 अस्माभिर्निहतास्त्वाजौ; G_4 अस्माभिः स प्रसह्याजौ. — ^{d}) K_4 क्लिष्टाः सर्वे; D_6 दृष्टैः पूर्वं; D_9 कीष्टैः पूर्वं (sic); T_1 क्लेशपूर्वं; G_4 क्लिष्टपूर्वं (for क्लिष्टैः पूर्वं). D_4 महद्वनेः (sic); D_6 $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M महाहवे (for °वने).

9 With 9, cf. 2. 61. 40. — ^{a}) K_1 द्रौपदे च महामध्ये. — ^{c}) $K_{4,5}$ $B_{1,4,5}$ $D_{1,2,7,9}$ पर्याकृष्टा; $B_{2,3,6}$ पर्याक्लिष्टा; Dn $D_{3,4}$ T_3 पर्यकृष्टा (for परिक्लिष्टा). K_1 अनवद्यांगे; K_2 °ध्यांगी (sic). — ^{d}) K_5 D_7 पतीनां (for पत्नी नो). K_{1-3} $D_{5,6,8}$ S (except T_3) गु(D_8 T_1 कु)रुमध्ये तप(D_8 यश)स्विनी.

10 ^{a}) $K_{4,5}$ $B_{1,3,5,6}$ Dn $D_{1-4,7,9}$ T_3 $M_{4,5}$ अस्ति (for स्वस्ति). D_8 T_3 वै (for मे). — ^{b}) $K_{1,5}$ उपेक्षितुं (K_5 °तं); K_3 D_8 अवे° (for उदी°).

11 ^{a}) $B_{1,5,6}$ Dn D_{1-7} $T_{3,4}$ $G_{1,2,4}$ नैवम्; B_3 वैरम् (for मैवम्). K_4 तत्र (for तं तु). — ^{b}) D_8 कौरवः (for नारदः). — $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ G M om. 11^{cd}. — ^{c}) D_1 स्वर्गो; D_7 स्वर्गं. K_5 Dn $D_{2,3,9}$ निवासे; D_4 °सं (for °सो). — ^{d}) T_2 लक्ष्यते (for नश्यति). K $B_{2,6}$ $D_{1,7,8}$ विरुद्धस्यापि नश्यति ($K_{1,2}$ D_3 दृश्यते); B_1 °मपि पश्यसि; B_3 विरुद्धसेत्र नश्यति (sic); B_4 D_9 T_3 °द्धस्येह (B_4 °स्येत्र) न°.

12 ^{b}) $D_{4,6}$ T_4 $G_{1,2,4}$ M_4 नैवं (for मैवं). M_3 वो न (for वोचः). $K_{1,3}$ कदाचन (for कथंचन). K_2 मैवावोचः कथंचन; D_8 मैव वोचः कदाचन. — ^{c}) $K_{1,2}$ विभो; K_3 $D_{5,6,8}$ $T_{1,4}$ G M_{1-3} वचः (for नृपं). — ^{d}) D_6 T_4 G_1 श्रुत्वा (for शृणु). $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G M राजन् (for चेदं). K_3 शृणुम गदतो मम (sic); D_8 शृणु मे गदतोनघ.

13 T_1 om. 13^{a}–15^{b}. — ^{a}) D_5 G_3 M_5 एवं (for एष). D_8 दुर्योधने (for °धनो). — ^{b}) K_5 युज्यते; G_3 पूजितः (for पूज्यते). K_1 T_3 त्रिदिवैः; D_9 त्रिदिशैर् (for त्रिदशैः). $D_{5,6}$ T_4 तदा; D_9 अपि; T_2 $G_{1,2,4,5}$ $M_{1-3,5}$ सदा; G_3 तथा (for सह). K_3 D_8 त्रिदशैः पूज्यते सदा. — ^{c}) K_5 षड्भिश्च; D_6 सभ्यश्च; G_4 सहैव (for सद्भिश्च). — ^{d}) D_8 यमिमे; G_3 यथेमे (for य इमे). G_4 -वासिभिः (for -वासिनः).

14 T_1 om. 14 (cf. v. l. 13). D_8 om. 14–15. — ^{a}) G_5 $M_{2,4}$ स्वर्ग- (for वीर-). K_2 -लोकां (for -लोक-). B_4 -गतं (for -गतिं). K_2 Dn D_{2-4} $T_{3,4}$ प्राप्ता; K_4 प्राप्ते (for प्राप्तो). — ^{b}) $K_{1,2}$ दत्त्वा; D_9 हत्वा; T_2 $M_{1,3}$ हित्वा; T_4 $G_{1,2}$ त्यक्त्वा (for हुत्वा). D_9 सुतं (for तनुम्). K_5 युद्धे हतात्मनस्तनु (sic); G_4 **युक्तात्मानस्तनुं. — ^{c}) B_2 $D_{5,6,9}$ $T_{2,4}$ G_{1-4} $M_{1,2,4,5}$ युद्धे (for सर्वे). B_3 यूयं सर्वेश्वरसमा. — ^{d}) D_9 सर्वे येन (for येन युद्धे). $K_{3,4}$ B_3 D_1 समाश्रि(B_3 °स्थि)ताः; Dn_1 सुशासिताः; D_6 न धीमतां; T_2 $G_{1,2,4}$ M_1 न बाधिताः; T_3 समाहिताः; T_4 न तापिताः (for समासिताः). K_5 येन युद्धं समाश्रिताः; Dn_2 D_{2-4} सदैवानेन हिंसिताः; D_5 $G_{3,5}$ M_{2-5} येन सर्वे समाहि(D_5 G_3 M_5 °ह)ताः.

15 T_1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). D_8 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_5 व (for म). M_3 एष वै (for

स एष क्षत्रधर्मेण स्थानमेतदवाप्तवान् ।
भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५
न तन्मनसि कर्तव्यं पुत्र यद्द्यूतकारितम् ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चिन्तयतुमर्हसि ॥ १६
ये चान्येऽपि परिक्लेशा युष्माकं द्यूतकारिताः ।
संग्रामेष्वथ वान्यत्र न तान्संस्मर्तुमर्हसि ॥ १७
समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ १८
नारदेनैवमुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्पप्रच्छ मेधावी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९
यदि दुर्योधनस्यैते वीरलोकाः सनातनाः ।
अधर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवीसुहृदद्रुहः ॥ २०
यत्कृते पृथिवी नष्टा सहया सरथद्विपा ।
वयं च मन्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः ॥ २१
ये ते वीरा महात्मानो भ्रातरो मे महाव्रताः ।
सत्यप्रतिज्ञा लोकस्य शूरा वै सत्यवादिनः ॥ २२
तेषामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ।
कर्णं चैव महात्मानं कौन्तेयं सत्यसंगरम् ॥ २३
धृष्टद्युम्नं सात्यकिं च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान् ।
ये च शस्त्रैर्वधं प्राप्ताः क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः ॥ २४

स एष). K_{8} $D_{2-4, 7}$ एव; D_{5} G_{3} तथा; G_{5} हि तत्; M_{5} तदा (for एष). — ^{b}) K_{1} स्थानं प्राप्तः सनातनं.

16 ^{a}) K_{5} क्षत्रान्; $D_{5, 6}$ $T_{1, 2, 4}$ G M नैतन् (for न तन्). — ^{b}) B_{6} युति-; D_{7} यत्तु (for द्यूत-). D_{4} G_{4} -कारणं; T_{1} -नाशितं; T_{3} -चारितं (for -का°). K_{4} यत्पुत्रद्यसकारितं (sic); K_{6} पुत्र प्रद्युतकारितं. — ^{c}) T_{2} तु (for च).

17 K_{1} D_{8} om. (hapl.) 17. — ^{a}) D_{5} T_{1} G_{3} च; D_{6} वि- (for ऽपि). D_{9} परिक्लिष्टा (for °क्लेशा). — ^{b}) K_{2-5} $B_{2, 4}$ Dn D_{1-4} T_{3} ज्ञाति-; D_{1} याति- (for द्यूत-). T_{3} -वारिताः (for -कारिताः). — ^{c}) K_{2} भव; K_{4} अपि वा (for अथ वा). T_{3} om. वा. G_{4} अप्यत्र (for अन्यत्र). — ^{d}) K_{2} तत्; G_{4} त्वं (for तान्).

18 ^{a}) D_{5} T_{1} G_{3} M_{5} संगच्छस्व; D_{6} $T_{2, 4}$ $G_{1, 2, 4, 5}$ M_{1-4} स्वर्गं गच्छ (for समागच्छ). K_{5} T_{3} यथा न्याय्यं; D_{9} यथाज्ञायं (sic). — ^{b}) K_{1} राज्ञे. $D_{5, 6}$ S (except T_{3}) च (for वै). — ^{c}) D_{9} स्वर्योयं (for स्वर्गोऽयं). $T_{1, 2}$ G M नात्र (for नेह). — ^{d}) D_{6} T_{4} वहंति (for भवन्ति).

19 ^{a}) D_{8} om. तु. — ^{d}) K_{1-3} $D_{5, 6, 8, 9}$ S (except T_{3}) चेदं (for एतद्). $G_{3, 4}$ हा (for ह).

20 ^{c}) K_{3-5} $D_{1, 8}$ अधार्मिकस्य पापस्य. — ^{d}) K_{4} D_{1} पृथिव्यां (for °वी-). D_{9} reads from सुहृद up to चिकीर्षवः (in 21^{d}) after 22. $K_{1, 2}$ T_{4} $G_{1, 2}$ -सुहृदां द्रुहः; D_{9} -सुहृदद्रुहा; T_{2} -सुसुहृद्द्रुहः.

21 For the sequence in D_{9}, cf. v. l. 20. — ^{b}) T_{2} सरथा (for सहया). $K_{4, 5}$ B Dn $D_{1-3, 7}$ T_{3} स° D_{6} G_{4} नरथ-; T_{2} सहय- (for सरथ-). D_{4} स सनराधिपा. — ^{c}) K_{5} मृत्युना; $D_{5, 6}$ S (except ' मन्युभिर् (for °ना). $K_{1, 2}$ वयं च मन्युभिर्मं(K_{1} °भिर्म)-ग्ना. — ^{d}) K_{3} $D_{5, 8}$ $T_{1, 2}$ $G_{3, 5}$ M_{1-3} -जिहीर्षवः (for -चिकीर्षवः).

22 For the sequence in D_{9}, cf. v. l. 20. K_{2} G_{5} M_{1-4} om. 22. — ^{a}) K_{6} $D_{3, 5-7}$ T G_{1-4} एते; B_{6} यत्ते; D_{4} मेते (for ये ते). — ^{b}) K_{5} भ्रातरौ (for °रो). K_{1} महाव्रतः; K_{3} $D_{8, 9}$ °बलाः; $K_{4, 5}$ D_{1} °त्मनः; D_{6} T_{4} G_{2} यतव्रताः (for महा°). G_{4} भ्रातरो यत्र मे व्रताः. — $D_{5, 6}$ $T_{1, 4}$ G_{1-4} M_{5} om. 22^{cd}. — ^{c}) T_{3} स तु (for सत्य-). D_{9} लोकोस्मिन् (for लोकस्य). — ^{d}) K_{1} श्रोतारः; D_{8} ये शूराः (for शूरा वै).

23 ^{a}) $K_{1, 2, 4, 5}$ T_{2} G_{5} M_{1-4} ये ($K_{1, 2}$ वै) लोका; D_{5} $T_{1, 4}$ G_{3} लोकान्वै; D_{6} $G_{1, 2, 4}$ लोका ये (for के लोका). M_{5} नैषामिदानीं लोकान्वै. — ^{b}) K_{2} वीरहान्; B_{3} नारद (for तानहम्). K_{4} D_{1} द्रष्टुमिच्छामहे वयं; K_{5} °च्छसि तात वै. — ^{c}) D_{9} महेश्वासं (for महात्मानं). — ^{d}) B_{6} -संकरं; D_{9} -सागरं (for -संगरम्).

24 D_{8} om. 24^{a}. — ^{b}) D_{8} चात्मजाः; D_{9} सात्मजा (for चात्मजान्). — ^{c}) K_{1} ममाशु; K_{2} [ऽ]पि चाशु; K_{5} च शब्दैर्; $D_{4, 8}$ च शस्त्र- (for च शस्त्रैर्). K_{5} वयं (for वधं). — ^{d}) K_{6} D_{4} क्षात्र- (for क्षत्र-).

25 ^{a}) $K_{1, 2, 5}$ D_{1} क्षत्रिया; B $T_{1, 4}$ $G_{1, 5}$ $M_{3, 4}$ पार्थिवान् (for °वा). K_{3} $D_{8, 9}$ सर्वे (for ब्रह्मन्). — ^{b}) $K_{1, 2}$ $B_{1-4, 6}$ Dn1 D_{2-5} T_{3} $M_{1, 2}$ एनान् (for एतान्).

क नु ते पार्थिवा ब्रह्मन्नैतान्पश्यामि नारद ।
विराटद्रुपदौ चैव धृष्टकेतुमुखांश्च तान् ॥ २५

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रष्टुमिच्छामि नारद ॥ २६

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

युधिष्ठिर उवाच ।
नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् ।
भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १
जुहुवुर्ये शरीराणि रणवह्नौ महारथाः ।
राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थे हता रणे ॥ २
क ते महारथाः सर्वे शार्दूलसमविक्रमाः ।
तैरप्ययं जितो लोकः कच्चित्पुरुषसत्तमैः ॥ ३
यदि लोकानिमान्प्राप्तास्ते च सर्वे महारथाः ।
स्थितं वित्त हि मां देवाः सहितं तैर्महात्मभिः ॥ ४
कच्चिन्न तैरवाप्तोऽयं नृपैर्लोकोऽक्षयः शुभः ।

G_5 M_{1-4} नायकान् (for नारद). — After 25^{ab}, G_4 ins. :

4* ब्रह्मन्नेतान्प्रपश्यामि स्वर्गलोकेऽत्र कर्हिचित् ।

— ^{c}) K_5 -द्रुपदश्च (for °दौ). K_{1-3} $D_{5,6,8,9}$ $T_{1,2,4}$ G M_{1-3} विराटं द्रौपदं चैव (K_3 D_8 चापि). — ^{d}) B_6 T_3 G_4 धृष्टद्युम्न- (for धृष्टकेतु-). B_4 M_2 तथा ; D_6 T_4 $G_{1,2,4}$ नृपान् (for च तान्). K_3 $D_{8,9}$ धृष्टकेतुमुखाश्च ये ; D_5 T_1 धृष्टद्युम्नमुखांश्च तान् (T_1 °खांस्तथा).

26 ^{a}) D_8 शिषंडिनं. $B_{2,3,6}$ Dn_1 T_3 तु ; D_9 om. (for च). D_9 M_5 पांचालं. K_1 शिखंढनं च पंचाल्यं (sic).

Colophon. — *Adhy. name :* K_1 स्वर्गे नारदवाक्यं ; K_2 नारदवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{3,4,5}$ B_6 Dn_2 $D_{3,7,9}$ S 1 (as in text). — *Śloka no. :* K_4 27 ; K_5 Dn_2 D_9 26.

2

1 ^{a}) $K_{1,4,5}$ D_1 हि ; D_9 ह ; G_5 [ए]नं (for [इ]ह). — ^{b}) M_1 अमितद्युतिं (for °तौजसम्). — ^{c}) D_5 T_1 M_5 महाबाहू (for °त्मानौ). K_2 भ्रातरं च महात्मानं. — ^{d}) K_2 युधामन्यूत्तमौजसं.

2 T_1 om. 2^c–4^b. — ^{a}) G_3 M_5 ते (for ये). — ^{b}) D_6 T_4 G_1 शर- (for रण-). D_5 महारथौ (for °रथाः). — K_2 om. (hapl.) 2^c–3^a. $D_{5,6}$ T_4 G M om. (hapl.) 2^c–4^b. — ^{d}) K_1 मदर्थं (for °र्थे). B_4 महा- (for हता).

3 $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ G M om. 3 ; K_2 om. 3^a (for both, cf. v. l. 2). — ^{a}) K_1 एते ; D_8 घूते ; D_9 क्षितौ (for क ते). — ^{b}) D_7 -रथ- (for -सम-). — ^{c}) T_2 तैरप्यह जिता लोकाः. — ^{d}) B_3 Dn_1 -सत्तम (for °मैः). $K_{1,3}$ $D_{8,9}$ कश्चित्पुरुषपुंगवैः.

4 $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ G M om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{b}) T_2 न (for ते). K_{1-3} [ऽ]पि (for च). — ^{c}) D_8 T_3 स्थिते (for स्थितं). G_3 स्वर्गेह (for वित्त हि). K_{1-4} $B_{1-4,6}$ $D_{1,6,7,9}$ $T_{1,3}$ G_4 M_5 [इ]ह (for हि). D_6 $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ हि तैर् ; M_2 च मा ; M_5 [इ]ह मा (for हि मां). K_5 स्थिते चित्ते ह मे देवाः ; G_5 $M_{1,3,4}$ स्थितं वित्ते महादे(M_4 हता दे)वाः. — ^{d}) G_1 स हि देवैर् ; G_2 स हतस्तैर् (for सहितं तैर्). $D_{5,9}$ वै (for तैर्). K_3 महारथैः (for °त्मभिः).

5 ^{a}) $K_{1,2}$ D_8 कश्चिन्नु ; K_3 कच्चित्तु ; K_5 कचिन्न ; B_4 कच्चिन्नु (for °न्न). K_5 D_6 नैतैर् ; G_3 नृपैर् (for न तैर्). D_5 कच्चिन्नवैरवाप्तो यैर्. — ^{b}) T_1 स्वर्ग- (for नृपैर्). K_5 $G_{2,5}$ लोकक्षयः (for लोकोऽक्षयः). K_5 G_1 नृभिः ; B_1 स्मृतः ; D_9 शुभं (for शुभः). D_3 नृभिशुभाः ; G_3 स्वर्लोको ह्यक्षयः शुभः. — ^{c}) लोंका क्षपः शुभः (sic) ; $B_{1,3,5,6}$ Dn D_8 तैरिह ; T_1 ते वहं (for तैरहं). K_1 न $D_{1-4,7}$ T_3 रंस्ये ; D_5 दृश्ये (sic) (for यास्ये). — ^{d}) D_6 $T_{2,4}$ $G_{1,2,4}$ M_1 बंधुभिर् तैर्विनाप्यहं यास्ये.

न तैरहं विना वत्स्ये ज्ञातिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ५
मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलकर्मणि ।
कर्णस्य क्रियतां तोयमिति तप्यामि तेन वै ॥ ६
इदं च परितप्यामि पुनः पुनरहं सुराः ।
यन्मातुः सदृशौ पादौ तस्याहममितौजसः ॥ ७
दृष्ट्वैव तं नानुगतः कर्णं परबलार्दनम् ।
न ह्यस्मान्कर्णसहिताञ्जयेच्छक्रोऽपि संयुगे ॥ ८
तमहं यत्रतत्रस्थं द्रष्टुमिच्छामि सूर्यजम् ।
अविज्ञातो मया योऽसौ घातितः सव्यसाचिना ॥ ९
भीमं च भीमविक्रान्तं प्राणेभ्योऽपि प्रियं मम ।
अर्जुनं चेन्द्रसंकाशं यमौ तौ च यमोपमौ ॥ १०
द्रष्टुमिच्छामि तां चाहं पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ।
न चेह स्थातुमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ११
किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः ।
यत्र ते स मम स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ॥ १२

देवा ऊचुः ।

यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र माचिरम् ।
प्रिये हि तव वर्तामो देवराजस्य शासनात् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् ।

(for ज्ञातिभिर्). $B_{5,6}$ Dn $D_{2-4,7}$ T_3 भ्रातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा (T_3 °भिः सह).

6 ^{a}) $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ G M मे (for हि). T_1 एव वचः (for हि वचनं). $B_{1,5}$ स्मृत्वा (for श्रुत्वा). — ^{b}) D_7 तथा; D_9 यदा (for तदा). K_1 -कर्मणा (for °णि). — ^{c}) K_1 कर्णाय दीयतां तोयम्. — ^{d}) $K_{1,2}$ तस्यापि; D_5 वेत्स्याम; D_6 T_1 $G_{3,4}$ M_5 तप्स्यामि; D_7 तप्यानि (for °मि).

7 ^{a}) G_4 प्रति- (for परि-). $D_{5,6}$ $T_{1,2}$ $G_{3,4}$ -तप्स्यामि (for -तप्यामि). — ^{b}) K_2 पुरा (for सुराः). — ^{c}) $K_{1,2}$ D_9 यन्मातृ-; G_4 यस्मात्तु (for यन्मातुः). — ^{d}) $K_{1,2}$ दृष्ट्वा तस्य (for तस्याहम्). K_{1-3} B Dn $D_{2-4,8,9}$ $T_{2,3}$ अमितात्मनः (for °तौजसः). $K_{4,5}$ D_1 कर्णस्य प्रथि(K_5 °मि)तौजसः; D_7 न पश्यामि महात्मनः.

8 ^{a}) K_4 दृष्ट्वा च; K_5 दृष्टौ च (for दृष्ट्वैव). K_{3-5} $B_{1-3,6}$ Dn $D_{1,2,4,7}$ T_3 तौ; D_9 ते (for तं). D_6 G_3 न तु (for नानु-). M_3 -गतं (for -गतः). M_5 दृष्ट्वैव तस्यानुगतः. — ^{d}) D_9 जयेयुः केपि संयुगे; G_4 यज्ञेच्छक्रोविसंयुगे (sic).

9 $K_{1,2}$ om. 9^{ab}. — ^{a}) D_5 -कुत्रस्थं (for -तत्रस्थं). — ^{b}) K_4 (marg. as in text).$_5$ D_1 दुर्जयं (for सूर्यजम्). — ^{c}) K_{1-3} $D_{5,6,9}$ S (except T_3) अविज्ञानात्; K_5 अभिजातो (for अविज्ञातो). K_3 सो (for यो). T_1 वै (for ऽसौ). D_8 अविज्ञातव्यं तयाह्रोसौ (sic). — ^{d}) K_3 $D_{6,8}$ T_4 $G_{1,2}$ M_1 पातितः (for घा°).

10 ^{a}) D_5 भीमस- (for च भीम-). K_3 $D_{8,9}$ -कर्माणं (for -विक्रान्तं). — ^{c}) $K_{3,5}$ D_5 चंद्र-; D_8 प्राण- (for चेन्द्र-). — ^{d}) K_1 $B_{1-3,5,6}$ Dn $D_{2-4,7}$ चैव; D_6 च*; $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ चापि; G_4 च सु- (तौ च). K_{1-3} $D_{5,6,8,9}$ S (except T_3) महाबलौ (यमोपमौ).

11 ^{a}) K_3 D_8 देवाः; K_4 चाह; T_2 M_2 चापि (for चाहं). $K_{1,2}$ अनुगच्छामि तां चाहं. — ^{c}) B_4 नन्विह; D_6 न चेत्तु (for न चेह). D_8 न रोहस्थानमिच्छामि. — ^{d}) K_4 $B_{1,5,6}$ Dn $D_{2,3,7}$ T_3 G_3 एवं; B_2 D_4 G_4 एव (for एतद्). B_3 ते; G_4 नः (for वः).

12 ^{b}) D_5 T_1 G_3 स्वर्गेपि (for स्वर्गेण). K_1 पर-; K_5 स्वर- (for सुर-). D_9 -सत्तम (for °माः). — ^{c}) $K_{2,4,5}$ B Dn $D_{1-3,7}$ T_3 मम स (by transp.); D_4 [ऽ]द्य मम; $D_{5,6}$ G_4 हि मम; D_9 G_3 स्म मम; $T_{1,4}$ $G_{1,2}$ हि (T_1 स्म) मतः; T_2 संमतः. K_1 सर्गो (for स्वर्गो). — ^{d}) K_1 नरकोपि; K_2 तत्र वासो; K_4 (marg. as in text) यतः स्वर्गो; D_8 om. (for नायं स्वर्गो). D_6 मतं (for मतो). — After 12, $K_{1,2}$ ins.:

5* तथेत्यूचुर्वचस्तस्य देवाः सर्षिगणास्ततः ।
[K_2 तथा (for ततः).]

13 T_1 om. 13. — ^{a}) K_{1-3} $D_{6,8,9}$ T_4 G M तत्र (K_3 $D_{8,9}$ गंतुं; G_4 यत्र) तव; D_5 तत्र तप-; T_2 तत्र ततः (for वै तत्र ते). — ^{b}) $K_{2,5}$ om.; $K_{3,4}$ B_3 $D_{1,5,6,8,9}$ $T_{2,4}$ G M तत्र (for पुत्र). — ^{c}) B_4 हि ते च; D_5 G_3 M_5 तव हि (by transp.).

14 ^{a}) $K_{1,2}$ $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ G M ते (G_4 वै) ततो; K_3 D_8 ते तदा; $K_{4,5}$ $B_{2,3}$ D_1 तु ततो; D_4 तं तदा (for

14 युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परंतप ॥ १४
ततः कुन्तीसुतो राजा देवदूतश्च जग्मतुः ।
सहितौ राजशार्दूल यत्र ते पुरुषर्षभाः ॥ १५
अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्ठतः ।
पन्थानमशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्मभिः ॥ १६
तमसा संवृतं घोरं केशशैवलशाद्वलम् ।
युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसशोणितकर्दमम् ॥ १७
दंशोत्थानं सझिल्लीकं मक्षिकामशकावृतम् ।
इतश्चेतश्च कुणपैः समंतात्परिवारितम् ॥ १८
अस्थिकेशसमाकीर्णं कृमिकीटसमाकुलम् ।
ज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ १९
अयोमुखैश्च काकोलैर्गृध्रैश्च समभिद्रुतम् ।
सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्विन्ध्यशैलोपमैर्वृतम् ॥ २०
मेदोरुधिरयुक्तैश्च छिन्नबाहूरुपाणिभिः ।
निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१
स तत्कुणपदुर्गन्धमशिवं रोमहर्षणम् ।

तं ततो). K2 दूता (for देवा). D9 T1 इत्युक्तास्ते ततो देवा. — b) K1 D5. 6 T1. 2. 4 G M अथाब्रुवन् (D6 °ब्रवीत्); K3 D8. 9 समादिशन्; K5 अथादिशत्; B3. 6 उपाविशन् (for °दिशन्). K4 दूतं चैवमथादिशन्. — c) K4. 5 D1 सहितान् (for सुहृदो). — d) K3 D8 त्वं (for [इ]ति).

15 b) B3 तु (for च). — d) D7 ये (for ते).

16 a) K1–3. 5 B3. 4 D8. 9 M4. 5 च (for तु). — c) M3 अशिवं (for अशुभं). K2 स्वर्गं (for दुर्गं). — d) B6 सेवितुं (for °तं). K3 -कर्दमैः (for -कर्मभिः).

17 K3 om. (hapl.) 17. — a) B1. 6 संप्लुतं (for संवृतं). D8 लोकं (for घोरं). — K4 reads 17b–18b on marg. — b) K1 -शेवाल-; K2 -सेवल-; G1. 2. 4 -शैवाल- (for -शैवल-). K4 D (except Dn2) T2. 4 G M -शाड्वलं; T1 -शाड्वलः (for -शाद्वलम्). — D6 om. 17c–19b. — c) K1. 2 D1. 5 T4 G1–3. 5 M1. 2 पृक्तं; K6 पृक्त-; B6 युक्त-; D8. 9 क्लिसं; G4 M4. 5 वृतं (for युक्तं). T1 पृक्तं शोणितवर्षेण. — d) D8 G4 -कर्दमैः (for °मम्). T1 मांसमेदोस्थिसंकुलं.

18 D6 om. 18 (cf. v. l. 17). K4 reads 18ab on marg. — a) D5 T4 दंशोद्यानं (for °स्थानं). T2. 3 सझलि(T3 °ल्ली)कं (for साझिल्लीकं). K1 देशोत्पातकवल्लूकं; K2. 4. 5 Dn D2–4. 7 दं(K4 द)शोत्पातकभ(K2 °व)ल्लूक-; K3 D8 दंशमत्कुणयूकाभिर्; B1. 2 (marg.). 3. 4. 6 D1. 9 दंशोत्पातकचिल्लूक- (B2 [orig.] °झिल्लीक-); G3. 4 वंशोत्था(G4 दंशोथ्वा)नं सझल्लीकं. — b) K4 -मक्षीका-. B3 -मसकावृतं; T1 G3 M5 -मशकाततं; T2 G1. 2. 4. 5 M2–4 °न्वितं; M1 °चितं (for °वृतम्). K1 मक्षीकसरघावृतं; K3 मशकामक्षिकावृतं; D9 -मक्षकामसकावृतं. — c) G2 इदं (for इतश्). K5 कशायैः (sic) (for कुणपैः).

19 D6 om. 19ab (cf. v. l. 17). K1. 2 D4 om. 19. — a) B3 -समायुक्तं (for °कीर्णं). — b) T1. 2 G2 M1. 2 क्रिमि- (for कृमि-). T3 -माटि- (for -कीट-). K5 B4 (marg. as in text) -समावृतं (for °कुलम्). K3 D8. 9 कृमिकीटकसंकुलं. — c) G3 ज्वलदर्क- (for ज्वलनेन). — d) K3 B1. 5 Dn2 D3. 5. 6. 8. 9 T1. 2. 4 G M -वारितं; K5 -चेष्टितं (for -वेष्टितम्).

20 a) G1 अधो-; G2 अथो (for अयो-). K4 काकाघैर्; K5 Dn D2–4 T3 काकाद्यैर्; B2. 4 D1 काकौघैर्; G3 काकोवैर्; M4 काकालैर् (for काकोलैर्). — b) K1 ग्रद्धैश्; D8 गृध्रश्; D9 ग्रध्रैश् (for गृध्रैश्). K3 om. च. K4 (sup. lin. as in text) समभिस्तुतं; B4 °धिद्रुतं (for °भिद्रुतम्). D5. 6 T1. 4 G1. 2. 4. 5 M गृध्रैश्चैव समन्वितं; T2 समंतात्परिधावितं; G3 गृध्रश्चैव संमततः. — K4. D5. 6 S (except T3) om. (hapl.) 20cd. — c) Dn -मूखैस्. Dn2 T3 प्रीतैर् (sic) (for प्रेतैर्). — d) K1 वृद्धैः; K2 वृद्ध-; B4 विल्व- (for विन्ध्य-). D1 reads from पमैर्वृतं up to शिवं रो (in 22b) on marg. K3 विंध्यशैलसमावृतं; D8 विंध्यशैलसमैर्वृतं; D9 वंध्याशैलसमैर्वृतं.

21 D1 reads 21 on marg. — a) K1 B2 (marg. as in text) D5. 6 T4 G1–3. 5 M1. 2. 4 -पृक्तैश्च; K3 D8. 9 -संपृ(D8 °वृ)क्तैश्; K5 T2 -संपृक्तं; D1 -पृक्तं तु; T1 G4 -सिक्तैश्च; M5 -वृत्तैश्च (for -युक्तैश्च). K4 मेधोरुधिरयुक्तं तु. — b) K4 छिन्नैर् (for छिन्न-). T1 G1 M4 भिन्न-जानुभिः (for -पाणिभिः). D5. 6 T3 G2–4 M1–3 भिन्नबाहूरुजानुभिः; T2 G5 M5 भिन्नजानूरुबाहुभिः. — c) K1 निर्वृत्तोदर-; K2 निवृतो°; K3 D8. 9 विकृतो°; B5 निकृत्ते दैव- (for निकृत्तोदर-). D9 तु (for च). K4. 5 D1 भिन्नोदरैस्तथा पादैस्. — d) K3 D8. 9 T3 G1. 2 M3 (inf. lin.). 8 प्रवेशितैः; K4 D1 प्रचारितैः; K5 प्रचोदितैः; B5 प्रवेपितैः; D5 T1. 3 G3. 4 प्रयोजितैः; D5 प्रवेजितैः; G5 M1. 2. 4. 5 प्रवेजितैः (for °रितैः). K2 तत्र

जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिन्तयन् ॥ २२

ददर्शोष्णोदकैः पूर्णां नदीं चापि सुदुर्गमाम् । असिपत्रवनं चैव निशितक्षुरसंवृतम् ॥ २३

करम्भवालुकास्तप्ता आयसीश्च शिलाः पृथक् । लोहकुम्भीश्च तैलस्य क्वाथ्यमानाः समन्ततः ॥ २४

कूटशाल्मलिकं चापि दुस्पर्शं तीक्ष्णकण्टकम् । ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५

स तं दुर्गन्धमालक्ष्य देवदूतमुवाच ह । कियदध्वानमस्माभिर्गन्तव्यमिदमीदृशम् ॥ २६

क्व च ते भ्रातरो मह्यं तन्ममाख्यातुमर्हसि । देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २७

स संनिववृते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् ।

तत्राप्रवीरितैः.

22 D1 reads up to शिवं रो on marg. —^{a}) K1 D5.6.8.9 T2.4 G1.2.4.5 M स तं; T1 शितं (for स तत्). G3 -दुर्गंधैर्. —^{b}) K3 D9 अशुभं; K5 आशिवं (for अ°). N (except D5.6) लोम- (for रोम-). K1 -हर्षिणं. —^{d}) K1 B3 D5.6 T2.4 G2.4.5 M मध्येन बहु-; T1 G1.3 मध्ये स (G3 तं) बहु- (for मध्ये बहु वि-). K2.3 D8.9 मध्येन बहु चिंतयन्.

23 D7 om. 23^{a}–24^{b}. —^{a}) K1.3 D8.9 उष्णोदका (K3 °कां); M2–4 वैतरणीं (for उष्णोदकैः). Dn2 D9 कीर्णां (for पूर्णां). B1 स ददर्शोदकैः पूर्णां; D5 T1.4 G3 M6 पश्यन्वैतरणीं पूर्णां; G5 दृष्टो वैतरणीं पूर्णां (sic). —^{b}) K3 D3 राजा; K5 वापि; D5 T1.4 G3.5 M2–5 चैव (for चापि). —For 23^{ab}, D6 T2 G1.2.4 M1 subst.:

6* सुदुर्गमां वैतरणीं पूयपूर्णां ददर्श सः ।

[T2 पाप-; G4 *य-; M1 पापैः (for पूय-).]

—^{d}) K3.4 D1.6 T2.4 G4.5 M2.4.5 निशितं (for निशित-).

24 D7 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). B5 om. 24–26. —^{a}) G4 करंब- (for करम्भ-). K2 Dn D4 -वालुका; K3 -वालुकां; T3 -वालकास् (for -वालुकास्). B1 तप्ताम्; D3 damaged; D6 तत्र (for तप्ता). K1 करंभुवालकांस्तप्ता (sic); K4 करंभवालुकां तमदा (sic); K5 करंभवालक्यतमाम्; B2–4.6 D1.5.8.9 T1 G3 M1.3–5 करंभवालुकां त(B6 D5.8 T1 °कात)प्तां; G5 M2 कदंबवालुकां तप्तां. —^{b}) K2 आयशीश्; T2.4 G1.2 M1 पृथुलाश्; T3 आयसाश् (for आयसीश्). D5.6 T1 G3.5 M2–5 पृथुलां च (D6 °लाश्च) शिलां (M2.3 °वां) पृथक्; D3.9 आयसी (D9 °सीं) च शिला (D9 °लां) पृ°; G4 प्रार्थिताश्च शिराः पृथक्. —^{c}) B3 D7 T3 -कुंभाश्; D5 -कुंभिं; T1 -कुंभीं; G3 -कुंभं (for -कुम्भीश्). K4 D1 तु (for च). D1 तैलं च (for तैलस्य). K5 लोहकुंभ्यस्तैशलस्य (sic); G4 °कुंभस्तीक्ष्णसूच्या (sic). —^{d}) K5 क्वाथ्यमानः; B3 °मानान्; D5 M4.5 क्वाथ्य(M4 क्वथ)मानां; D6 कायामानाः; T1 क्वाथ्यमाणं; T2.4 G1.2.5 M1–3 क्वथमानाः; G3 स्वाद्यमानां; G4 वाध्यमानाः (for क्वाथ्यमानाः). K1 पुनः पुनः (for समन्ततः).

25 B5 om. 25 (cf. v. l. 24). —^{a}) K1.2 -शा- (K1 -श)ल्मलिनं (for °कं). B4 चैव (for चापि). K3 D1 कूटशाल्मलिनं तत्र; K4 कृछ्रं शाल्मलिकं वाट-; D5.9 T1 G3 कूटशाल्मलिनीं (D9 °नं) चैव; D8 कृतशल्मलिनश्चैव; T2.4 G1.5 M कूटशल्मलिनं चैव; G2 °शाल्मलिनश्चैव; G4 °नं धीरं. —^{b}) K5 दुस्पर्शांस्; B4 दुस्पर्णं (for °र्शं). K1.2 भृशती(K2 °शं ती)क्ष्णं च (K2 स-) कंटकं; D5 G3 दुस्पर्शांस्ती(D5 °र्शां ती)क्ष्णकंटकान्; T1 दुस्तरां तीक्ष्णकंटकां. —^{c}) K3 D3 राजा; D6 T2 चान्याः; T4 G1.2 [अ]न्याश्च; G4 चान्यत्; M1 च* (for चापि). —^{d}) T1 यातनां (for °नाः). K3 B1.3.4.6 D4.5.7.9 T1.4 G1.2.4 M1.5 -कर्मणां; K5 -कर्मणा (for -कर्मिणाम्).

26 B5 om. 26 (cf. v. l. 24). —^{a}) K1 आलिख्य; K3 D8 आलोक्य (for आलक्ष्य). K4.5 D1 स दुर्गं* निरीक्ष्याथ. —^{b}) K1–3 D8.9 T1.2 G1–3.5 M पुरुषं तम् (for देवदूतम्). —^{c}) D9 कियद्धामामसुराभिर् (sic); T1 G5 कियानध्वा स चास्माभिर्. —^{d}) D9 यंतव्यम् (for गं°). Dn D2–4 T3 इमम् (for इदम्).

27 ^{a}) K5 कचितं (for क्व च ते). —^{b}) K5 तत्त्वेन; D3 तन्मया (for तन्मम). D9 तन्मनाक्ष्यातुमर्हसि (sic). —^{c}) B6 देपो; G3 देवो (for देशो). D9 कस्य (for कश्च). T1 देवानामेव देशोयम्; G4 देशोयं कश्चिदेदेवम् (sic).

28 ^{a}) K5 समं (for स सं-). K1 D5.6 T1.4 G1–4 M1.2 तन्; K2 D9 T2 तं (for सं-). D4 स संनिवृत्य श्रुत्वा तु. —^{b}) K3 B6 भाषितुं. —^{c}) D5 T1 G3 वाक्यम्; G1.2.4 चैवम् (for चैनम्). —^{d}) K3 D3.9 प्रति; D4 मम (for तत्र). — After 28, G3 reads

देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्गमनं तव ॥ २८
निवर्तितव्यं हि मया तथास्म्युक्तो दिवौकसैः ।
यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ २९
युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गन्धेन मूर्छितः ।
निवर्तने धृतमनाः पर्यावर्तत भारत ॥ ३०
स संनिवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमन्वितः ।
शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१
भो भो धर्मज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव ।
अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ३२
आयाति त्वयि दुर्धर्षे वाति पुण्यः समीरणः ।
तव गन्धानुगस्तात येनास्मान्सुखमागमत् ॥ ३३
ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।
सुखमासादयिष्यामस्त्वां दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ३४
संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत ।
त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ३५
एवं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनावताम् ।

33^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

29 D6.8 T1.4 G M om. 29. — ^{a}) K3 B5 Dn D1–4 T2.8 निवर्तितव्यो (for °तव्यं). K1.2 च; B2 om.; D8 स (for हि). K4 निवेदितव्यं हि मया. — ^{b}) K3 यस्यास्म्युक्तो; K4 यथास्म्युक्तो; B3 यथास्युक्तो; B6 T3 तथास्युक्तो; T2 तथा चोक्तो (for तथास्म्युक्तो). K1.2 यथास्म्युक्तो दिवालयैः; K5 यथा स्त्यक्तो दिवौकसः; D8 यस्याम्युक्तो दिवालयैः; D9 यास्याम्युक्तो दिवालये (sic). — ^{d}) K1–3 B2–4 D7.9 अपि (for अथ).

30 Before 30, D6 T1.2 G3 M2 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K1 निर्वाणं (for निर्विण्णस्). — ^{b}) K4 तस्य (for तेन). B4 (marg. as in text) निर्वृतः (for मूर्छितः). — ^{d}) K1–3 D5.6.8.9 T1.4 G M पर्यवर्तत; K5 D1 पर्यतप्यत.

31 ^{a}) K5 समं; G3.4 M2 स तन्; G5 स तं (for स सं-). D8 -विवृत्तो (for -निवृत्तो). M5 संनिवृत्तोथ धर्मात्मा. — ^{b}) K1 B1.5.6 Dn D2–4.7 T3 M2 -समाहतः (for -समन्वितः). — ^{c}) B2 रुदतां; B4 नं° (for व°). K3 D8 शुश्राव वदतां तत्र. — ^{d}) Dn1 दीनां (for दीना).

32 ^{a}) K1.2 T1–3 G M1–3.5 धर्मज्ञ; K4 वै धर्म (for धर्मज). K3 B3 D8.9 भो धर्मराज राजर्षे; K5 भो भो वै धर्मराजर्षे. — ^{b}) D5 T1 G3 धर्माभिजन (for पुण्या°). — ^{d}) K5 तिष्ठ तात सुमुहूर्तकं (hypermetric).

33 ^{a}) K4 आयाते (for °ति). K2 M1 दुर्धर्पं. K1 corrupt; K3 D5.6.8 T1.2.4 G1.2.4.5 M2–5 आयातस्त- (K3 D8 °याति त-; T4 °यतस्त)व दुर्धर्षे; B4 आयाते त्वयि दुर्धर्षे; G3 दायादस्तव राजर्षे. — ^{b}) K5 Dn2 T3 G2 पुण्य- (for पुण्यः). K3 सुशीतळः (for समीरणः). K1 वायुः पुण्यसमीरणः; D8 वायुः पुण्यः सुशीतलः. — G3 reads 33^{cd}, for the first time, after 28. — ^{c}) K4 गंधानुगा (for °नुगस्). G3 (second time) तदधस्तावको ह्यस्मान्. — ^{d}) D8 सुखम्. K1 आनतान्; K2.3 D8.9 G1 आगतं (for आगमत्). D5.6 T2.4 G2.3 (first time).4.5 M तेनास्मान्सुखमागतं; G3 (second time) आत्मानं सुखमागतं. — For 34^{cd}, T1 subst.:

7* पवनस्तात तेनास्मांस्तस्मान्सुखयति प्रभो ।

34 D5.6 T1.4 G M om. 34^{ab}. — ^{b}) K5 D1.4 भरतर्षभ (for पुरुषर्षभ). — ^{c}) K1 आसादियिष्यामस् (sic); K3 आस्वादयिष्यामस्; K4 आराध°; D9 आसादियिस्यामस् (sic). — ^{d}) K1.2 त्वदृष्ट्या (for त्वां दृष्ट्वा). D8 त्वा दृष्ट्वा राजसत्तमः.

35 ^{a}) K2 संतिष्ठति; B8 सातिश्च सु- (sic); B5 D3 स तिष्ठस्व; Dn2 T4 G1.4 संतिष्ठ त्वं (for °ष्ठस्व). — ^{b}) D5 T1 G3 M5 मुहूर्तादु (for °र्तम्). K2.4.5 B4 D1 T1.2 G1.3.5 M इव; B2 D6 T4 G2.4 इह (for अपि). — ^{c}) T3 त्वययितिष्ठति (sic). G5 M3 कौंतेय (for कौरव्य). — ^{d}) T3 बाध्यते (for बाधते). K1 यातनास्मान्निवाधिते (sic).

36 ^{a}) D5 T1 G3 एता (for एवं). B3 om. बहु. — ^{b}) G2 कृपणं (for °णा). K1.2 कृपणानां च भारत; K4.5 D1 कृपणाश्चैव भारत; T3 कृपणा वेदना तदा; G1 °णा वदतां वर. — ^{c}) G1 तस्माद् (for तस्मिन्). D3 देशेषु; G3 देशे च (for देशे स). K1 स आश्राव; K4 समुच्छ्वास (for स शुश्राव). — ^{d}) K3.4 D3 वरः; D1 नृपः; D5 वर; G4 कृपां (for नृप). M3 वदतां नृपने तदा.

तस्मिन्देशे स शुश्राव समन्ताद्वदतां नृप ॥ ३६
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा दयावान्दीनभाषिणाम् ।
अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्थौ स च युधिष्ठिरः ॥ ३७
स ता गिरः पुरस्ताद्वै श्रुतपूर्वाः पुनः पुनः ।
ग्लानानां दुःखितानां च नाभ्यजानत पाण्डवः ॥ ३८
अबुध्यमानस्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच के भवन्तो वै किमर्थमिह तिष्ठथ ॥ ३९
इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्तादवभाषिरे ।
कर्णोऽहं भीमसेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ४०
नकुलः सहदेवोऽहं धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत ।
द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवं ते विचुक्रुशुः ॥ ४१
ता वाचः स तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशीर्नृप ।
ततो विममृशे राजा किं न्विदं दैवकारितम् ॥ ४२
किं नु तत्कलुषं कर्म कृतमेभिर्महात्मभिः ।
कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाल्या वा सुमध्यया ॥ ४३
य इमे पापगन्धेऽस्मिन्देशे सन्ति सुदारुणे ।

---

37 ^{a}) $B_{1-3, 5, 6}$ Dn $D_{1-4, 6, 7}$ T_{3} G_{4} तु (for तद्). — ^{b}) D_{8} दीर्घ- (for दीन-). B_{6} D_{5} $T_{1, 2, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M -भाषितं (B_{5} °तां); D_{6} °तः (for -भाषिणाम्). — After 37^{ab}, K_{3} D_{8} ins.:

8* उवाच वदतां श्रेष्ठो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

— Before 37^{cd}, K_{3} D_{8} ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^{c}) K_{4} (marg. as in text). $_{5}$ $B_{3, 6}$ D_{1} अति- (for अहो). — ^{d}) K_{3} D_{8} तत्र तस्थौ; K_{4} $_{5}$ D_{1} तस्थौ तत्र; $B_{1-4, 6}$ $D_{5, 7, 9}$ $T_{2, 4}$ G_{1-3} M_{5} तस्थौ च स (M_{5} सु-); D_{6} G_{4} स तस्थौ च; T_{3} तस्थाव स (sic); M_{3} स च तस्थौ (for तस्थौ स च).

38 T_{1} om. 38. — ^{a}) $K_{1, 2}$ एता; G_{4} स तां (for स ता). K_{5} स तेषां गिरसत्तां वै (sic). — ^{b}) D_{8} श्रुतपूर्वा; G_{3} श्रुतिपूर्णाः (for श्रुतपूर्वाः). — ^{c}) K_{3} क्रांतानां; K_{6} D_{1} ग्लानानां; T_{4} $G_{1, 2}$ जनानां; G_{3} ग्लानीनां; G_{4} आर्तानां (for ग्लानानां). K_{4} ग्लानानां चेद्दुःखितानां; D_{8} क्लेशानां दुषितानां च (sic). — ^{d}) D_{6} G_{3} M_{5} न (G_{3} स) व्यजानत; G_{5} M_{2-4} नाभ्यजानीत (for °जानत). D_{9} पांडव. K_{5} नाभिजानीच्च पांडव; D_{8} नान्वजानत पांडवान्.

39 ^{a}) D_{8} om. वाचो. G_{4} अबुध्य मनसा वाचो. — ^{b}) K_{1-3} $D_{5, 6, 8}$ $T_{1, 2, 4}$ G M_{1-3} धर्मराजो (for °पुत्रो). — ^{c}) G_{3} च (for के). D_{5} हि (for वै). K_{5} उवाच ते ब्रुवंतो मां. — ^{d}) $K_{2, 5}$ B Dn $D_{5, 6}$ T_{2-4} G M चेह; K_{4} स्वेह; D_{9} चापि (for इह). K_{3} $D_{2-6, 8}$ T_{3} G_{4} तिष्ठत; D_{9} G_{3} तिष्ठतः (for °थ).

40 ^{b}) K_{1} च वभाषिरे; B_{6} $D_{1, 5}$ T_{1} G_{3-5} आव°; D_{4} अथ भा°; D_{6} T_{4} $G_{1, 2}$ अभि°; D_{8} आवि° (for अव°). — D_{6} om. (hapl.) 40^{d}–41^{a}.

41 D_{6} om. 41^{a} (cf. v. l. 40). — ^{a}) Dn च (for ऽहं). — ^{d}) B_{2} एवातें (for एवं ते). K_{3} D_{5} T_{2} G_{3} तत्र; K_{5} D_{1} तेपि; D_{8} ते च (for ते वि-). K_{2} D_{6} $T_{1, 4}$ $G_{4, 5}$ $M_{1, 2, 4, 5}$ [इ]त्येवं (M_{2} °व); तत्र चुक्रुशुः; G_{1} एवं ते तत्र चु°; G_{3} सेवंते तत्र चु°.

42 ^{a}) T_{3} ते वाचस्तदा श्रुत्वा (submetric); G_{4} : ता वाचस्तथा श्रुत्वा. — ^{b}) D_{6} T_{4} तथैव; M_{3} तद्देव- (for तद्देश-). D_{5} -सदृशैर्; D_{9} -सदृशी; T_{3} °श-; G_{3} °शा (for °शीर्). D_{8} $M_{2, 4}$ नृपः (for नृप). K_{2} तद्देशसदृशो नृपः; K_{3} स देशसदृशीर्नृप; K_{5} D_{1} संदेशसदृशा नृपः; T_{1} तद्देशे धर्मनंदन; T_{2} G_{4} M_{1} तथैव सदृशीर्नृपः (G_{4} °प); $G_{1, 2}$ तथैव सदृशं नृ(G_{1} °शी नृ)प. — ^{c}) $D_{5, 6, 9}$ $T_{1, 2, 4}$ G_{1-4} $M_{1, 5}$ रोषाद्; G_{5} $M_{2, 4}$ दोषान् (for ततो). $K_{1, 4, 5}$ B Dn D_{1-4} $T_{1, 4}$ M_{5} विमम्रृषे (B_{3} T_{4} °धे) (for °मृशे). D_{9} राजन् (for राजा). K_{3} D_{8} रोषात्स मम्रृषे (D_{8} °शे) धीमान्. — ^{d}) K_{1} B_{4} किमिदं; K_{2-5} Dn $D_{1-4, 6-9}$ T_{3} $G_{1, 2, 5}$ $M_{4, 5}$ किं स्विदं (for किं न्विदं). K_{2} चैव; D_{6} T $G_{1, 2}$ M_{2} देव- (for दैव-). B_{6} किं न्विदं दैवभाषितं; G_{4} मैस्विदं देवकारितं.

43 ^{a}) $K_{3, 4}$ Dn $D_{2-4, 7, 8}$ $G_{1, 2}$ तु; K_{5} D_{1} च; D_{9} न (for नु). D_{9} मत् (for तत्). B_{2} कौशलं (for कलुषं). — ^{b}) K_{3} D_{8} एतन्; D_{5} T_{1} एवं; G_{3} एव (for एभिर्). — ^{d}) K_{1} समध्यया: (sic); K_{5} $D_{1, 8}$ सुमेधया (for सुमध्यया). — For 43^{cd}, $D_{5, 6}$ S (except T_{3}) subst.:

9* कर्णश्च द्रौपदेयाश्च पाञ्चाली वा सुमध्यमा ।

[G_{4} [इ]व (for वा).]

44 ^{a}) $K_{1, 2}$ यद्; $D_{5, 6}$ $T_{1, 2, 4}$ G_{1-3} M_{1} त; G_{4} क (for य). — ^{b}) K_{1-3} D_{8} S (except T_{3}) सत्त्वाः (for सन्ति). G_{3} सुदारुणाः (for °णे). — After 44^{ab}, G_{3} reads 47^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) $K_{1, 2, 4, 5}$ B Dn $D_{1-3, 7}$ T_{3} [अ]हं (for हि). — ^{d}) D_{5} T_{1} G_{3} पूर्वं-; D_{6} T_{4} $G_{1, 2, 4}$

28 6 देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्गमनं तव ॥ २८
निवर्तितव्यं हि मया तथास्म्युक्तो दिवौकसैः ।
यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ २९
युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गन्धेन मूर्छितः ।
निवर्तने धृतमनाः पर्यावर्तत भारत ॥ ३०
स संनिवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमन्वितः ।
शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१
भो भो धर्मज्ञ राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव ।
अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ३२
आयाति त्वयि दुर्धर्षे वाति पुण्यः समीरणः ।
तव गन्धानुगस्तात येनास्मान्सुखमागमत् ॥ ३३
ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।
सुखमासादयिष्यामस्त्वां दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ३४
संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत ।
त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ३५
एवं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनावताम् ।

33^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

29 D5.6 T1.4 G M om. 29. —^{a}) K3 B5 Dn D1–4 T2.3 निवर्तितव्यो (for °तव्यं). K1.2 च; B2 om.; D8 स (for हि). K4 निवेदितव्यं हि मया. —^{b}) K3 यस्यास्म्युक्तो; K4 यथास्म्युक्तो; B3 यथास्युक्तो; B6 T3 तथास्युक्तो; T2 तथा चोक्तो (for तथास्म्युक्तो). K1.2 यथास्म्युक्तो दिवालयैः; K5 यथास्त्यक्तो दिवौकसः; D8 यस्याम्युक्तौ दिवालयैः; D9 यास्याम्युक्तो दिवालये (sic). —^{d}) K1–3 B2–4 D7.9 अपि (for अथ).

30 Before 30, D5 T1.2 G3 M2 ins. वैशंपायनः. —^{a}) K1 निर्वाणं (for निर्विण्णस्). —^{b}) K4 तस्य (for तेन). B4 (marg. as in text) निर्वृतः (for मूर्छितः). —^{d}) K1–3 D5.6.8.9 T1.4 G M पर्यवर्तत; K5 D1 पर्यतप्यत.

31 ^{a}) K5 समं; G3.4 M3 स तन्; G5 स तं (for स सं-). D8 -विवृत्तो (for -निवृत्तो). M5 संनिवृत्तोथ धर्मात्मा. —^{b}) K1 B1.5.6 Dn D2–4.7 T3 M2 -समाहतः (for -समन्वितः). —^{c}) B2 रुदतां; B4 न° (for व°). K3 D8 शुश्राव वदतां तत्र. —^{d}) Dn1 दीनां (for दीना).

32 ^{a}) K1.2 T1–3 G M1–3.5 धर्मज्ञ; K4 वै धर्म (for धर्मज). K3 B3 D8.9 भो धर्मराज राजर्षे; K5 भो भो वै धर्मराजर्षे. —^{b}) D5 T1 G3 धर्माभिजन (for पुण्या°). —^{d}) K5 तिष्ठ तात सुमुहूर्तकं (hypermetric).

33 ^{a}) K4 आयाते (for °ति). K2 M1 दुर्धर्षं. K1 corrupt; K3 D5.6.8 T1.2.4 G1.2.4.5 M2–5 आयातस्त(K3 D8 °याति त-; T4 °यतस्त)व दुर्धर्षं; B4 आयाते त्वयि दुर्धर्षे; G3 दायादस्तव राजर्षे. —^{b}) K6 Dn2 T3 G2 पुण्य- (for पुण्यः). K8 सुशीतळः (for समीरणः). K1 वायुः पुण्यसमीरणः; D8 वायुः पुण्यः सुशीतलः. — G3 reads 33^{cd}, for the first time, after 28. —^{c}) K4 गंधानुगा (for °नुगस्). G3 (second time) तद्धस्तावको ह्यस्मान्. —^{d}) D8 सुपम्. K1 आनतान्; K2.3 D8.9 G1 आगतं (for आगमत्). D5.6 T2.4 G2.3 (first time).4.5 M तेनास्मान्सुखमागतं; G3 (second time) आत्मानं सुखमागतं. — For 34^{cd}, T1 subst.:

7* पवनस्तात तेनास्मांस्तस्मान्सुखयति प्रभो ।

34 D5.6 T1.4 G M om. 34^{ab}. —^{b}) K5 D1.4 भरतर्षभ (for पुरुषर्षभ). —^{c}) K1 आसादियिष्यामस् (sic); K3 आस्वादयिष्यामस्; K4 आराध°; D9 आसादियिस्यामस् (sic). —^{d}) K1.2 त्वदृष्ट्या (for त्वां दृष्ट्वा). D8 त्वा दृष्ट्वा राजसत्तमः.

35 ^{a}) K2 संतिष्ठति; B3 सातिश्च सु- (sic); B5 D8 स तिष्ठस्व; Dn2 T4 G1.4 संतिष्ठ त्वं (for °ष्ठस्व). —^{b}) D5 T1 G3 M6 मुहूर्ताद् (for °र्तम्). K2.4.5 B4 D1 T1.2 G1.3.5 M इव; B2 D6 T4 G2.4 इह (for अपि). —^{c}) T3 त्वय्यतिष्ठति (sic). G5 M2 कौंतेय (for कौरव्य). —^{d}) T3 बाध्यते (for बाधते). K1 यातनास्मान्निबाधिते (sic).

36 ^{a}) D5 T1 G3 एता (for एवं). B3 om. बहु-. —^{b}) G2 कृपणं (for °णा). K1.2 कृपणानां च भारत; K4.5 D1 कृपणाश्चैव भारत; T3 कृपणा वेदना तदा; G4 °णा वदतां वर. —^{c}) G4 तस्माद् (for तस्मिन्). D9 देशेषु; G3 देशे च (for देशे स). K1 स आश्राव; K4 समुच्वास (for स शुश्राव). —^{d}) K3.4 D9 वरः; D1 नृपः; D8 वर; G4 कृपां (for नृप). M3 वदतां नृपते तदा.

जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शतक्रतुः ॥ ५३
निवेदयामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् ।
यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।
स्थिते मुहूर्तं पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ १
स्वयं विग्रहवान्धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् ।
तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषु भास्वरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।
समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३
नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् ।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ॥ ४
लोहकुम्भ्यः शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानकाः ।
विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः ।
ददर्श राजा कौन्तेयस्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ५

T_3 G_4 M_4 जगाम यत्र तत्रास्ते.

54 [a]) $K_{4.5}$ B_6 $D_{1.6}$ तदा; B_4 $D_{5.9}$ T_4 G_2 $M_{4.5}$ च तं (for च तद्). — [b]) K_1 देवराजस्य चेष्टितं. — [c]) K_3 $D_{8.9}$ -राजेन (for -पुत्रेण). — [d]) G_6 स्वयम् (for सर्वम्). $B_{1.2.4}$ D_1 एतज्; T_4 एवं (for एव). K_1 M_1 जनाधिपः; D_9 नराधिप.

Colophon. — *Adhy. name :* $K_{1.2}$ देवदूतविसर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{2.4.5}$ B_6 Dn $D_{8.7.9}$ S 2 (as in text). — *Śloka no.:* K_4 79; K_5 Dn_1 $D_{8.9}$ 54.

3

1 [a]) K_5 M_3 मुहूर्ते (for °र्तं). K_5 पार्थेन; D_8 पार्थे तु (for पार्थे तु). — [b]) D_8 धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे. — [c]) G_5 M_{2-4} कौरव्यं. — [d]) K_3 D_8 इंद्र- (for शक्र-).

2 [a]) $K_{4.5}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-4.7}$ T_3 स च (for स्वयं). — [b]) T_3 राजा (for राजानं). K_{1-3} D_9 G_4 प्रप(K_3 तं प-; G_4 तु प)रीक्षितुं; K_5 प्रसमीक्षितं; $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$ M_1 संप(D_5 G_1 स प)रीक्ष्य तं; D_8 समुदीक्षितुं; T_1 $G_{3.5}$ M_{2-5} परिरक्षितुं; T_2 संपरीक्षितं (for प्रसमीक्षितुम्). — [c]) K_2 तत्रागच्छत्स; T_1 G_3 ततो जगाम (for तत्रा°). B_6 तत्र (for यत्र). K_{1-3} $D_{5.6.9}$ S (except T_3) [आ]स्ते (for [अ]सौ). — [d]) K_5 महामनाः (for युधिष्ठिरः).

3 [a]) D_8 om. (hapl.) from भास्वर up to देवेषु (in 3[c]). $K_{1.2}$ B_4 Dn $D_{2.8}$ T_3 भासुर-; D_7 [अ]भास्वर- (for भास्वर-). — [c]) D_5 देशेषु (for देवेषु). $K_{4.5}$ सम्यग्गतेषु (K_4 व्यगमत्तेषु) देशेषु; M_2 समवेतेषु देवेषु. — [d]) K_3 तत्रत्यं (for व्यगमत्). D_9 G_5 ततो (for तमो). K_5 वागमं तं ततो नृप; D_1 व्यगमंस्तत्र ये नृप; G_4 [अ]प्यगमंत ततो नृप (sic).

4 [a]) G_5 M_{1-4} नापश्यत (for नादृश्यन्त). D_1 ततस् (for च तास्). K_1 नादृश्यंतश्च तांस्तत्र; K_5 नापश्यत नृपस्तत्र; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-4} M_5 नापश्यत तदा त(T_2 G_2 य)त्र. — [b]) K_5 वाम-; B_3 T_1 G_3 पुण्य- (for पाप-). $B_{1.3.5.6}$ D_{4-6} T G_{1-4} $M_{1.5}$ -कर्मणां (for -कर्मिणाम्). — [c]) K_2 तत्र; D_8 या तत्र (for चैव). $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M नदीं वैतरणीं चैव ($G_{1.4}$ तत्र). — [d]) K_1 D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M -शल्मलिना (for -शाल्म°).

5 [a]) $K_{4.5}$ $B_{1.3}$ लोहकुंभाः; D_5 $T_{1.2.4}$ $G_{2.5}$ $M_{2.3.5}$ °कुंभीः; D_6 G_1 M_4 °कुंभी; D_9 लोहं कुंभी; G_3 लोहकुंड- (for लोहकुम्भ्यः). K_3 लोहोत्कुंभ्यः शिलास्तत्र; G_4 लोहकुंभीकुलाश्चैव. — [b]) $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-4} $M_{1.3}$ मशकान्दं(T_2 °न्द)शकानपि; G_5 $M_{2.4.5}$ नापश्यंस्तत्र तत्र ह. — [d]) D_9 यत्र (for तत्र). — [e]) B_5 om.; G_4 राजन् (for राजा). $B_{1.5.6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 कौरव्यस् (for कौन्तेयस्). — [f]) K_2 दृश्यानि (for अदृ°). $K_{3.5}$ वा (for च). K_4 तान्यदृश्यान्यथाभवन्; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-4} M_1 तान्सर्वान्सुमहाप्रभान् (G_3 °मनाः; M_1 °व्रतान्); G_5 M_{2-5} तानदृश्यान्म(M_4 °श्यं म)हाप्रभान्.

न हि जानामि सर्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्मणाम् ॥ ४४
किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः ।
तथा श्रिया युतः पापः सह सर्वैः पदानुगैः ॥ ४५
महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः ।
कस्येदानीं विकारोऽयं यदिमे नरकं गताः ॥ ४६
सर्वधर्मविदः शूराः सत्यागमपरायणाः ।
क्षात्रधर्मपराः प्राज्ञा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ४७
किं नु सुप्तोऽस्मि जागर्मि चेतयानो न चेतये ।
अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः ॥ ४८
एवं बहुविधं राजा विममर्श युधिष्ठिरः ।
दुःखशोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ४९
क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः ।
देवांश्च गर्हयामास धर्मं चैव युधिष्ठिरः ॥ ५०
स तीव्रगन्धसंतप्तो देवदूतमुवाच ह ।
गम्यतां भद्र येषां त्वं दूतस्तेषामुपान्तिकम् ॥ ५१
न ह्यहं तत्र यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् ।
मत्संश्रयादिमे दूत सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ५२
इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

M_3 पाप- (for पुण्य-). K_4 B_2 D_9 G_5 -कर्मिणां; D_6 -कर्मणा (for °णाम्). $K_{1.2}$ दुष्कृतं (K_2 °ष्टानां) पापकर्मिणां.

45 ^{a}) D_4 विकृतं; T_3 किं कृतं (for किं कृत्वा). — ^{c}) $D_{3.6}$ अथ; T_3 तदा (for तथा). G_3 प्रिया- (for श्रिया). K_3 $D_{5.6.9}$ $T_{1.2.4}$ G M वृतः; K_5 पुनः (for युतः). $K_{4.5}$ D_1 (*inf. lin.* as in text) प्राप्तः; Dn D_{2-4} T_3 पापैः (for पापः). — ^{d}) K_5 सर्वे (for सर्वैः). D_5 G_3 M_5 सहानुजैः; D_9 तदानुगैः; G_5 M_{2-4} सहानुगैः (for पदा°). K_3 D_8 $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.4}$ M_1 इह (K_3 T_1 स हि) सर्वैः सहानुगैः (T_4 G_2 °जैः).

46 ^{a}) D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M_{1-4} महेंद्रवच्च (for °द्र इव). — ^{d}) K_3 $B_{1.3.5.6}$ Dn $D_{1-4.7}$ $T_{2.3}$ य इमे; D_6 इति मे; D_9 यदीमे (for यदिमे). K_3 $D_{8.9}$ निरयं; $K_{4.5}$ नरके (for °कं).

47 ^{a}) $K_{1.4.5}$ B_6 T_{1-3} G M_{2-4} सर्वे; K_2 मम (for सर्व-). K_3 $D_{8.9}$ सर्वे धर्मपराः शूराः. — ^{b}) $K_{1.2}$ सत्यशौच-; $K_{4.5}$ T_2 सत्यधर्म-; D_5 T_1 G_3 M_5 सर्वे धर्म-; T_4 $G_{1.2}$ सर्वे त्याग- (for सत्यागम-). T_3 सत्यागममपारणाः. — G_3 reads 47^{cd}, for the first time, after 44^{ab}. — ^{c}) G_1 सर्वे (for क्षात्र-). $K_{2.3}$ Dn_1 $D_{6.8.9}$ $T_{1.4}$ M_4 -रताः (for -पराः). $K_{4.5}$ D_1 शांता; B Dn $D_{2-4.6.7}$ $T_{3.4}$ $G_{4.5}$ M_4 संतो (for प्राज्ञा). — ^{d}) $K_{1.2}$ $D_{4.6.9}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.3}$ (both times)$_{.4.5}$ $M_{1-3.5}$ यज्वानः सत्यसंगराः; M_4 यज्वनः प्राज्ञसंगराः.

48 ^{a}) K_{3-5} Dn_2 D_6 नु (for नु). — ^{b}) D_5 T_1 G_3 M_5 न (D_5 स) चिंतये (for न चे°). K_3 D_8 चिंतयामि न चिंतये; D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M_{1-4} चेतया(G_4 °मा)नश्च चिंतये. — ^{c}) $K_{1.2}$ अथो (for अहो). K_3 $D_{8.9}$ पित्त-; $K_{4.5}$ D_1 किं नु (for चित्त-). — ^{d}) K_3 $D_{8.9}$ येन; G_5 M_2 स्याद्यो; M_3 साद्या (for स्याद्वा). D_6 वै; T_3 मा (for मे). K_5 त्रिशु-; D_8 वित्त- (for चित्त-). $M_{4.5}$ -विभ्रमाः (for °मः).

49 ^{a}) Dn बहुविधा (for °विधं). T_2 राजन् (for राजा). — ^{b}) $K_{1.2.4.5}$ B Dn_1 D_{1-4} विममर्ष; T_4 विवमर्श (for विम°). — ^{c}) K_5 हर्षशोकसमायुक्तश्. — Dn_2 reads 49^d on marg. — ^{d}) K_1 चित्त- (for चिन्ता-).

50 ^{a}) K_1 अहारयच्. $K_{3.4}$ D_1 तीव्रं; G_4 चेह (for चैव). K_5 क्रोधमाहार्य तीव्रं*; D_9 क्रोधमाहरयश्चैव. — ^{b}) T_2 M_5 नृप (for नृपः). K_{3-5} $D_{1.8}$ धर्मराजो युधिष्ठिरः. — $K_{1.2}$ om. 50^{cd}. — ^{d}) K_3 D_8 तदा नृपः; $K_{4.5}$ $B_{2.4}$ $D_{1.9}$ नराधिपः (K_5 °प); D_5 T_1 $G_{3.5}$ M_{2-5} जनाधिप (G_5 M_{2-5} °पः); D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ M_1 महामतिः (for युधिष्ठिरः).

51 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{5.6}$ S -शोक-; K_3 D_9 -कोप- (for -गन्ध-). K_3 -संयुक्तो (for -संतप्तो). — ^{b}) T_2 तीव्रशोकम् (for देवदूतम्). K_3 B_4 D_9 तं; G_3 हा (for ह). K_1 देवदूतमवोचत. — ^{c}) K_1 दूत; K_4 $B_{1.3.5.6}$ Dn $D_{1-4.7}$ T_3 तत्र; K_5 तात; B_4 यत्र (for भद्र). K_3 D_5 T_3 G_3 एषां; G_1 घोषं (for येषां). D_6 G_1 च (for त्वं). — ^{d}) T_3 दूतास् (for दूतस्). $K_{3.5}$ D_8 G_5 उपांतिके (G_5 °कः) (for °कम्).

52 ^{a}) K_3 $D_{8.9}$ गच्छामि (for यास्यामि). — ^{c}) D_9 अमी (for इमे). Bom. ed. दूताः (for दूत). — ^{d}) B_3 D_5 दुःखिनो (for सुखिनो).

53 ^{a}) D_6 सततं; T_3 ते तदा; M_3 तेन वै (for स तदा). — ^{b}) K_3 $D_{8.9}$ भारत; $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M वद्वचः (for धीमता). — ^{c}) D_9 आजगाम च यत्रास्ते;

जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शतक्रतुः ॥ ५३
निवेदयामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् ।
यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।
स्थिते मुहूर्तं पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ १
स्वयं विग्रहवान्धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् ।
तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषु भास्वरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।
समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३
नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् ।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ॥ ४
लोहकुम्भ्यः शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानकाः ।
विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः ।
ददर्श राजा कौन्तेयस्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ५

T_3 G_4 M_4 जगाम यत्र तत्रास्ते.

54 a) $K_{4.5}$ B_6 $D_{1.6}$ तदा; B_4 $D_{5.9}$ T_4 G_2 $M_{4.5}$ च तं (for च तद्). — b) K_1 देवराजस्य चेष्टितं. — c) K_3 $D_{8.9}$ -राजेन (for -पुत्रेण). — d) G_5 स्वयम् (for सर्वम्). $B_{1.2.4}$ D_1 एतज्; T_4 एवं (for एव). K_1 M_1 जनाधिपः; D_9 नराधिप.

Colophon. — *Adhy. name*: $K_{1.2}$ देवदूतविसर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{2.4.5}$ B_6 Dn $D_{3.7.9}$ S 2 (as in text). — *Śloka no.*: K_4 79; K_5 Dn_1 $D_{8.9}$ 54.

3

1 a) K_5 M_3 मुहूर्तें (for °र्तं). K_5 पार्थेन; D_8 पार्थे नु (for पार्थे तु). — b) D_8 धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे. — c) G_5 M_{2-4} कौरव्यं. — d) K_3 D_8 इंद्र- (for शक्र-).

2 a) $K_{4.5}$ $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1-4.7}$ T_3 स च (for स्वयं). — b) T_3 राजा (for राजानं). K_{1-3} D_9 G_4 प्रप(K_3 तं प-; G_4 तु प)रीक्षितुं; K_5 प्रसमीक्षितं; $D_{5.6}$ T_3 $G_{1.2}$ M_1 संप(D_5 G_1 स प)रीक्ष्य तं; D_8 समुदीक्षितुं; T_1 $G_{3.5}$ M_{2-5} परिरक्षितुं; T_2 संपरीक्षितं (for प्रसमीक्षितुम्). — c) K_2 तत्रागच्छत्स; T_1 G_3 ततो जगाम (for तत्रा°). B_6 तत्र (for यत्र). K_{1-3} $D_{5.6.9}$ S (except T_3) [आ]स्ते (for [अ]सौ). — d) K_5 महामनाः (for युधिष्ठिरः).

3 a) D_8 om. (hapl.) from भास्वर up to देवेषु (in 3c). $K_{1.2}$ B_4 Dn $D_{2.8}$ T_3 भासुर-; D_7 [अ]भास्व (for भास्वर-). — c) D_5 देशेषु (for देवेषु). K_4 सम्यग्गतेषु (K_4 व्यगमत्तेषु) देशेषु; M_2 समवेतेषु देवेषु. — d) K_3 तत्रत्यं (for व्यगमत्). D_9 G_5 ततो (for तमो). K_5 वागमं तं ततो नृप; D_7 व्यगमंस्तत्र ये नृप; G_4 [अ]प्यगमंत ततो नृप (sic).

4 a) G_5 M_{1-4} नापश्यत (for नादृश्यन्त). D_1 ततस् (for च तास्). K_1 नादृश्यंतश्च तांस्तत्र; K_5 नापश्यत नृपस्तत्र; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-4} M_5 नापश्यत तदा त(T_2 G_2 य)त्र. — b) K_5 याम-; B_3 T_1 G_3 पुण्य- (for पाप-). $B_{1.3.5.6}$ D_{4-6} T G_{1-4} $M_{1.5}$ -कर्मणां (for -कर्मिणाम्). — c) K_2 तत्र; D_8 या तत्र (for चैव). $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M नदीं वैतरणीं चैव ($G_{1.4}$ तत्र). — d) K_1 D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M -शल्मलिना (for -शाल्म°).

5 a) $K_{4.5}$ $B_{1.3}$ लोहकुंभाः; D_6 $T_{1.2.4}$ $G_{2.5}$ $M_{2.3.5}$ °कुंभीः; D_6 G_1 M_4 °कुंभी; D_9 लोहं कुंभी; G_3 लोहकुंड- (for लोहकुम्भ्यः). K_3 लोहोत्कुंभ्यः शिलास्तत्र; G_4 लोहकुंभीकुलाश्चैव. — b) $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-4} $M_{1.3}$ महाकान्दं(T_2 °न्द)शकानपि; G_5 $M_{2.4.5}$ नापश्यंस्तत्र तत्र ह. — d) D_9 यत्र (for तत्र). — e) B_6 om.; G_4 राजन् (for राजा). $B_{1.5.6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 कौरव्यस् (for कौन्तेयस्). — f) K_2 दृश्यानि (for अदृ°). $K_{3.5}$ वा (for च). K_4 तान्यदृश्यान्यथाभवन्; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-4} M_1 तान्सर्वान्सुमहाप्रभान् (G_3 °मनाः; M_1 °व्रतान्); G_5 M_{2-5} तानदृश्यान्म(M_4 °श्यं म)हाप्रभान्.

ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शिवः ।
ववौ देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ६
मरुतः सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह ।
साध्या रुद्रास्तथादित्या ये चान्येऽपि दिवौकसः ॥ ७
सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् ॥ ८
ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९
युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव ।
एह्येहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो ।
सिद्धिः प्राप्ता त्वया राजँल्लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥ १०
न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ।
अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वे राजभिः ॥ ११
शुभानामशुभानां च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ।
यः पूर्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चान्निरयमेति सः ।
पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैति सः ॥ १२
भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते ।
तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ १३

---

6 ^{a}) K_{1-4} $D_{1, 5, 6, 8, 9}$ S (except T_3) तत्र (for ततो). K_1 G_4 वायु- (for वायुः). — T_1 om 6^{b}–8^{c}. — ^{b}) D_3 पुण्यं (for पुण्य-). $K_{3, 4}$ $B_{1, 5, 6}$ Dn $D_{2-4, 7, 8}$ T_3 M_5 शुचिः ; $D_{5, 9}$ $G_{3, 4}$ शुभः (for शिवः). — Dn_2 reads 6^{c}–8^{b} on marg. — ^{c}) G_2 ययौ (for ववौ). $G_{2, 3, 5}$ M_3 देवः (for देव-). K_5 -समीपस्थौ (for °पस्थः). — ^{d}) D_9 सीतलो. $D_{5, 6}$ T_2 $G_{1, 5}$ M शीतळोमृ(D_5 °लामृ- ; D_6 M_{3-5} °लोमृ)तसंमि(M_1 °ससि)तः ; T_4 $G_{2, 3}$ °ळो मृदुसंमितः ; G_4 °ळोमृतसंनिभः.

7 T_1 om. 7 (cf. v. l. 6). Dn_2 reads 7 on marg. — ^{a}) K_3 मारुतः ; $D_{3, 6}$ $T_{2, 4}$ G M_{2-5} मरुद्भिः ; D_9 मह्नतः (for मरुतः). B_6 शुक्रेण (for शक्रेग). — G_4 om. 7^{b}–8^{a}. — ^{b}) K_5 तथा ; $D_{1, 3}$ च ह (for सह). K_{1-3} $D_{5, 6, 9}$ $T_{2, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M वसवश्च (D_6 G_1 °स्तु) सहाश्विना (K_3 G_1 M_2 °श्विना ; G_2 M_1 °श्विनौ). — ^{c}) D_3 साध्य- (for साध्या). D_9 साध्यादित्यास्तथा रुद्रो. — ^{d}) D_9 G_3 च (for ऽपि).

8 T_1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 6). G_4 om. 8^{a} (cf. v. l. 7). M_1 om. 8^{ab}. Dn_2 reads 8^{ab} on marg. — ^{b}) $K_{1, 2}$ सिद्धाश्च भरतर्षभ. — ^{c}) B_4 (marg. as in text) D_5 G_3 M_4 तत्र (for यत्र). — ^{d}) B_4 धर्मसूनुः (for °पुत्रः). $K_{4, 5}$ D_1 तदा (for स्थितो). K_{1-3} $D_{5, 6, 8, 9}$ $T_{1, 2, 4}$ G M_{2-5} स्थितो धर्मसुतोभवत्.

9 ^{a}) K_4 D_1 तत्र (for ततः). — ^{c}) B_2 [इ]ह (for [इ]दं). — ^{d}) $B_{1, 6}$ शांत्व° (for सान्त्व°). D_4 इदं ततः ; D_6 $T_{2, 4}$ $G_{1, 2, 4}$ M_1 हि मानयन् (for इदं वचः).

10 Before 10, M_3 ins. शक्रः. — ^{a}) T_2 महाबुद्धे (for °बाहो). — ^{b}) K_1 सुर- (for देव-). $D_{5, 6}$ $T_{1, 2, 4}$ G_{2-4} $M_{1, 2}$ (*inf. lin.*), $_{3-5}$ त्वया ; G_1 तथा (for तव). Bom. ed. लोकाश्चाप्यक्षयास्तव = 10^{f}. — K_1 om. (hapl.) 10^{cdef}. — ^{c}) G_4 येह्येहि (sic). K_{2-5} $B_{1-4, 6}$ $D_{8, 9}$ मनुज- (for पुरुष-). — ^{d}) K_5 [अ]-भिभोः (for विभो). D_9 कृता**वता त्वया. — ^{e}) K_5 सिद्धेः ; T_3 G_4 सिद्धि- (for सिद्धिः). $G_{2, 4}$ प्राप्तास्. $K_{4, 5}$ B Dn $D_{1-4, 7, 8}$ T_3 महाबाहो (for त्वया राजँल्). — ^{f}) K_5 अप्यया ; G_2 अक्षयस् (for °यास्). K_3 D_8 जिताः (for तव). D_9 लोकाथाप्यक्षयास्तव. — After 10, $D_{5, 6}$ $T_{2, 4}$ $G_{1, 2, 4}$ $M_{1, 3}$ ins. :

10* भ्रातृणां सुहृदां चैव गतिर्नित्या सुपूजिता ।

[D_5 पितृणां (for सुहृदां). $D_{5, 6}$ T_4 G_2 नित्यं (for नित्या).]

11 $D_{5, 6}$ $T_{2, 4}$ $G_{1, 2, 4}$ M_1 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^{a}) K_5 तथा (for त्वया). — ^{b}) $D_{5, 6}$ T_4 G_1 देव ; G_2 देवं (for चेदं). $K_{1, 2}$ T_2 वचः परं ; $D_{5, 6}$ T_4 $G_{1, 2, 4, 5}$ M_{1-4} परं वचः (for वचो मम). — ^{c}) K_2 नरकास् ; D_{5-7} S (except T_3) °कं (for °कस्). K_5 D_5 T_1 M_2 तावद् (for तात). — ^{d}) $K_{1, 2, 5}$ द्रष्टव्या (K_2 °व्याः) ; $D_{5, 6}$ S (except T_3) °व्यं (for °व्यः).

12 K_4 om. 12^{abcd}. — ^{a}) G_3 चाशुभानां (for अ°). — ^{b}) D_3 द्वे (for द्वौ). — ^{c}) K_2 om. यः. T_1 G_3 B_3 पूर्वं यः (by transp.) ; D_4 यत्पूर्वं-. — ^{d}) T_1 G_3 नरकम् (for निरयम्). Dn D_{2-5} $T_{1, 3}$ G_3 एव (for एति). K_5 न पश्चान्निरयेषु नः ; D_1 स पश्चान्निरयं पुनः. — D_6 om. (hapl.) 12^{ef}. — ^{e}) K_5 damaged ; T_1 G_1 च (for तु). D_5 $T_{2, 4}$ G_{2-5} M पूर्वं निरयभाग्यश्च. — ^{f}) D_1 वै (for सः). $K_{4, 5}$ स पश्चात्स्वर्गमेति वै. — $B_{2, 3}$ ins. 11* after 12 ; while D_3 ins. 12* after the same.

13 ^{a}) K_5 D_6 $T_{1, 3, 4}$ $G_{1-3, 5}$ M_{1-3} भूयिष्ठ- ; $B_{3, 5}$ °ष्ठः (for °ष्ठं). K_5 -धर्मा (for -कर्मा). — D_3 om.

व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति ।
व्याजेनैव ततो राजन्दर्शितो नरकस्तव ॥ १४
यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा ।
द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ १५
आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव किल्बिषात् ।
स्वपक्षाश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहता रणे ।
सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान्पश्य पुरुषर्षभ ॥ १६
कर्णश्चैव महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
स गतः परमां सिद्धिं यदर्थं परितप्यसे ॥ १७
तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभो ।
स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि शोकं नरर्षभ ॥ १८
भ्रातॄंश्चान्यांस्तथा पश्य स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ।
स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १९
अनुभूय पूर्वं त्वं कृच्छ्रमितःप्रभृति कौरव । C. 18. 102 B. 18. 3. 7 K. 18. 3. 2

13[b]. — [b]) K2 स्व- (for स). — K1-3 D5. 8 T4 ins. after 13[ab]: B2. 3 after 12:

11* भूयिष्ठं शुभकर्मा यः पूर्वं नरकमश्नुते ।

[D8 भूयिष्ठ-. K2 तु (for यः). K3 D8 निरयम् (for नरकम्). D5 T4 स पूर्वं नरकं व्रजेत् (for the post. half).]

— K1-3 D5 cont.: D6. 8 S ins. after 12:

12* भूयिष्ठशुभकर्मा त्वमल्पं जिह्मं तवाच्युत ।

[K1. 2 भूयिष्ठं (for °ष्ठ-). G5 -कर्म ते (sic) (for -कर्मा त्वम्). G3 अल्पजिह्मांस् (for अल्पं जिह्मं). D8 भवानघ (for तवाच्युत). K1. 3 अल्पजिह्मं तवानघ; D6. 8 T1. 4 G1. 2. 4 M4 अल्पजिह्म(D6. 8 T4 G4 °जिह्म)तया(M4 °स्तथा)च्युत (G2 °तः) (for the post. half).]

— [c]) K2 वाम् (for त्वम्). K2 D8. 9 T2 एव; K4 इव (for एवं). T2 [आ]गमितो; T3 क्रमितो (for ग°). — [d]) K5 श्रेयोर्थेवा (sic) (for °र्थिना). B2 तव; B8 सह; D8 विभोः (for नृप). B5 मया श्रेयोर्थिनामपि.

14 [b]) K1 उपचीर्णे-; B3. 6 D7 M4 उपाचीर्णः; T3 G1. 2. 4 उपजीर्णः; G3 सोपचीर्णः; Cn (gloss: वञ्चितः) उपचीर्णः (as in text). — [c]) B6 हि; G3 [इ]व (for [ए]व). D5 गतो; D6 T4 G1. 2 तदा; G4 तथा (for ततो). — [d]) K4 संदृष्टो; M4. 5 दृष्टस्तु (for दर्शितो). D5 T1 G3. 5 M2. 3 दृष्टस्तु नरकस्त्वया; D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 दर्शितं (G1 °तो) नरकं ततः (T2 G4 °व).

15 [a]) K1. 3 D8. 9 च (for [ए]व). K4 पार्था (for भीमस्). — [b]) K3. 5 D9 यथा पार्थो; K4 राजानश्च (for तथा पार्थो). K1 अपि (for तथा). — [c]) D9 तथैव (for द्रौपदी). K1-3 D5. 6. 8 S (except T3) तथैव (K3 D8 °था च) द्रौपदी कृष्णा. — [d]) D9 गता (for गताः).

16 M1 om. 16[ab]. — [b]) K3 D8 सर्वे च; K4 D5. 6 S (except T3; M1 om.) ते चापि (M5 °प-) (for ते चैव). B1-3. 5. 6 Dn D1. 3. 7 T3 कल्मषात् (for किल्बि°). — [c]) K3 B2 (marg. as in text) G1. 5 M स्वपक्ष्याश् (for °क्षाश्). K2 ते; K5 मे (for ये). — [d]) D9 निक्षिता (sic) (for निहता). K4. 5 D1 पार्थिवैराहता रणे. — [e]) K3 D8 एवं; D9 एतैः (for सर्वे). K3 D8 G4 M5 -प्राप्तांस् (for -प्राप्तास्). — [f]) D9 om. तान्पश्य. K5 पुरुषोत्तम; B1. 5. 6 Dn D1. 2. 4. 5. 7 T3 भरतर्षभ; D6 T4 G1. 2 च नरोत्तम (for पुरुषर्षभ). T2 तान्पश्यसि नरोत्तम; G4 क्षपश्य च नरोत्तम (sic); M1 एहि पश्य नरोत्तम.

17 [a]) D9 महेष्वास. K1 कर्णश्चैव महीपः*. — K1. 2 om. 17[b]-19[a]. — [b]) K5 सर्वे (for सर्व-). K3 D5. 6. 8. 9 T1. 2. 4 G1-4 M1. 3-5 सर्वास्त्रविदुषां वरः; G5 M2 सर्वास्त्रविदुदारधीः. — D6 17[cd]. — [c]) G1 सं- (for स). — [d]) K4 T1 -तप्यते; B3 -तप्स्यते; D5 -तप्यसि (for -तप्यसे).

18 K1. 2 om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) D6 T2. 4 G2 त्वं (for तं). T1 तं पश्य पुरुषेणैव. — [b]) T2 विभुं (for विभो). — [c]) D5 T1 G3. 5 M2-5 स्वस्थानं (D5 °ने) च; D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 °ने तं (G1 तु); D9 स्वं स्थानं च (for स्वस्थानस्थं). D8 T2. 4 G1. 2. 4 M1 -बाहुं (for -बाहो). — [d]) T1 G3 लोकं (for शोकं). K3 D9 ततोनघ; K4 नरर्षिभिः; D5. 6 T1. 2. 4 G1-4 M1. 3-5 ततो नृप; D8 परंतप; G5 M2 तवानघ (for नरर्षभ).

19 K1. 2 om. 19[a] (cf. v. l. 18). — [a]) T2 G1. 2. 4 M1 पुत्रांस् (for चान्यांस्). — [b]) K1 corrupt; G5 M स्वपक्ष्यांश् (for °क्षांश्). — [c]) K5 स्वे सत्; D4 स्वयं; D9 स्वस्व- (for स्वं स्वं). K1. 2 D9 G3 -प्राप्ता; T1 -प्राप्तं (for -प्राप्तान्). — [d]) T2 M1. 2 व्येतु ते; G4 वै ततो (for व्येतु ते). T2 मनसो (for मा°). K1 corrupt; B5 व्येतु ते मानसोद्धतः.

20 [a]) Hypermetric. K2 [आ]दितः कृच्छ्रम्; K3 D8 T1 G3 पूर्वं कृच्छ्रं त्वम्; D9 पूर्वंकृच्छ्रं त्वम्; G5 M2 च तत्कृच्छ्रम्; M3. 4 पूर्वं तत्कृ(M3 तं कृ)च्छ्रम् (for पूर्वं

विहरस्व मया सार्धं गतशोको निरामयः ॥ २०
कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् ।
दानानां च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पाण्डव ॥ २१
अद्य त्वां देवगन्धर्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिवि ।
उपसेवन्तु कल्याणं विरजोम्बरवाससः ॥ २२
राजसूयजिताँल्लोकानश्वमेधाभिवर्धितान् ।
प्राप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च फलं महत् ॥ २३
उपर्युपरि राज्ञां हि तव लोका युधिष्ठिर ।
हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि ॥ २४
मान्धाता यत्र राजर्षिर्यत्र राजा भगीरथः ।
दौःषन्तिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ २५
एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी ।
आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्राप्लुत्य गमिष्यसि ॥ २६
अत्र स्नातस्य ते भावो मानुषो विगमिष्यति ।
गतशोको निरायासो मुक्तवैरो भविष्यसि ॥ २७
एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरम् ।

त्वं कृच्छ्रम्). K1 corrupt; B Dn D1-4. 7 T3 कृच्छ्रं पूर्वं चानुभूय; D6 अनुभूय त्वकृच्छ्रंतिम् (sic). —^{b}) K4 यत्त:-; K5 D9 ततः- (for इतः-). K1 तै कर्मरिव***. —^{c}) G4 यथा (for मया). —^{d}) K1-3 D8 वीतशोको (for गत°). K5 गतशोके नरामयः (sic).

21 ^{a}) Dn1 G3-5 M2. 3 कर्मणा (for °णां). D6 T2. 4 G1. 2 M1 तव (for तात). G3. 5 M2-5 पुण्यानि (for °नां). —^{b}) K2 कृतानां; D8 ज्ञानानां; T3 जहानां (sic); G5 M2-5 जातानि (for जितानां). K1 कृतानां तपसां सु[स्व]यं; K3 D9 ज्ञाना(D9 °ति)नां तपसः स्वयं; D5. 6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 ज्ञानानां तपसां तथा (D5 च यत्; T2 तदा); T1 चीर्णानां तपसां च यत्; G3 जातानि तपसा च यत्. —^{c}) D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M महाभाग (for °बाहो). — K5 B1. 4-6 D4. 7 om. (hapl.) 21^{c}–23^{c}. —^{d}) D9 आप्नुहि; T3 प्राप्नोहि (for प्राप्नुहि). K4 Dn D1-3 T1 पार्थिव (for पाण्डव). K1. 2 फलमाप्नुहि भारत; B2 तपसश्च फलं महत्; B3 तपसः फलमाप्नुहि; G3 फलं प्राप्य हि पांडवाः.

22 K5 B1. 4-6 D4. 7 om. 22 (cf. v. l. 21). —^{a}) D9 अस्य; G3 सिद्धास् (for अद्य). K1. 2 D5 T3 G4. 5 M1. 2. 4. 5 त्वा (for त्वां). —^{b}) K3 दैत्याश्; M1 दिव्यश् (for दिव्याश्). T3 [ऽ]पि वा; M5 भुवि (for दिवि). —^{c}) B2. 3 T1 G1. 3. 5 M कल्याण्यो (B3 °णौ); D8. 9 °ण (for °णं). K1 उपसेवंत कल्याण; D5. 6 T4 G2. 4 °सेव्यंतु कल्याण्यो; T3 °सेव्यंति कळाण्यो (sic). —^{d}) K3 D8. 9 -वाससं; K4 Dn D1-3 -भूषणाः (for -वाससः).

23 K5 B1. 4-6 D4. 7 om. 23^{abc} (cf. v. l. 21). B2. 3 om. 23. —^{a}) K3 राजन्स्त्वं (for राजसूय-). T2 -कृताँल् (for -जिताँल्). G3. 4 राजसूयार्जिताँल् लोकान्. —^{b}) K4 अयमेवासि तद्विधान्; Dn D1-3 स्वयमेवासि ऋद्धितान्; D5. 6 अश्वमेधाभिवर्णितान्; D3 °दिवर्धितान्; T3 °द्रिवर्जितान्; G1 °भिनिर्जितान्. —^{c}) G4 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि). —^{d}) B6 महत्फलं (by transp.); Dn D2-4. 7. 9 महाफलं. M1 विद्यया सिद्धिमाप्नुयाः.

24 ^{a}) K3 D8 तु; D5. 6 S (except T3) वै (for हि). — T1 om. 24^{c}–26^{d}. —^{c}) K2 D9 T2 G1. 2. 4 M1 -समः (for -समाः). B6 तात (for पार्थ). —^{d}) K3 D8. 9 तेषु; G4 येषां (for येषु). D5. 6. 9 T2. 4 G M2-5 विचरिष्यसि (for विह°).

25 T1 om 25 (cf. v. l. 24). K1. 2 om. (hapl.) 25. —^{a}) B6 चैव (for यत्र). —^{c}) K4 (marg. as in text) Dn दौष्कंतिर्; K5 B2 दौष्वंतिर् (for दौःषन्तिर्). K3 D8. 9 भरतश्च गतो यत्र; D5. 6 T2. 4 G M दौष्यं(T2 G2 M1. 2. 5 °ष्षं)तिर्भरतो यत्र. —^{d}) D5. 6. 9 T4 G M2. 4. 5 विचरिष्यसि (for विह°).

26 T1 om. 26 (cf. v. l. 24). T4 om. 26^{ab}. M5 om. from 26 up to the end of this adhy. —^{ab}) G2 यैषा; G3 एका (for एषा). D4 देवी (for देव-). K3 D8 transp. पुण्या and पार्थ. K1 चैव (for पुण्या). T2 एषा पुण्या देवनदी (for 26^{a}). K5 पार्थस्त (for पार्थ). B2 -भाविनी; G4 -पाविनी (for -पावनी). — D8 om. (? hapl.) 26^{d}–28^{a}. G1 om. 26^{d}. —^{d}) K2 अत्याप्लुत्य गमिष्यसि.

27 D6 M5 om. 27 (cf. v. l. 26). D3 om. 27. D5 T1. 2. 4 G M1-4 read 27 after 30. —^{a}) B4 D5 तत्र (for अत्र). K4 स्नोते हि; K5 [अ]स्नाते हि; D1 स्नातो हि (for स्नातस्य). B1. 5. 6 Dn D2. 4. 7 T3 भावस्ते (by transp.); T4 G1. 3 ते देहो (G1 °वो). —^{b}) K1 G5 M1-4 मानुष्यो (for °षो). K2 G1. 5 M2 [ऽ]पि; D5 T1 G3 [ऽ]प-; T2. 4 G2 [ऽ]य; G4 [ऽ]ति- (for वि-). K4. 5 मानुषो (K5 °ष्यो) विगलिष्यति (K5 °सि). —^{c}) M1 न तु (for गत-). —^{d}) B2 गतसंज्ञो; D5 T1. 2 G1. 3-5 M1-4 मु(T1 त्य)क्तसंगो;

धर्मो विग्रहवान्साक्षादुवाच सुतमात्मनः ॥ २८
भो भो राजन्महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक ।
मद्भक्त्या सत्यवाक्येन क्षमया च दमेन च ॥ २९
एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन्कृता मया ।
न शक्यसे चालयितुं स्वभावात्पार्थ हेतुभिः ॥ ३०
पूर्वं परीक्षितो हि त्वमासीद्द्वैतवनं प्रति ।
अरणीसहितस्यार्थे तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ३१
सोदर्येषु विनष्टेषु द्रौपद्यां तत्र भारत ।
श्वरूपधारिणा पुत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ॥ ३२
इदं तृतीयं भ्रातॄणामर्थे यत्स्थातुमिच्छसि ।
विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ३३
न च ते भ्रातरः पार्थ नरकस्था विशां पते ।
मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ३४
अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ।
ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३५
न सव्यसाची भीमो वा यमौ वा पुरुषर्षभौ । C. 18. B. 18. K. 18.

T4 G2 °शोको (for °वैरो). M1 भविष्यति (for °सि).

28 M5 om. 28; D5 om. 28^{a} (for both, cf. v. l. 26). T1 om. 28^{ab}. G1 om. 28^{a}. —^{a}) K5 देवेंद्र; T2 देवेशे; G3 राजेंद्र (for देवेन्द्रे). —^{b}) K4 राजानं तं (for कौरवेन्द्रं). —^{d}) G4 [आ]संतम् (sic) (for सुतम्).

29 M5 om. 29 (cf. v. l. 26). —^{a}) K1.2 महाराज; D9 सुप्राज्ञ (submetric) (for महाप्राज्ञ). —^{b}) K3 [ऽ]हं (for ऽस्मि). G4 मम (for तव). K4.5 D1 भारत (for पुत्रक). — G3 om. 29^{c}–30^{b}. —^{c}) K5 T3 सद्- (for मद्-). K2 -भक्तः; D8 -भक्ता (for -भक्त्या). K5 सम- (for सत्य-). D8 -वाक्यैश्च (for -वाक्येन). —^{d}) D5.6 T1.2.4 G1.2.4.5 M1–3 शमेन (for क्षमया).

30 M5 om. 30 (cf. v. l. 26). G3 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). —^{a}) K2 तृतीय-; G4 °यं (for °या). —^{b}) K5 transp. तव and राजन्. K1.2 त्वयि राजन्मया कृता. —^{c}) G2 शक्यते. —^{d}) B4 partly damaged. D8 स्वभावान्. B1.5.6 Dn D2–4.7 T3 हेतुतः (for °भिः). K4.5 D1 स्वभावात्त्वं हि पार्थिव; T1 °वैर्भावहेतुभिः; G3 स्वभावार्थाय हेतुभिः. — After 30, D5 T1.2.4 G M1–4 read 27.

31 M5 om. 31 (cf. v. l. 26). —^{a}) K3 मे; K4.5 D5.6.8 T1.2.4 G M2–4 [ऽ]सि (for हि). M1 त्वाम् (for त्वम्). —^{b}) M1 partly damaged. K1.2 D9 G1.2.5 M1–3 आसीद्; D5.6 T1.4 G3.4 मया (for आसीर् as in M4 only). K3 B D7 आसीद्द्वैतवने मया (K3 पुरा; B1.5.6 तदा); K4.5 Dn D1–4.8 T2.3 तत्र द्वै(Dn D2.4 T2 प्रश्नाद्द्वै; D3 T3 प्रश्नान्द्वै)तवने मया. — 31^{cd} damaged in M1. —^{c}) K5 आरणी-; T3 अरणी- (for °णी-). —^{d}) K4 तत्र; D5 तं च (for तच्च). G3 तं च विस्तीर्णवानसि; M3 तच्च निस्तीर्यवानसि.

32 M5 om. 32 (cf. v. l. 26). —^{a}) B2 सोदरेषु; D1 सौदर्येषु (for सो°). G3 निविष्टेषु; M1 विमुक्तेषु (for विनष्टेषु). K1.2 सोदरेषु च सर्वेषु; D9 सौदर्येषु विनिष्टेषु (sic). —^{b}) K5 Dn2 D2–4.7 G5 M3.4 द्रौपद्यास्; Dn1 T3 G3 °द्या (for °द्यां). K2 B4 D5.6.8.9 T1.2.4 G M2–4 चैव (for तत्र). K1.3 द्रौपद्यां चै(K3 °द्या चै)व भारत; M1 द्रौपद्यां च पुनस्त्विह. — T1 om. 32^{cd}. —^{c}) K3.5 B5 D5.6.9 G3 स्वरूप-; G4 श्वारूप- (for श्व°). K2 -धर्मिणा (for -धारिणा). K3 D8.9 चैव; B6 Dn2 तत्र; M3 पार्थ (for पुत्र). —^{d}) Dn1 पुत्र त्वं; M1 द्वितीयं (for पुनस्त्वं). K4.5 D1 हि (for मे).

33 M5 om. 33 (cf. v. l. 26). 33^{ab} is damaged in M1. —^{a}) Dn D2–4 इमं (for इदं). —^{b}) K5 अर्थवत्; D6 T1.2.4 G1.2.5 M2–4 अर्थे ह (D6 T4 G1.2 हि; T1 यः); T3 मध्ये यत्; G4 corrupt (for अर्थे यत्). K5 अर्हसि; G4 इच्छति (for °सि). —^{c}) G2 हि (for ऽसि). —^{d}) K5 स्वर्गा (sic); D6 T4 G2 सुखं (for सुखी).

34 M5 om. 34 (cf. v. l. 26). —^{a}) D5.6 T1.2.4 G M1–4 पंच (for पार्थ). —^{b}) K1.2 B1.4–6 Dn D2–4.7 T3 नरकार्हा (for °कस्था). —^{d}) K1.2 प्रदर्शिता (for प्रयोजिता).

35 M5 om. 35 (cf. v. l. 26). K1.2 om. 35^{ab}. 35^{ab} is damaged in M1. —^{a}) B5 Dn D2–4 T3 नरकास्; D5.6 T1.2.4 G M2–4 नरकं (for °कस्). —^{b}) B2.5 Dn D2–6 T G M2–4 द्रष्टव्यं (B5 Dn D2–4 T3 °व्याः) (for °व्यः). —^{c}) K3 एवं; B4 अतस् (for ततस्). —^{d}) M1 मुहूर्तं स्वधियोत्तमं.

कर्णो वा सत्यवाक्शूरो नरकार्हाश्चिरं नृप ॥ ३६
न कृष्णा राजपुत्री च नरकार्हा युधिष्ठिर ।
एह्येहि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोकगाम् ॥ ३७
एवमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः ।
जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदशालयैः ॥ ३८
गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम् ।
अवगाह्य तु तां राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ३९
ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निर्वैरो गतसंतापो जले तस्मिन्समाप्लुतः ॥ ४०
ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
धर्मेण सहितो धीमान्स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

36 M_{5} om. 36 (cf. v. l. 26). — ^{a}) D_{6} $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M_{1-4} सव्यसाची भीमसेनो (T_{1} G_{3} स भीमो वा). — ^{b}) $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G M_{2-4} यमौ वा (D_{3} T_{4} $G_{1,2,4}$ तौ) सुकुमारकौ; M_{1} न यमौ सुकुमारकौ. — ^{c}) $K_{1,4,5}$ $D_{1,5}$ G_{4} सत्यवाञ्छ (for °वाक्). D_{9} -परो (for शूरो). — ^{d}) K_{5} नरकार्हे; D_{1} °र्हश्च (for °र्हाश्च). K_{1} विभो; D_{8} नृपः; $T_{2,4}$ $G_{2,5}$ M_{2-4} न च (for नृप). T_{1} निरयार्हा न ते नृप; M_{1} नरकार्हौ महातपाः.

37 M_{5} om. 37 (cf. v. l. 26). — ^{a}) T_{2} $G_{1,4}$ सा (for न). K_{3} वा; T_{2} G_{2} न (for च). — ^{b}) K_{5} नरकार्हौ; D_{6} नरकस्था (for °कार्हा). Bom. ed. कथंचन (for युधिष्ठिर). — D_{3} reads 37^{cd} on marg. — ^{c}) D_{9} भारत- (for भरत-). — ^{d}) $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ चेमां (for गङ्गां). T_{1} G M_{2-4} पश्य चेमां त्रि(G_{3} चैनां त्रि)-लोकगां (M_{3} °गाः); M_{1} पश्य लोकान्दिवौकसां.

38 M_{5} om. 38 (cf. v. l. 26). D_{3} om. 38^{a}–39^{b}. Before 38, $D_{5,6,9}$ S (M_{5} om.) ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) $K_{1,2}$ T_{3} तु (for स). — ^{b}) D_{8} पुत्र (for पूर्व-). — After 38^{ab}, M_{1} ins.:

13* महागुरोश्च शुश्रूषा वेदान्तश्र[°नां श्र]वणं तथा ।
पूजिते ब्रह्मविच्छ्रेष्ठैः स्वगृहे शिवलिङ्गके ।
मद्वंशजानां न दान्तं शिवादाधिक्यबुद्धिता ।
स्वायंभुवादात्रयाद्दौ (sic) भवेत्तव वरादिह ।
अस्मादाधिक्यबुद्धिश्चेदनाय नृणां ह सा(sic) । [5]
मद्वंशजानां सर्वेषां मास्तु सा त्वदनुग्रहात् ।
इत्युक्त्वा धर्ममुद्दिश्य महान्तं नरमादरात् ।
उवाच किंचिदुद्दिश्य त्वादृशा तु जनाधिप ।

— Before 38^{cd}, M_{1} ins. युधिष्ठिरः. — ^{d}) K_{3-5} B_{1-3} Dn $D_{1,2,4,5,7,8}$ $T_{1,3}$ G_{4} M_{3} त्रिदिवालयैः (for °दशालयैः).

39 M_{5} om. 39 (cf. v. l. 26). D_{3} om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) D_{8} स्नातुं (for पुण्यां). — ^{b}) K_{3} तां स्नातुम्; K_{4} धावनीम्; D_{8} तां शुभाम्; T_{3} M_{4} पावनाम् (for °नीम्). K_{5} -संस्तुतां; M_{2} (*sup. lin.*) -संस्कृतां (for -संस्तुताम्). G_{4} पावनीं मणिसंस्कृतां. — D_{3} reads 39^{c}–41^{b} on marg. — ^{c}) K_{5} $D_{5,6}$ T_{4} $G_{2,4}$ स तां; $B_{1,3,5,6}$ Dn $D_{2-4,7}$ T_{3} $G_{1,3}$ ततो (for तु तां). G_{4} राज- (for राजा). — ^{d}) D_{9} तत्याज मानुषीं तनुं.

40 M_{5} om. 40 (cf. v. l. 26). D_{3} reads 40 on marg. — ^{a}) K_{1} -वसुरूपा (for -वपुर्भूत्वा). B_{3} धृत्वा (for भूत्वा). — $K_{1,2}$ M_{1} om. (hapl.) 40^{c}–41^{b}. — ^{d}) D_{5} जीवे तस्मिन्समाप्लुतं.

41 M_{5} om. 41 (cf. v. l. 26). $K_{1,2}$ M_{1} om. 41^{ab} (cf. v. l. 40). D_{3} reads 41^{ab} on marg. — ^{a}) $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ G_{2-4} वृतो ययौ (by transp.). K_{3} $D_{8,9}$ ययौ परिवृ(D_{9} °स)तो देवैः. — ^{b}) B_{1} महामतिः (for युधिष्ठिरः). — ^{c}) D_{5} राजन् (*for* धीमान्). — ^{d}) K_{2} महात्मभिः; T_{1} G_{3} मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — After 41, N (except $D_{5,6}$) T_{3} ins.:

14* यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ।

[(L. 1) K_{5} -व्याघ्र (for -व्याघ्राः). $K_{4,5}$ *D_{8}* स्थिता (for शूरा). B_{1} -कल्मषाः (for -मन्यवः). — (*L. 2*) K_{5} धार्तराष्ट्रास्च (for °ष्ट्राश्च). K_{2} स्थानानि स्वानि भेजिरे (for the post. half).]

Colophon om. in M_{5}. — *Adhy. name :* $K_{1,2}$ धर्मसंदेशः; D_{9} युधिष्ठिरस्वर्गगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{2} 4; $K_{1,5}$ B_{6} Dn D_{3-6} S (M_{5} om) *3* (*as* in text). — *Śloka no.:* K_{4} 22; K_{5} 43; *D_{9}* 45.

४

वैशंपायन उवाच ।

तो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्षिमरुद्गणैः ।
ज्यमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुंगवाः ॥ १
दर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम् ।
नैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनोपसूचितम् ॥ २
ीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् ।
चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ।
उपास्यमानं वीरेण फल्गुनेन सुवर्चसा ॥ ३
अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णं शस्त्रभृतां वरम् ।
द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४
अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवृतं प्रभुम् ।
भीमसेनमथापश्यत्तेनैव वपुषान्वितम् ॥ ५
अश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानौ स्वतेजसा
नकुलं सहदेवं च ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ६

---

1 b) K3 D3.8.9 T4 G2 सह; K4.5 D1 अथ (for सर्षि-). — c) B2.3.5.6 Dn D2–4.7 T3 स्तूयमानो (for पूज्य°).

2 D5.6 S (except T3) om. 2ab. — b) D9 ब्रह्माणं (for ब्राह्मेण). — c) G5 M1.2.4 तेन वै (M1 सं-) (for तेनैव). G3 [अ]दृष्ट- (for दृष्ट-). — d) B (except B2) Dn D2–7 S एव; D1 उत (for उप-). D8 T2.4 G1.2.5 M -पूजितः (M4 °तं); G4 -सूचितः (for °तम्). K3 यत्र ते कुरुपुंगवाः; K5 सादृश्ये तां न सूचितं.

3 a) D6 T4 दीप्यमानः (for °मानं). K4 reads from स्ववपुषा up to उपास्यमानं (in 3e) on marg. K1.2.5 स (for स्व-). — K5 reads 3bc twice. — b) G3 वस्त्रैर् (for अस्त्रैर्). D8 T2.4 G1.2.4 उपासितं (D6 T4 °तः) (for उपस्थितम्). D5 दिव्यास्त्रैस्तैरुपास्थितं. — cd) D6 G3 शक्र- (for चक्र-). K3 D8 दिव्यैः शुभैः (for घोरैर्दिव्यैः). — e) K1 उपास्यमाणं; K2 °मानो; D8 °मान- (for °मानं). D5.6 T2.4 G M वि(M5 जि)ष्णुं च; T1 सततं (for वीरेण). — f) K1.5 फल्गुणेन. D5.6 S (except T3) फल्गुनं च सुवर्चसं. — After 3, N (except D5.6) T3 ins.:

15* तथास्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम् ।
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समुद्वीक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
यथावत्प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ ।

[(L. 1) K1–3 D8.9 -रूपं हि (for -स्वरूपं). K5 यथास्वरूपं कौंतेयं (for the prior half). K1–3 B2 (marg.) D8.9 ददर्श भ्रातरं नरं (for the post. half). —(L. 2) K5 B2–4 Dn2 D8 समुदीक्ष्य; D9 समुदीक्षा (for °द्वीक्ष्य). — (L. 3) K3 B2.4 D8.9 यथार्हं (for °वत्). K1 यथार्हे प्रतिपादाते (sic); K2.5 यथार्हं प्रतिपद्यस्तां (K5 °पेदौ तौ); Dn यथावत्प्रतिपेदेते (for the prior half). K3 D8 लोक- (for देव-).]

On the other hand, G4 ins. after 3:

16* ददर्श राजा धर्मात्मा कुरुवंशयशस्करः ।

4 K2 transp. 4 and 5. — a) K2 तथा देशे; K3 D7 पुनः स्थाने; K4 Dn2 D2 G5 M2–5 तथोद्देशे; D4 G4 तदा देशे; D5.6 T3.4 G1–3 M1 ततो देशे (for अथोद्देशे). K5 अत्र रश्मिस्तथोद्देशे (sic); D8 अपरस्मिन्पुनः स्थाने; T1 अथ तस्मिन्समुद्देशे. — b) K5 वरः (for वरम्). — K4 reads 4cd on marg. — c) K3 D9 -संकाशं; B1.3.5 Dn D2.3.5.7 T1.3 G3.4 M5 -सदृशं (for -सहितं). — d) K1.5 D5 -नंदन (for °नः).

5 K2 transp. 4 and 5. — a) K3 D8 T2.4 G1.2.4.5 M1–4 तथा; D5 T1 G3 M5 ततो (for अथ). K2 ततोद्देशे (for उद्देशे). K4.5 D1 य(D1 अ)थाप(K5 °व)रे समुद्देशे; D8.9 तथापरस्मिन्देशे तु (D9 च). — b) G1 -भृतं (for -वृतं). K1.2 M5 प्रभुः; K5 D8 T4 G2.3 शुभं (for प्रभुम्). K3 D8.9 पूज्य(D8 °ज)मानं मरुद्गणैः. — c) K1 D9 तथा; K2.3 D8 तदा (for अथ). — d) K1.2 दिव्येन; K5 तैरेव; D4 दीप्तेन (for तेनैव). K1 वृतं; D7 M5 स्थितं (for [अ]न्वितम्). — After 5, N (except D5.6) T3 ins.:

17* वायोर्मूर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितम् ।
श्रिया परमया युक्तं सिद्धिं परमिकां गतम् ।

[(L. 1) K4.5 D1 वायुमूं(K4 °युमू)र्तिस्त(D1 °र्ति त)तः पार्श्वे (for the prior half). K1.2 दिव्यगंध-; K4 °रूप- (for °मूर्ति-). K3 D8.9 वायोर्मूर्तिधरं वीरं साक्षाद्देवं प्रभंजनं. — (L. 2) K1.2 D9 श्रिया युक्तं परमया (for the prior half). K4 परमकां (for °मिकां). T3 गतिं (for गतम्).]

6 a) K1 D5 T1.2 G3–5 M1.2.4.5 अश्विनोश्च; K2 D6 T4 G1.2 M3 °नौ च (for °नोस्तु). D5 T1 G3 ततः

तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।
वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसम् ॥ ७
अथैनां सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ।
ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् ॥ ८
श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ।
अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ ९
द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता ।
रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्मिता शूलपाणिना ॥ १०
एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।
द्रौपद्यास्तनया राजन्युष्माकममितौजसः ॥ ११
पश्य गन्धर्वराजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
एनं च त्वं विजानीहि भ्रातरं पूर्वजं पितुः ॥ १२
अयं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।
सूर्यपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो राधेय इति विश्रुतः ।
आदित्यसहितो याति पश्यैनं पुरुषर्षभ ॥ १३
साध्यानामथ देवानां वसूनां मरुतामपि ।

(for तथा). —^{b}) K_3 D_9 दीप्यमानं; D_6 T_4 °माने (for °मानौ). K_1 सु- (for स्व-). —^{d}) $D_{5,8,9}$ -नंदनं (D_5 °न).

7 ^{a}) D_5 G_8 ततो (for तथा). K_1 पंचालीं; D_8 पांचालिं. —^{b}) B_4 -शालिनीं; D_8 -गंधिनीं (for -मालिनीम्). $D_{5,6}$ S (except T_8) कृष्णामु(G_4 उत्तमो)त्पलगंधिनीं. — After 7^{ab}, K_1 ins.:

18* दिव्येन वपुषा युक्तां दिव्यभूषणभूषिताम् ।
तां दृष्ट्वा धर्मराजानमुवाच च शचीपतिः ।

— $K_{1,2}$ om. 7^{c}–9^{b}. —^{d}) $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G M सूर्य- (for अर्क-). K_5 $T_{2,8}$ $G_{8,4}$ -वर्चसा (T_2 °सां); $M_{4,5}$ -वर्चसि (for °सम्). K_3 तिष्ठंती स्वेन तेजसा; D_8 तिष्ठती सूर्यवर्चसां (sic); D_9 तिष्ठंती सूर्यतेजसा.

8 $K_{1,2}$ om. 8 (cf. v. l. 7). —^{a}) K_3 D_9 न चैनां; B_8 D_8 तथैनां; Dn D_{2-4} अखिलं; $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ G M तत्रैनां; T_1 वज्रिणं (for अथैनां). —^{b}) K_4 D_5 $T_{1,8}$ G_3 द्रष्टुम्; $M_{2,5}$ स्प्रष्टुम् (for प्रष्टुम्). K_8 इच्छेद्; K_4 D_8 इच्छन् (for ऐच्छद्). —^{c}) $D_{5,8}$ तत्तस्य; T_1 G_2 ततः स (for ततोऽस्य). — For 8^{cd}, D_9 subst.:

19* ततोऽस्य कथयामास भगवान्वै पुरंदरः ।

9 $K_{1,2}$ om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). —^{a}) K_5 श्रीरेव; G_8 स्थितैषा; G_4 श्रीकृष्णा (for श्रीरेषा). $D_{5,7}$ नूनं; D_9 राजन् (for -रूपा). —^{b}) K_5 त्वदर्थं. $B_{1,5}$ $D_{1,7}$ मानुषीं; $B_{2,4,6}$ T_3 मानुषान् (for °षं). B_3 $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G M त्वदर्थं (B_3 °र्थे) मानुषी कृता. — T_1 om. 9^{cd}. —^{cd}) $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1-3,5}$ M_{1-3} लक्ष्मीर्देवी; G_4 लक्ष्मीर्दिव्या (for अयोनिजा). D_4 देव- (for लोक-). $K_{1,2}$ transp. लोककान्ता (K_1 °कर्ता) and पुण्यगन्धा.

10 $K_{4,5}$ B Dn $D_{1-4,7}$ T_8 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. —^{b}) M_1 -धारिता (for -जीविता). K_8 $D_{8,9}$ भवद्भिः सह संगता. —^{cd}) $K_{4,5}$ D_1 transp. भवतां and निर्मिता. T_4 $G_{2,3,5}$ M_2 भवतो; G_1 M_5 °ता (for °तां). K_1 एषा (for ह्येषा). K_1 विहिता; K_2 निहता (sic) (for निर्मिता).

11 ^{b}) B_4 (marg. as in text) गंधर्वाः पावकोपमाः. —^{c}) K_1 द्रौपदी- (for °द्यास्). $K_{4,5}$ D_1 पंच (for राजन्). —^{d}) K_3 $D_{5,8,9}$ $T_{1,2}$ $G_{1,3,5}$ M चामितौजसः. D_6 युष्मान्वामिततेजसः; G_4 सुवर्चाश्चामितौजसः.

12 K_5 reads 12 on marg. —^{a}) K_5 परं (for पश्य). D_5 T_1 G_3 M_5 -राजं तु (for -राजानं). —^{b}) K_1 च पांडव; $K_{2,3}$ $D_{5,6,8,9}$ S (except T_8) च पार्थिवं (for मनीषिणम्). —^{c}) $K_{1,2}$ M_8 एतमंधं; K_8 एतमेव; $K_{4,5}$ B $D_{1-3,7}$ एवं (K_5 येन; B_2 एव) स त्वं; D_4 एनं त्वं च; D_5 एवमद्धा; D_6 $T_{2,4}$ $G_{1,2,4,5}$ $M_{1,2,4,5}$ एतद(M_1 °म)र्थं; D_8 एनमंधं; T_1 एनमस्था; T_3 एवं च त्वं (for एनं च त्वं). D_9 एनमन्वविजानीहि; G_3 ये समर्था विजानंति. —^{d}) K_8 पूजितं (for पूर्वजं).

13 ^{a}) K_3 पूर्वको (for °जो). —^{b}) $K_{1,2}$ -प्रभः (for -द्युतिः). —^{c}) K_2 Bom. ed. सूतपुत्राग्रजः (K_2 °त्रोग्रजः) (for सूर्यपुत्रोऽग्रजः). K_4 गतः; G_1 रथ-; G_4 युधि; G_5 M_2 [अं]गजः (for ऽग्रजः). K_3 D_8 ज्येष्ठो (for श्रेष्ठो). K_5 सर्वपुत्रोग्रजः श्रेष्ठो; D_6 सूर्यपुत्रो महातेजा; M_8 °पुत्रोग्रतेजाश्च. — K_2 reads 13^{e}–14^{b} on marg. —^{e}) T_2 आदित्यः (for °त्य-). $K_{1,2}$ [ऽ]भ्येति; $D_{5,6}$ S (except M_5) भाति (for याति). —^{f}) K_3 D_8 कुरुसत्तम; K_4 $B_{1,2,4-6}$ Dn $D_{2-4,7}$ T_8 पुरुषर्षभ; D_5 G_3 भरतर्षभ.

14 Dn_1 transp. 14 and 15. —^{a}) D_8 अभि-; M_5 अपि (for अथ). $K_{1,2}$ दैत्यानां (for देवानां). —^{b}) K_4 Dn D_{2-4} T_8 विश्वेषां; D_7 मुनीनां (for वसूनां). $K_{4,5}$ महताम् (for मरुताम्). —^{c}) G_3 पंच

गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्ण्यन्धकमहारथान् ।
सात्यकिप्रमुखान्वीरान्भोजांश्चैव महारथान् ॥ १४
सोमेन सहितं पश्य सौभद्रमपराजितम् ।
अभिमन्युं महेष्वासं निशाकरसमद्युतिम् ॥ १५
एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या माद्र्या च संगतः ।
विमानेन सदाभ्येति पिता तव ममान्तिकम् ॥ १६
वसुभिः सहितं पश्य भीष्मं शान्तनवं नृपम् ।
द्रोणं बृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं निशामय ॥ १७
एते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव ।
गन्धर्वैः सहिता यान्ति यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥ १८
गुह्यकानां गतिं चापि केचित्प्राप्ता नृसत्तमाः ।
त्यक्त्वा देहं जितस्वर्गाः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ १९ C. 18. B. 18. K. 18.

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(for पश्य). — ^{d}) $D_{5.6}$ S (except T_3) वासुदेवपदानुगान्. — ^{e}) M_1 om. from किप्रमुखा up to महेष्वा (in 16^{a}). — ^{f}) $K_{4.5}$ D_1 एतांश्च (for भोजांश्च). K_2 om. महा. K_{1-3} $B_{1.3.5}$ Dn $D_{2-4.7-9}$ T_3 M_5 महाबलान् (for °रथान्).

15 M_1 om. 15 (cf. v. l. 14). Dn_1 transp. 14 and 15. — ^{a}) G_3 सह संपश्य (for सहितं पश्य). — ^{c}) $K_{4.5}$ D_1 महाबाहुं; B_4 (marg. as in text) महात्मानं (for महेष्वासं).

16 M_1 om. up to महेष्वा (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_1 यथा (for एष). K_4 महाराजः (for महेष्वासः). — ^{b}) D_8 T_4 $G_{1.2}$ संवृतः; G_4 सुव्रतः (for संगतः). — ^{c}) K_1 B_6 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{1-4} M_{1-4} सहाभ्येति; $D_{3.9}$ सम° (for सदा°). — ^{d}) K_1 पिता राजंस्तवांतिकं; K_2 पितामह तवांतिकं; K_3 $D_{3.9}$ -पिता तात (D_9 तव) तवांतिकं.

17 ^{b}) D_6 $T_{2.4}$ $G_{2.5}$ M_{2-4} नृपं; D_8 भीष्म-; M_5 भीमं (for भीष्मं). $K_{2.5}$ $D_{5.6.9}$ $T_{2.4}$ G_{2-5} $M_{1-3.5}$ नृप (for नृपम्). — ^{c}) K_5 द्रोण- (for द्रोणं). B_5 सार्धं (for पार्श्वे). — ^{d}) K B_2 D_8 गुरुमेतं; $D_{5.6}$ T_4 G_2 गुरुं पुत्र; T_2 $G_{1.5}$ M गुरुपुत्रं; G_3 गुरुः पुत्र; G_4 गुरुं पश्य (for गुरुमेनं). T_1 स्थितं नृप निरामयं.

18 ^{a}) $K_{4.5}$ D_1 च बहवो; D_7 महीपाल (for °पाला). — ^{b}) G_1 $M_{1.3}$ यौधास्. — ^{c}) K_1 गांधर्वैः; K_2 Dn D_{2-4} T_3 गंधर्व- (for °र्वैः). — ^{d}) B_5 Dn $D_{2-5.7}$ T_3 यक्ष- (for यक्षैः). K_4 तदा (for तथा).

19 ^{a}) T_1 गतिश् (for गतिं). B_1 चैव (for चापि). — ^{b}) K_4 प्रापुर् (for प्राप्ता). $K_{1.2}$ D_5 G_3 $M_{1.3}$ नृपोत्तमाः ($K_{1.2}$ °म); $K_{4.5}$ B_{1-4} D_1 नरोत्तमाः; $B_{5.6}$ Dn $D_{2-4.7}$ T_3 नराधिपाः; G_4 नृपसमाः (for नृसत्तमाः). — ^{c}) $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ त्यक्तदेहा; $G_{3.5}$ $M_{1.2.4.5}$ त्यक्त्वा देहान् (for त्यक्त्वा देहं). $K_{1.2.4.5}$ $B_{2.5}$ Dn_1 D_{1-4} T_1 जितः स्वर्गः; K_3 D_8 गताः स्वर्गं; $B_{1.3}$ जिताः स्वर्गाः; D_9 नृपस्वर्गः (sic) (for जितस्वर्गाः). D_6 त्यक्तदेहकृतस्वर्गाः; T_3 त्यक्त्वा देहाञ्जितः स्वर्गः. — ^{d}) B_2 पुण्यवान् (for °वाग्). $K_{1.3}$ $D_{4.9}$ -कर्मणः (D_9 °णा); D_5 $T_{1.2.4}$ $G_{2.4}$ M_5 -सत्तमाः; G_5 M_{1-4} -संमताः (for -कर्मभिः). D_6 G_1 पुण्यवाक्सिद्धिसत्तमाः; D_8 °वाग्बुधिकर्मिणः; G_3 °भाग्बुद्धिसत्तमाः.

Colophon. — *Adhy. name:* K_1 इंद्रवाक्यं; K_2 धर्मवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{3.4.5}$ B_6 Dn_1 $D_{3-6.9}$ S 4 (as in text). — *Śloka no.:* K_5 Dn_2 D_9 23.

५

3. 146
8. 5. 1
5. 1

जनमेजय उवाच ।
भीष्मद्रोणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः ।
विराटद्रुपदौ चोभौ शङ्खश्चैवोत्तरस्तथा ॥ १
धृष्टकेतुर्जयत्सेनो राजा चैव स सत्यजित् ।
दुर्योधनसुताश्चैव शकुनिश्चैव सौबलः ॥ २
कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः ।
घटोत्कचादयश्चैव ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ३
ये चान्ये कीर्तितास्तत्र राजानो दीप्तमूर्तयः ।
स्वर्गे कालं कियन्तं ते तस्थुस्तदपि शंस मे ॥ ४
आहोस्विच्छाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम ।
अन्ते वा कर्मणः कां ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं त्वया द्विज ॥ ५
सूत उवाच ।
इत्युक्तः स तु विप्रर्षिरनुज्ञातो महात्मना ।
व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपचक्रमे ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
गन्तव्यं कर्मणामन्ते सर्वेण मनुजाधिप ।
शृणु गुह्यमिदं राजन्देवानां भरतर्षभ ।

5

1 K_1 om. 1^{cd}. — ^{c}) $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1-3.5}$ M वीरौ; D_9 T_3 G_4 चैव (for चोभौ). — ^{d}) K_2 transp. उत्तरः and तथा.

2 ^{a}) D_6 धृतकेतुर् (for धृष्ट°). K_5 ययत्सेनो (for जय°). — K_3 $D_{8.9}$ om. (hapl.) 2^{b}–3^{a}. — ^{b}) T_1 सपत्नजित्; G_1 स सात्यकिः (for स सत्यजित्). K_5 राजा वै सत्यजित्तथा. — ^{c}) K_1 B_3 G_5 $M_{2.4.5}$ -सुतश्; $K_{4.5}$ G_3 -मुखाश् (for -सुताश्). $K_{1.2}$ चापि (for चैव). D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ दुर्योधनश्च कर्णश्च. — ^{d}) $K_{2.5}$ B_1 T_3 चापि (for चैव).

3 K_3 $D_{8.9}$ om. 3^{a} (cf. v. l. 2). — ^{a}) K_1 D_5 T_1 $G_{3.4}$ कर्णपुत्रश्च विक्रांतो. — ^{b}) T_1 सत्यजिच्च (for राजा चैव).

4 ^{a}) K_3 $D_{8.9}$ [ए]ते; T_3 [अ]पि (for [अ]न्ये). $K_{4.5}$ D_1 राजन्; B_1 विप्र; B_{2-6} Dn D_{2-4} T_3 वीरा (for तत्र). $K_{1.2}$ $D_{5.6}$ $T_{1.3.4}$ G M एते वै ($K_{1.2}$ ये चैते; D_5 ये ते वै) कीर्तिता विप्र (D_6 T_4 G_2 °प्रा). — ^{b}) G_5 $M_{2.3}$ दिव्य- (for दीप्त-). — ^{c}) $K_{1.2}$ सर्वे (for स्वर्गे). $K_{4.5}$ कियंतस्; D_6 कियंतैश्; D_9 कियत्तु (for कियन्तं). D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ च (for ते). — D_8 om. (? hapl.) 4^{d}–5^{a}. — ^{d}) D_8 तस्थौ (sic). D_5 $T_{2.4}$ $G_{2.5}$ M तच्चापि; G_1 तं चापि; G_4 ते चापि (for तदपि). K_4 D_1 संगताः (for शंस मे). K_5 तस्थुस्तत्रापि सगताः; T_1 स्थितास्तानपि शंस मे.

5 D_6 om. 5^{a} (cf. v. l. 4). K_1 om. 5^{ab}. — K_{2-5} B Dn_1 D_2 (before corr.).$_{3-5.9}$ T_3 G_2 अ स्वित्. K_3 $D_{8.9}$ तेषां (for स्थानं). T_1 तेषां स्वेच्छानि स्थानं; G_4 अहो स्वैव स्वकं स्थानं. — ^{b}) K_3 D स्थानं चैव; D_6 स्थानं नैषां; T_1 आसीत्तत्र; T_3 $G_{1.4}$ नै तत्र (for तेषां तत्र). — ^{c}) $K_{1.3.4.5}$ B Dn $D_{2-4.7}$ T_3 M_4 कर्मणां (for °णः). G_3 काले; G_4 M_5 किं (for कां ते). — ^{d}) $K_{3.5}$ नरर्षभ (for नरर्षभाः) — ^{e}) G_1 transp. श्रोतुम् and एतद्. K_3 $D_{5.6.8.}$ $T_{1.2.4}$ G_{2-5} M भगवन्; K_5 ह श्रोतुं (for [अ]हं श्रोतुं) — ^{d}) $K_{1.3}$ त्वयानघ; Dn $D_{2-4.7}$ T_3 द्विजोत्तम; D T_4 G_2 मया द्विज (for त्वया द्विज). — *After* 5, N (*except* $D_{5.6}$) T_3 *ins.*:

20* तपसा हि प्रदीप्तेन सर्वं त्वमनुपश्यसि ।
[K_5 सर्वं तु स न पश्यति (*for the post. half*).]

6 $K_{1.2}$ D_9 G_4 M_5 om. 6. K_{3-5} B D (excep $D_{5.6}$; D_9 om.) T_3 सौतिर् (for सूत). — ^{a}) $K_{3.4}$ $B_{2.4}$ $D_{1.8}$ ब्रह्मर्षिर्; K_5 राज° (for विप्र°). — ^{c}) G_4 व्यासेन सत्यनृपतिम् (*sic*). — ^{d}) $K_{3.4}$ व्याख्यातुम् (*for* आ°).

7 D_5 T_1 G_3 om. 7^{ab}. — ^{a}) $K_{1.2}$ कर्तव्यं; $B_{1.3.5}$ Dn $D_{2-4.7}$ न शक्यं (for गन्तव्यं). — ^{b}) $K_{1.2}$ पूर्वेण; D_6 T_{2-4} $G_{1.2.4.5}$ M सर्वेषां (for °ण). — After 7^{ab}, N (except $D_{5.6}$) ins.:

21* प्रकृतिं किं नु सम्यक्ते पृच्छैषा संप्रयोजिता ।
[D_9 प्रकृतिः (for °तिं). K_{3-5} B_{1-3} D_7 तु (for नु).

यदुवाच महातेजा दिव्यचक्षुः प्रतापवान् ॥ ७
मुनिः पुराणः कौरव्य पाराशर्यो महाव्रतः ।
अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ ८
वसूनेव महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः ।
अष्टावेव हि दृश्यन्ते वसवो भरतर्षभ ॥ ९
बृहस्पतिं विवेशाथ द्रोणो ह्याङ्गिरसां वरम् ।
कृतवर्मा तु हार्दिक्यः प्रविवेश मरुद्गणम् ॥ १०
सनत्कुमारं प्रद्युम्नः प्रविवेश यथागतम् ।
धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान्प्राप दुरासदान् ॥ ११
धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यशस्विनी ।
पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रसदनं ययौ ॥ १२
विराटद्रुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
निशठाक्रूरसाम्बाश्च भानुः कम्पो विडूरथः ॥ १३
भूरिश्रवाः शलश्चैव भूरिश्च पृथिवीपतिः ।
उग्रसेनस्तथा कंसो वसुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १४
उत्तरश्च सह भ्रात्रा शङ्खेन नरपुंगवः ।

D9 सन्यक्तैः (for सम्यक्ते). K1.2 B8 प्रकुर्नि चातुम(B6 चापि म)न्यंते (for the prior half). K9 संप्रयोजता; D9 °योजिना.]

— c) K8 इमं (for इदं). K4.5 D1 महाभाग (for इदं राजन्). — d) M1 देवानां पुण्यसंचयं. — D5 om. 7ef. — e) K2 यत्रोवाच; K4.5 D1 यदवोचन् (for यदुवाच). T3 महायोगी (for °तेजा). D6 त्रैलोक्यदर्शीत्याख्यातो; T2.4 G1.2.5 M1–4 त्रैलोक्यदर्शी योगी च; G4 त्रैलोक्ययोगी दर्शी च.

8 a) K5 पुराणं (for °णः). — b) K4 D8 महाव्रत; B6 °मनाः; T4 G2.4 °नृप (for °व्रतः). D9 परासत्रौ (sic) महाद्युतिः. — c) K1.5 -बुद्धि- (for -बुद्धिः). — After 8, K3–5 D1.4.8 ins.:

22* तेनोक्तं कर्मणामन्ते प्रविशन्ति स्विकां तनुम् ।

[D8 तेनोक्तं कर्मणायं ते (for the prior half). K4 D8 स्वकां (for स्विकां).]

9 a) K5 वसूनां च; B8 °नैव; T2 °न्देव; T3 °निव (for °नेव). — b) D4 वापि; G3 प्राप्य (for प्राप). K2 D8 महामतिः; K3 महायशाः; D8 °रथः (for °द्युतिः). — K1.2 om. 9cd. — c) K5 D1 (marg. as in text).7 अत एव (for अष्टावेव). — d) G4 वसवो जनमेजय.

10 b) K5 तु; D9 [s]पि (for हि). D4 आंगिरसां. K2 D6 T2.4 G2.5 M3 वरः. K1 द्रोणोप्यंगिरसां वरः (sic); D5 T1 G1.3.4 M1.2 द्रोणोप्यंगिरसां वरः. — c) B6 कृतकर्मा (for °वर्मा). D5.6 T1.2.4 G1–4 M1.5 च; G5 M2–4 स (for तु). — d) K4.5 B Dn D1–4.6.7 T3 G3 मरुद्गणान् (for °द्गणं). D9 प्रविवे * * सद्गणं.

11 a) B5 om.; D2.8 सनत्कुमारान् (D8 °रात्). — b) K4.5 D1 सतां गतिं; B4.6 Dn D2.4.7 वा (for यथा°). — c) K1.2 जनेशस्तु; M1 सनशस्य (sic) (for धनेशस्य). — d) K5 G3 प्राप्य (for प्राप). D8.9 दुराधरान्; G4 यदा तदा (for दुरासदान्). K1.2 लोकान्प्राप्तो दुरावरान्.

12 K5 om. 12ab. — a) D7 हि तदा (for सहिता). — c) K5 पांडुं (for पाण्डुर्). — d) K5 G4 -सद्दशं (for -सदनं). G4 ययुः.

13 a) G4 -द्रुपदश्च (for °द्रौ). D8.9 चैव (for चोभौ). — b) D9 धृष्टद्युम्नश्च (for °केतुश्च). K2 पार्थिव. — c) K8 निशळाक्रूर-; K5 निशरो°; Dn1 M8 निशठो°; D4 निःशठा°; D8 निशटक्रूर- (for निशठा°). B2 D2 -शांबाश्च; B5 -शांवश्च; D9 -सां * *; T3 -सांवश्च (for -साम्बाश्च). K1 निशाठाक्रूररह्याश्च; K2 निशटाक्करसस्वाश्च (sic); B3.4.6 निशठोक्रूरः शां(B8 °रशां)ब(B3 °बा)श्च; Dn2 निशठोक्रूरसांबश्च; G4 शरीरक्रूरसांबश्च. — d) K3 D9 भासः; K5 G4 भानु-; B5 om. (for भानुः). K3–5 B2–6 D1.8.9 कंको; D4.6 T1.2.4 G1.2.4.5 M1.2.5 कण्वो; G3 कण्व-; M8 कंबो (for कम्पो. K3.4 B Dn D1–5.7–9 T1 विदुरथः (for विडू°). K1 सानकंको विभारथः; K2 सान्वः कंको विधुरथः.

14 a) K1.5 M1 भूरिश्रवा (for °वाः). K2 चलश्च; K5 शलाश्च; B6 D9 सलश्च; M1 * लश्च (for शलश्च). G3 शल्यो (for चैव). — b) K1.2 शल्यश्च; K4.5 D1 पूरुश्च (for भूरिश्च). K3 D8 भूरिश्च पृथिवीपते. — c) G5 M2 तदा (for तथा). D5.6 T1.2.4 G M राजा (for कंसो). K1.2.4 B Dn D1–4.7 T3 कंसश्चैवो- (T3 °श्चैपो)ग्रसेनश्च; K5 कंसश्चोग्रसेनश्च. — d) N (except K3 D5.6) T3 तथैव च (for च वीर्यवान्).

15 a) G3 उत्तरेण (for. उत्तरश्च). — b) G4 शंखश्च

विश्वेषां देवतानां ते विविशुर्नरसत्तमाः ॥ १५
वर्चा नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य फल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ १६
स युद्ध्वा क्षत्रधर्मेण यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
विवेश सोमं धर्मात्मा कर्मणोऽन्ते महारथः ॥ १७
आविवेश रविं कर्णः पितरं पुरुषर्षभ ।
द्वापरं शकुनिः प्राप धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ १८

धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः ।
ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः ।
धर्ममेवाविशत्क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १९
अनन्तो भगवान्देवः प्रविवेश रसातलम् ।
पितामहनियोगाद्धि यो योगाद्गामधारयत् ॥ २०
षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
न्यमज्जन्त सरस्वत्यां कालेन जनमेजय ।

(for शङ्खेन). T_1 कुरु- (for नर-). B_6 D_5 T_{1-3} G_3 M_4 -पुंगव; D_n G_4 °वाः (for °वः). — ^{c}) M_2 (*inf. lin.*) दैवतानां. K_3 $D_{5,8,9}$ च (for ते). — ^{d}) D_n T_3 -पुंगवाः (for -सत्तमाः). K_{1-3} गणानां विविशुर्नृप; B_2 विविशुः सदनं नृप; $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G M गणमाविविशुर्नृप (G_1 °पाः); D_8 गणानाविविशुर्नृपाः; D_9 गृणानां विविधुर्नृप (sic).

16 D_6 $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ M om. 16^{a}–17^{b}. D_5 G_4 read 16–17 (17^{cd} repeating) after 21. — ^{a}) K_{1-3} $D_{5,8,9}$ यः सुवर्चा इति ख्यातः; G_4 य वर्चा इति विख्यातः. — ^{b}) $K_{1,2}$ बभूव ह; D_5 G_4 [ऽ]थ वीर्यवान् (for प्रताप°). — ^{c}) B_1 G_4 अभिमन्युर्; D_9 साभि° (for सोऽभि°). $K_{1,2}$ नृवीरस्य; $K_{4,5}$ D_1 महातेजाः; D_5 G_4 महाबाहुः (for नृसिंहस्य). — ^{d}) $K_{1,2,5}$ फ(K_5 फा)ल्गुणस्य; MSS. फाल्गुनस्य. K_5 वचो (for सुतो).

17 For the sequence in D_5 G_4, cf. v. l. 16. D_6 $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ M om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) K_3 D_9 स युवा; K_4 सहितः; B_6 स युक्ता; D_1 स हतः (for स युद्ध्वा). — K_2 om. 17^{b}–18^{c}. — ^{b}) K_1 चक्रव्यूहे महारथैः. — K_1 om. 17^{c}–18^{b}. — ^{c}) T_1 धर्मात्मन् (for °त्मा). — ^{d}) D_5 (both times)$_{,6}$ $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,4}$ (both times)$_{,5}$ M अभिमन्युर्; D_9 कर्मणांते.

18 K_1 om. 18^{ab}; K_2 om. 18^{abc} (for both, cf. v. l. 17). — ^{a}) K_5 $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G M_{1-4} प्र(K_5 अ)विवेश (for आ°). T_3 रणं; M_2 तथा (for रविं). — ^{b}) $B_{1,2-6}$ D (except $D_{5,6,9}$) निहतः (for पितरं). K_3 G_4 $M_{1,4,5}$ पुरुषर्षभः (M_4 °भं); T_1 भरतर्षभ. $K_{4,6}$ B_2 निहतः पुरुषर्षभः. — ^{c}) B_5 द्वापरः; D_6 द्वापारं. D_8 प्राप्तो; D_9 प्राज्ञो; T_3 प्रायाद् (for प्राप). K_1 हतस्तमेवाविवेश; K_5 द्वापरं शकुनिं प्राप्य. — ^{d}) K_2 धृष्टद्युम्नं च पावकः.

19 ^{a}) K_5 सर्वैर्; D_5 T_1 G_3 M_5 ये तु (for सर्वे). — ^{b}) K_3 D_8 यातुधानान् (for °धाना). $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G_{1-4} M_1 यातुधानान्प्रपेदिरे; G_5 M_{2-5} °नान्मदोत्कटान्. — $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ G M om. 19^{cd}. — ^{c}) D_8 समंततो; D_9 मतिमंतो; G_4 बुद्धि° (for ऋद्धि°). — K_5 om. 19^{d}–20^{a}. — ^{d}) K_1 तेस्त्र- (for शस्त्र-). K_3 D_9 -पूतां गतिं (for -पूता दिवं). — ^{e}) D_1 चैव (for एव). K_3 D_8 राजा (for क्षत्ता). G_3 धर्ममेवात्र न क्षात्रं. — ^{f}) K_3 D_8 धर्मराजो (for राजा चैव).

20 K_5 om. 20^{a} (cf. v. l. 19). — ^{a}) D_5 T_1 $G_{3,5}$ M_{2-5} एवं; D_6 $T_{2,4}$ $G_{1,2,4}$ एष (for देवः). M_1 बलेनंतो हि भगवान्. — After 20^{a}, K_3 ins.:

23* रामः शेषो भुजङ्गमः ।
स नागोऽपि महातेजा.

— D_4 om. 20^{bcd}. — ^{c}) G_1 -नियोगार्थी; M_1 °गेन (for °गाद्धि). K_3 $B_{1,3-6}$ D_n $D_{2,3,7}$ T_3 वै (for हि). — ^{d}) $K_{1,2,4}$ B_{1-4} D_{7-9} स (for यो). K_1 अदारयत् (sic) (for अधारयत्). K_6 D_1 (marg. as in text)$_{,5}$ $T_{1,2,4}$ G_{2-5} M_{2-5} संयो(D_5 $T_{1,4}$ G_3 M_4 स यो)गं समधा(K_5 D_1 तत्र धा)रयत् (D_1 °न्); D_6 G_1 संयोगं समवारयत्; M_1 गां चैव समधा°. — $K_{3,4}$ (marg.) B D_n $D_{2,3,7}$ T_3 G_1 ins. after 20: D_4 after 20^{a}:

24* यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्मणोऽन्ते विवेश ह ।

[(L. 1) D_4 *om. the prior half.* K_3 T_3 तु (*for* स). — (L. 2) T_3 तस्यांशं. K_3 कर्मणांते विवेश तं (*for the post. half*).]

On the other hand, $M_{1,3}$ ins. after 20:

25* जगतोऽनुग्रहार्थाय वासुदेवो जगद्गुरुः ।
दिवमास्थाय दिव्येन वपुषान्तर्हितस्थितः ।
[(L. 1) M_1 om. जगद्गुरुः.]

21 ^{b}) K_2 वासुदेवः (for °व-). $K_{1,5}$ D_6 $T_{1,4}$ G_{1-4} $M_{2,4,5}$ -परिग्रहाः (for °ग्रहः). — ^{c}) K_3 D_9 T_1

ताश्चाप्यप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमन् ॥ २१
हतास्तस्मिन्महायुद्धे ये वीरास्तु महारथाः ।
घटोत्कचादयः सर्वे देवान्यक्षांश्च भेजिरे ॥ २२
दुर्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्तिताः ।
प्राप्तास्ते क्रमशो राजन्सर्वलोकाननुत्तमान् ॥ २३
भवनं च महेन्द्रस्य कुबेरस्य च धीमतः ।
वरुणस्य तथा लोकान्विविशुः पुरुषर्षभाः ॥ २४
एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्युते ।
कुरूणां चरितं कृत्स्नं पाण्डवानां च भारत ॥ २५

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।
विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ॥ २६

G3 निमज्जंत्यः (K3 °तः; D9 °त); K4 अमज्जंत; B Dn D2-4, 7 T3 अमज्जंस्ताः (for न्यमज्जन्त). —d) D5, 6 T1, 2, 4 G M2-5 कालेन जयतां वर; M1 °न भरतर्षभ. — After 21cd, N (except D5, 6) T3 ins.:

26* तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिवमारुरुहुः पुनः ।

[K1 ततस् (for तत्र). K5 शक्ता (for त्यक्त्वा). D9 न तत्यजुः शरीराणि (for the prior half). K5 दिव्यम् (for दिवम्). D9 विविशा रुरुहुः पुनः (for the post. half).]

—e) K3-5 B Dn D1-4, 7-9 T3 चैव (for चापि). D5, 6 T1, 4 G1, 2, 4, 5 M राजन्; T2 राजा (for भूत्वा). G3 ताः सर्वा ह्यप्सरो भूत्वा. —f) Bom. ed. उपाविशन् (for °गमन्). — After 21, D5 G4 read 16-17 (with 17cd repeated).

22 a) K5 अस्मिन् (for त°). —b) K3 D8, 9 transp. वीरा and तु. —c) K2, 3 D8, 9 चान्ये; K4, 5 Dn D1-4, 7 T3 चैव (for सर्वे). —d) K4, 5 D1 ते च (K5 तु) दैत्यांश्च (for देवान्यक्षांश्च).

23 a) K1-3 D5, 6, 8, 9 T1, 2, 4 G M तु (for च). —b) K1, 2 ये प्र- (for परि-). K3 D5, 6, 8, 9 T2-4 G M पार्थिवा येनुकी (K3 D6 T3 G4, 5 M3-5 ये न की°; D8, 9 ये प्रकी) र्तिताः; T1 पार्था ये नानुकीर्तिताः. — After 23ab, G1 wrongly reads, for the first time, lines 1 and 2 of 43*. D6 G1 om. 23c-25b. —d) K1, 2 B1, 3, 4, 6 Dn2 D1-4, 7 सर्वे (for सर्व-). — For 23cd, K3 D5, 8, 9 T G2-5 M subst.:

27* ते दानवान्गुह्यकांश्च गन्धर्वांश्च तथाविशन् ।

[M5 दानवा (for °वान्). T2 च यक्षांश्च (for गुह्यकांश्च). D5 T4 G4 समाविशन्; T2 G2 तदाविशन्; M5 तथाविशत् (for °विशन्).]

— After 23, K3 ins.:

28* शिशुपालो रावणोऽसौ तयोर्गतिमवाप्तवान् ।
निकुम्भो नाम यस्त्वासीद्दानवो बलदर्पितः ।
सृगालवासुदेवोऽभूद्वासुदेवेन पातितः ।
जरासन्धः स भगवान्भीमसेनेन घातितः ।
कालनेमिस्तु तत्रासीत्कंसो नाम महासुरः ।
वासुदेवेन निहतः क्रूरकर्मा मदोत्कटः ।
कालकेयास्तथा जज्ञुः संसप्तकगणास्तु ते ।
नारायणबलं तच्च नृपा ये च महाबलाः ।
कलिंगाः पार्वतीयाश्च कालीकेयाः प्रकीर्तिताः ।
लक्ष्मीं च द्रौपदीं विद्धि गान्धारीं दितिरूपिणीम् ।[10]
अदितिं च प्रियां देवीं देवकीं विद्धि पार्थिव ।
महान्विमर्दः संजातो देवानां दानवैः सह ।
मर्त्यलोके महाभाग ततो जित्वा दिवं गताः ।

24 D6 G1 om. 24 (cf. v.l. 23). T4 om. 24a-25b. K3 reads 24b twice. —ab) B3 भगवान्; M4 भवस्य (for भवनं). K4, 5 तु; B3 स; D1 om. (for च). D5 T1 G3 M5 कुबेरस्य महेंद्रस्य (T1 वरुणस्य) (by transp.). K1, 2 (first time), 5 कुवीरस्य; K2 (second time) वरुणस्य (for कुबेरस्य). T2 धर्मेतः (for धीमतः). —c) T1 महेंद्रस्य (for वरुणस्य). D7 वराल्ँ; T2 तदा; G2, 4 यथा (for तथा). —d) K3 पुरुषर्षभान्.

25 D6 T4 G1 om. 25ab (cf. v.l. 23, 24). —c) K5 यदूनां; G2 क्रूराणां (for कुरूणां). M4 कुरूणां पांडवानां च. —d) K1, 2 D5, 6, 9 T1, 2, 4 G2-5 M1-3, 5 धीमतां; G1 कीर्तितं (for भारत). M4 पार्थिवानां च धीमतां.

26 D4 om. 26. K3-5 B Dn D1-3, 7 (marg.) T3 सौतिः (for सूत). —a) K3-5 B3 Dn D2, 3, 8, 9 T1 G5 M2, 3 -श्रेष्ठाः (for -श्रेष्ठात्). —b) D9 स राजा जनसंसदि. —c) K1, 2 अलंतं (for अत्यर्थं). —d) K1, 2 सः; K3 om.; D6 T2, 4 G1, 2, 4 च; D8 वै (for [अ]थ). K4, 5 D1 वित (K5 वर्त) ते यज्ञकर्मणि; D5 T1 G3, 5 M यज्ञकर्मांतरे च सः; D7 इति ज्ञात्वा ततो द्विजाः; D9 यज्ञकर्मांतरेषु च.

ततः समापयामासुः कर्म तत्तस्य याजकाः ।
आस्तीकश्चाभवत्प्रीतः परिमोक्ष्य भुजंगमान् ॥ २७
ततो द्विजातीन्सर्वांस्तान्दक्षिणाभिरतोषयत् ।
पूजिताश्चापि ते राज्ञा ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ २८
विसर्जयित्वा विप्रांस्तान्राजापि जनमेजयः ।
ततस्तक्षशिलायाः स पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ २९
एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायनकीर्तितम् ।
व्यासाज्ञया समाख्यातं सर्पसत्रे नृपस्य ह ॥ ३०
पुण्योऽयमितिहासाख्यः पवित्रं चेदमुत्तमम् ।
कृष्णेन मुनिना विप्र नियतं सत्यवादिना ॥ ३१
सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता ।
अतीन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३२
ऐश्वर्ये वर्तता चैव सांख्ययोगविदा तथा ।
नैकतन्त्रविबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३
कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ ३४

---

27 ^{a}) D_{8} ततः समापयामयुः. — ^{b}) $K_{1.2}$ $G_{4.5}$ M_{2-4} कर्मांतं (for कर्म तत्). G_{3} तस्य च (for तत्तस्य). K_{1} याजकः; D_{9} याज्ञिकाः. M_{1} कर्मणा तेंतं तस्य याजकाः (sic). — ^{c}) $D_{5.6}$ T_{3} G_{1} आस्तिकश्च; T_{1} पारिक्षितो; T_{2} (*sup. lin.* as in text).$_{4}$ $G_{2.3.5}$ M_{1-3} अस्तीकश्च. — ^{d}) $K_{1.5}$ परिमोक्ष; K_{3} D_{9} °मोच्य; D_{8} °मुच्य (for °मोक्ष्य).

28 ^{a}) $K_{1.2}$ D_{5} T_{1} M_{5} तान्सर्वान् (by transp.); $K_{4.5}$ D_{1} सर्वान्स. G_{3} ततो द्विजांश्च तान्सर्वान्. — ^{c}) K_{4} सदा; K_{5} D_{1} तदा (for [अ]पि ते). T_{2} M_{3} transp. ते and राज्ञा. B_{5} राज्ञास्. — ^{d}) $K_{4.5}$ D_{1} G_{5} M_{3} (*sup. lin.*) प्रति-; B_{5} तु ते; D_{5} तदा; D_{6} $T_{2.4}$ $G_{1.2.4}$ M_{1-4} प्रीता; T_{1} M_{5} तथा (for ततो).

29 ^{a}) T_{1} transp. विप्रांस् and तान्. B_{6} विद्वांस्. D_{1} विमुच्य च स विप्रांस्तान्. — ^{b}) K_{1} $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M स राजा; K_{2} B_{2} राजा च (B_{2} तु) (for राजापि). — After 29^{ab}, K_{3} ins.:

29* व्यासशिष्यप्रसादेन परां निर्वृतिमाययौ ।

— ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G_{2-5} $M_{1-3.5}$ हृष्टस्; K_{3} दृष्ट्वा; B_{4} पुनस् (for ततस्). D_{4} च; D_{6} $T_{1.2.4}$ $G_{2.4}$ M_{1-4} तु; T_{3} [अ]स्य (for स). D_{9} दृष्ट्वा तक्षकशालायां; G_{1} हृष्टस्तक्षजलायास्तु.

30 Before 30, T_{1} ins. सूतः. — ^{a}) K_{1-3} $D_{8.9}$ $T_{1.2}$ G_{1-4} वः (for ते). K_{4} एतत्ते च समाख्यातं. — ^{b}) $K_{1.2}$ -भावितं (for -कीर्तितम्). $D_{5.6}$ S (except T_{3}) व्यासशिष्येण धीमता. — ^{c}) G_{4} द्विजश्रेष्ठात् (for व्यासाज्ञया). K_{3} $D_{8.9}$ समासेन; Dn °ज्ञातं (for °ख्यातं). — ^{d}) D_{4} सर्पसत्रं (for °सत्रे). $K_{4.5}$ D_{1} महाक्रतौ (for नृपस्य ह). K_{3} $D_{8.9}$ T_{3} वै; $B_{1.2.4-6}$ Dn D_{2-4} $_{7}$ M_{4} हि (for ह).

31 ^{a}) G_{4} [ऽ]हम् (for ऽयम्). $K_{1.2}$ इतिहासाख्यः; $D_{5.7}$ $T_{2.4}$ $G_{2.4}$ M_{3} °साख्यं; D_{8} °सश्च; D_{9} °सोयं (for °साख्यः). D_{6} पुण्येन इतिहासाख्यं; T_{1} पुण्यं भारतमाख्यानं; G_{3} इतिहासं महापुण्यं. — ^{b}) K_{4} वेदम्; D_{9} चैतद्; G_{3} महद् (for चेदम्). K_{3} D_{8} पवित्रं परमं परं. — ^{c}) D_{7} व्यासेन (for कृष्णेन). K_{3} $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G_{2-5} M विप्रा; B_{3} प्रोक्तं (for विप्र). — ^{d}) K_{3} $D_{8.9}$ गदितं; K_{6} नियंतं; Dn D_{2-4} T_{3} निर्मितं (for नियतं). $K_{1.2}$ $D_{5.6}$ T_{2} G M -दर्शिना (for -वादिना). T_{1} गदितं सर्वदर्शिना; T_{4} नियमं सत्यदर्शिना.

32 ^{a}) M_{1} धर्मज्ञेन (for सर्व°). — ^{b}) $T_{1.2}$ G $M_{2.4.5}$ सर्व- (for धर्म-). $K_{1.2.4.5}$ B_{6} D_{1} T_{1} G_{5} M_{2} सदा (for सता). K_{3} सर्वशास्त्रविशारदा; B_{4} धर्मज्ञेनेव भाषता; $D_{8.9}$ सर्वज्ञानविदा सदा; T_{3} धर्मज्ञानसमासता; M_{1} °सर्वलोकहितात्मना; M_{3} सर्वज्ञानवतां सदा. — T_{1} om. 32^{cd}. — ^{c}) D_{6} अतिप्रियेण (for अतीन्द्रियेण). D_{5} मनसा; G_{3} तपसा (for शुचिना). — ^{d}) K_{4} D_{1} तपसा विधृतात्मना; K_{5} तस्यासा विधृतात्मनाः (sic).

33 ^{a}) M_{3} ऐश्वर्यं. K_{5} ऐश्वर्ये वचता ते वै (sic). — ^{b}) $K_{4.5}$ B (except B_{3}) Dn $D_{1-4.7}$ T_{3} -योगवता (for °विदा). K_{3} D_{8} G_{3} तदा; M_{1} damaged (for तथा). — T_{1} om. 33^{cd}; 33^{cd} is damaged in M_{1}. — ^{c}) $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G M_{2-5} नैकतत्त्व- (for °तन्त्र-). $K_{3.4}$ $D_{1.4.8.9}$ -विशुद्धेन (for -विबु°). K_{5} B_{4} नैकतंत्रं वि(B_{4} °मंत्रवि)शुद्धेन. — ^{d}) T_{2} दृष्ट्या; G_{2} दृष्ट- (for दृष्ट्वा). K_{1} देवेन; D_{6} $T_{2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M_{2-4} तत्वेन (for दिव्येन).

34 = 1. 56. 26. K_{4} om. 34. — ^{a}) K_{2} विहरता; K_{3} $D_{8.9}$ वित(D_{9} °स्त)रता; B_{3} कथयता; G_{4} प्रथयिता (for °यता). — ^{d}) M_{1} damaged. D_{8} -प्रवीण- (for -द्रविण-). K_{5} D_{1} -संपदां; T_{3} -वर्चसां; G_{4} M_{3} -चेतसां (for -तेजसाम्). — $D_{5.6}$ T G M_{2-5} ins.

य इदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ३५
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं वै पितॄंस्तस्योपतिष्ठते ॥ ३६
अह्ना यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ॥ ३७

---

after 34 : M_1 after 34^{ab} :

30* क्रीडां च वासुदेवस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
विश्वेषां देवभागानां जन्मसायुज्यमेव च ।

[Line 1 and the prior half of line 2 damaged in M_1. — (L. 1) G_3 M_8 transp. वासुदेवस्य and देवदेवस्य). — (L. 2) T_1 सर्वेषां (for विश्वेषां). G_2 अद्- (for जन्म-).]

— T_1 cont. :

31* कीर्तितं परमं पुण्यं दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

35 = (var.) 1. 56. 28. — ^{a}) K_{3-5} $D_{1,3}$ इमं ; $B_{1,3,4,6}$ Dn D_{2-4} T_3 M_4 चेदं ; B_5 चैवं ; D_7 चेयं (for इदं). $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G $M_{1-3,5}$ शृणुयाद् (for श्रावयेद्). B_6 विप्रान् (for विद्वान्). — ^{b}) B_5 सर्वाणि (for the first पर्वणि). D_1 om. (hapl.) one पर्वणि. K_3 $D_{5,6,8,9}$ S (except T_3) प(G_1 स)र्वसु द्विजसत्तमः (D_5 G_3 °माः ; $D_{6,9}$ T_2 G_2 M_3 °म ; D_8 °मान् ; T_1 °मात्). — ^{c}) B_6 सुत- ; T_1 पूत- (for धूत-). D_1 G_4 -पापो (for -पाप्मा). — ^{d}) K_3 $D_{6,8,9}$ T_1 G_3 M_3 -भूयं (G_3 °तं) स (for -भूयाय). D_8 T_3 कल्पते (for गच्छति). $K_{1,2}$ ब्रह्मभूयं व्रजेत सः. — After 35, K_1 reads 52 followed by 57*. K_1 cont. : Dn $D_{5,6}$ S ins. after 35 :

32* कार्ष्णं वेदमिमं सर्वं शृणुयाद्यः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

[K_1 om. (hapl.) line 1. —(L. 1) T_2 $G_{2,4}$ कार्ण्यं (sic); G_3 कार्त्स्नं (for कार्ष्णं). $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ G_{2-4} $M_{1,3}$ वेदमिदं ; M_4 °विदं (for °मिमं). M_3 पुण्यं (for सर्वं). — (L. 2) K_1 जह्याच्चापि न संशयः ; T_1 क्षणादेव व्यपोहति (for the post. half). Dn ब्रह्महत्यादिपापानां कोटिस्तस्य विनश्यति.]

36 = (var.) 1. 56. 29. — ^{a}) $K_{1,2,5}$ D_1 इमं ; K_3 D_3 चापि ; K_4 इदं ; $B_{2,6}$ D_9 चेमं ; B_3 D_5 G_3 M_5 चैनं ; T_1 चैतत् (for चेदं). B_3 विद्वान् ; $D_{5,6}$ $T_{1,3}$ G M पित्र्ये (D_6 °त्र्यं) (for श्राद्धे). — ^{b}) K_4 पादसंमितः ; G_4 पादमात्रतः (for °मन्ततः). — ^{c}) K_5 T_2 G_2 M_1 अन्नं पानं ; G_5 M_2 अनुपानं (for अक्ष°). $K_{1,2}$ $D_{8,9}$ तत् ; K_{3-5} B_2 D_1 M_3 च (for वै). — ^{d}) $K_{1,3}$ B_1 $D_{6,8,9}$ S (except G_3) -तिष्ठति (for °ते). K_4 D_1 पितॄंस्तस्याय गच्छति. — After 36, K_2 ins. :

33* इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं सत्फलमश्नुते ।
अपुत्रया च श्रोतव्यं गर्भिण्या चैव योषिता ।
पुत्रं वीरं जनयति कन्यां वा राजभागिनीम् ।

— K_2 cont. : K_1 ins. after 36 :

34* इतिहासमिमं श्रुत्वा नात्र कार्या विचारणा ।

37 K_1 om. 37–51. K_2 om. 37–39. — ^{a}) G_2 अह्नो (for अह्ना). D_9 यदेनं ; T_1 य एनः ; G_3 यावद्धि (for यदेनः). K_4 अह्लादनं च कुरुते ; K_5 यदह्ना कुरुते पापम्. — ^{b}) K_4 च (for वा). — ^{c}) D_4 T_1 आख्यानं (for °य). — ^{d}) $D_{5,6}$ $T_{3,4}$ G M सर्वपापैः ; T_1 श्रुत्वा पापैः (for पश्चात्संध्यां). $B_{1,6}$ D_8 स ; D_9 मु- (for प्र-). — After 37, K_{3-5} B Dn $D_{1-5,7-9}$ T_3 Bom. ed. ins. :

35* यद्रात्रौ कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते ।
भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

[D_9 om. (hapl.) lines 1–2. — (L. 1) K_3 Dn $D_{2-5,7}$ ब्राह्मणः स्त्री(D_7 °णश्री)गणैर्वृतः ; K_5 कर्मणा मनसा गिरा (for the post. half). — (L. 2) K_4 पूर्वसंध्या ; K_5 पूर्वे संध्या ; D_8 पूर्वा संध्या (for पूर्वां संध्यां). $B_{1-4,6}$ D_7 स (for प्र-). — $B_{1,5,6}$ T_3 om. (hapl.) line 3. — Lines 3–4 = (var.) 1. 1. 209 ; 56. 31. — (L. 3) K_3 इदं (for महज्). Dn D_{2-4} महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च ; $D_{8,9}$ भारतानामिदं जन्म (for the prior half). — K_5 om. (hapl.) line 4.]

— After 35*, D_8 ins. a passage given in App. I (No. 3).

Bom. ed. cont. :

36* अष्टादशपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ।
वेदाः साङ्गास्तथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम् ।
श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषेस्तस्य महात्मनः ।
अष्टादशपुराणानां कर्तुर्वेदमहोदधेः ।

— Bom. ed. cont. : $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G M ins. after 37 : T_3 after 41* : D_9 cont. after 35* :

37* त्रिभिर्वर्षैर्महत्पूर्वं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
अखिलं भारतं चेदं चकार भगवानृषिः ।

.93 5.50 .50 धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥ ३८

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो भूतिमिच्छता ।
राज्ञा राजसुतैश्चापि गर्भिण्या चैव योषिता ॥ ३९

[With 37*, cf. 1. 56. 32. — (L. 1) $D_{5.6}$ महत्पूर्ण ; D_9 धर्मकामः ; T_1 मुनिः पूर्वं ; T_4 $G_{1.2.4}$ महत्पुण्यं ; M_8 कृतं पूर्वं. D_9. मुनिः (for प्रभुः). — (L. 2) G_1 M_2 (*inf. lin.*).$_{3.5}$ सकलं ; G_4 सोखिलं ; G_5 M_2 निखिलं. D_5 वा (for च). D_9 महाभारतमाख्यानं (for the prior half). Bom. ed. मुनिः (for ऋषिः). D_9 चक्रे सत्यवतीसुतः (for the post. half).]

— After the above, T_3 reads 38 followed by 41*.

— D_9 cont. :

38* चतुर्णामपि वेदानां त्रिरावर्त्ये तु यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति अधीयानः सकृन्नरः ।
ब्रह्महत्यादिपापानि विलयं यान्ति शृण्वतः ।
सन्तानसुखकामा या शृणोति सततं सती ।
पुत्रं वीरं जनयति कन्यां च राजभागिनीम् । [5]
इतिहासमिमं श्रुत्वा नात्र कार्या विचारणा ।

— Bom. ed. cont. after 37* :

39* आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् ।
श्रीश्च कीर्तिस्तथा विद्या भवन्ति सहिताः सदा ।

38 = 1. 56. 33. $K_{1.2}$ om. 38 (cf. v. l. 37). D_8 om. 38–54. D_9 om. 38–44. T_3 reads 38 after 37*. — ^{ab}) D_4 transp. कामे and मोक्षे. T_1 मोक्षे यस्य स्पृहा भवेत् ; G_4 मोक्षे च द्विजसत्तमाः (for 38^b). — After 38^{ab}, T_1 ins. :

40* तस्य सिध्यति तत्सर्वं श्रवणात्पठनादिह ।

— ^{d}) Dn $D_{1-4.7}$ T_3 G_4 कुत्रचित् ; $D_{5.6}$ T_4 तत्रचित् (for तत्कचित्). — $D_{5.6}$ T $G_{2.3.5}$ M ins. after 38 :

41* वाच्यते यत्र सततं जयाख्यं भारतं महत् ।
श्रीश्च कीर्तिश्च विद्या च भवन्ति मुदिताः सदा ।

[(L. 1) D_5 उच्यते (for वा°). — (L. 2) $T_{2.3}$ $G_{3.5}$ M_4 विद्याश्च ; M_1 धर्मश्च (for विद्या च). T_1 तत्र श्रीर्विमला कीर्तिर् (for the prior half). G_3 तदा (for सदा). T_1 विद्या च द्विजसत्तमाः ; M_1 तद्देशेपि रतं नृणां (for the post. half).]

T_1 cont. :

42* पुत्रपौत्राभिवृद्धिश्च कल्याणानि भवन्ति च ।

T_1 cont. : D_5 T_2-$G_{3.4}$ cont. after 41* : G_1 after 38 :

43* भारतस्य तु वक्तारं श्रोतारं लेखकं सुराः ।
पूजयन्त्यतिसंहृष्टाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
महाभारतवक्तारं नार्चयन्तीह ये नराः ।
तेषां सर्वक्रियाहानिर्भवेद्देवाः शपन्ति च ।

[G_1 reads lines 1–2, for the first time, after 23^{ab}. — (L. 1) G_1 (first time).$_3$ च (for तु). ((first time).$_4$ श्रोतारं लेखकांस्तथा (for the post. half). — (L. 2) G_1 (first time) इति (for अति-). (प्रपूजयंति संहृष्टाः (for the prior half). — (L. 3) T येर्चयंतीह वै नराः (for the post. half). — (L. 4 G_4 -श्रियां (for -क्रिया-). G_4 सिद्धिर् (for -हानिर्) D_5 श्रयंति ; T_1 स्तुवंति (for शपन्ति).]

M_8 cont. after 41* :

44* धर्मश्च चरतां नृणाम् ।

— After 41*, G_2 ins. a passage given in App. (No. 1).

39 $K_{1.2}$ $D_{8.9}$ om. 39 (cf. v. l. 37, 38). 39^a = (var.) 1. 56. 19^{ab}. — ^{b}) G_2 श्रोतव्यं (for °व्यो) K_3 Dn $D_{2-4.7}$ मोक्षम् ; $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M जयम् (for भूतिम्). — ^{c}) G_5 $M_{2.4}$ राज्ञां (for राज-). D_5 T_4 G_2 चैव (for चापि). K_{3-5} B Dn $D_{1-4.7}$ T_3 ब्राह्मणेन च राज्ञा च ; T_2 G_1 राज्ञा राज्ञां सुतैश्चै(G_1 °तैनै)व ; G_4 राज्ञा राजसुतेनैव ; M_3 राज्ञां राज्ञा सुतैश्चापि. — $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M ins. after 39 ; T_2 after 54^{abc} :

45* यद्यदिष्टतमं कामं लभते श्रद्धयान्वितः ।
शृणुयान्मुदितो भूत्वा आस्तिको बुद्धिसंयुतः ।

[M_1 reads line 1 after 49*. — (L. 1) G_4 तत्तत (for कामं). M_1 लभते पापवर्जितं (for the post. half). — After line 1, T_1 ins. :

46* महाभारतमाख्यानं श्रोतव्यमनसूयया ।

— (L. 2) D_5 गत्वा ; T_1 G_3 यस्माद् (for भूत्वा).]

D_5 T_1 G_3 cont. : G_4 cont. after 49* :

47* अप्येकवारश्रवणाद्ब्रह्महत्या विनश्यति ।
भक्त्या द्विवारश्रवणादश्वमेधफलं लभेत् ।
त्रिवारश्रवणाद्भक्त्या पठनाद्वा तथैव च ।
पुनरावृत्तिरहितां लभेद्ब्रह्मगतिं शुभाम् ।

[(L. 1) D_5 अस्य ; G_4 अद्य (for अपि). T_1 ब्रह्महत्यां व्यपोहति (for the post. half). — (L. 4) T_1 -रहितो ; G_4 -रहितालँ (for °तां).]

स्वर्गकामो लभेत्स्वर्गं जयकामो लभेज्जयम् ।
गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीम् ॥ ४०
अनागतं त्रिभिर्वर्षैः कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
संदर्भं भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकाम्यया ॥ ४१
नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ।
रक्षो यक्षाञ्शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु ॥ ४२
इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् ।
श्रावयेद्यस्तु वर्णांस्त्रीन्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ४३

T_1 cont.:

48* महाभारतमाख्यानं यद्गृहे पूजितं भवेत् ।
वसे[त] तत्र त्रिबुधा देवो नारायणः स्वयम् ।
वासुदेवो वसत्यत्र पुण्डरीकायतेक्षणः ।

T_1 cont.: D_5 G_3 cont. after 47*: D_6 $T_{2,3}$ $G_{1,2,4,5}$ M after 45*:

49* वासुदेवं स्मरन्विद्वान्पुण्डरीकायतेक्षणम् ।

[T_1 पुंडरीकनिभेक्षणं (for the post. half).]

— After 49*, M_1 reads line 1 of 45*; while T_2 reads 43 (43^{cd} repeating).

40 K_1 $D_{8.9}$ om. 40 (cf. v. l. 37, 38). $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M om. 40-42. K_4 reads 40^{ab} on marg. *sec. m.* — ^{c}) B_2 गुर्विणी (for गर्भिणी). D_1 जनयेत् (for लभते). K_{3-5} गुर्विणी जनयेत्पुत्रं. — ^{d}) $B_{1-4,6}$ राज- (for बहु-). K_3 कन्यां वा वरवर्णिनीं; K_4 D_1 केवलं राजभागिनं; K_5 कन्यां विंदति सत्सतिं; D_7 T_2 कन्या वा बहुभागिनं (T_2 °नी).

41 K_1 $D_{5,6,8,9}$ $T_{1,4}$ G M om. 41 (cf. v. l. 37, 38, 40). K_2 om. 41-47. — ^{a}) K_4 अनागतैस्; K_5 समागतं (for अना°). Dn D_{2-4} T_2 अनागतश्च मोक्षश्च; D_7 अनागतं च मोक्षं च. — ^{b}) B_3 -द्वैपायन-. — ^{c}) K_{3-5} B_2 D_1 [अ]यं; B_1 [इ]दं; B_{3-6} [इ]मं (for [अ]स्य). — After 41, K_{3-5} B Dn $D_{1-4,7}$ $T_{2,3}$ ins. (var. 1. 1. 29*):

50* षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
त्रिंशच्छतसहस्राणि देवलोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पञ्चदश ज्ञेयं नागयक्षे चतुर्दश ।
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रभाषितम् ।

[(L. 1) B_5 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2. — (L. 2) $K_{4,5}$ B_1 -सहस्रं च. — (L. 3) K_3 Dn_1 -दशं (for -दश). $K_{4,5}$ प्रोक्तं; $B_{2,3,5,6}$ ज्ञेया (for ज्ञेयं). $B_{1.6}$ रक्षो यक्षे; B_3 नागयज्ञे; Dn_1 T_3 नागलोके; Dn_1 (marg.) यक्षलोके; Dn_2 D_{2-4} यक्ष(D_4 °श)लोके (for नागयक्षे). K_3 T_3 नागलोकेष्टपष्टकं; K_5 रक्षे यक्षे चतुर्दशं; D_7 नागलोकेषु पंच च (for the post. half). — (L. 4) B_3 एक- (for एकं). K_3 च (for तु). $K_{3,5}$ D_4 T_3 प्रतिष्ठितं प्रबोधितं; $B_{2,3}$ विभावि(B_3 °पि)तं; D_1 निबोधितं प्रभाषितम्). $B_{5,6}$ मानुषे प्रविभावितं (for the half).]

42 $K_{1,2}$ $D_{5,6,8,9}$ $T_{1,4}$ G M om. 42 (cf. v. l. 38, 40, 41). — ^{a}) $K_{4,5}$ $B_{1,5}$ Dn_1 $D_{1-4,7}$ (for ऽश्रावयद्). — ^{d}) $B_{1,3,4}$ T_3 च; T_2 तु). — For 42^{cd}, K_{3-5} D_1 subst.:

51* गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ।
एकं शतसहस्रं च वैशंपायन उक्तवान् ।

[(L. 1) K_3 -यक्षनागेषु (for °रक्षांसि). — K_4 तु (for च).]

43 $K_{1,2}$ $D_{8,9}$ om. 42 (cf. v. l. 37, 38, 41 reads 43 (43^{cd} repeating) after 49*. — ^{b}) (for वेद-). K_4 -सम्मितं (for -संमितम्). — $D_{2-4,7}$ T_2 (both times). ^{d} व्यासोक्तं श्रूयते यस्तु). — After 43, $D_{5,6}$ $T_{1,2,4}$ G M ins

52* सर्वपापविशुद्धात्मा शुचिस्तद्गतमानसः ।
इह कीर्तिं महत्प्राप्य भोगवान्सुखमश्नुते ।
व्यासप्रसादेन पुनः स्वर्गलोकं स गच्छति ।
एतद्विदित्वा सर्वं तु सर्ववेदार्थविद्भवेत् ।
पूजनीयश्च सततं माननीयो भवेद्द्विजः ।

[(L. 2) T_1 $G_{1,3}$ परां; M_1 श्रियं (for मह इह प्राप्य महाकीर्तिं (for the prior half). G_3 भोगवान्). M_1 परश्चानंत्यमश्नुते (for the pos — (L. 3) T_1 च (for स). M_1 गतिमद्यो च ग the post. half). — After line 3, $M_{1,3}$

53* व्यासो हि भगवान्विष्णुः परमात्मा सनातनः ।

— (L. 4) M_2 -वेदांतविद् (for -वेदार्थ°). — ([ऽ]भवद् (for भवेद्). D_5 वचः; M_1 द्विज (for

G_4 cont.:

54* समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।
संपूज्य वाचिकं वस्त्रैर्भोजयेद्ब्राह्मणं तथा ।

M_1 cont. after 52*:

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ३८

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो भूतिमिच्छता ।
राज्ञा राजसुतैश्चापि गर्भिण्या चैव योषिता ॥ ३९

[With 37*, cf. 1. 56. 32. —(L. 1) D5.6 महत्पूर्णं; D9 धर्मकामः; T1 मुनिः पूर्वं; T4 G1.2.4 महत्पुण्यं; M8 कृतं पूर्वं. D9 मुनिः (for प्रभुः). —(L. 2) G1 M2 (*inf. lin.*). 3.5 सकलं; G4 सोखिलं; G6 M2 निखिलं. D5 वा (for च). D9 महाभारतमाख्यानं (for the prior half). Bom. ed. मुनिः (for ऋषिः). D9 चक्रे सत्यवतीसुतः (for the post. half).]

— After the above, T3 reads 38 followed by 41*.

— D9 cont.:

38* चतुर्णामपि वेदानां त्रिरावर्त्य तु यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति अधीयानः सकृन्नरः ।
ब्रह्महत्यादिपापानि विलयं यान्ति शृण्वतः ।
सन्तानसुखकामा या शृणोति सततं सती ।
पुत्रं वीरं जनयति कन्यां च राजभागिनीम् । [5]
इतिहासमिमं श्रुत्वा नात्र कार्या विचारणा ।

— Bom. ed. cont. after 37*:

39* आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् ।
श्रीश्च कीर्तिस्तथा विद्या भवन्ति सहिताः सदा ।

38 = 1. 56. 33. K1.2 om. 38 (cf. v. l. 37). D8 om. 38–54. D9 om. 38–44. T3 reads 38 after 37*. — ^{ab}) D4 transp. कामे and मोक्षे. T1 मोक्षे यस्य स्पृहा भवेत्; G4 मोक्षे च द्विजसत्तमाः (for 38^{b}).

— After 38^{ab}, T1 ins.:

40* तस्य सिध्यति तत्सर्वं श्रवणात्पठनादिह ।

— ^{d}) Dn D1–4.7 T3 G4 कुत्रचित्; D5.6 T4 तत्रचित् (for तत्क्वचित्). — D5.6 T G2.3.5 M ins. after 38:

41* वाच्यते यत्र सततं जयाख्यं भारतं महत् ।
श्रीश्च कीर्तिश्च विद्या च भवन्ति मुदिताः सदा ।

[(L. 1) D5 उच्यते (for वा°). —(L. 2) T2.3 G3.5 M4 विद्याश्च; M1 धर्मश्च (for विद्या च). T1 तत्र श्रीर्विमला कीर्तिर् (for the prior half). G3 तदा (for सदा). T1 विद्या च द्विजसत्तमाः; M1 तद्देशेपि रतं नृणां (for the post. half).]

T1 cont.:

42* पुत्रपौत्राभिवृद्धिश्च कल्याणानि भवन्ति च ।

T1 cont.: D5 T2 G3.4 cont. after 41*: G1 after 38:

43* भारतस्य तु वक्तारं श्रोतारं लेखकं सुराः ।
पूजयन्त्यतिसंहृष्टाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
महाभारतवक्तारं नार्चयन्तीह ये नराः ।
तेषां सर्वक्रियाहानिर्भवेद्देवाः शपन्ति च ।

[G1 reads lines 1–2, for the first time, after 23^{ab}. —(L. 1) G1 (first time). 3 च (for तु). G1 (first time). 4 श्रोतारं लेखकांस्तथा (for the post. half). —(L. 2) G1 (first time) इति (for अति-). G4 प्रपूजयंति संहृष्टाः (for the prior half). —(L. 3) T1 येर्चयंतीह वै नराः (for the post. half). —(L. 4) G4 -श्रियां (for -क्रिया-). G4 सिद्धिर् (for -हानिर्). D5 श्रयंति; T1 स्तुवंति (for शपन्ति).]

M8 cont. after 41*:

44* धर्मश्च चरतां नृणाम् ।

— After 41*, G2 ins. a passage given in App. I (No. 1).

39 K1.2 D8.9 om. 39 (cf. v. l. 37, 38). 39^{ab} = (var.) 1. 56. 19^{ab}. — ^{b}) G2 श्रोतव्यं (for °व्यो). K3 Dn D2–4.7 मोक्षम्; D5.6 T1.2.4 G M जयम् (for भूतिम्). — ^{c}) G5 M2.4 राज्ञां (for राज-). D5 T4 G2 चैव (for चापि). K3–5 B Dn D1–4.7 T3 ब्राह्मणेन च राज्ञा च; T2 G1 राज्ञा राज्ञां सुतैश्चै(G1 °तैनै)व; G4 राज्ञा राजसुतेनैव; M8 राज्ञां राज्ञा सुतैश्चापि. — D5.6 T1.4 G M ins. after 39: T2 after 54^{abc}:

45* यद्यदिष्टतमं कामं लभते श्रद्धयान्वितः ।
शृणुयान्मुदितो भूत्वा आस्तिको बुद्धिसंयुतः ।

[M1 reads line 1 after 49*. —(L. 1) G4 तत्तत् (for कामं). M1 लभते पापवर्जितं (for the post. half).

— After line 1, T1 ins.:

46* महाभारतमाख्यानं श्रोतव्यमनसूयया ।

—(L. 2) D5 गत्वा; T1 G3 यज्ञाद् (for भूत्वा).]

D5 T1 G3 cont.: G4 cont. after 49*:

47* अप्येकवारश्रवणाद्ब्रह्महत्या विनश्यति ।
भक्त्या द्विवारश्रवणादश्वमेधफलं लभेत् ।
त्रिवारश्रवणाद्भक्त्या पठनाद्वा तथैव च ।
पुनरावृत्तिरहितां लभेद्ब्रह्मगतिं शुभाम् ।

[(L. 1) D5 अस्य; G4 अथ (for अपि). T1 ब्रह्महत्यां व्यपोहति (for the post. half). —(L. 4) T1 -रहितो; G4 -रहितार्द्धं (for °तां).]

स्वर्गकामो लभेत्स्वर्गं जयकामो लभेज्जयम् ।
गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीम् ॥ ४०
अनागतं त्रिभिर्वर्षैः कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
संदर्भं भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकाम्यया ॥ ४१
नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ।
रक्षो यक्षाञ्शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु ॥ ४२
इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् ।
श्रावयेद्यस्तु वर्णांस्त्रीन्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ४३

T_1 cont. :

48* महाभारतमाख्यानं यद्गृहे पूजितं भवेत् ।
वसे[त] तत्र विबुधा देवो नारायणः स्वयम् ।
वासुदेवो वसत्यत्र पुण्डरीकायतेक्षणः ।

T_1 cont. : D_6 G_3 cont. after 47* : D_6 $T_{2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M after 45* :

49* वासुदेवं स्मरन्विद्वान्पुण्डरीकायतेक्षणम् ।

[T_1 पुंडरीकनिभेक्षणं (for the post. half).]

— After 49*, M_1 reads line 1 of 45* ; while T_2 reads 43 (43^{cd} repeating).

40 K_1 $D_{8.9}$ om. 40 (cf. v. l. 37, 38). $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M om. 40–42. K_4 reads 40^{ab} on marg. *sec. m.* — ^{a}) B_2 गुर्विणी (for गर्भिणी). D_1 जनयेत् (for लभते). K_{3-5} गुर्विणी जनयेत्पुत्रं. — ^{d}) $B_{1-4.6}$ राज- (for बहु-). K_3 कन्यां वा वरवर्णिनीं ; K_4 D_1 केवलं राजभागिनं ; K_5 कन्यां विंदति सप्ततिं ; D_7 T_2 कन्या वा बहुभागिनं (T_2 °नी).

41 K_1 $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 41 (cf. v. l. 37, 38, 40). K_3 om. 41–47. — ^{a}) K_4 अनागतैस् ; K_5 समागतं (for अना°). Dn D_{2-4} T_2 अनागतश्च मोक्षश्च ; D_1 अनागतं च मोक्षं च. — ^{b}) B_6 -द्वैपायन-. — ^{d}) K_{3-5} B_2 D_1 [अ]यं ; B_1 [इ]दं ; B_{3-6} [इ]मं (for [अ]स्य). — After 41, K_{3-5} B Dn $D_{1-4.7}$ $T_{2.3}$ ins. (var. 1. 1. 29*) :

50* षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
त्रिंशच्छतसहस्राणि देवलोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पञ्चदश ज्ञेयं नागयक्षे चतुर्दश ।
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रभाषितम् ।

[(L. 1) B_5 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2. — (L. 2) $K_{4.5}$ B_1 -सहस्रं च. — (L. 3) K_3 Dn_1 -दशं (for -दश). $K_{4.5}$ प्रोक्तं ; $B_{2.3.5.6}$ ज्ञेया (for ज्ञेयं). $B_{1.6}$ रक्षो यक्षे ; B_3 नागयज्ञे ; Dn_1 T_3 नागलोके ; Dn_1 (marg.) यक्षलोके ; Dn_2 D_{2-4} यक्ष(D_4 °श)लोके (for नागयक्षे). K_3 T_3 नागलोकेष्टपष्टकं ; K_5 रक्षे यक्षे चतुर्दशं ; D_7 नागलोकेषु पंच च (for the post. half). — (L. 4) B_3 एक- (for एकं). K_5 च (for तु). $K_{3.5}$ D_4 T_3 प्रतिष्ठितं ; प्रबोधतं ; $B_{2.3}$ विभावि(B_3 °पि)तं ; D_1 निबोधते (for प्रभाषितम्). $B_{4.6}$ मानुषे प्रविभावितं (for the post. half).]

42 $K_{1.2}$ $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 42 (cf. v. l. 37, 38, 40, 41). — ^{a}) $K_{4.5}$ $B_{1.5}$ Dn_1 $D_{1-4.7}$ श्रावयेद् (for ऽश्रावयद्). — ^{d}) $B_{1.3.4}$ T_3 च ; T_2 ते (for तु). — For 42^{cd}, K_{3-5} D_1 subst. :

51* गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ।
एकं शतसहस्रं च वैशंपायन उक्तवान् ।

[(L. 1) K_3 -यक्षनागेषु (for °रक्षांसि). — (L. 2) K_4 तु (for च).]

43 $K_{1.2}$ $D_{8.9}$ om. 42 (cf. v. l. 37, 38, 41). T_2 reads 43 (43^{cd} repeating) after 49*. — ^{b}) B_1 देव- (for वेद-). K_4 -सस्मितं (for -संमितम्). — ^{c}) Dn $D_{2-4.7}$ T_2 (both times).$_3$ व्यासोक्तं श्रूयते येन (T_3 यस्तु). — After 43, $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ G M ins. :

52* सर्वपापविशुद्धात्मा शुचिस्तद्गतमानसः ।
इह कीर्तिं महत्प्राप्य भोगवान्सुखमश्नुते ।
व्यासप्रसादेन पुनः स्वर्गलोके स गच्छति ।
एतद्विदित्वा सर्वं तु सर्ववेदार्थविद्भवेत् ।
पूजनीयश्च सततं माननीयो भवेद्द्विजः ।

[(L. 2) T_1 $G_{1.3}$ परां ; M_1 श्रियं (for महत्). D_5 इह प्राप्य महाकीर्ति (for the prior half). G_3 परत्र (for भोगवान्). M_1 परत्रानंत्यमश्नुते (for the post. half). — (L. 3) T_1 च (for स). M_1 गतिमग्र्यां च गच्छति (for the post. half). — After line 3, $M_{1.3}$ ins. :

53* व्यासो हि भगवान्विष्णुः परमात्मा सनातनः ।

— (L. 4) M_2 -वेदांतविद् (for -वेदार्थ°). — (L. 5) T_2 [ऽ]भवद् (for भवेद्). D_6 वचः ; M_1 द्विज (for द्विजः).]

G_4 cont. :

54* समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।
संपूज्य वाचिकं वस्त्रैर्भोजयेद्ब्राह्मणं तथा ।

M_1 cont. after 52* :

स नरः पापनिर्मुक्तः कीर्तिं प्राप्येह शौनक ।
गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ४४
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ ४५
महर्षिर्भगवान्व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
श्लोकैश्चतुर्भिर्भगवान्पुत्रमध्यापयच्छुकम् ॥ ४६
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ४७
हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ४८
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ४९
न जातु कामान्न भयान्न लोभा-
द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ५०
इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥
स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५१
यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ५२

55* विद्या****द्याभ्यो धर्मेभ्यो धर्मधारिणे ।
देवेभ्यो वासुदेवाय वर्ण्यायास्मिन्नमो नमः ।

while after 52*, G_{3} ins. a passage given in App. 1 (No. 2).

44 $K_{1.2}$ $D_{8.9}$ om. 44 (cf. v. l. 37, 38, 41). $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M om. 44–54. — ^{a}) Dn $D_{2-4.7}$ $T_{2.3}$ स नरः सर्वकामांश्च. — ^{b}) K_{3-5} D_{1} कीर्तिं (K_{5} गतिं) च लभते परां. — ^{c}) D_{1} पारमिकीं (for परमिकां). B_{2} स गच्छेत्परमां सिद्धिम्. — ^{d}) $K_{3.5}$ तत्र (for अत्र).

45 $K_{1.2}$ $D_{5.6.8}$ $T_{1.4}$ G M om. 45 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44). D_{9} reads 45 after 59*. — ^{c}) T_{3} नश्यंति (for पूयन्ते).

46 $K_{1.2}$ $D_{5.6.8}$ $T_{1.4}$ G M om. 46 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44). D_{9} om. 46–51. — ^{a}) T_{3} स ऋषिर् (for महर्षिर्). — K_{5} reads 46^{c}–47^{d} after 49. — ^{c}) B T_{3} धर्मात्मा (for भगवान्). — For 45^{c}–46^{d}, Dn $D_{2-4.7}$ T_{2} subst.:

56* श्रद्धया परया भक्त्या श्राव्यते चापि येन तु ।
य इमां संहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयच्छुकम् ।
[Line 1 = (var.) 1. 1. 191^{ef}.]

47 47^{abc} = 11 2. 12^{abc}. For the sequence in K_{5}, cf. v. l. 46. $K_{1.2}$ $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 47 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44, 46). — ^{b}) B_{5} om. (hapl.) from शतानि up to संसारेष्वनु (in 47^{c}). — ^{c}) B_{6} संसारे स्वनुभूतानि.

48 = (var.) 3. 2. 15; 11. 2. 13. K_{1} $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 48 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46). — ^{d}) B_{2} पंडितान्.

49 K_{1} $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 49 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46). K_{2} om. 49–51. — ^{a}) K_{5} क्रुद्धं (for ऊर्ध्व-). T_{3} वदामि (for विरौमि). — ^{c}) K_{5} धर्मा- धर्मश्; $T_{2.3}$ धर्मश्चार्थश् (for धर्मादर्थश्). — ^{d}) T_{3} न (for स). — After 49, K_{5} reads 46^{c}–47^{d}.

50 = (var.) 5. 40. 11^{c}–12^{b}. $K_{1.2}$ $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 50 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46, 49). — ^{a}) K_{5} damaged for कामा. T_{3} नामान् (for का°). — ^{b}) K_{5} त्यजे (for त्यजेज्). B_{5} धर्मस्य ***** हेतोः. — ^{c}) K_{4} B_{1} transp. नित्यो and धर्मः. T_{3} -दुःखेषु (for -दुःखे तु). — ^{d}) T_{3} धातुर् (for हेतुर्). K_{5} [अ]पि नित्यः (for त्वनित्यः).

51 $K_{1.2}$ $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 51 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46, 49). — ^{a}) T_{3} भरत- (for भा°). — ^{c}) K_{5} भारतं (for °त-). — ^{d}) K_{5} T_{2} पर- (for परं).

52 = 1. 56. 27. $D_{5.6.8}$ $T_{1.4}$ G M om. 52 (cf. v. l. 37, 38, 44). K_{1} reads 52 after 35. — ^{a}) D_{9} हि महान् (for भगवान्). — ^{b}) Bom. ed. हि (for च). K_{5} भगवान् (for हिम°). — ^{c}) $K_{1.2}$ ख्यातौ रत्नाकरावेतौ; D_{9} ख्याता रत्नोवरावतौ (sic). — ^{d}) D_{9} तथा पुण्यकथारसः. — K B $D_{1.9}$ ins. after 52 (= 1. 1. 205^{ab}; 56. 17^{cd}):

57* कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।

[B_{9} वेदविदं (for °मिमं). D_{9} श्रुत्वा (for विद्वान्). K_{3-5} D_{1} कार्त्स्न्यं (K_{5} कृत्स्नं) वेदफलं- विद्वान् (for the prior half). K D_{1} श्रावयित्वा समश्नुते (for the post. half).]

महाभारतमाख्यानं यः पठेत्सुसमाहितः ।
स गच्छेत्परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥ ५३
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ५४ C. 18. B. 18. K. 18.

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इति स्वर्गारोहणपर्व समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारतं संपूर्णम् ॥

— K_{2} cont. (= 1. 1. 205^{cd}; 56. 18^{ab}):

58* भ्रूणहत्याकृतं पापं जह्याच्चापि न संशयः ।

53 $D_{5,6,8}$ $T_{1,4}$ G M om. 53 (cf. v. l. 38, 44). T_{2} om. 53. — ^{a}) K_{3} $D_{3,7}$ इदं; K_{5} इति; Dn $D_{2,4}$ इमं (for महा-). — ^{c}) D_{1} स गच्छेत्परमं स्थानम्. — ^{d}) B_{5} नात्र (for नास्ति). — After 53, K_{3} ins. a passage given in App. I (No. 3); while after 53*, D_{9} ins.:

59* दानानि दद्याद्विविधानि प्रीतये परमात्मने ।
यस्य यस्य फलप्राप्तौ वाञ्छा स्यात्तद्विधीयते ।

— After the above, D_{9} reads 45. B_{3} ins., after 53, 60*; while after 53, D_{1} ins. an addl. colophon.

54 = 1. 2. 242. $D_{5,6,8}$ $T_{1,4}$ G M om. 54 (cf. v. l. 38, 44). D_{9} om. 54. Before 54, K_{4} D_{1} ins. वैशंपायन उवाच. K_{1} reads 54 after the फलश्रुति. — ^{a}) $B_{1,3-6}$ $D_{2,8}$ द्वैपायनौष्ठ- (for °नोष्ठ-). — ^{b}) K_{5} पापतरं (for °हरं). — Dn_{2} reads 54^{cd} on marg. — After 54^{ab}, T_{2} ins. 45*: followed by 43. — ^{d}) T_{2} damaged. — K_{3} Bom. ed. ins. after 54: B_{2} after 53:

60* यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।
पुण्यां च भारतकथां सततं शृणोति
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ।

[(L. 3) B_{2} शृणुयाच्च नित्यं (for सततं शृणोति). — (L. 4) B_{2} तु (for च).]

K_{3} cont.:

61* पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटम् ।
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा ।
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ।
यः सर्वगुणसंपन्नः सर्वदोषविवर्जितः । [5]
प्रीयतां प्रीतये बालं भगवान्मे परः सुहृत् ।
यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।
शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

On the other hand, T_{3} ins. after 54:

62* पुराणवाचको भक्त्या पूजनीयः प्रयत्नतः ।
वस्त्रालं * * * * * * * * * * सर्वदा ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।

Colophon. — *Adhy. name*: $K_{1,2}$ गतिवर्णनं; K_{3} युधिष्ठिरादिस्वर्गारोहणं; D_{9} युधिष्ठिरस्वर्गारोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $K_{2,3}$ Dn $D_{5,6,8}$ S 5 (as in text). — *Śloka no.*: K_{4} 88; Dn 46.

After the last colophon, K_{1} concludes with: समाप्तं चेदं स्वर्गपर्व । अत्रामी वृत्तान्ताः । नारदवाक्यं । नरकदर्शनं । दूतविसर्जनं । धर्मदर्शनं । इन्द्रवाक्यं । गतिवर्णनं । यज्ञसमाप्तिश्चेति । भद्रं लेखकपाठकश्रोत्रा[तृ]णाम् । शुभम् ।

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थो हरिवंशः प्रकीर्तितः ।
प्रतिसन्धिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ॥
सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम्-इत्यादि ।
एतदष्टादशं पर्व व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अध्यायास्तत्र वै प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ॥

स नरः पापनिर्मुक्तः कीर्तिं प्राप्येह शौनक ।
गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ४४
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ ४५
महर्षिर्भगवान्व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
श्लोकैश्चतुर्भिर्भगवान्पुत्रमध्यापयच्छुकम् ॥ ४६
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ४७
हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ४८
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ४९
न जातु कामान्न भयान्न लोभा-
द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ५०
इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥
स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५१
यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ५२

55* विद्या****द्याभ्यो धर्मेभ्यो धर्मधारिणे ।
देवेभ्यो वासुदेवाय वर्ण्यायास्मिन्नमो नमः ।

while after 52*, G_3 ins. a passage given in App. 1 (No. 2).

44 $K_{1.2}$ $D_{8.9}$ om. 44 (cf. v. l. 37, 38, 41). $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M om. 44–54. — ^{a}) Dn $D_{2-4.7}$ $T_{2.3}$ स नरः सर्वकामांश्च. — ^{b}) K_{3-5} D_1 कीर्तिं (K_5 गतिं) च लभते परां. — ^{c}) D_7 पारमिकीं (for परमिकां). B_2 स गच्छेत्परमां सिद्धिम्. — ^{d}) $K_{3.5}$ तत्र (for अत्र).

45 $K_{1.2}$ $D_{5.6.8}$ $T_{1.4}$ G M om. 45 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44). D_9 reads 45 after 59*. — ^{c}) T_3 नश्यंति (for पूयन्ते).

46 $K_{1.2}$ $D_{5.6.8}$ $T_{1.4}$ G M om. 46 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44). D_9 om. 46–51. — ^{a}) T_3 स ऋषिर् (for महर्षिर्). — K_5 reads 46^{c}–47^{d} after 49. — ^{c}) B T_3 धर्मात्मा (for भगवान्). — For 45^{c}–46^{d}, Dn $D_{2-4.7}$ T_2 subst. :

56* श्रद्धया परया भक्त्या श्राव्यते चापि येन तु ।
य इमां संहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयच्छुकम् ।
[Line 1 = (var.) 1. 1. 191^{ef}.]

47 47^{abc} = 11 2. 12^{abc}. For the sequence in K_5, cf. v. l. 46. $K_{1.2}$ $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 47 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44, 46). — ^{b}) B_6 om. (hapl.) from शतानि up to संसारेष्वनु (in 47^{c}). — ^{c}) B_6 संसारे ष्वनुभूतानि.

48 = (var.) 3. 2. 15 ; 11. 2. 13 . K_1 $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 48 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46). — ^{d}) B_2 पंडितान्.

49 K_1 $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 49 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46). K_2 om. 49–51. — ^{a}) K_5 ऋुद्धं (for ऊर्ध्व-). T_2 वदामि (for विरौमि). — ^{c}) K_5 धर्मा धर्मश्च; $T_{2.3}$ धर्मश्चार्थश्च (for धर्मादर्थश्च). — ^{d}) T_2 न (for स). — After 49, K_5 reads 46^{c}–47^{d}.

50 = (var.) 5. 40. 11^{c}–12^{b}. $K_{1.2}$ $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 50 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46, 49). — ^{a}) K_5 damaged for कामा. T_3 नामान् (for का°). — ^{b}) K_5 त्यजे (for त्यजेज्). B_5 धर्मस्य ****** हेतोः. — ^{c}) K_4 B_1 transp. नित्यो and धर्मः. T_3 -दुःखेषु (for -दुःखे तु). — ^{d}) T_3 धातुर् (for हेतुर्). K_5 [अ]पि नित्यः (for त्वनित्यः).

51 $K_{1.2}$ $D_{5.6.8.9}$ $T_{1.4}$ G M om. 51 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46, 49). — ^{a}) T_3 भरत- (for भा°). — ^{c}) K_5 भारतं (for °त-). — ^{d}) K_5 T_2 पर- (for परं).

52 = 1. 56. 27. $D_{5.6.8}$ $T_{1.4}$ G M om. 52 (cf. v. l. 37, 38, 44). K_1 reads 52 after 35. — ^{a}) D_9 हि महान् (for भगवान्). — ^{b}) Bom. ed. हि (for च). K_5 भगवान् (for हिम°). — ^{c}) $K_{1.2}$ ख्यातौ रत्नाकरावेतौ; D_9 ख्याता रत्नोयरावतौ (sic). — ^{d}) D_9 तथा पुण्यकथारसः. — K B $D_{1.9}$ ins. after 52 (= 1. 1. 205^{ab}; 56. 17^{cd}):

57* कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।

[B_6 वेदविदं (for °मिमं). D_9 श्रुत्वा (for विद्वान्). K_{3-5} D_1 कार्त्स्न्यं (K_5 कृत्स्नं) वेदफलं विद्वान् (for the prior half). K D_1 श्रावयित्वा समश्नुते (for the post. half).]

महाभारतमाख्यानं यः पठेत्सुसमाहितः ।
स गच्छेत्परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥ ५३
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ५४ C. 18. B. 18. K. 18.

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इति स्वर्गारोहणपर्व समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारतं संपूर्णम् ॥

— K2 cont. (= 1. 1. 205^{cd}; 56. 18^{ab}):

58* भ्रूणहत्याकृतं पापं जह्याच्चापि न संशयः ।

53 D5, 6, 8 T1, 4 G M om. 53 (cf. v. l. 38, 44). T2 om. 53. —^{a}) K3 D3, 7 इदं; K5 इति; Dn D2, 4 इमं (for महा-). —^{c}) D4 स गच्छेत्परमं स्थानम्. —^{d}) B5 नात्र (for नास्ति). — After 53, K3 ins. a passage given in App. I (No. 3); while after 53*, D9 ins.:

59* दानानि दद्याद्विविधानि प्रीतये परमात्मने ।
यस्य यस्य फलप्राप्तौ वाञ्छा स्यात्तद्विधीयते ।

— After the above, D9 reads 45. B2 ins., after 53, 60*; while after 53, D1 ins. an addl. colophon.

54 = 1. 2. 242. D5, 6, 8 T1, 4 G M om. 54 (cf. v. l. 38, 44). D9 om. 54. Before 54, K4 D1 ins. वैशंपायन उवाच. K1 reads 54 after the फलश्रुति. —^{a}) B1, 3-6 D2, 8 द्वैपायनौष्ठ- (for °नोष्ठ-). —^{b}) K5 पापतरं (for °हरं). — Dn2 reads 54^{cd} on marg. — After 54^{ab}, T2 ins. 45*: followed by 43. —^{d}) T2 damaged. — K3 Bom. ed. ins. after 54: B2 after 53:

60* यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।
पुण्यां च भारतकथां सततं शृणोति
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ।

[(L. 3) B2 शृणुयाच्च नित्यं (for सततं शृणोति). —(L. 4) B2 तु (for च).]

K3 cont.:

61* पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटम् ।
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा ।
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ।
यः सर्वगुणसंपन्नः सर्वदोषविवर्जितः । [5]
प्रीयतां प्रीतये बाळं भगवान्मे परः सुहृत् ।
यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।
शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

On the other hand, T3 ins. after 54:

62* पुराणवाचको भक्त्या पूजनीयः प्रयत्नतः ।
वस्त्रालं* * * * * * * * * * सर्वदा ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।

Colophon. — *Adhy. name:* K1, 2 गतिवर्णनं; K3 युधिष्ठिरादिस्वर्गारोहणं; D9 युधिष्ठिरस्वर्गारोहणं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K2, 5 Dn D5, 6, 8 S 5 (as in text). —*Śloka no.:* K4 88; Dn 46.

After the last colophon, K1 concludes with: समाप्तं चेदं स्वर्गपर्व । अत्रामी वृत्तान्ताः । नारदवाक्यं । नरकदर्शनं । दूतविसर्जनं । धर्मदर्शनं । इन्द्रवाक्यं । गतिवर्णनं । यज्ञसमाप्तिश्चेति । भद्रं लेखकपाठकश्रोत्रा[तृ]णाम् । शुभम् ।

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थो हरिवंशः प्रकीर्तितः ।
प्रतिसन्धिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ॥
सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् इत्यादि ।
एतदष्टादशं पर्व व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अध्यायास्तत्र वै प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ॥

K2 concludes with :

समाप्तं च स्वर्गपर्व । अत्रामी वृत्तान्ताः। नारदवाक्यं । नरकदर्शनं । दूतविसर्जनं । धर्मदर्शनं । इन्द्रवाक्यं । गतिवर्णनं । यज्ञसमाप्तिश्च ।

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थो हरिवंशः प्रकीर्तितः ।
प्रतिसन्धिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ॥
सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
अस्मिन्पर्वणि संख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अध्यायाः पञ्च वै प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ॥

अध्यायाः ५ श्लोकाः २०० इति श्रीस्वर्गपर्व समाप्तं ॥ संवत् १८२८ मिति वैशाषकृष्ण ७ शनिवासरे लिपिकृतं मिश्रभगवांन वासी आभानेरीको पुस्तक लिख्यो भरथपुरमध्ये ॥ शुभमस्तु ॥

K3 concludes with :

स्वर्गारोहणं पर्व समाप्तमित्यष्टादशमं ॥ अस्मिन्पर्वणि वृत्तान्ताः । युधिष्ठिरस्वर्गगमनं । दुर्योधनदर्शनं । युधिष्ठिरवैवर्ण्यं । युधिष्ठिरानुनयः । भ्रातॄणां लोकप्राप्तिपृच्छा। लोकदर्शनोत्कण्ठा। देवदूतावाप्तिः । ततो मायानरकदर्शनं । बन्धुप्रतापश्रवणं । युधिष्ठिरदौर्मनस्यं । देवताविवादः । युधिष्ठिरगङ्गादर्शनं । आकाशगङ्गास्नानं । देहत्यागः । गोविन्दादिदर्शनं । तथा भ्रातृदर्शनं । तेषां यथास्थितिलय इति ॥ समाप्तमिति स्वर्गारोहणं पर्व अष्टादशमं ॥ श्रीरस्तु ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
इति * च न मे गालिर्मा दुः पुस्तकवाचकाः ॥
त्रिवृत्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ।
तपसश्च परस्येह नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ।
तस्य तस्य जनः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञे मनीषिणः ।
तेन तेन भवेद्विप्र नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ।
एकतश्चतुरो वेदान्धृत्वा भारतमेकतः ।
विष्णुना तुलितं सम्यक्तावद्धि गुरु भारतम् ॥
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वत्र जन्तुषु ।
तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ॥
यस्य नास्ति सुतः पुंसो यस्य हत्या सुदारुणा ।
यस्य चातुर्यलिप्सास्ति श्रोतव्यं तेन भारतम् ॥
अपमृत्युविनाशाय तथा शोकापनुत्तये ।
कलाभिज्ञानसौख्याय श्रोतव्यं भारतं नृभिः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णामुत्तमं फलम् ।
श्राव्यो जयो जयेप्सूनां व्यासवक्त्रानुरुध्यतः ।
कतकेनेव पानीयं निर्मलं जायते यथा ।
भारतश्रवणान्नॄणां तथा निष्कल्मषं मनः ।
पवित्रं निर्मलत्वा*****रुचिप्रदम् ।
तथैव भारतं लोके श्रोतव्यं तेन मानवैः ॥
प्रयागे मकरस्नानं द्विजातिभयवारणम् ।
भारतश्रवणं चैव सममेतत्त्रयं स्मृतम् ॥

तत्र विधिः ।

स्नात्वा गङ्गाजले पुण्ये कृतनित्यविधिर्नरः ।
... ... भारतं रम्यमादिपर्वपुरःसरम् ॥
प्रतिपर्वसमाप्तिश्च दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ।
समाप्ते चैव सर्वस्मिँल्लक्षहोमो विधीयते ॥
होमान्ते विधिवद्दद्यादाचार्याय तु दक्षिणाम् ।
ततो वक्तारमानर्च्य **** यथाविधि ॥
भूषणैर्हस्तकर्णानां वस्त्रैः क्षोमादिभिः शुचिः ।
राजतं सुन्दरं जिष्णुं कुञ्जरं दशभिः पलैः ॥
चतुर्दन्तं च सरथं च साङ्कुशं च सपञ्जरम् ।
विधानविधिवद्दद्यादाचार्याय सदा ** ॥
आचार्यं च समभ्यर्च्य वस्त्रालंकारभूषणैः ।

तत्र मन्त्रः—

आचार्य त्वं महाविष्णो व्यासरूप नमोऽस्तु ते ।
प्रसन्ने त्वयि विप्रेन्द्र प्रसन्नो मे जनार्दनः ॥
मया ते वदना** पवित्रं भारतं श्रुतम् ।
तेन मे सर्वकामाश्च सफलाः सन्तु सर्वदा ॥

ततः सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । इति विधानमालायां भारतश्रवणविधिः ॥

K4 concludes with :

स्वर्गारोहणपर्व समाप्तः । शके १६७७ युव नामसंवत्सरे मार्गशीर्षकृष्णएकादशी चन्द्रदिनं ॥ श्रीरस्तु ॥ भगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकं । पत्रसंख्या ६ ।

धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां
स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ।
अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना
नैवात्मभावमुपयान्ति च न स्थिरत्वम् ॥

K6 concludes with :

स्वर्गारोहणे पर्व समाप्तम् ॥

आदिसभावनविराटमथोद्यमं च ।
भीष्मो गुरुरविज[श]ल्यससौप्तिकं च ॥
स्त्रीशान्तिदानहयमेधिकमाश्रमाख्यम् ।
मौसल्ययानसुरलोकगतिश्च पर्व ॥

B1 concludes with :

स्वर्गारोहणकं समाप्तम् । श्रीवेदव्यासाय नमः । शकाब्दाः १६४* ।

B2 concludes with :

स्वर्गारोहणकं पर्व समाप्तं । सुसमाप्तमिति ॥

B3 concludes with :

स्वर्गारोहणिकं पर्व समाप्तम् ॥ शुभमस्तु । शकाब्दाः १६६० । श्रीहरये नमः । श्रीरामाय नमः । श्रीरामाय नमः । गोविन्दाय नमः । ॐ श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपालाय नमः ॥ श्रीराम ।

B4 concludes with :

स्वर्गारोहणिकं पर्व समाप्तम् ॥ श्रीहरिर्जयति । श्रीगुरुर्जयति । श्रीकृष्णाः । अस्यानन्तरं हरि । आश्चर्यपर्व भविष्यति । तस्याद्यमाद्यश्लोकः ।

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥

B5 concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तम् । श्रीश्रीगुरवे नमः । श्रीश्रीवासुदेवाय नमः । श्रीश्रीशुकदेवाय नमः । श्रीश्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीश्रीशौनकादिभ्यो ऋषिभ्यो नमः ।

B6 concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तम् ॥ हरये नमः ॥

D1 concludes with :

स्वर्गारोहणं समाप्तम् । शुभमस्तु । Adds on the marg. अतः परं हरिवंशं ।

D2 concludes with :

स्वर्गारोहणपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ संवत् १६६६ समये अश्विन-शुदि पञ्चमि । लिखितं रघुनाथेन ।

D3 concludes with :

स्वर्गारोहणपर्व समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥ साम्बसदाशिवार्पणमस्तु ॥ सर्वं ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

तथापि —

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्तु सन्तः ।

श्रीमहाभारतं समाप्तम् ॥

D4 concludes with :

स्वर्गारोहणपर्व समाप्तम् ।

भारतस्य समुद्रस्य मेरोर्नारायणस्य च ।
अप्रमेयाणि चत्वारि पुण्यतोयगुणागुणाः ॥

श्रीरस्तु समस्तमङ्गलानि भवन्तु ।

D5 concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । स्वर्गारोहणपर्वं समाप्तं ॥ इदं स्वर्गारोहणपर्व राजश्री मोरोपंडितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्तलिखितं ॥

D6 concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।
संपूज्य वाचकं वस्त्रैर्भोजनं सार्वकामिकम् ॥

श्रीरस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीः ॥

D7 concludes with :

स्वर्गारोहिणकं पर्व समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ श्रीनृसिंहाय नमः ॥ श्रीअरुणाचलब्रह्मणे नमः ॥

D8 concludes with :

स्वर्गारोहणं पर्व समाप्तं । वृत्तान्ता अस्मिन्पर्वणि । युधिष्ठिरस्वर्गागमनं ॥ दुर्योधनदर्शनं ॥ युधिष्ठिरवैवर्ण्यं ॥ युधिष्ठिरानुनयः ॥ भ्रातॄणां लोकप्राप्तिपृच्छा ॥ लोकदर्शनोत्कण्ठा । देवदूताप्तिः ॥ ततो मायानरकदर्शनं ॥ बंधुप्रलापश्रवणं ॥ युधिष्ठिरदौर्मनस्यं ॥ देवताविवादः ॥ युधिष्ठिरगङ्गादर्शनं ॥ ततः कुरुदर्शनं ॥ आकाशगङ्गास्नानं ॥ देहत्यागः ॥

भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ॥
यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।
पुण्यां च भारतकथामपि यः शृणोति
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ (= 58*)
पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यातककेसरं हरीकथासबंधो नः बोधितं (sic) ।
श्रोत्रा सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि वः श्रेयसे ॥ (=59*)
यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥

D9 concludes with :

युधिष्ठिरस्वर्गारोहणं समाप्तं ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

T1 concludes with :

श्रीरामब्रह्मणे नमः । श्रीवासुदेवब्रह्मणे नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।

कृष्णं परात्परं वन्दे जगद्योनिं जगत्पतिम् ।
सर्वदेवोत्तमश्रीशं सर्वकामफलप्रदम् ॥

T2 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । स्वर्गारोहणपर्व समाप्तम् ॥

T3 concludes with :

श्रीसीतारामार्पणमस्तु । स्वर्गारोहणपर्वं समाप्तम् । आंगिरसनाम संवत्सरे भाद्रपद शुद्ध ३ अंगारवारं न प्रतिनुवक्रमांनतु मंत्रिप्रगडसुब्बय्यगारि स्वर्गारोहणपर्वं संपूर्णम् गामाशियिचेनु ॥ (अंगारवारे ग्रन्थदष्टक्रमेण मंत्रिप्रगडसुब्बय्यनामा स्वर्गारोहणपर्वं संपूर्णतया लिखितवान् इत्यर्थः) । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

T4 concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।
संपूज्य वाचकं वस्त्रैर्भोजनं सर्वकामिकम् ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वं समाप्तं । इति श्रीमहाभारतं समाप्तं । रुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालाय नमः ।

G1 concludes with :

हरिः ॐ । स्वर्गारोहणं समाप्तं । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

G2 concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।
संपूज्य वाचकं वस्त्रैर्भोजनं सार्वकामिकम् ॥

इति स्वर्गारोहिणिकं समाप्तम् । हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । हरिः ॐ । २९ कृत्वः श्रीः इति लिखितम् ॥

G3 concludes with :

स्वर्गारोहणपर्वसमाप्तिर्जाता ।

G4 concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । स्वर्गारोहणं समाप्तम् । हरिः ॐ । श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकाय नमः । अस्मद्गुरुपरम्पराभ्यो नमः ।

G5 concludes with :

यः श्रावयेदं (sic) निखिलं महार्थं देवालये ब्राह्मणसंनिधौ वा ।
संपूजनीयोचितमर्थसंचयैर्धर्मान्तराकल्पशतैरनेकधा ॥

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ । हरिः ॐ । स्वर्गारोहितिकं (sic) पर्व संपूर्णं । ॐ । ॐ तत्सत् । ॐ ॐ ॐ ॐ

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा ।
बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै ।
नारायणायेति समर्पयामि ॥

** कृत्वः ॐ इति च लिखितः । ततः सीतारामाभ्यां नमः । ॐ तत्सत् । संभवं । सभा । अरण्यं । विराटं । उद्योगं । भीष्मं । द्रोणं । कर्णं । शल्यं । सौप्तिकैषीकं । स्त्री । शान्ति । आनुशासनिकं । आश्वमेधिकं । आश्रमं । मौसलं । महाप्रस्थानिकं । स्वर्गारोहिणकं । इत्येतान्यष्टादश पर्वाणि । ॐ तत्सत् । ततः ८ कृत्वः ॐ इति लिखितः ॥

M1 damaged.

M2 concludes with :

स्वर्गारोहिणकं समाप्तम् ।

यज्जन्मनः प्रभृति मोहपराजितेन
नानापराधशतमाचरितं मया ते ।
अन्तर्बहिश्च सकलं तव पश्यतो हि
क्षन्तुं त्वमर्हसि हरे करुणावशेन ॥
कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।
केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

मपच्चेरियुटे ग्रंथं (मपच्चेरि इति कस्यचित्कुलनाम तत् पुस्तकमित्यर्थः ।)

M3 concludes with :

स्वर्गारोहणं समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः शुभमस्तु ॥

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

कुञ्जिकृष्णं कय्यलुत्ते ।

M4 concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तं ।

बिन्दुरुल्लिपिविविचित्रवीचिकाभङ्गभङ्गिपदहीनहूणणम् (sic) ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

गुरुभ्यो नमः । श्रीगुरवे शरणं । वैश्वदेवार्थं पृथक्पाक कृतेऽपि पितृपाकशेषादेव भोजनं । प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अभोजने दोषमाह देवलः ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते* कदाचन ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथेति ॥

एतच्च पितृसेवितं भोजनं सर्वविश्वापितृसेवितादुपादाय कर्तव्यं । तथा च मत्स्यः ।

ततश्च वैश्वदेवान्ते संभृत्य सुतबान्धवः[वम्] ।
भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषे ** ॥

M5 concludes with :

श्रीमहाभारतं समाप्तम् । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥
श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

APPENDIX I

☞ This Appendix gives the additional passages found in certain MSS. which were too long for being included in the footnotes to the constituted text. Minor variants and obvious scribal errors in these Appendix passages are silently corrected, where possible.

1

After 41*, G2 ins.:

भारतस्य तु वक्तारं ब्रह्मर्षिश्च महागुरुः ।
वैशंपायनमारोप्य स्वर्णभद्रासनं तदा ।
जनमेजयाद्या राजान आस्तिकाद्या द्विजातयः ।
धर्मदत्तादिवैश्याश्च सोम्यवंश्यादिशूद्रकाः ।
प्रयुतं चायुतं चेति सहस्रं शतमित्यपि ।
दशकं चेति निष्काणामानर्चुस्तं महागुरुम् ।
निष्काणां दशकं दत्त्वा मृतपुत्रोऽमृतप्रजः ।
कुष्ठादिव्याधियुक्तश्च शतं दत्त्वा निरामयः ।
सहस्रदानात्संतानहीनः संतानपुत्रवान् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं भेजुस्तेऽन्ते च पुत्रकान् ।
अयुतस्य तु दानेन प्रयुतस्य तु दानतः ।
जीवैश्वरैक्यविज्ञाने महावाक्योद्भवे तदा ।
चतुर्ष्वपि च वेदेषु सारवत्कथिते दृढा ।
बुद्धिरासीच्च तस्यैव पूजया च मुनेस्तदा ।
सुवर्णं रजतं रत्नं सर्वाण्याभरणानि च ।
सर्वोपकरणैर्युक्तं निधिनिक्षेपसंयुतम् ।
इष्टकाभित्तिसंयुक्तमग्निबाधादिवर्जितम् ।
देवपूजाग्निहोत्रादिपाठार्थगृहसंयुतम् ।
सान्तर्बहिःसंवरणं सप्रसादं सगोगृहम् ।
व्यष्ट्या समष्ट्या वा दद्यात्स्वर्गारोहणपर्वणि ।
निवृत्तिकामेनथकि (sic) पुनर्जन्म न विद्यते ।
सकामश्चेद्ब्रह्मकल्पं सुखं ब्रह्मगृहे वसेत् ।
पुराणमुखतो यस्माद्वेदान्तज्ञानमाप्यते ।
सद्वे न (sic) गुरुराख्यातस्तत्पूजा हीशपूजनम् ।
भारतस्य तु वक्तारं श्रोतारं लेखकांस्तथा ।
प्रपूजयन्ति संहृष्टाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
महाभारतवक्तारं नार्चयन्तीह ये नराः ।
तेषां सर्वक्रियाहानिर्भवेद्देवाः शपन्ति च ।

2

After 52*, G3 ins.:

इतिहासमिमं पुण्यं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ।
तेषां वासाय निर्दिष्टाः स्वर्गलोकाः सनातनाः ।
लिख्यते येन सततं महाभारतमादितः ।
स सर्वज्ञः स वाग्मी च स्वर्गभाक्च न संशयः ।
*वरदमितिहासं ये पठन्तीह भक्त्या
सकलसुरवरिष्ठैः पूज्यमाना भवन्ति ।
मुनिवरकृतमेतद्भारताख्यं सुपूज्यं
पुनरपि सुरलोकान्न च्यवन्ते मुनीन्द्राः ।
एतद्भारतवक्तॄणां श्रोतॄणां चैव सर्वदा ।
भवेत्प्रसन्नो भगवान्मङ्गलं च पुनः पुनः ।
एतद्भारतमाकर्ण्य नैमिशे[ये]या महर्षयः ।
शौनकाद्यास्तदा सर्वे प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
तत्रत्या ब्राह्मणाः सर्वे सूतं पौराणिकोत्तमम् ।
पूजयामासुरत्यन्तं भाषणाश्लेषणादिभिः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य मुनिमण्डलमादरात् ।
स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु द्विजानां पुरतोऽवदन् ।
यज्ञकर्मान्तरे त्वेतच्छ्रुत्वा भारतमादितः ।
सम्यगुक्तं सम्यगुक्तमित्यूचुस्ते महर्षयः ।
श्रुत्वा त्विदं भारतमेतदग्र्यं
यज्ञस्य मध्ये द्विजपुंगवास्ते ।
तं पूज्य विप्रं विधिवत्समाप्य
स्वं स्वं गृहांश्च प्रययुः प्रहृष्टाः ।

3

K3 ins. after 18. 5. 53 : D3 after 35* :

त्रिभिर्वर्षैर्धर्मकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

चकार पावनं विप्रा इतिहासं विमुक्तिदम् ।
भारतस्य पदैकेन गङ्गाया दर्शनेन च ।
विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
पाकसंस्थादितः संस्थाः सोमसंस्थाश्च कुर्वताम् ।
तत्फलं कोटिगुणितं भारतश्रवणे भवेत् ।
भुङ्क्ते विप्रायुते चैव यश्च गच्छेत्सरस्वतीम् ।
लक्षैरष्टादशैर्देव्या जपहोमशतैस्तथा ।
वेदस्यान्तं च पठतां तत्पुण्यं भारतश्रवात् ।
तेन दत्तानि दानानि तेन तप्तं महत्तपः ।
तेन वै लक्षधा जप्तं कृतं तीर्थावगाहनम् ।
श्रुतं तु भारतं येन कृतकृत्येन धीमता ।
आदिमध्यावसानेन श्रद्दधानेन वै तथा ।
गोभूहिरण्यदानानि तेन दत्तानि नित्यशः ।
धेनूनां शतदानानि पर्वतानां तथैव च ।
लोकदानं तथा दत्तं ब्रह्माण्डस्य च संततिः ।
कृता दत्तं भवेत्तेन श्रुतं येनैतदुत्तमम् ।
श्रुत्वा जयं चेतिहासं द्विजाय
शुश्रूषवे सानुभक्त्या च दद्यात् ।
शुभातपत्रं भूमिगोकाञ्चनानि
गृहाणि वस्त्राणि शुभां सरस्वतीम् ।
त्रिपूरुपेण विदितस्त्रिपु शुक्लस्तथा द्विजः ।
साधुः सदाचाररतस्तस्माद्धि शृणुयाज्जयम् ।
विष्णुर्ह्यर्यं यस्य देहे वसेद्भारत भारती ।
नाविष्णुश्च पठेदेतन्नाविष्णुः शृणुयादपि ।
श्रुतिस्मृतिपुराणानि जयमङ्गलभारती ।
सत्कुलादेव शृणुयान्न हीनाच्च कुलात्कचित् ।
तस्मात्सदाचाररतात्सत्कुलीनाद्बहुश्रुतात् ।
शृणुयाद्भारतं नित्यं वंशद्वयपरीक्षितात् ।
अस्य शास्त्रस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ।
उपदेष्टा भवेद्विष्णुः श्रोता चैव श्रुतं तथा ।
अपि पातकिनं तस्मात्पुनात्येष श्रुतो जयः ।
महापापानि पापानि जातिभ्रंशकराणि च ।
मालिन्यसंकराण्यत्र कारणानि तु यानि तु ।
तानि संशोधयेदेनत्कृत्स्नं शृण्वन्हि भारतम् ।
सर्वमङ्गललाभश्च सर्वसंपत्समागमः ।
पुत्रलाभो मित्रलाभः कामलाभस्तथैव च ।
राज्यलाभः पशुलाभो महालाभस्तथैव च ।
जायते धर्मलाभश्च भारतं शृण्वतः सदा ।
सर्वदा मङ्गलं तेषां नास्ति तेषाममङ्गलम् ।
जयमङ्गलहोमाश्च शान्तयः पौष्टिकानि च ।
भारतश्रवणादेव सुशुभानि भवन्त्युत ।
येषां हृदि हृषीकेशः कण्ठे भारतमेव च ।
धन्यास्ते मानवा लोके कृतकृत्या न संशयः ।
न ह्येवाकृतपुण्यानां भारतं भवति प्रियम् ।
भारतं भवने येषां न ते शोच्याः कृताकृते ।
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो जयमिच्छता ।
विप्रेण राज्ञा वैश्येन शूद्रेण च यतात्मना ।
कुरुक्षेत्रे भवेद्दत्तं स्नातं स्नातं सुपुष्करे ।
तप्तं हिमाद्रौ कालेषु श्रुतं येनेह भारतम् ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं कुलश्रैष्ठ्यं वर्णश्रैष्ठ्यं तथैव च ।
धर्ममङ्गललाभं च श्रुत्वैतत्प्राप्नुयान्नरः ।
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वत्र जन्तुषु ।
तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ।

No. 3

(L. 2) Ds त्रिभिर्दिनैः (for विमुक्तिदम्). — (L. 7) Ds -श्रवणं (for °णे). — (L. 8) Ds भुक्त (for भुङ्क्ते). — (L. 9) Ds देव्यां (for देव्या). — (L. 11) Ds तं न दत्तानि दानानि (for the prior half). — (L. 12) Ds corrupt. — (L. 18) Ds श्रुतं येनैव दत्तं (for the post. half). — (L. 20) D3 -भक्ता (for -भक्त्या). K8 om. च. — (L. 21) Ds भुवि (for भूमि-). — (L .23) Ds नृपुरुषेण (for त्रिपू°). Ds तस्माद्धि शृणुयात्क्षयं (for the post. half). — (L. 29) Ds -रतान् (for -रताद्). Ds सत्कुलीनान्बहुश्रुतान् (for the post. half). — (L. 30) Ds -निरीक्षितान् (for -परीक्षितात्). — (L. 33) Ds आश्रयाः (for °माः). — (L. 33) K8 भिक्षुः (for विष्णुः). — (L. 34) Ds यस्मात् (for न°). Ds कारकानि शुभानि तु (for the post. half). — Ds om. line 40. — Ds om. lines 49–56.

CRITICAL NOTES

on the Svargārohaṇa-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, as also in the Critical Apparatus given below the same, are in the following Notes, enclosed within square brackets.

1

6 [cd]) ❀ Cn: स्वर्गेऽप्यमर्षो दुस्त्यज इति संस्काराणां प्राबल्यमुक्तम् । ❀

20 [b]) वीरलोकाः । Cv explains: युद्धे आभिमुख्येन मृतानां वीराणां किंचित्कालं सुखभोगाय स्वर्गादर्वागन्तरिक्षादुपरि कृता ये लोकास्ते वीरलोकाः । — [d]) ❀ Cn: सुहृद्द्रुहः । सुहृद इत्यदन्तः शब्दः । ❀

24 [a]) धृष्टद्युम्न is the brother of द्रौपदी; he killed Droṇa (7. 165).

25 [d]) धृष्टकेतु, the son of शिशुपाल, who was killed by द्रोणाचार्य (7. 101. 22–37).

2

1 [d]) युधामन्यु and उत्तमौजस्, both पाञ्चाल्s and both killed by Aśvatthāman; The death of the first is mentioned in 10. 8. 35, and of the second in 10. 8. 33. Cf. Bh. Gītā i. 6[ab].

6ff. Compare 11. 27. 6ff. and 12. 1. 41.

17 [b]) For केशशैवलशाद्वलम्, Cv reads केशकङ्कालसंकुलम् and explains it thus: ❀ कङ्कालः शरीरास्थि । शरीरास्थिषु कङ्कालः पृष्ठास्थिनि कशेरुका इत्यमरः (2. 6. 69) । ❀

20 [a]) काकोल, explained by अमर (2. 5. 21) as द्रोणकाक (raven). — On the whole incident Cv observes: ❀ अश्वत्थामा हत इति वदेति (7. 164. 160) कृष्णवचनमविश्वस्य उपांशु कुञ्जरश्चेति कथनात् तत्कालोचितनरकदर्शनाय दैवैस्तदैव कल्पितो नरकः । "भ्रातॄन्द्रक्ष्यसि पुत्र त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् । कृष्णयानुगतान्वीरान्मा शुचो भरतर्षभ" — इति महाप्रस्थानिके पर्वणि (17. 3. 5) प्रागुक्तशक्रवचनविरोधात् । भीमोऽहं कर्णोऽहमर्जुनोऽहमित्यादि वदन्तोऽपि जीवाः, धर्मराजस्य नरकयोग्यदुःखदानाय दैवैस्तदैव कल्पिताः । अन्यथा भूमेरधस्ताद्विद्यमानस्य नरकस्य कथं स्वर्गमार्गे दर्शनम् । "समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप" (18. 3. 3[cd]) इत्यादिवक्ष्यमाणवचनविरोधाच्च । ❀

21 [d]) ❀ Cn: प्रवेरितैः, इतस्ततः पातितैः । ❀

24 [a]) ❀ Cn: करम्भवालुकाः, श्वेतसूक्ष्मवालुकाः । भ्राष्ट्रवालुकाः । ❀ भ्राष्ट्र, i. e., very hot, as though placed on a frying pan (भ्राष्ट्र).

25 [a]) शाल्मलि, The 'seemul' or silk-cotton tree, which is a thorny tree with red flowers. The thorns are used for torturing.

3

14 [b]) ❀ Cn: हतः कुञ्जर इति अश्वत्थामवधे द्रोणः उपचीर्णः, वञ्चितः । गजवाची शब्दो मनुष्यपरत्वेन ज्ञापितः इत्युपचारच्छलेनेत्यर्थः । ❀ — Also Cv observes: यद्यपि 'अश्वत्थामा हतः', उपांशु 'कुञ्जरश्चेति' कथनाच्च व्याजोऽस्ति धर्मराजस्य, तथापि कृष्णवाक्ये व्याजत्वबुद्धिकरणमेव व्याजः ।

16 [a]) तुभ्यम् in the sense of तव, following the usual Epic practice: cf. 18. 2. 27[a], मह्यम्.

23 [b]) The v. l. असिकृद्धितान्, 'won by sword', as compared with the text अश्वमेधाभिनिर्जितान्, has not much support.

31 For the first परीक्षा, cf. 3. 227 (यक्षप्रश्न); the second is described in 17. 3; and the third is the present one in 18. 3. 31ff.

32 [b]) ❀ Cn: द्रौपद्या (तृतीयापाठे), द्रौपद्या सह सोदर्येषु विनष्टेषु सत्सु । पञ्चमीपाठे तामारभ्य इत्यर्थः ॥ ❀

35 [a]) The majority of MSS, influenced by the initial अवश्यं, read नरकं and द्रष्टव्यं in the neuter gender; अवश्यं is an adverb to be construed with द्रष्टव्यः.

Cv colophon: युधिष्ठिरमन्दाकिनीस्नानकथनम् ।

4

7 ❀ Cv: मरुल्लोकस्थभीमसेनसमीपे द्रौपदीदेहे पञ्चकन्यासहितत्वाद्भवती स्पर्शयोग्या । इदानीं केवलं भारतीरूपत्वाद्भीमस्यैव

स्प्रष्टुं योग्या, नान्यस्येति भावेनाह—ततोऽस्य भगवानिन्द्र इति । ❀

9 [a]) श्रीरेषा— ❀ Cv : शं रूपे तु रते वायौ श्रीरित्येव च कीर्तिता । सैव च द्रौपदी नाम काली चन्द्रेति चोच्यते ॥ — इति वचनात् भारत्यपि श्रीरित्येव च कीर्तिता । 'सैव च द्रौपदी नाम काली चन्द्रेति चोच्यते' इति वचनात् भारत्यपि श्रीशब्दवाच्येति भावेनोक्तम् । ❀

5

1 Cn introduces the comm. with a philosophical issue : पूर्वस्मिन्नध्याये यो यो योधो यस्य यस्य देवस्यांशः स स्वर्गं गत्वा स्वस्य स्वस्यांशिनः सांनिध्यं प्रापेत्युक्तम् । तत्र संशयः । किमेते अंशाः, काण्डरुहाणां वृक्षाणामंशा इव पृथक्संसारित्वे प्राप्ताः, उत तेष्वेवांशिषु लीयन्ते । आद्ये कर्मजदेहपरंपरायास्तत्त्वज्ञानमन्तरेणोच्छेदायोगात्तेषां नित्यसंसारित्वमस्मदादिवत्स्यात् । द्वितीये मानुष्यभावे तैः कृतानां कर्मणां नाशापत्तिरिति संदिहानो जनमेजयः पृच्छति — भीष्मद्रोणौ महात्मानाविति (18. 5. 1)। ते अन्ते कां गतिं–पुण्यभोगान्ते अंशिना सह ऐक्यं वा सालोक्यं वा शाश्वतं–प्राप्नुवन्ति, उत भूमाववतरन्ति — इति प्रश्नः (st. 5) । अत्रोत्तरं — न शक्यमिति (st. 8) । — The reply is that the personalities of exceptional merit — like भीष्म — unite with the अंशिन् almost immediately. Others might take time: as Cn observes — इतरे स्वर्गं गता अपि पुनश्च्यवन्ते । उत्तरामुत्तरामूर्ध्वोर्ध्वक्रमेण गतिं प्राप्य अन्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । Compare on the subject the Brahmasūtra-Śāmkarabhāṣya on III. iii. 32 (also IV. iii. 11) —

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

7, 21* ❀ Cn : प्रकृतिं, 'प्रति गन्तुं' न शक्यमित्यध्याहृत्य योज्यम् । यदि सर्वोऽपि जन्तुः प्रारब्धकर्मान्ते स्वां प्रकृतिं गच्छेत्तर्हि सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः, संसारश्चादिमान्भवेत् । ततश्च कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गो विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यं च । तस्मात्केचिदेव कर्मणामन्ते स्वां प्रकृतिं भजन्ते, न सर्वे, इति । ❀

18 [c]) शकुनि was the evil genius of दुर्योधन. Hence शकुनि is appropriately regarded as the अवतार of the third युग, which paved the pathway for the post-Mahābhārata कलियुग, in which we are living.

24 [d]) ❀ Cv : पुरुषर्षभाः, पुरुषेषु ऋषभाः श्रेष्ठा उत्तमजीवा विराटद्रुपदभीष्मद्रोणाद्याः । अन्यथा—धृतराष्ट्रजाश्चैव ये प्राधान्या मदोत्कटाः । दुर्योधनसहायास्तु पार्थिवा ये न कीर्तिताः ॥ ते दानवान्गुह्यकांश्च गन्धर्वांश्च तथाविशन् । गुह्यकाः शङ्खचूडाद्या दुर्जीवा द्रमिडादयः ॥

26ff. The words of Sauti beginning with st. 5. 26 take the Mbh. to the third or the latest stage of the Mahābhārata-narration, and this naturally has several stanzas in common with adhyāyas 1. 1 and 2, and 1. 56, besides stray equations with stanzas from other parvans. These are shown in the Critical Apparatus to stanzas 34 onwards; including the relevant star-passages.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	not numbered	not numbered	—
1. 1–2^{ab}	1. 1–2^{ab}	1–2^{ab}	1. 1–2^{ab}
2*	—	—	—
1. 2^{cd}	1. 2^{cd}	2^{cd}	1. 2^{cd}
3*	—	—	—
1. 3–10	1. 3–10	3–10	1. 3–10
1. 11^{ab}	1. 11^{ab}	11^{ab}	1. 10½
1. 11^{cd}	1. 11^{cd}	11^{cd}	1. 11
1. 12–22	1. 12–22	12–22	1. 12–22
1. 23^{ab}	1. 23^{ab}	23^{ab}	1. 22½
1. 23^{cd}–25^{ab}	1. 23^{cd}–25^{ab}	23^{cd}–25^{ab}	1. 23½, 24, 24½
4*	—	—	—
1. 25^{cd}–26^{ab}	1. 25^{cd}–26^{ab}	25^{cd}–26^{ab}	1. 25½
1. 26^{cd}	1. 26^{cd}	26^{cd}	1. 26
2. 1–6	2. 1–6	27–32	2. 1–6
2. 7^{ab}	2. 7^{ab}	33^{ab}	2. 6½
2. 7^{cd}–8^{ab}	2. 7^{cd}–8^{ab}	33^{cd}–34^{ab}	2. 7½
2. 8^{cd}	2. 8^{cd}	34^{cd}	2. 8
2. 9–10	2. 9–10	35–36	2. 9–10
2. 11^{ab}	2. 11^{ab}	37^{ab}	2. 10½
2. 11^{cd}	2. 11^{cd}	37^{cd}	2. 11
2. 12	2. 12	38	2. 12
5*	—	—	—
2. 13–22	2. 13–22	39–48	2. 13–22
2. 23^{ab}	2. 23^{ab}	49^{ab}	—
6* (subst. 23^{ab})	—	—	2. 23^{ab}
2. 23^{cd}–25	2. 23^{cd}–25	49^{cd}–51	2. 23^{cd}–25
2. 26^{ab}	2. 26^{ab}	52^{ab}	2. 25½
2. 26^{cd}–27^{ab}	2. 26^{cd}–27^{ab}	52^{cd}–53^{ab}	2. 26½
2. 27^{cd}	2. 27^{cd}	53^{cd}	2. 27
2. 28–33^{ab}	2. 28–33^{ab}	54–59^{ab}	2. 28–33^{ab}
2. 33^{cd}	2. 33^{cd}	59^{cd}	2. 33^{cd}
7* (subst. 33^{cd})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
2. 34–37^{ab}	2. 34–37^{ab}	60–63^{ab}	2. 34–37^{ab}
8*	—	—	—
2. 37^{cd}–39	2. 37^{cd}–39	63^{cd}–65	2. 37^{cd}–39
2. 40^{ab}	2. 40^{ab}	66^{ab}	2. $39\frac{1}{2}$
2. 40^{cd}–41^{ab}	2. 40^{cd}–41^{ab}	66^{cd}–67^{ab}	2. $40\frac{1}{2}$
2. 41^{cd}	2. 41^{cd}	67^{cd}	2. 41
2. 42	2. 42	68	2. 42
2. 43^{ab}	2. 43^{ab}	69^{ab}	2. $42\frac{1}{2}$
2. 43^{cd}	2. 43^{cd}	69^{cd}	—
9* (subst. 43^{cd})	—	—	2. $43\frac{1}{2}^{ab}$
2. 44^{ab}	2. 44^{ab}	70^{ab}	2. $43\frac{1}{2}^{cd}$
2. 44^{cd}	2. 44^{cd}	70^{cd}	2. 44
2. 45–50	2. 45–50	71–76	2. 45–50
2. 51^{ab}	2. 51^{ab}	77^{ab}	2. $50\frac{1}{2}$
2. 51^{cd}–52^{ab}	2. 51^{cd}–52^{ab}	77^{cd}–78^{ab}	2. $51\frac{1}{2}$
2. 52^{cd}	2. 52^{cd}	78^{cd}	2. 52
2. 53–54	2. 53–54	79–80	2. 53–54
3. 1–5^{cd}	3. 1–5	81–85	3. 1–5
3. 5^{ef}	3. 6^{ab}	86^{ab}	3. $5\frac{1}{2}$
3. 6–10^{cd}	3. 6^{cd}–11^{ab}	86^{cd}–91^{ab}	3. $6\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
3. 10^{ef}	3. 11^{cd}	91^{cd}	3. $11\frac{1}{2}^{ab}$
10*	—	—	3. $11\frac{1}{2}^{cd}$
3. 11	3. 12	92	3. $12\frac{1}{2}$
3. 12^{ab}	3. 13^{ab}	93^{ab}	3. 13
3. 12^{cdef}	3. 13^{cd}–14^{ab}	93^{cd}–94^{ab}	3. 14
3. 13^{ab}	3. 14^{cd}	94^{cd}	3. 15^{ab}
11*	—	—	—
12*	—	—	3. 15^{cd}
3. 13^{cd}	3. 15^{ab}	95^{ab}	3. $15\frac{1}{2}$
3. 14–15	3. 15^{cd}–17^{ab}	95^{cd}–97^{ab}	3. $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
3. 16^{ab}	3. 17^{cd}	97^{cd}	3. 18
3. 16^{cdef}	3. 18	98	3. 19
3. 17–26	3. 19–28	99–108	3. 20–29
3. 27	3. 29	109	3. 30 (= 34)
3. 28–30	3. 30–32	110–112	3. 31–33
—	—	—	3. 34 (= 30)
3. 31	3. 33	113	3. 35
3. 32^{ab}	3. 34^{ab}	114^{ab}	3. $35\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 32^{cd}–33^{ab}	3. 34^{cd}–35^{ab}	114^{cd}–115^{ab}	3. $36\frac{1}{2}$
3. 33^{cd}	3. 35^{cd}	115^{cd}	3. 37
3. 34–38^{ab}	3. 36–40^{ab}	116–120^{ab}	3. 38–42^{ab}
13*	—	—	—
3. 38^{cd}–41	3. 40^{cd}–43	120^{cd}–123	3. 42^{cd}–45
14*	3. 44	124	—
4. 1–2	4. 1–2	125–126	4. 1–2
4. 3^{ab}	4. 3^{ab}	127^{ab}	4. $2\frac{1}{2}$
4. 3^{cdef}	4. 3^{cd}–4^{ab}	127^{cd}–128^{ab}	4. $3\frac{1}{2}$
15* line 1	4. 4^{cd}	128^{cd}	4. 4
15* lines 2–3	4. 5	129	4. 5
16*	—	—	—
4. 4–5	4. 6–7	130–131	4. 6–7
17*	4. 8	132	—
4. 6–7^{ab}	4. 9–10^{ab}	133–134^{ab}	4. 8–9^{ab}
18*	—	—	—
4. 7^{cd}–8^{ab}	4. 10^{cd}–11^{ab}	134^{cd}–135^{ab}	4. 9^{cd}–10^{ab}
4. 8^{cd}	4. 11^{cd}	135^{cd}	4. 10^{cd}
19* (subst. 8^{cd})	—	—	—
4. 9–13^{cd}	4. 12–16	136–140	4. 11–15
4. 13^{ef}	4. 17^{ab}	141^{ab}	4. $15\frac{1}{2}$
4. 14^{abcd}	4. 17^{cd}–18^{ab}	141^{cd}–142^{ab}	4. $16\frac{1}{2}$
4. 14^{ef}	4. 18^{cd}	142^{cd}	4. 17
4. 15–19	4. 19–23	143–147	4. 18–22
5. 1–5^{cd}	5. 1–5	148–152	5. 1–5
5. 5^{ef}	5. 6^{ab}	153^{ab}	5. 6^{ab}
20*	5. 6^{cd}	153^{cd}	5. 6^{cd}
5. 6–7^{ab}	5. 7–8^{ab}	154–155^{ab}	5. 7–8^{ab}
21*	5. 8^{cd}	155^{cd}	—
5. 7^{cdef}	5. 9	156	5. 8^{cd}–9^{ab}
5. 8^{ab}	5. 10^{ab}	157^{ab}	5. 9^{cd}
5. 8^{cd}	5. 10^{cd}	157^{cd}	5. $9\frac{1}{2}$
22*	5. 11^{ab}	—	—
5. 9–19^{ab}	5. 11^{cd}–21	158–168^{ab}	5. $10\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}^{ab}$
5. 19^{cd}	5. 22^{ab}	168^{cd}	—
5. 19^{ef}–20^{a}	5. 22^{cd}–23^{a}	169^{abc}	5. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}^{a}$
23*	—	—	—
5. 20^{bcd}	5. 23^{bcd}	169^{d}–170^{ab}	5. $21\frac{1}{2}^{bcd}$

9

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
24*	5. 24	170^{cd}–171^{ab}	5. 22½
25*	—	—	—
5. 21^{abcd}	5. 25	171^{cd}–172^{ab}	5. 23½
26*	5. 26^{ab}	172^{cd}	—
5. 21^{ef}	5. 26^{cd}	173^{ab}	5. 24
5. 22–23^{ab}	5. 27–28^{ab}	173^{cd}–174	5. 25–26^{ab}
5. 23^{cd}	5. 28^{cd}	175^{ab}	—
27* (subst. 23^{cd})	—	—	5. 26^{cd}
28*	—	—	—
5. 24–25	5. 29–30	175^{cd}–177	5. 27–28
5. 26–29^{ab}	5. 31–34^{ab}	178–181^{ab}	5. 29–32^{ab}
29*	—	—	—
5. 29^{cd}–34	5. 34^{cd}–39	181^{cd}–186	5. 32^{cd}–37
30*	—	—	5. 38
31*	—	—	—
5. 35	5. 40	187	5. 39
32*	5. 41	188	5. 40
5. 36	5. 42	189	5. 41
33*	—	—	—
34*	—	—	—
5. 37	5. 43	190	5. 42
35*	5. 44–45	191–192	—
36*	5. 46–47	—	—
37*	5. 48	—	5. 43
38*	—	—	—
39*	5. 49	—	—
5. 38^{ab}	5. 50^{ab}	193^{ab}	5. 44^{ab}
40*	—	—	—
5. 38^{cd}	5. 50^{cd}	193^{cd}	5. 44^{cd}
41*	—	—	5. 45
42*	—	—	—
43*	—	—	—
App. I, No. 1	—	—	—
44*	—	—	—
5. 39	5. 51	194	5. 46
45*	—	—	5. 47
46*	—	—	—
47*	—	—	5. 48–49

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48*	—	—	—
49*	—	—	5. 50^{ab}
5. 40–41	5. 52–53	195–196	—
50*	5. 54–55	197–198	—
5. 42^{ab}	5. 56^{ab}	199^{ab}	—
5. 42^{cd}	5. 56^{cd}	199^{cd}	—
51* (subst. 42^{cd})	—	—	—
5. 43	5. 57	200	5. 50^{cd}–51^{ab}
52* lines 1–3	—	—	5. 51^{cd}–52
53*	—	—	—
52* lines 4–5	—	—	5. 53
App. I, No. 2	—	—	—
54*	—	—	—
55*	—	—	—
5. 44–45^{ab}	5. 58–59^{ab}	201–202^{ab}	—
5. 45^{cd}–46	—	—	—
56* (for 45^{cd}-46^{d})	5. 59^{cd}–60^{ab}	202^{cd}–203^{ab}	—
5. 47	5. 60^{cdef}	203^{cd}–204^{ab}	—
5. 48–49^{ab}	5. 61–62^{ab}	204^{cd}–205	—
5. 49^{cd}	5. 62^{cd}	206	—
5. 50–52	5. 63–65	207–209	—
57*	5. 66^{ab}	—	—
58*	—	—	—
5. 53	5. 66^{cdef}	210	—
App. I, No. 3	—	—	—
59*	—	—	—
5. 54	5. 67	211	—
60*	5. 68	—	—
61*	—	—	—
62*	—	—	—